

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 18^{ος}

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1995-1996

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ (1917-1995)

Στίς 15 Ιανουαρίου 1995 ανέχώρησε από τόν παρόντα κόσμο ο καθηγητής Παναγιώτης Κ. Χρήστου σέ ηλικία 78 ἐτῶν. Ἀνήκει στήν ομάδα τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διετέλεσε πρῶτος διευθυντής τοῦ Τμήματος Βυζαντινῆς Θεολογίας καί ἐπί σειράν ἐτῶν μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ἐν λόγῳ Κέντρου. Ἡ παρούσα Διοίκηση τοῦ Κέντρου ἀφιερώνει τόν ἀνά χεῖρας τόμο τῶν «Βυζαντινῶν» στή μνήμη του μέ σύντομη ἀναφορά στό πρόσωπο καί στό ἔργο του.

1. Σπουδές - Σταδιοδρομία

Γεννήθηκε τό 1917 στό Βασιλικό Ἰωαννίνων, ὅπου ἐπίσης εἶχε γεννηθῇ ὁ πατριάρχης Ἀθηνᾶς. Ἐτελείωσε τό δημοτικό σχολεῖο τῆς γενετείρας του, κατόπιν δέ ἐσπούδασε στή Ριζάρειο Ἐκκλησιαστική Σχολή (1930-1935) καί στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1935-1939).

Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στήν Ἀμερική, ὅπου παρηκολούθησε μαθήματα θεολογίας καί φιλοσοφίας στά Πανεπιστήμια Harvard, Yale, Boston καί στή Θεολογική Σχολή Berkeley. Ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Boston τό 1950 καί διδάκτωρ τῆς θεολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τό 1951.

Τήν ἀκαδημαϊκή σταδιοδρομία ἄρχισε καί ἐτελείωσε στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου ἔζησε καί ἔδρασε ἐπί 45 συναπτά ἔτη (1950-1995). Ἐξελέγη ὑφηγητής στήν ἔδρα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἀπό τήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τό 1951. Στήν ἴδια ἔδρα ἐξελέγη τό 1954 ἑκτακτος καί τό 1958 τακτικός καθηγητής. Διετέλεσε κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (1963-1964) καί πρύτανης τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου. Κατά τήν διάρκεια τῆς πρυτανικῆς του θητείας μετέσχε στήν ὑπηρεσιακή κυβέρνηση Παρασκευοπούλου ὡς ὑπουργός Βορείου Ἑλλάδος, ἀπό τόν Δεκέμβριο τοῦ 1966 μέχρι τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1967. Ἡ συμμετοχή του στήν κυβέρνηση τῶν στρατιωτικῶν κατά τήν δεύτερή της φάση, ὡς ὑπουργοῦ Παιδείας καί Ὁρησκευμάτων, ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1973 μέχρι τόν Ἰούλιο τοῦ 1974, τοῦ ἐστοίχισε ἀκαδημαϊκά τήν ἀπώλεια τῆς καθηγητικῆς του θέσεως σέ ηλικία 57 ἐτῶν, ἐνῶ τοῦ ἔμεναν δέκα ἀκόμη ἔτη μέχρι τή συνταξιοδότησή του. Συνέχισε πάντως πληθωρικά τήν ἐπιστημονική καί ἐρευνητική του δραστηριότητα ὡς ὀργανωτής καί διευθυντής τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, ὅπου εἶχε τοπο-

θετηθῇ ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἀμέσως μέ τήν ἔναρξη τῆς λειτουργίας του, τό 1968, τά τελευταῖα δέ χρόνια ὡς διευθυντής τοῦ Κέντρου Ἀγιολογικῶν Μελετῶν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

2. Ἐπιστημονικό καί ἐρευνητικό ἔργο

Ὁ ἐπιστημονικός χώρος ὅπου ἐκινήθη δυναμικά καί καρποφόρα ὁ καθηγητής Χρήστου εἶναι ἡ χριστιανική γραμματεία, ἀπό τά κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στόν τομέα τῆς Πατρολογίας, τοῦ ὁποῦ προάγματι ἄλλαξε τελείως τίς προοπτικές καί τήν σημασία. Εἶναι ἄλλη ἡ εἰκόνα τῆς Πατρολογίας ὡς ἐπιστήμης πρίν ἀπό τόν καθηγητή Χρήστου καί ἄλλη μετὰ ἀπό αὐτόν. Ἀντελήφθη ἐγκαίρως τόν κίνδυνο ἀλλοιώσεως καί ἀλλοτριώσεως τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, λόγω τῆς αἵγλης πού ἀσκοῦσαν οἱ ἐπιστημονικές καί θεολογικές τάσεις τῆς Δύσεως καί, χωρίς νά διακατέχεται ἀπό ἀντιδυτικισμό, ἐστράφη ὁ ἴδιος, ἔστρεψε δέ καί τούς μαθητάς του στίς μεγάλες στιγμές τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, στά συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων μέχρι τότε ἡ ἐπιστημονική ἐρευνα καί σπουδή ἦταν ἀναιμική καί ὑποτυπώδης.

Ἡ πρώτη ἐπιτυχημένη του κίνηση ἦταν νά δημιουργήσει ἀξιόλογο ἐπιστημονικό ἐπιτελεῖο, πού θά ἀνελάμβανε ὁμαδικά καί συλλογικά τήν προώθηση τῆς ἐρευνας τῶν πατερικῶν κειμένων καί τήν ἐν συνεχείᾳ τροφοδότηση δι' αὐτῶν ὅλων τῶν κλάδων τῆς θεολογίας. Ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν κατάλληλες ὑποδομές στά πανεπιστήμια, ἴδρυσε ἄτυπα τό «Πατρολογικό Φροντιστήριο», ἓνα εἶδος Τμήματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν, τό ὁποῖο παρακολουθοῦσαν ὅλοι οἱ τότε βοηθοί τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἐπιλεκτικά δέ καί οἱ ἄριστοι ἀπό τούς φοιτητάς. Εἶναι ἐπί τοῦ προκειμένου ἐνδεικτικό ὅτι οἱ μεταπτυχιακές σπουδές στήν Ἑλλάδα ἦσαν ἄγνωστες, καί ὅλοι οἱ νέοι ἐπιστήμονες ἔτρεχαν στήν Εὐρώπη ἢ στήν Ἀμερική, γιά τήν ἀπόκτηση μεταπτυχιακῶν τίτλων. Κατά τήν διάρκεια τῆς κοσμητείας του (1964) καί μέ ἐνέργειές του ἡ Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, πρώτη στό Πανεπιστήμιο καί ἀπό τίς πρῶτες στήν Ἑλλάδα, καθιέρωσε κύκλο μεταπτυχιακῶν σπουδῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν σήμερα βασικό ἄξονα τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς γιά τά ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα. Ὑπῆρχε ἔτσι ἡ δυνατότης νά μποροῦν περισσότεροι νέοι ἐπιστήμονες νά ἀσκοῦνται σέ ἐρευνητικά φυτώρια τῆς Ἑλλάδος, ὥστε οἱ ἀνώτερες σπουδές νά μή εἶναι προνόμιο τῶν ὀλίγων, ἀλλά συγχρόνως νά ἀποφεύγονται καί οἱ ξενικές θεολογικές ἐπιρροές ἀπό τίς σπουδές στή Δύση, πού εἶχαν ἤδη ἐπισημανθῇ ἀπό μεγάλες προσωπικότητες τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου κατά τό Α' Διεθνές Συνέδριο Ὁρθοδόξου Θεολογίας τῶν Ἀθηνῶν (1936). Πρῶτος ὁ καθηγητής Χρήστου ἀποδυνάμωσε τήν συνήθεια, πού εἶχε καταστήσει νόμος, νά μή γίνεται κανείς δεκτός ὡς ὑποψήφιος διδάκτωρ, ἐάν προηγουμένως δέν εἶχε σπουδάσει στό ἐξωτερικό, καί ἔκανε

δεκτούς πολλούς νέους ἐπιστήμονας πού εἶχαν εἰδικευθῇ κοντά του.

Ἡ φροντίδα αὐτή καί ἡ ἀγάπη γιά τούς νέους ἐρευνητάς καί ἐπιστήμονας συνετέλεσε ὥστε νά δημιουργηθεῖ γρήγορα ἓνα εἶδος «Σχολῆς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας», ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καί μέ πολύ καλή ἐπιστημονική καρποφορία. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς καθηγητάς σήμερα στή Θεολογική Σχολή ἐφοίτησαν στή «Σχολή Χρήστου», ἀξιοποιώντας τό ἐπιτελούμενο ἐκεῖ ἔργο. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό, καί αὐτό ἀποτελεῖ ἴσως μοναδική περίπτωση (*unicum*), ὅτι σέ ἡλικία μόλις 50 ἐτῶν, τό 1967, ὁ καθηγητής Χρήστου, ὡς ἀναγνώριση τῆς προσφοράς του αὐτῆς πρὸς τούς νέους ἐπιστήμονας, ἐδέχθη τήν ἀφιέρωση σ' αὐτόν ἀπό τούς μαθητάς του χαριστηρίου τόμου μέ τίτλο «Θεολογικόν Συμπόσιον. Χαριστήριον εἰς τόν καθηγητήν Παναγιώτην Κ. Χρήστου». Οἱ συμμετέχοντες μαθηταί του Peter Carras, Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἰ. Καραβιδόπουλος, Κ. Καρακόλης, Γ. Μαντζαρίδης, Ν. Ματσούκας, Χρ. Μπούκης, Ἀλ. Παπαδερός, John Romanides, Στ. Σάκκος, Β. Στογιάννος, Γ. Στογιόγλου, Ἀντ. Ταχιάος, Χαρ. Τζώγας, Δ. Τσάμης, Γ. Τσανανᾶς, Ἰω. Φουντούλης, Εὐ. Χρυσός καί Β. Ψευτογκᾶς, γράφουν στόν πρόλογο τοῦ χαριστηρίου τόμου: «Ἡ προσφορά τοῦ παρόντος τόμου, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς πεντηκοστῆς ἐπετείου τῶν γενεθλίων σας ἀποτελεῖ μικρόν δεῖγμα μεγίστης τιμῆς καί ἀγάπης πρὸς σᾶς. Διότι ἡ ἀγάπη τήν ὁποίαν ἐγνωρίσαμεν ὅσοι ἐχρηματίσαμεν μαθηταί σας καί ἡ σοφὴ καθοδήγησις τήν ὁποίαν εὐρήκαμεν ὅσοι εἰργάσθημεν πλησίον σας ἐδημιούργησαν εἰς τάς καρδίας μας περίσσειαν εὐγνωμοσύνης... Στόχος τοῦ μόχθου καί τῶν ἀόκνων προσπαθειῶν σας ἦτο ἡ μύησις νέων θεολόγων εἰς τόν πλοῦτον τῆς πατερικῆς παραδόσεως... Τόση δέ ἦτο ἡ ἐπίδρασίς σας εἰς τήν σκέψιν μας, ὥστε καί ἡμεῖς σήμερον, μολοντόι εἰδικευόμεθα εἰς διαφόρους κλάδους τῆς θεολογίας, αἰσθανόμεθα πάντοτε ἔντονον τήν ἔλξιν πρὸς τήν παράδοσιν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, τά δέ κείμενα αὐτῶν ἀποτελοῦν τό κοινόν ὑλικόν τῶν μελετῶν μας. Πλησίον σας ἐπίσης ἐγνωρίσαμεν νά ἀτενίζωμεν τήν πατερικὴν γραμματείαν ὅχι μόνον ὡς ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἀλλὰ καί ὡς ἀέναον πηγὴν ζωῆς καί πλουτισμοῦ τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας μας».

Μέ ὁργανωμένο λοιπόν ἐπιστημονικὸ ἐπιτελεῖο καί δοκιμασμένη τήν ἐπιτυχία τῆς συλλογικῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας προχωρεῖ ὁ καθηγητής Χρήστου σέ δύο ἄλλους τομεῖς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Χωρὶς νά παραμελήσει τήν ἐρευνα ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς πατερικῆς γραμματείας, τήν ὁποία προώθησε μέ τήν ἀνάθεση δεκάδων διδακτορικῶν διατριβῶν σέ νέους ἐρευνητάς, ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του α) στήν ἐκδοσὴ καί μελέτη τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καί β) στήν ἀξιοποίηση τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους καί στήν ἐρευνα τῆς ἱστορίας καί τῶν θεσμῶν του. Στό ἔργο αὐτό διευκολύνθηκε ἀπὸ τήν ἰδρυση τῆς λειτουργίας τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, τό ὁποῖο διηύθυνε πλέον τῆς εἰκοσαετίας (1968-1989), καί τοῦ ὁποίου ἡ ἐντυπωσιακὴ ἐρευνητικὴ καί ἐκδοτικὴ παραγωγή κατὰ τό διάστημα αὐτό ὀφείλεται στόν

καθηγητή Χρήστου, πού ήταν ή ψυχή του. Όλοκληρώνεται ή έκδοση τών συγγραμμάτων του Άγίου Γρηγορίου Παλαμά, πού είχε άρχίσει ένωρίτερα, φωτογραφίζονται καί άρχειοθετούνται σέ μικροφίλμς τά χειρόγραφα του Άγίου Όρους καί οί έκπληκτικές μικρογραφίες τους, έκδίδεται τό περιοδικό «Κληρονομία» καί ή σειρά «Άνάλεκτα Βλατάδων», πού ξεπερνά τίς 50 μονογραφίες. Καρπός τής έργώδους αύτής προσπάθειας ήταν ή έκδοση του μνημειώδους τετράτομου έργου «Οί θησαυροί του Άγίου Όρους» τής Έκδοτικής Άθηνών, συντονιστής καί έπόπτης του όποιου ήτο ό καθηγητής Χρήστου, τής μνημειώδους έπίσης πεντάτομης «Έλληνικής Πατρολογίας», ή όποία θά άποτελεϊ γιά πολλές γενεές βασικό έργαλειό σπουδών καί έρευνας τών Πατέρων, όπως καί του πιο συγκροτημένου, μετά άπό εκείνο του Συμυρνάκη, έργου γιά τό Άγιο Όρος μέ τίτλο «Τό Άγιον Όρος. Άθωνική πολιτεία - Ιστορία, τέχνη, ζωή».

Η συγγραφική καί έκδοτική παραγωγή βέβαια του έκλιπόντος καθηγητού δέν έξαντλείται στά μνημονευθέντα. Έκατοντάδες έμβριθών άρθρων κοσμούν τίς σελίδες έπιστημονικών περιοδικών, συλλογικών τόμων καί πρακτικών έπιστημονικών συνεδρίων. Στην «Θρησκευτική καί Ηθική Έγκυκλοπαιδεία» έχει συγγράψει 130 λήμματα πού άναφέρονται σέ πατέρες καί έκκλησιαστικούς συγγραφείς, όπως καί ίκανό άριθμό λημμάτων στην «The Encyclopedia of Religion» του Mircea Eliade.

Δέν πρέπει έπίσης νά παραλείψουμε τήν μνεία τής πολύ καλής σειράς «Έλληνες Πατέρες τής Έκκλησίας», στην όποία έχει ολοκληρωθή σέ κείμενο καί μετάφραση ή έκδοση τών έργων τών έπιφανών Πατέρων τής Έκκλησίας υπό τήν έποπτεία του καθηγητού Χρήστου καί νεωτέρων μαθητών του. Άπό τήν τελευταία δέ δραστηριότητά του ως διευθυντού του Κέντρου Άγιολογικών Μελετών τής Ίερās Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης άξια μνείας είναι τό δίτομο «Άγιολόγιον τής Θεσσαλονίκης» πού έξεπόνησε μέ συνεργάτες του Κέντρου καί μαθητάς του, όπως καί ή σειρά «Η Γραμματεία τών Δημητρείων», τόν πρώτο τόμο τής όποιας «Διηγήσεις περί τών θαυμάτων του Άγίου Δημητρίου» έξεπόνησε ό ίδιος μέ κείμενο, μετάφραση καί εισαγωγικά σχόλια.

3. Γενική Άποτίμηση

Άποτιμώντας κανείς τό έργο καί τήν προσφορά του μεγάλου αύτου έρευνητού καί έπιστήμονος, χωρίς ύπερβολή, μπορεί νά ίσχυρισθή ότι ύπῆρξε ό πρωτεργάτης τής ένισχύσεως τών πατερικών σπουδών στον αιώνα μας. Έσφράγισε τήν νεοελληνική θεολογία μέ τήν παρουσία του καί εξακολουθεϊ νά τήν έπηρεάζει μέ τούς πολλούς μαθητάς καί τά σοφά του συγγράμματα. Κατά τήν άναγόρευσή του σέ έπίτιμο διδάκτορα τής θεολογίας άπό τή Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού Βοστώνης, στίς 21 Μαΐου 1994, ό ίδιος, άντιφωνώντας στον καθιερωμένο γι' αυτές τίς περιπτώσεις έπαινο, προέβη στην έξής άποτί-

μηση τοῦ ἔργου του: «Γι' αὐτήν τήν ἀπόφασί τους οἱ ἀναφερθέντες ἀρμόδιοι ἀξιωματοῦχοι, ὅπως ἐφάνηκε ἀπό τό ἀναγνωσθέν ψήφισμά τους ἔλαβαν ὑπ' ὄψιν τους στοιχεῖα, ὡσάν τήν πολυμάθεια, τήν ἔντονη διδασκαλική δραστηριότητα, τήν ἐπίδοση στήν ἐπιστημονική ἔρευνα, τήν ἔκτασι τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς. Ἐγώ ὅμως θά ἤθελα νά διευκρινήσω ὅτι, ἂν ἀνάμεσα στά τυχόν ἐπιστημονικά μου ἐπιτεύγματα ὑπάρχει κάτι πού ἀξίζει νά ἀναγνωρισθῇ καί νά βραβευθῇ, αὐτό εἶναι ἡ ὀρθόδοξη γεῦσις καί τό ὀρθόδοξο χρῶμα πού χαρακτηρίζει τή γραφή μου· καί αὐτό φυσικά δέν εἶναι δικό μου».

Πρωτοπρεσβύτερος
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΗΣΗΣ
Καθηγητής ΑΠΘ
Διευθυντής Τμήματος
Βυζαντινῆς Θεολογίας ΚΒΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Πρωτοπρεσβυτέρου ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, Παναγιώτης Κ. Χρήστου (1917-1995)	7-11
ΝΙΚΗΣ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, Νικηφόρου Χούμνου, Λόγος στη Μεταμόρφωση (ΒΗΓ 1998w)	15-38
ΑΙΜΙΛΙΟΥ Δ. ΜΑΥΡΟΥΔΗ, "Ένα λανθάνον χειρόγραφο του έργου <i>Περὶ πυρετῶν σύντομος σύνοψις</i> του Παλλαδίου (Κώδικας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 25)	39-46
VASSILIS L. KONSTANTINOPOULOS, Die Fragmente des Hommerkommentars vom Grammatiker Heliodor	47-86
ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΑΝΕΖΗ, Μερικοί άγνωστοι μάρτυρες γνωστών δημωδών κειμένων	87-112
JOHN A. DEMETRACOPOULOS, A critical note on the text of St. Anselm's <i>Cur Deus Homo</i> I, 21	113-117
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Χωρία αρχαίων συγγραφέων στις <i>Επιστολές</i> του Γεωργίου Λακαπηνού και του Ανδρονίκου Ζαρίδη και στους <i>Επιμερισμούς</i> του Λακαπηνού	119-134
Πρωτοπρεσβυτέρου ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, 'Η ίσαπόστολος 'Αγία 'Ελένη καί τό έργο της	135-146
Archimandrit POLYKARPOS KALOBATSOS, Essen und Trinken in byzantinischen Klostertypika	147-165
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΡΡΕ, Η βυζαντινοβουλγαρική αντιπαράθεση στις αρχές του 9ου αι. και η σφαγή των στρατευμάτων του Νικηφόρου Α' στη Βουλγαρία (Ιούλιος 811)	167-193
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων	195-203
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ιωάννης Φιλάγαθος. 'Η σταδιοδρομία ενός 'Ελληνα κληρικού στή Δύση	205-255
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθανάσιος Α' και η Μονή του Μεγάλου Λογαριαστού	257-260
ALEXIS G. K. SAVVIDES, On the Prosopography of the Byzantine maritime Theme of Samos	261-275
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Ζηλωταί της Θεσσαλονίκης και η λαϊκή τους βάση	277-284

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΜΟΝΙΑΡΟΥ, Σλαβικές επιδρομές στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αι. Η περίπτωση της Χίου	285-302
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Ἰω- άννου τοῦ Προδρόμου στὸν ἅγιο Δημήτριο	303-330
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ, Η ανάγλυφη εικόνα δεομένης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης. Παναγία ή αγία Θεο- δώρα;	331-338
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΜΕΝΤΖΟΥ, Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσα- λονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος ...	339-364
ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, Μία «χαμένη» βυζαντινή εικόνα από τίς Σέρρες. Ἐντοπισμός τῆς ἀνάγλυφης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Πο- νολύτριάς	365-380
ΓΛΥΚΕΡΙΑΣ ΜΙΧ. ΧΑΤΖΟΥΛΗ, Αμφίγραπτη εικόνα του αγίου Νι- κολάου από την Πτελέα Καστοριάς	381-403
ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Α. ΠΑΣΑΛΗ, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ ἁγίου Γε- ωργίου στὸν Κλεινοβό Καλαμπάκας	405-443
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	445-467
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	469-471

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΧΟΥΜΝΟΥ
ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ (BHG 1998w)

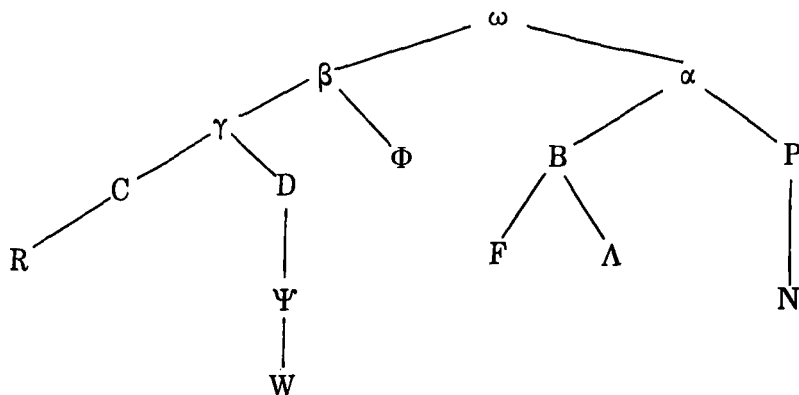
Ένα από τα τέσσερα έργα του Νικηφόρου Χούμνου με θεολογικό περιεχόμενο¹, το σπουδαιότερο κατά τον J. Verpauw², ο Λόγος στη Μεταμόρφωση του Χριστού, παραμένει ως σήμερα ανέκδοτο. Παραδίδεται από τα χφ Patm. 127 f. 90r-101v, 14ου αι. (=P), Paris.gr. 2105 f. 100r-112v, 14ου αι. (=B), Paris.gr. 3010 f. 350v-361v, 14ου αι. (=C), Athous Pantocr. 6 f. 276v-282r, 14ου αι. (=D), Hieros.Eccl.Resurr. 12 f. 2r-7v, 14ου αι. (=R), Athous Vatop. 425 f. 73r-84v, 14ου αι. (=F), Marc.gr. 360 f. 323r-332r, 14ου αι. (=Φ), Laur.Plut. 9,33 f. 268r-278r, 14ου αι. (=Λ), Vatic.gr. 1784 f. 161r-170v, 16ου αι. (=N), Athous Pantocr. 156 f. 260v-273v, 17ου αι. (=Ψ), και Athous Pantel. 201 σ. 87-95, 19ου αι. (=W)³. Η με-
ταξύ τους σχέση αποδίδεται σχηματικά με το ακόλουθο στέμμα⁴.

1. Σύμφωνα με την κατάταξή τους στο χφ P είναι οι Λόγοι αρ. ι' (Λόγος στη Μεταμόρφωση του Χριστού), αρ. ια' (Λόγος στην Κοίμηση της Θεοτόκου), αρ. ιζ' (Πρός τὸν Φιλαδελφείας περὶ τοῦ ἐν Κανᾷ θαύματος) και αρ. ιη' (Πρὸς τὸν αὐτὸν ἐπὶ τῇ πρὸς τὸν Ἥλιαν αἰτήσῃ τοῦ Ἑλισσαίου...). Βλ. για τα έργα αυτά J. Verpauw, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste Byzantin*, Παρίσι 1959, σ. 18-19, 93-95, 146-150 και Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Νικηφόρου Χούμνου* [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα αρ. 52], Θεσσαλονίκη 1984, σ. 23-25, 27.

2. Verpauw, *ό.π.*, σ. 146.

3. Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *ό.π.*, σ. 23-24. Την περιγραφή των χειρογράφων αυτών βλ. στις σ. 42-56 (B), 56-63 (C), 80-85 (F), 88-94 (W), 95-103 (D), 103-107 (Ψ), 107-124 (P), 125-128 (R), 155-160 (Λ), 164-170 (Φ), 193-195 (N). Ένα μικρό απόσπασμα (στ. 81 σὺ δὲ - 87-88 *συγκαταλυθῆναι*) περιέχεται και στα χφ Lond. Addit. 16912 (=U 17ου αι.) και Bodl. D' Orville 34 (=T 17ου-18ου αι.). Τα δύο αυτά χφ συνδέονται με το χφ B με τη σχέση B→U→T. Βλ. γι' αυτά Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *ό.π.*, σ. 34-37 και 230-231.

4. Η εξάρτηση των χειρογράφων FΛ από το B δεν είναι εντελώς βέβαιη: οι διαφορές τους είναι πολύ λίγες και όχι χαρακτηριστικές. Τα χφ CR έχουν οκτώ κείμενα κοινά (τους Λόγους του Χούμνου για τη Μεταμόρφωση του Χριστού και την Κοίμηση της Θεοτόκου, του Γρηγορίου Κυπρίου για τον άγιο Γεώργιο και την αγία Μαρίνα, του Μαξίμου Πλανούδη για την ταφή του Κυρίου, τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο και τον μεγαλομάρτυρα Διομήδη και του Ιωάννη Γαβρά για την είσοδο της Θεοτόκου στο ναό) και άλλα, άσχετα μεταξύ τους, κείμενα. Η σχέση τους ερευνήθηκε μόνο με βάση τα δύο κείμενα του Χούμνου και η εξάρτηση του R από το C είναι μάλλον βέβαιη, μένει όμως να επιβεβαιωθεί από την αντιβολή όλων των κοινών και στα δύο χφ κειμένων. Βλ. και Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *ό.π.*, σ. 282-286 και 231.

Όπως έχειδειχτεί από τη μελέτη του συνόλου των χειρογράφων των έργων του Χούμνου, τα χφφ B P αντιπροσωπεύουν μια γενική έκδοση των έργων του, που έγινε στα χρόνια της ζωής του⁵. Τα χφφ C D Φ ανήκουν στην οικογένεια των χειρογράφων που αντιπροσωπεύει μια προγενέστερη μορφή του κειμένου. Συνεπώς ο εκδότης του έργου οφείλει να εκδώσει τη μορφή που θέλησε ο συγγραφέας να δώσει στο οριστικό του κείμενο, να φθάσει, δηλαδή, στο κείμενο του υπαρχέτυπου α. Η χρήση και του υπαρχέτυπου β είναι θεμιτή —και απαραίτητη— μόνο στις τυχόν περιπτώσεις βέβαιου λάθους στο κείμενο του α.

Αν εξαιρέσουμε τα χφφ B P και το N, το απόγραφο του P, που παραδίδουν σχεδόν το σύνολο του έργου του Χούμνου, τα υπόλοιπα χφφ περιέχουν αποκλειστικά (τα χφφ DFRWΛΦΨ) ή σχεδόν αποκλειστικά (C) Λόγους και εγκώμια σε γιορτές αγίων ή δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές. Από τα παραπάνω χφφ με αγιολογικό και ομιλητικό περιεχόμενο τα CFRΛΦ περιέχουν ένα ακόμη έργο του Χούμνου, το θέσπισμα για τη γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Ο αριθμός των χειρογράφων του 14ου αι. με αγιολογικό και ομιλητικό περιεχόμενο που διασώζουν τα δύο κείμενα, από τα οποία χφφ ορισμένα (τα ΔΛΦ) προορίζονταν για λειτουργική χρήση, δείχνει ότι ο Χούμνος καταξιώθηκε νωρίς ως συγγραφέας πανηγυρικών λόγων⁶.

Δεν υπάρχει μέσα στο κείμενο κάποια σαφής ένδειξη για το χρόνο συγγραφής του Λόγου. Ο J. Verpeaux⁷ δέχεται ως χρόνο συγγραφής του το χρονικό διάστημα 1315/16, στηριζόμενος στη μνεία του Λόγου σε επιστολή του Μα-

5. N. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *ό.π.*, σ. 229-230, *passim*.

6. Για το θέμα της διάδοσης των δύο Λόγων βλ. N. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *ό.π.*, σ. 309-313. Τα χφφ στα οποία συμπεριλήφθηκαν τα δύο έργα (ή μόνος ο Λόγος στη Μεταμόρφωση, χφφ DWΨ) κατατάσσονται στην κατηγορία των χειρογράφων που παραδίδουν το μηνολόγιο του Μεταφραστή σε συμφωμένη (χφφ DWΨ) ή σε επαυξημένη (χφ Λ) μορφή και σε συλλογές προορισμένες για ιδιωτική χρήση (χφφ CRF). Το χφ Φ είναι μια συλλογή κειμένων προγενέστερων του Μεταφραστή για τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο και εντελώς εξωτερικά ενσωματώθηκαν σε αυτό τα τρία τεύχη που περιέχουν τους Λόγους του Χούμνου για τη Μεταμόρφωση του Χριστού και την Κοίμηση της Θεοτόκου.

7. *Ό.π.*, σ. 55, 146-147.

νουήλ Γαβαλά προς τον Χούμνο. Είναι η επιστολή αρ. 9, η τελευταία της συλλογής του χφ Paris. gr. 2022, που εξέδωσε ο J. Gouillard με το όνομα του Ψευδο-Ιωάννη Χειλά και την οποία συλλογή ο Στ. Κουρούσης απέδωσε στον Μανουήλ Γαβαλά⁸. Η επιστολή αυτή χρονολογείται από τον Κουρούση στο τέλος του 1316 και αποτελεί τον *terminum ante quem* για τη συγγραφή του Λόγου. Δεν πρέπει όμως να έχει συγγραφεί πολύ νωρίτερα.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΧΟΥΜΝΟΥ ΣΤΗ ΣΧΕΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ

Για τη γιορτή της Μεταμορφώσεως του Χριστού έχουν γραφτεί από την εποχή του Ιωάννη Χρυσοστόμου ως τον 15ο αι. πενήντα περίπου Ομιλίες και Λόγοι⁹. Το μεγαλύτερο μέρος των Λόγων έχει ως βάση τη διήγηση του Ματθαίου 17,1-9. Ένας μικρός αριθμός Λόγων στηρίζεται σε ευρύτερο κείμενο (Ματθ. 16,21 ή 16,24 ή 16,28 έως 17,9), ελάχιστοι στην περικοπή Λουκ. 9, 23-36, ενώ κανένας Λόγος δεν ακολουθεί αποκλειστικά τη διήγηση του Μάρκου (9,1-8)¹⁰.

Κεντρική θέση έχει η Ομιλία του Ιωάννη Χρυσοστόμου αρ. 56 (BHG 1984), που είναι μέρος ενός ερμηνευτικού υπομνήματος στο ευαγγέλιο του

8. Βλ. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς, είτε Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (1271/2-1355/60). Α'. Τα βιογραφικά* [Αθηνά. Σειρά διατριβών και μελετημάτων, 12], Αθήνα 1972, σ. 77 και 122-139 και J. Gouillard, *Après le schisme. La correspondance du pseudo-Jean Chilas, Acad. Roumaine, Bull. sect. hist.* xxv (1944) 174-211.

9. Βλ. Fr. Halkin, BHG, τ. 3, σ. 243-249 και *Novum Auctarium*, σ. 377-380. Βλ. επίσης την ειδική εργασία του M. Sachot, *Les homélies grecques sur la Transfiguration* [Éditions du C.N.R.S.], Παρίσι 1987. Ο Sachot συμπληρώνει την BHG με την ανεύρεση κειμένων μη γνωστών στον Halkin, αλλά και με την αναγραφή των χειρογράφων που τα διασώζουν προκειμένου και για τα εκδομένα κείμενα (ως γνωστόν ο Halkin σημειώνει τα χφ μόνο στην περίπτωση ανέχδωτων κειμένων). Δε γνώριζε όμως ο Sachot ως τη στιγμή της έκδοσης του βιβλίου του (1987) το *Auctarium novum* του Halkin (1984) και έτσι τα δύο έργα αλληλοσυμπληρώνονται. Για τη διάκριση των όρων Ομιλία (κήρυγμα που ερμηνεύει βιβλική περικοπή) και Λόγος (επιμελώς και ρητορικά διαμορφωμένο κήρυγμα που είναι περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητο από την ευαγγελική περικοπή) βλ. Ευαγγ. Θεοδώρου, Ομιλητική, ΘΗΕ, τ. 9, σ. 903-912, ιδ. σ. 904.

10. M. Sachot, ό.π., σ. 16-17. Κατά τον Sachot μόνο τρεις Λόγοι έχουν ως βάση την περικοπή του Λουκ. 9, 23-36 ή 9, 28-36. Όμως και άλλοι συγγραφείς αναφέρονται σε ορισμένα σημεία της περικοπής του Λουκά, αλλά και του Μάρκου (9, 2-9), αναφέροντάς τους ονομαστικά, π.χ. οι Ανδρέας Κρήτης, BHG 1996, P.G. 97, 937C, 940AB, 945C, (δεν είδα τη νέα έκδοση του M. Lequeux, βλ. γι' αυτή M. Sachot, ό.π., σ. 132), Ιωάννης Δαμασκηνός, BHG 1979, Kotter 8, 2-16, 37, Αναστάσιος Αντιοχείας, BHG 1993, PG 89, 1369A, Γρηγόριος Παλαμάς, BHG 1983, PG 151, 425B, 428C, 429D, και BHG 1990, PG 151, 440BC, 445B. Βλ. και H.-V. Beyer, *Die Katechese des Theoleptos von Philadelphie auf die Verklärung Christi, JÖB 34* (1984) 174, ο οποίος διαπιστώνει αυτή τη διαπλοκή των περικοπών των δύο τουλάχιστον Ευαγγελιστών (Ματθαίου και Λουκά) γενικότερα στους συγγραφείς Λόγων για τη Μεταμόρφωση.

Ματθαίου¹¹. Αναφέρεται στην περικοπή 16,28-17,9 και η μέθοδος ερμηνείας που ακολουθείται είναι η ιστοριογραφηματική της σχολής της Αντιόχειας. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε τη βάση για πολλούς από τους λόγους των επόμενων αιώνων.

Τη μορφή ερμηνευτικού υπομνήματος, που ακολουθεί την ιστοριογραφηματική ή την αλληγορική μέθοδο έχουν περισσότερο ή λιγότερο όλοι οι παλαιότεροι Λόγοι (4ος-7ος αι.). Από την εποχή που καθιερώθηκε ο εορτασμός της Μεταμορφώσεως στην εκκλησία¹² και χρειαζόταν να εκφωνείται στο πλαίσιο του εορτασμού μια Ομιλία με χαρακτήρα πανηγυρικού Λόγου, τα κείμενα που γράφονται για το θέμα, παρόλο που δεν παύουν να έχουν τη μορφή υπομνήματος, αποβάλλουν βαθμιαία το χαρακτήρα αυτό και αποκτούν περισσότερο το χαρακτήρα κηρύγματος, που μαζί με τον ερμηνευτικό έχει και πρακτικό-διδασκτικό σκοπό. Το ρητορικό στοιχείο, που δεν έλειπε και από τις ομιλίες των προηγούμενων αιώνων, είναι τώρα εμφανέστερο.

Δεν έχουν εκδοθεί ακόμη όλοι οι Λόγοι για τη Μεταμόρφωση του Χριστού. Από τους πενήντα περίπου μόνο οι μισοί έχουν δει το φως της δημοσιότητας και από αυτούς πολύ λίγοι σε κριτική έκδοση. Δεν έχει γίνει, επίσης, όπως είναι φυσικό με αυτά τα δεδομένα, μια συγκριτική μελέτη, που θα έδειχνε την εξελικτική πορεία του θέματος στους έντεκα αιώνες και στους διάφορους συγγραφείς. Ο Μ. Sachot με τη συγκέντρωση και την κατάταξη του υλικού κατέληξε σε ορισμένα πρώτα συμπεράσματα. Για την τρίτη περίοδο (εποχή Θεοδώρου Στουδίτη ως την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας), που μας ενδιαφέρει εδώ, πιστοποιεί τα εξής χαρακτηριστικά: 1) Αυξάνεται ο αριθμός των Λόγων που γράφονται για το θέμα¹³. Οι Λόγοι αυτοί δε γίνονται αμέσως δεκτοί στις σχετικές συλλογές για λειτουργική χρήση. 2) Το ενδιαφέρον για τη συγγραφή Λόγων αυξάνεται με το κίνημα του Ησυχασμού. 3) Δημιουργούνται Λόγοι από τη συρραφή αποσπασμάτων παλαιότερων κειμένων, του ίδιου συγγραφέα ή πε-

11. Παραδίδεται από τα χφφ που διασώζουν ολόκληρο το υπόμνημα του Χρυσοστόμου στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (50 χφφ περίπου), αλλά και μέσω των συλλογών ομιλητικών κειμένων ως ανεξάρτητος Λόγος στη Μεταμόρφωση (25 χφφ περίπου), καθώς επίσης και μέσω των «Σειρών», βλ. Μ. Sachot, ό.π., σ. 112-113 και του ίδιου, *Le réemploi de l'homélie 56 in Matthaeum de Jean Chrysostome (BHG 1984) dans deux homélies byzantines sur la Transfiguration (BHG 1980k et 1985), Revue des sciences religieuses* 57 (1983) 123-137, ιδ. σ. 123-125.

12. Δεν είναι γνωστός και γενικά αποδεκτός ο χρόνος της καθιέρωσης της γιορτής στην ανατολική εκκλησία και ειδικότερα ο καθορισμός της 6ης Αυγούστου ως ημέρας του εορτασμού. Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις που υποστηρίζουν πρώιμη (5ος αι.) ή όψιμη (τέλος 7ου ή αρχές 8ου αι.) χρονολογία της εισαγωγής της εορτής στο βυζαντινό λειτουργικό ημερολόγιο. Βλ. Μ. Sachot, *Les homélies* ..., ό.π., σ. 17-19 και κυρίως Μ. Aubineau, *Une homélie grecque sur la Transfiguration, An.Boll.* 85 (1967) 401-427, ιδ. σ. 422-427 [= *Recherches partistiques*, Amsterdam 1974, 119-145]. Βλ. και Ευαγγ. Θεοδώρου, *Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1053-1054.

13. Αυτό ισχύει μόνο με την προϋπόθεση ότι δεχόμαστε πως σώθηκαν όλα ή σχεδόν όλα τα σχετικά κείμενα των προγενέστερων του 9ου αι. χρόνων, πράγμα όχι αναμφισβήτητο.

ρισσότερων, από την παρεμβολή σε ήδη υπάρχοντα κείμενα αποσπασμάτων που δανείζεται κανείς από άλλα, καθώς επίσης από τη σύντμηση παλαιότερων κειμένων¹⁴.

Ο Λόγος του Χούμνου είναι ένα πρωτότυπο κείμενο, με την έννοια ότι δεν αποτελεί συνειρμισμό άλλων Λόγων. Όπως και άλλοι συγγραφείς Λόγων των τελευταίων αιώνων (π.χ. ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας, ο Γεώργιος Σχολάριος)¹⁵ ο Χούμνος δεν ακολουθεί το καθιερωμένο σχήμα των περισσότερων Λόγων, που αναπτύσσουν με τη μία ή την άλλη μέθοδο την Ευαγγελική περιχοπή αναφερόμενοι με τη σειρά π.χ. στην ερμηνεία του αριθμού των έξι ημερών, στην επιλογή των τριών μαθητών, στο λόγο της εμφάνισης του Μωυσή και του Ηλία, στην πρόταση του Πέτρου για το στήσιμο τριών σκηνών, στη φωνή του Θεού από τον ουρανό και τη σημασία της, στο φόβο των μαθητών κτλ.¹⁶

Ούτε πάλι περιορίζεται μόνο στην ανάπτυξη του Ματθ. 17,5, όπως πολλοί συγγραφείς¹⁷, αν και το εδάφιο αυτό, παραφρασμένο, αποτελεί την αρχή του Λόγου του (στ. 1-3). Εκτός από το εδάφιο 5 ο Χούμνος αναφέρει, χωρίς να ερμηνεύσει (στ. 32-33) την παρουσία των τριών μαθητών (Πέτρου, Ιακώβου και Ιωάννη, εδάφιο 1) και στο τέλος (στ. 364-5) την προτροπή του Χριστού στους μαθητές του να μην αποκαλύψουν τίποτε από όσα είδαν, πριν από την ανάστασή του (εδάφιο 9). Μνημονεύει επίσης (στ. 373-4) το στήσιμο των σκηνών. Στην εμφάνιση των δύο προφητών, Μωυσή και Ηλία (εδάφιο 3) αναφέρεται εκτενέστερα (βλ. αμέσως παρακάτω).

Η ιδέα που διατρέχει το Λόγο είναι ότι το γεγονός της Μεταμορφώσεως του Χριστού έχει προαναγγελθεί στην Παλαιά Διαθήκη με αφορμή διάφορα περιστατικά, τα οποία υπήρξαν τύποι και προχαράγματα αυτών που συμβαίνουν τώρα στο όρος Θαβώρ¹⁸. Τα περιστατικά αυτά είναι:

- 1) Η εμφάνιση του Θεού στον Μωυσή στο όρος Σινά και η νομοδοσία (3).
- 2) Η αναφορά του Δαυίδ στο Θαβώρ (4) και την Ερμών (5).
- 3) Η φιλοξενία του Αβραάμ (12-13).
- 4) Η θυσία του Ισαάκ (15-17).

14. M. Sachot, ό.π., σ. 26-27. Βλ. και σ. 112-113 (για BHG 1984).

15. Για τους Λόγους τους βλ. BHG, ό.π., και Sachot, ό.π.

16. Τέτοια είναι π.χ. η δομή των κειμένων των Ιωάννου Χρυσοστόμου, BHG 1984, Βασιλείου Σελευκείας, BHG 1989, Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, BHG 1980, Αναστασίου Αντιοχείας, BHG 1993, Ιωάννου Δαμασκηνού, BHG 1979, Ανδρέου Κρήτης, BHG 1996, Θεοφάνους Κεραμέως, BHG 1995 κ.ά.

17. Βλ. σχετικά M. Sachot, ό.π., σ. 17 σημ. 17.

18. Και στο Λόγο για την Κοίμηση της Θεοτόκου ο Χούμνος αναζητεί στην Π.Δ. σκίεις και τύπους των όσων σχετίζονται με τη Θεοτόκο. Βλ. το κείμενο στο: J. Fr. Boissonade, *Anecdota graeca*, τ. 2, Παρίσι 1830, σ. 107-136, ιδίως σ. 110-118. Πρβλ. και Π. Τρεμπέλα, *Ομιλητική*, Αθήνα 3 1976, σ. 74.

5) Η έξοδος των Εβραίων από την Αίγυπτο (18-20)¹⁹.

Με την αναφορά στην εμφάνιση του Μωυσή και του Ηλία στο Θαβώρ και τη σύνδεσή της με την παρουσία του Θεού στο όρος Σινά ο Χούμνος βρίσκει την ευκαιρία να διαστείλει το Μωσαϊκό νόμο από τη νέα χριστιανική πίστη και, σε μια αποστροφή προς έναν υποθετικό οπαδό του Μωσαϊκού νόμου, να τονίσει την κατάλυση του παλαιού και την ισχύ του νέου νόμου (6-11).

Η Μεταμόρφωση σκοπό έχει, κατά τον Χούμνο, να ενισχύσει την πίστη των μαθητών του Χριστού ενόψει της επικείμενης σταυρικής θυσίας του, ώστε να μπορέσουν και αυτοί να στηρίξουν τους υπόλοιπους πιστούς (21-22), αλλά και τους χριστιανούς όλων των εποχών (23) και ιδιαιτέρως τις μοναχές της μονής του Φιλανθρώπου Χριστού —μεταξύ των οποίων ήταν και η κόρη του Ευλογία— προς τις οποίες με την κατακλείδα του Λόγου απευθύνεται ο Χούμνος και για χάρη των οποίων, προφανώς, έγραψε το Λόγο²⁰.

Δεν είναι εύκολο να εξακριβώσουμε τις οφειλές του Χούμνου σε προγενέστερους του συγγραφείς Λόγων για τη Μεταμόρφωση. Αρκετά κείμενα είναι ανέκδοτα ή δυσπρόσιτα. Δύσκολη ακόμη είναι η διακρίβωση του τι πήρε από παλαιότερα κείμενα και τι από την υμνολογία της εορτής. Η σύγκρισή του με Λόγους πατέρων όπως ο Χρυσόστομος, Πρόκλος, Τιμόθεος Αντιοχείας, Αναστάσιος Αντιοχείας, Ιωάννης Δαμασκηνός, Ανδρέας Κρήτης και συγχρόνων του, όπως ο Γρηγόριος Σιναΐτης και ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας, που είναι πιθανό να γνώρισε ο Χούμνος, έδειξε ορισμένες αντιστοιχίες στην επιλογή βιβλικών θεμάτων και χωρίων, οι οποίες σημειώνονται στο υπόμνημα των πηγών και των παράλληλων χωρίων. Εδώ σημειώνονται ενδεικτικά οι εξής:

1) Σύδεση της φιλοξενίας του Αβραάμ με τη Μεταμόρφωση (στ. 180 κ.ε.) κάνει και ο Τιμόθεος.

2) Αναφορά στον αμνό του Πάσχα και το ράντισμα με αίμα των θυρόφυλλων των εβραϊκών σπιτιών (στ. 310 κ.ε.) κάνει και ο Πρόκλος.

3) Αναφορά στον Ψαλμό 88,13 σε συνδυασμό με το χωρίο Φιλιπ. 2,9 (στ. 55-57 και 68-70) γίνεται επίσης από τον Πρόκλο και τον Ιωάννη Δαμασκηνό. Μόνο όμως στον Πρόκλο προστίθεται και η φράση *τὸ δὲ Ἑρμονιέμ ὅρος ἐστὶ μικρὸν ἐγγὺς τοῦ Ἰορδάνου* που αντιστοιχεί στο στ. 71 του Λόγου του Χούμνου. Χρήση μόνο του στίχου του Ψαλμού γίνεται και από τον Ανδρέα Κρήτης, τον Γρηγόριο Σιναΐτη, τον Γρηγόριο Παλαμά κ.ά., καθώς επίσης στην Ακολουθία του εσπερινού της εορτής σε ιδιόμελο του Α΄ ἤχου.

4) Μνεΐα του Μωυσή και της Ερυθράς θάλασσας (18-19) κάνει και ο Ανδρέας Κρήτης.

19. Στην έξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο και στην εμφάνιση του Θεού στον Μωυσή στο Όρος Σινά αναφέρεται ο Χούμνος, μεταξύ άλλων, και στο Λόγο του για την Κοίμηση, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

20. Βλ. και J. Verpaux, ό.π., σ. 147. Ανάλυση του Λόγου βλ. κατ'... σ. 146-150.

5) Χρήση του όρου μυστήριον για τη γιορτή αυτή αλλά και για άλλα γεγονότα που σχετίζονται με τον Χριστό (στ. 19, 193, 230) κάνουν και οι Αναστάσιος Αντιοχείας, Ανδρέας Κρήτης, Θεόκλητος Φιλαδελφείας.

6) Τύπος παιδαγωγίας και προχαράγματα της Μεταμορφώσεως ονομάζεται η θεοφάνεια στο όρος Σινά (στ. 45) και από τον Γρηγόριο Σιναΐτη.

Στο κείμενο του Λόγου αναγνωρίζει κανείς το προσωπικό ύφος του Χούμνου όπως το ξέρουμε και από τα άλλα έργα του. Ο λόγος, χωρίς να είναι γλαφυρός, είναι μάλλον σαφής παρά τις σχοινοτενείς προτάσεις του. Συχνές είναι οι ρητορικές ερωτήσεις (στ. 1-20, 54-56, 81-97, 104-115, 120-143 κλπ.) και οι αποστροφές (στ. 81 κ.ε., 120 κ.ε., 206 κ.ε., κλπ.), ενώ η μετάβαση από τη μία ενότητα στην άλλη γίνεται συνήθως με τους συνδέσμους-φράσεις: Ἀλλὰ ταῦτα μέν, οὐ μὴν ἀλλὰ, καὶ μέντοι γε, καὶ γοῦν ὅπερ ἐλέγομεν, οὐ μὴν ἀλλ' ὅπερ ἐλέγομεν, ἀλλ' ὅπερ ἐλέγομεν, ἀλλὰ μὴν.

Το κείμενο παραδίδεται ορθογραφημένο στα παλαιότερα χειρόγραφα και τα λάθη στον αρχέτυπο είναι μάλλον ανύπαρκτα (βλ. το κριτικό υπόμνημα).

Ως προς το θέμα του ρυθμού που διέπει το τέλος των νοηματικών ενοτήτων παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Τα χφφ BP, που αντιπροσωπεύουν, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μια γενική έκδοση των έργων του Χούμνου και που ενδεχομένως αντιγράφηκαν στα χρόνια της ζωής του²¹, διαφέρουν ελάχιστα ως προς τη στίξη. Δεν μπορούμε όμως να συναγάγουμε κάποια βέβαια συμπεράσματα για το αν αυτή ανάγεται στο αυτόγραφο του συγγραφέα ή σε θεωρημένο από αυτόν χφ —και κατά συνέπεια αν μπορεί να μας βοηθήσει να μελετήσουμε το ρυθμό— ή οφείλεται εν πολλοίς στον καλλιγράφο του προτύπου των δύο χειρογράφων, οπότε τα συμπεράσματα είναι μόνο σχετικά.

Από την εξέταση σε εκατό περιπτώσεις, όπου συμφωνούν τα δύο χφφ, του τέλους νοηματικών ενοτήτων, που θα μπορούσαν να απαιτούν μικρότερη ή μεγαλύτερη παύση κατά την ανάγνωση του Λόγου μπροστά σε ακροατήριο, διακρίνεται σαφώς η τάση να έχει η απόληξη το σχήμα — — — — (όπου — σημαίνει τονισμένη και — άτονη συλλαβή)²² σε ποσοστό 23% ή το σχήμα — — — — —

21. Για την πιθανότητα αντιγραφής του στα χρόνια της ζωής του Χούμνου βλ. Ν. Παπατριαναφύλλου-Θεοδωρίδη, ό.π., σ. 12. Η ομοιότητα στον τρόπο στίξης των δύο χειρογράφων (τελεία, που μερικές φορές είναι στην πραγματικότητα ένα μικροσκοπικό κόμμα, μεγάλο κόμμα και άνω τελεία, μετά την οποία αφήνεται ένας μικρός χώρος άγραφος) είναι εντυπωσιακή. Οι λίγες διαφορές οφείλονται συνηθέστερα σε παράλειψη του σημείου στίξης από το γραφέα του ενός χειρογράφου. Αντίθετα, δεν παρατηρείται η αντιστοιχία αυτή στη στίξη με το χφ Φ π.χ. της πρώτης οικογένειας, στα χφφ της οποίας το κείμενο δεν έχει πάρει την οριστική του μορφή.

22. Ποιες θεωρούνται άτονες λέξεις βλ. στον W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner* (Wiener Byzantinistische Studien, XVI), Βιέννη 1981, σ. 34. Κατά την παρούσα μέτρηση δε λαμβάνεται υπόψη η θέση του προτελευταίου τόνου, αν δηλαδή βρίσκεται στη λήγουσα, την παραλήγουσα ή την προπαραλήγουσα της προτελευταίας λέξης, αλλά μόνο ο

(ποσοστό 12%) και γενικότερα, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ενδιάμεσων άτονων συλλαβών, να τονίζεται η προτελευταία συλλαβή (ποσοστό 64%). Το σχήμα $\acute{\text{---}} \acute{\text{---}} \acute{\text{---}}$ (διπλός δάκτυλος) απαντά σε ποσοστό 7%, το σχήμα $\acute{\text{---}} \text{---} \acute{\text{---}}$ σε ποσοστό 4% και γενικότερα ο τόνος στην τρίτη συλλαβή από το τέλος απαντά σε ποσοστό περιπτώσεων 19%. Τέλος, τόνο στην τελευταία συλλαβή της καταληκτικής φράσης βρίσκουμε σε ποσοστό 11% με συχνότερο το σχήμα $\acute{\text{---}} \text{---} \acute{\text{---}}$ (8%) και ακόλουθο το σχήμα $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \acute{\text{---}}$ (2%). Τα υπόλοιπα ποσοστά (6%) καταλαμβάνουν περιπτώσεις όπου υπάρχει στο σημείο αυτό όνομα ή παρενθετική πρόταση, οι οποίες δεν προσμετρήθηκαν στα επιμέρους σχήματα.

Η ίδια μέτρηση δείχνει ότι ο αριθμός των άτονων συλλαβών μεταξύ των δύο τελευταίων τόνων, ανεξάρτητα από τη θέση του τελευταίου τόνου, είναι άρτιος (2, 4 ή 6 συλλαβές) σε ποσοστό 58% (38% για τις δύο συλλαβές, 18% για τις τέσσερις άτονες συλλαβές) και περιττός (1, 3 ή 5 συλλαβές) σε ποσοστό 28% (12% για τη μία και 10% για τις τρεις άτονες συλλαβές), ενώ δε μεσολαβεί καμιά άτονη συλλαβή σε ποσοστό 8%.

Γενικότερα η στίξη των δύο αυτών χειρογράφων, τουλάχιστον, όπως και σε όλα τα καλογραμμένα βυζαντινά χφφ, χρησιμοποιείται με γνώμονα τη νοηματική συνάφεια και συγχρόνως διάκριση των λέξεων και φράσεων· βοηθά δηλαδή τον αναγνώστη —και τον εκδότη— σε ορισμένες οριακές περιπτώσεις να διακρίνει τα συνανήκοντα.

Στο χφ P (φ. 89rv), αμέσως πριν από το κείμενο του Λόγου, υπάρχει ένα σύντομο εισαγωγικό κείμενο, χωρίς τίτλο, που προσπαθεί να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο έχει συγγραφεί ο Λόγος για τη Μεταμόρφωση. Είναι σύντομος, πρώτον διότι ο συγγραφέας του προτιμά, όπως δηλώνει, πάντα το μέτρο σε όλα τα πράγματα, και δεύτερον διότι η κατάσταση για την οποία τον έγραψε, η παννυχίδα της εορτής της Μεταμορφώσεως, απαιτεί η έκταση του Λόγου να μην αποβαίνει εις βάρος των ύμνων και των ασμάτων. Για τους λόγους αυτούς δε γίνεται επεξεργασία των επιχειρημάτων. Η έπισταςία που απαιτείται, όπως σημειώνει στο τέλος, που θα μπορούσε να σημαίνει τις δεύτερες φροντίδες, δε φαίνεται να έγινε ποτέ, σε μεγάλη έστω έκταση, αφού το κείμενο του Λόγου είναι σε όλα τα χφφ της ίδιας μορφής με εξαίρεση ελάχιστα σφάλματα των γραφών και μικρές διαφορές, κυρίως σε τύπους λέξεων²³.

αριθμός των ενδιάμεσων άτονων συλλαβών, αφού με τη συμμοφορά το ακουστικό αποτέλεσμα είναι το ίδιο.

23. Αν οι δύο προσθήκες στο χφ Φ (στ. 63, 66-71) είναι αποτέλεσμα μιας τέτοιας επεξεργασίας, τότε το πρότυπο των χειρογράφων CD, που έχουν ενσωματωμένες τις δύο προσθήκες, δέχτηκε την επίδραση ενός χειρογράφου της δεύτερης οικογένειας πριν από την αντιγραφή των δύο αυτών χειρογράφων.

Το κείμενο του εισαγωγικού σημειώματος είναι το ακόλουθο.

Ὁ περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος Μεταμορφώσεως Λόγος εἰργασμένος μᾶλλον ἡμῖν ἐστὶν ἢ ἐπεξεργασμένος· καὶ γὰρ περινοίαις δὴ τισὶ περιστελλούσαις ἐστὶ κε-
χρημένος ἢ καθ' ἕκαστον τῶν ἐπιχειρημάτων ἐπεξίων καὶ διαπλάττων. Ἔστι γὰρ
δὴ πού γε καὶ ἐπὶ παντὶ μὲν ἄλλῳ λόγῳ τοῦτ' ἐμοὶ τὸ συντετμημένον ἐσπου-
δασμένον, ἐπὶ δὲ τούτῳ καὶ μᾶλλον. Τίνος ἔνεκεν; Καὶ γὰρ ἐπὶ τε τοῖς ἄλλοις
ἅπασιν καὶ ἐπ' αὐτοῖς γε τοῖς λόγοις ἄριστον ἐμοὶ γε δοκεῖ τὸ κατὰ μέτρον εἶναι,
τὸ δ' ὑπερβαῖνον ἀηδὲς οἶμαι. Καὶ χρὴ γ' ἐμπίπτοντα τοῖς ἐπιχειρήμασι καὶ τοῖς
ἀπαντῶσιν ἐκ τῆς ἐργασίας πορίσμασιν ἐπιχειρεῖν γε καὶ συντόμως ἀπαλλάτ-
τεσθαι καὶ μὴ ἐνδιατρίβειν καὶ περιμέναι καὶ κύκλους βάλλειν περὶ τὰ αὐτὰ ἐξ-
επίτηδες οἷονεὶ ζητοῦντα μῆκος λόγου καὶ ἀπειροκάλως φιλοτιμούμενον ἐπὶ τού-
τῳ, ἀλλ' εἰ πολλῶν χρεῖα, ἀναγκαίων ὄντων τῶν πάντων εἰρῆσθαι, τοῖς πᾶσι δὴ
πού γε καὶ χρῆσθαι. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο, ἀλλ' ὅσων γε χρεῖα (καὶ τοῦτ' αὖθις κατὰ
μέτρον) καὶ μὴ δοκεῖν τι περαιτέρω τοῦ εἰκότος ἐπεξίεναι.

Ἀλλὰ μὴν ἐπὶ τῆς ἑορτῆς ταύτης καὶ ἡ νύξ, ἐν ἣ τὸ παννυχίζειν ἡμᾶς καὶ τὰ
τῶν ὕμνων τοῦ μυστηρίου τοῦδε καὶ τὰ τῶν ᾠσμάτων, ἐστὶ συντετμημένη τις
οὔσα καὶ συντετμημένου δήπουθεν ἔδειτο γε τοῦ λόγου, ὥς ἂν μὴ τὸ πλέον ὁ
λόγος παρακατασχών γε τῆς ὥρας αὐτούς γ' ἐπικόψῃ τοὺς ὕμνους, ἐπικόψῃ καὶ
τὰς τῇ ἑορτῇ ἀνατεθείσας ᾠδὰς.

Ταύτη τοι καὶ ἡμῖν ἐπὶ τοῦ λόγου τούτου πυκνῶν εἰσπεσόντων τῶν τῆς ἐρ-
γασίας ἐπιχειρημάτων, οὕμενον δεῖν ἔγνωμεν καὶ ἐπεξεργάσθαι ταῦτα καὶ ἀκο-
λουθεῖν ἐπὶ πᾶν, ὅποι δὴ ἕκαστον ἤγεν· ἐπὶ μακρὸν γὰρ ἂν ἐξετάθῃ ὁ λόγος καὶ
πλείων καὶ περιττώτερος ἔδοξεν ἂν τοῦ κατὰ τὴν ὥραν καὶ τὴν ἑορτὴν ζητουμέ-
νου. Δεῖται γοῦν ἕκαστον τῶν αὐτοῦ καὶ ἐπιστασίας τινός, ὥς ἂν ὅπερ ἡ ἐργασία
παρῆκεν, αἰτίας ἧς ἔνεκεν ἔφημεν, αὐτὴν μὴ τί γε τὴν ἐπιστασίαν μηδαμῶς παρα-
δράμῃ.

Κατὰ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ κειμένου δε λαμβάνονται υπόψη γιὰ τὸν καταρτισμὸ
τοῦ κριτικοῦ υπομνήματος τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ οἱ διαφορετικὲς γραφές τῶν
απογράφων NRW. Οἱ, ελάχιστες, διαφορετικὲς γραφές τῶν χειρογράφων FL πα-
ρατίθενται, ἐπειδὴ ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ το Β δεν εἶναι ἐντελῶς βέβαιη²⁴.

Εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Μεταμόρφωσιν

1. Χριστοῦ δὲ τοῦ ἐμοῦ σωτῆρος καὶ Θεοῦ μεταμορφουμένου καὶ φωνῆς ἄνωθεν ἐκ τοῦ πατρὸς φωτεινῆς ἐκ νεφέλης ῥαγείσης «οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός» καὶ γοῦν βοώσης καὶ προτρεπομένης αὐτοῦ ἀκούειν, τίς οὐ πάντ' ἀφείς πρὸς τὴν θεάν ἅμα καὶ τὴν ἀκοὴν εὐθὺς τρέχει; Τίς οὐ προθυμεῖται καὶ
 5 μέντοι γε καὶ σπεύδει Θαβώρ ἐπὶ τὸ ὄρος ἀναβῆναι καὶ τῆς νεφέλης εἶσω χωρῆσαι καὶ γενέσθαι τῶν ἐκεῖ τελουμένων Θεοῦ μὴ ἀποτρέποντος ἀλλὰ προσιεμένου; Τίς οὐχὶ καὶ βούλοιτ' ἂν τὸν ἑαυτοῦ σταυρὸν ὥσπερ προαρπάσαι (ὁ γὰρ τῷ Χριστῷ παγεῖς οὐκ εἰς μακρὰν ὕστερον) καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων ἄραι καὶ αὐτῷ ἀκολουθησάτω Χριστῷ ἐγκελευμένω; Τίς οὐχὶ καὶ μετὰ Ἰακώβου καὶ Ἰωάννου
 10 ἐντὸς καὶ αὐτῶν ὄντων τῆς νεφέλης ἀγαπήσειεν ἅν, καὶ μάλα τοι ἀγαπήσειε, πιεῖν τὸ ποτήριον ὃ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ πίνει λύων τὴν πικρὰν γεῦσιν, ἐξ ἧς ἡμῖν ἡ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος, λύων ἅμα καὶ τὸ κατὰκριμα τοῦ Ἀδάμ «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ», ἐπὶ τὸν σταυρὸν αὐτὸς ἀναβάς καὶ τὴν ἐμὴν ἐν αὐτῷ προσηλώσας καὶ συσταυρώσας ἁμαρτίαν καὶ τὰς χεῖρας ἐκτείνας, ὧν ἐγὼ μὲν πλάσμα καὶ
 15 ποίημα, οὐρανοὶ δὲ δακτύλων ἔργα, κάκειθεν, ἐκ γῆς δηλονότι, τὸν ἐς αὐτὴν αὐθις στραφέντα καὶ ὅλον δῆτα συντριβέντα καὶ τοῖς αἰσχίστοις ἀχρεῖον γεγεννημένον πρὸς ἑαυτὸν αὐθις ἀνακαλούμενος (ὦ, πόσος ἐγώ, ὅτι δι' ἐμέ ταῦτα) καὶ ἀναπλάττων καὶ καινουργῶν αἱματι τῷ ἰδίῳ; Τί τὸ περὶ ἐμέ φρικτὸν καὶ μέγα τοῦτο μυστήριον, τίς ὁ πλοῦτος τῶν οἰκτιρμῶν, τί τὸ μέγεθος τῆς φιλάνθρωπίας, τίς ὁ
 20 τρόπος τῆς ἀγαθότητος; Κριτὸς ὑπὸ Πιλάτου καὶ Ἰουδαίων Χριστός, κριτὸς καὶ τὴν δίκην καταδεχόμενος καὶ ὡς κακοῦργος ἀγόμενος καὶ οὐκ ἐρίζων οὐδὲ κραυγάζων, ἀλλ' ὡς ἄμνος ἄκακος χειρόμενος καὶ θυόμενος ὑπὲρ τοῦ κόσμου παντός.

2. Ἀλλὰ ταῦτα μέν, ὡς ἔφημεν, οὐκ εἰς μακρὰν ὕστερον. Ἦδη γὰρ καὶ Ἰούδας τὸν σατανᾶν ὅλον αὐτὸν εἰσιόντα καὶ πληρώσαντα δεδεγμένος καὶ τὴν γε
 25 χάριν ἐξεμέσας καὶ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ δύναμιν τῶν χαρισμάτων πρόσσεισι δὴ πού τοις Ἰουδαίοις καὶ συμφωνεῖ προδοῦναι τριάκοντα ἀργυρίων ἀπεμπολῶν τὸν

1 sq. cf. acol. vesp. Transfig. | 2-3 οὗτος-ἀγαπητός: Matt. 17, 5. Marc. 9,7. 1 Pe. 1,17 | 3 αὐτοῦ ἀκούειν: Matt. 17,5. Matt. 9,7 | 8-9 cf. Matt. 16,24 | 11 πιεῖν-πίνει: cf. Matt. 20,22 | 12-13 γῆ-ἀπελεύσῃ: Ge. 3,19 | 14 συσταυρώσας ἁμαρτίαν: cf. Rom. 6,6 | 18-19 τί-μυστήριον: cf. acol. de defunctis | 21-22 οὐκ-κραυγάζων: cf. Matt. 12,19 | 22 ὡς-χειρόμενος: cf. Is. 53,7. Act. 8,32 | 23-24 Ἰούδας-εἰσιόντα cf. Luc. 22,3 | 25-27 πρόσσεισι-δεσπότην: cf. Matt. 26,14-15. Marc. 14,10-11.

Titul. ex BPΦ: τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χούμνου τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου λόγος εἰς τὴν ἁγίαν καὶ φρικτὴν μεταμόρφωσιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ D, Τοῦ σοφωτάτου ἐπὶ τοῦ κανικλείου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χούμνου λόγος εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ C, Τοῦ περιποθήτου συμπενηθέρου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ἐπὶ τοῦ κανικλείου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χούμνου λόγος εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ μεταμόρφωσιν F, Λόγος πανηγυρικός εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ μεταμόρφωσιν Λ post titulum εὐλόγησον πάτερ FPΦ
 10 τι codd. | 20 ὑπὸ] ἐπὶ C καὶ¹ iteravit et del. Φ

δεσπότην· καὶ γάρ τοι καὶ τὴν ἀγχόνην συμπλέξας ἑαυτῷ καὶ μνηστεύσας, αὐτῆς ὥσπερ ἐξάπτει τῆς προδοσίας, Ἰουδαῖοι δ' ἐφάλλονται τοῖς ὑπεσχημένοις καὶ ἐπὶ συνέδριον τρέχουσι καὶ πάντ' αὐτοῖς ἄνω καὶ κάτω γίνεται. Καὶ μελετᾶται κατὰ

30 Χριστοῦ πάνθ' ὅσα τῷ διαβόλῳ γ' ἐστὶν ὠθεῦντι κεχαρισμένα.

3. Οὐ μὴν ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὗτοι· Ἰησοῦς δ' ὁ ἐμὸς εἰς ὅρος ἄνεισι τὸ Θαβῶρ τρόπον ὃν ἔφημεν τοὺς μαθητὰς ἀναφέρων, Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην. Καὶ Μωσὴν ἅμα παρίστησι καὶ Ἠλίαν, Μωσὴν, ὃ καὶ τὰς πλάκας γράφας πρό-
 35 τερον ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ ἐγχειρίζει. Καὶ ἄγει δὴ τοῦτον αὐθις ἐπ' αὐτὸ τὸ Θαβῶρ, εἰ καὶ μὴ ἐκεῖ, ἀλλ' ἐνταῦθα δὴ τοῦ γεγραφότος θεατὴν γενέσθαι, ἐπεὶ τότε' ἐκεῖνος ζητήσας καὶ ἐπιθυμήσας ἰδεῖν οὐκ εἶδεν, ὑπὸ τῇ πέτρᾳ δ' ἤκουσε σκεπασθῆναι καὶ τὰ ὀπίσθια βλέπει. Καὶ μέντοι καὶ τὴν σκέπην καὶ τὴν ἐκ ταύ-
 40 σκιά καὶ τύποι τῶν ὕστερον ἐπὶ Χριστοῦ ἐκφανθέντων, τοῦτ' ἤδη καὶ νῦν αὐτῇ γε δὴ καὶ τῇ ὀφει μαθεῖν Μωσῆς ἄγεται. Καὶ συγκρύπτοντος δίχᾳ τινὸς ἢ ὑποκρύ-
 πτοντος ἢ σκιάζοντος βλέπει Χριστὸν Θεὸν ἐν σαρκὶ λάμποντα καὶ φρυκτω-
 ροῦντα, κατ' αὐτὸν τῆς σαρκὸς γεγεννημένης καὶ μὴ τί γε φλεγομένης, ὥς καὶ πῦρ αὐτὸν εἶδεν ἐν βάτῳ καῖον καὶ μὴ τί γε μηδαμῶς κατακαῖον. Καὶ Ἠλίας ἐν ὄρει
 45 Χωρηῇ τρόπον ἕτερον αὐτῷ ἐντυγχάνει τύπων ἐκείνων πάντων καὶ γε προ-
 χαραγμάτων ὄντων τῶν νῦν ἐπ' ἀληθείας ἐν Θαβῶρ ἐκφανθέντων. Καὶ ἦσαν δὴ καὶ πλάκες οὕτως αἱ τότε τῷ Μωϋσεὶ δοθεῖσαι καὶ νόμος πᾶς καὶ τὰ ἐν νόμῳ
 πάντα πρὸς τοῦθ' ἦγοντα τέλους, τὸ κατὰ Χριστὸν δηλονότι πέρας. Καὶ τοίνυν καὶ νῦν τὴν φωνὴν ἐπ' αὐτοῦς, Μωϋσῆν καὶ ὅσοι πειθαρχοῦσι Μωσεὶ καὶ δῆτ' ἐπὶ
 50 τὸν Ἠλίαν, ἔστι μᾶλλον νοεῖν ἀφεθῆναι προτρέπουσαν ὥσπερ, ἐκείνων ἀφε-
 μένους τῶν πάλαι πρὸς αὐτὸν δὴ Χριστὸν τὸ πᾶν βλέπει καὶ τούτῳ δὴ τοῦ λοι-
 ποῦ διὰ παντὸς προσανέχειν καὶ τῶν αὐτοῦ ἐνταλμάτων ἀκούειν.

4. Καὶ μέντοι γε καὶ Δαυὶδ ἃ φάλλων εἰς Θαβῶρ λέγει, ἐνταῦθα βλέπων καὶ τῶν νῦν γιγνομένων ἡσθημένος λέγει· εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, τίνος χάριν ἐτέρου,
 55 μηδενὸς ὄντος; Οὐδ' ἂν εὐρὼν εἴποις, Θαβῶρ αὐτῷ ἀγαλλιώμενον ἔσται. Καὶ ποίῳ δὴ τινὶ ἐν ὀνόματι ἄλλῳ, εἰ μὴ ὁ Χριστὸς τυγχάνει ὦν, Θεοῦ υἱός; Τούτου

Luc. 22,4-5 | 29 ἄνω καὶ κάτω: vide Phot. Lex. α 2165 | 31-32 Ἰησοῦς-Ἰωάννην: Matt. 17,1. Marc. 9,2. Luc. 9,28 | 33 Μωσῆν-Ἠλίαν: Matt. 17,3. Marc. 9,4. Luc. 9,30 | 33-34 Μωσῆν-ἐγχειρίζει: cf. Ex. 31,18 | 36-37 ἐκεῖνος-ὀπίσθια: cf. Ex. 33,18-23 | 40 σκιά καὶ τύποι: cf. Mansi XII 220, 1123 | 43-44 ὡς-κατακαῖον: cf. Ex. 3,2 | 45-46 προχαραγμάτων: cf. Mansi XII 220, 1123 | 53 Δαυὶδ-λέγει: cf. Ps. 88,13 | 55 Θαβῶρ-ἀγαλλιώμενον: cf. Ps. 88,13. Jo. Damasc. BHG 1979 Kotter 3,33-34. Andr. Cret. BHG 1996 P.G. 197, 949D. Greg. Sinait. BHG 1996b Balfour, *Θεολογία* 52 (1982) 387. Acol. Vesp. Transfig.

28 lege ὥσπερ αὐτῆς, cf. v. 50 δὲ C | 31 δὲ D εἰς τὸ ὄρος C | 39 καὶ¹ sscr. in B | 40 ἐκφανέντων C | 46 ἐκφανέντων C | 49 τὴν φωνὴν καὶ νῦν C Μωϋσῆν om. D | 50 lege ὥσπερ προτρέπουσαν, cf. v. 28 | 52 καὶ-ἀκούειν om. BFP (homoiot.) | 55 εἰπης C

δὴ τοῦ ὀνόματος καὶ κατὰ τὴν τοῦ Παύλου φωνὴν «ὕπὲρ πᾶν ὄνομα» ὄντος αὐτῶ
 κεχαρισμένου καὶ δὴ κατὰ τὴν θεϊκὴν φύσιν καὶ οὐσίαν καὶ τὴν γε προαιώνιον
 καὶ ἄχρονον γέννησιν κεκληρωμένου, ἀλλὰ μὴν καὶ Χριστὸς αὐτὸς ἐπὶ τοῦ βα-
 60 πτίσματος σαφῶς δείκνυσι. «Βαπτίζοντες» γὰρ «αὐτούς», φησὶν, «εἰς τὸ ὄνομα
 τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος». Καὶ γὰρ ὥσπερ ἐπὶ τοῦ πα-
 τρὸς τὸ «πατὴρ» (καὶ τοῦτ' ἔστι τὸ «ἐφανερώσά σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις») καὶ τὸ «πνεῦμα» ἐπὶ τοῦ πνεύματος, οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ τὸ «υἱὸς» ὄνομα
 65 τῶν ἄλλων πάντων κατὰ τὸν τοῦ εἶναι τρόπον διαφέρον ἐστί. Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα,
 ὅσα ἐπὶ Θεοῦ, κοινὰ δὴπouθεν τῷ τε πατρὶ καὶ αὐτῷ τῷ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι,
 τοῦτο δ' ἴδιον αὐτοῦ μόνου αἰεὶ καὶ γεννωμένου καὶ αἰεὶ τελείου ὄντος ἐν τῷ πα-
 τρί.

5. Ἐπὶ τούτῳ δὴ τῷ ὀνόματι καὶ Θαβὼρ νῦν ἀγαλλιᾶται τοῦ Θεοῦ καὶ πα-
 τρὸς κηρύττοντος καὶ καλοῦντος, ὡς καὶ Ἑρμῶν πρώην ἡγαλλιάσατο τῆς αὐτῆς
 70 φωνῆς καὶ τότε ἐνεχθείσης, τοῦ Χριστοῦ βαπτιζομένου. Καὶ τοῦτ' ἔστι σαφῶς
 εἰδέναι, ὅστις καὶ ὅποι γῆς ἐστὶν Ἑρμῶν οἶδεν, ὅτι παρὰ τὸν Ἰορδάνην. Οὐ μὴν
 ἀλλ' ἐκεῖ μὲν μέχρι τοῦδε τοῦ ὀνόματος ἡ φωνὴ καὶ τοῦ τὸν αὐτὸν τοῦτό τε καὶ
 ἀγαπητὸν εἶναι καὶ πᾶσαν ἐν τούτῳ τὴν εὐδοκίαν πεπληρώσθαι καὶ εἶναι, νῦν δὲ
 καὶ ἀκούειν αὐτοῦ Θεὸς προστίθῃσι καὶ λέγει, ἐκεῖνο δὴ πάντως τῆς προσθήκης
 75 ταύτης βουλομένης, ὃ δὴ καὶ εἰρηχότες ἐσμέν, ἐπὶ Μωσῇ μᾶλλον καὶ Ἠλίαν
 τὴν φωνὴν ταύτην ἀφελθῆναι, ὥστε καὶ νόμον μὲν τὸν δι' αὐτοῦ Μωσέως ἀμπαν
 κατασιγασθῆναι, προφήτας δὲ πάντας μετὰ Ἠλίου ζῶντος ἔτι, ὥσπερ σὺν αὐτῷ
 λαλοῦντας, γινῶναι τὸ πέρας τῶν αὐτοῖς προκεκηρυγμένων, Χριστὸν αὐτὸν τὸν
 ἐπὶ Θαβὼρ μεταμορφούμενον τέλος ἐσχηκότων.

80 6. Καὶ γοῦν, ὅπερ ἐλέγομεν, ὁ μὲν Θεὸς καὶ πατὴρ ταῦτα τῷ υἱῷ καὶ Θεῷ
 προσμαρτυρῶν φωνεῖ καὶ κηρύττει. Σὺ δὲ τί λέγεις, ὁ τοῖς Σάββασιν προσκαθή-
 μενος καὶ προσέχων τῷ νόμῳ καὶ γε κατεξανιστάμενος Χριστοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ
 θαυμάτων, ὁ τὸν μὲν βοῦν καὶ τὴν ὄνον διφῶντας ἐν Σαββάτῳ τῆς φάτνης ἐκ-
 λύων καὶ πρὸς ὕδωρ ἄγων καὶ γε τὸ ἐμπεπτωχὸς ἐς βάραθρον κτῆνος ἐκεῖθεν ἀν-
 85 ἄγων μηδὲν μηδαμῶς ἐμποδῶν σοι τοῦ νόμου προσισταμένου, σὲ δὲ καὶ παῖδας
 Ἀβραάμ τῷ σατανᾷ δεινῶς προσδεδεμένους μή τί γε μηδαμῶς ἐθέλων μηδὲ βου-
 λόμενος τῶν δεσμῶν διὰ σωτῆρος Χριστοῦ λυθῆναι, κἂν δέη Σάββατον πᾶν συγ-
 καταλυθῆναι, ὁ τοῖς ἐκ τυφλῶν γεγεννημένοις ὡμματαμένοις καὶ ὀρθῶς ὀρῶσι

57 ὑπὲρ-ὄνομα: Phil. 2,9 | 60-61 βαπτίζοντες-πνεύματος: Matt. 28,19 | 62 ἐφανερώσα-ἀνθρώποις: Jo. 17,6 | 68-69 Θαβὼρ ἡγαλλιάσατο: vide v. 55 | 71 Ἑρμῶν-Ἰορδάνην: cf. Procl. BHG 1980 P.G. 65, 769CD | 83-85 ὁ τὸν-ἀνάγων: cf. Luc. 13,15. 14,5 | 85-86 παῖδας Ἀβραάμ: cf. Matt. 3,9., Luc. 3,8. Jo. 8,33. 37. 39 | 87-90 κἂν δέη - πηλῶ: cf. Jo. 9,1-14.

57 καὶ-φωνὴν additum in Φ p.c. | 59-64 ἀλλὰ-ἐστὶ additum in Φ p.c. | 65 post τε add. αὐτῷ τῷ D | 66 ἐκεῖ C | 71 ὅποι C οὐ μὴν om. D | 75 Μωσῇ Φ | 80 καὶ θεῷ om. D | 84 εἰς DCPA | 86 προδεδο-
 μένους D | 87 δέοι CDΦ

τῷ τοῦ καὶ τὴν πρώτην πλάσιν ἀνθρώπου δημιουργοῦ πτύσματι ὡς ἐκεῖ ἐμφυσή-
 90 ματι καὶ ἅμα πηλῷ (ἐκ γῆς γὰρ καὶ ἡ τῆς σαρκὸς ἡμῶν καὶ τῶν ὅσα τῆς σαρκὸς
 δημιουργία καὶ σύμπηξις καὶ γε κάνταυθα τῆς αὐτῆς δημιουργικῆς δυνάμεως
 φανερᾶς γιγνομένης, ἐπειδήπερ ὀρθῶς, ὅπερ ἔφημεν, οὗτοι καὶ πρὸς τὸ νῦν ἐπὶ
 τοῦ ὅρους Θαβὼρ ἐκλάμπαν φῶς καὶ γε τὸ πᾶν ὀρθῶς ὁρῶσι) δυσχεραίνων καὶ
 ἐπιτιμῶν καὶ σ' ἐν σκιᾷ καὶ σκότει κακῶς περιπατοῦντα καὶ πορευόμενον ἐνταῦθ'
 95 ἔλκουσι καὶ εἰς μαθητὰς Χριστοῦ προκαλουμένοις, ἀκολουθεῖν δηλονότι τῷ φωτὶ
 τῆς ζωῆς, οὐ συνιείς οὐδ' ἀρπάξων εὐθύς τὸ δῶρον ἀλλὰ καὶ διαλοιδορούμενος
 καὶ προσονειδίζων αὐτοῖς τὴν τυφλὴν γέννησιν; Ἐγὼ δ' οἶμαι καὶ διὰ τοῦτο
 τυφλοὺς αὐτοὺς γεγενῆσθαι, ὡς ἂν δὴ σύ, ὁ ἐν ὀφθαλμοῖς καὶ ὄψει τυφλώττων
 τοῦ τῆς ἀληθείας φωτὸς πάμπαν ἐστερημένος καὶ προσκόπτων ἐν σκότει, ἐκ τοῦ
 100 θεϊκοῦ τοῦδε θαύματος τοσούτου καὶ τοιούτου ὄντος φύγῃς τὸ σκότος καὶ προσ-
 δράμῃς τῇ ἀληθείᾳ.

7. Ἀλλὰ μὴν καὶ Μωσέως διίσχυρίζῃ μαθητῆς εἶναι καὶ Μωσεῖ λέγεις λε-
 λάληκεν ὁ Θεός. Εἰ γοῦν τοῦτό σοι μέγα (πάντως δὲ μέγα τὸ Θεὸν Μωσεῖ λε-
 λαληκέναι) καὶ ὁ νόμος πάντα σοι, ὅτι διὰ Μωσέως, ποῦ τὸ νῦν τίθης καὶ πόσω
 105 πλέον καὶ μείζον νομίζεις, Μωσῆν ἅμα καὶ Ἡλίαν ὀφθῆναι παρεστῶτας καὶ συλ-
 λαλοῦντας Χριστῷ; Ὅτι δὲ καὶ Θεὸς ἄνωθεν καὶ πατὴρ φωνεῖ καὶ μαρτυρεῖ καὶ
 ἀκούειν αὐτοῦ κηρύττει καὶ βοᾷ καὶ προτρέπεται τοῦτο τοῦ ἐντάλματος σαφῶς
 βουλομένου, πάντων ἀφεμένους τῶν πάλαι καὶ λεχθέντων καὶ νομοθετηθέντων
 αὐτοῦ Χριστοῦ κατακούειν, ὅτι καὶ ὁ ἀγαπητὸς υἱὸς οὗτος καὶ τὸ σύμπαν τῆς
 110 ἄνωθεν καὶ προκηρυττομένης καὶ προμηνυομένης εὐδοκίας ἐν τούτῳ, πῶς οὐ κα-
 τασεῖ σοι καὶ κάτω βάλλει τὸ ἐκ Μωσέως καὶ τοῦ νόμου δοκοῦν ὀχυρὸν καὶ
 ἰσχυρὸν πᾶν καὶ τοῦ μὲν Σινᾶ καὶ τῶν ἐκεῖ γραφέντων καὶ λαληθέντων πάμπαν
 ἀπάγει, ἐπὶ δὲ τὸ Θαβὼρ μετακαλεῖται Μωσῆν βλέφαι, καὶ βλέφαι οὐχ ὑπὸ
 σκιᾶν αὐθις οὐδ' ὑπὸ τὴν πέτραν κρυπτόμενον, ἀλλὰ τοῦ ἀπροσίτου ἐν σαρκὶ καὶ
 115 μετὰ σαρκὸς φωτὸς πλησίον ἐστῶτα καὶ προσδιαλεγόμενον; Εἴτα τί; Ἐπειδὴ τῆς
 ἄνωθεν καὶ πατρικῆς φωνῆς ἤκουσεν, εὐθύς καὶ μετὰ τοῦ νόμου παυσάμενον καὶ
 τὸ παλαιὸν ὅλον ἐκεῖνο σεσιγηκότα σεσιγηκότος ἅμα καὶ Ἡλιοῦ, ἐφ' οἷς καὶ
 αὐτὸς ἐπέγνω, καὶ λαμπρότατα καὶ καθαρῶς ἐπέγνω, οὐ δὴ καὶ πρόδρομος εἶναι
 ὑπὸ πυρὸς ἄρματος ἀρπαγεῖς καὶ μένει καὶ σέσωσται.

120 8. Ἀλλ' οἱ μὲν οὕτως. Σὺ δὲ πῶς ὁ λέγεις τυγχάνεις ὦν, Μωσέως μαθητῆς,

95-96 τῷ-ζωῆς: cf. Jo. 8,12 | 102-3 Μωσέως-Θεός: cf. Jo. 9,28-29 | 104 νόμος-Μωσέως: cf. Jo. 1,17 | 105-6 συλλαλοῦντας: cf. Matt. 17,3. Marc. 9,4. Luc. 9,30. acol. vesp. Transfig. | 106-7 καὶ Θεός - κηρύττει cf. Matt. 17,5. Marc. 9,7. Luc. 9,5 | 112 τοῦ μὲν-λαληθέντων: cf. Ex. 20,1-17 | 119 πυρὸς-ἀρπαγεῖς: cf. IV Regn. 2,11

91 αὐτῆς om. D | 98 αὐτούς om. CD γεγενῆσθαι codd. | 105 πλείον C | 106 καὶ¹ om. D | 107 καὶ² om. BA | 109 ὁ om. A | 111 σοι] σοῦ C | 112 καὶ³ om. D | 113 Μωσῆ CDΦ | 117 ἐκεῖνο om. D | 120 ita interpung. codd.

ἐκείνου σε νῦν μεταδιδάσκοντος μέν, οὐ μεταπειθοντος δέ, Θεῷ καὶ αὐθις συλλε-
 λαληκότος καὶ Θεοῦ πάλιν ἄνωθεν λαλοῦντος ἀκηκοότος; "Εξ ἡμέρας ὁ τὸν νό-
 μον τηρῶν σὺ φῆς εἶναι, ἐν αἷς δεῖ ἐργάζεσθαι, καὶ καλῶς λέγεις. Τίνα δὲ καὶ
 ποῖαν ταύτην λέγεις ἐργασίαν; "Η δὴ καὶ ταῦτα, τὸ δαίμονας ἐλαύνειν, νόσους
 125 φυγαδεύειν καὶ λεπρούς μὲν καθαίρειν, παρειμένους δ' ἐνισχύειν, κάτω κύπτον-
 τας καὶ αἰεὶ συγκύπτοντας ἀνορθοῦν, ξηρούς ἀρτιοῦν αὐθις καὶ χωλοῖς μὲν εὐδρο-
 μίαν, κωφοῖς δὲ καὶ ἀλάλοις, τοῖς μὲν ἀκούειν, τοῖς δὲ φωνὴν διδόναι, καὶ γε
 νεκρούς, τὸ πᾶν εἰπεῖν, ἀνιστᾶν; Εἰ ταῦτά σοι ἔργα δουλεύοντα τῷ νόμῳ, δὸς καὶ
 δεδυνῆσθαι ταῦτα τοῖς γε δὴ καὶ ἀγομένοις ὑπὸ τοῦ νόμου. Εἰ δὲ μηδὲν τούτων
 130 οὐδενὶ τῶν ἀπάντων ἔξεστιν, οὐκ οὐν ἀνθρώπῳ γε ὄντι καὶ κατ' ἀνθρωπον ἐρ-
 γαζομένῳ, πῶς ὦν οὐδὲν ἐστὶν οὐδενὶ τῶν ἀπάντων ἐργάζεσθαι, ταῦτα λέγεις
 τούτοις ἐξεργάσθαι ἀπειργεῖν τὸν νόμον; Καὶ μὴν οὐκ ἐκ τέχνης οὐδ' ἐξ ἐπι-
 στήμης τινὸς οὐδὲ φαρμάκων σοφίσμασιν οὐδ' ἐπινοίαις οὐδ' ἄλλῳ τινὶ τῶν πάν-
 των τῶν τοῖς καὶ κατὰ μικρὰ καὶ ὑπὸ μικρῶν διανοχλουμένοις εἰς ἀπαλλαγὴν
 135 ἐξευρημένων, οὐδενὶ τούτων κἀνταῦθα ὁρᾷς τὴν εὐποιᾶν γεγεννημένην, λόγῳ δὲ
 μόνῳ καὶ βουλήματι, ᾧ δὴ καὶ τὰ πάντα δυνατὰ μόνῳ Θεῷ. Θεοῦ δ' ἐν Σαββά-
 τοις βδελυσομένου ταῦτ' ἔργα καὶ πράξεις εἶναι, πόθεν ἄλλοθεν αὐτοῖς τὸ ἐνερ-
 γεῖσθαι καὶ εἶναι; Εἰ δὲ μὴ Θεὸς βδελύσσεται καὶ διὰ τοῦτο καὶ Θεοῦ θαύματα
 ταῦτα καὶ ἐπ' αὐτῶν δῆπουθεν τῶν Σαββάτων, τί Θεὸν διαβάλλειν καὶ συκοφαν-
 140 τεῖν πειρώμενος ἐπὶ Μωσῇ καὶ νόμον μηδὲν περὶ τούτου σοι λέγοντας ἔρχῃ; "Η
 σὺ πῶς ἂν ἐδέξω καὶ τὸ πρῶτον Μωσῇ νομοθετοῦντα, μὴ τί γε πολλῶν καὶ
 πλείστων τῶν θαυμάτων προηγησαμένων Θεοῦ τοῦ καὶ νῦν καὶ τότε ἐν Μωσεί
 καὶ διὰ Μωσέως θαυματουργοῦντος;

9. Εἰ γοῦν τοῖς θαύμασι πεισθεῖς ἐδέξω τὸν νόμον, δέξαι καὶ νῦν τὴν τοῦ νό-
 145 μου κατάλυσιν, ὑπὸ τῶν αὐτῶν καὶ πολλῷ γε μειζόνων θαυμάτων καταλυομέ-
 νου, δέξαι καὶ νεκρούς ἐγείρειν ἐν Σαββάτῳ, δέξαι καὶ τυφλοὺς ὁρᾶν, ὅπερ ἔφη-
 μεν, ὠμματωμένους καὶ τὴν χαμαὶ συγκύπτουσαν αὐθις ἠνωρθῶσθαι καὶ τᾶλλα
 πάντα, ὅσα Θεὸς ποιεῖ, ὁ καὶ κύριόν σε τὸν ἄνθρωπον τοῦ Σαββάτου ποιήσας
 καὶ οὐχὶ σὲ διὰ τὸ Σάββατον, διὰ σὲ δὲ τὸ Σάββατον νομοθετήσας. Τίνος χάριν;
 150 "Ἰνα δὴ καὶ γινώσκῃς αὐτὸν κτίσεως ἀπάσης δημιουργόν, ὁμοῦ μὲν καὶ τὸν ὅλον
 κόσμον καὶ ἐν χρόνῳ εἰπεῖν ἀχρόνῳ ἐκ μὴ ὄντων ἐνεργεῖν εἰς τὸ εἶναι καὶ συστή-
 σασθαι δεδυνημένον, ἐν ἑξ' δ' ἡμέραις, ἃς σὺ λέγεις, οὕτω δόξαν αὐτῷ παραγα-

122-23 "Εξ-ἐργάζεσθαι: cf. Ex. 20,9 | 124-28 δαίμονας-ἀνιστᾶν: cf. Matt. 10,8. Luc. 7,22. Matt. 12,10-13. Luc. 13,11-13 | 136 πάντα-Θεῷ: cf. Matt. 19,26. Marc. 10,27 | 146-47 τυφλοὺς-ἠνωρ-
 θῶσθαι: cf. Jo. 9,1-14. Luc. 13,11-13 | 148-49 κύριον-νομοθετήσας: cf. Matt. 12,8. Marc. 2,27 |
 152-53 ἐν ἑξ'-Σαββάτου: cf. Ex. 20,9

125 καὶ om. D | 128 ἀν δουλεύοντι? | 132 οὐκ] οὐδ' CD^h | 134 καὶ¹ om. D | 140 πειρώμενος fort.
 p.c. Φ Μωσῇ D^h τούτου] τούτων fort. p.c. Φ | 141 Μωσῇ D^h Μωσέα C | 142 νυνὶ C | 146
 τυφούς D | 147 ὠμματουμένους C fort. ἠνωρθῶσται C | 152 δεδυνημένον] δεδωρημένον D

γόντα, παυσάμενον δ' ἐπὶ τῆς ἐβδόμης, αὐτῆς λέγω τῆς τοῦ Σαββάτου. Καὶ σοὶ
 μὲν ἔδωκε τὸν νόμον αὐτοῦ τούτου γ' εἵνεκα, τοῦ τὸν δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παν-
 155 τὸς εἰδέναι, μυσταγωγηθέντι ἅμα καὶ τὸν τῆσδε τῆς δημιουργίας χρόνον, αὐτὸς
 δ' ἐξουσίαν ἔχων αἰεὶ ἐργάζεσθαι καὶ ἐνεργεῖν, αἰεὶ καὶ ἐνεργεῖ λόγοις καὶ τρό-
 ποις προνοίας τῆς καὶ συνεχούσης καὶ στηριζούσης τὸ πᾶν καὶ τὸ μένειν αὐτῷ
 διδούσης.

10. Εἰ ἐν ἑξ ἡμέραις αὐτὸς ὁ πᾶς κόσμος γεγενημένος, φθαρτὸς δὲ γεγενη-
 160 μένος καὶ ῥευστὸς τὴν φύσιν, πόθεν αὐτῷ τὸ καὶ παραμένειν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δια-
 μένειν, μὴ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ καὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν γένεσιν αὐτῷ δόντος εἰς τὸ
 ἐξῆς συνεχόντος κἂν τῇ ῥοῇ καὶ φθορᾷ κρατούντος, ὥς μή τί γε τὸ πᾶν μήτε
 ῥυῆναι μήτε φθαρῆναι; Καὶ τοῖνυν ὃ τε Θεὸς καὶ πατὴρ αἰεὶ ἐργάζεται καὶ ὁ υἱὸς
 αἰεὶ συνεργάζεται, ὁ καὶ νῦν μεταμορφούμενος καὶ ὑπὸ πατρὸς μαρτυρούμενος.
 165 Καὶ ἀκούειν τούτου τῆς μαρτυρούσης φωνῆς καὶ σὺ διακούσας καὶ τῶν θαυμά-
 των γε πιστουμένων θεϊκῶν ὄντων καὶ μηδ' ὑπ' οὐδενὸς τῶν ἄλλων πεποιημέ-
 νων γενοῦ καὶ σὺ τούτων ἐξ ἀναισθητοῦντος, εἰπεῖν, νῦν, ὥσπερ αἴσθησιν καὶ
 νοῦν εἰληφώς. Καὶ νόμον ἀφείς πάντα καὶ τὰ τοῦ νόμου δέξαι τὸν Θεὸν καὶ
 πατέρα, τὸν υἱὸν δεδεγμένος, τὰ μεγάλα ταῦτα καὶ ἃ μηδεὶς ἄλλος πεποίηκε διὰ
 170 σὲ καὶ ἵνα σὺ σωθῇς, μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς τελοῦντα.

11. Καὶ μὴν ὅτι πάντ' ἐκεῖνα, καὶ νόμος καὶ προφῆται καὶ ὅσα πρὸ τοῦ νό-
 μου, ἐς αὐτὸν Χριστὸν τείνοντα φέρει τέλος, δῆλον πανταχῇ σκοπούμενῳ.
 Ἐπισκεπτέον δ' ἂν εἴη καὶ ἡμῖν οὕτω καὶ πρῶτόν γε τῶν ἄλλων, τὸ καὶ πρῶτον
 175 δηλονότι τῶν ἄλλων πάντων, ἐκ πίστεως δηλαδὴ ἀρξαμένοις, ἧς εἵνεκα καὶ τὰ
 κατὰ τὸν Ἀβραάμ καὶ διὰ τὸν Ἀβραάμ λαμπρὰ ἐκεῖνα καὶ ὑπερφυῆ καὶ μεγάλων
 πλείστων ὅσων τῶν θαυμάτων γέμοντα διηγήματα ἐς δεῦρο καὶ μέχρι τοῦ παν-
 τὸς φθάνοντα. Ἐπεὶ καὶ πᾶν τὸ καθ' ἡμᾶς πίστις καὶ Θεοῦ δύναμις, οὐ λόγων
 ἀποδείξεως δεομένη ἀλλ' αὐτόθεν καταφαινομένη τῆς αἰσθητῆς πάσης καὶ νο-
 ητῆς κτίσεως βοώσης καὶ διηγουμένης.

12. Ὁ δὴ καὶ Ἀβραάμ σκοπήσας καὶ συννενοηκώς πάντα μὲν ἀφῆκε κάτω,
 180 τῶν δ' οὐρανῶν αὐτῶν ἐπέκεινα γενόμενος εὔρε Θεὸν τεχνίτην καὶ σοφὸν δη-
 μιουργὸν τῶν τε φαινομένων καὶ νοουμένων πάντων. Καὶ τούτῳ δὴ πιστεύσας
 οὐκέτ' ἐκείθεν οὐδαμῶς ἀπερράγη, οὐδ' ἐστράφη κάτω, οὐδ' εἶδεν, οὐδὲ προυτί-
 μησε τῶν ἄλλων πάντων οὐδέν, ἀλλ' ἐκείθεν ὥσπερ ἐξαφθείς, ἐκεῖ καὶ βλέπων

156 αἰεὶ ἐργάζεσθαι: cf. Jo. 5,17 | 163-64 ὃ τε Θεὸς - συνεργάζεται: cf. Jo. 5,17 | 171 νόμος καὶ
 προφῆται: cf. Matt. 7,12. acol. vesp. Transfig. | 171-72 καὶ νόμος-τέλος: cf. Rom. 10,4 | 177
 πίστις-δύναμις: cf. 1 Cor. 2,5 | 180 sq. cf. Timoth. Antioch. BHG 1997 PG 86, 264BC | 181-2
 Θεὸν-δημιουργόν: cf. Hebr. 11,10. 13-16

155 μυσταγωγηθέντα codd.: corr. Stefanis δ' ἅμα D | 159 εἰ] ἡ codd. | 159-60 φθαρτὸς δὲ γεγενη-
 μένος om. D | 164 αἰεὶ] αἰεὶ C | 168 καὶ τὰ] κατὰ D | 172 εἰς CD | 174 δηλαδὴ om. C ἔνεκα C | 176
 εἰς D | 181 σοφὸν om. CDΦ | 183 οὐκέτ'] οὐτ' Α

185 πάντ' ἦν καὶ διανοούμενος καὶ πράττων. Καὶ τοίνυν καὶ τὸ τῆς ἐπιμελοῦς καὶ
 συνεχοῦς φιλοξενίας καὶ τὸ περὶ ταύτην πᾶν σπούδασμα τοῦτ' ἦν ἐκείνῳ, μελέ-
 τημα δηλονότι μνήμης Θεοῦ μήποτ' ἐκλειπούσης καὶ πράξεως εἰς Θεὸν αὐτὸν
 καθαρῶς ἀναφερούσης. Καὶ γοῦν καὶ τῶν τῆς φιλοξενίου τραπέζης μή τιнос φαι-
 νομένου αὐτὸς ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς δρυὸς ἐκάθητο ζητῶν εὐρεῖν καὶ θρέψαι. Καὶ
 190 τρέφει γε πολλοὺς ξενίζων. Εἵτα τί; Θεὸς αὐτὸς ἀγαπήσας ἐπὶ τὴν ξενίαν καὶ τὴν
 τράπεζαν ἤκει. Καὶ ἤκει τὸ πᾶν δεικνὺς τῆς θεότητος, εἰς ὧν δηλονότι Θεὸς ἐν
 τελείαις τρισὶν ὑποστάσεσι, πατὴρ καὶ υἱὸς καὶ πνεύματος, τὸ μέγα τότε τῆς
 θεογνωσίας μυστήριον ἔτι κρυπτόμενον καὶ μηδαμῇ φανερούμενον ἀλλ' ἐν
 Χριστῷ φυλαττόμενον, καὶ νῦν δ' εὐδῆλως ἐπὶ Θαβὼρ ἐκφανθέν, τοῦ μὲν πατὴρ
 195 ἄνωθεν φωνοῦντος, τοῦ δὲ υἱοῦ κάτωθεν φρυκτωροῦντος, τοῦ δὲ πνεύματος τῇ
 φωτεινῇ νεφέλῃ ἐπισκιάζοντος.

13. Καὶ φαίνεται μὲν οὕτω καὶ τότε τῷ Ἀβραάμ Θεὸς καὶ ὅλον ἑαυτὸν αὐ-
 τῷ ἐμπιστεύει πεπιστευκότι, ἀμοιβὴν εἰπεῖν καὶ ἀντίδοσιν τοῦτ' ἀντιδούς, ἧς
 ἐκεῖνος παρέσχετο πίστει, ἡμῖν δ' ἔξεστι κἀνταῦθα σκοπεῖν καὶ τὸν τῆς ἐλεημο-
 200 σύνης ἅμα καὶ φιλοξενίας τρόπον, ὅποσον ἐστὶ δεδυνημένος. Θεὸν αὐτὸν ἔλκει,
 ὅποι δὴ καὶ πρὸς ὃ βούλεται. Καὶ γὰρ Θεὸς ἑαυτὸν Ἀβραάμ φανερῶσαι βουλό-
 μενος ἐπ' αὐτοῦ γε φανεροῖ τοῦ τόπου καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς τραπέζης, ἐφ' ἧς ἦν
 ἐκεῖνος τὴν ξενίαν ποιούμενος. Διὰ τοῦτ', οἶμαι, καὶ ἀσφαλὲς τὸ τοῦ σοφοῦ Σο-
 λομῶντος παράγγελμα, «ἐλεημοσύνη καὶ πίστις μὴ ἐκλειπέτωσάν σε», ζητοῦν-
 205 τα δηλονότι καὶ γε βουλούμενον ἐντεῦθεν ἀπρίοντα ἐν κόλποις Ἀβραάμ ἀναπαύ-
 εσθαι. Σκόπει μοι καὶ τὴν παρρησίαν, σκόπει καὶ ὅποσον τὸ ἔχειν θαρρεῖν ἐν ὁμι-
 λίαις Θεοῦ. Καὶ γὰρ, ἐπεὶ πέρας εἶχε τὰ τῆς ὑποδοχῆς καὶ Ἀβραάμ ἐπέγνω ὅποι
 δὴ κατὰ τῶν ἀμαρτανόντων Θεὸς κινεῖται, προσπίπτει· καὶ οὐ καθικετεύει
 μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ ὑπὲρ φιλάνθρωπίας τὸν φιλάνθρωπον τολμᾷ πειράζειν,
 210 «μηδαμῶς», λέγων, «Κύριε, μὴ συναπολέσης δίκαιον μετὰ ἀσεβοῦς». Καὶ τοῦτο
 δὴ τὸ πρῶτον τῆς ὁμιλίας ἅμα καὶ τῆς ἐντεῦξως. Ἐπεὶ δ' ὅσον ἤτησεν εἰληφε
 Θεοῦ δόντος καὶ ἐπιψηφισαμένου, εὐθὺς πάμπαν ἐναλλάττει οὐκέθ' ὑπὲρ τῶν
 δικαίων τὸν λόγον καὶ τὴν ἰκετείαν πεποιημένος, οὐδὲ τούτου γ' εἵνεκα, μήποτε
 215 δίκαιοι κακίας καὶ πονηρίας ἀμαρτανόντων παραπολαύσαιεν, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον οἱ
 τὰ φαῦλα καὶ κακὰ πράξαντες διὰ δικαίους φύγοιεν, καὶ τὴν ὅλην φύγοιεν δίκην.
 Καὶ οὐδὲ κἀνταῦθα τὸν ἴσον ἀντιτίθῃσι τρόπον, οὐδ' ἕνα ἀνθ' ἑνὸς ἐξαίτεται οὐδὲ

188 καὶ γοῦν sq.: cf. Ge. 18,1 sq. | 194-6 τοῦ μὲν - ἐπισκιάζοντος: cf. Matt. 17,5. Marc. 9,7. Luc. 9,35 | 204 ἐλεημοσύνη-ἐκλειπέτωσάν σε: Prov. 3,3 (-λιπ-) | 205-6 ἐν κόλποις-ἀναπαύεσθαι: cf. Luc. 16,22. acol. de defunctis | 210 μηδαμῶς-ἀσεβοῦς: Ge. 18,23 | 215 φαῦλα-πράξαντες: cf. Jo. 3,20

188 καὶ γοῦν] οὐκοῦν CDΦ p.c. | 190 πολλοὺς] fort. πολλὰ C (ut in R) φιλοξενίαν C | 192 καὶ om. D | 194 εὐδῆλως] εὐκόλως Λ | 198 ἀντιδιδούς Λ | 199 ἔξεστιν C ἐνταῦθα C | 201 ὅπη C | 204 ἐκλι-πέτωσαν D | 207 ὅπη C | 210 κύριε λέγων Λ

τοσοῦτους σεσωσθαι τῶν κατακρίτων, κατὰ τὸν ἀριθμὸν δηλονότι τῶν μὴ ταῖς δίκαις ἐνεχομένων. Ἀλλὰ τί; Ἀπὸ πεντήκοντα τῶν ἐκεῖ εὐρημένων δικαίων ὄντων, εἰ εὐρεθεῖεν ἄν, ἀπὸ τοσοῦτων ἀρξάμενος. Καὶ οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ πολλακίς
 220 ὕφηρηκῶς καὶ διελομένοις καὶ Θεοῦ τυχὼν προσιεμένου, εἴτ' ἀριθμῶ μόνων δέκα ἐκ δικαιοσύνης γνωριζομένων, τὸν ὅλον ἐσμόν ἐκείνον κακίας ἐσχάτης καὶ ἀσεβημάτων ὅχλου παμπληθοῦς ὄντος ἐς ταῦτὸν ἄγει, τούτους δηλονότι παμπλείστους ὅσους, δι' ἐκείνους δέκα μόνους ὄντας, πάντας ὁμοῦ σεσωσθαι.

14. Καὶ τοῦδε τυχὼν ἐπαύσατο ἴσως νομίσας μὴ τί γε μηδαμῶς τοῦ ἤδη καὶ
 225 ζητηθέντος καὶ δοθέντος ἔλαττον εὐρεθῆναι. Εἰ δ' ἐνόμισε, τάχ' ἂν πάντας καὶ ἀνθ' ἐνός, τοῦ Λώτ, ἐξητήσατο καὶ ἐξελέσθαι ἂν ἡδυνήθη. Καὶ ταῦτα δὴ οὕτω. Καὶ τοιαῦτα γε τὰ τῆς πίστεως ἀριστεύματα ἔργοις ἐνιδρυμένης, εἰ μὲν καὶ ἄλλοις βούλει λέγειν, ἀλλ' οὖν ἐλεημοσύναις μόναις καὶ φιλανθρωπίας ἐπιτηδεύμασι. Κάκειθεν τῶν κατορθωμάτων αὐτῆς ἀρξαμένων ἐπὶ Χριστοῦ τὸ σύμ-
 230 παν ταύτης ἐξέλαμψε πίστει μόνῃ αὐτοῦ γε καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν παντὸς μυστηρίου καὶ καταλαμβανομένου καὶ τὸ κράτος ἐσχηκότος τῶν πιστευόντων καὶ τῇ δυνάμει τοῦ ἤδη πηγνυμένου σταυροῦ πεφραγμένων, κόσμον πάντα νικῶντων καὶ κοσμοκράτορας, ἅτε δὴ καὶ πάσης ὑπ' αὐτῶν συμπατουμένης φανερᾶς καὶ ἀφανοῦς οὔσης ἀντικειμένης δυνάμεως. Τούτων δαίμονες ἡττῶνται· τούτοις πῦρ δου-
 235 λεύει· τούτοις σίδηρος ὑπέκει καὶ θάλασσα ὑποχωρεῖ καὶ ἀήρ ἄγριος ἡμεροῦται· τούτους θῆρες εὐλαβοῦνται, κἂν θανάσιμόν τι, τούτους οὐδὲν οὐδαμῶς βλάψει. Οὗτοι καὶ κτίσεως ἀπάσης ὀπλισθείσης κρατήσαιεν ἂν μᾶλλον ἢ κρατηθεῖεν.

15. Οὐ μὴν ἀλλ' ὅπερ ἐλέγομεν, σύμβολα πάντ' εἶναι τὰ πάλαι τῶν ὕστερον τελεσθέντων καὶ λαμπρῶς ἐπὶ Χριστοῦ ἐκφανθέντων ἀρχὴν Ἀβραάμ. θέντες.
 240 Ἐστεῖρευεν ἐκεῖνῳ Σάρρα ἀποκλεισθέντων ταύτῃ τῶν σπλάγχχων καὶ ἦν οὐδ' ἐν ἐλπίσι τόκος οὐδεὶς. Καὶ τοῦτο μέχρι πόρρω που τῶν ἑαυτῆς χρόνων. Ἐπὶ δ' ἐσχάτων ἡμερῶν γήρως ἐξ ἐπαγγελίας συλλαμβάνει καὶ κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν τίκτει παῖδα τὸν Ἰσαάκ. Καὶ δευτέρων αὐθις ἀμεινόνων ἐπὶ τούτῳ τυγχάνει δὴ
 245 που τῶν ἐπηγγελμένων, ἐς ἀστέρας οὐρανοῦ βλέψαι καὶ θαλασσῶν ψάμμον κατανοῆσαι καὶ γ' ὑπὲρ ἀριθμὸν τούτων, τὸν ἐκ τοῦ σπέρματος Ἰσαάκ πληθυσμὸν γινῶναι. Καὶ οὐκ ἤκουσε μὲν οὕτως, οὐκ ἐπίστευσε δὲ (ποῦ γὰρ ἦν τοῦτο τῆς πίστεως Ἀβραάμ;) καὶ ἅμα εἶχε τὴν πεῖραν καὶ βεβαίας τὰς πίστεις ἐκ τῶν προ-
 245 ἐπηγγελμένων καὶ γε τετελεσμένων, ὃ κἂν καὶ ἐπ' ἄλλου εὐροί τις ἂν, ἐκ τῶν προτέρων δηλονότι θαρροῦντος τὰ δεύτερα. Ἀλλ' ἄρχεται ἤδη καὶ Θεὸς πειρά-

218-9 ἀπὸ πεντήκοντα-ὄντων: cf. Ge. 18,28 | 220 δέκα: cf. Ge. 18,32 | 236 κἂν-βλάψει: cf. Marc. 16,18 | 240 Ἐστεῖρευεν sq.: cf. Ge. 11,30. 16,1. 17,19. 21,2-3 | 243 δευτέρων ἀμεινόνων: cf. Ge. 22,15. CPG Zenob. III 15 | 244-5 ἐς ἀστέρας - κατανοῆσαι: cf. Ge. 22,17 | 249-50 Ἀλλ' ἄρχεται - θύσον: cf. Ge. 22,1-14

217 κατακρινόντων D | 222 εἰς D | 223 μόνους δέκα D | 227 fort. ἐνιδρυμένοις B a.c. | 237 κρατήσai-αν C | 241 καὶ τοῦτο Φ p.c. | 242 ἐξ ἐπαγγελίας om. D | 246 an οὕτος? | 248 ἐπὶ C

250 ζειν αὐτὸν καὶ «τὸν Ἰσαάκ», φησί, «λαβὼν, εἰς ὄρος ἀναβάς θύσον». Ὁ δ' εὐθὺς
 μηδὲν πλεον μῆτ' ἐννοήσας μὴθ' ὑπολογισάμενος τοῦ ἐπιταχθέντος παντὸς γίνε-
 ται· καὶ Ἰσαάκ λαμβάνει καὶ ξύλα συλλαμβάνει καὶ ἐπὶ τὸ ὄρος ἄγει· καὶ τὴν και-
 νὴν ταύτην καὶ ἀπόρρητον φρικτὴν σπουδάζει θῦσαι θυσίαν μηδὲν μελήσας· καὶ
 255 τοῖνυν Ἰσαάκ συμποδίσας καὶ βαλὼν κάτω καὶ τῷ γόνати πατάξας καὶ ἐπὶ τὴν
 μάχαιραν στραφείς καὶ ταύτην ἐλκύσας καὶ γ' ἐσπασμένος τοῦ παιδὸς ἴσως μὴ τί
 γε πλεον, στραφέντος δὲ μόνον καὶ βλέφαντος ἐς πρόσωπον τὸν πατέρα (οἶον δὲ
 καὶ τοῦτο καὶ ὅσον θέαμα δεινὸν καὶ ἀποτρόπαιον, ὃ καὶ θηρίων αὐτῶν ὁρώντων
 καὶ αἰσθανομένων συνέστρεψε καὶ ἔκαμψε καὶ ἔρρηξε σπλάγχνα, υἱὸς ἐν ὀφθαλ-
 μοῖς αὐτοῖς ὁρῶν σφάττοντα τὸν πατέρα), ὁ δ' οὐκ ἀπεστράφη τὰς ὀφείας, οὐδ'
 260 ἐσείσθη τὴν καρδίαν, οὐδ' οὐδὲν ἔπαθε τὴν ψυχὴν, οὐδ' εἰς νοῦν ἦκεν αὐτῷ τῶν ἐς
 Ἰσαάκ ἐπηγγελμένων οὐδέν· οὐδ' ἐκλόνησεν, οὐδ' ἐχαύνωσε τὴν χεῖρα, οὐδ'
 ὥσπερ συγχυθείσης αὐτῷ τῆς ψυχῆς τῆς χειρὸς ἐξέπεσεν ἡ κοπίς, ἀλλ' ἦν ἔρρω-
 μένως καὶ ὀξέως ἐπάγων, τὴν τοῦ παιδὸς σφαγὴν ὥσπερ ἡπειγμένος καὶ τοῦ
 αἵματος τοῦδε διψῶν. Ἀλλὰ τοι τὸ θεῖον ὀξύτερον καὶ ταχύτερον καὶ πάντα φθά-
 265 νον κἀνταῦθ' ἰὸν ἐπέσχε τῆς ὁρμῆς ταύτης καὶ τῆς ὀξείας κινήσεως φωνῇ μὲν
 βοώσῃ καὶ ἐγκελευομένη πρᾶξαι μὴθὲν ἐπὶ τὸ παιδάριον, χεῖρὶ δ' ἀφανῶς ἐπει-
 λημμένον χειρὸς. Εἶτα τί; Κριὸς μήπω πρότερον ὢν ἐξαίφνης ὁράται ξύλῳ φυτῷ
 προσδεδεμένος καὶ δίδοται ἀντὶ Ἰσαάκ καὶ τὴν θυσίαν πληροὶ φέρουσιν εἰκόνα
 καὶ τύπον τοῦ νῦν μὲν μεταμορφουμένου, αὔριον δ' ὑπὲρ παντὸς κόσμου σφαττο-
 270 μένου καὶ θυομένου Χριστοῦ.

16. Ἀλλὰ μήπω τοῦτο. Ἀλλ' ἐκεῖθεν μᾶλλον ἐκ στερειουούσης Σάρρας ἡμῖν
 ἔστωσαν τὰ τῶν συμβόλων καὶ παραγυμνούμενα καὶ τῷ λόγῳ πη φανερούμενα.
 Ἐστείρεινε γὰρ καὶ πᾶσα φύσις ἡ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ παντί γε τῷ χρόνῳ
 ἐστείρεινε· ἐξ οὗ δὴ καὶ γέγονε μηδενὸς οἴου γε καὶ ὄντος ἐξ αὐτῆς γενέσθαι καὶ
 275 ταύτῃ τὸ πᾶν γενέσθαι, ἀρὰς δηλονότι τῆς πρώτης καὶ ἐπὶ τῇ πρώτῃ γεννήσει,
 ἅμα δὲ καὶ τοῦ κατακρίματος τοῦ Ἀδάμ ἀπαλλαγὴ καὶ λύσις ἐκ ζωῆς εἰς φθο-
 ρὰν ἐνεχθέντος καὶ αὐθις ἐκ φθορᾶς δέον ἀνενεχθῆναι, πρὸς ὃ δὴ καὶ ἐπλάσθη
 ἀφθάρτως ζῆν. Καὶ οὕτω δὴ τῆς φύσεως ἡμῶν στερειουούσης καὶ τῷ παντί γε
 χρόνῳ κατὰ φθορὰν ὀδευούσης καὶ μὴ τί γε μηδαμῶς στήναι ταύτης δεδυνημένης
 280 μὴδ' ἐλπίδος μηδεμιᾶς οὔσης, σωτηρίας, φημί, τῶν τε γεγεννημένων καὶ ἀπιόν-
 των τῶν τ' ἐσομένων αὐθις καὶ φθαρσομένων, ἐπ' ἐσχάτων ἡμερῶν, εἰπεῖν, καὶ
 γήρως φύσεως αὐτῆς ἀνθρώπων, ἵνα δὴ καὶ ἡ πᾶσα τῶν σεσωσμένων κληρονο-
 μία ἐς αὐτὸν ἤξοι τὸν Ἀβραάμ, ἐκ σπέρματος αὐτοῦ Χριστὸς γεννᾶται, Θεὸς
 τέλειος, τέλειον καὶ ὅλον τὸν ἄνθρωπον προσειληφώς, ἵνα δὴ καὶ τὸν ὅλον σώσῃ.

251-2 γίγνεται Φ | 256 εἰς C ἐς πρόσωπον βλέφαντος Φ | 257 αὐτῶν om. BCFA | 262 χερὸς Λ | 263 τὴν-σφαγὴν om. D (intellige ὥσπερ ἡπειγμένος τὴν τοῦ παιδὸς σφαγὴν καὶ ...) | 264 τοῦδε] τούτου D τι codd. | 272 ποι DFPF | 279 στήναι μηδαμῶς CD | 283 εἰς C ἤξει C (fort. e corr.)

285 17. Σιώζει δὲ πῶς; Ἐαυτὸν ἐκὼν προσενεγκὼν τῷ πατρὶ ὀλοκάρπωμα καὶ
 ἄμωμον θῦμα ὑπὲρ παντὸς γένους ἀνθρώπων ὀλισθήσαντος καὶ κακῶς κάτω πε-
 σόντος καὶ μὴ τί γε μηδαμῶς δεδυνημένου, ἐξ οὗ δὴ καὶ ἦκε πρὸς ὅπερ ἦν αὐθις
 ἐπανιέναι. Πληροὶ δὲ τὴν θυσίαν ταύτην τῷ τοῦ σταυροῦ ξύλῳ προσδεθείς ἤλοις,
 290 ὡς ἐκεῖ ὤφθη τῷ Ἀβραάμ προσεδεμένος ὁ τυθεὶς ἀντὶ Ἰσαὰκ κριός, καὶ οὕτως
 τὸ πᾶν τῆς τ' ἐξ ἐπαγγελίας γεννήσεως Ἰσαὰκ καὶ τῆς ἐς αὐτὸν αὐθις ἐπαγγελίας
 καὶ τῆς γε σφαγῆς καὶ τῆς κατ' αὐτὴν θυσίας καὶ ἀντιδόσεως εἰς αὐτὸν ἐστὶ κα-
 θαρῶς φέρον Χριστόν, τύπων δὴ τινων ἐκείνων καὶ προκηρυγμάτων ὄντων τῆς
 νῦν λαμβάσης καὶ φανερωθείσης ἡμῖν ἐπὶ Θαβὼρ ἀληθείας, αὖριον δ' αὐθις καὶ
 λαμπρότερον καὶ ἐκφανέστερον ἐπὶ σταυροῦ, ἡλίου σκοτιζομένου καὶ ἀστέρων
 295 ἀμαυρουμένων καὶ τῆς σελήνης μεταβαλοῦσης καὶ τῶν μὲν πετρῶν σχιζομέ-
 νων, τῶν δὲ τάφων ἀνεωγμένων καὶ πολλῶν τῶν πάλαι καὶ ἐν αὐτοῖς χειμένων
 ἐγγερμένων, δικαίων ὄντων καὶ ἐμφανιζομένων πολλοῖς· καὶ μὴν καὶ τοῦ κατα-
 πετάσματος τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω ῥαγέντος καὶ δι' αὐτὸ δὴ πού γε
 ῥαγέντος, ὡς μηκέτι λοιπὸν μηδὲν ἐνεῖναι μὴτ' ἀπόρρητον μὴτ' ἀπόκρυφον αὐτῷ
 300 μὴδ' ὑπὸ παραπετάσματί τινι συγκεκαλυμμένον, Χριστοῦ τοῦ μεγάλου καὶ πρώ-
 του ἡδὴ ἀρχιερέως ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἀναβάντος καὶ τὰ πρῶην μυστήρια φανερά
 τετελεκότος, τὴν φρικτὴν δηλονότι καὶ ὑπὲρ τοῦ κόσμου παντὸς θυσίαν ἐνταῦθ'
 ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἑαυτὸν ἀνενεγκόντος καὶ θύσαντος τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἰδίῳ αἵματι
 καθηραμένου τὴν τοῦ πρώτου πταίσαντος Ἀδὰμ ἀμαρτίαν καὶ τῶν ὅσοι ἐξ
 305 Ἀδὰμ ἐκείνης τε ἐκάστου μετεσχηκότων καὶ ἰδίοις αὐθις κακοῖς ἐαλωκότων· διὰ
 τοῦτο καὶ ἡ τοῦ καταπετάσματος ῥῆξις, συρρηγνύοντος ἅμα καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ
 ναῷ νενομισμένα καὶ ὅσα δὴ ἐν τῷ ναῷ ἐπὶ τῆς πάλαι νομοθεσίας ἦν ἐστῶτα καὶ
 τὸ ἐδραῖον ἔχοντα ἐν αὐτῇ.

18. Καὶ σὺ δέ μοι πρὸς τοῦτον τὸν ἄμνον βλέπων, Θεοῦ ἄμνον ὄντα, τὸν
 310 καὶ ἀράμενον καὶ καθηράμενον παντὸς κόσμου τὴν ἀμαρτίαν, ὃν ἄμνον ἐπ' Αἰ-
 γύπτου προγράφων καὶ προτυπῶν λέγει σοι Μωσῆς· σφάττε καὶ χρῖε τῷ αἵματι
 τὰς φλιάς ἀσφαλῶς σεαυτὸν τειχίζων καὶ γοῦν σε παρέλθοι ὁ ὀλοθρεύων τῆς τοῦ
 κρίματος δυνάμεως δεδιττούσης καὶ θραύσει μὲν πᾶν πρωτότοκον Αἰγυπτίων,
 σοὶ δ' οὐδὲν οὐδαμῶς ἀπολείται τῷ αἵματι καὶ τῇ σφραγίδι ταύτῃ τετειχισμένῳ.
 315 Κἂν εἴ τι δύναιο, τῶν τυραννούντων ἄρπασσον καὶ μετὰ σεαυτοῦ φέρε τοῦτο μι-
 σθὸν κερδαίνων τῆς πικρᾶς πρῶην ὑπ' αὐτοῖς δουλείας. Καὶ τὴν ὁσφὺν δὴ περι-

294-6 ἡλίου-ἀνεωγμένων: cf. Matt. 24,29. Marc. 13,24. Luc. 23,44 | 296-8 καὶ πολλῶν - ῥαγέν-
 τος: cf. Matt. 27,51-53. Marc. 15,38. Luc. 23,45-6 | 309-10 τὸν ἄμνον - ἀμαρτίαν: cf. Jo. 1,29 |
 311-3 σφάττε-δεδιττούσης: cf. Ex. 12,21-23. Procl. BHG 1980 P.G. 65,764B | 313 καὶ θραύσει
 sq.: cf. Ex. 12,24 sq.

287 μὴ τί γε] μὴ ποτε C | 289 τιθεὶς B p.c. | 290 τὸ πᾶν om. CD εἰς C | 291 αὐτὴν] αὐτὸν CDΦ |
 294 post ἐπὶ add. τοῦ C | 295 μεταβαλοῦσης B | 297 ἐμφανισθέντων Φ | 298 γε om. CP | 299
 λοιπὸν om. D ἐνεῖναι] εἶναι D | 306 post τοῦτο add. οἶμαι CD

ζωσάμενος καὶ τὴν βακτηρίαν ἐν τῇ χειρί, ἐφ' ἧς καὶ στηρίζῃ, τὸν σταυρὸν κατέ-
 χων θαρρῶν πορεύου. Κἂν Φαραὼ διώκῃ, μὴ σε μηδαμῶς φοβείτω. Κἂν Ἐρυ-
 320 θρᾶς θαλάσσης καὶ τῶν ἁρμάτων αὐτοῦ μέσον γένῃ, μὴ δειλιάσῃς· ἐπιστήσεται
 σοι καὶ σκεπάσει καὶ κρύψει καὶ τὸ πᾶν σώσει ἢ νῦν ἐπὶ Θαβῶρ νεφέλῃ τῶν δι-
 ωκόντων ἐξελομένη. Καὶ αὐτὴ σεσωσμένος καὶ πλεῖστον ὅσον ἐντεῦθεν τὸ
 θαρρεῖν ἔχων κατ' αὐτῆς πέψουσιν τῆς θαλάσσης τῷ σταυρῷ πληξας. Καὶ διελό-
 325 μενος καὶ ῥήξας καὶ δὴ διελθὼν ἀβρόχως ἐξ ἀμφοτέρων σοι τειχισθείσης στρα-
 φεῖς αὐθις πληξὼν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς τείχῃ τῇ δευτέρᾳ πληγῇ ταύτῃ κατασεισας καὶ
 βαλὼν κάτω· πάντα γὰρ ἃν σοι βουλομένῳ γένοιτο τοῦ σταυροῦ ταῦτα δεδυνη-
 μένου. Ὅρα δὴ καὶ Φαραὼ ἅμα καὶ ἄρματα ἐκεῖνα καὶ ἵππους καὶ πᾶσαν τὴν
 αὐτοῦ δύναμιν κύμασι καὶ πνεύματι βιαίῳ τῷ βυθῷ κατασυρομένην. Καὶ χόρευ-
 σον ἐπὶ τοῖσδε τῷ σωτήρι τὸν σωτήριον ἔδων καὶ βαίνει δι' ἐρήμου δίχα παντὸς
 δέους τῶν διωκόντων ἀπολωλότων.

330 19. Κἂν πεινάσῃς, μηδὲν τι γογγυσμοῦ ῥῆμα μηδαμῶς φθέγξῃ· καὶ γὰρ
 οὐρανόθεν ἄρτω τραφήσῃ ἀμφοτέρᾳ σοι τοῦ Χριστοῦ ὄντος, ὁμοῦ μὲν ἁμνοῦ καὶ
 θύματος, ὁμοῦ δὲ καὶ ζωῆς ἄρτου ἄνωθεν ἐξ οὐρανοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ δι' ἡμᾶς κα-
 335 ταβάντος, ὡς εἶναι τὰ παλαιά, ὃ δὴ πολλάκις ἐσμέν εἰρηκότες, τύπους καὶ προ-
 γράμματα τῶν παρόντων. Κἂν διψήσῃς, ῥαγήσεται σοι πέτρα καὶ κατὰ ποτα-
 μούς βλύσει, ὥστε σε καὶ πιεῖν εἰς κόρον καὶ σου ἐκ κοιλίας ποταμούς αὐθις ῥυ-
 ῖναι, ὃ δὴ Χριστὸς ζωῆς ὕδωρ δίδωσιν ἀενάως βλύζον καὶ μήποτε λείπον.

20. Ἐντεῦθεν ἐπὶ τὴν ἐπηγγελμένην ἐπείχῃτι γῆν, τῆς Ἐδέμ οὖσαν γῆν,
 πρὸς ἣν ἡμᾶς Χριστὸς μετακαλεῖται κληροῦχος ταύτης γενέσθαι καὶ μήποτ'
 ἐκείθεν αὐθις μηδαμῶς ἐκχωρήσαι. Καὶ πάντα δὴ καὶ παλαιά τούτου γ' εἵνεκα
 340 χαρίζεται καὶ νέα. Καὶ διαθήκην μὲν δίδωσι τὴν πρώτην, ἐν σκιαῖς δὴ τισι καὶ
 αἰνίγμασιν, ὡς ἐστὶν ἡμῖν ἐκ τῶν εἰρημένων δεδειγμένον, τὴν δὲ δευτέραν καὶ δι'
 ἧς ὁμοῦ πάντες σεσώσμεθα οὐκέτ' ἐν ἀποκρύφους οὐδ' ἐν τεκμηρίοις δὴ τισι καὶ
 συγκαλύμμασιν, ἀλλὰ νῦν μὲν ἐπὶ Θαβῶρ ἐν ἀπαυγάσματι καὶ φωτὶ ἁρρήτῳ
 δίδωσι πατὴρ ἅμα καὶ υἱὸς καὶ πνεῦμα, ἡ μακαρία καὶ παντουργὸς τριάς, ὥστε
 345 ταύτην ὁρθῶς καὶ καθαρῶς εἰδέναι, αὖριον δ' ὅφει τὸν ἕνα ταύτης, τὸν καὶ νῦν
 ἀγαπητὸν υἱὸν μαρτυρούμενον, ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τὸ πᾶν πληροῦντα καὶ δακτύ-
 λους ἐκ θεοῦ αἵματος βάπτοντα καὶ γράφοντα ἐρυθρὰ καὶ τὴν καινὴν ταύτην,
 οὕτως ἐσημανθεῖσαν ἀσφαλῇ καὶ βεβαίαν καὶ μένουσαν αἰεὶ, διδόντα.

318-9 Ἐρυθρᾶς θαλάσσης: cf. Andr. Cret. BHG 1996 PG 197, 953A | 322-3 Καὶ διελόμενος sq.:
 cf. Ex. 14,16 sq. | 330 κἂν πεινάσῃς sq.: cf. Ex. 16,4 sq. | 332 ζωῆς ἄρτου: cf. Jo. 6,35 | 334 κἂν
 διψήσῃς sq.: cf. Ex. 17,6 sq. | 336 ζωῆς ὕδωρ: cf. Jo. 4,7 sq. | 338 κληροῦχος-γενέσθαι: cf. Matt.
 25,34 | 348 μένουσαν αἰεὶ: cf. Plat. Crat. 437c 7, Phdr. 261d 8, Rep IV 436e 1, Chumn. Epist.
 25, 59, 70 (Boiss. AN p. 31,11. 65,20. 84,2) etc.

320 σκεπάσει] σκιάσει C | 331 τραφείσῃ Λ καὶ om. CD | 332 καὶ δι' ἡμᾶς om. D | 332-3 καταβάν-
 τος] κατείνοντος C | 334 διψήσῃς D | 335 βλύσῃ D | 336 ζωῆς om. C | 346 τοῦ om. CD | 348 οὕτως]
 ὁντως D αἰεὶ D

21. Οὐ μὴν ἀλλὰ τὰ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας οὕτως ἄνωθεν οἰκονομίας καὶ
 350 ἀρχῆς ἐσχηκότα οὕτως εἰσὶ καὶ τέλος ἐπὶ Χριστοῦ εἰληφότα. Βούλεται δ' αὐτῶ
 καὶ νῦν, πρὸς οἷς ἔφημεν, ἢ ἐπὶ Θαβῶρ ἀνάβασις καὶ ἐν αὐτῷ μεταμόρφωσις
 πρῶτον μὲν ἐπὶ τὸ παθεῖν ἐρχομένου μηδὲν περὶ αὐτῷ τοὺς μαθητάς Θεῷ γε
 ὄντι (καὶ τοῦτο τῆς μορφῆς καὶ τῆς φωνῆς πιστομένων) μὴ τί γε μηδαμῶς δε-
 διέναι, μηδ' ἐπὶ σταυροῦ γυμνοῦ κρεμασθέντος καὶ τὸ τῆς σαρκὸς εἶδος καὶ κάλ-
 355 λος ἀφηρημένου μὴ κατασεισθῆναι μηδὲ θορυβηθῆναι τὰς καρδίας καὶ τῶν ἐπ'
 αὐτῷ πρῶτων λογισμῶν καὶ τῶν ἀμεινόνων ἐλπίδων ἐκστῆναι, μηδ' αὖ ἐκ νε-
 κρῶν ἐγγηγερμένου τοῖς εὐαγγελιζομένοις διαπιστεῖν καὶ λῆρον εἶναι τὸ θαῦμα τῶν
 εὐαγγελίων νομίζειν, ἀλλ' εὐθύς δραμεῖν, ὅφ' ὧν εἶδον καὶ ἤκουσαν ἐπὶ Θαβῶρ,
 ὥσπερ ἐπτερωμένους.

22. Καὶ μέντοι γε καὶ τρέχουσι Πέτρος καὶ Ἰωάννης καὶ ἐπὶ τὸν τάφον ἰόν-
 360 τες καὶ ἐν αὐτῷ εἰσιόντες εἶδον καὶ ἰδόντες ἐπίστευσαν μετὰ χαρᾶς αὐθις ὑπο-
 στραφέντες. Ἐγὼ δ' οἶμαι κάκεινο τὸ πρὸς τὸν Πέτρον πρὸς τοῦτο φέρειν, τὸ
 «καὶ σὺ ἐπιστρέψας στήριζον τοὺς ἀδελφούς σου», αὐτὸ δηλονότι τὸ ἐπὶ Θαβῶρ
 θαῦμα καὶ τοῖς λοιποῖς ἐκφήνας, ὃ δὴ τότε καὶ αὐτὸς Πέτρος καὶ οἱ συναναβάν-
 365 τες ἤκουσαν κρύπτειν καὶ μηδενὶ λέγειν μήπω τοῦ Χριστοῦ ἀναστάντος. Καὶ τοί-
 νυν καὶ ἐπιστρέψας πρὸς αὐτοὺς τοὺς μὴ τὸθ' ἑωρακότας λέγει καὶ εἰπὼν πείθει
 καὶ πείσας στηρίζει.

23. Ἄλλ' ὅπερ ἐλέγομεν, βούλεται μὲν καὶ ταῦτα Θεὸς ἐπὶ Θαβῶρ μετα-
 μορφωθείς καὶ προκαθιστᾷ τοῖς μαθηταῖς τῶν εἰρημένων χάριν, βούλεται δὲ καὶ
 370 ἡμᾶς ἐφ' ὕψηλὸν αὐτοῦ τοῦ ὅρους ἀναβαίνων μηκέτι μένειν κάτω, μηδὲ δεσμίου-
 ἔτι τῆς γῆς εἶναι, μηδ' ὑπ' οὐδενὸς τῶν ἐξ αὐτῆς καὶ στρεφόντων αὐθις ἐς αὐτὴν
 κατασυρομένους, μήτ' ἐπ' αὐτῆς κυλινδεῖσθαι, μηδὲ μηδὲν κατέχεσθαι, ταύτης γε
 κατεχούσης, κούφους δὲ καὶ εὐσταλεῖς, ὅποι δὴ τῶν ὕψηλῶν καὶ ἄνω φερόντων
 κελεύει Θεός, εὐτόνως ἀνέναι καὶ δῆτα σκηνάς ἐκεῖ μὴ Μωσεῖ καὶ Ἡλίᾳ, ἡμῖν
 375 δ' αὐτοῖς πηγνύναι καὶ μένειν ἐν αὐταῖς τῷ καλῷ καθάπαξ ἐνιδρυμένους καὶ μηδὲν
 αἴσχος ἔτι τῶν ἐκ τῆς ἁμαρτίας ἐν ἑαυτοῖς προστριβὲν φέρειν, μηδὲ τὴν μορφήν
 ἀχρειοῦν μηδὲ τὸ κάλλος, ὃ δὴ Χριστῷ συμβεβαπτισμένοι, τοῦτ' ἐσμὲν αὐτῷ καὶ
 συμμεμορφωμένοι. Ἄν τοίνυν Χριστὸς ἡμᾶς μετακαλῆται ἐπὶ Θαβῶρ ἀναβαί-
 380 νω, γενώμεθα πάντες τῆς φωτεινῆς νεφέλης ἐντός, μετὰσχωμεν τῶν ἐκεῖθεν ἀπαυ-
 γασμάτων. Ἐκλάμψαι καὶ ἡμᾶς καθ' ἡλίον Θεὸς βούλεται. Μὴ φυγόντες τὸ

356-62 ἐκ νεκρῶν - ὑποστραφέντες: cf. Luc. 24,11-12 | 363 καὶ σὺ - ἀδελφούς σου: Luc. 22, 32 |
 364-5 ὃ δὴ - ἀναστάντος: cf. Matt. 17,9. Marc. 9,9 | 370 ἐφ' ὅρους: cf. Matt. 17,1. Marc. 9,2 | 374
 σκηνάς-Ἡλίᾳ: cf. Matt. 17,4. Marc. 9,5. Luc. 9,33 | 378 συμμεμορφωμένοι: cf. Phil. 3,21

352 ἐρχομένους C | 354 τοῦ σταυροῦ F | 358 εἶδον] syll. εἰ iterat C | 360 γε om. C | 361 εἶδον καὶ
 ἰδόντες om. C (homoiot.) | 361-2 ἐπιστραφέντες C | 369 δὲ om. A | 371 ἔτι] ἐπὶ C | 372 μήτ'] μηδ'
 C | 373 ὅπη C

διῶκον σκότος καὶ μή τί γε δεδυνημένον κατειληφέναι αὐτοὶ πρὸς τοῦτ' αὐθις
 ἐκόντες ἐπιστραφῶμεν. Παρθένοι, νύμφαι Χριστοῦ· παρθένοι, μερὶς ἀγγέλων·
 παρθένοι, πληγὴ δαιμόνων ἀγγελικὸς ὕμῶν ὁ βίος, ἀγγελικὸν τὸ πολίτευμα, ἄ-
 385 ὕλον ἐν ὕλῃ, ἄσαρκον ἐν σαρκί, ἀσωμάτων ἐν σώμασι περιφανὲς ἐγκαλλώπισμα·
 κόσμον φυγοῦσαι καὶ ἀποταξάμεναι τούτῳ καὶ ἀνθ' ὅσα κόσμου προῖκα προσ-
 ενεγκοῦσαι καὶ καταθέμεναι τῷ Χριστῷ, δεῦτε μετὰ φαιδρῶν ἰοῦσαι καὶ ἀσβέ-
 στων τῶν λαμπάδων. Ὅρῳ γὰρ ταύτας ὑμῖν δαφιλεῖ τῷ ἐλαίῳ παινομένης ταῖς
 καλαῖς ὑμῶν ἐπιμελείαις καὶ πράξεσι. Καὶ ὁρῶν χαίρω. Ἐξέλθετε εἰς ἀπάντησιν.
 390 Ἴδου ὁ νυμφίος «ὥραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων» καὶ συνεισέλ-
 θετε αὐτῷ εἰς παστάδα πᾶσαι γενόμεναι τοῦ νυμφῶνος ἐντός.

24. Σὺ δέ μοι, φιλάνθρωπε, χεῖρα φιλανθρώπως δούς καὶ σεαυτῷ ἁρμοσά-
 μενος σὺ καὶ σεαυτῷ καὶ τῷ σῷ πατρὶ φύλαξον, ὥς μηδεμίαν μή τί γε μηδαμῶς
 ζημιωθῆναι. Καὶ δευτέρας αὐθις ἐπὶ σῆς ἐπιφανείας σοῦ ἐκ δεξιῶν στῆσον κλη-
 395 ρονόμους ὧν ἀπὸ καταβολῆς ἡτοίμασας κόσμου τῆς σῆς βασιλείας αἰωνίων,
 ἀφθάρτων, ἀκηράτων καὶ ἀεὶ μενόντων ἀγαθῶν, εἰς δόξαν τοῦ σοῦ πατρὸς καὶ
 Θεοῦ ἡμῶν, εἰς δόξαν σοῦ τοῦ σωτῆρος καὶ Θεοῦ ἡμῶν, εἰς δόξαν τοῦ παναγίου
 πνεύματος καὶ Θεοῦ πάντων ἡμῶν ἐπ' αἰῶνας πάντων τῶν αἰώνων· ἀμήν.

383 Παρθένοι sq.: ad nonnas monasterii Christi Philanthr. pertinet | 388-90 δαφιλεῖ-νυμφίος: cf. Matt. 25,4-6 | 390 ὥραῖος-ἀνθρώπων: Ps. 44,3 | 394 σῆς ἐπιφανείας: cf. 1 Τί. 6,14. 2 Τί. 4, 8 | 395 ἀπὸ-κόσμου: cf. Matt. 25,34 | 396 ἀεὶ μενόντων: vide ad v. 348

388 δαφιλεῖς D | 394 σῆς] dubium in C (an γῆς ut apud R?) | 395 ἡτοίμασας ἀπὸ καταβολῆς κόσμου C | 396 σοῦ τοῦ πατρὸς C

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

Ἀβραάμ 86, 175, 180, 197, 201, 205, 207, 239, 247, 283, 289	θάνατος 12
ἀγαθότης 20	θαῦμα 100, 138, 142, 145, 146, 165-6, 176, 357, 364
ἀγαλλιῶ 55, 69	θεογονωσία 193
ἀγαπητός 3, 109, 346	θύω 22, 250, 253, 270, 304
Ἀδάμ 12, 276, 304	Ἰάκωβος 32
Αἰγύπτιος 313	Ἰορδάνης 71
αἶμα 18, 264, 303, 314	Ἰουδαῖοι 26, 28
αἰνιγμα 341	Ἰούδας 23-4
ἀμαρτία 14, 310, 376	Ἰσαάκ 243, 245, 250, 252, 254, 261, 268, 289
ἀμνός 22, 309, 310, 331	Ἰωάννης 32-3, 360
ἀμοιβή 198	καινουργῶ 18
ἀναπλάττω 17-18	καίω 44
ἀντίδοσις 198, 291	κακοῦργος 21
ἀπαύγασμα 343, 380-81	κάλλος 354-5, 377, 390
ἀπεμπολῶ 26	κατακαίω 44
ἀρά 275	κατάκριμα 12, 276
ἀρίστευμα 227	κεῖρω 22
ἀρπάζω 96, 119	κληρονομία 282
βάπτισμα 59-60	κοσμοκράτωρ 232-3
βάτος 44	λαμπρός (-ῶς) 294
γεῦσις 11	λάμπω 42, 293
διάβολος 30	μαθητής 102, 120
διαθήκη 340	μελέτημα 186-7
δίκη 21, 217-8	μεταμορφῶ 1, 79, 164, 269, 368-9
δόξα 379	μεταμόρφωσις 351
δῶρον 96	μνήμη 187
Ἑδέμ 337	μνηστεύω 27
εἶδος 354	μορφή 353, 375
εἰκόνα 269	μυσταγωγῶ 155
ἐκλάμπω 93, 230, 381	μυστήριον 19, 193, 230, 301
ἐκφανῶς 294	Μωσῆς 33, 47 (Μωυ-) 49 (Μωϋσ-) 75, 76, 102, 103, 104, 105, 111, 113, 120, 140, 141, 142, 143, 311, 374
ἐλεημοσύνη 199- 200, 228	νεφέλη 2, 5, 10, 196, 320, 380
ἐμφύσημα 89- 90	νομοθεσία 307
ἐνταλμα 52, 107	νόμος 47, 76, 82, 85, 104, 111, 116, 122-3, 128, 129, 132, 140, 144, 145, 154, 168, 171, 171-2
ἐξεμῶ 25	ξενία 190, 203
ἐπαγγελία 242, 290	οἰκτιρμός 19
ἐπιτήδευμα 228-9	ὀλοκάρπωμα 285
Ἑρμῶν 69, 71	ὀπίσθια (τά) 37, 38, 39
Ἑρυθρὰ θάλασσα 318-9	ὀχυρόν 111
εὐαγγέλιον 357-8	
Ἥλιος 33, 44, 50, 75, 77, 105, 117, 374	
Θαβῶρ 5, 31, 35, 46, 53, 55, 79, 93, 113, 194, 293, 320, 343, 351, 358, 363, 368, 378	

- παιδάριον 266
 παραπέτασμα 300
 Παῦλος 57
 πέτρα 36, 114, 334
 Πέτρος 32, 360, 362, 364
 πικρός 11, 316
 πλάξ 47
 πλάσμα 14
 ποίημα 15
 προαρπάζω 7
 πρόγραμμα 333-4
 προγράφω 311
 προδοσία 26
 πρόδρομος 118
 προκήρυγμα 292
 προσηλῶ 13-4
 προτυπῶ 311
 προφήτης 77, 171
 προχάραγμα 45-6
 πτύσμα 89
 πῦρ 43, 119, 234
 ῥευστός 160
 ῥέω 163
 ῥοή 162
 Σάββατον 81, 83, 87, 136-7, 139, 146,
 148, 149, 153
 σάρξ 43, 90, 114, 354
 Σάρρα 240, 271
 σατανᾶς 24, 86
 Σινᾶ 34, 112
 σκέπη 37
 σκηνή 374
 σκιά 38, 40, 94, 114, 340
 σκότος 94, 99, 100, 382
 σταυρός 7, 11, 13, 232, 288, 294, 301
 303, 317, 322, 325, 346, 354
 συγχάλυμμα 343
 συγκαταλύω 87-8
 συλλαλῶ 105-6
 σύμβολον 238, 272
 συνέδριον 29
 συσταυρῶ 14
 σωτήρ 1, 87, 328
 τεκμήριον 342
 τύπος 40, 45, 269, 292, 333
 Φαραώ 318, 326
 φθορά 12, 276, 277, 279
 φιланθρωπία 19, 209, 228
 φιλάνθρωπος 231
 φιλοξενία 186, 200
 φλέγω 43
 φρυκτωρῶ 42-3, 195
 φωνή 1, 49, 57, 70, 72, 116, 165, 265,
 353
 φῶς 93, 95-6, 99, 115, 343
 φωτεινός 2, 196, 380
 χάρις 25
 χάρισμα 25
 Χωρήβ 45

ΕΝΑ ΛΑΝΘΑΝΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΠΕΡΙ ΠΥΡΕΤΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ
(ΚΩΔΙΚΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 25)

Ὁ κώδικας ἀρ. 25 [σύμβ. Τ] τοῦ 16ου αἰώνα, ποὺ φυλάσσεται στὸ Σπουδαστήριο Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, παραδίδει ἓνα ἱατρικὸ κείμενο μὲ θέμα τοὺς πυρετοὺς καὶ τίτλο *Στεφάνου φιλοσόφου Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν*¹. Στὸν σχετικὸ κατάλογο τῶν χειρογράφων σημειώνεται ὅτι «τὸ ἔργον εἶναι ἐπηυξημένη ἔκδοσις τῆς “Περὶ πυρετῶν συντόμου συνόψεως” τοῦ Παλλάδιου (ιατροῦ τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.), φέρεται δὲ συχνὰ εἰς τὰ χφφ ὑπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοφίλου καὶ Στεφάνου»².

Ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου τῆς *Περὶ πυρετῶν συντόμου συνόψεως* ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπαυξημένης ἔκδοσης τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶχε ἦδη ἀπὸ χρόνια ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα. Τὴν ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τὴν ἔδωσε ὁ G. Baffioni³, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε ὅτι ἡ *Περὶ πυρετῶν σύντομος σύνοψις* (30 κεφάλαια) πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Παλλάδιο, ἐνῶ ἡ ἐπαυξημένη μορφή της (55 κεφάλαια) ὀφείλεται στὶς προσθετικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοφίλου καὶ τοῦ Στεφάνου (7ος αἰώνας).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐξεταζόμενο κείμενο τοῦ κώδικα Τ ἔγινε ἀντιβολή του τόσο μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Παλλάδιο⁴ ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπαυξημένη μορφή του ἀπὸ τὸν Θεόφιλο καὶ τὸν Στέφανο⁵. Ἀπὸ τὴν παραπάνω

Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ἰω. Στεφανῆ ποὺ ἐπέστησε τὴν προσοχή μου στὴ μελέτη τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου διάφορα στοιχεῖα, βοηθητικὰ γιὰ τὴν προκείμενη ἐργασία.

1. Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν βλ. Α. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, ἐπιμέλεια-συμπληρώσεις Π. Σωτηροῦδης καὶ Ἀ. Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 25-26.

2. Βλ., ὅ.π., σ. 25.

3. Βλ. G. Baffioni, *Il trattato 'De febrium differentia' nei codici greci Vindobonensi* (τεῦχος χ.τ.χ.), καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὰ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, μτφρ. Γ. Χ. Μακρῆς κ.ά., τ. 3, Ἀθήνα 1994, σ. 113-115, 126 κ.ά.

4. Βλ. I. L. Ideler, *Physici et medici graeci minores*, τ. 1, Berolini 1841 (ἀνατύπ.: Amsterdam 1963), σ. 107-120.

5. Βλ. D. Sicurus, *Theophili et Stephani Atheniensis De febrium differentia ex Hippocrate et Galeno / Θεοφίλου καὶ Στεφάνου Περὶ τῆς τῶν πυρετῶν διαφορᾶς ἔκ τε Ἰπποκράτους καὶ Γαληνοῦ*, Florentiae 1862.

ἀντιβολή προέκυψε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Τ ταυτίζεται ἀπολύτως μὲ τὴν *Περὶ πυρετῶν σύντομον σύνοφιν* τοῦ Παλλαδίου, χωρὶς νὰ ἐντοπίζεται σ' αὐτὸ καμιά ἀπὸ τὶς προσθήκες τοῦ Θεοφίλου καὶ τοῦ Στεφάνου· συνεπῶς ἐσφαλμένα ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Τ στὸν Στέφανο τὸν φιλόσοφο.

Πρὶν ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Παλλαδίου —ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπλανητικὸ τίτλο— παραδίδεται στὸν κώδικα χωρὶς ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων του. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ θέματος δηλώνεται εἴτε μὲ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ τίτλου τοῦ κεφαλαίου⁶ εἴτε μὲ πρόταξή ἐρώτησης σχετικῆς μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως παρακάτω⁷. Ἐπίσης τὸ ἀρχικὸ γράμμα τῆς λέξης πού εἰσάγει τὸ κείμενο τοῦ οἰκείου κεφαλαίου γράφεται μεγαλύτερο καὶ ἐρυθρόγραφο· ὥστόσο ἡ ἀντίληψη τοῦ γραφέα εἶναι πολλὲς φορές ἐσφαλμένη, ἀφοῦ διασπᾶ κεφάλαια μὲ ἐνιαῖο θέμα⁸, ἐνῶ συνενώνει ἄλλα διαφορετικῶς περιεχομένου⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τίτλους πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴ συνένωση κεφαλαίων (τῆς ἔκδοσης) διατηρεῖται μόνον ὁ τίτλος τοῦ πρώτου ἀπὸ αὐτά, ἐνῶ παραλείπονται οἱ λοιποὶ¹⁰. Σὲ περίπτωσι διάσπασης κεφαλαίων ἐπιννοῦνται τίτλοι γιὰ τὸ κάθε τμήμα του, πού φέρεται στὸν κώδικα Τ ὡς ἰδιαιτέρο κεφάλαιο¹¹· ὅταν ἓνα κε-

6. Βλ., π.χ., κώδ. Τ, σ. 10: *Περὶ τοῦ πῶς γίνεται ὁ πυρετός*, σ. 15: *Περὶ μελαίνης χολῆς*. Ὅποια συμβαίνει γίνεσθαι πλεονάζοντος μελαγχολικοῦ χυμοῦ, κ.ά.

7. Βλ., π.χ., κώδ. Τ, σ. 2: *Τίς ἡ οὐσία τοῦ πυρετοῦ ἐστίν;*

8. Ὡς σχετικὸ παράδειγμα ἀναφέρω τὰ ἀκόλουθα: τὸ 4ο κεφάλαιο τῆς *Περὶ πυρετῶν συντόμου συνόψεως* πού τιτλοφορεῖται *Πόσα γένη τῶν πυρετῶν* [σ. 108, 28-109, 23 Id.] στὸν κώδικα Τ φέρεται διασπασμένο ὡς ἑξῆς: τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ [σ. 108, 28-109, 18 Id.] ταυτίζεται μὲ κεφάλαιο —κατὰ τὸν κώδικα Τ— πού φέρει ἐπίσης τὸν τίτλο *Πόσα γένη τῶν πυρετῶν* τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ [σ. 109, 18-23 Id.] καὶ τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ 5ου κεφαλαίου (τίτλος του *Ὅποια συμβαίνει πλεονάζοντος τοῦ αἵματος*) [σ. 109, 26-34 Id.] συγκροτοῦν τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ κώδικα μὲ τὸν τίτλο *Περὶ τοῦ πῶς γίνεται ὁ πυρετός* τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ 5ου κεφαλαίου [σ. 109, 34-110, 4 Id.] ἀπαρτίζει στὸν κώδικα ἰδιαιτέρο κεφάλαιο μὲ τίτλο παραπλήσιο μὲ αὐτὸν πού φέρει τὸ πλήρες 5ο κεφάλαιο στὴν ἔκδοσι. Ἐπίσης, τὸ 14ο κεφάλαιο (τῆς ἔκδοσης) κατατεμαχίζεται σὲ τρία μέρη, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πρῶτο συνενώνεται μὲ τὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρα κεφάλαια (βλ. σ. 28-31 τοῦ κώδικα). Ἡ διάσπασις κεφαλαίων καὶ ἡ πρόταξις στὰ ἐπιμέρους τμήματα τίτλων ἢ ἐρωτήσεων θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ λόγους διδασκτικούς.

9. Π.χ. τὸ κεφάλαιο πού στὸν κώδικα Τ, σ. 27, φέρει τὸν τίτλο *Πῶς γίνονται οἱ πόνοι τῆς κεφαλῆς ἐπὶ τῶν πυρετῶν* συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ —κατὰ τὴν ἔκδοσι— 13ο κεφάλαιο (*Πῶς γίνονται (οἱ) (addidi) πόνοι τῆς κεφαλῆς*) καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ 14ου (*Περὶ ἐφημέρων πυρετῶν τε καὶ τῆς αὐτῶν διαγνώσεως*) [σ. 112, 31-33 Id.]. Ἐπίσης τὸ τελευταῖο κεφάλαιο (*Τί ἐστίν ἡ πιάλος πυρετός*) τοῦ ἔργου κατὰ τὸν κώδικα (σ. 55-62) ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ κεφάλαια 27ο (*Τίς ἐστίν ὁ ἡπιάλος πυρετός*), 28ο (*Ἐκ τοῖς διαλείμμασι τῶν πυρετῶν πού ἐστὶ τὰ αἰτία*), 29ο (*Τῶν πυρετῶν τὸ θεραπευτικόν*) καὶ 30δ (*Ἀνακεφαλαίωσις*) τῆς ἔκδοσης.

10. Βλ., π.χ., στή σ. 3 τοῦ κώδικα, ὅπου παραλείπεται ὁ τίτλος τοῦ 3ου κεφαλαίου (τῆς ἔκδοσης), ἐπειδὴ αὐτὸ φέρεται συνενωμένο μὲ τὸ 2ο κεφάλαιο μὲ τὸν κοινὸν τίτλο *Τίς ἡ οὐσία τοῦ πυρετοῦ ἐστίν;*

11. Βλ., π.χ., στίς σ. 31-36 τοῦ κώδικα, ὅπου τὸ 15ο κεφάλαιο τῆς ἔκδοσης (*Περὶ τῆς τῶν συνόχων πυρετῶν διαγνώσεως*) φέρεται διεσπασμένο σὲ δύο τμήματα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὅποια φέρει δικὸ

φάλαιο διασπᾶται σὲ δύο τμήματα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πρῶτο συνάπτεται μὲ τὸ ἀμέσως προηγούμενο κεφάλαιο, ἐνῶ τὸ δεύτερο τμήμα ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο κεφάλαιο, προτάσσεται ὡς τίτλος τοῦ ὁ τίτλος τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου¹².

Κατὰ τὴν περιγραφὴν ποὺ ἀκολουθεῖ ταυτίζω τμήματα τοῦ κειμένου τοῦ κώδικα μὲ τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῆς *Περὶ πυρετῶν συντόμου συνόψεως*, εἴτε διασπώντας τὰ κεφάλαια ποὺ στὸν κώδικα παραδίδονται συνενωμένα εἴτε ἐνοποιώντας αὐτὰ ποὺ ὁ γραφέας ἐσφαλμένα διέσπασε. Ἔτσι καθίσταται εὐκολότερη ἡ ἀντίληψη τῆς ταύτισης τῶν δύο κειμένων. Ἐξάλλου ἐνδεχόμενο σύγχυσης δὲν ὑφίσταται, ἀφοῦ τὰ κεφάλαια τοῦ κειμένου στὸν κώδικα —ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε— δὲν ἀριθμοῦνται.

σ. 1¹³

(α) ὁ τίτλος τοῦ ἔργου: *Στεφάνου φιλοσόφου Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν*

σ. 1-2

(β) προοίμιο: Ἄρχ. *Σκοπὸν ἔχομεν ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι Τελ. ἀλλὰ πρό γε τούτων εἰπώμεν τί ἐστὶ πυρετός = Παλλάδιος, Π(ερὶ) πυρετ(ῶν) σύντ(ομος) σύν(οφης), Προοίμιον [I 107, 2-8 Id(eler)].*

σ. 2

(γ) 1ο κεφ. Ἄρχ. *Πυρετός τοῖνυν ἐστὶν ἀπὸ καρδίας Τελ. αἰσθητῶς βλέπτουσα τὴν ἐνέργειαν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 1 [I 107, 10-12 Id.].*

σ. 2-3

(δ) 2ο κεφ. Ἄρχ. *Τίς ἡ οὐσία τοῦ πυρετοῦ ἐστίν; Ἡ παρὰ φύσιν θερμότης Τελ. τοῦ εἵδους ἐξαλλαγὴν οὐ ποιεῖ = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 2 [I 107, 13-17 Id.].*

σ. 3-7

(ε) 3ο κεφ. Ἄρχ. *Γράφει δὲ ὁ Γαληνὸς ἐπὶ λέξεως οὕτως Τελ. εἰπώμεν καὶ τὰ γένη αὐτῶν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 3 [I 107, 19-108, 27 Id.].*

σ. 7-11

(στ) 4ο κεφ. Ἄρχ. *Πόσα γένη τῶν πυρετῶν. Ἰστέον δὲ ὅτι Τελ. ἐπιτηδείότητος ἐνεργεῖν πέφυκεν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 4 [I 108, 28-109, 23 Id.].*

σ. 11-14

(ζ) 5ο κεφ. Ἄρχ. *Σκεπτέον οὖν ἐπὶ πάντων τούτων Τελ. εἰ δέ γε σαπῇ, ποιήσῃ ἀπόσθημα = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 5 [I 109, 26-110, 4 Id.].*

τοῦ τίτλο. Τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ φέρει τὸν τίτλο *Πόσα γένη τῶν συνόχων* (κώδ. Τ, σ. 31), ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸν τίτλο *Πᾶς διακρίνειν σύνοχον ἐπὶ ζέσει καὶ ἐπὶ σήφει* (κώδ. Τ, σ. 33).

12. Βλ., π.χ., στίς σ. 11-14 τοῦ κώδικα, ὅπου τὸ πρῶτο τμήμα [I 109, 26-34 Id.] τοῦ 5ου κεφαλαίου (τῆς ἔκδοσης) φέρεται συνενωμένο μὲ τὸ ἀμέσως προηγούμενο κεφάλαιο, ἐνῶ τὸ δεύτερο [I 109, 34-110, 4 Id.] ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο *Περὶ τοῦ αἵματος*. Ὅποια συμβαίνει γίνεσθαι πλεονάζοντος αἵματος (ὁ τίτλος στὸν κώδικα Τ εἶναι κάπως παραλλαγμένος σὲ σχέση μὲ τὸν τίτλο τοῦ 5ου κεφαλαίου στὴν ἔκδοσιν) βλ. I 109, 24-25 Id.: Ὅποια συμβαίνει πλεονάζοντος τοῦ αἵματος).

13. Ἡ ἀρίθμηση τοῦ κώδικα εἶναι σὲ σελίδες.

σ. 14-15

(η) 6ο κεφ. Ἀρχ. Περὶ ξανθῆς χολῆς. Ὅποια συμβαίνει γίνεσθαι πλεονάζουσας ξανθῆς χολῆς Τελ. ποιήσῃ τὸν λεγόμενον ἔρπητα μετὰ ἀναβρώσεως = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 6 [I 110, 5-12 Id.].

σ. 15-16

(θ) 7ο κεφ. Ἀρχ. Περὶ μελαίνης χολῆς. Ὅποια συμβαίνει γίνεσθαι πλεονάζοντος μελαγχολικοῦ χυμοῦ Τελ. καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοῦ μελαγχολικοῦ = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 7 [I 110, 13-21 Id.].

σ. 17-18

(ι) 8ο κεφ. Ἀρχ. Περὶ φλέγματος. Πόσαι διαφοραὶ τοῦ φλέγματος Τελ. εἶδος πυρετοῦ οὐ ποιοῦσιν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 8 [I 110, 23-32 Id.].

σ. 18-21

(ια) 9ο κεφ. Ἀρχ. Διὰ πόσας αἰτίας ἀνάπτονται οἱ πυρετοὶ Τελ. μεταδοθῇ τῇ καρδίᾳ καὶ ἀνάφῃ πυρετόν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 9 [I 111, 1-22 Id.].

σ. 21-24

(ιβ) 10ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς σημειώμεθα [sic] εἰσβολὴν πυρετοῦ Τελ. εἰ δὲ ἐπὶ πλείον καὶ πυκνοῦς = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 10 [I 111, 23-112, 2 Id.].

σ. 24-25

(ιγ) 11ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς γίνονται οἱ ἰδρώτες ἐπὶ τῶν πυρετῶν. Ἐπονται δέ ποτε Τελ. ὡς ἐπὶ τῶν ἐψημένων ὑδάτων = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 11 [I 112, 3-11 Id.].

σ. 25-27

(ιδ) 12ο κεφ. Ἀρχ. Ποίῳ τρόπῳ γίνεται ἡ χάσμη πρὸ τῶν πυρετῶν. Χασμῶνται δὲ Τελ. καὶ οὕτω μὲν ἡ χάσμη γίνεται = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 12 [I 112, 12-23 Id.].

σ. 27-28

(ιε) 13ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς γίνονται οἱ πόνοι τῆς κεφαλῆς ἐπὶ τῶν πυρετῶν. Γίνονται καὶ οἱ πόνοι Τελ. συνεχομένων ἔνδον πνευμάτων = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 13 [I 112, 24-28 Id.].

σ. 28-31

(ιστ) 14ο κεφ. Ἀρχ. Εἰρηκότες τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τῶν πυρετῶν Τελ. καὶ στεγνώσεως ἀναπτομένων πυρετῶν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 14 [I 112, 31-113, 15 Id.].

σ. 31-36

(ιζ) 15ο κεφ. Ἀρχ. Πόσα γένη τῶν συνόχων. Τὸ δὲ τῶν συνόχων γένος διττὸν Τελ. περὶ τοῦ καύσου, ἐκτικοῦ καὶ μαρασμοῦ = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 15 [I 113, 16-114, 9 Id.].

σ. 36-37

(ιη) 16ο κεφ. Ἀρχ. Τί ἐστι καύσων πυρετός. Ὅμοίως καύσων μὲν ἐστι Τελ. καὶ καταβεβαμμένα ἐκ τῆς χολῆς = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 16 [I 114, 10-

17 καὶ 24-28 Id.]¹⁴.

σ. 37-38

(ιθ) 17ο κεφ. Ἀρχ. Τί ἐστὶν ἐκτικὸς πυρετός. Ὁ δὲ ἐκτικὸς πυρετός Τελ. (κολ.) σφυγμοὶ μικροί, πυκνοί, διακαί[= Π. πυρετ. σύντ. σύν. 17 [I 114, 29-115, 1 Id.].

Ὑστερα ἀπὸ τὴ φράση σφυγμοὶ μικροί, πυκνοί, διακαί[ὑπάρχει στὸν κώδικα Τ χάσμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ εἰκοσιέξη περίπου στίχους τῆς ἔκδοσης· παραλείπονται οἱ τελευταῖοι τεσσεράμισθ στίχοι τοῦ 17ου κεφαλαίου (I 115, 1-5 Id.), ὁλόκληρο τὸ 18ο κεφάλαιο (Περὶ μαρασμοῦ πυρετοῦ: I 115, 6-22 Id.) καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 19ου (Περὶ ἀμφημερινῶν πυρετῶν: I 115, 23-27 Id.).

σ. 39-42

(κ) 19ο κεφ. Ἀρχ. (ἀκέφ.) τεταρταίων, καὶ τίσιν ἔπονται οἱ ἀφημερινοὶ [sic] πυρετοί. Καὶ οἱ μὲν ἀφημερινοὶ Τελ. καὶ ταῦτα μὲν πυρετοῦ ἀφημερινοῦ τὰ γνωρίσματα = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 19 [I 115, 27-116, 13 Id.].

σ. 42-44

(κα) 20ο κεφ. Ἀρχ. Ἐπὶ τίσι γίνεται ὁ ἀκριβῆς τριταῖος. Ὁ δὲ ἀκριβῆς τριταῖος Τελ. πυκνοὶ καὶ ταχεῖς γίνονται = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 20 [I 116, 14-28 Id.].

σ. 44-45

(κβ) 21ο κεφ. Ἀρχ. Ἐπὶ τίσι γίνεται ὁ ἀκριβῆς ἡμιτριταῖος. Ὁ δὲ ἀκριβῆς ἡμιτριταῖος Τελ. τοῦ δὲ τριταίου μίαν παρὰ μίαν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 21 [I 116, 29-35 Id.].

σ. 45-48

(κγ) 22ο κεφ. Ἀρχ. Ἐπὶ τίσι γίνεται ὁ ἀκριβῆς τεταρταῖος. Τὸ δὲ τρίτον γένος Τελ. παχύτερα γίνονται = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 22 [I 117, 1-16 Id.].

σ. 48-50

(κδ) 23ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς γίνονται οἱ διαλείποντες πυρετοί. Οἱ δὲ διαλείποντες Τελ. καὶ θλίβοντα αὐτὴν αἷτια = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 23 [I 117, 17-31 Id.].

σ. 50-52

(κε) 24ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς δὲ καὶ προηγούνται αἱ φρίκαι Τελ. τὰς φρίκας καὶ τὰ ῥίγη ἐκγεννᾷ = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 24 [I 137, 32-118, 10 Id.].

σ. 52-53

(κστ) 25ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς γίνονται οἱ τρόμοι ἐπὶ τῶν παροξυσμῶν. Γίνονται δὲ οἱ τρόμοι Τελ. τὰ πέρατα τοῦ σώματος = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 25 [I 118, 11-17 Id.].

14. Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ στὸν κώδικα Τ παραλείπεται τὸ ἀκόλουθο κείμενο, τὸ ὅποιο Ἀρχ. καὶ ἡ γλῶσσα τραχεῖα Τελ. τὰς ἐν βίνι φλέβας (= I 114, 17-24 Id.).

σ. 53-55

(κζ) 26ο κεφ. Ἀρχ. Πῶς ἔπονται ταῖς φρίκαις οἱ πυρετοί. Ἐπονται δὲ ταῖς φρίκαις Τελ. διὰ τῶν ἀρτηριῶν ἐπὶ ὅλον τὸ σῶμα = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 26 [I 118, 18-26 Id.].

σ. 55-56

(κη) 27ο κεφ. Ἀρχ. Τί ἐστὶν ἡπίαλος πυρετός. Ὁ δὲ ἡπίαλος Τελ. (κολ.) τῆς ὀμότητος ριγῶσιν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 27 [I 118, 27-119, 1 Id.].

σ. 56

(χθ) 28ο κεφ. Ἀρχ. Ἀπορία (in marg.). Ἀποροῦσι δέ τινες λέγοντες Τελ. ὑπὸ τῆς φύσεως ἐλέγχεται = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 28 [I 119, 5-8 Id.].

σ. 56-58

(λ) 29ο κεφ. Ἀρχ. Ἐπὶ τούτων δὲ ἀπάντων τῶν νοσημάτων Τελ. καὶ διαφοραὶ τῶν πυρετῶν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 29 [I 119, 10-21 Id.].

σ. 58-61

(λα) 30ο κεφ. Ἀρχ. Γράφει δὲ ὁ Ἱπποκράτης Τελ. ἐν οἷς αἱ διαφοραὶ τῶν πυρετῶν = Π. πυρετ. σύντ. σύν. 30 [I 119, 23-120, 12 Id.]¹⁵.

σ. 62

(ἐπιπλέον ἀταύτιστο κείμενο): ἀλμυρώδεις δὲ λέγει τοὺς ξηρούς, ὥς γινόμενου ξηροτέρου τοῦ σώματος, οἷα τῶν ταριχευομένων σωμάτων¹⁶.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω καθίσταται σαφές ὅτι ὁ κώδικας T πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ στὰ χφφ. ποὺ παραδίδουν τὴν Περὶ πυρετῶν σύντομον σύνοψιν τοῦ Παλλαδίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

15. Τὸ κεφάλαιο αὐτό, ποὺ στὴν ἔκδοσή φέρει τὸν τίτλο Ἀνακεφαλαίωσις, στὴν πραγματικότητα «ἀποτελεῖ μὴ ὀργανικὴ προσθήκη μεταγενέστερου χρήστη» (Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία [βλ. ὑποσημ. 3], σ. 126).

16. Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐριμηνευτικὸ σχόλιο, ποὺ ἐπισυνάφθηκε στὸ κείμενο.

 Στέφανου φιλεόφρου πεί
 ὁ δὲ πύρετ^ωτ^ω
 Σκοπὴν ἔχοντα ἐν τῷ ᾧ
 τὴ συγγραμμάτῃ πείδωφο-
 ραῖ πύρετ^ωτ^ω, ἐν τῷ λαμὼν ἐν
 τῷ δὲ πύρετ^ωτ^ω καὶ εἰ
 πρὶν τὸ οὐσίαν τῷ πύρετ^ω-
 τῶν, καὶ τὸ δὲ πύρετ^ωτ^ω αὐ-
 τῷ. τὸ δὲ οὐσίαν τῷ, τὸ
 τῷ γινώσκοντι. εἴτα
 τὸ αἰτίαν τῷ καὶ τῷ
 σημειώσῃ. ἀπὸ πρὸς

αἱ γὰρ δὲ αἱ δὲ γὰρ δὲ
 ξηροὺς, ὡς γὰρ δὲ αἱ ξηροὺς
 τὴν αἰσθητικὴν
 αἰσθητικὴν
 αἰσθητικὴν
 αἰσθητικὴν
 αἰσθητικὴν
 αἰσθητικὴν

Vassilis L. Konstantinopoulos

DIE FRAGMENTE DES HOMERKOMMENTARS
VOM GRAMMATIKER HELIODOR

VORWORT

Wer genügend über das Werk Heliodors unterrichtet werden möchte, wird feststellen, das es in der Bibliographie eine Lücke gibt. Unser Werk beabsichtigt diese Lücke zu füllen. Wir zielen darauf ab, durch die Analyse seiner Fragmente die Prinzipien und die Methoden, die er zur Erklärung des Homertextes verwendet hat, besser kennenzulernen. Diese Fragmente werden in die Rhapsodien der Ilias und der Odyssee eingeteilt. Unter dem Text stehen zwei Apparate (Testimonienapparat und apparatus criticus). In der Einleitung beschäftigen wir uns mit allen Problemen, welche die Bearbeitung seiner Fragmente aufwirft, insbesondere mit Beziehungen der Fragmente zu den anderen Grammatikern.

Für ihre Hirweise danke ich herzlich Prof. Dr. H. Erbse und Prof. Dr. A. Lolos. Meinen besten Dank spreche ich auch Prof. Dr. L. Mygdalis und besonders Frau Alexandra Schuster für die sorgfältige Korrektur des deutschen Textes aus Prof. Dr. Th. Zissis, dem Direktor des Zentrums byzantinischer Forschungen, spreche ich, wegen seiner netten Bereitwilligkeit zur Annahme der Publizierung dieses Werkes in der Zeitschrift «BYZANTINA», meinen besten Dank aus.

EINLEITUNG

Die Blütezeit Heliodors

Die Blütezeit des Grammatikers Heliodors, der eine wichtige indirekte Quelle des Apollonios Sophistes¹ ist, ist unbekannt und für die Forschung

1. Nach den drei Editionen, d.h. der Editio princeps JBC d'Ansse de Villosion (Paris 1773), der von H. Toll (Leiden 1778) und der ersten von Bekker (Berlin 1883), hat K. Steinicke teilweise (Buchst A-Δ) das Homerlexikon herausgegeben. Eine neue Edition, die einerseits die Papyrusfragmente und die indirekte Überlieferung ausbeutet, andererseits den heutigen wissenschaftlichen Anforderungen (apparatus criticus mit den Vorschlägen der Gelehrten, Testimonienapparat mit Abhängigkeitsverhältnissen der aufgetragenen Zeugen, Quellenana-

problematisch.

a) H. Schenck² ist aufgrund der Bemerkung des Ap.S: ὁ γοῦν Ἡλιοδωρος ἀρισταρχείως μεταφράζων (terminus post quem) und aufgrund der häufigen Anwesenheit des H. im lexikographischen Werk des Ap.S. (terminus ante quem) der Meinung, daß er Zeitgenosse des Grammatikers Apion ist, mit dem er in Konkurrenz war³. Hesych's⁴ Brief an Eulogios und die Angaben im Werk des Ap.S. (ὁ μὲν Ἀπίων... ὁ δὲ Ἡλιοδωρος) sind für Schenck ein hinreichender Beweis dafür. Man muß aber diesen Entschluß bezweifeln. Der Grund liegt für uns darin, daß die Werke des Apion und des Heliodor dem Ap.S. zur Verfügung standen, und er deswegen ihre Erklärungen oft zusammensetzte. Außerdem setzt sich Ap.S. nicht immer mit den Erklärungen zeitgenössischer Grammatiker (z.B. Arist. / Ap., Apollodor / Apion etc.) auseinander.

b) A. de Villoison⁵ nimmt an, daß der Grammatiker diesselbe Person wie der Rhetor Heliodor ist, den Horaz⁶ in seinen Satiren erwähnt. Dafür aber gibt es keinen sicheren Beweis.

c) Dagegen behauptet Ritschl⁷ mit Recht, daß gegen die Identifizierung des Grammatikers mit dem Metriker Heliodor⁸ kein Widerspruch erhoben werden kann. Der Metriker Heliodor hatte seine Blütezeit um die Mitte des 1. Jhs. Einige Fragmente seiner Werke sind uns durch die Nebenüberlieferung erhalten. Diese zeigen, daß er mit metrischen Problemen der antiken Autoren beschäftigt war. Es ist bekannt, daß er eine Edition der aristophanischen Komödien mit kolometrischen Unterteilungen des Textes vorbereitet hatte. Sein Interessensgebiet war auch

lyse) entspricht, habe ich schon vorbereitet. Das Homerlexikon ist uns nur auf einem Kodex, nämlich dem Codex Coislianus 345 (C) aus dem 10. Jh. erhalten.

2. Vgl. sein interessantes Buch, *die Quellen des Homerlexikons von Apollonios Sophistes*, Diss. Hamburg 1961, S. 27.

3. Suda (a 3215) informiert uns, daß Apion Schüler des Ap.S. war. Das ist aber falsch; Apion als Nachfolger des Theon muss eine Generation älter als Ap.S. gewesen sein. Diesen Fehler im Text der Suda hat H. J. Polak. (Over het ontstaan en de somenstelling van het *Lexicon Homericum van Apollonius Sophista*, Utrecht 1881) durch die wechselseitige Umsetzung der Namen Ἀπολλωνίου und Ἀρχιβίου verbessert. So ist die richtige Reihe der Namen: Ἀπίων... μαθητῆς Ἀρχιβίου τοῦ Ἀπολλωνίου. Dagegen hält H. Schenck (a.a.O.P.8) Apollonios für einen Schüler des Apion, aber A. Henrichs weist diese Meinung mit Recht zurück (*Apollonios Sophistes, Homerlexikon, Collectanea Papyrologica I*, Bonn 1976, S. 27-40).

4. οὐ γὰρ ὀνήσω μετὰ παρηρησίας εἰπεῖν ὅτι τῶν Ἀριστάρχου καὶ Ἀπίωνος καὶ Ἡλιοδώρου λέξεων ἐπιπόρησας...

5. A. De Villoison, α.α.Ο., Proleg. XXIV.

6. Horat, Sat, 1, 5, 2: rhetor Heliodorus Graecorum longe doctissimus.

7. F. Ritschl, *Kleine philologische Schriften*, Leipzig 1866, I, S. 120.

8. Vgl. Heliodoros der Metriker, *RE* VIII 1, 28-40.

Homer. Ein Fragment deckt sich mit dem Artikel ὑπὸ Νηΐω⁹ (Ap. S. 160, 11). Das ist ein Beweis dafür, daß die zwei Grammatiker mit gleichem Namen ein und diesselbe Person sind. In einem anderen Fragment versucht Heliodor durch die Änderung der Interpunktion¹⁰ eine homerische Stelle zu verbessern. Die Fragmente zeigen die Breite seiner philologischen Arbeit.

Der Geburtsort von Heliodor ist unbekannt. Vielleicht ist Alexandria die Heimat des Grammatikers, denn, wie die Papyri zeigen, wird der Name Heliodor sehr oft in Ägypten verwendet. Man kann aber annehmen, daß Alexandria wegen der philologischen Aktivität um diese Zeit die Stadt seines Tätigkeitsbereiches war.

Hypomnema zu Homer

La Roche¹¹ hat überzeugend bewiesen, daß Heliodor ein Hypomnema und kein Glossar geschrieben hat, wie man irrtümlich aus Hesych verstehen kann. Diese Art des Verweises von Ap. S. (9, 15 ἐν δὲ τῇ δ' Ὀδυσσεΐας Ἡλιόδωρος, 43,29 Ἡλιόδωρος ἐν τῇ γ' Ὀδυσσεΐας etc.) bietet dafür einen ausreichenden Beweis.

In Bezug auf den Inhalt des Hypomnemas behauptet Schenck¹², daß Heliodor sich in diesem Werk besonders mit der Odyssee beschäftigte. Er hält es für einen Beweis, daß sich H.'s homerische Verweise auf die Odyssee beschränken. Nur einmal weist H. auf die Ilias hin, aber diesen Vers gibt es auch in der Odyssee (Ω 329 = x 279). Diese Behauptung wird aber in der Tat nicht bestätigt. Es gibt Fragmente, in denen Iliasstellen vom Grammatiker kommentiert werden: z.B. zu E 297, wo H. die Änderung der Interpunktion vorschlägt (Fr. 4), zu Γ 26, wo er das Verb σεύομαι interpretiert (Fr. 2), zu O 512, wo er das Verb στρέυεσθαι erklärt (Fr. 5), zu Γ 448, wo er das Wort τρητοῖσι erläutert (Fr. 3). Im Fr. 8 (ὕπνηντην) weist Ap.S. auf das Buch Ω der Ilias und auf Heliodor hin.

Vom Homerkommentar des H. sind uns nur 54 Fragmente erhalten, wovon die meisten (41 Fr.) im Homerlexikon des Ap. S. vorkommen¹³.

9. Fr. 1. Das Fragment ist von Herodian zitiert (Lentz II 131,5).

10. Fr. 4; vgl. Herod. *Περὶ Ἰλιακῆς προσωδίας*, Lentz III 2, 51.

11. La Roche, *Die homerische Textkritik im Altertum*, Leipzig 1866, I, S. 169, Anm. 234.

12. H. Schenck, *α.α.Ο.*, S. 36.

13. Zu dieser Zahl gehören die Glossen: Ap.S. 72,20 ἐπιβώτορι μῆλων (Fr. 41), nachdem F. Ritschl (a.O.S. 116-120) den Namen Ἡρόδοτος zu Ἡλιόδωρος verbessert hatte, und ebenfalls Ap.S. 81,24 ζῶστρον (Fr. 25), nachdem Dünzer (*De Zenodoti studiis hometicis*, Göttingen 1848) den Namen Ζηνόδωρος zu Ἡλιόδωρος korrigiert hatte. Außerdem bleibt das Lemma (Ap.S. 164,10); denn Villosion hat den Namen Ἡλιόδωρος zu Ἡσιόδος richtig korrigiert.

Schenck¹⁴ fügt neun neue Fragmente hinzu: 8 befinden sich im Lexikon des Ap.S., wobei der Name des H. nicht erwähnt wird. Ein Fragment kommt bei Epimerismen vor¹⁵. Vier Fragmente fügen wir hinzu¹⁶: zwei bietet uns ein Papyrusfragment des 5./6. Jhs. n. Chr.¹⁷ und zwei¹⁸ weitere stehen in den Homerscholien sowie in den Epimerismen¹⁹. In diesen Fällen muß man grundsätzlich annehmen, daß die Glossen aus einer wortreicheren Form²⁰ des Lexikons von Ap.S. exzerpiert worden sind.

Von der Gesamtzahl der 54 Fragmente gehen 8 auf die Ilias und 46 auf die Odyssee zurück.

Ges.	A	Fr. 1 (v. 462)	α 6 (35, 141, 186, 238, 274, 349)	ν 1 (222)
	Γ	» 2 (26, 448)	β 1 (185)	ξ 1 (11)
	E	» 1 (297)	γ 2 (70, 388)	ο 1 (397)
	O	» 1 (512)	δ 3 (386, 404, 489)	ρ 1 (237)
	Σ	» 1 (489)	ε 4 (66, 404, 467, 477)	σ 1 (298)
	T	» 1 (124)	ζ 4 (38, 141, 215, 237)	τ 3 (27, 28, 516)
	Ω	» 1 (348)	θ 1 (149)	υ 2 (77, 212)
			ι 5 (106, 214, 243, 440, 464)	φ 2 (3, 326)
			κ 3 (121, 249, 521)	ω 2 (208, 319)
			λ 3 (274, 495, 502)	

Das Mißverhältnis zwischen den Ilias- und Odysseestellen kann meiner Meinung nach ausgehend vom Interesse des H., die seltenen Worte zu erklären, die öfter in der Odyssee stehen, gerechtfertigt werden (z.B. *ὑποδµῶς*, *τανύγλωσσοι*, *σπιλάδες*, *στιβη*, *φυλῆς*, *χοίνικος*, *ζῶστρα*, *τα-*

14. Schenck. a.a.O., S. 27-37.

15. Fr. 52 *Σειρήνων ἀδινάων* (Ap.S. 8,27: *ἀδινά*), Fr. 48 *ἀδινὸν κῆρ* (Ap.S. 8,27: *ἀδινά*), Fr. 20 *ἀδευκέϊ* (Ap.S. 9,14), Fr. 19 *ἀλοσύδνης* (Ap.S. 21,11), Fr. 37 *ἀμενήνωσεν* (Ap.S. 27,3), Fr. 44 *ἀμφ' οὔδας* (Ap.S. 29,30), Fr. 43 *ἀνακτορήσει* (Ap.S. 34,21), Fr. 29 *σκέδασον* (Ap.S. 142,20) und Fr. 23 *στιβη* (An.Par. IV 191, 17; ed. J. A. Gramer, Oxford 1839-41).

16. Fr. 7 *ἀεικής* (Ap.S. 11,5), Fr. 19 *ἀείρας* (Ap.S. 10, 21), Fr. 4 *ἀπόρουσεν* (A-Schol. zu E 297) und Fr. 32 *ἡλιβατος* (Ep. Hom. AO I 194,11). J. Nicolson (*Les Scholies Genevoises de l'Iliade*, 1-2, Geneve - Basel 1891) korrigiert das Wort *ἡδροδοῦρις* der Ge-Schol. zu Φ 259 in *Ἡλιόδωρος*. Dagegen weist A. Ludwig (*Homericæ, Jahrb. f. Klass. Phil.* 151 (1895) 12) diese Korrektur mit Recht zurück und verbessert den Text: *ὑδρο(ρρός) Δοῦρις*..., dieser Name ist häufig in den Ge-Scholien. Nicolson's Korrektur übernimmt H. Erbse (*Scholia Gacca in Hom. Ili.*, V, S. 183).

17. Den Berliner-Papyrus (= P¹) inv. 16705 des 5-6 Jhs. hat A. Henrichs (s.o. Anm. 4) publiziert (Fr. 7 *ἀεικής*, Fr. 10 *ἀείρας*).

18. Die A. Scholien zu E 297 enthalten ein Herodian Fragment (Lentzt-Hilgard III 2,51), wo er einen Interpunktionsvorschlag von Heliodor scharf kritisiert.

19. *Hom. Epimerismen*, ed. J. A. Gauer, An. Ox. I 194, 11, 1835 (Fr. 32 *ἡλιβατος*).

20. Vgl. A. Henrichs, a.a.O., S. 28-29, und desselben Scholia Minora zu Homer I, ZPE 7 (1971) 111.

ναύποδα, ἀνδραχθείσι, ἀμενηνὰ κάρηνα, ἀνακτορίησι, ὑποσταχύοιτο, ὑπερικταίνοντο, κλίσιον etc.).

Die analyse des Hypomnemas

Eine Übersicht über die erhaltenen Fragmente führt uns zu folgenden Erkenntnissen:

1) Den wichtigsten Platz nehmen die zahlreichen Worterklärungen ein, wo H. eine Übersetzung ohne etymologische Begründung vorschlägt. Trotzdem ist es sehr leicht, die hinter der Erklärung stehende Ableitung zu erschließen, z.B. Fr. 17 die Gl. ἀγακλυτά. H. erklärt sie mit ἄγαν ὀνομοστά. Daraus läßt sich schließen, daß er das Wort von ἄγαν und dem Adjektiv κλυτός (κλύω) abgeleitet hat. Vgl. auch Fr. 38, wo H. das Lemma ἀνάπυστα· ἀνάγγελλα; erklärt, d.h. er leitet das Wort von der Präposition ἀνά und dem Verb πυνθάνομαι ab. In einigen Fällen stützt H. die Erklärung durch einen angefügten Satz, damit sie klarer wird; z.B. Fr. 41 (ἐπιβώτορι μήλων).

In einigen Fällen gibt es auch keine Erklärung, sondern zwei Sätze, mit denen er das Lemma besser zu erläutern versucht; z.B. fr. 27 (ὕγρον ἔλαιον).

Aus einem Überblick über die Art der Erklärung und Methode, die H. angewendet hat, kann man erkennen, daß er die homerischen Wörter in enger Beziehung zur Stelle, zum Kontext und zu einer einfachen Ableitung zu interpretieren versucht. Auf jeden Fall vermeidet er phantasievolle Spekulationen.

2) Wenn H. die Ableitung der Wörter ausdrücklich bezeugt, dann verwendet er die Formel ἀπὸ τοῦ... In diesem Fall hält H. es für überflüssig, die Erklärung des Wortes anzubieten; z.B. Fr. 49 ἄρπυται· ... ἀπὸ τοῦ ἀρπάζειν; Fr. 42 σταυροί· ... ἀπὸ τοῦ ἐστάναι.

In mehreren Fällen aber genügt für die Etymologie der Wörter die Übersetzung; z.B. Fr. 35 ἀνδραχθείσι... ὁ Ἡλιδῶρος μέγα βάρος παρεχομένοις τοῖς ἀνδράσι.

Was ich über die Art der Erklärung der Wörter gesagt habe, gilt auch für die Etymologie. Bei der Ableitung stehen die Wörter in Beziehung mit anderen verwandten oder ähnlich klingenden Wörtern, oder sie werden als Zusammensetzung zweier Wörter mit oder ohne Lautwechsel betrachtet.

3) Sehr selten paraphrasiert H. das Wort; z.B. Fr. 44 ἀμφ' οὐδας.

4) Wortabtrennungs- und Interpunktionsfragen standen auch im Mittelpunkt seiner Interessen. Einige Beispiele: a) Wortabtrennungsfragen: In Fr. 9 (ὕπερ μόρον) trennt H. das Wort, in Analogie zu ὑπερ αἶσαν, ὑπερ

μοῖραν.

Dagegen schlägt Aristarch vor, die Wörter zusammenzuschreiben. In diesem Fall wird deutlich, daß H. das Prinzip der Analogie akzeptiert ("Ὀμηρον ἐξ Ὀμήρου σαφηνίζειν). Auch in Fr. 11 (ὕπὸ Νηϊῷ) trennt H. aufgrund des Kontextes das Wort (ὕπὸ Νηϊῷ), während Apion die Lesart ὑπονῆϊω vorzieht. b) Interpunktionsfragen: Die A - Scholien zu E 297 (= Herod. Lentz III 2, 51) bieten H.'s Versuchung an, das Problem dieser Stelle durch Interpunktionswechsel zu beseitigen (Fr. 4).

5) Erläuterungen über verschiedene homerische Stellen sind auch sehr oft; z.B. ist in Fr. 15 (ἀνέσαιμι) H. der Meinung, daß das Verb ἀνίης zu ἀνίημι und nicht zu ἀνιῶ gehöre, und daß seine Anwesenheit in E 880 Metapher für Jagdszenen sei. In Fr. 6 (ἄμμορον) schreibt Homer (Σ 488-9), daß der Bär nicht untergeht. Daraus haben die alexandrinischen Gelehrten folgendes geschlossen: entweder a) Homer weiß nicht, daß auch andere Sterne nicht untergehen, oder b) Homer sagt dieses in Bezug auf die anderen Sterne des Verses Σ 486: Πληιάδας θ' Ὑάδας τε τό τε σθένος Ὠρίωνος²¹. Dieser zweite Fall wird nicht vom Text bestätigt. So wählt Heliodor den ersten Fall aus.

Heliodor und seine Vorgänger

Es ist bekannt, daß dem Heliodor eine reiche und über dreihundert-jährige homerische Philologie und scholiastische Arbeit (Zenodot, Aristarch, Krates, Didymos u.a. Scholia Minora) zur Verfügung standen. Es war wohl unvermeidlich für ihn, Erklärungen der Vorgänger zu akzeptieren, wie auch zu kritisieren.

Von seinen Vorgängern hat ihn nur Aristarch beeinflusst. Dies hat Ap.S. schon bemerkt. In Fr. 30 (ἀθεμίστων) steht die Bemerkung: Ὁ δὲ Ἡλιοδωρος ἀρισταρχείως μεταφράζων...

In Fr. 15 (ἀνέσαιμι) übernimmt auch Heliodor Aristarch's Vorschlag, das Wort von ἀνίημι und nicht von ἀνιῶ abzuleiten.

In Fr. 51 (ὑπερικταίνοντο) wird die Bedeutung des Verbes ὑπερικταίνοντο diskutiert. Aristarch's Meinung ist, daß das Verb folgendes bedeutet: «ich verstricke mich mit meinen Füßen». Krates meint jedoch dazu, daß das Verb folgendes bedeutet: «ich bewege mich tätig». Heliodor folgt der Meinung des Aristarch.

21. Die Paraphrase ist eine Form der Scholia Minora; vgl. Henrichs, a.a.O., S. 20. Erhalten sind auch Paraphrasen des Aristarch (S. R. Lehrs, *De Aristarchi studiis homericis*, Lipsiae 1882, S. 133).

Wenn die aristarchische Erklärung ihn nicht befriedigt, dann weicht er von ihr ab: z.B. Fr. 9 (ὕπὲρ μόρον), wo H. die Wörter getrennt schreibt. Unklar ist die heliodorische Übersetzung ταῖς ἀπὸ λείας, für das Wort ἀνακτορήσι (Fr. 43) im Gegensatz zu Aristarch's Erklärung ταῖς τῶν ἀνακτόρων.

Mit Ausnahme von Aristarch kann kein anderer Einfluß festgestellt werden. In vielen Fällen aber wird er mit anderen Grammatikern konfrontiert. In Fr. 6 (ἄμμορον) unterteilt Krates das Wort οἷη in zwei Teile (οἷ, ῆ), damit er Homer von der Anklage der Unkenntnis befreit. Heliodor übernimmt Aristarch's Meinung, daß Homer nicht wußte, daß außer Bären auch andere Sterne nicht untergehen.

Mit Apollodor wird H. in Fr. 23 (σιβη) konfrontiert. Apollodor übersetzt das Wort σιβη «Reif», dessen Erklärung auch Apion akzeptiert. Im Gegensatz dazu übersetzt H. «Kälte aus Wolkenlosigkeit».

Mit Apollonios, Sohn des Chairis, hat sich H. in Fr. 3 (τητοῖσι) auseinandergesetzt. Dar Fr. 4 ist der einzige Fall scharfer Kritik, die vom Grammatiker Ptolemaios von Ascalon gegen H. geübt worden ist.

Besonders häufig wird H. mit Apion konfrontiert. Im Homerlexikon des Ap.S. kommt die Auseinandersetzung Heliodors mit Apion dreizehnmal vor. Diese Feststellung und die Annahme, daß die Bezeichnung Γλωσσογράφοι²² auf diese beiden Grammatiker hinweist, haben F. Ritschl²³ zur Erkenntnis geführt, Ap.S. habe nicht Heliodor's Erklärungen gesehen, sondern sie in Apion's Glossar vorgefunden. Ap.S. zitierte nämlich die Erklärungen der Grammatiker unter Angabe ihrer Namen, sofern diese verschiedene Meinung Wenn sie in ihren Erklärungen konkurrierten, dann schrieb Ap.S. «Γλωσσογράφοι».

Mit Recht hat H. Schenck²⁴ gegen diese These folgende Einwände vorgebracht: 1) Den Heliodorerklärungen stehen nicht nur solche des Apion gegenüber. Ap.S.²⁵ hat ihn auch mit Aristarch (sechsmal), Krates²⁶, Apolloder²⁷, Timogenes²⁸ in Verbindung gebracht sowie mit Apollonios, Sohn des Chairis, und Ptolemaios von Ascalon²⁹ je einmal. 2) Häufig wird

22. Vgl. das Iliasscholion L (Ed. Bekker, Berlin 1827) zu O 324: οἱ δὲ γλωσσογράφοι ἡγουν Ἀπίων καὶ Ἡρόδωρος (Ἡλιόδωρος Ritschl).

23. F. Ritschl, a.a.O., S. 116-117.

24. H. Schenck, a.O., S. 35.

25. Ap.S. 12,20 ἀθεμίστων (Fr. 30), 34,21 ἀνακτορήσι (Fr. 43), 32,13 ἀνέσαιμι (Fr. 15), 100,19 κλισιον (Fr. 53), 158,8 ὑπερικαίνοντο (Fr. 51) und 160,18 ὑπὲρ μόρον (Fr. 9).

26. Ap.S. 29,13 ἄμμορον (Fr. 6).

27. Ep. Hom (ex Ap.S.) APIV 191,17 σιβη (Fr. 23).

28. Ap.S. 43,29 ἄρπυιαι (Fr. 49).

29. Apollonios, Sohn des Chairis, vgl. Ap.S. 154,16 τητοῖσι (Fr. 3); Ptolemaios Ascalon,

H. als einziger Gewährsmann³⁰ von Ap.S. zitiert. 3) K. Forsman hat richtig darauf hingewiesen, daß bereits Aristarch seine Erklärung denen der Glossographen³¹ gegenübergestellt hat. H. Schenck³² erwähnt auch, daß Ap.S. in drei der fünf erwähnten Fälle die Notiz über den Glossographen von Aristonikos übernommen hat.

H. und die Scholia Minora

Die Scholia Minora³³ haben H. in folgender Form beeinflusst: das Lemma wird sehr kurz erklärt (z.B. *σκίδνασθαι, χωρίζεσθαι* etc.). Einfluß kann man auch in folgenden Fällen feststellen: In Fr. 22 (*σπιλάδες*) übersetzt Heliodor: *αἱ παραθαλάσσιαι καὶ πεπιλημένοι ὑπὸ τῶν ὑδάτων*. Vgl. Odyssee Schol. zu ε 405: *σπιλάδεσσιν παραλίῳις πέτραις παρὰ τὸ ἐσπιλῶσθαι*. In Fr. 31 (*ἐπιειμένον*) steht H.s Übersetzung *περιπεποιημένον* in enger Beziehung zu den D-Schol. zu θ 171, wo das Verb *περιποιῶ* im gleichen Fall verwendet wird.

Beurteilung der Erklärungen von H. bei Ap.S.

Ap.S. hatte die Chance bei der Auseinandersetzung mit den verschiedenen Grammatikern, ihre Erklärungen zu beurteilen. In den meisten Fällen hält er die Erklärungen Heliodor's für zuverlässiger als die der anderen, und besonders die des Apion: z.B. hält Ap.S. in Fr. 25 (*ζῶστρα*) und 33 (*σφαραγεῦντο*) die Erklärungen des H. für besser als die des Apion. Dagegen ist nur einmal die Erklärung des Apion vorzuziehen (Fr. 45 *τρίγληνα*). In Fr. 47 (*χοίνικος*) findet die Erklärung Hs einen mittelmäßigen Beifall (*οὐκ ἀπιθάνως*), während Ap.S. einmal den Übersetzungen beider Grammatiker Beifall spendet (Fr. 50 *ὑποσταχούιτο...*

vgl. A-Schol. zu E 297 (Fr. 4).

30. Dieser Fall ist ein Viertel der Gesamtzahl der Fragmente (13/54). Der Grund liegt darin, daß Ap.S. in diesen Fällen nur die heliodorische Erklärung gefunden hatte, oder diese für die wichtigere gehalten hatte. Diese Fälle sind folgende: Ap.S. 8,4 *ἀγαχλυτά* (Fr. 17), 5,4 *ἀγαπαζόμεθα* (Fr. 36), 111,5 *ἀεικής* (Fr. 7), 13,31 *ἀλφηστήσι* (Fr. 14), 34,4 *ἀνέξομαι* (Fr. 46), 27,20 *ἐπιβώτορι μῆλων* (Fr. 41), 142,20 *σκέδασον* (Fr. 29), 145,31 *στῇ δ' ἀντασχομένη* (Fr. 16), 145,33 *στίλβων* (Fr. 28), 146,1 *στυξαίμι* (Fr. 40), 150,20 *τάρπησαν* (Fr. 16), 157,9 *ὕγρὸν ἔλαιον* (Fr. 27), 168,22 *χοίνικος* (Fr. 47).

31. Unter diesem Namen ist ein byzantinischer Kommentar bekannt, der zunächst aus Fragmenten des VMK. s., exegetischen Scholien und D-Scholien entsandt ist, und eine Vorlage für den Coden Venetus A ist; s. H. Erbse, *Beiträge zur Überlieferung der Ilias-scholien*, München 1960 (Zetemata 24), S. 137ff.

32. Schenck, a.a.O., S. 35.

33. S. A. Henrichs, a.a.O., (Anm. 20), S. 111.

ὕγιῶς μὲν οὖν ἐκάτερος). Abgesehen von der Meinung des Ap.S. sind in den meisten Fällen die Erklärungen des H. vorzuziehen. Vgl. Fr. 53 (κλίσιον), Fr. 23 (στίβη), Fr. 21 (τανύγλωσσοι), Fr. 45 (τρίγληνα), Fr. 11 (ὕπονηϊζω), Fr. 24 (φυλῆς).

Man muß hier einen großen Unterschied zwischen den Werken beider Grammatiker machen: Apion hat ein Glossar zu Homer verfaßt, d.h. ein Werk, das sich nur an den Erklärungen der homerischen Wörter orientiert. Heliodors Werk ist ein Kommentar zu Homer, der eine breite Ebene von verschiedenen Problemen in Bezug auf Erklärungen und Textkritik diskutiert. Im allgemeinen steht H. unter dem Einfluß von Aristarch, hat aber seine eigene Persönlichkeit entwickelt. Einige seiner erklärungs vorschläge und besonders das Analogieprinzip («Homer aus Homer zu erklären») sind ein direkter Einfluß Aristarch's. Aufgrund der erhaltenen Fragmente kann man seine Methode der Homererklärung folgendemmaßen beschreiben: Er versucht die homerischen Wörter in engem Zusammenhang mit dem Kontext und einer logischen etymologischen Analyse zu erklären. Er vermeidet im Gegensatz zu Apion phantasievolle Spekulationen. Die meisten seiner Etymologien werden von der modernen Sprachwissenschaft bestätigt.

ILIAS

1.

A 462-3 καίτε δ' ἐπὶ σχίζῃς ὁ γέρων, ἐπὶ δ' αἶθοπα οἶνον / λείβε·

Ap.S. 13, 30: αἶθ ο πα οἶνον· ἦτοι τὸν φύσει θερμόν, αἶθειν γὰρ τὸ καίειν, ἢ ἑ τὸν μέλανα' ὡς Ἡλιοδωρος, ἢ τὸν λαμπρόν κατὰ δύναμιν.

1. τὸν Toll: τῇ C

-θερμόν cf. Hes. α 1786 αἶθοπα οἶνον· θερμαντικόν. -καίειν cf. D in A 462 Δ 495. -λαμπρόν cf. Ps. Apion 292,4; EM 32, 30 sqq. αἶθοπα· οἶνον τὸν μέλανα, ἢ τὸν ποιῶντα ἐρυθρούς... ἐπὶ δὲ τὸν χαλκόν, σημαίνει τὸν λαμπρόν...; μέλανα cf. Su. α 138 αἶθοψ· ὁ μέλας

Von den drei Erklärungen, die Ap.S. anbietet, paßt nur die zweite, d.h. die von Heliodor, zum Substantiv οἶνον. Die zwei anderen (θερμόν, λαμπρόν) sind für andere Substantive geeignet, wie καπνός (K 152) und χαλκός (Δ 495). Vgl. auch EM 32,20: αἶθοπα οἶνον τὸν μέλανα... ἐπὶ δὲ τὸν χαλκόν, σημαίνει τὸν λαμπρόν. Obwohl in H.s Erklärung keine Rede von Etymologie ist, kann man sehr leicht erschließen, daß er das Wort mit dem Verb αἶθειν = καίειν verbindet. Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt die Herleitung und die Bedeutungen des Wortes. Vgl. Frisk, I 37, Hof-

mann z.Gl. αἶθω; P. Chanttraine, I 32.

2.

Γ 25-6

...εἴ περ ἄν αὐτὸν

σεύωνται ταχέες τε κύνες θαλεροὶ τ' αἰζήοι.

Ap.S. 141,3: σεύας· παρορμήσας. | ὅταν δὲ φῇ «καὶ τὰς μὲν σεῦαν ποταμὸν πάρα δινήεντα» (ζ 89), ἀντὶ τοῦ ἀπεσόβησαν. | καὶ τὸ «εἴπερ ἄν αὐτὸν σεύωνται» (Γ 26) 'σοβῶσι μεθ' ὁρμῆς'. οὕτως καὶ Ἡλιόδωρος.

παρορμήσας cf. Hes. σ 461: σευ[άσ]ας παρορμήσας, διώξας «σεύας ἐκ πεδίοιο»

Offensichtlich bemüht sich der Grammatiker, die Gl. σεύας, σεύω mit einem gleichbedeutenden und verwandt klingenden Verb zu erklären.

3.

Γ 448 Τὼ μὲν ἄρ' ἐν τρητοῖσι κατεύνασθεν λεχέεσσιν

Ap.S. 154,16: τρητοῖσιν· (ὁ μὲν) Ἀπίων κυρίως· ἱμάσι γὰρ ἐνετείνοντο αἱ κλῖναι (Neitzel fr. 137), | ὁ δὲ Ἡλιόδωρος 'εἰς ταὐτὸ τείνει τοῖς εὖ τετρημένοις'. (Ἀπολλώνιος δὲ ὁ τοῦ Χαίριδος 'διὰ τὸ κατὰ τὴν ἀρμογὴν τετρηῆσθαι') (Berndt fr. 2).

1. ὁ μὲν suppl. Schenck 2. τείνει Erbse: -ειν C 3-4. Ἀπολλώνιος... τετρηῆσθαι suppl. Schenck e schol. A in Γ 448

-τετρηῆσθαι = schol. in Γ 448; cf. Hes. T 1324 ...ἢ ἱμαντωτοῖς· ἱμάσι γὰρ ἐνετείνοντο αἱ κλῖναι; D in α 440 ἱμαντοδέτοις; sim. D in Γ 448 τετρυπημένοις πρὸς τὴν τῶν σχοινίων δέσιν; Et (EGen EM 765,3) παρὰ τὸ τετρηῆσθαι... Su τ 936 τρήτη· τετρημένη, ὅπως ἔχουσα

Die drei Grammatiker verbinden das Wort τρητός mit dem Verb τιτράω (τέτρημαι). Heliodor's Erklärung bezieht sich vielleicht auf Stellen, in denen die Rede von königlichen Betten ist (α 440, Ω 720), die sehr gut hergestellt worden sind. So hält er τρητός für εὐτρητος. Dagegen halten sich Apion und Apollonios, Sohn des Chairis, an die Originalerklärung: «durchlöchert». Apion's Erklärung ist deutlicher als die von Heliodor und Ap., Sohn des Chairis, ist vielleicht von den D-Scholien zu Γ 448 (τετρυπημένοις πρὸς τὴν τῶν σχοινίων δέσιν) beeinflusst. Das Lemma des Ap.S. suppliert Schenck mit Recht von den A-Scholien zu Γ 448, die durch eine vollständige Fassung des Homerlexikons des Ap.S. interpoliert sind.

Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt die Herleitung und die Bedeutung des Wortes. Vgl. Frisk II 885, Hofmann zur Gl. τρητός und τείρω, Chanttraine IV-1, 1109-1110. Vgl. auch S. Laser, Arch. Hom. II S. 30-32.

4.

E 297 Αἰνείας δ' ἀπόρουσε σὺν ἀσπίδι δουρί τε μακρῷ

Schol. A in E 297: 'Ηλίοδωρος στίζει εἰς τὸ ἀπόρουσεν, εἶτα ἄρχεται ἀπὸ τοῦ σὺν ἀσπίδι δουρί τε μακρῷ. 'ἅ γὰρ εἶχε', φησί, 'πρότερον, ταῦτα τῷ Πανδάρῳ μετέδωκεν. αἶρει γοῦν', φησί, 'τὴν ἀσπίδα ἀπὸ τοῦ νεκροῦ καὶ καθοπλίζεται, καὶ τὸ βληθὲν ὑπὸ τοῦ Διομήδους δόρυ.' Ἰ τοῦτο δὲ οὐκ ἔστιν ἀληθές, ὥς ὅτι ἀπὸ τοῦ Πανδάρου ὁ Αἰνείας αἶρει τὰ ὅπλα· οὐ γὰρ ἐδήλωσεν ὁ ποιητής. ἀπὸ θανάτου αὐτὸν ἑαυτὸν τὸν Αἰνείαν γυμνὸν παραδεδωκέναι τοῖς πολεμίοις. ὑπόφυκρόν τε τὸ ἐκδέχεσθαι τὸν Διομήδη ἕως οὗ καθοπλίσσεται ὁ Αἰνείας, καὶ μὴ εὐθέως αὐτὸν ἀνελεῖν. διὸ καὶ ὁ Ἀσκαλωνίτης συνάπτει, ὥστε ἐπὶ τοῦ Αἰνείου κεῖσθαι τὸ σὺν ἀσπίδι δουρί τε μακρῷ· καὶ δῆλον ὅτι ὁ Πάνδαρος ὑπ' ἄλλου κατὰ τὸ σιωπώμενον καθωπλίσσατο, ὃ δὲ Αἰνείας εἰς τὸ μετάφρενον μετενηνόχει τὴν ἀσπίδα, εἶχε δὲ τὸ δόρυ παρακείμενον, ἧ ἔκειτο ἐν τῷ δίφρῳ, ὥσπερ καὶ Νέστωρ ἡνιοχῶν Διομήδει, ὡς σαφές ἐκ τοῦ Ἑκτορος προσώπου «αἶ κε λάβωμεν ἀσπίδα Νεστορέην» (Θ 191). οὕτως δὲ καὶ Αὐτομέδων ἡνιοχῇ τῷ Πατρόκλῳ· παραδοὺς οὖν τὰς ἡνίας Ἀλκιμέδοντι πολεμῇ τοῖς ἰδίοις ὅπλοις. ταῦτα Ἡρωδιανὸς ἐν τῇ προσωδίᾳ (Lentz III 2, 51).

Herodian behält einen Interpunktionswechsel bei, den H. vorschlägt, um ein Mißverständnis zu beseitigen. Die Diskussion solcher Textprobleme stand im Rahmen seiner Interessen. In diesem Fall war H.'s. Vorschlag, nach dem Verb ἀπόρουσεν einen Punkt zu setzen, nicht erfolgreich, weil Aeneas seine Waffen dem Pandaros gab und er demzufolge keine Waffen hatte. Aus dem Text kann man dies nicht annehmen, und mit Recht hat Ptolemaios von Ascalon diese Meinung scharf kritisiert. Herodian akzeptiert die Kritik des Ptolemaios.

5.

O 512 ἡ δὲ θῆα στρεύεσθαι ἐν αἰνῇ δηϊοτῆτι

Ap.S. 146,2: στρεῦ(γ)εσθαι· καταπονεῖσθαι· ἢ δὲ Ἡλίοδωρος εἰς τὸ στρατεύεσθαι μετέιληπε τὴν λέξιν «ἡ δὲ θῆα στρεῦ(γ)εσθαι ἐν αἰνῇ δηϊοτῆτι» (O 512)

1. στρεύεσθαι Alberti ex Hom.

H.'s Erklärung basiert auf einer falschen etymologischen Verbindung der Verben στρεύεσθαι und στρατεύεσθαι. Die richtige Übersetzung für das Lemma ist nach den D-Scholien ταλαιπωρεῖν, κακοπαθεῖν, ταλαιπωρεῖσθαι. Diese Bedeutung bestätigt auch die moderne Sprachwissenschaft. Im Gegensatz dazu übersetzt Aristonikos: τὸ στρεύεσθαι ἐστὶ στραγγίζεσθαι

κατ' ὀλίγον ἐκλείποντας. Diese Übersetzung hat EM 729,50 übernommen: Στρεύεσθαι: Ἰλιάδος Ο, οἷον στραγγίζεσθαι, τουτέστιν κατ' ὀλίγον κινεῖσθαι καὶ ἐκλείπειν.

6.

Σ 488-9 ἡ τ' αὐτοῦ στρέφεται καὶ τ' Ὠρίωνα δοκεύει,
οἷη δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο

Ap.S. 29,13: ἄ μ μ ο ρ ο ν· ποτὲ μὲν καχόμορον,... ἰ ποτὲ δὲ ἄμμοιρος, ἀμέτοχος, «οἷη δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο» (Σ 489 = ε 275). ἰ λέγει δὲ {καὶ} ἐπὶ τῆς Ἀρκτου. ἰ τοῦτο δὲ εἶρηκεν μὴ γινώσκων ὅτι καὶ ἄλλα οὐ δύνει. ἰ ἢ πρὸς τὰ προειρημένα τὴν σύγκρισιν ποιεῖται. ἰ ὁ δὲ Ἡλιόδωρός φησι, 'βέλτιον λέγειν, ὅτι ἡ γνῶναι'. ἰ ὁ δὲ Κράτης οὕτως ἀναγινώσκει «ἡ τ' αὐτοῦ στρέφεται καὶ τ' Ὠρίωνα δοκεύει (οἷ)» (Σ 488 = ε 274) μέχρι τούτου καταλέγων «ἡ δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο», ἵνα τὸ συμβεβηκὸς αὐτῇ καὶ ἑτέροις τῶν ἄστρον ἀκούηται (Mette fr. 25a).

1. καχόμορον Toll: κάμμορον C 2. δ' Hom.: δὲ C καὶ del. Crönert 4. πρὸς τὰ Vill.: παρὰ τὸ C 6. οἷ suppl. Helck 7. ἐφ' ante ἑτέροις add. Wachsmuth

-λοετρῶν cf. Hes. α 3707 ἄμμορον· δύσμορον, καχόμορον... καὶ ἀμέτοχον, ὡς τὸ «οἷη... λοετρῶν»; cf. D in Z 408 Σ 489; καχόμορον Su α 1630 ἄμμορος· ὁ καχόμορος; EM 84,27 ἄμμορον· δύσμορον, καχόμορον; ἡ - ποιεῖται cf. A in Σ 489 ὡς πρὸς τὰ προειρημένα ἄστρον, ἐπεὶ καὶ ἄλλα ἐστὶ μὴ δύνοντα.

Homer behauptet, daß nur der Bär nicht untergeht. Das ist aber nicht wahr. Diesen Fehler des Dichters bemühten sich die Grammatiker mit zwei Erklärungen zu rechtfertigen:

a) Er habe kein Kenntnis davon, daß auch andere Sterne nicht untergehen. b) Der Bär gehe in Bezug auf folgende Sterne nicht unter: d.h. Πηλιάδας, Ὑάδας und Σθένης Ὠρίωνος. Vgl. auch bT-Scholien zu Σ 489: τὸ «οἷη» οὐκ ἔχει σύγκρισιν πρὸς ἅπαντα τὰ ζῶδια, ἀλλὰ πρὸς μόνον τὰ τῇ ἀσπίδι ἐντετυπωμένα. Εἰσὶ γὰρ καὶ ἄλλα μὴ δύνοντα. In dieser Richtung geht die Verbesserung des Krates, der das Wort οἷη in zwei neue Worte trennt, οἷ, ἡ. Danach gehört das erste Wort in den ersten Satz (δοκεύει οἷ) und das zweite Wort in den zweiten Satz (ἡ δ' ἄμμορος...).

Den Vorschlag des Krates akzeptiert Porphyrios (Schrader, 226, 8ff.): καὶ διαιρῆται δὲ «οἷ» εἶτα «ἡ δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο», κατὰ λέξιν ἡ λύσις ὑπάρχει. Hingegen lehnt Strabo ihn ab. Vgl. II,6: οὐδὲ Κράτης οὖν ὁρθῶς γράφει: «+οἷος+ δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο» φεύγων τὰ μὴ φευκτά.

Heliodor wählt den ersten Vorschlag. Der Satz «βέλτιον λέγειν» setzt aber voraus, daß H. in seinem Kommentar die anderen Meinungen

zusammengefaßt hatte.

7.

T 124 ... οὐ οἱ ἀεικέες ἀνασσεμέν 'Αργείοισιν.

Ap.S. 11,5: ἀ ε ι κ ή ς 'Ηλιδωρος 'εὐκαταφρόνητος' ἐν τῇ Τ ῤαψωδίᾳ ('Ιλιάδος).

ἀεικής P¹: ἀείκαστος C | 'Ηλιδωρος P¹: om. C ἐν - ῤαψ. C: om P¹ | 'Ιλιάδος supplevi

Hes. α 1276 ἀεικές· κακόν. σκληρόν. ἀπρεπές. εὐκαταφρόνητον, ἀπεικόος.

Den Namen des Grammatikers erhält nur der P¹ (= Papyrus Berolin). Er bietet die richtige Lesart ἀεικής statt ἀείκαστος des C (= codex Coisl. 345, 10 Jh). Die Erklärung des H. ist richtig und entspricht der Ableitung des Wortes (a-privativum + ἔοικα).

8.

Ω 347-348 βῆ δ' ἰέναι κούρω αἰσυμνητῆρι ἔοικώς,
πρῶτον ὑπηνήτη, τοῦ περ χαριεστάτη ἦβη.

Ap.S. 159,22: ὑ π η ν ή τ η ἐν τῇ Ω τῆς 'Ιλιάδος. | ὁ 'Ηλιδωρος ἀποδίδωσιν 'ἀρτίως τὴν ἦβην ἔχοντι'. | ὑπῆνη δέ ἐστιν ὁ ὑπὸ τὴν ῥίνα τόπος· | καὶ οἱ μὲν τὸν μύστακα ἀποδιδόασιν, | οἱ δὲ τὸ γένειον. | ἀκούειν δὲ ἄμεινον 'τῷ ἀρτίως γενειῶντι' διόπερ ἐπήνεγκε «τοῦπερ χαριεστάτη ἦβη» (Ω 348).

cf. Hes. υ 539: ὑπῆνη· τὸ γένειον, ἦτοι πώγων, ἄλλοι μύσταξ, ἄλλοι ὑπῆνη, ὅς ἐστι ὑπὸ τὴν ῥίνα τόπος. D in x 279: ἄρτι γενειῶντι· ὑπῆνη δέ ἐστι τὸ ἐπάνω χεῖλος, ἐφ' (Baum. - Crus.: ἀφ' Cod.) οὐ πρῶτον γεννᾶται χνοῦς, ὃ ἐστὶν ἡ πρώτη τοῦ γενείου ἔκφυσις. sim. EM 78,36 ἄρτι γενειῶν. ὑπῆνη γὰρ λέγεται ἡ τοῦ ἄνω χείλους τρίχωσις... Su υ 429 ἀκμαίω, ἄρτι γενειῶντι...

Hs Erklärung ist offensichtlich von dem zweiten Halbvers beeinflusst worden (= τοῦπερ χαριεστάτη ἦβη). Ap.S.'s Erklärung weicht aber nicht wesentlich davon ab. Das Substantiv ὑπηνήτης wird aus dem Subst. ὑπῆνη (= Bart, Schnurrbart) hergeleitet. Dieselbe Ableitung und Bedeutung hat das Wort gemäß der modernen Sprachwissenschaft (Frisk, Chantraine, Hofmann).

ODYSSEIA

9.

α 35-36 ὥς καὶ νῦν Αἴγισθος ὑπὲρ μόρον 'Ατρεΐδαο
γῆμ' ἄλοχον μνηστήν...

Ap.S. 160, 18: ὑ π ἐ ρ μ ό ρ ο ν· ὁ μὲν 'Αρίσταρχος τὴν δευτέραν ὀξυτονῶν ὑπερμόρως ἀκούει, «ὥς καὶ νῦν Αἴγισθος ὑπὲρ μόρον 'Ατρεΐδαο» (α 35). | ὁ δὲ

Ἡλιδωρος ὡς δύο μέρη λόγου ὄντα προφέρεται, καὶ φησὶν ὑπὲρ τὸ καθήκον'.

cf. Hes. v 433: *ὑπέρμορα ὑπὲρ τὸ δέον, ὑπὲρ τὸ καθήκον*. EM 779,41: ... καὶ τοῦτο εἰς σύνταξιν ἐπιρρηματικὴν λαμβάνεται. Ἡ ὅτι δύναται καὶ τοῦτο καὶ τὸ ὑπέρμορον κατὰ διάλυσιν ἀναγινώσκεισθαι...

Aristarch's Vorschlag ist, das Wort *ὑπὲρ μόρον* zusammenzuschreiben. Er hält nämlich das Wort für ein Adverb (= *ὑπερμόρως*). Dagegen schreibt H. dieses Wort richtigerweise getrennt (*ὑπὲρ μόρον*), analog zu den Phrasen *ὑπὲρ μοῖραν*, *ὑπὲρ αἴσαν*. Die Gelehrten haben H.'s Meinung akzeptiert. Dies ist die erste Auseinandersetzung des H. mit Aristarch.

10.

α 141 δαιτρός δὲ κρειῶν πίνακας παρέθηκεν αἰείρας
Ap.S. 10,21: *ἀείρας· ἐπὶ μὲν τοῦ βαστάζειν... | ἐπὶ δὲ τοῦ πρόσφερε... | καὶ ἐν τῇ ᾧ Ὀδυσσεύας αἰείρας* (α 141) Ἡλιδωρος 'προσενέγκας'.

Ἡλιδωρος P¹: om C

cf. Hes. α 1298 *αἰεῖραι· βαστάσαι*, ἄραι. α 1303 *ἄειρε· φέρε, πρόσφερε*. EM 32,17 ...καὶ αἰεῖραι τὸ βαστάζει. Σημαίνει καὶ τὸ πρόσφερε. cf. D in Ψ 730 Z 264 *ἄειρε· πρόσφερε*.

H's Erklärung ist aus α 141 entwickelt worden, wo der Koch im Odysseuspalast Speisen auf den Tisch stellte. Das Verb *αἰείρω* bedeutet «aufheben», die D-Scholien aber nennen auch die Bedeutung «anbieten». Ap. S. übernimmt H's Vorschlag und bemüht sich, die zwei Bedeutungen zu verbinden (*εἴρηται δὲ οὕτως, ἐπεὶ ὁ προσφέρων αἶρει τὸ προσφερόμενον*).

11.

α 185-186 νηῦς δέ μοι ἦδ' ἔστηκεν ἐπ' ἄγρου νόσφι πόληος,
ἐν λιμένι Πείθρῳ, ὑπὸ Νηΐῳ ὕληεντι.

Ap.S. 160,11: *ὑπονηΐω· ὁ μὲν Ἀπίων ὡς ἐν τῇ Ἰθάκῃ λιμένος οὕτως καλουμένου* (Neitzel fr. 143). | ὁ δὲ Ἡλιδωρος ὡς δύο μέρη λόγου ὄντα μετεἰληφεν, ἵν' ἡ ὑπὸ τῷ νηΐῳ· φησὶ γὰρ 'νήϊος' τόπος ἔχων ξύλα ἢ δένδρα, ἐξ ὧν δεσμοῦσι τὰς ναῦς καθορμίζοντες'.

-νηΐω = Herod. 2, 131, 25 Lentz, schol. Dion. Thrax 444,29 Hilgard, Ep. Hom. AO IV 310,11: ὁ δὲ Ἀπίων ὡς τοῦ ἐν Ἰθάκῃ λιμένος ὑπονηΐω καλουμένου συνθέτως ἀνέγνω· ὁ δὲ Ἡλιδωρος διαίρει ἵν' ἡ ὑπὸ τῷ νηΐῳ; νήϊος - καθορμίζοντες Hes. v 705: *τόπος δένδρα ἔχων, ἐν οἷς ἐδέσμευσεν τὰς ναῦς*; cf. D in α 186 *τῷ πρὸς ὑποδοχὴν νεῶν εὐθέτω ὅρει τῆς Ἰθάκης*.

Apio hat (ὑπονηΐω) zusammengeschrieben, wahrscheinlich in Analogie zu γ 81 (*ἡμεῖς δ' ἐξ Ἰθάκης ὑπονηΐου εἰλήλουθμεν*), wie Neitzel richtig (Fr.

243) bemerkt hat. Seine Erklärung ist aus zwei Gründen zu verwerfen: a) Der Name des Hafens ist *Ῥεῖθρον* (ἐν λιμένι *Ῥεῖθρῳ*). Ein zweiter Name ist wohl überflüssig. b) Das Adj. *ύλήεντι* bezieht sich auf *λιμένι*, was falsch ist, wie es schon Neitzel festgestellt hat.

Mit Recht faßt H. *ύπὸ νηΐῳ* als zwei Wörter auf. Seine Erklärung aber nimmt den falschen Weg. Er hält das Wort nicht für den Namen des Berges, sondern für einen Gattungsnamen, wahrscheinlich unter dem Einfluß der D-Scholien (*τῷ πρὸς ύποδοχὴν νεῶν εύθέτῳ ὅρει τῆς Ἰθάκης*).

Von Ap.S. scheint das Scholion zu Dionysios Thrax zu stammen.

12.

α 238 ...ἐπεὶ πόλεμον τολύπεισε.

Ap.S. 153,32: *τ ο λ ύ π ε υ σ ε ν* κατειργάσατο· | ὅθεν καὶ ἡ τῶν ἐρίων τολύπη λέγεται. | ὁ δὲ Ἡλιόδωρος 'διείλησεν' (α 238).

1. post ἐρίων add. ἐργασία Vill.

Plenius D in α 238: κατειργάσατο, μεταφορικῶς· καὶ γὰρ τὴν τῶν ἐρίων τῶν ἤδη κατειργασμένων εἴλησιν, τολύπην λέγομεν; -κατειργάσατο cf. Hes. τ 1102: ἐξεργάσατο: sim. EM 761,51

H. hat seine eigene Erklärung entwickelt. Vielleicht hat er das D-Scholion zu α 238 beabsichtigt (*καὶ γὰρ τὴν τῶν ἐρίων... εἴλησιν τολύπην λέγομεν*). Ap.S. zieht aber die metaphorische Erklärung der D-Scholien (*κατειργάσατο*) vor. Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt die beiden Erklärungen, vgl. Frisk, Chantraine, Hofmann z.W. *τολύπη*.

13.

α 274 μνηστῆρας μὲν ἐπὶ σφέτερα σκίδνασθαι ἄνωχθι,

Ap.S. 142,22: *σ κ ί δ ν α τ α ι*· σκεδάννυται, ὅ ἐστι σκορπίζεται. | ὁ δὲ Ἡλιόδωρος 'σκίδνασθαι'· χωρίζεσθαι' (α 274). καὶ «σκέδασον <δ'> ἀπὸ κήδεα θυμοῦ» (θ 149) (ἀντὶ τοῦ χωρίζον).

1. ὅ ἐστι Bk: οἶον C 2. σκίδνασθαι suppl. Schenck 3. ἀντὶ - χωρίζον supplevi more Apoll. Soph. (cf. καταξήναστε 11,22 et 96,30: ὀλιγοδανέων 60,17 et 120,5; χῆται 166,28 et 167,33 etc.).

cf. Hes. σ 979 σκίδναται· διασχεδάννυται, σκορπίζεται, χωρίζεται; -σκορπίζεται cf. D in α 274: σκίδνασθαι· σκορπίζεσθαι

Ap.S. verbindet das Verb *σκίδναται* richtig mit dem Verb *σκεδάννυται* und erklärt *σκορπίζεται* (Vgl. D in α 274 *σκίδνασθαι*· *σκορπίζεσθαι*). Dies bestätigt auch die moderne Sprachwissenschaft (vgl. Frisk, Chantraine, Hofmann z.W. *σκεδάννυμι*).

H. verbindet das Verb *σκίδναται* mit *σχίζειν* und nicht mit *σκίδνασθαι*.

Für die moderne Sprachwissenschaft werden beide aus derselben Wurzel *sqheid abgeleitet.

14.

α 348-349

...Ζεὺς αἴτιος, ὅς τε δίδωσιν

ἀνδράσιν ἀλφηστῆσιν ὅπως ἐθέλῃσιν ἐκάστῳ.

Ap.S. 23,31: ἀλφηστῆσι· ἐντίμοις· λέγει δὲ βασιλεῦσιν. οὕτως Ἡλιόδωρος

cf. Hes. α 3328 ἀλφησταί· ἄνθρωποι βασιλεῖς, ἔντιμοι; EM 73,1 ...λέγονται καὶ οἱ ἔντιμοι καὶ τίμιοι βασιλεῖς...; Ba 78,16 ἀλφηστῆσιν· ἐντίμοις.

Die Scholien leiten das Substantiv ἀλφηστής von ἄλφω (= εὐρίσκω) ab und übersetzen: ἐπινοητικός, ἐφευρετικός (B, E zu α 349: ἀλφηστῆσιν ἐπινοητικοῖς, ἐφευρετικοῖς, ἀπὸ τοῦ ἄλφω, τὸ εὐρίσκω (B: φηλαφῶ), ἀφ' οὗ καὶ τὸ ἄλφα; B στο ν 261: ἀλφηστάς, ἐφευρετάς etc.). Die moderne Sprachwissenschaft leitet das Substantiv ἀλφηστής von ἀλφαίνω (= verdienen) und nicht von ἄλφιτον + ἐσθίω (Vgl. Frisk, I 81, Chantraine I, 67).

H's Übersetzung ἐντίμοις, βασιλεῦσιν basiert auf der Erklärung des Wortes τιμή mit dem Wort βασιλεία zu λ 495 (vgl. Ap.S. 152,35 τιμήν... ὁ δὲ Ἡλιόδωρος καὶ τὴν βασιλείαν οὕτως φησὶν εἰρῆσθαι). Die Aufnahme der Erklärungen ἐντίμοις, τὴν βασιλείαν in den D-Scholien (zu α 349 und λ 495) muß Ap.S. vorgenommen haben.

15.

β 185 οὐδέ κε Τηλέμαχον κεχολωμένον ᾧδ' ἀνιείης,

E 880 ἀλλ' ἀνιείς, ἐπεὶ αὐτὸς ἐγείναο παῖδ' αἰδήλον.

Ap.S. 32,13: ἀνέσαιμι· ἀναπείσαιμι, ἐποτρύναιμι, προτρεψάιμην... | τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ «οὐδέ κε Τηλέμαχον κεχολωμένον ᾧδ' ἀνιείης» (β 185). | 'οὐκ ἀναγκαῖόν' φησιν (ὁ Ἀρίσταρχος), 'ἀπὸ τῆς ἀνίας ἀκούειν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τοῦ ἀνιέναι. | ...κατὰ δὲ τὴν Ἡλιόδωρου ἀπόδοσιν ἀρμόζει {ἐπανείης} κα-
5 κείνο οὕτως εἰρῆσθαι, «ἀλλ' ἀνιείης, ἐπεὶ αὐτὸς ἐγείναο παῖδ' αἰδήλον» (E 880), τῆς μεταφορᾶς οὔσης ἀπὸ τῆς ἀνιέμενης τῶν κυνῶν κατὰ τὰς θήρας ἀφέσεως. καὶ τοῦτο τῆς ἀποδόσεως διήκει καὶ ἐπὶ τοῦ Τηλεμάχου λέγεσθαι καὶ ἐπὶ τῆς Ἀθήνης.

2. ἀνιείης Hom.: ἀνίει C | ὁ Ἀρίσταρχος add. Crönert 4. ἐπανείης del. Bk

-ἐποτρύναιμι cf. Hes. α 4961: ἀναπείσαιμι καὶ παρορμήσαιμι

Über die Scholien zu β 185 streiten sich die Grammatiker wegen der Etymologie des Verbs ἀνιείης (β 185): ἀνιείης· ἀπὸ τοῦ ἀνίημι ὡς τιθείης. κυνηγετικὴ ἢ λέξις· ὅτε τις κύνα τοῦ δεσμοῦ ἀνείς, ἀφήσει κατὰ θηρός. δασυντέον

ἐστὶ γὰρ ἀντὶ τοῦ ἀναπείθοις, ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν κυνηγῶν, τῶν ἐφιέντων ἱμάντας τοῖς κυσίν. Ψίλοι δὲ Ἑλλάνικος παρὰ τὴν ἀνίαν ἐκδεχόμενος τὸ λυποίης. Εἰ δὲ τοῦτο, ἐχρῆν γράφειν ἀνιώης. τοιαῦτα γὰρ ἡ δευτέρα συζυγία. Hellanikos, der Zeitgenosse des Aristarch war, meint, daß das Verb ἀνιείης von ἀνία abgeleitet wird. Diese Ableitung und Erklärung ist aber aus grammatikalischen und Übersetzungsgründen nicht richtig: a) wenn das Verb von ἀνία abgeleitet würde, würde es ἀνιώης geschrieben werden, b) wenn das Verb ἀνιώ (= schmerzen, betrüben) bedeuten würde, wie können dann die Geschenke gerechtfertigt werden? (vgl. Ap.S.: οἱ γὰρ λυποῦντές τινας οὐ λαμβάνουσι δῶρα). Aus diesen Gründen muß ἀνιείης mit ἀνίημι in Verbindung gebracht werden. Lehrs (a.a.O., S. 308) meint, daß der Anführer dieser Polemik Aristarch war. Crönert ergänzte ebenso dem Namen des Grammatikers den Text des Ap.S. H. folgt der Erklärung des Aristarch und meint, daß sie analog zu Vers E 880 steht.

16.

γ 70 ...ἐπεὶ τάρπησαν ἐδωδῆς.

Ap.S. 150,20: τὰ ρ π η σ α ν· Ἡλιδωρος ἐν τῇ Γ ῥαφωδίᾳ Ὀδυσσεΐας, τὴν τέρψιν ἀπηνέγκαντο'.

Die D-Scholien zu γ 70 übersetzen: ἐχορέσθησαν. H. will textnah und periphrastisch das Verb erklären.

17.

γ 388 ἄλλ' ὅτε δώμαθ' ἔκοντο ἀγακλυτὰ τοιοῦτον ἀνακτος

Ap.S. 8, 4: ἀ γ α κ λ υ τ ᾱ· ἄγαν ὀνομαστά', ὡς καὶ Ἡλιδωρος.

cf. D in γ 388: ἄγαν ἔνδοξα unde partim Hes. α 289 ἄγαν ἔνδοξα ἢ ἄγαν διαβεβοημένα.

Aus der Übersetzung, die H. (ἄγαν ὀνομαστά) anbietet, versteht man leicht, daß er das Wort von ἄγαν + κλύω ableitet. Das bestätigt und die moderne Sprachwissenschaft (Frisk I 877, Chantraine II 540).

18.

δ 385-386 ἄθάνατος Πρωτεὺς Αἰγύπτιος, ὅς τε θαλάσσης
πάσης βένθεα οἶδε, Ποσειδάωνος ὑποδμῶς.

Ap.S. 160,26: ὑ π ο δ μ ῶ ς· «Ποσειδάωνος ὑποδμῶς» (δ 386). ὁ μὲν Ἡλιδωρος 'δμῶς ὑποτεταγμένος', ἱ ἐνιοι δὲ ὡς περισσὸν οὔσης ἀκούουσι τῆς προθέσεως.

ὑποτεταγμένος Hes. v 611

Das Problem ist hier, ob die Präposition die Bedeutung des Wortes beeinflußt oder ganz überflüssig ist. H's Übersetzung (δμῶς ὑποτεταγμένος) beweist, daß für ihn die Präposition nicht überflüssig ist. Die D-Scholien halten (θεράπων, ὑπηρέτης) jedoch die Präposition für überflüssig. Die A-Scholien zu Δ 483 (= Hrd. 2, 46, 26) deuten auf eine andere Lösung hin: die Präp. hat hier den Akzent (ὑπό); Vgl.: Ζεφύρου ὑποκινήσαντος. Πτολεμαῖος ὁ τοῦ Ἀριστονίκου καὶ Νικίας καὶ Τυραννίων ἀναστρέφουσιν· οἱ δὲ ἄλλοι παρέλκειν φασὶ τὴν πρόθεσιν ἔνθεν καὶ φυλάσσεται ὁ τόνος ὁμοίως τῷ «ἔσκεν ὑφηνίοχος» (Z 19) (καί) (add. Bekker) «Ποσειδάωνος ὑποδμῶς».

Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt die Bedeutung des Wortes δμῶς, sie kann es aber nicht ableiten, und hält es für ein fremdes Wort.

19.

δ 404 ἄμφι δέ μιν φῶκαι νέποδες καλῆς ἄλοσύδνης

Ba 75,24: ἄλοσύδνης· τῆς ἐν ἁλί σευομένης. ὁ δὲ Ἡλιόδωρος 'τῆς θαλάσσης' ἀπέδωκεν.

1. σευομένης correxi ex Ap.S. 21,21 et Schol. in δ 404: γενομένης Ba

= Ph. α 1043; cf. Ap.S. 21,21 ἄλοσύδνην· τὴν ἐν ἁλί σευομένην, οἷον ἐνάλιον «νέποδες καλῆς ἄλοσύδνης» (δ 404)· οἱ μὲν τῆς θαλάσσης, εἵνοι δὲ τῆς Ἀμφιτρίτης; (cf. Schol. in δ 404 τῆς θαλάσσης, παρὰ τὸ ἐν ἁλί σεύεσθαι; EHP in δ 404 ἐπιθετικῶς τῆς Ἀμφιτρίτης, παρὰ τὸ ἐν ἁλί σεύεσθαι; D in δ 404 ἐναλίας θεοῦ ἐν θαλάσῃ κατοικοῦσης); τῆς θαλάσσης Hes. α 3248 Su α 1340; (EGen s.v. EM 70,71, EGu 97,9 et 98,1) Ep. Hom. AO I, 79,8.

Nach den Od. - Scholien wird die ἄλοσύδνη von ἄλς + σεύεσθαι abgeleitet und bedeutet: «die im Meer sich bewegende und wohnende» (vgl. τῆς ἐν ἁλί σευομένης, οἷον ἐναλίου). Diese Bedeutung paßt zu Y 207, wo die Rede von der Seegöttin Thetis ist. H's. Erklärung basiert auf δ 404, wo die ἄλοσύδνη Substantiv ist, und deutet auf die einfache Form des Wortes hin, wie man im EM 70,11 liest, ἐπὶ δὲ τῆς θαλάσσης παρὰ τὴν ἁλὸς γενικὴν ἁλόσυνος· τὸ θηλυκὸν ἁλοσύνη, ὡς γηθόσυνος γηθοσύνη καὶ ἁλοσύδνη, πλεονασμῷ τοῦ δ. Für die moderne Sprachwissenschaft ist die Bedeutung des Wortes ungewiß. Falls das Wort «Seewelle» bedeutet, dann wird es von ἄλς + ὕδν (vgl. unda, ὕδωρ) abgeleitet (vgl. Frisk I 77-78, Chantraine I 64, Hofmann z.W. Anders bei LSJ).

20.

δ 489 ἤε τις ὤλετ' ὀλέθρῳ ἀδευκέϊ ἥς ἐπὶ νηός.

Ap.S. 9,15: ἀδευκέϊ· ἦτοι τῷ ἀπειροσύνῃ | ἢ οἷον ἀδεχεῖ ἀπροσδοκῆται· «ἀδευκέϊ κεῖται ὀλέθρῳ» (δ 489). | ἐν δὲ τῇ δ' Ὀδυσσεύς ἀδευκέϊ Ἡλίοδωρος ἀνείκαστῳ.

1-2. ἀδευκέϊ - ὀλέθρῳ post Ὀδυσσεύς transposuit Schenck 2. ἀδευκέϊ - ἀδευκέϊ om. P¹ Ἡλίοδωρος P¹: om. C

Hes. α 1073 ἀδευκέϊ· ἀπειροσύνῃ. οἰονεῖ ἀδοκεῖ, ἀπροσδοκεῖ. Ἡλίοδωρος δὲ φησιν ἀνείκαστῳ; -ἀπροσδοκῆται cf. Schol. in δ 489 ἀδοκεῖ, ἀπροσδοκῆται...; EM 16,26 ὁ ἄγνωστος καὶ ἀπροσδόκητος; Eu 1506,5 ...ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὀλέθρῳ ἀδευκέϊ οὐ μόνον ὁ ἀγνοεῖ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀδόκητος.

H's Erklärung (ἀνείκαστῳ) ist im wesentlichen nicht von der Übersetzung ἀπροσδοκῆται different, welche die Scholien zu δ 489 anbieten und die Ap.S. übernimmt. Aus welchem Wort H. das Adjektiv abgeleitet hat, ist nicht bekannt. Für die B-Scholien zu ζ 273 wird das Wort vom Verb δεύω = βλέπω abgeleitet, während in EM 16,26 die Ableitung von δεικνύω stammt: Παρὰ τὸ δεῖναι τὸ δεικνύω, δεικνῆς καὶ ἀδεικνῆς· καὶ τροπῇ τοῦ I εἰς Y ἀδευκέϊ.

Für die moderne Sprachwissenschaft ist das Wort unbekannter Bedeutung und setzt ein Wort *δεῦχος voraus (vgl. Frisk, I 20, Chantraine, I 14). Dagegen bestätigt Hofmann die obige Bedeutung des Wortes und meint, dieses sei verwandt mit: δεύκει = φροντίζει (Hes. δ 722) ἐνδουέως (sorgfältig), Πολυ-δεύκης etc.

21.

ε 66 ...τανύγλωσσοί τε κορώναι

Ap.S. 149,18: τανύγλωσσοι· ἐπὶ μὲν τῶν κορωνῶν φησὶ «τανύγλωσσοί τε κορώναι». | κατὰ μέντοι τὸ προφαινόμενον, «τεταμέναις εἰς μέγεθος ἔχουσαι τὰς γλώσσας». | ὁ δὲ Ἀπίων «τεταμένην ἔχουσαι τὴν φωνήν» (Neitzel fr. 134). | ὁ δὲ Ἡλίοδωρος τὸ πρότερον.

cf. Hes. s.v. τανύγλωσσοι· μακρόγλωσσοι. ἢ τεταμένην ἔχουσαι τὴν φωνήν (corr. Baumert: μακρόφωνοι. ἢ τεταμένην ἔχουσαι τὴν γλωτταν cod.); τεταμέναις γλώσσας cf. schol. in ε 66 τανύγλωσσοι δὲ μεγαλόγλωσσοι.

H's Erklärung, wie Ap.S. bemerkt, ist wörtlich genauer als die des Apion; denn γλωττα bedeutet Zunge und nicht Stimme. H. verbindet das Wort mit τανύω, τείνω (vgl. Lat. teneo, tennis) wie es die moderne Sprachwissenschaft tut (vgl. Frisk, II 853, Chantraine IV 1091, Hofmann z.W. τανυ-, LSJ z.W.).

22.

ε 405 ἄλλ' ἄκται προβλήτες ἔσαν σπιάδες τε πάγοι τε.

γ 298 ...ἀτὰρ νῆάς γε ποτὶ σπιάδεσιν ἔαξαν

Ap.S. 144,7: σ π ι λ ἄ δ ε ς· ὁ μὲν Ἀπίων αἱ ἐν ὕδατι κοῖλαι πέτραι (Neitzel fr. 125). | ὁ δὲ Ἡλίοδωρος αἱ παραθαλάσσιοι πέτραι καὶ πεπιλημένοι ὑπὸ τῶν κυμάτων'.

= Σ (Ba 368,30, Ph, Su σ 943); κοῖλαι cf. D in ε 405 αἱ... κεκοιλωμένοι πέτραι ὑπὸ τῆς πλήξεως τῶν κυμάτων; παραθαλάσσιοι cf. D in γ 298 σπιάδεσιν· παραλίους πέτραις παρὰ τὸ ἐσπιλῶσθαι...

Von den zwei Erklärungen des Apion und des H. trifft nur die des H. zu: a) γ 298, wo es heißt, daß die kretische Küste bei Gortyn aus schroffen Klippen besteht, an denen einige Schiffe des Menelaos zerschellten; b) ε 405 wo die Rede von Odysseus ist, der sich schwimmend der Küste der Phaakeninsel nähert, wo es keinen Hafen, sondern ἄκται προβλήτες σπιάδες τε πάγοι τε gab. Das Wort wird für H. von πεπιλῆσθαι abgeleitet, wie es die Erklärung (παραθαλάσσιοι πέτραι καὶ πεπιλημένοι ὑπὸ τῶν ὑδάτων) zeigt. Die Erklärung der D-Scholien zu γ 298 (παραλίους πέτραις, παρὰ τὸ ἐσπιλῶσθαι) ist aber mit unterschiedlichen Ableitungen zu verstehen. Apion's Erklärung (αἱ ἐν ὕδατι κοῖλαι πέτραι) steht im Gegensatz zu der des H. und verbindet das Wort mit σπέος (vgl. EM 724,3... σπηγγυλώδεις εἰσὶν αἱ κοῖλαι πέτραι παρὰ τὸ σπέος).

Mehrere Erklärungen und Etymologien gibt das EM. 724,3 ff.

Für die moderne Sprachwissenschaft bedeutet das Wort «Klippe», «Felsen über der Wasserfläche», und wird von einer Wurzel *spei (= scharf) abgeleitet.

23.

ε 467 μὴ μ' ἄμυδις στίβη τε κακὴ καὶ θῆλυς ἔερση

An.Par. IV 191,17 (glossa Apoll.S.): σ τ ῖ β η· δηλοῦται ὡς μὲν Ἀπίων 'ψυχος' (Neitzel fr. 126), ὡς δὲ Ἡλίοδωρος 'πάχνη' | Ἀπολλόδωρος (FGrHist 244 F 274) 'τὸ ἐξ αἰθρίας ψυχος'.

2. Ἀπίων Cramer: αππιος cod. Par.

Mit Recht schreibt Schenck das Lemma dem Homerlexikon des Ap. S. zu.

Von den drei angebotenen Erklärungen bestätigt die moderne Sprachwissenschaft die des Heliodor (πάχνη) und leitet das Wort vom Verb στείβω ab (vgl. Frisk, III 787-782, Chantraine, IV 1046, Hofmann z.W. στείβω). Apion hat seine Erklärung, wie es schon Neitzel bemerkt hat (S. 207), von Apollodor übernommen.

24.

ε 476-477

...δοιούς δ' ἄρ' ὑπήλυθε θάμνους

ἐξ ὁμόθεν πεφυῶτας· ὁ μὲν φυλῆς, ὁ δ' ἐλαίης.

Ap.S. 165,24: φυλῆς· ὁ μὲν Ἠλιόδωρος 'γένος ἐλαίας', ἢ ὁ δὲ Ἀπίων φυλῶς 'γένος δένδρου' (Neitzel fr. 152). ἢ λέγεται γὰρ ὅτι ἡ ἀνήμερος ἐλαία λεγομένη φυλία λέγεται.

γένος ἐλαίας D in ε 477: εἶδος ἐλαίας τῆς καλουμένης, φυλίας. Eu 1547, 6: ἡ δὲ φυλία, εἶδος καὶ αὐτὴ ἐλαίας.

Aus dem Kontext zu ε 476-77 vermutet H. richtig, daß φυλῆ eine Sorte von Ölbaum ist. Ap.S. erläutert, daß es der wilde Ölbaum ist. Vgl. auch Eu. 1547, 6: ἡ δὲ φυλία, εἶδος καὶ αὐτὴ ἀγρίας ἐλαίας ἐχούσης φύλλα ὅμοια μυρίνη, φυλάττουσα μέχρι καὶ νῦν παρὰ πολλοῖς τοῦνομα. Hes. φ. 985: φυλία ἐστὶν εἶδος ἀγριελαίας, ἄλλοι συκῆς. οἱ δὲ εἶδος δένδρου ὅμοιον πρίνω. H. leitet vielleicht das Wort aus πῦλον ἐλαίης ab. In diesem Fall bestätigt die moderne Sprachwissenschaft die Bedeutung und die Ableitung des Wortes (Vgl. Hofmann z.W.). Frisk (II 1050) bestätigt auch die Bedeutung, bietet aber keine Ableitung an.

25.

ζ 38 ζῶστρά τε καὶ πέπλους καὶ ῥήγεα σιγαλέοντα.

Ap.S. 81,24: ζῶστρα· Ἀπίων τὰ ἐνδύματα τῶν ἀνδρῶν (οἷον χιτῶνας βαθεῖς, οὓς ζώννυνται) (Neitzel fr. 37): «ζῶστρά τε καὶ πέπλους καὶ ῥήγεα σιγαλέοντα» (ζ 38). ἢ ὁ δὲ Ἠλιόδωρος βέλτιον 'τὰ ζώματα, τὰς ζώνας'.

1-2. χιτῶνας - ζώννυνται supplevi coll. Ba 247,25 3. Ἠλιόδωρος Düntzer: Ζηνόδωρος C

cf. Hes. ζ 263 τὰ ζώματα καὶ ζῶναι... τινὲς δὲ τὰ ἐνδύματα; Σ (Ba 247,25, Ph., Su ζ 173) ἐνδύματά τινα ἀνδρῶν, χιτῶνας βαθεῖς, οὓς ζώννυνται; cf. schol. in ζ 38 πάντα, ἃ ἐστὶ ζῶσασθαι, οἷον χιτῶνας καὶ τὰ τοιαῦτα.

Apion's Erklärung entwickelte sich aus dem ζ 38, wo Athene Nausika auffordert, Kleider und Decken zu waschen; weil das Wort πέπλους Frauenkleider bedeutet, hat Apion vermutet, daß folglich das Wort ζῶστρα Männerkleider bedeutete. Richtiger übersetzt H. «Gürtel» (die Endung -τρον bedeutet Organ) was auch die moderne Sprachwissenschaft bestätigt (Frisk I, 617, Chantraine II 402, LSJ z.W.).

26.

ζ 141 στῇ δ' ἄντα σχομένη·

Ap.S. 145,31: στῇ δ' ἄντα σχομένη· Ἡλιδώωρος 'τάς χειρας ὑπὸ τὸ πρόσωπον ἀνατείνασα'.

1. ἄντα σχομένη Hom.

ex Ap.S. cf. Hes. σ 1832 τάς χειρας ὑπὸ τὸ πρόσωπον ἀνατείνασα.

H's Paraphrase entwickelte sich aus den D-Scholien zu σ 95 und ζ 141; vgl.: ἀνασχομένῳ ἀνατείναντες (dazu Eu 1421,8: ὅτι ἀνασχεῖν καὶ ἐνταῦθα τὸ χειρας ἀνατείνειν); ἀντασχομένη νῦν ἐξ ἐναντίας ἀνασχομένη.

27.

ζ 215 δῶκαν δὲ χρυσέῃ ἐν ληκύθῳ ὑγρὸν ἔλαιον,

Ap.S. 157,9: ὑγρὸν ἔλαιον· ὁ Ἡλιδώωρος ἦτοι διὰ τὸ εἰς ἄνεσιν ἄγειν καὶ ἀνιέναι τὸ σῶμα, ἢ διὰ τὸ πλείονα χρόνον ὑγρὸν διαμένειν ἐκχεόμενον'.

-σῶμα cf. Hes. υ 50 διὰ τὸ εἰς ἄνεσιν ἄγειν τὸ σῶμα...

H. beabsichtigt, das Adj. ὑγρὸν aus zwei Gründen zu rechtfertigen: erstens, weil der Körper sich durch Öl entspannt, und zweitens, weil das Öl nicht leicht gerinnt. Diese Erklärung hat Eustathios in sein Werk übernommen: 1552,28: ἔλαιον δὲ ὑγρὸν οὐ μόνον ὡς χαλαστικὸν καὶ ὑγροποιὸν καὶ διατηροῦν τὸ ἀλειφέν σῶμα ἐν ὑγρότητι ὡς μὴ σκελετεύεσθαι, ἀλλὰ καὶ ὅτι οὐκ ἀποχρυσταλλοῦται τῷ φύχει διὰ τὴν ἐν αὐτῷ ποιότητα οὐ μὴν ἀπλῶς ὑγρότητα.

28.

ζ 237 κάλλει καὶ χάρισι στίλβων·

Ap.S. 145,33: στίλβων· Ἡλιδώωρος εἰς τὸ περιλάμπων. | ἔστι δὲ καὶ ἡμῖν συνήθης ἡ λέξις.

περιλάμπων cf. Hes. σ 1859: στίλβει· λάμπει EM 728,2 στίλβω· τὸ λάμπω

Der einzige Unterschied zwischen der Erklärung des H. und der der D-Scholien ist die Präposition *περι* (vgl. D in Γ 392: στίλβων· λάμπων). damit möchte H. den Glanz des Odysseus stärker in Erscheinung treten lassen (*περιλάμπων* = ringsherum glänzend).

29.

θ 149 ἀλλ' ἄγε πείρησαι, σκέδασον δ' ἀπὸ κήδεα θυμοῦ

Ap.S. 142,20: σκέδασον· χάρισον

cf. Ap.S. 142,22

Von Ap.S. 142,22 (s.Fr. 13) kann man leicht erkennen, daß die Erklärung *χάρισον* heliodorisch ist. Vgl. Ap.S. a.a.O., *ὁ δὲ Ἡλιόδωρος* (σκιδνασθαι) (suppl. Schenck) *χωρίζεσθαι*. Für die Ableitung s.o. Fr. 13.

30.

ι 106-107 *Κυκλώπων δ' ἐς γαῖαν ὑπερφιάλων ἀθεμίστων*
ἰκόμεθ',...

Ap.S. 12,20: *ἀθεμίστων· ἐν τῇ I Ὀδυσσεΐας ἐπὶ τῶν Κυκλώπων ἐπιθέτου λεγομένου...*, | *ὁ γοῦν Ἡλιόδωρος ἀρισταρχεῖως μεταφράζων φησί, «καθὸ οὐ κοινῶς χρῶνται νόμοις». | ὁ γὰρ Ἀρίσταρχος λέγει δικαίους εἶναι τοὺς Κύκλωπας ἐκτὸς τοῦ Πολυφήμου...*

H in ι 106: *ἀθεμίστων δὲ τῶν νόμοις μὴ χρωμένων*. Hes. α 1554 *παρὰ νόμων, ἀδίκων*; Σ (Ba 36,25 et 37,1 Ph., Su α 714) *ἀθέμιστα· ἄδικα καὶ ἀθέμιστος· ἄδικος*; cf. EM 25,5 *ἀθέμιτον· ἄδικον... ἢ νόμοις οὐ χρώμενον*

Die Erklärung H's ist, wie Ap.S. richtig bemerkt hat, von Aristarch beeinflusst worden. Aristarch meint, die Kyklopen seien gerecht, abgesehen von Polyphem (vgl. ι 410 *εἰ μὲν δὴ μή τις σε βιάζεται οἷον ἔοντα, νοῦσόν γ' οὐ πῶς ἐστι Διὸς μεγάλου ἀλέασθαι*; ι 113 *θεμιστεύει δὲ ἕκαστος παίδων ἢ δ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι*). Deswegen bedeutet das Adjektiv *ἀθέμιστος* für H. nicht «unrecht», sondern «der nicht gemeine Gesetze benutzt». Diese Erklärung beinhalten die H-Scholien zu ι 106: *ἀθεμίστων δὲ τῶν νόμοις μὴ χρωμένων*; vgl. auch die D-Scholien ib.: *ἀθεμίστων· ἀκοινωνήτων... μὴ ἔχόντων χρεῖαν νόμων, διὰ τὸ θεμιστεύειν ἕκαστον παίδων ἢ δ' ἀλόχων*.

Dieselbe Erklärung wiederholt Ap.S. im Lemma *ὑπερφιάλος* (158,30), ohne den Grammatiker zu erwähnen.

31.

ι 214 *ἄνδρ' ἐπελεύσεσθαι μεγάλην ἐπιειμένον ἀλκήν*,
Ap.S. 73,5: *ἐπιειμένε· ἐπημφισμένη (A 149)*. | *ἐπὶ δὲ τῆς I Ὀδυσσεΐας «μεγάλην ἐπιειμένον ἀλκήν» (ι 214) Ἡλιόδωρος ἀποδίδωσι 'περιπεποιημένον'.*

2. *ἐπιειμένον* Hom.: -νος C 2-3. *περιπεποιημένον* Toll: *πεποιημένον* C

ἐπεμφισμένη cf. Hes. ε 4757: *ἡμφισμένη*; cf. D in ι 214 *περιβεβλημένον*.

Der Kodex enthält die Lesart *πεποιημένον*. Toll hat sie zu *περιπεποιημένον* korrigiert. Diese Korrektur ist aus folgenden Gründen berechtigt: a) die Auslassung der Präp. *περὶ* in palaeographischer Hinsicht kann sehr leicht gerechtfertigt werden und b) das Verb *περιποιῶ*, *-οῦμαι* wird in gleichartigen Fällen benutzt; vgl. D-Scholien zu U 171: *έτεραλχέα τήν τοῖς έτέροις τῶν άνθισταμένων άλκην περιποιούσαν* (unde Ap.S. 78,13).

Die Bedeutung des Wortes ist wohl die, die Ap.S. (*έπημφιεσμένη*) wiedergibt weil das Wort *έπειμένος* Partizip des Verbes *έπιέννυμι* (= bekleiden) ist.

32.

ι 243 τόσσην ήλίβατον πέτρην έπέθηκε θύρησιν.

O 273 τόν μέν τ' ήλίβατος πέτρη καί δάσχιος ύλη

Ep. Hom. AO I 194,11: *ή λίβ α τ ο ς· ή ύψηλή, άπό τοῦ έκει πρώτον έπιβαίνειν τόν ήλιον. | τινές δε ήλίφατος άπό τοῦ φωτίζειν τής άχλύος τά ύψηλά. | 'Η-λιόδωρος δε 'άλίβατον, έφ' ήν άλιτείν έστι βαίνοντα ή δι' ύφος ή δια τραχύτητα'.*

1. ή ύψηλή scripsi coll. Ap.S. 83,25: ό ύψηλός AO 3. τραχύτητα EGu 240, 33: ταχύτητα AO EGen.

cf. Hes. η 352 *ύψηλήν, άβατον, ής έστιν άλιτείν βαίνοντα, δυσπρόσβατον. άλλοι δε ήν ήλιος πρώτην βάλλει... EM 427,39 δύσβατος καί ύψηλός τόπος ... άπό τοῦ άλιτῶ... πέτρα έφ' ήν άν τις βαίνων άμαρτάνοι καί άποτυγχάνοι. Οι δε δασύνουσι λέγοντες παρὰ τόν ήλιον... ήλίβατος όπου πρώτον ό ήλιος βαίνει...; -ύψηλή cf. Ap.S. 83,25 ύψηλή, έφ' ή ό ήλιος πρώτον βάλλει; D in ι 243 ύψηλή (-ός Ms.-Barnes); έφ' - βαίνοντα cf. schol. BQ in ν 196: τινές παρὰ τὸ άλιτείν τοὺς έπιβαίνοντας.*

Das Lemma, das aus der vollständigen Form des Homerlexikons des Ap.S. herausgenommen ist (vgl. A. Henrichs, Apollonios Sophistes, Homerlexikon, Collectanea Papyrologica I, s. 28-29), bietet drei Ableitungen an: α) *ήλιος* + *βαίνειν* (*ήλι-* mit spiritus asper), β) *άχλυσ* + *φῶς* und γ) *άλιτείν* + *βαίνειν*. Diese dritte Erklärung und Ableitung schlägt H. vor. Anscheinend hat H. diese Bedeutung aus dem Vers O 273 entwickelt, wo die Rede von einer Jagdszene ist: Der Hirsch flüchtet in den Wald oder zu hohen Felsen und wird so gerettet. Der Kontext begünstigt H.'s Erklärung, die Buttmann (Lexilogus II 161, Berlin 1818-1825) übernimmt. Die Schwierigkeit der Ableitung des Wortes spiegelt sich in zahlreichen Artikeln Etymologien wider; vgl. EM 427,39 ff (*θέλω* + *βατός*, *ήλίω φαινόμενον*, *άλιτείν τής βάσεως*, *άλι* + *βαίνω*). Für die moderne Sprachwissenschaft ist das Wort von unbekannter Bedeutung und Ableitung (vgl. Frisk, I 630 Chantraine, II 410, Hofmann z.W.).

33.

ι 439-440 θήλειαι δ' έμέμηκον άνήμελκτοι περι σηκούς·

οὐθατα γὰρ σφαραγεῦντο

Ap.S. 147,28: σφαραγεῦντο· ὁ μὲν Ἀπίων 'ἐφόφουν' (Neitzel fr. 129). | ὁ δὲ Ἡλιδωρος βέλτιον 'κατεπονοῦντο'...

ἐφόφουν cf. Hes. σ. 2856: ἤχον προίεντο; Eu 1636,7 ... νοεῖται δὲ κατὰ τινὰ ἤχον; κατεπονοῦντο = D in ι 390: ... ἢ κατεπονοῦντο...

Apion's Erklärung ist aus dem Vers ι 390 entwickelt worden, wo die Rede von der Blendung des Polyphem ist: σφαραγεῦντο δὲ οἱ πυρὶ ρίζαι (sc. γλήνης). Dagegen hatte H. den Vers 440 im Auge, wo das Verb σφαραγεῦντο für die Brust der Schafe Polyphems benutzt wird. Die Mutterschafe wurden nicht gemelkt, und die Milch ermüdete ihre Brust.

Die D-Scholien übersetzen: οἱ μαστοὶ ἐπεπλήρωντο.

Die Erklärungen der D-Scholien und die des Apion bestätigt die moderne Sprachwissenschaft (vgl. Frisk, II 816, Chantraine IV 1075, Hofmann z.W.).

34.

ι 464 καρπαλίμως δὲ τὰ μῆλα ταναύποδα, πίονα δημῶ,

Ap.S. 150,11: ταναύποδα· ὁ μὲν Ἀπίων 'ταναόποδα' (Neitzel, fr. 135), | ὁ δὲ Ἡλιδωρος προσεχέστερον 'τανύποδα' τεταμένοις ἐν τῇ πορείᾳ χρώμενα τοῖς ποσίν'.

1. ταναύποδα Hom.: τανύποδα C 2-3. τεταμένοις ἐν τῇ πορείᾳ χρώμενα τοῖς ποσίν. Vill.: τεταμένα (-νη Baum.-Crus.) τῇ πορείᾳ χρώμενα τῶν ποδῶν C

ταναόποδα cf. schol. in ι 464 ... ἢ ταναόποδα (Neitzel: τανύποδα HQV: τε τανόποδα D): ταναὸν γὰρ τὸ ἐπίμηκες; τεταμένοις - ποσίν cf. schol. in ι 464 τεταμένοις τοῖς ποσὶ βαδίζοντα; Hes. τ 129 τεταμένοις τοῖς ποσὶ κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν.

Apion's Erklärung setzt die Ableitung des Wortes von ταναός + ποὺς voraus, und folglich bedeutet es: «einer, der langgestreckte Füße hat».

Wir verdanken Villosion die Rekonstruktion der Erklärung des H.: τεταμένοις ἐν τῇ πορείᾳ χρώμενα τοῖς ποσίν; vgl. auch Od.-Scholien zu ι 464: τεταμένοις τοῖς ποσίν βαδίζοντα...; Hes. τ 129: τεταμένοις τοῖς ποσίν κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν. H. leitet das Wort von τείνω + ποὺς ab, und es bedeutet «einer, der mit gestreckten Füßen geht». Ap.S. hält diese Erklärung für besser. Derselben Meinung ist auch Eu. 1639, 45: Ταναύποδα δὲ λέγει οὐ τὰ μακρόποδα μόνον, ἀλλὰ καὶ τεταμένως βαδίζοντα.

Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt im wesentlichen die Erklärungen beider Grammatiker; denn τανυ-, ταναός und τείνω gehören zur Wurzel *τεν- (Vgl. Frisk II 851, Chantraine IV 1091, Hofmann, z.W. τανυ-).

35.

x 121-122 οἱ ῥ' ἀπὸ πετράων ἀνδραχθείσι χερμαδίοισι
βάλλον·

Ap.S. 33,24: ἀνδραχθείσι· οὓς καὶ ἀνὴρ βαστάζων βαρυνθείη ἂν ὑπερ-
μεγέθεις ὄντας λίθους... ἰὸ Ἥλιόδωρος μέγα βάρος παρεχομένοις τοῖς ἀν-
δράσιν, ἰὸ δὲ Ἀπίων 'τοῖς ἀνδρὸς βάρος ἔχουσιν. ἡ οἷον ἀνδραχέσιν κατὰ
παρένθεσιν τοῦ θ, ἔν' ἣ τοῖς ἀνδράσιν ἄχος ποιοῦσιν' (Neitzel fr. 18).

2. παρεχομένοις Steinicke: -όμενα C

οὓς - βαρυνθείη cf. Eu 1651,10 ...ἣ τοῖς ἄλλοις ἀνδράσιν ἐπαχθῇ ἂν γένοιτο φορήματα; μέγα -
ἀνδράσιν cf. D in x 121 μέγα βάρος παρέχουσι τοῖς βαστάζουσι; Hes. α 4733: τοῖς δυναμένοις καὶ
ἀνδράσιν ἄχος ποιῆσαι; EM 102,41 τοῖς καὶ ἀνδρας δυναμένοις βαρῦναι διὰ μέγεθος.

Ap.S.'s Erklärung ist im wesentlichen dieselbe wie die des H. Beide leiten sehr richtig das Wort von ἀνὴρ + ἄχος ab. Die Rede ist von den Laistrygonen, die Felssteine auf die Schiffe des Odysseus warfen; diese Felssteine waren so schwer, daß gewöhnliche Männer sie kaum tragen konnten. Dieselbe Erklärung bieten die D-Scholien in x 121: μέγα βάρος παρέχουσι τοῖς βαστάζουσι. Vgl. auch Hes. α 4733: τοῖς δυναμένοις καὶ ἀνδράσιν ἄχος ποιῆσαι; EM 102,41: τοῖς καὶ ἀνδρας δυναμένοις βαρῦναι διὰ μέγεθος; Eu 1651,10: ...ἣ τοῖς ἄλλοις ἀνδράσιν ἐπαχθῇ ἂν γένοιτο φορήματα.

Apion leitet auch das Wort von ἀνὴρ + ἄχος ab, aber seine Erklärung ist nicht erfolgreich.

Die moderne Sprachwissenschaft vertritt eher die Erklärungen des Ap.S. und H. (Frisk I 148, Chantraine I 150, LSJ).

36.

x 249 ἄλλ' ὅτε δὴ μιν πάντες ἀγασσάμεθ' ἐξερέοντες,

Ap.S. 5, 4: ἀγαπαζόμεθα· Ἥλιόδωρος ἄγαν προσεκέμεθα· «ἄλλ' ὅτε δὴ πάντες ἀγαπαζόμεθ' ἐξερέοντες» (x 249).

2. ἀγασσάμεθ' gikpU⁷U⁸: ἀγαζόμεθ' cett.

Der Homertext, den Ap.S. und H. vor Augen hatten, hatte die Lesart ἀγαπαζόμεθα. Dieses Verb übersetzt H. mit ἄγαν προσεκέμεθα. Daraus kann man folgern, daß er das Verb für ein Kompositum hält, mit dem erstem Glied ἄγαν als Adverb. Die nimmt Hofmann z.W. ἀγα- und ἀγαπάω an, während Frisk I 7 und Chantraine I 7 zurückhaltend sind.

Dagegen geben die meisten Hss. die Lesart ἀγαζόμεθα oder ἀγασσάμεθα an. Die D-Scholien übersetzen wie folgt: ἐμεμφάμεθα, ὠργιζόμεθα.

37.

κ 521 πολλὰ δὲ γουνοῦσθαι νεκύων ἀμενηνὰ κάρηνα,
 Ap.S. 27,3: ἀμενηνὼσεν ἀσθενῇ ἐποίησεν, κατὰ στέρησιν τοῦ μένου, ὃ
 ἐστὶ τῆς ἰσχύος «ἀμενηνῶσεν δὲ οἱ αἰχμὴν» (N 562), καὶ ἀμενηνὸς ὁ ἀσθε-
 νῆς «ἡ κε{ν} ζῶς ἀμενηνὸς ἔα χαλκοῖο τυπῆσι» (E 887). (Ἡλιόδωρος δὲ ἐπὶ
 τῶν νεκύων «ἀμενηνὰ κάρηνα» (κ 521) 'τὰ ἀδιανόητα' ἀπέδωκεν).

3-4. Ἡλιόδωρος - ἀπέδωκεν suppl. Steinicke ex Hes.

cf. Hes. α 3582 et 3584; -ἀσθενῆς cf. Su α 1551 et 1552; -ἐποίησεν = schol. in α 437, Pap. Ryl. III, 536 col. 2 in E 562; cf. schol. in N 562 κατὰ - μένου cf. D in E 887 ἀσθενῆς, οὐκ ἔχων μένος; V in κ 521 ἀσθενῇ, μένος οὐκ ἔχοντα; -ἀσθενῆς D in E 887, V in κ 521.

Mit Recht hat K. Steinicke dieses Lemma des Ap.S. durch Hesych ergänzt. Sehr richtig bringt Ap.S. das Verb mit ἀ- (privativum) + μένος (= Kraft) in Verbindung. Diese Ableitung und Bedeutung bestätigt die moderne Sprachwissenschaft (vgl. Frisk I 91, Chantraine III 685, Hofmann z.W. μένος). H.'s Erklärung (τὰ ἀδιανόητα = undenkbar) deutet auf die Ableitung des Wortes von ἀ- (priv.) + μενοινάω hin; Dieses Verb aber wird von μένος abgeleitet. H. hat seine Erklärung aus dem Vers.

κ 521 entwickelt, wo die Rede von den Köpfen der Toten ist. Die Od.-Scholien übersetzen: ἀμενηνὰ ἀσθενῇ, μένος οὐκ ἔχοντα ἢ σώματος δύναμιν. H. meint, hier würde anstelle des Adj.'s «unkräftig» besser «undenkbar» passen, weil die Rede vom Kopf und nicht vom Körper, ist.

38.

λ 274 ...ἄφαρ δ' ἀνάπυστα θεοὶ θέσαν ἀνθρώποισιν
 Ap.S. 35,17: ἀνάπυστα ἔκδηλα, ἐξάκουστα. | ὁ δὲ Ἡλιόδωρος ἀνάγγελτα' (λ 274).

cf. Ph. α 1625 ἀνεκλάλητα, ἀνεξάκουστα. ὁ δὲ Ἡλιόδωρος ἀνάγγελτα. καὶ ἄρρητα. ἡ ἐξάγγελτα καὶ ἔκδηλα καὶ ἐξάκουστα; ἐξάκουστα BQ in λ 274

H.'s Erklärung weist im wesentlichen keine Differenz zu der des Ap.S. und der der Scholien auf. H. bemüht sich dem Originalwort (ἀνάπυστα = ἀνάγγελτα) treu zu bleiben. Die Ableitung des Wortes von ἀναπυνθάνομαι ist für H. offensichtlich.

39.

λ 495 ἡ ἔτ' ἔχει τιμὴν πολέσιν μετὰ Μυρμιδόνεσσιν.
 Ap.S. 152,35: τιμὴν ...ὁ δὲ Ἡλιόδωρος καὶ τὴν βασιλείαν οὕτως φησὶν εἰρησθαι «ἡ ἔτ' ἔχει τιμὴν πολέσιν μετὰ Μυρμιδόνεσσιν» (λ 495).

2. πολέσιν Hom.: πολέεσσι C

= EM 758,41; βασιλείαν = D in λ 495

Daß das Wort τιμή «Amt» und «Amtsgewalt» bedeutet, ist außer Zweifel. H. spezifiziert noch mehr diese Bedeutung und erklärt βασιλείαν (= Königsherrschaft). Diese Erklärung paßt zum Vers λ 494, welche auch die D-Scholien übernommen haben. Ausgehend von dieser Erklärung hat H. die Übersetzung ἀλφηστῆσι· ἐντίμοις λέγει δὲ βασιλεῦσιν (vgl. Fr. 14) entwickelt.

40.

λ 502 τῇ κέ τεω στύξαιμι μένος καὶ χεῖρας ἀάπτους,
Ap.S. 146,1: σ τ ύ ξ α ι μ ι · Ἑλιδωρος 'εἰς κατάπληξιν ἀ(γά)γοιμι'

ἀγάγοιμι scripsi ex Hes.: ἄγοιμι C

D in λ 502: εἰς κατάπληξιν ἀνάγοιμι (ἀγάγοιμι corr. Buttm.) Hes. σ 1083

Ap.S. hat H.'s. Erklärung übernommen. Dieselbe Erklärung haben auch die D-Scholien, ohne den Grammatiker zu erwähnen aufgenommen. Die Korrektur ἀγάγοιμι (ἄγοιμι c) ist wegen des Aoristes (στύξαιμι) notwendig.

41.

ν 222 ἀνδρὶ δέμας εἰκυῖα νέω, ἐπιβώτορι μῆλων,
Ap.S. 72,20: ἐ π ι β ώ τ ο ρ ι μ ῆ λ ω ν ἦ τ ο ι β ο σ κ ῆ τ ο ρ ι (τῶν ποιμνίων), ἢ ἦ τ ο ι ἐ φ ι π π α σ τ ῆ ρ ι . οἱ τῶν βασιλέων υἱοὶ πρῶτον ἐπὶ κριῶν εἰώθασιν ἐπιβαίνειν', ὥς καὶ Ἑλιδωρός φησιν.

1. τῶν ποιμνίων addidi ex Hes. ἦτοι Vill.: οἶον C 3. Ἑλιδωρος Ritschl: Ἡρόδοτος C

-ἐπιβαίνειν Hes. ε 4666 βοσκήτορι τῶν ποιμνίων. ἐπιστάτῃ. ἢ ἐφιππαστῆρι. οἱ γὰρ τῶν βασιλέων υἱοὶ πρῶτον ἐπὶ τῶν κριῶν ἱππεύειν ἐμάθανον; cf. D in ν 222 ποιμένι, ἐπὶ τῶν βοσκημάτων τεταγμένω.

Ap.S. liefert uns, abgesehen von der richtigen Erklärung (βοσκήτορι τῶν ποιμνίων, ἐπιστάτῃ), die ich durch Hesych's Text ergänzt habe, die des H. (ἐφιππαστῆρι). Wie H. auf diese Erklärung gebracht wurde, ist unbekannt.

Der Erläuterungssatz (οἱ τῶν βασιλέων υἱοὶ ἐπὶ κριῶν εἰώθασιν ἐπιβαίνειν) zeigt, daß er vielleicht das Wort ἐπιβώτωρ (ἐπι + βόσκω) mit ἐπιβήτωρ (ἐπι + βαίνειν) verwechselt hat, oder daß er ἐπιβήτορι statt ἐπιβώτορι vor Augen hatte (vgl. 263: ἵππων τ' ὠκυπόδων ἐπιβήτορας...).

42.

ξ 11 σταυρούς δ' ἐκτὸς ἔλασσε διαμπερές ἔνθα καὶ ἔνθα,
 Ap.S. 144,13: σ τ α υ ρ οί· καταπήγες καὶ σκόλοπες καὶ πάντα τὰ διανιστάμενα
 ξύλα· | ἀφ' ἧς ἐννοίας καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ὀνομάζονται. | ὁ δὲ Ἡλιόδωρος 'σταυρούς
 ἀπὸ τοῦ ἐστάναι'. | οἱ λεγόμενοι σκόλοπες.

3. σκόλοπες Vill.: σκοπίοι C

ex Ap.S. cf. Hes. σ 1664 σταυροί· οἱ καταπεπηγότες σκόλοπες, χάρακες, καὶ πάντα τὰ ἐστῶτα ξύλα
 ἀπὸ τοῦ ἐστάναι.

H. hält es für überflüssig, die Übersetzung des Wortes anzugeben, weil sie sehr bekannt in seiner Zeit war, wie Ap.S. bemerkt. So bietet er nur die Etymologie des Wortes an (ἀπὸ τοῦ ἐστάναι). Diese Ableitung ist nach der modernen Sprachwissenschaft richtig (vgl. Hofmann z.W. ἴσθημι).

43.

ο 397 δειπνήσας ἄμ' ὕεσιν ἀνακτορίησιν ἐπέσθω
 Ap.S. 34,21: ἀ ν α κ τ ο ρ ί η σ ι· ταῖς τοῦ ἀνακτος, ὃ ἐστὶ τοῦ δεσπότου. | (ὁ δὲ)
 Ἡλιόδωρος '(ταῖς ἀπὸ) λείας'. «δειπνήσας ἄμ' ὕεσιν ἀνακτορίησιν ἐπέσθω» (ο
 397). | ἐνιοι δὲ 'ταῖς ἡγεμονίαις συνεπακολουθεῖτω'. | ὁ δὲ Ἀρίσταρχος 'ταῖς
 τῶν ἀνακτόρων ὑσί', | ὅπερ ἐστὶ βέλτιον.

1. ἀνακτος Vill.: ἀνάκτου C | ὃ ἐστὶ Bk: οἶον C | ὁ δὲ, ταῖς suppl. Schenck ex Hes. 2. Ἡλιόδωρος -
 λείας P¹: om. C | ἀπὸ λείας Schmidt: ἀπολείας Hes.: ρ[...]ειας P1 | ὕεσιν Hom.: υἱέσιν C 4-5.
 ταῖς... ὑσί Lehrs: τοῖς... υἱάσι C

-ἐπέσθω cf. Hes. α 4380 ταῖς δεσποτικαῖς ἢ βασιλικαῖς ὑπηρεσίαις· ὁ δὲ Ἡλιόδωρος ταῖς ἀπὸ λείας,
 «δειπνήσας... ἐπέσθω»; τοῦ δεσπότου cf. D in ο 397 ταῖς δεσποτικαῖς; Eu 1758,38 Ἀρίσταρχος μὲν
 τὰς δεσποτικὰς φησιν, Ἀριστοφάνης δὲ ὦν ἕκαστος βόσκων, ἀνάσσει, ὃ ἐστὶν ἄρχει.

Diese Glosse ist, wie Henrichs (a.a.O., S. 50) bemerkt, in drei Fassungen erhalten:

α. Ap.S. 34,21 ἀνακτορίησι· ταῖς τοῦ ἀνακτος, οἶον τοῦ δεσπότου «δειπνήσας
 ἄμ' ὕεσιν ἀνακτορίησιν ἐπέσθω» (ο 397). ἐνιοι δὲ ταῖς ἡγεμονίαις συνεπα-
 κολουθεῖτω. ὁ δὲ Ἀρίσταρχος ταῖς (Lehrs: τοῖς C) τῶν ἀνακτόρων ὑσί»
 (Lehrs: υἱάσι C), ὅπερ ἐστὶ βέλτιον.

β. Hes. α. 4380 ἀνακτορίησι· ταῖς δεσποτικαῖς ἢ βασιλικαῖς ὑπηρεσίαις. ὁ δὲ
 Ἡλιόδωρος ταῖς ἀπὸ λείας (corr. Schmidt: ἀπολείας Marcianus). «δειπνή-
 σας ἄμ' ὕεσιν ἀνακτορίησιν ἐπέσθω».

γ. Pap. Berol. inv. 16705 gl. 70: τ[αις] δεσποτι[χ]αις. Ηλιοδωρος ε[...]-
 α[...]ειαις. ενιοι ταις ηγ[ε]μονιαις. Αρισταρχ[ος] και βασιλικαις. οπ[ερ].

βελτ[ι]ον.

Die ursprüngliche Form der Glosse kann man nur durch eine Kombination gewinnen. Das Heliodorinterpretament bewahren nur Hes. und Pap. auf, während der Papyrustext dem Coisl. näher als dem Text von Hesych steht.

Trotzdem läßt sich der originale Wortlaut sehr schwer wiedergewinnen, wie Henrichs richtig bemerkt. Weil das Wort *ἀνακτορήσι* «hapax legomenon» ist, verursacht H.'s. Erklärung (*ταῖς ἀπὸ λείας*) Verständnisschwierigkeiten, falls sie überhaupt ohne Textverderbnis erhalten ist. Der Kontext rechtfertigt eine solche Übersetzung lediglich dann, wenn *ἀπολείας* kein Lesefehler des Wortes *βασιλείας* ist. In diesem Fall stünde H. unter dem Einfluß von Aristarch *ταῖς τοῦ ἀνακτος* (: *ταῖς βασιλικαῖς* Pap.). Außerdem würden alle Synonyme (*ταῖς τοῦ ἀνακτος*, *ταῖς δεσποτικαῖς*, *ταῖς βασιλικαῖς*, *ταῖς ἡγεμονίαις* und *βασιλείαις*) repräsentiert werden. Es wird vermutet, daß die Interpretation *ταῖς ἡγεμονίαις συνεπακολουθεῖτω* ein Lesefehler von *ταῖς ἡγεμονίαις ὑσὶν ἐπακολουθεῖτω* ist.

Eust. 1758,38 informiert uns, daß Aristophanes das Wort umfassender erklärte: *Ἀριστοφάνης δὲ ὦν ἕκαστος βόσκων ἀνάσσει, ὃ ἐστὶν ἄρχει.*

44.

ρ 237 ἥ πρὸς γῆν ἐλάσειε κάρη ἀμφοιδίς ἀείρας.

Ap.S. 29,30: ἀμφ' οὐδας· περὶ τὸ οὐδας τὸ ἔδαφος. | ὁ δὲ Ἥλιόδωρος 'ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶν (εἰς τὸ οὐδας ῥίπτων)'. «ἥ πρὸς γῆν ἐλάσειε κάρη ἀμφ' οὐδας ἐρείσας» (ρ 237).

ἀμφοιδίς P¹ Hes. | τὸ οὐδας om. P¹ 1-2. ὁ δὲ - χερσὶν P¹: om. C 2. εἰς - ῥίπτων add. Steinicke coll. Hes. 3. ἐρείσας: ἀείρας v. 1. antiqua

Hes. α 4153 ἀμφοιδίς· περὶ τὸ ἔδαφος. ὁ δὲ Ἥλιόδωρος ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶν εἰς τὸ οὐδας ῥίπτων; -ἔδαφος D in ρ 237 περὶ τὸ ἔδαφος; EM: ἀμφοιδίς· περὶ τὸ ἔδαφος; cf. Eu 1818,60. Τὸ ἀμφοιδίς οὐδὲν διαφέρει τοῦ ἀμφ' οὐδας, πλὴν ὡς αὐτὸ ἐπίρρημά ἐστιν ἐκεῖθεν παραχθέν...

Der Homertext des Ap.S. und der des H. hatte ἀμφ' οὐδας ἐρείσας statt ἀμφοιδίς ἀείρας, was andere Hss. bezeugen. Nach den antiken Autoren gibt es zwischen beiden Lesarten keinen Unterschied, wie es Eu. bemerkt: 1818,60: Τὸ ἀμφοιδίς οὐδὲν διαφέρει τοῦ ἀμφ' οὐδας, πλὴν ὡς αὐτὸ ἐπίρρημά ἐστιν ἐκεῖθεν παραχθέν. Auf jedem Fall ist ihrer Meinung nach das Wort οὐδας (= Boden) die Basis jeder Erklärung. Auf dieser Annahme basiert auch die Paraphrase des H., die unverkürzt bei Hesych erhalten ist. Steinicke hat mit Recht die Erklärung des H. bei Ap.S. und Pap.¹ durch Hesych ergänzt.

Problematisch ist die Ableitung des Wortes auch für die moderne Sprachwissenschaft (vgl. Frisk I 100, Chantraine I 81) mit Ausnahme für Hofmann, der vom Wort ἀμφωδῖς (*ωΦαδῖς) ἀμφι + οὖς ableitet und «in den zwei Ohren» übersetzt.

45.

σ 297-298 ἔρματα δ' Εὐρυδάμαντι δῶυ θεράποντες ἔνεικαν
τρίγληνα μορόεντα·

Ap.S. 154,24: τ ρ ί γ λ η ν α · ὁ μὲν Ἥλιόδωρος 'τρίκορα' εἶπε· 'γλήνη γὰρ ἡ κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ'. | οὕτως δὲ εἴρηται ἐπὶ τῶν ἐνωτίων τῶν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα διδομένων τῇ Πηνελόπῃ. | ὁ δὲ Ἀπίων βέλτιον 'πολύγληνα· γλήνη γὰρ ἡ κόρη, ὥστε εἶναι πολυθέατα, πολλῆς θεάς ἄξια (Neitzel fr. 138). | τούτοις ἂν τις
5 προσθεῖη ὅτι καὶ γλήνεα λέγεται τὰ θεάς ἄξια, ὅτε φησὶ «κέδρινον ὑφόροπον, ὃς γλήνεα πολλὰ κεχάνδει» (Ω 192).

3. βέλτιον Vill.: βελτίων C 5. γλήνεα Vill.: γλήνια C | ὅτε Vill.: ὅτι C | ὑφόροπον Hom.: ὑφι- C

ex Ap.S. cf. Σ (Ba 389,31, Ph., Su τ 961) τρίγληνα· ὁ μὲν Ἥλιόδωρος τρίκορα· γλήνη γὰρ ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ κόρη. ὁ δὲ Ἀπίων πολύγληνα, τῆς θεάς ἄξια; Hes. τ 1361 πολυθέατα· γλήναι γὰρ οἱ ὀφθαλμοί. τρίκορα, τριόφθαλμα, πολυειδῆ; EM 765,9 οἶον τρίκορα· γλήνη γὰρ ἡ τῶν ὀφθαλμῶν κόρη· ἢ πολύγληνα, τὰ πολλῆς θεάς ἄξια...; πολλῆς θεάς ἄξια = schol. in Ξ 183; cf. bT ibidem ἀξιοθέατα.

H. leitet das Wort τρίγληνα von τρία + γλήνη ab. Das Wort γλήνη erklärt er mit κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ (= Pupille), was auch von der modernen Sprachwissenschaft (<*gel-, vgl. γελάω, γαλήνη γληνός, ἀγλαός, γλαυκός) bestätigt wird (Hofmann, z.W. γελάω). Aus dieser Etymologie ergibt sich, daß H. der Meinung war, daß das Adj. τρίγληνα sich auf die Form der Ohringe bezog, d.h. die Ohringe hatten drei Teile, die mit der Pupille gleich waren. Derselben Meinung ist auch E. Bielefeld, Arch. Hom I C (Schmuck), 5.4. Dagegen erklärt Apion das Wort γλήνη in Übertragener Bedeutung (πολλῆς θεάς ἄξια = sehr sehenswert), während Ap.S. diese Übersetzung unterstützt. Die anderen Etymologien, die sich in den antiken Scholien befinden, beziehen das Adj. auf die Form des Schmuckes: vgl. bT zu Ξ 183: οἱ δὲ ἐκ τριῶν ζωδίων συγχεόμενα; AD ib.: τρίκορα, τρεῖς κόρας, τὰς Χάριτας, ἔχοντα.

Die moderne Sprachwissenschaft meint, das Adj. sei «dunkler» Bedeutung (vgl. Frisk I 311, Chantraine I 227).

46.

τ 27 ...οὐ γὰρ ἀεργὸν ἀνέξομαι...

Ap.S. 34,4: ἀ ν έ ξ ο μ α ι · ἐν ἑμαυτοῦ ἔξω'... | οὕτως φησὶν ὁ Ἥλιόδωρος...

1. ἐμαυτοῦ Bk: ἐμαυτῶ C

H. paraphrasiert das Verb ἀνέξομαι: ἐν ἐμαυτοῦ (Bk: -ω C) ἔξω. Diese Stelle kommentiert Eust. 1853,54: ...ἤγουν οὐδείς τραφήσεται παρ' ἐμοί. λείπει δέ τι καὶ ἐνταῦθα ἐν τῷ οὐ γὰρ ἀεργὸν ἀνέξομαι· λέγει γάρ, ὥς οὐκ ἀνασχοίμην ἀργὸν ὄντα ἢ διάγοντα. Τὸ δὲ ἀνέξομαι ἀεργὸν τῆς ἀρχαίας Ἀτθίδος· οἱ γὰρ ὕστερον γενικῇ συντάσσουσι τὸ ἀνέξομαι.

47.

τ 27-28

...ὅς κεν ἐμῆς γε

χοίνικος ἄπτηται...

Ap.S. 168,22: χοῖνιχος· «ὅς κεν ἐμῆς χοίνικος ἄπτηται» (τ 27). ὁ δὲ Ἡλιόδωρος θέλει δηλοῦν ἀπὸ μέρους «τροφῆς», | οὐκ ἀπιθάνως.

cf. D in τ 27 χοίνικος ἄπτηται· τροφὰς λαμβάνει; Ambr.Q in τ 27 ἀντὶ τοῦ, δαπάνης, τροφῆς; Hes. τ 590 χοίνικες· ... καὶ αἱ ἀπὸ μέρους τροφαί; Eu 1853,60 Χοῖνιξ δὲ νῦν ἡ τροφή.

Das Wort χοῖνιξ bedeutet «Maß für das Messen der Mehlf Früchte». H. hält das Wort für eine Metonymie und übersetzt «τροφῆς» (= Nahrung, Essen). Diese Erklärung haben die Scholien übernommen; vgl. D zu ρ 28: χοίνικος ἄπτηται τροφὰς λαμβάνει· τό τε μετροῦν καὶ τὸ μετρούμενον χοῖνιξ, Ambr., Q, ib.: ἀντὶ τοῦ, δαπάνης, τροφῆς. Vgl. auch Hes. τ. 590 χοίνικες... καὶ αἱ ἀπὸ μέρους τροφαί. Eu. 1853,60: Χοῖνιξ δὲ νῦν ἡ τροφή· δίσσημος γὰρ ἡ λέξις, ἐπὶ τε τοῦ σκεύους τοῦ μετροῦντος καὶ τοῦ μετρούμενου πράγματος. οὕτω δὲ καὶ ὁ μέδιμνος καὶ τὸ τάλαντον καὶ ὁ ξέστης καὶ ἕτερα πολλά. Χοῖνιξ δὲ σκευὸς τι μετρητικὸν σπρίμων, μείζον τοῦ παρὰ τοῦς παλαιοῖς καλουμένου μέτρου.

Für die moderne Sprachwissenschaft ist das Wort «dunkler» Etymologie.

48.

τ 516-517

...πυκινὰ δέ μοι ἄμφ' ἀδινὸν κῆρ

ὀξεῖαι μελεδῶναι ὀδυρομένην ἐρέθουσιν.

Ap.S. 9,6: ἀδινά· ...ἐπὶ δὲ τοῦ «ἀδινὸν κῆρ» (τ 516) ἐν τῇ T ῥαψωδίᾳ (ᾠδῇ) Ὀδυσσεύς 'τὸ συνεχῶς λυπούμενον'.

1. T Toll: Ψ C 1-2. ῥαψωδίᾳ Ὀδυσσεύς scripsi: ῥαψωδίᾳ C

cf. Hes. α 1139 ἀδινὸν κῆρ· ...τὴν συνεχῶς λυπούμενην (ψυχὴν).

Mit Recht hat Schenck (a.a.O. S. 29) die Erklärung τὸ συνεχῶς λυπούμενον H. zugewiesen. Dafür sprechen die Verbindung mit dem vor-

herigen Zitat (ἐπὶ δὲ τῆς Ψ ῥαψωδίας Ὀδυσσεΐας - ἐπὶ δὲ τοῦ...) und die Erklärung, die eine Parallelbildung zum vorigen Zitat ist, (τῶν συνεχῶς ἀδουσῶν - τὸ συνεχῶς λυπούμενον). Übrigens übersetzt Ap.S. das Zitat anders; vgl. 9,15 ἀδινὸν κῆρ· τὸ περικάρδιον κῆρ οὕτως εἰρησθαι ἀδινὸν τῷ φύσει πυκνὸν εἶναι. Aber Hesych zieht die Erklärung von H. Vor; I. Hes. α 1139 ἀδινὸν κῆρ· ...τὴν συνεχῶς λυπούμενην.

Diese Erklärung setzt auch die Verwandtschaft des Wortes mit dem Adverb ἄδην voraus.

Die moderne Sprachwissenschaft bestätigt diese Etymologie (vgl. Frisk, I 20, Chantraine, I 20, Hofmann z.W. ἀδινός).

49.

υ 77 τόφρα δὲ τὰς κούρας ἄρπυιαι ἀνηρείψαντο

Ap.S. 43,29: ἄρπυιαι· ὁ Ἡλίοδωρος ἐν τῇ Υ Ὀδυσσεΐας «τόφρα καὶ τὰς κούρας Ἀρπυιαί» (υ 77) «ἀπὸ τοῦ ἀρπάζειν»! ...

1. Υ Bk: Σ C | καὶ C: δὲ Hom.

cf. Hes. α 7410 ἄρπυιαι· ἀρπακτικαὶ διὰ τάχους (cf. Ap.S. 43,29); EM 148,31 Ἀρπυιαί· αἱ ἀρπακτικαὶ θεαί. Παρὰ τὸ ἄρπω τὸ ἀρπάζω, ἄρπυια, ὡς αἶθω αἶθυια καὶ ἄγω ἀγυιά.; cf. D in α 241 δαίμονες ἢ ἄνεμοι ἀρπακτικοί.

H. leitet das Wort Ἀρπυιαί von ἀρπάζειν ab, wie die antiken Scholien und lexikographischen Werke. Vgl. Hes. α 7410 ἄρπυιαι· αἱ ἀρπακτικαὶ διὰ τάχους EM 148,31: Ἀρπυτῆαι αἱ ἀρπακτικαὶ θεαί παρὰ τὸ ἄρπω τὸ ἀρπάζω, ἄρπυια, ὡς αἶθω αἶθυια καὶ ἄγω ἀγυιά.

Diese Ableitung bestätigt nur das Lexikon LSSJ, während sich nach der modernen Sprachwissenschaft das Wort auf ἐρέπτομαι (vgl. rapio) bezieht sich.

50.

υ 212 ἀνδρὶ γε ὑποσταχύοιτο βοῶν γένος εὐρυμετώπων·

Ap.S. 159,27: ὑποσταχύοιτο τῶν ἄπαξ εἰρημένων. | ὁ μὲν οὖν Ἀπίων ἀποδίδωσιν «ὑπαύξοιτο» (Neitzel fr. 144). | ὁ δὲ Ἡλίοδωρος «ὑπογεννῶτο»· «ὑποσταχύοιτο βοῶν γένος εὐρυμετώπων» (υ 212). | ὕγιως μὲν οὖν ἐκάτερος· εἴρηται γὰρ ἀπὸ τῶν σταχύων μεταφορικῶς. ὥσπερ οὖν ἐξ ἐνὸς σπέρματος εἰς 5 πυθμὴν γίνεται, ἀφ' οὗ πολλοὶ στάχυες, οὕτως ἀπὸ μιᾶς βοῆς πολλοὶ γίνονται. διόπερ ὁ μὲν εἰς ὃ «ὑπαύξοιτο» μετέφρασεν, ὁ δὲ «ὑπογεννῶτο».

cf. Hes. υ 751 ὑπαύξοιτο ἀπὸ τῶν σταχύων· D in υ 212 αὐξοιτο; Eu 1890,3 ἀντὶ τοῦ αὐξοιτο δίχην σταχύων, ὧν ἕκαστος ἐξ ἐνὸς κόκκου πολύχους γίνεται τὸν καρπόν.

Ap.S. stimmt den Erklärungen beider Grammatiker zu, die anscheinend das Verb *ὑποσταχύομαι* von *ὑπό* + *στάχυς* ableiten. H.'s Erklärung (*ὑπογεννῶτο*) paßt besser zum Vers *υ* 212, in dem die Rede von Rindern ist. Dagegen hat Apion das Verb im engerem Sinne übersetzt; vgl. Eu. 1890,3: *ἀντὶ τοῦ αὔξειτο δίκην σταχύων*.

51.

ψ 3 γούνατα δ' ἔρρώσαντο, πόδες δ' ὑπεριχταίνοντο.

Ap.S. 158,8: *ὑπεριχταίνοντο· τῶν ἀπαξ εἰρημένων, ἐν τῇ Υ' τῆς Ὀδυσσεΐας «πόδες δ' ὑπεριχταίνοντο» (ψ 3). | ὁ γὰρ Ἀρίσταρχος φησιν ἄγαν ἐπάλλοντο, προθυμουμένης αὐτῆς βαδίζειν μὲν ταχέως, μὴ δυναμένης δέ, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ διὰ τὸ γῆρας'. | φαίνεται τοίνυν τὸ πλήρες κατὰ Ἀρίσταρχον ἐριχταίνοντο, καὶ δηλαδὴ τὰ τῆς ἀναγνώσεως. | ἔνιοι δὲ ἐτυμώτερον ὑπερεσχιζοντο κατὰ τὴν πορείαν'. | ... ὁ δὲ Ἡλιόδωρος ὑποκατεκλῶντο οὐκ εὐτονοῦντες'. | ἄλλοι δὲ ὑπερικνοῦντο διὰ τὴν προθυμίαν'.*

5. ἐτυμώτερον Bk: ἐτοιμότερον C

Ἀρίσταρχος - γῆρας cf. D in ψ 3 *Ἀρίσταρχος*, ἀνεπάλλοντο καὶ ἐκινούντο, προθυμουμένης αὐτῆς βαδίζειν ταχέως, μὴ δυναμένης δέ, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ, διὰ τὸ γῆρας.; Eu 1936,10 τὸ ὑπεριχταίνοντο ἀντὶ τοῦ, ἀνεπάλλοντο, κατὰ Ἀρίσταρχον...; ὑπερικνοῦντο cf. Ambr. Q in ψ 3: ὑπερικνοῦντο καὶ ὑπερεπιδῶν, ὑπὲρ τὸ δέον ἐβάδιζον; EM 779,8 ...ῆ δασύνεται ὥστε εἶναι ὑπερικνοῦντο...; Hes. υ 411: ἔνιοι... ὑπερικνοῦντο διὰ τὴν χαράν, ὃ ἐστὶν ἐξετείνοντο.

Die antiken Grammatiker haben sich um die Bedeutung des Verbs *ὑπεριχταίνομαι* gestritten. Die zwei zuverlässigsten Erklärungen sind die von Aristarch und Krates. Das Verb kommt einmal (*hapax legomenon*) in der Odyssee (ψ4 γούνατα δ' ἔρρώσαντο, πόδες δ' ὑπεριχταίνοντο) vor, und es ist die Rede von Eurykleia, die sich beeilt, um Penelope mitzuteilen, daß Odysseus im Palast sei.

a) Nach Aristarch bedeutet das Wort *ἄγαν ἐπάλλοντο, προθυμουμένης αὐτῆς βαδίζειν μὲν ταχέως, μὴ δυναμένης δέ, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ διὰ τὸ γῆρας*, d.h. die Füße zitterten, weil sie schnell gehen mußten, aber wegen des Greisenalters nicht gehen konnten. Vgl. auch D-Schol. zu ψ 3.

Ap.S. kommentiert, daß Aristarch das Wort von *ὑπό* + *ἐριχταίνομαι* (*ἐρι* + *ἵκταρ*?) ableitete.

Dieser Erklärung und Ableitung (vgl. *ὑπέρ*- und *ὑποκατεκλῶντο*) folgt H., der übersetzt: *ὑποκατεκλῶντο οὐκ εὐτονοῦντες*, d.h. die Füße verstrickten sich.

Aristarch's Erklärung übernimmt auch *Λυσανίας* nach Eust. 1936,10: *Λυσανίας ἐπὶ τοῦ τρέμειν φησὶ τετάχθαι*.

b) Dagegen ist Krates (vgl. H. J. Mette, *Spairopoia*, München 1936, Fr.

62b) mit Recht der Meinung, daß das Verb bedeutete (ἄγαν ἐφάλλοντο, ὑπερεξετείνοντο corr. Lehrs: ἐφάλλοντο, ὑπερικταίνοντο codd.) d.h. die Füße bewegten sich tätig, die alte Frau sprang; vgl. EM 779,9 und D-Schol. zu φ 3. In diesem Fall wird das Wort von ὑτέρ + ἰκταίνομαι abgeleitet.

Wir sind der Meinung, daß zu dieser Interpretationsrichtung die Erklärung οἱ δὲ ὑπερσχίζοντο κατὰ τὴν πορείαν des Ap.S. gehört.

- c) Eine dritte Erklärung ist die, die das Verb ὑπερικνοῦντο διὰ τὴν προθυμίαν (Ap.S.) oder διὰ τὴν χαράν (Hes.) übersetzt. Das EM 779,9 informiert uns, daß die Grammatiker Sidonius und Pindarion das Verb von ὑτέρ + ἰκνοῦμαι ableiteten. Demzufolge sind sie die Verfasser dieser Erklärung: ὁ δὲ Σιδώνιος καὶ ὁ Πινδαρίων δασέως ἀνέγνωσαν, ὥστε εἶναι ὑπερικνοῦντο; vgl. auch D-Schol. zu φ 3 ...ταχέως οὖν ὑπερικνοῦντο, ὅ ἐστι, παρεγένοντο; Ap.S. I. c.: ἄλλοι δὲ ὑπερικνοῦντο διὰ τὴν προθυμίαν.

Hes. v 411: ἐνιοι... ὑπερικνοῦντο διὰ τὴν χαράν, ὅ ἐστιν, ἐξετείνοντο.

Die D-Scholien und Ap.S. ziehen die zweite Erklärung vor, weil sie besser zum Kontext paßt; D-Scholien: οἱ δὲ ὑπερεξετείνοντο... καὶ γὰρ προεῖρηκε «γούνατα δ' ἐρρώσαντο»; Ap.S.: ἐνιοι δὲ ἐτυμώτερον ὑπερσχίζοντο κατὰ τὴν πορείαν.

Das Lexikon LSJ übernimmt die Erklärung von Krates (vgl. Chantraine, IV 460-1), Frisk aber meint, die Ableitung sei «dunkel».

52.

φ 326 ἡδ' ὥς Σειρήνων ἀδινάων φθόγγον ἤκουσεν

Ap.S. 8,27: ἀδινά· τὰ τῷ ὄγκῳ μὴ μεγάλα... | ἐπὶ δὲ τῆς Υ' ῥαφωδίας Ὀδυσσεΐας «ἡδ' ὥς Σειρήνων ἀδινάων φθόγγον ἤκουσεν» (φ 326) '(τῶν) συνεχῶς ἄδουσῶν' (ὁ Ἡλίοδωρος ἔφη).

2-3. τῶν, ὁ - ἔφη suppl. Schenk coll. Ba 31,10 AGBk 344,23

-μεγάλα = Hes. α 1137 ἀδινά· τὰ τῷ ὄγκῳ μὴ μεγάλα; Σειρήνων - ἄδουσῶν cf. Ba 31,10 = AG Bk 344,23 «Σειρήνων δὲ ἀδινάων» τῶν συνεχῶς ἄδουσῶν ὁ Ἡλίοδωρος ἔφη.

Wie oben (Fr. 48), zeigt H.'s Erklärung (τὸ συνεχῶς λυπούμενον - τῶν συνεχῶς ἄδουσῶν), daß die Ableitung von ἄδην vorausgesetzt wird. Dies bestätigt auch die moderne Sprachwissenschaft (s.o. Fr. 48). Dagegen leiten die D-Scholien zu φ 326 das Wort von ἄδειν oder ἡδύ ab: ἀντὶ τοῦ ἡδυφώνων, ὠδικῶν παρὰ τὸ ἄδειν, ἢ μᾶλλον παρὰ τὸ ἡδύ; vgl. auch Eust. 1949,27.

53.

ω 208 ἔνθα οἱ οἶκος ἔην, περὶ δὲ κλίσιον θέε πάντη,

Ap.S. 100,19: κλίσιον· τῶν ἀπαξ εἰρημένων ἐν τῇ Ω τῆς Ὀδυσσεΐας, «περὶ δὲ κλίσιον θέε πάντη, ἐν τῷ σιτέσκοντο» (ω 208) ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ οἴκῳ. | ὁ μὲν Ἥλιόδωρος τὰς κύκλῳ καὶ ἔξω καταλύσεις εἴρηκεν, | ὁ δὲ Ἀρίσταρχος 'κυκλόθεν τοῦ οἴκου οἶον ἐκ στιβάδων ὠκοδομημένου, πρὸς αἷς καὶ οἱ θρόνοι ἔκειντο, ὥστε οὖν καὶ ἐπ' αὐτῶν καθιζομένους δειπνεῖν καὶ ἐγκοιμᾶσθαι'. | ὁ δὲ Ἀπίων φησὶν οὕτως· 'κλίσιον· ἡ βάσις ἐφ' ἧς κεῖται ὁ θρόνος' (Neitzel fr. 49) «περὶ δὲ κλίσιον θέε πάντη», ὅ ἐστι δι' ὅλου τοῦ οἴκου.

2. σιτέσκοντο Hom.: σίτεσκον C 4. ὠκοδομημένου (vel -ων) Baugarten - Crusius: -ον C | αἷς baum.-Crus. ex Porphy.: οὐ C

cf. D in ω 208 ἀπαξ εἴρηται· σημαίνει δὲ ἐξέδραν τινὰ σιγματοειδῆ, ἐν ᾧ ἔκειντο οἱ κλισμοί. ἡ κρηπίδωμα, ἐφ' οὗ ἐκαθέζοντο ἡ ἐκοιμῶντο; βάσις - θρόνος cf. Hes. x 3017... ἡ βάσις, ἐφ' ἣ τίθεται θρόνος.

Das Wort κλίσιον kommt in der Odysse einmal vor (hapax legomenon), nämlich in ω 208-10, wo das Haus des Laertes beschrieben wird: ἐνθα δὲ οἶκος ἔην, περὶ δὲ κλίσιον θέε πάντη, | ἐν τῷ σιτέσκοντο καὶ ἱζανον ἡδὲ ἱαυον | δμῶες...

Die antiken Grammatiker haben sich sehr um die Erklärung dieses Wortes bemüht.

Aus dem Porphyrios erfährt man, daß Dorotheos von Askalon der Erklärung dieses Wortes ein Buch gewidmet hatte, um die orthographischen, etymologischen, prosodischen Probleme sowie die Übersetzungsprobleme zu lösen. Er kommt zu dem Schluß, daß κλίσιον von κλίνω abgeleitet ist und erklärt: τὸ οὖν χωροῦν κλίνας πολλὰς καὶ θρόνους κλίσιον ἐκάλουν (vgl. Porphyrios, Schrader, 2, 132,1-134,11).

Die zuverlässigste Erklärung ist die des Aristarch: vgl. Ap.S. κυκλόθεν τοῦ οἴκου οἶον ἐκ στιβάδων ὠκοδομημένου, πρὸς αἷς καὶ οἱ θρόνοι ἔκειντο, ὥστε οὖν καὶ ἐπ' αὐτῶν καθιζομένους δειπνεῖν καὶ ἐγκοιμᾶσθαι. Das Wort bedeutet also «die Wohnung der Diener, die um das Haus des Herm herumgebaut war».

Die Erklärung des H. kommt im wesentlichen auf die des Aristarch zurück (τὰς κύκλῳ καὶ ἔξω καταλύσεις εἴρηκεν).

Eust. 1957,52 bringt das Wort κλίσιον mit κλισία ((κλίνω) in Verbindung: κλίσιον οἶκος εὐτελής καὶ οἶόν τις κλισία, περὶ ἣν δμῶες ἱαυον.

Er erwähnt auch andere Erklärungen; vgl. 1957,55: Δίῳνι (or. 40,9) μέντοι τῷ καλῷ τὴν γλῶσσαν δοκεῖ κλίσιον εἶναι τὸν σταθμὸν τῶν προβάτων... Αἴλιος δὲ Διονύσιος κλεισίον φησὶν ὡς κλειδίον, καὶ ὅτι θυρῶν τοῦτο μέγας (Erbse fr. x 28) ...ἐν ἐτέρῳ δὲ γράφει ὅτι κλίσιον Ἀμερίας τὸ προστῶν ἴσως παρὰ Ἰωσιν.

Die moderne Sprachwissenschaft bringt auch das Wort mit κλίνω in

Verbindung (vgl. Frisk I 874, Hofmann z.W. *κλίνω*).

54.

ω 319 *δρυμὸν μένος προὔτυψε φίλον πατέρ' εἰσορόωντι.*

Ap.S. 136,17: *πρότυψαν· προενέσεισαν· «Τρῶες δὲ πρότυψαν» (Λ 136). ὅταν δὲ ἐν τῇ Ω τῆς Ὀδυσσεΐας λέγῃ ἐπὶ τοῦ Λαέρτου «μένος προὔτυψεν» (ω 319), ὁ Ἡλιόδωρος 'προσέπεσεν, προσέσεισεν'.*

ὁ Ἡλιόδωρος ante *προσέπεσεν* transp. Vill.: ante *λέγῃ* habet C

προσέπεσεν cf. D in ω 319 *προενέπεσεν* *ρίσιν*...

H.'s Erklärung (*προσέπεσεν, προσέσεισεν*) befindet sich in derselben Interpretationsrichtung wie die Scholien; vgl. D-Scholien zu ω 319: *προενέπεσεν* *ρίσιν*. Es ist nicht die Rede von Ableitung, aber man kann annehmen, daß er das Verb von *πρό* + *τύπτω* ableitet.

INDEX

Glosse	Autor	Fr.	Hom. St.
ἀγακλυτά	Ap.S. 8,4	17	γ 388
ἀγαπαζόμεθα	» 5,4	36	κ 249
ἄδευκέϊ	» 9,15	20	δ 489
ἄδινάων (Σειρήνων)	» 8,27	52	ψ 326
ἄδινὸν κῆρ	» 9,6	48	τ 516
αἰκῆς	» 11,5	7	Τ 124
αἰέρας	» 10,21	10	α 141
ἀθεμίστων	» 12,20	30	ι 106
αἶθοπα οἶνον	» 13,30	1	Α 462
ἄλοσύδνης	Ba 75,24	19	δ 404
ἄλφηστῆσι	Ap.S. 23,31	14	α 349
ἀμεμνῆνὰ χάρηνα	» 27,3	37	κ 521
ἄμμορος	» 29,13	6	Σ 489
ἄμφ' οὐδας	» 29,30	44	ρ 237
ἀνακτορήσι	» 34,21	43	ο 397
ἀνάπυστα	» 35,17	38	λ 274
ἀνδραχθέσι	» 33,24	35	κ 121
ἀνέξομαι	» 34,4	46	τ 27
ἀνιείης, ἀνίης	» 32,13	15	β 185, E 880
ἀπόρουσεν	Schol. A zu E 297	4	E 297
ἄρπυιαι	Ap.S. 43,29	49	υ 77
ἐπιβώτορι μῆλων	» 72,20	41	ν 222
ἐπιειμένον	» 73,5	31	ι 214
ζώστρα	» 81,24	25	ζ 38

ἡλίβατος	Ep.Hom. AO I 194,11	32	ι	243 O 273
χλίσιον	Ap.S. 100,19	53	ω	208
προύτυπεν	» 136,17	54	ω	319
σεύωνται	» 141,3	2	Γ	26
σκέδασον	» 142,20	29	θ	149
σκίδνασθαι	» 142,22	13	α	274
σπιλάδες	» 144,7	22	ε	405 γ 298
σταυρούς	» 144,13	42	ξ	11
στῇ δ' ἀντασχομένη	» 145,31	26	ζ	141
στίβη	An. Par. IV 191,17	23	ε	467
στίλβων	Ap.S. 145,33	28	ζ	237
στρεύ(γ)εσθαι	» 146,2	5	Ο	512
στύξαιμι	» 146,1	40	λ	502
σφαραγεῦντο	» 147,28	33	ι	440
ταναύποδα	» 150,11	34	ι	464
τανύγλωσσοι	» 149,18	21	ε	66
τάρπησαν	» 150,20	16	γ	70
τιμήν	» 152,35	39	λ	495
τολύπευσεν	» 153,32	12	α	238
τρητοῖσιν	» 154,16	3	Γ	448
τρίγληνα	» 154,24	45	σ	298
ὕγρον ἔλαιον	» 157,9	27	ζ	215
ὑπερικταίνοντο	» 158,8	51	ψ	3
ὑπὲρ μόρον	» 160,18	9	α	35
ὑπηγήτη	» 159,22	8	Ω	348
ὑποδμῶς	» 160,26	18	δ	386
ὑπὸ Νῆϊω	» 160,11	11	α	186
ὑποσταχύοιτο	» 159,27	50	υ	212
φυλίης	» 165,24	24	ε	477
χοίνικος	» 168,22	47	τ	28

LITERATURVERZEICHNIS

I. QUELLEN

- An.Ox. = *Anecdota Graeca*, ed. J. A. Cramer, Bd. I-IV, Oxford 1835-1837.
- An.Par. = *Anecdota Graeca*, ed. J. A. Cramer, Bd. III-IV, Oxford 1839-1841.
- Apion = *Apionis quae ad Homerum pertinent fragmenta*, ed. H. Baumert, Diss., Königsberg 1886.
Eine neue Edition von S. Neitzel, *Apions Γλωσσαι 'Ομηρικάί*, SGLG Bd. 3, S. 185 ff., Berlin 1977.
- Apoll. = *Apollodor*, Ed. F. Jacoby, FGrHist. 244.
- Ap.S. = *Apollonii Sophistae Lexicon Homericum*, ed. I. Bekker, Berlin 1833, Litt. A-Δ K. Steinicke, Diss. Göttingen 1957.
- Ariston. = *Aristonici Περὶ σημείων Ἰλιάδος reliquiae emendatiores*, ed.

- L. Friedländer, Göttingen 1853 & *Arist. Περὶ σημείων Ὀδυσσεύας reliquiae emendatiores*, ed. O. Carnuth, Leipzig 1869.
- Ba. = *Anecdota Graeca*, ed. L. Bachmann, Bd. I, 1-422, Leipzig 1829.
- B.A. = *Anecdota Graeca*, ed. I. Bekker, Bd. III, Berlin 1814-1821.
- D. = *Scholia in Homeri Iliadem quae vocantur Didymi*, ed. J. Laskaris, Roma 1517. Schol. D zu Odyssee stehen in der Edition von Barnes, Caembr. 1711.
- Cyr. = *Cyrilli Lexicon*: (1) An. Par. IV, 177-197; (2) siehe Schmidt, Hesych IV (Jena 1862), 339-368; (3) B. A. Drachmann, *Die Überlieferung des Cyrillglossars*, Kopenhagen 1836, 60-139.
- Crates = ed. H.-J. Mette, *Sphairopolia*, München 1936, und Paratensis, Halle 1952.
- EM. = *Etymologicum Magnum*, ed. Th. Gaisford, Oxford 1848.
- Ep.Hom. = *Epimerismi Homeric*, ed. J. A. Cramer: An. Ox. I (1835) und An. Par. III (1841) 294-370.
- E.Gen. = *Etymologicum Genuinum*, ed. (1) Miller, *Melanges de Literature Grecque*, Paris 1868, 11-328; (2) ἄμα-ἄμωμος, ed. R. Reitzenstein, *Geschichte der griechischen Etymologica*, Leipzig 1897, 11-44.
- E.Gum. = *Etymologicum Gudianum*, ed. F. G. Sturz, Leipzig 1818. Litt. α-ζειαί, ed. A. de Stefani, Leipzig 1909-1920.
- Eu = *Eustathii Commentarii ad Homeri Iliadem et Odysseam ad fidem exempli Romani editi*, Leipzig 1825-1830; *Commentarii ad Iliadem*, Bd. I-III (A-II), ed. M. van der Valk, Leyden 1971-76.
- Hes. = *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. M. Schmidt, Jena 1858-64, (A-O) ed. K. Latte, Kopenhagen 1953-1966.
- Hrd = *Herodiani Technici reliquiae*, ed. A. Lentz, Leipzig 1867-1870 (= *Grammatici Graeci* III, Bd. I-II).
- Porph. = H. Schrader, *Porphirii Quaestionum Homericarum ad Iliadem et Odysseam pertinentium reliquias*, Leipzig 1880-90.
- Ptol.Asc. = *De Ptolemaeo Ascalonita*, ed. M. Baegge, Halle 1882.
- Ph. = *Photii Lexicon*, ed. R. Porson I-II, Leipzig 1823. *Der Anfang des Photios Lexikons*, ed. R. Reitzenstein, Leip. 1907. Litt. A-Δ ed. Chr. Theodoridis, Berlin 1982.
- Σ^a = *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* (cod. Coisl. Graec. 347), ed. C. Boysen, Universitätsprogramm, I Marburg 1891/2 (= LGM. 12-38)
- Σ^b = *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* (1) ed. L/Bachmann, Ba. I, 1-422; (2) ed. I. Bekker, B.A. I, 319-476.
- Schol. = (1) *Scholia in Homeri Iliadem*, ed. I. Bekker, Berlin 1825; (2) *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, ed. G. Dindorf, Oxford 1875-1877. *Scholia Graeca in Iliadem Townleyana*, ed. E. Maass, Oxford 1887/8; (3) *Scholia Graeca in Homeri*

- Iliadem*, ed. H. Erbse, Bd. I A-Δ, Berlin 1969; Bd. II E-I, Berlin 1971; Bd. III K-Ξ, Berlin 1974, Bd. IV O-T, Berlin 1975; Bd. V Υ-Ω, Berlin 1977; (4) *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, ed. G. Dindorf, Oxford 1855.
- Schol.Ge = *Les Scolies Genevoises de l'Iliade*, ed. J. Nicole, Bd. I-II, Genf-Basel 1891.
- Su. = *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, Bd. I-V, Leipzig 1928-1938.

II. SEKUNDÄRLITERATUR

- Baumert, H. siehe Apion.
- Berndt, R. *De Charete, Chaeride, Alexione grammaticis eorumque reliquiis*, Diss., Regimontii 1902.
- Buttmann, Ph. *Lexilogus, Beiträge zur griechischen Worterklärung*, Bd. 1-2, Berlin 1825².
- Chantraine, P., *Dictionnaire etymologique de la langue grecque*, Bd. I-IV, Paris 1968-80².
- Cohn, L. Apion, *RE* Bd. I, 1 (1894). Col. 2803-2806.
- Düntzer, H., *De Zenodoti studiis Homericis*, Göttingen 1848.
- Erbse, H. *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien (= Zetemata 24)*, München 1960.
- Forsman, C., *De Aristarcho lexicī Apolloniani fonte*, Helsinki 1883.
- Frisk, H. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch I-III*, Heidelberg 1960-1972.
- Henrichs, A. *Scholia Minora zu Homer I*, *ZPE* 7 (1971) 97-149.
- Tou Ἰδιου Apollonios Sophistes, *Homerlexikon, Collectanea Papyrologica I*, Bonn (1976) 27-51.
- La Roche, J. *Die homerische Textkritik im Altertum*, Leipzig 1866.
- Lehrs, K. *De Aristarchi Studiis Homericis*, Leipzig 1882³.
- LSJ Liddell-Scott-Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, ed. 1973.
- Ludwich, A. *Aristarchs Homer. Textkritik*, Bände 1-2, Leipzig 1884-1885.
- Neitzel, S. s. Apion
- Reitzenstein, R. *Geschichte der griechischen Etymologika*, Leipzig 1897.
- Ritschl, F. *Kleine philologische Schriften*, Leipzig 1866.
- Schenck, H. *Die Quellen des Homerlexikons von Apollonios Sophistes*, Diss. Hamburg 1961, Hamburg 1974².
- Villoison, A. de, *Ἀπολλωνίου Σοφιστοῦ Ὅμηρικόν Λεξικόν*, (ed. princeps) Paris 1773.

ΜΕΡΙΚΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ
ΓΝΩΣΤΩΝ ΔΗΜΩΔΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ*

Ι. ΛΙΒΙΣΤΡΟΣ ΚΑΙ ΡΟΔΑΜΝΗ

Στην ανακοίνωση αυτή θα ήθελα να παρουσιάσω μερικούς χειρόγραφους μάρτυρες, οι οποίοι μας παραδίδουν —στις περισσότερες περιπτώσεις αποσπασματικά— ορισμένα γνωστά κείμενα της δημόδους μεσαιωνικής ελληνικής γραμματείας.

Αρχίζω για λόγους πρακτικούς με το κείμενο του *Λιβίστρου*, μια και το σχετικό κείμενο (*Barberinianus* gr. 172) δημοσιεύτηκε στο μεταξύ χρονικό διάστημα από τον Π. Αγαπητό¹ και έτσι η συμβολή μου είναι μόνο συμπληρωματική: περιορίζεται σε παρατηρήσεις σχετικές με την έκδοση, ανάγνωση και σχολιασμό του κειμένου, σε προτάσεις για μερικά δυσνόητα χωρία, και τέλος στην παρουσίαση αγνώστων αποσπασμάτων του *Λιβίστρου*, που μας παραδίδει ο M. Crusius σε ένα ελάχιστο γνωστό βιβλίο του.

Ο *Barberinianus* gr. 172 (τέλος 16ου αι.) περιέχει 2 αυτοτελή αποσπάσματα του *Λιβίστρου*. Το πρώτο (φ.2^r-4^v) περιλαμβάνει την «έκφραση» των Αρετών, το δεύτερο (φ.65^r-67^v) την «έκφραση» των μηνών². Και στις δύο περιπτώσεις ο γραφέας έχει αφήσει τον απαραίτητο κενό χώρο για εικονογρά-

* Η εργασία αυτή αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης στο Συνέδριο *Neograeca Medii Aevi III (Prosa y verso en griego medieval)*, 27-29 Οκτωβρίου 1994, στη Vitoria της Ισπανίας.

1. Π. Α. Αγαπητός, Ένα ακόμη σπάραγμα του μυθιστορήματος «Λιβίστρος και Ροδάμνη»: Ο Βατικανός κώδικας Barb. gr. 172, *Ελληνικά* 43 (1993) 337-359.

2. Για τέτοιες παραστάσεις βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στα άρθρα Tugenden, Monatsbilder, *Lexikon der Kunst* 4 (1992) 810-811, 7 (1994) 443-445. Για την εικονογραφία των μηνών στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη βλ. H. Eideneier, Ein byzantinisches Kalendergedicht in der Volkssprache, *Ελληνικά* 31 (1979) 368-419. Να προστεθεί η παλιά εργασία του Α. Ευγγόπουλου, Βυζαντινή παράσταση μηνός, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1 (1924) 180-188, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για το θέμα μας, μια και συσχετίζει την παράσταση του μηνός Αυγούστου με απεικονίσεις σε διάφορα χειρόγραφα καθώς και με το αντίστοιχο χωρίο του *Λιβίστρου*. Ενδιαφέρουσα θα ήταν και η εξέταση της μεταγενέστερης τύχης αυτού του θέματος στην ελληνική τέχνη, όπου θα είχαν τη θέση τους τόσο οι βυζαντινές απολήξεις του, όπως λ.χ. στον Φώτη Κόντογλου, όσο και η σταδιακή αποδέσμευση από την παράδοση, όπως στην περίπτωση του Γιάννη Τσαρούχη. Το θέμα απασχολεί τον τελευταίο σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της καριέρας του, από το 1928 ως τον κύκλο «Μήνες» (λάδι σε χρυσωμένο ξύλο, 1972): βλ. σχετικά, Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989). Ζωγραφική, Αθήνα 1990, σ. XII, 361-364, 446-451, 452-463.

φηση³, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε.

Το πρώτο απόσπασμα έγινε γνωστό τελευταία με την έκδοση του καταλόγου του J. Mogenet (1989)⁴· το δεύτερο όμως ήταν ήδη γνωστό εκατό χρόνια πιο μπροστά, από την εργασία του B. Keil για τους κύκλους των μηνών⁵, και είχε χρησιμοποιηθεί επανειλημμένως από μια σειρά μελετητών⁶, αγνοήθηκε όμως από την πρόσφατη περί τον *Λιβίστρο* έρευνα⁷.

Τα φύλλα του *Λιβίστρου*, τρία στην αρχή και τρία στο τέλος, αποτελούν αντίστοιχα τα πρώτα και τα τελευταία φύλλα του κώδικα. Κάποιος θεώρησε καλό να πλασιώσει το κείμενο του κώδικα με τις «εκφράσεις» και τις εικονογραφίες του *Λιβίστρου*. Η χρήση συνεπώς του όρου «σπάραγμα» από τον εκδότη είναι ατυχής: πρώτον, ο όρος «σπάραγμα» κυριολεκτείται για χειρόγραφα και όχι για κείμενα, και δεύτερον, ο όρος χαρακτηρίζει τον εκ των υστέρων διαμελισμό ενός αρχικού συνόλου. Στην περίπτωση μας όμως έχουμε να κάνουμε με ένα αχέραιο χειρόγραφο. Όσο για το κείμενο του *Λιβίστρου*, αυτό έχει συλληφθεί ευθύς εξ αρχής ως αυτοτελές και αυθύπαρκτο απόσπασμα. Επιδεκτική αντιρρήσεων είναι και η κατάχρηση των όρων «εσφαλμένες», «λαθεμένες» για γραφές καθ' όλα θεμιτές, όπως θα δούμε εν μέρει παρακάτω. Η χρήση των κα-

3. Για εικονογραφημένα χειρόγραφα δημωδών έργων βλ. τη σειρά άρθρων του Σ. Λάμπρου, *Εικονογραφημένοι λογοτεχνικοί κώδικες, Νέος Ελληνομνημίων* 11 (1914) 433-440, 12 (1915) 119 και 379-380, 13 (1916) 133-134. Βλ. ακόμη Γ. Κ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 15' αιώνα* (Cod. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983.

4. *Codices Barberiniani Graeci*. Tomus II. Codices 164-281. Recensuit I. Mogenet. Enarrationes complevit I. Leroy. Addenda et indices curavit P. Canart, In Bibliotheca Vaticana 1989, σ. 8-9.

5. B. Keil, *Die Monatscyclen der byzantinischen Kunst in spätgriechischer Literatur*, *Wiener Studien* 11 (1889) 94-142, ιδ. σ. 120 κ.ε.

6. Από τον K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München² 1897, σ. 866, ως τον H. Eideneier, *Ein byzantisches Kalendergedicht*, σ. 379, και την A. di Benedetto Zimbone, *Gli ottonari nel Libistro della redazione Escorialense, Folia Neohellenica* 7 (1985-86) 7-32, σ. 31. Η Lambert χρησιμοποιεί το απόσπασμα στην έκδοσή της, *Le roman de Libistros et Rhodamné*, Amsterdam 1935, σ. 116-122 (χρυσό υπόμνημα) και το εξετάζει στην εισαγωγή της, σ. 25-39.

7. R. Garroni, *La redazione del romanzo Libistro e Rodamne conservata nel cod. Vat. gr. 2391: descrizione paleografica e fruizione letteraria, Metodologia della ricerca sulla tarda antichità*. Atti del Primo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi. A cura di A. Garzya, Napoli 1990, σ. 383-395. T. Lendari, *Libistros and Rodamne: Manuscript V, Origini della letteratura neogreca*. Atti del Secondo Congresso Internazionale «Neograeca Medii Aevi». A cura di N. M. Panayotakis, Venezia 1993, τ. II, σ. 135-147. P. A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 34], München 1991, σ. 28-43. Ο ίδιος, *Η έμμεση παράδοση του δημόδους μυθιστορημάτος Λιβίστρος και Ροδάμνη*, *Ελληνικά* 42 (1991-92) 61-74. Ο ίδιος, *Libistros und Rhodamne: Vorläufiges zu einer kritischen Ausgabe der Version α, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42 (1992) 191-208. Ο ίδιος, *Η χρονολογική ακολουθία των μυθιστορημάτων Καλλιμάχος, Βέλθανδρος, Λιβίστρος. Origini della letteratura neogreca* ό.π., τ. II, σ. 96-134.

τηγοριών «εσφαλμένο» / «ορθό» σε τέτοιες περιπτώσεις —που έλκει την καταγωγή της από την κλασική φιλολογία— δεν ανταποκρίνεται στην «πλουραλιστική» αντιμετώπιση που επιβάλλεται προκειμένου για μεσαιωνικά δημώδη κείμενα.

Μερικές παρατηρήσεις στην κατά τα άλλα επιμελημένη έκδοση του κειμένου δεν μειώνουν τη σημασία της και είναι αναπόφευκτες για τέτοιου είδους εργασίες.

- Q 2-5 Ἦτον ἡ πρώτη φρόνεσις καὶ εἶχεν τὸ σχῆμαν τοῦτο,
νὰ στέκεται ἡ εὐγενὴς καὶ τὸ ἕναν της τὸ χέριν
κλιτὸν εἶχεν εἰς τὸ μέτωπον καὶ νὰ δακτυλοδείχνη (χφ. ἕνα)
τοῦ λογισμοῦ τὸ ἄπειρον, τὸ ἀκέραιον φρόνημά της.

Ο εκδότης σημειώνει (σ. 346): «Αναγκαία η διόρθωση του ἕνα σε νὰ (N 808, P 658), ακόμη και αν το ἕνα θεωρηθεί φωνητική παραλλαγή του ἵνα κατά το εἶναι)ἕναι». Σε αυτά πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής:

- 1) Η διόρθωση δεν είναι αναγκαία. Το χφ. παραδίδει ἕνα δάκτυλο δείχνει.
- 2) Φωνητική παραλλαγή ἕνα του ἵνα δεν υφίσταται.
- 3) Το ἕναι δεν προέρχεται από το εἶναι.
- 4) Η γραφή ἕνα δεν είναι «λανθασμένη γραφή του E 946» (σ. 345)· πρόκειται για μια εναλλακτική, καθ' όλα θεμιτή, εκδοχή του κειμένου.

- Q 10 Ἦνοπλος εἶδα ἐστέκετον ἀπ' αὐτὴν ἡ Ἀνδρεία
(= ἔνοπλος, χφ. ἦνωπλον)

Η διόρθωση είναι περιττή. Δεν πρόκειται για «λανθασμένη κατάληξη» (σ. 346). Ούτε και η γραφή E 951 ἔνοπλον είναι «λανθασμένη» (ό.π.). Το αντίθετο: η ύπαρξη της αιτιατικής και στις δύο παραλλαγές ενισχύει την άποψη ότι δεν προέρχεται από απροσεξία του γραφέα. Η ἑλξη του επιθέτου από το πλησιέστερο εἶδα και η προληπτική χρήση της αιτιατικής είναι δείγμα λαϊκής ανακόλουθης σύνταξης, καθόλου σπάνιας στο κείμενο, π.χ.

- Q 83-84 Ἀπρίλης ἦτον ἀπ' αὐτοῦ, νὰ εἶδες ποιμέναν ἄνδραν
ἀσκέπαστος, ἀκτένιστος...
- Q 97-9 Ἰούλιον πάλε ἀπ' αὐτόν, ἄνθρωπον τέλειον, φίλε
πλατὺς εἰς ὤμους καὶ χοντρός...
- Q 17 Ἀπ' αὐτὴν εἶδα ἐστέκετον ἡ Ἀλήθεια μετὰ θάρρους
(χφ. θάρος)

Το γεγονός ότι στο Q 24 το μετὰ συντάσσεται με γενική (μετὰ θάρρους) δεν

επιβάλλει με κανέναν τρόπο τη διόρθωση (σ. 346) του θεμιτού τύπου *μετὰ θάρρος* (αιτιατική). Οι διπλοτυπίες στο κείμενο είναι συνήθεις, π.χ. Q 83 *ἀπ' αὐτοῦ*, αλλά Q 90 *ἀπ' αὐτόν*. Ο παράλληλος τύπος E 957 *μετὰ θάρρος* δεν είναι φυσικά «εσφαλμένος» (σ. 346). Κάθε άλλο: η χρήση και εκεί του εντελώς φυσιολογικού αυτού τύπου αποκλείει την περίπτωση ενός *lapsus calami* στο Q 17 και ενισχύει τη διατήρησή του.

Q 33 «καὶ εἶσαι μικρόν εἰς πράγματα, πιστέ, βάσταζε» λέγει

1) Το χφ. παραδίδει (όπως αναφέρεται στο υπόμνημα) *εἰς σε*, που ισοδυναμεί με τον τύπο *εἰς σέ ἢ εἰσέ*, και δεν χρειάζεται διόρθωση⁸.

2) Το χφ. παραδίδει (όπως δεν αναφέρεται στο υπόμνημα) *πιστέβάσταζε* λέγει, που αποτελεί παραφθορά της γραφής *πίστευε* *στά σέ* λέγει (ακουστική εναλλαγή: *ve sta > va ste*). Ο εκδότης παρασύρθηκε από τη γραφή του E 973, που δήθεν παραδίδει *πίστε βάσταζε* λέγει. Αλλά και εκεί υπόκειται παρανόληση: αυτή τη φορά της Lambert. Ο Χατζηγιακουμής⁹ διαβάξει: *πίστειβαι στα σε* λέγει και αποδίδει ορθά: *πίστευε στά σέ* λέγει. Η ανάγνωση αυτή εξάλλου δίνει νόημα στο «ακατανόητο δεύτερο ημιστίχιο» (σ. 346) και εναρμονίζεται με τις γραφές των λοιπών παραλλαγών: N 385 *πίστευε τὸ σέ λέγω*, P 687 *πρόσεχε τὰ σέ λέγω*.

Q 53 καταβλημένην καὶ δεινὴν

Πρόκειται για παρανόληση. Το κείμενο δίνει *καταβλημένην* (= *καταθλιμμένην*), όπως εξάλλου και το E 994 *κατεθλιμμένην*.

Q 54 καὶ τὸ χαρτὶν τὸ ἐβάσταζεν ἔγγραφαν τοῦτοι οἱ λόγοι

Πρόκειται για παρανόληση. Να γραφεί *εἰς τὸ χαρτὶν* (έτσι και στις άλλες παραλλαγές), *ἐγράφαν*.

Q 83 Ἐπρίλις ἦτον ἀπ' αὐτοῦ

Το χφ. παραδίδει Ἐπρίλος (= Ἐπρίλιος).

Q 113 νὰ ἔναι ἐκ τοῦ καύματος

8. Για τον τύπο βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, λ. *εἰς*.

9. Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημόδη κείμενα. Συμβολή στη μελέτη και στην έκδοσή τους*, Αθήνα 1977, σ. 77.

Το χφ. παραδίδει από καύματος.

Q 116 κούπα ἐκράτει μέ κρασί

Το χφ. παραδίδει κούπαν.

Διεξοδικότερη διαπραγμάτευση απαιτούν δύο προβληματικά χωρία, με σταυρούς στην έκδοση.

Το πρώτο από αυτά προέρχεται από την συνεκτιδόμενη παραλλαγή του Βατικανού κώδικα (Vatic. gr. 2391, 32^v-39^v) και περιέχει την «έκφραση» του μήνα Οκτωβρίου:

V 38^r Θωρω̄ καὶ τὸν Ὀκτώβριον μὲ τὰ κλουβία γεμάτον,
+ ὄξος + νὰ γέμουν τὰ κλουβία, εἰς τὸ κυνήγιν πάγει.

Ο ὄξος, που έχει τεθεί σε σταυρούς, δεν είναι παρά άλλος τύπος του γνωστού ἱξοῦ, της ξόβεργας δηλαδή. Οι ξόβεργες και τα κλουβία ανήκουν στα μόνιμα σύνεργα του κυνηγού Οκτωβρίου. Η λέξη ἱξός αναφέρεται π.χ. στην «έκφραση» του Οκτωβρίου, που αποδίδεται στον Θεόδωρο Πρόδρομο ή στον Νικόλαο Καλλικλή:

Ὀκτώβριος
"Ορνεις μὲν αἰρῶ καὶ νεοσσῶν πᾶν γένος
στρουθῶν δὲ μικρῶν ἔθνος ἱξῶ προσφέρω
ἄλλους τε πολλοὺς ἐλκύω πέδων βρόχοις¹⁰.

Ο νεότερος δημοτικός τύπος ὄξος δεν είναι καθόλου σπάνιος. Τον βρίσκουμε σε κείμενα του 16ου αι. (π.χ. Αισώπου *Μύθοι* του Νούκιου) και του 17ου αι. (π.χ. *Μπερτολδίνος*), αλλά και σε πολλά ιδιώματα¹¹. Δεν επιδέχεται, νομίζω, αμφισβήτηση ότι η λέξη ὄξος βρίσκεται σωστά στη θέση της. Όσον αφορά τον τύπο, δεν αποτελεί σπουδαίο πρόβλημα. Μπορούμε να τον εξομαλύνουμε ὄξον (αιτιατική αρσενικού). Θα προτιμούσα όμως τη διατήρησή του, θεωρώντας τον αιτιατική ουδετέρου, κατά τη συνηθισμένη εναλλαγή του γένους, όπως π.χ. το

10. Το κείμενο: B. Keil, *Die Monatscyclen*, σ. 113· πρβλ. L. Sternbach, *Nicolai Calliclis Carmina*, Κρακοβία 1903, σ. 46, αρ. 33. Για τα σχετικά realia, την εικαστική όψη του θέματος και την παλιότερη βιβλιογραφία παραπέμπω στην εργασία του Α. Καρπόζηλου, Βασιλείου Πεδιάδη, 'Εκφρασις αλώσεως ακανθίδων, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 284-298.

11. Κριαράς, *Λεξικό*, ό.π., λ. ἱξός και Προσθήκες, τ. 12 (1993) 376· Ducange, *Glossarium* λ. βέργα· Δημητράκος, *Λεξικόν*, λ. ἱξός· N. Andriotis, *Lexicon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974· G. Rohlf, *Lexicon graecanicum Italiae inferioris*, Tübingen 1964, στη λ. ἱξός· Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Αθηνά* 24 (1912) 25· Μ. Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία και γλωσσολογία* (ελληνική), Αθήνα 1924 (φωτοανατ. 1984), τ. 1.

έπαινος, το ζήλος, το θρήνος, το θρόνος, το τρύγος, το πλούτος κτλ.¹².

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δεύτερο χωρίο, καθώς μπορούμε να το συνδυάσουμε με δύο άλλα εξίσου προβληματικά χωρία της δημόδους γραμματείας. Το χωρίο του Λιβίστρου προέρχεται από την «έκφραση» των Αρετών. Το παρατιθέμενο υπόμνημα με την ποικιλία των γραφών και τις προτάσεις των εκδοτών είναι ενδεικτικό της προβληματικότητάς του. Το δεύτερο χωρίο είναι από το ποίημα *Περί της πλάνης του κόσμου*, που ήταν άγνωστο μέχρι τελευταία, και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1993 από τον D. R. Reinsch¹³. Το τρίτο χωρίο προέρχεται από το μυθιστόρημα *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*¹⁴.

Λίβιστρος Q 48-49

Ἀπ' αὐτὴν εἶδα ἐστέκετον, φίλε μου, ἡ Ἀγάπη,
νὰ ἔχη δεινὸν τὸ βλέμμαν τῆς μετὰ ἐντροπῆς + εἰς χάδιν +

ἐντροπείς εἰς χάδιν cod.: fort. ἰχνάδιν ed. / εἰς χάρδιν
E 988: fort. ἐσχάτης Lambert / εἶδα ἐντροπῆς ἰχάδης N 848:
ἰχνάδιν corr. Wagner, Kriaras, Lex. s.v. / εἶδα ἐντροπὴν
ἐσχάτην P 699.

Περί πλάνης 121

Ἄλλων φορένεις πρόσωπον, ἄλλων + ἰχάδην + δείχνεις

Βέλθανδρος 364

Καὶ ἄλλες εἰς τὰς χεῖρας τῶν μετὰ ἰχάδιν ξένων
κρατοῦν τὸν μεγαλῶτερον, τὸν πρῶτον τῶν Ἑρώτων.

Η γνώμη μου είναι ότι η ορθή γραφή που υπόκειται και στα τρία χωρία είναι η λέξη ἰχάδιν και σημαίνει σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο: φέρισιμο, εμφάνιση, παρουσιαστικό, κόψη, στάση, έκφραση.

Στον Λίβιστρο είναι μια από τις Αρετές, η Αγάπη, που έχει μια έκφραση ντροπής στο πρόσωπο. Στο ποίημα *Περί πλάνης* είναι ο Κόσμος, που φορά άλλο προσωπείο και αλλάζει εμφάνιση για να μας ξεγελάσει (το ἄλλων και στις

12. G. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig 1892 (φωτοαντ. Αθήνα 1975), σ. 354-373, για την αλλαγή αρσ.ουδ. βλ. σ. 356-359: ο ἰδιος, *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά* 2 (Αθήνα 1907) 47-70· M. Φιλήντας, *Γλωσσολογία*, ό.π., τ. 3, σ. 3-28, ιδιαίτερα σ. 6.

13. D. R. Reinsch, *Ein unbekanntes Gedicht Περὶ τῆς πλάνης τοῦ κόσμου*, *Origini della letteratura neogreca*, ό.π., τ. II, σ. 156-181.

14. E. Κριαράς, *Βυζαντινά υποκτικά μυθιστορήματα* [Βασική Βιβλιοθήκη, 2], Αθήνα 1955, σ. 101-130.

δύο περιπτώσεις πρέπει να γραφεί με όμικρον και το φορένει με αι κατά τα εις -αίνω). Στον Βέλθανδρο τέλος πρόκειται για κοπέλες με ωραία εμφάνιση.

Το πρόβλημα δημιουργεί στους εκδότες, όπως φαίνεται, όχι η λέξη καθαυτή, αλλά η σημασία της· γιατί η λέξη ήχάδιν υπάρχει στα μεσαιωνικά ελληνικά (υποκοριστικό του ήχος), δηλώνει όμως είδος τραγουδιού, κατ' άλλους «βαυκάλημα». Από τη λέξη αυτή προέρχεται κατά την τρέχουσα ετυμολογία το νεοελλ. χάδι, που σημαίνει «θωπεία». Αλλά ούτε η μία ούτε η άλλη σημασία δίνουν νόημα στα χωρία. Οι εκδότες είναι σε αναζήτηση της σημασίας «έκφραση (του προσώπου)».

- Αυτό υποδηλώνει η διόρθωση ίχνάδιν του Wagner, λέξη κατά τα άλλα αμάρτυρη, που την εισάγει ο Κριαράς στο Λεξικό του¹⁵.
- Αυτό υποδηλώνει και η πρόταση του Reinsch, στο υπόμνημα της έκδοσης του *Περί πλάνης*, να διορθώσουμε σχημάτιν, λέξη και αυτή αμάρτυρη.
- Ο Κριαράς στον Βέλθανδρο παρακάμπτει το πρόβλημα χωρίς να το λύνει: διατηρεί μεν τη λέξη ήχάδιν, αλλά την αποδίδει στο γλωσσάρι (σ. 263) «βαυκάλημα», σημασία που δεν δίνει κανένα νόημα στο χωρίο, εξάλλου ο ίδιος στην περίπτωση του Λιβίστρου έχει αποδεχθεί τη διόρθωση ίχνάδιν. Άρα τείνει και αυτός στην ίδια κατεύθυνση¹⁶.

Το πρόβλημα νομίζω ότι αίρεται, αφ' ης στιγμής βρούμε μαρτυρίες της λέξης ήχάδιν στη σημασία που ζητούμε. Πράγματι η σημασία αυτή μαρτυρείται σε λεξικά του 17ου και 18ου αιώνα:

Germano, *Vocabolario* (1622): Gesto, χάδι, σχήμα / disposto di corpo, καλόχαδος¹⁷.

Ducange, *Glossarium* (1688): χάδι, Gestus, actio corporis, motus, νεῦμα, σχήμα· ὅποιος ἔχει πολλὰ χάδια, gestuosus, ὁ πολλῶν σχημάτων ὑποκριτικός¹⁸.

15. Κριαράς, *Λεξικό*, ὁ.π., τ. 7 (1980) 184: «ίχνάδιν, τό. 'Απ' τὸ ἰχνάομαι».

16. Και ο Μαυροφύδης διατηρεί στην έκδοση του Βελθάνδρου τον τύπο ήχάδιν, αδυνατεί όμως να τον ερμηνεύσει (*Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1866, Γλωσσάρι, σ. 482)· το ίδιο και η J. Lambert (*Le roman de Libistros*, ὁ.π., Glossaire, σ. 465). Υπέρ της διατήρησης του τύπου είναι και ο Δ. Γεωργακάς (*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 14 [1938] 152) και ο Α. Καμπύλης στην περίπτωση του *Περί πλάνης* (βλ. υπόμνημα Reinsch). Αλλά το πρόβλημα, όπως είδαμε, δεν είναι η διατήρηση του τύπου, αλλά η νοηματική του δικαιολόγηση.

17. G. Germano, *Vocabolario italiano e greco, nel quale si contiene come le voci italiane si dicano in greco volgare*, Roma 1622= H. Pernot, G. Germano, *Grammaire et vocabulaire du grec vulgaire*, publiés d'après l'édition de 1622 [Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue et de la littérature néo-helléniques, troisième série, 1], A Fontany-sous-Bois (Seine) 1907, σ. 186 και 165· πρβλ. και H. Pernot, *Études de linguistique néo-hellénique, III. Textes et lexicologie des parlers de Chio*, Paris 1946, σ. 574.

18. Ch. du Fresne du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, τ. 1-2, Lyon 1688 (φωτοαντ. Graz 1954).

Lang, *Compendium* (1708): χάδι, gestus, actio¹⁹.

Somavera, *Tesoro* (1709): χάδι, τό: σχῆμα, Gesto / χάδια, τά:

Gesti / huomo, ché fa gesti da pazzo: Λωλόχαδος²⁰.

Μια αναφλέαση, πάντως χρειάζεται η ετυμολόγηση και η σημασιολογική εξέλιξη της νεοελλ. λέξης χάδι, αλλά αυτό είναι ένα ζήτημα που μας απομακρύνει από το θέμα μας²¹.

Ένα δεύτερο σημείο που θα ήθελα να θίξω σε σχέση με το κείμενο του Λιβίστρου είναι οι στίχοι που παραθέτει ο Martin Crusius στο όχι και τόσο γνωστό έργο του *Aethiopiae Heliodori historiae epitome* (1584).

19. Joh. Mich. Langii, *Glossarii Barbarograeci Compendium*, Nürnberg / Altdorf 1708.

20. A. da Somavera, *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana*, Paris 1709 (φωτοαναν. Bologna 1977).

21. Ενώ η συσχέτιση της μεσαιων. λέξης ἡχάδιον με το νεοελλ. χάδι έχει γίνει από παλιά και, όπως φαίνεται, ανεξάρτητα από διάφορους μελετητές (Σκάρλατος Βυζάντιος, Α. Elissen, Σ. Κουμανούδης, Μ. Φιλήτας) κανένας δεν φαίνεται να απασχόλησε η σημασιολογική μετάβαση «είδος μουσικής» > «θωπεία» (στο ανοιχτό αυτό πρόβλημα προστίθεται, όπως βλέπουμε τώρα, και η σημασία «έκφραση προσώπου»). Η μοναδική απόπειρα εξήγησης από τον Φ. Κουκουλέ δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα πειστική: «ἡ λέξις οὕσα υποκοριστικὸν τῆς λέξεως ἤχος, σημαίνει ὑπήχησιν ἔρρυθμον. Νῦν ἡ λ. σώζεται ὡς χάδι καὶ σημαίνει τὴν θωπείαν κυρίως καὶ ἀρχικῶς τὴν συνοδευομένην ὑπὸ ἔρρυθμου ὑπήχησεως (!)». (Διορθωτικά και ερμηνευτικά εις την Ἑκθεσιν της βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου και το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949) 75-115, ἐδὼ σ. 87). Όσο για τη σημασία ἡχάδιον = «βαυκαλήμα», που χρησιμοποιείται επανειλημμένως (Χατζηδάκις, Κουκουλές, Κριαράς) και θεωρεῖται δεδομένη (προφανῶς ως *tertium comparationis* για τη σύνδεση των σημασιῶν «άσμα» - «θωπεία»), δεν προσκομίζεται καμιά μαρτυρία. Η λ. στον Πορφυρογέννητο δηλώνει εἶδος άσματος, ὄχι ειδικά νανούρισμα.

Στη βιβλιογραφία, που παρατέθηκε ἐδὼ και στις προηγούμενες σημειώσεις, τη σχετική με το θέμα, να προστεθῶν και τα ακόλουθα: Σ. Βυζάντιος, *Λεξικόν της καθ' ἡμᾶς ελληνικῆς διαλέκτου*, Αθήνα 1874³, λ. χάδι· Σ. Κουμανούδης, *Συναγωγή λέξεων αθησαυρίστων εν τοις ελληνικοῖς λεξικοῖς*, Αθήνα 1883, λ. ἡχάδιον· G. Hatzidakis, *Einleitung*, ὁ.π., σ. 25· Μ. Φιλήτας, *Γλωσσονόμος*, ὁ.π., τ. 2, σ. 175· Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμός*, τ. I, 2, Αθήνα 1948, σ. 15-16· Ε. Κριαράς, *Παρατηρήσεις στο κείμενο του μυθιστορήματος «Βέλθανδρος και Χρυσάντζα», Studi Bizantini e Neellenici* 9 (1957) 237-249, ἐδὼ σ. 245 = ο ἴδιος, *Μεσαιωνικά μελετήματα*, Αθήνα 1988, σ. 449· Ν. Π. Ανδριώτης, *Παράλληλοι σημασιολογικάι εξελίξεις εις την ελληνικήν και εις άλλας γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 170· ο ἴδιος, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινῆς νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1983³, λ. χάδι.

Επιφυλασσόμενος να ασχοληθῶ ιδιαίτερα με το θέμα σε άλλη ευκαιρία, περιορίζομαι ἐδὼ σε δύο υποθέσεις:

α) Η προέλευση της λέξης πρέπει να αναζητηθῇ ὄχι στα νανούριαματα και στα βαυκαλήματα, ὅπου η λέξη ως ὅρος είναι ανύπαρκτη, αλλά στο χώρο της βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, ὅπου ο ὅρος μαρτυρεῖται, και μάλιστα ως *terminus technicus*: εἶδος μελωδίας, «ἤχος», σηματοδῶφο μελωδικῆς γραμμῆς. Πρβλ. Κ. Φιλοξένους, *Λεξικόν της ελληνικῆς εκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Κωνσταντινουπόλις 1868, σ. 106-107· Α. Ε. Αλυγιάκης, *Η οκταχῆα στην ελληνική λειτουργική ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 93, 103, 128.

β) Ο κοινός παρονομαστής των τριῶν σημασιῶν 1) εἶδος μελωδίας, 2) εμφάνιση, 3) θωπεία, είναι η έννοια του *gestus* που συνδέεται και με τη μουσική (πρβλ. «νεύμα»!), αλλά και με το φέροισμα και τη θωπεία.

Τα αποσπάσματα αυτά ήσαν άγνωστα μέχρι τώρα. Γνωστοί ήσαν οι 7 στίχοι που αναφέρει ο Crusius στην *Turcograecia*²² και είχε επισημάνει ήδη ο Ch. Gidel²³. Προηγουμένως όμως δύο λόγια για το σπάνιο και ενδιαφέρον για τη μεσαιωνική δημώδη γραμματεία έντυπο. Και πρώτα οι βιβλιογραφικές του ενδείξεις:

MARTINI CRV- / SII AETHIOPICAE / HELIODORI HI- / historiae Epitome. / CVM OBSERVATIO- / NIBUS EIVSDEM. / Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci. / EIVSDEM DE PARENTI- / bus suis narratio. / Cum INDICE copioso. / FRANCOFVRTI / Excudebat Ioannes Wechelus, im- / pensis Bernardi Iobini. / M D LXXX IIII.

Το περίεργο αυτό βιβλίο αποτελείται από μια επιτομή των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου κατά βιβλίο και κεφάλαιο. Σε κάθε κεφάλαιο ακολουθούν, μετά από σχετική περίληψη, «*observationes*». Το ενδιαφέρον είναι ότι οι τελευταίες συνίστανται κατά κύριο λόγο στην παράθεση παραλλήλων προς τα *Αιθιοπικά* χωρίων από διάφορες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Τα παραθέματα προέρχονται από τα γερμανικά, τα λατινικά, τα αρχαία ελληνικά, τα νέα ελληνικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά και τα ισπανικά.

Το βιβλίο είναι αξιοπρόσεκτο για ποικίλους λόγους, π.χ. για την πρώιμη απασχόληση με «συγκριτικά»-«συγκριτολογικά» θέματα· για το ρόλο της αρχαίας ελληνικής στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας· για τον «πρότυπο» χαρακτήρα των *Αιθιοπικών* (έργο που θα γίνει πράγματι υπόδειγμα για το ανερχόμενο λογοτεχνικό είδος του πεζού μυθιστορήματος της εποχής του μαρόκ)²⁴ και τέλος για την σχεδόν αυτονόητη τοποθέτηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο ευρωπαϊκό της πλαίσιο. Εδώ θα μας απασχολήσει όμως αποκλειστικά ως φορέας της παράδοσης δημωδών κειμένων και ειδικά του μυθιστορήματος του *Λιβίστρου*.

Εκτός από τα 6 αποσπάσματα του *Λιβίστρου* ο Crusius παραθέτει αποσπάσματα από τα ακόλουθα έργα:

Μάρκος Δεφαράνας, *Λόγοι διδακτικοί*, σ. 63: 4 στίχ.

Ιάκωβος Τριβώλης, *Ιστορία του ρε της Σκότσιας*, σ. 107: 4 στίχ.

Απολλώνιος (Ριμάδα), σ. 329: 2 στίχ.

22. M. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basileae 1584, σ. 489-490.

23. Ch. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, Paris 1866, σ. 170. Βλ. J. Lambert, *Le roman de Libistros*, Introduction, ό.π., σ. 1 και 28-30· βλ. τώρα Π. Α. Αγαπητός, *Η έμμεση παράδοση*, ό.π., σ. 65-70.

24. Τον ίδιο πρότυπο χαρακτήρα ευαγγελίζεται με την έκδοσή του των *Αιθιοπικών* (1804) ο Κοραής μερικούς αιώνες αργότερα για το νεοελληνικό μυθιστόρημα.

Θησιδίδα, σ. 48-49: 2 στίχ., σ. 96: 2 στίχ., σ. 97: 2 στίχ., σ. 112: 3 στίχ., σ. 196: 2 στίχ., σ. 197: 2 στίχ., σ. 329: 2 στίχ., σ. 332-345: 110 στίχ.

Το τελευταίο είναι το μεγαλύτερο αυτόνομο απόσπασμα, φέρει τον τίτλο «Αιμυλίας Προσωπογραφία» και έχει τη θέση του στο κεφάλαιο *Pulchritudo foemineae* ανάμεσα σε άλλα κείμενα (Ιωάννης Χρυσόστομος, Ariosto κτλ.) για τη γυναικεία ομορφιά.

Δημοσιεύονται παρακάτω τα 6 αποσπάσματα του Λιβίστρου, 11 συνολικά στίχοι, με τη σειρά που παρουσιάζονται στο κείμενο του μυθιστορήματος. Σημειώνεται επίσης η αντιστοιχία με τις παραλλαγές και η σελίδα του βιβλίου του Crusius, όπου απαντάται το απόσπασμα. Ορθογραφία και στίξη διορθώνονται σιωπηρά²⁵.

(Απόσπ. 1)

*Κάλλιον ἔναι στράτα εἰς ἀδελφούς, μάθε, παρὰ τὴν μάναν·
καὶ ἄν τὸ πονῆς, καὶ οὐ λέγῃς το, καὶ κρύβῃς το εἰς ἑσέναν,
ὅπου φυλάσσει τὸ πονεῖ, γίνεται κίνδυνός του.*

P 59-60 / N 80-82 / E 48-52 / V 88-90 / Crusius 116.

(Απόσπ. 2)

*Μέριμνα γὰρ ἐρωτικὴ τὸν νοῦν οὐκ ἀναπαύει,
εἰ μὴ τοῦ μεριμνήματος ἴδῃ τὸ τέλος ὅλον.*

P 1758-1759 / S 1059-1060 / E 2132-2133 / Crusius 40.

(Απόσπ. 3)

*Πάλιν τῆς νύκτας ὁ καιρὸς ἐδιέβηκεν ἐκείνης.
Ἦλθεν τὸ κάλλος τῆς αὐγῆς, ἀνέτειλεν ἡ ἡμέρα.*

P 2385-2386 / N 3136-3137 / S 2523-2524 / E 3690-3691 /
Crusius 111-112.

(Απόσπ. 4)

*Ἐσόμενος μυριόθλιβος, ξένος ἐκ τὰ ἐδικά του,
τὸν ἐκατεβασάνισεν κόρης ὥραιάς ἀγάπη.*

N 3245-3246 / S 2647-2648 / E 3815-3816 / Crusius 140.

25. Ελλιπής γνώση της δημώδους γλώσσας, αλλά και της λοιπής παράδοσης του Λιβίστρου οδηγούν τον Crusius, όπως είναι φυσικό, σε παρεξηγήσεις που εκδηλώνονται τόσο στην ορθογράφηση των λέξεων όσο και στην στίξη και στη λατινική απόδοση των στίχων. Σε αυτά τα λάθη είναι περιττό να υπεισέλθουμε.

(Απόσπ. 5)

Κρατοῦν, περιλαμβάνουσιν, σφικτὰ συμπεριπλέκουν.

N 3281 / S 2685 / E 3852 / Crusius 203.

(Απόσπ. 6)

Πολλὰ τὰ ἔτη καὶ καλά, πάσης φροντίδος ἔξω.

N 3758 / S 3176 / E 4330 / Crusius 329.

Τα αποσπάσματα αυτά πρέπει να προέρχονται από το ίδιο χειρόγραφο που παραπέμπει ο Crusius στην *Turcograecia*, ένα χειρόγραφο δηλαδή σήμερα χαμένο, που αντιπροσωπεύει μια παραλλαγή διαφορετική από όσες έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας. Τα αποσπάσματα επαληθεύουν αυτήν τη διαπίστωση: κανένα από αυτά δεν ταυτίζεται με μια από τις υπάρχουσες παραλλαγές. Στην εξέταση όλων αυτών δεν θα υπεισέλθουμε, με εξαίρεση του πρώτου, που, όπως θα δούμε, παρουσιάζει για ποικίλους λόγους το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Τούτο μόνο: Η υποτιθέμενη συγγένεια της παραλλαγής του Crusius με την παραλλαγή S και προπαντός με την E²⁶ δεν επιβεβαιώνεται από τη σύγκρισή μας· στο απόσπασμα που θα δούμε παρακάτω π.χ. τα σημεία επαφής με την παραλλαγή E είναι ελάχιστα. Με άλλα λόγια τα αποτελέσματα του Crusius αντιπροσωπεύουν μια ανεξάρτητη παραλλαγή, που, αν έπρεπε να την ταξινομήσουμε, θα την τοποθετούσαμε οπωσδήποτε στην ομάδα παραλλαγών α²⁷.

Το απόσπασμα 1 προέρχεται από την αρχή του μυθιστορήματος. Ο Κλιτοβός εξορκίζει τον Λίβιστρο να του εκμυστηρευθεί την αιτία της θλίψης του, χρησιμοποιώντας για να τον πείσει δύο παροιμίες. Η πρώτη εξαίρει την αξία του φίλου: ο φίλος —αυτό σημαίνει η λέξη *άδελφός* στο κείμενο²⁸— είναι στο δρόμο προτιμότερος από τη μητέρα. Η δεύτερη τονίζει την ανάγκη της εξομολόγησης: Όποιος κρύβει τον πόνο του, βλάπτει τον εαυτό του:

*Κάλλιον ἔναι στράτα εἰς ἀδελφούς, μάθε, παρὰ τὴν μάναν·
καὶ ἂν τὸ πονῆς, καὶ οὐ λέγῃς το, καὶ κρύβῃς το εἰς ἑσέναν,
ὅπου φυλάσσει τὸ πονεῖ, γίνεται κίνδυνός του.*

Η απόκλιση ανάμεσα στις παραλλαγές είναι στο χωρίο αυτό ιδιαίτερα αισθητή. Καμιά δεν προσφέρει ένα καθ' όλα ικανοποιητικό κείμενο, ένα κείμενο δηλαδή

26. J. Lambert, *Le roman de Libistros*, Introduction, ό.π., σ. 1 και 29· Π. Α. Αγαπητός, *Η έμμεση παράδοση*, ό.π., σ. 70.

27. Ακολουθώ το σχήμα του Π. Α. Αγαπητού, που διαχωρίζει την παλιότερη αυτήν ομάδα από τις νεότερες επεξεργασίες E και V: P. A. Agapitos, *Libistros und Rhodamne*.

28. Κριαράς, *Λεξικό*, ό.π., λ. φίλος 2α.

που να μεταδίδει εκφραστικά πλήρως το νόημα που είδαμε παραπάνω, πρώτον: την αξία του φίλου και δεύτερον: την ανάγκη της εξομολόγησης. Για την «αποκατάσταση» του αρχικού κειμένου είναι απαραίτητος ο συνδυασμός όλων των παραλλαγών.

Η αδυναμία του αποσπάσματος Crusius (C) εντοπίζεται στον πρώτο στίχο. Ο στίχος στην παραλλαγή P διορθωμένος από τον Μαυροφρύδη²⁹ φαίνεται να είναι κοντά στην αρχική μορφή:

P 59 *Κάλλια ἔνι εἰς ἀδελφὸς εἰς στράταν παρὸ μάναν*

Και αυτό για δύο λόγους: α) αποκαθιστά το νόημα, και β) εξηγεί την αιτία της παραφθοράς, που είναι η ακουστική επανάληψη του *εἷς*, το οποίο σε κάποιο στάδιο της παράδοσης θεωρήθηκε πρόθεση, με αποτέλεσμα την αλλαγή της επόμενης ονομαστικής σε αιτιατική. Το στάδιο αυτό το αντιπροσωπεύει το ίδιο το χφ. P (αδιόρθωτο):

Κάλλια ἔνι εἰς ἀδελφούς εἰς στράταν παρὸ μάναν

Το επόμενο στάδιο αντιπροσωπεύει το απόσπασμα C: Το ένα *εἰς* αφαιρείται, ο στίχος ομαλοποιείται μετρικά, αλλά έχει αλλάξει νόημα (όχι *ἀδελφὸς εἰς στράταν*, αλλά *στράτα εἰς ἀδελφούς*). Η παραλλαγή N είναι κοντά στο αρχικό κείμενο νοηματικά, όχι όμως μορφικά:

N 80 *ὅτι κάλλιον ἔναι εἰς ὁδὸν ἀδελφὸς ἢ μητέρα*

Το ότι στην αρχή του στίχου, οι καθαρεύοντες τύποι *ὁδόν*, ἢ, η διατάραξη του μέτρου, προδίδουν την επέμβαση του διασκευαστή. Μειονέκτημα του N αποτελεί η κακή γραφή N 81 *καὶ βρίσχεις το εἰς ἐσέναν*³⁰ *αντί καὶ κρύβης το εἰς ἐσέναν*. Μειονέκτημα του P αποτελεί, εκτός από τη μεταβολή που είδαμε παραπάνω, η πτώση του β' στίχου του αποσπάσμάτος μας. Έτσι το αρχικό τρίστιχο χωρίο του κειμένου συμπύσσεται στην παραλλαγή P σε δύο μόνο στίχους. Αντίθετα στην παραλλαγή E το χωρίο μας διευρύνεται σε 5 στίχους:

29. Ο Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα*, ό.π., σ. 67, θεωρεί σωστά εύστοχη τη διόρθωση.

30. Πρβλ. Χατζηγιακουμής, ό.π., σ. 95. Ο Χατζηγιακουμής διαβάζει *βρίσχεις*, η Lambert *εύρισκει*, ο Αγαπητός, *Narrative Structure*, ό.π., σ. 62, *βρίσχει*. Δεν είναι η μοναδική φορά που παρουσιάζεται διάσπαση στη μεταγραφή ενός χειρογράφου, γεγονός τουλάχιστον ενοχλητικό για το μελετητή που δεν έχει την τύχη να διαθέτει το χειρόγραφο.

- E 48-52 Κάλλιαν, τὰ μάθε, ἀδελφέ, παρὰ τὴν μάναν,
καὶ ἂν τὸ πονεῖς καὶ οὐ λέγεις το καὶ κρύβεις το εἰς ἐσένα,
σύμπομα μέγα ζήσουσιν, κίντυνος ἔχεις μίαν
ἐπικατάρατος γενῆς μᾶλλον καὶ ἀπελπισμένους,
ὅπου φυλάσσει τὸ πονεῖ, γίνεται εἰς κίντυνού του.

Στην παραλλαγή αὐτὴν εἶναι αισθητὴ ἡ χειροτέρευση τοῦ χειμένου. Δύο ἀρχικοὶ στίχοι παραδίδονται σωστά (E 49, E 52), ἓνας γίνεται ἀγνώριστος (E 48), ἐνὼ παρεμβάλλονται δύο νέοι στίχοι: Ο ἀσυνάρτητος E 50 καὶ ὁ E 51, ποὺ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τον Σπανέα:

- A 64 ἐπικατάρατος ἐστὶν μᾶλλον καὶ ἀπελπισμένους³¹.

Το χωρίο αὐτὸ τοῦ Λιβίστρου μας οδηγεῖ καὶ σε ἄλλες συσχετίσεις. Αξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ ομοιότητα τῆς παροιμίας στον Λίβιστρο: κάλλιον ἔναι εἰς στράταν ἀδελφὸς με μὴ παρόμοια παροιμία στον Μαχαιρά (158, 19):

Καλλίων φίλος εἰς στράταν παρὰ λογάριν εἰς τὴν ζωὴν.

Ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ καταγωγή τῆς παροιμίας τοῦ Μαχαιρά. Ἡ πηγὴ τῆς εἶναι κατὰ τον Dawkins τὸ *Roman de la Rose*³². Ἵσως ἀκόμη ἓνα στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ στις ποικίλες γαλλικὲς ἀπηχήσεις τοῦ Λιβίστρου, ὅπως τις διαπίστωναν π.χ. ἡ C. Cupane σὲ σχέση με τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑρώτα καὶ συναφὴ μοτίβα³³ καὶ ὁ Δ. Μιχαηλίδης με βάση ὀρισμένα *realia*³⁴. Τὸ αξιοπρόσεκτο στο

31. W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig 1874, σ. 4.

32. R. M. Dawkins, *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled Chronicle*, τ. 2, σ. 117-118. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Δημῶδεις παροιμίαι ἐν μεσαιωνικοῖς ἐλληνικοῖς ποιήμασι, Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 1 (1896) 212-226, ἐδῶ σ. 214-215· Ν. Χ. Κονομῆς, *Παροιμίαι καὶ παροιμῶδεις φράσεις εἰς τρία μνημεῖα τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 23 (1953) 472-483, ἐδῶ σ. 473-474· Φ. Κουκουλῆς, *Παροιμίαι καὶ γνωμικά ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Λεοντίου Μαχαιρά, Ἀθῆναι* 58 (1954) 235-242, ἐδῶ σ. 238.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Κουκουλῆ νὰ δείξει τὴν ἐλληνικότητα τῆς παροιμίας εἶναι ἀποτυχημένη. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀξία τοῦ φίλου· γιὰ τὸ θέμα μποροῦμε νὰ βροῦμε χιλιάδες ἐλληνικά παράλληλα. Πρόκειται γιὰ τὴν λεκτικὴ ομοιότητα καὶ τὴν συγκεκριμένη εἰκόνα τοῦ φίλου στὴ στράτα, γιὰ τὴν ὁποία δὲν προσφέρονται ἐλληνικά ἀνάλογα.

33. C. Cupane, *Ἑρως βασιλεὺς. La figura di Eros nel romanzo bizantino d' amore, Atti dell' Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo. Serie IV, 33.2.2* (1974) 243-297, κυρίως 286-297. Με συναφὴ θέματα ἀσχολήθηκε ἡ ἴδια καὶ σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματά της. Περιοριζομαι ἐδῶ στὴν ἀναγραφὴ τῆς τελευταίας συμβολῆς της: *Concezione e rappresentazione dell' amore nella narrativa tardo-bizantina. Un tentativo di analisi comparata, Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche. Colloquio internazionale... Atti a cura di A.M. Babbì...* [Medioevo Romanzo e Orientale, 1], Soveria Mannelli, 1992, σ. 283-305.

34. Δ. Κ. Μιχαηλίδης, *Νέες χρονολογήσεις δημωδῶν χειμένων, Origini della letteratura neogreca*, ὁ.π., τ. II, σ. 148-155.

παράδειγμα που είδαμε παραπάνω είναι ότι τα σημεία επαφής εντοπίζονται τώρα και στα γνωμολογικά μέρη, που θεωρούνται συνήθως κατ' εξοχήν στοιχεία σύνδεσης με την (ελληνική) παράδοση³⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον *Λίβιστρο* βρίσκουμε ακόμη μια παροιμία, που συναντάται και στον *Μαχαιρά*. Η προέλευσή της δεν έχει προσδιοριστεί από τον Dawkins, έχει σχέση όμως, όπως θα δούμε, επίσης με ένα γαλλικό κείμενο:

Μαχαιράς (11, 13)

*Λαλεῖ ὁ φιλόσοφος: «σκοπᾶτε τὰ τέλη τῶν πραγμάτων
καὶ ἀπὸ τὰ τέλη τὴν ἀρχήν».*

Λίβιστρος (E 949-50, N 812-13, P 662-63, Q 8-9)

*Ὁ νοῦς φρονεῖ ὅπου σκοπεῖ τὸ τέλος τῶν πραγμάτων
καὶ πρὸς τὸ τέλος τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρεῖ ἀπὸ τότε*³⁶.

Δεν έχει επισημανθεί ως τώρα, από όσο μου είναι γνωστό, ότι τους ίδιους στίχους τους βρίσκουμε πανομοιότυπους στον *Πόλεμο της Τρωάδος*, μετάφραση όπως ξέρουμε, του *Roman de Troie* του Benoît de Saint-Maure:

*Ἐπεὶ οἱ σοφοὶ εἰς τοὺς λόγους των τοῦτον τὸν λόγον εἶπαν:
«Ὁ νοῦς φρονεῖ ὅπου σκοπεῖ τὸ τέλος τῶν πραγμάτων,
καὶ πρὸς τὸ τέλος τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρεῖ ἀποσῶσαι»*³⁷.

vv. 1503-1505 / *ἐπιχειρεῖ ἀποσῶσαι* Parathomopoulos:
νὰ ἐπιχειρῇ ἀπὸ τότε BX: *νὰ ἐπιχαίριστη πῶποτε* V.

Η επισημάνση αυτή μας βοηθά καταρχήν στην κατάρτιση του κειμένου του χωρίου αυτού του *Πολέμου*. Η μαρτυρία των παραλλαγών του *Λιβίστρου* καταδει-

35. Την παρουσία γνωμικών ως χαρακτηριστικό σύνδεσης με την παράδοση και επομένως κριτήριο πρωιμότητας θεωρεί ο Π. Α. Αγαπητός, *Η χρονολογική ακολουθία*, ό.π., σ. 116-117. Φυσικά τόσο αυτό όσο και άλλα «υφολογικά» κριτήρια δεν αποδεικνύουν από μόνα τους τίποτε, ούτε το προγενέστερο ούτε το μεταγενέστερο μιας σύνδεσης. Κλασικό παράδειγμα είναι η παράδοση του *Διγενή*. Η συνεχής παρεμβολή γνωμικών που μπλοκάρει κάθε πέντε στίχους τη ροή της εξέλιξης στην παραλλαγή της *Grottaferrata* δεν συνιστά κριτήριο προτεραιότητας. Κάθε άλλο: πρόκειται για μια εκ των υστέρων προσθήκη ενός ψευτολόγιου διασκευαστή.

36. Ακολουθώ την αποκατάσταση που προτείνει η Lambert, *Le roman de Libistros*, Introduction, ό.π., σ. 34. Ορθή είναι και η ερμηνεία της: «et entreprend le commercement en songeant à la fin».

37. Μ. Παπαθωμόπουλος, Διορθώσεις στον «Πόλεμο της Τρωάδος», Συμβολή Β', *Δωδώνη* 8 (1979) 355-415, εδώ σ. 362.

κνύει την ορθότητα της γραφής των χειρογράφων και επιβάλλει τη διατήρησή τους στο κείμενο. Η γραφή νά έπιχειρῇ από τότε (B, X) επιβεβαιώνεται από τον Λιβίστρο· όσο για τη γραφή νά έπιχειρίστη πώποτε (V), δεν αποτελεί παρά παραφθορά του νά έπιχειριστῇ από τότε, που σημαίνει ακριβώς το ίδιο (έπιχειρίζομαι = έπιχειρῶ). Η διόρθωση του εκδότη Μ. Παπαθωμόπουλου έπιχειρεῖ άποσῶσαι είναι συνεπώς περιττή. Εντελώς άστοχη είναι η διόρθωση του G. Spadaro νά έπιχαρῇ από τότε³⁸.

Το νόημα του χωρίου είναι με δύο λόγια: «Ο φρόνιμος άνθρωπος δεν αρχίζει ένα εγχείρημα, πριν προβλέψει και σταθμίσει την έκβασή του». Αυτή τη σημασία δίνουν στο γνωμικό η Lambert και ο Παπαθωμόπουλος, για τον Λιβίστρο και τον Πόλεμο αντίστοιχα³⁹. Αστήρικτες αντίθετα είναι οι συσχετίσεις του Φ. Κουκουλέ⁴⁰ με τον Σόλωνα, τη Σοφία Σειράχ κτλ. και του G. Spadaro με το «Μηδένα πρό τοῦ τέλους μακαρίζε»⁴¹.

Αλλά πέρα από το συγκεκριμένο χωρίο, η επισήμανση αυτή μας βοηθά στην εξαγωγή και κάποιων γενικότερων συμπερασμάτων. Πρώτα-πρώτα, ότι και τα τρία κείμενα που παραθέσαμε, πρέπει να ανάγονται σε ένα κείμενο, του οποίου τη γνώμη άμεσα ή έμμεσα προϋποθέτουν, και που δεν είναι άλλο από το γαλλικό *Roman de Troie* (F 3646-50):

*quar ço nos diënt li autor:
Qui grand chose vuet en vair,
la fin a qu'il en deit venir
deit esquarder, se il est sage,
que n'en vienge honte e damages*⁴².

Αν ο ποιητής του Λιβίστρου γνώριζε το γαλλικό πρότυπο, δεν είμαστε σε θέση προς το παρόν να το ξέρουμε· αναμφίβολα όμως γνώριζε την ελληνική εκδοχή του, τον Πόλεμο της Τρωάδος, όπως δείχνει η στενή φραστική ομοιότητα. Σε μια συνολική σύγκριση του Λιβίστρου με τον ανέκδοτον ακόμη Πόλεμο ίσως προκύψουν και άλλα σημεία επαφής που θα διαλευκάνουν τη σχέση των δύο έργων. Η εξέταση των παραπάνω χωρίων πάντως δείχνει την προτεραιότητα του Πολέμου.

38. G. Spadaro, *Tra innovazione e conservazione. Problemi di critica testuale inerenti a testi greci medievali*, *Contributi di filologia greca medievale e moderna* [Quaderni del Siculorum Gymnasium, 18], Catania 1989, σ. 53-64, εδώ σ. 64, σημ. 19.

39. J. Lambert, *Le roman de Libistros*, Introduction, ό.π., σ. 34· Μ. Παπαθωμόπουλος, *Διορθώσεις*, ό.π., σ. 362. Για τη σημασία του προς στη φράση προς τὸ τέλος= «σύμφωνα με την έκβαση» πρβλ. Stephanus, *Thesaurus*, τ. 6, σ. 1839 b.

40. Φ. Ι. Κουκουλές, Παροιμίες και γνωμικά εν τω Χρονικῷ του Λ. Μαχαίρα, ό.π., σ. 241.

41. G. Spadaro, *Tra innovazione e conservazione*, ό.π., σ. 64.

42. Το παράθεμα από την εργασία του Μ. Παπαθωμόπουλου, *Διορθώσεις*, ό.π., σ. 362.

II. ΣΠΑΝΕΑΣ

Το δεύτερο κείμενο, για το οποίο θα ήθελα να κάνω λόγο, είναι ο Σπανέας. Στους ως τώρα γνωστούς χειρόγραφους μάρτυρες, που είχα απαριθμήσει στη σχετική μελέτη μου για το ποίημα⁴³, πρέπει να προστεθούν τώρα ακόμη δύο, που προέρχονται από την Εθνική Βιβλιοθήκη στην Αθήνα: ο Athen. gr. 2420, από τον 16ο-17ο αιώνα⁴⁴ και ο Athen. gr. 2468 του έτους 1419⁴⁵. Και στις δύο περιπτώσεις τα κείμενα δεν έχουν ταυτισθεί από τον Λίνο Πολίτη, στον κατάλογό του της Εθνικής Βιβλιοθήκης: στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για «σύντομον ποιημάτων»⁴⁶, στη δεύτερη για «στίχους γραφομένους καταλογάδην»⁴⁷.

Ο αθηναϊκός κώδικας 2420 παραδίδει στο φ. 79^v το τμήμα του Σπανέα που αναφέρεται στην εκλογή του φίλου⁴⁸ σε στίχους καταλογάδην. Οι στίχοι αποκαταστημένοι μετρικά και ορθογραφικά:

5 Ὅποταν θέλῃς κτήσασθαι εἰς ἄνθρωπον φιλίαν
 πολυπραγμόνει, μάνθανε, ψηλάφα, κατερώτα
 τὴν γνώμην, τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν ὑπόληψίν του·
 ἐὰν εἶχεν φίλον πρὸ ἐσοῦ, μάθε το πῶς τὸν εἶχεν·
 ἐὰν καθαρῶς ἐφύλαξεν ἀγάπην πρὸς ἐκεῖνον,
 τότε ἀνακαλίσσου τον καὶ δέξου τον ὡς φίλον·
 εἰ δὲ καὶ εἰς τὸν πρῶτον ἔσφαλεν, τὸν δεύτερον ὁμοίως.
 [Φεῦγε παιδὶν μου]

2 πολυπραυμόνει cod. / 6 ἀνακαλήσου cod.

Το απόσπασμα αυτό δεν προέρχεται από καμιά γνωστή παραλλαγή του Σπανέα⁴⁹. Ο στίχος 7 συμπτύσσει το γνωστό από τις άλλες παραλλαγές δίστιχο, π.χ., P 37-38:

43. G. Danezis, *Spaneas: Vorlage, Quellen, Versionen* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 31], München 1987. Για τη διδακτορική διατριβή του Γ. Σ. Αναγνωστόπουλου, *Η χειρόγραφη παράδοση του Σπανέα*, Αθήνα 1993, περιορίζομαι εδώ μόνο στη διαπίστωση ότι δεν προσφέρει τίποτε καινούριο. Απορίας άξια είναι για μένα η έγκρισή της.

44. Περιγραφή: Λ. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1587-2500* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54], Αθήνα 1991, σ. 418-420.

45. Ό.π., σ. 469-471.

46. Ό.π., σ. 419, αρ. 6.

47. Ό.π., σ. 469, φφ. 2-3.

48. Σχετικά με αυτό το τμήμα του Σπανέα πρβλ. G. Danezis, *Spaneas*, ό.π., σ. 128-130.

49. Οι στίχοι αντιστοιχούν με τους εξής των λοιπών παραλλαγών: P1 91-99, P 29-38, C 88-96, V1 81-89, A 87-95, B 85-93, P1 244-253, N 35^r, Va 390^r. Για τα sigla παραπέμπω στην εργασία μου, πρβλ. σημ. 35.

εἰ δὲ εἰς τὸν πρῶτον ἔσφαλε καὶ οὐκ ἔστερξε φιλίαν,
φεῦγε αὐτόν, ὥς δύνασαι, καὶ ἀποχωρίσθησέ τον.

Η τροποποίηση του β' ημιστιχίου τὸν δεύτερον ὁμοίως δεν απαντάται σε ἄλλη παραλλαγή. Ὅσον αφορά το υπόλειμμα φεῦγε παιδὶν μου, εἶναι προτιμότερο να αθετηθεῖ. Στον στίχο 6, με τη γραφή ἀνακαλίσου (σίγουρα καλύτερη ἀπὸ τη γραφή του χφ. ἀνακαλήσου, που παραπέμπει στο ἀνακαλῶ) προστίθεται ἀκόμη μία στην ποικιλία των παραλλαγών: A P1 ἀναγκαλίσου, B ἐνηγκαλίσου, V ἐναγκάλισε, G ἐγκαλίσου, V1 ἐναγκαλίσου, P1 ἀνακάλεσε, P πληροφορήθητι, E ἀσπάσου, N Va ἀσχολήσου.

Ο ἄλλος αθηναϊκὸς κώδικας εἶναι, ὅπως εἶδαμε, παλαιότερος καὶ παραδίδει το τμήμα το σχετικὸ με την ἀρετὴ καὶ τη ματαιότητα των επιγείων αγαθών. Συγγενὴ εἶναι τα θέματα καὶ των ἄλλων αποσπασμάτων που συμπαραδίδονται στα φύλλα 2-3 του χειρογράφου, ὅπως π.χ. το γνωστὸ δίστιχο του Παλλαδά, ελαφρὰ παραλλαγμένο:

Γῆς ἐπέβην γυμνός, γυμνός δ' ὑπὸ γαῖαν ἄπεμι·
καὶ τί μάτην μοχθῶ· γυμνὸν ὁρῶ τὸ τέλος⁵⁰.

Οι στίχοι περὶ ἀρετῆς (1-4) αντιστοιχοῦν προς τους στίχους 150-153 του Σπανέα, καὶ μάλιστα της παραλλαγῆς B⁵¹, με την οποία σχεδὸν ταυτίζεται το ἀπόσπασμά μας. Με τις παραλλαγές B, P1 καὶ V1 το συνδέει η κοινὴ γραφή ἀδιάδοχον (C E διάδοχον, P1 μέγιστον, A δαψιλόν, Va διάφορον). Ἀπὸ τις παραλλαγές P1 καὶ V1 το χωρίζει η ἀπουσία ἐνὸς στίχου (μετὰ τον στίχ. 2 = P1 162). Οι καταληκτῆριοι αφιερωματικοὶ στίχοι (1-7), γραμμένοι ἀπὸ τον Γεώργιο Φαγιάνη για τον πεθαμένο γιο του Νικόλαο, το βιβλιογράφο του κώδικα, ἔχουν συντεθεῖ ὑπὸ την ἐπίδραση της γνωστῆς ἀφιέρωσης του Σπανέα.

- 1 Γίνωσκε τιμιώτερον τῆς ἀρετῆς οὐκ ἔνι·
τὸ κάλλος γὰρ ἠχρείωσεν ἡ νόσος καὶ τὸ γῆρας.
Ἡ δ' ἀρετὴ ὥς ἂν γηρᾷ γίνεται λαμπροτέρα,
- 4 καὶ κέρδος ἔχει ἀδιάδοχον τὴν ἄνω βασιλείαν.
- 1 Ἡδύτατε σεμνὲ υἱέ, ὦ Νικολῶ ἀναγνῶστα,
πῶς ἔδυσ ἐν τοῖς μνήμασι κάμῃ ἀφείς τῶν ἄνω,

50. Για την παρουσία του θέματος στον Σπανέα βλ. G. Danezis, *Spaneas*, ὁ.π., σ. 102· για το δίστιχο του Παλλαδά καὶ τα πολυάριθμα ομόθεμα παράλληλα βλ. αὐτόθι, σ. 113-114, σημ. 35.

51. Ἐκδ. Hanna· αντιστοιχεῖ στην ἐκδοση Wagner, στίχ. 148-151, η οποία ὁμως ἀναμειγνύει, ὡς γνωστόν, τις παραλλαγές A καὶ B.

- τοῦ κόσμου τῶν φθαρτῶν τερπνῶν, τῶν πολυμόχθων τούτων,
καὶ κλαίει καὶ ὀδύρομαι, υἱέ, τῶν ἀρετῶν σου
- 5 καὶ τῶν γραφῶν τῶν ἔργων σου χειρὸς τῆς δεξιᾶς σου.
Οἷμοι, τί πέπονθα, υἱέ, ἄριστε κληρονόμε,
τάλας ὁ θύτης σὸς πατήρ, ἀνάξιος ὁ τλήμων.

Ο Σπανέας, όπως κάθε άλλο κάτοπτρο ηγεμόνος (Fürstenspiegel) είναι ένα άθροισμα γνωμολογικών μονάδων, που έχουν συντεθεί σε ένα σύνολο. Στα δύο προκείμενα χειρόγραφα έχουμε το αντίθετο φαινόμενο: την απόσπαση μεμονωμένων αυτοτελών μονάδων από το προϋπάρχον σύνολο. Η διαδικασία αυτή είναι συνηθισμένη στην ιστορία της γραφής κειμένων με γνωμολογικό χαρακτήρα. Τα συστατικά είναι τα ίδια από την εποχή της αρχαιότητας· οι συνδυασμοί είναι διαφορετικοί. Ουσιαστικά πρόκειται για το ίδιο κείμενο που γράφεται και ξαναγράφεται. Εκείνο που αλλάζει ριζικά, είναι τα παρακειμενικά δεδομένα: ο τίτλος, το όνομα του συγγραφέα και του αποδέκτη, η επιγραφή, η αφιέρωση.

Όπως και αλλού, έτσι και στο κείμενο του Σπανέα έχουμε δύο περιπτώσεις προσγραφής. Η πρώτη είναι η απόδοση σε μια αυθεντία: στον Αλέξιο Κομνηνό, στον Σολομώντα, η συσχέτιση με τον Ρογέριο τον Β΄ κτλ. Το φαινόμενο είναι συνηθισμένο στα παρεμφερή κείμενα, τα οποία —καθόλου τυχαία— είναι στην πλειονότητά τους ψευδεπίγραφα, π.χ. Ψευδο-Φωκυλίδης, Ψευδο-Ισοκράτης κτλ.

Η δεύτερη περίπτωση είναι η κατά κάποιον τρόπο οικειοποίηση του κειμένου από συγκεκριμένα πρόσωπα: από έναν πατέρα σε ένα γιο, από ένα θείο σε έναν ανεψιό, από τον γραφέα του Παλατινού κώδικα 367 στον Γεώργιο, «γραμματικό του ρηγικού σεκρέτου».

Στη δεύτερη αυτήν περίπτωση μπορεί τώρα να προστεθεί η αφιέρωση του αθηναϊκού κώδικα 2468. Είναι οι στίχοι που έγραψε, όπως είδαμε, ο πατέρας του βιβλιογράφου του κώδικα Νικολάου Φαγιάνη για τον πεθαμένο γιο του. Οι εισαγωγικοί στίχοι του Σπανέα έχουν τροποποιηθεί και προσαρμοστεί στη συγκεκριμένη περίπτωση. Οι λογοτεχνικοί τόποι της επιστολογραφίας που συναντώνται εκεί, αποκτούν εδώ επιτάφιο χαρακτήρα, πράγμα όχι δύσκολο: οι δυο τύποι (επιστολή-επιτάφιος) έχουν έναν κοινό παρονομαστή: την απουσία.

III. ΨΕΥΔΟ-ΣΠΑΝΕΑΣ

Στο ποίημα, που συνήθως δίνουμε το συμβατικό όνομα Ψευδο-Σπανέας, έχω να προσθέσω 4 ακόμη χειρόγραφα στη συναγωγή των 12 χειρογράφων, που είχα καταρτίσει παλιότερα⁵². Περιορίζομαι εδώ στην καταγραφή τους:

1. Meteor., Metamorph. 593, 251^v (15ος αι.)
'Αρχ. 'Ο βασιλεὺς ὁ Σολομὼν εἶρηκε πάλαι λόγον⁵³.
2. Meteor., Barlaam 27, 149^r-149^v (15ος-16ος αι.)
'Αρχ. Εἶδας ποτὲ σὺ τὸν τροχὸν τὰς πτερωτάς, ἃς ἔχει⁵⁴.
3. Bucurest., Acad. 601, 350^v-352^v (15ος-16ος αι.)
'Αρχ. Τὴν εὐτυχίαν λέγουσιν ὑφίκομόν τι δένδρον⁵⁵.
4. Sinait. 2137, 65^r-65^v (έτ. 1718)
'Αρχ. Εἶδες ποτὲ σὺ τὸν τροχὸν τὰς πτερωτάς, ἃς ἔχει⁵⁶.

Με το κείμενο του Σπανέα, τον οποίο συναγωνίζεται σε δημοτικότητα, δεν έχει το ποίημα αυτό, ως γνωστόν, καμιά σχέση. Η σύγχυση οφείλεται σε παρεξήγηση παλαιότερων μελετητών⁵⁷. Η ονομασία Ψευδο-Σπανέας είναι βέβαια ατυχής (αφού και το ίδιο το όνομα του Σπανέα είναι πλαστό και συμβατικό), τη διατηρούμε όμως ελλείψει προσφορότερου τίτλου. Η επιγραφή ορισμένων χειρογράφων «Στίχοι ωραιότατοι» είναι περισσότερο σχόλιο παρά όνομα, το ίδιο και ο τίτλος Carmen paraeneticum που του δίνει στην (όχι πλήρη) έκδοσή του ο V. Lundström⁵⁸. Ούτε και η έναρξη του ποιήματος 'Ο βασιλεὺς ὁ Σολομὼν εἶρηκε πάλαι λόγον, ενδείκνυται για την ονοματοθεσία: όχι μόνο γιατί με το όνομα του Σολομώντα συνδέεται μια παραλλαγή του Σπανέα (αυτή ακριβώς που προκάλεσε τη σύγχυση), αλλά για ένα βασικότερο λόγο, που έχει σχέση, όπως θα δούμε, με τη σύνθεση του ποιήματος.

Το ποίημα αποτελείται από αυτόνομες, επτάστιχες κατά κανόνα «στροφές», των οποίων η θέση μέσα στο ποίημα δεν είναι σταθερή, αλλά ποικίλλει κατά χειρόγραφο: έτσι εξηγούνται οι διαφορετικές ενάρξεις στα τέσσερα χειρόγραφα που καταγράψαμε παραπάνω. Η σπονδυλωτή δομή του ποιήματος, η σύστασή του από ενότητες αυθύπαρκτες, όχι μόνο νοηματικά, αλλά και «μετρικά», ευνοούν την απομόνωση τμημάτων και την αποσπασματική χρήση του.

Από άποψη περιεχομένου όλες οι «στροφές» παρουσιάζουν την ίδια στερεότυπη δομή: Οι πρώτοι στίχοι περιγράφουν μια εικόνα και εισάγονται συνήθως με το ρήμα βλέπω ή συνώνυμο· οι επόμενοι ερμηνεύουν αλληγορικά την εικόνα

53. N. A. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. 1, Αθήνα 1967, σ. 685.

54. Ο.π., τ. 2, Αθήνα 1984, σ. 37.

55. C. Litzica, *Biblioteca Academiei Române. Catalogul manuscriselor grecești*, București 1909, σ. 287.

56. V. N. Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, τ. 3, 1, Petrograd 1917, σ. 341-342.

57. G. Danezis, *Spaneas*, ό.π., σ. 212-214.

58. V. Lundström, *Anecdota byzantina e codicibus Upsaliensibus cum aliis collatis*, Upsala / Leipzig 1902, σ. 1-14. Για άλλες εκδόσεις βλ. G. Danezis, *Spaneas*, ό.π., σ. 210-211 και 227-228. Να προστεθεί εκεί μια ακόμη έκδοση (τρίτη!) του χφ. Γυμν. Μυτιλήνης 37: I. K. Αθανασόπουλος, *Στίχοι ωραιότατοι, Πνευματική Κύπρος* 6, αρ. 66 (Μάρτιος 1966) 148-152.

και εισάγονται με το επίρρημα οὕτω. Δύο παραδείγματα:

*Εἶδες ποτὲ σὺ τὸν τροχὸν τὰς πτερωτὰς ἅς ἔχει,
πῶς ἄνω κάτω φέρονται καὶ στρέφονται κατόπιν;
οὕτως ὁ κόσμος στρέφεται καὶ τὰ τερπνὰ τὰ τούτου*⁵⁹
[.....]

*Εἰς πέλαγος εἰσέβλεψα καθήμενος εἰς ὄρος
καὶ ναῦν κατεῖδον πλέουσαν μετὰ πολλῶν δακρῶν*
[.....]

οὕτως ἡμεῖς ἀνόητοι καὶ μεμνηνότες πλέον [.....]⁶⁰

Το ποίημα έχει ελάχιστα μελετηθεί. Αξιοπρόσεκτη είναι η καλή γνώση των πατερικών χειμένων. Σημειώνω ιδιαίτερα τις αναλογίες με τον Ιωάννη της Κλίμακος. Ένα παράδειγμα:

Ιωάνν. Κλίμ. (PG 88, 1033 B)
*Ἄῃρ καθαρθεὶς νεφελῶν φαιδρὸν ὑπέδειξεν ἥλιον καὶ ψυχὴν
προλήψεων ἀφέσεως ἀξιωθεῖσα πάντως θεῖον φῶς ἐώρακεν.*

Ψευδο-Σπαν. (Lundström) 12
*Ὅταν ἡλίου ἀντικρυς νέφος ὑγρὸν καὶ μέλαν
ιστάμενον αὐγάζηται ἀκτῖσι ταῖς ἐκεῖθεν*
[.....]
*οὕτω ψυχῇ, καὶ μέλαινα τῷ ὑδαρώδει βίῳ
ἡλίου τύχη φωτισμοῦ τοῦ νοητοῦ καὶ θείου.*

Αξιοπρόσεκτες επίσης είναι οι επαφές με ένα ποίημα, που παραδίδεται στον Paris. gr. 2005, αντιγραμμένο το 1447, και αποδίδεται στον Γεννάδιο Σχολάριο. Το ποίημα αυτό είναι σαν ένα είδος απάντησης στις ερωτήσεις, που είδαμε παραπάνω στα δύο πρώτα παραδείγματα του χειμένου, π.χ.

στίχ. 1 *Εἶδον τροχὸν ἀγχίστροφον, εἶδον ὀξείαν δίνην*
(πρβλ. παραπάνω: εἶδες ποτὲ σὺ τὸν τροχόν...)

59. Έχδ. Lundström 1, 1-3. Προτιμῶ τη γραφή εἶδες ορισμένων παραλλαγών, σε αντίθεση με τον Lundström και άλλους εκδότες. Τη γραφή αυτή επιβάλλει πρώτον, η λειτουργική χρήση του βλέπω που επεσήμανα παραπάνω και δεύτερον, οι παράλληλοι στίχοι του Γενναδίου που θα δούμε παρακάτω.

60. Έχδ. Lundström 10, 1-2 και 10, 7.

στίχ. 15-16 *Εἶδον καὶ πλοῖον αὐτανδρον ἐν μέσῳ τῷ πελάγει
κλυδωνιζόμενον δεινῶς καὶ βυθισθῆναι μέλλον
(πρβλ. παραπάνω: καὶ ναῦν κατείδον πλέουσαν...)*

IV. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΛΑΝΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Στίχους από το ποίημα *Περί της πλάνης του κόσμου*, στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω, βρίσκουμε στον κώδικα 2257 της Αθήνας⁶¹. Το ποίημα αυτό κινείται στο ίδιο κλίμα με το προηγούμενο και παρουσιάζει τα ίδια δομικά χαρακτηριστικά.

*Σύρε κονδύλι εἰς νερόν, γράψε ἄνω εἰς ὕδωρ,
καὶ ἂν σταθοῦν τὰ γράμματα καὶ δὲν ἀποληφθῶσι,
οὕτως καὶ δὲν παρέρχεται ἡ κοσμικὴ λαμπρότης.*

Οι στίχοι, αισθητά παραλλαγμένοι, αντιστοιχούν στους στίχ. 130-132 της έκδοσης Reinsch. Πρόκειται φυσικά εδώ για τον γνωστό και ευρύτατα διαδεδομένο λογοτεχνικό τύπο: γράψιμο στο νερό, στο χιόνι, στην άμμο κτλ., που χρησιμοποιείται για να εκφράσει είτε μια μορφή του «αδυνάτου» είτε γενικότερα: ματαιότητα, φθορά, παροδικότητα⁶².

Και το ποίημα αυτό χρειάζεται έναν ευρύτερο φιλολογικό σχολιασμό, όπως θα δούμε με ορισμένα παραδείγματα παρακάτω, αλλά και όπως το έδειξε παραπάνω η διεξοδική απασχόλησή μας με τον στίχ. 121: *Ἄλλων φορένεῖς πρόσωπον, ἄλλων + ἰχάδην + δείχνεις*, όπου υποστηρίχθηκαν οι γραφές *ἰχάδην*, *ἄλλον* και *φοραίνεις*⁶³. Ο τύπος *φοραίνω* συναντάται συχνά στον *Λίβιστρο*: *ἐπαίρνει καὶ φοραίνει το, καὶ εὐθύς ἀπενεκρώθη*⁶⁴.

61. Α. Πολίτης, *Κατάλογος*, ό.π., σ. 279: Athen. 2257, 134^v (16ος αι.).

62. Η πιο συχνή εκδοχή του τύπου αυτού στη νεοελληνική λογοτεχνία είναι η «γραφή στο χιόνι» (δημοτικό τραγούδι, Καζαντζάκης κτλ.) και κυρίως η ιδιαίτερα δημοφιλής «γραφή στην άμμο» (Κρητικό θέατρο, Βαλαωρίτης, Δημ. Παπαρηγόπουλος, Παλαμάς, Σεφέρης κτλ.). Η «γραφή στο νερό» είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο. Η παράθεση παραλλήλων χωρίων και της όχι ευκαταφρόνητης σχετικής βιβλιογραφίας ξεπερνάει τα όρια αυτής της μελέτης. Σκοπεύω να ασχοληθώ σε ιδιαίτερη εργασία με το θέμα. Σημειώνω μόνο το πλούσιο υλικό για τη χρήση του τύπου *καθ' ὕδωρ γράφειν* που παραθέτει ο Α. C. Pearson στο απόσπασμα 811 του Σοφοκλή (*The Fragments of Sophocles*, I-III, Cambridge 1917). Αξίζει κατ' εξαίρεσιν να αναφερθεί ως *curiosum* ένα απόσπασμα του Μιχαήλ Ψελλού. Πρόκειται για την άρση ενός «αδυνάτου» με αλχημιστικά μέσα: *Γράμματα δὲ εἰς ὕδωρ γράφειας, εἰ κικίδα λεπτήν εἰς ὕδωρ διασκεδάσεις καὶ ψιμμύθιον ἅμα ἐλαίῳ προσμίξεις· ἐξυμενοῦται γὰρ ἐντεῦθεν ἡ τοῦ ὕδατος ἐπιφάνεια καὶ δέχεται χειρὸς γραφούσης ἐπιβολήν* (έκδ. Ο. Musso, *Michele Psello, Nozioni paradossali*, Napoli 1977, στίχ. 97-100, σ. 32-33).

63. Ό.π.

64. Λιβ. S 2099· πρβλ. S I 68, S 1728 και Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα*, ό.π., σ. 124· πρβλ. τον επτανησιακό τύπο *καλαίνω* (= *καλῶ*): Γ. Δανιήλ, *Καλόανδρος Πιστός*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 81.

Στον στίχ. 49

καὶ ἔχεις, κρατεῖς, πονηλατεῖς, κολάζεις, τιμωρεῖς τους

πρέπει να διορθώσουμε *πονηλατεῖς*. Το μεταγενέστερο και μεσαιωνικό αυτό ρήμα και τα παράγωγά του⁶⁵ φαίνονται να είναι ιδιαίτερα αγαπητά στα υστεροβυζαντινά χρόνια (Θ. Πρόδρομος, Ι. Τζέτζης, Κ. Μανασσής) και μάλιστα στο μυθιστόρημα (π.χ. Νικήτας Ευγενειανός). Ιδιαίτερα συχνό είναι στον *Λίβιστρο*⁶⁶. Συγκρίνοντας τις παραλλαγές του *Λιβίστρου* συμπεραίνουμε ότι, με την πάροδο του χρόνου και με την απομάκρυνση από τα λόγια πρότυπα, το ρήμα πέφτει σε αχρηστία, γεγονός που διαπιστώνεται από δύο φαινόμενα: α) παραφθορά: *πονολατοῦμαι* Ε 1983, αντί *πονηλατοῦμαι*, όπως ακριβώς στο χωρίο του *Πλάνου κόσμου* και β) αντικατάσταση:

S 508 *καὶ κάθισε καὶ ἀνεστόρησε τὸ τί ἐπονηλατήθην*
(Ε 1611: *πόνους τοὺς ἀντιστάθην*)

S 291 *ἀλλὰ διὰ τὴν ἀγάπην σου πονηλατοῦμαι τόσα*
(Ρ 1376: *τόσα δεινὰ πανθάνω*)⁶⁷.

Στον *Λίβιστρο*⁶⁸, αλλά και σε πάμπολλα άλλα δημώδη κείμενα⁶⁹, συναντάται ο παροξύτονος τονισμός της αντωνυμίας *ποταπός*, -ή, -ό, δηλαδή: *ποτάπος*, *ποτάπη*, *ποτάπο*, π.χ. *Λιβ.* S I 80:

καὶ νὰ ἰδῆς τὸ ἐπιχείρημα, ποτάπον νὰ τὸ ἔχῃς.

Η ίδια γραφή επιβάλλεται οπωσδήποτε για μετρικούς λόγους στους στίχους του *Πλάνου κόσμου*:

16 *Οὐκ ἔν ψυχῇ, ὁποὺ οὐκ ἔμαθεν ποταπὴν ἔχεις φύσιν*
125 *Οὐκ οἶδα ἐκεῖνος ὁ Πρωτεὺς ποταπὴν νὰ εἶχεν φύσιν*
(να γραφεί: *ποτάπην*).

65. Πρβλ. Liddell-Scott, Stephanus, Ducange, Sophocles, Δημητράκος στις λ. *ποινάλιος*, *ποιναλίζω*, *πονηλασία*, *πονηλατῶ* (-οῦμαι), *πονηλάτης*, *πονηλατιστής*, *πονήλατος*.

66. Αφθονά χωρία με το ρήμα και τα παράγωγά του στη J. Lambert, *Le roman de Libistros*, Glossaire, ὁ.π., σ. 487.

67. Αμφιβάλλω, αν σε αυτό το στάδιο η λέξη ήταν «πασίγνωστη», όπως ισχυρίζεται ο Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα*, ὁ.π., σ. 117-118.

68. Π.χ. S 2074, S 2590, S 2592, S I 80 κ.ά.

69. Φαλιέρος, *Ιστορία και Όνειρο* (v. Gemert), σ. 201: *ποτάποιος Ερωτοπαίγνια* (Hesseling / Pernot) 507· *Φλώριος* (Κριαράς) 620, 892· *Φλώριος* (Hesseling) 906 κ.ά.

Πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκατάσταση των στίχ. 136-137:

+ ὥσπερ τις + ἀπλώσει χεῖρας του καὶ ἀπὸ τριχῶν σὲ πιάσει,
ἃς ἔναι, κόσμε, ἀμέριμνος ὅτι ἐκέρδισέ σε.

Επιβάλλεται κατὰ τη γνώμη μου η διόρθωση: ὅστις, μια γραφή που δικαιολογείται τόσο νοηματικά όσο και παλαιογραφικά. Το ὅλο χωρίο απηχεί, ὅπως θα δούμε παρακάτω, μια συγκεκριμένη εικαστική παράσταση και σημαίνει: «Ὅποιος απλώσει το χέρι του και σε πιάσει ἀπὸ τα μαλλιά, κόσμε, πρέπει να θεωρεῖται ευτυχισμένος, γιατί σε κέρδισε». Ἄρα ο χώρος ἀνάμεσα στους σταυρούς πρέπει να περιείχε μια αναφορική/ἀόριστη αντωνυμία, που θα ἦταν ἡ η ὥσπερ ἢ —το πιθανότερο— η αντων. ὅστις. Ο συμφυρμός τους στον στίχο πρέπει να προήλθε ἀπὸ διόρθωση *supra lineam* (τις πάνω ἀπὸ το περ) που εισήλθε στο κείμενο.

Οι στίχοι αυτοὶ εἶναι ἓνα χωρίο-κλειδί για την ἀνάγνωση του ὅλου κειμένου, καθὼς δεν πρόκειται ἀόριστα μόνο για τον πλανερὸ κόσμο (τον ψεύτη ντουινά) που περιγράφεται στο ποίημα, ἀλλὰ για μια εντελὸς καθορισμένη και εικαστικά παγιωμένη μορφή, τον Βίον, ὅπως παρουσιάζεται στη βυζαντινὴ και τη μεταβυζαντινὴ εικονογραφία, ἀλλὰ και ὅπως περιγράφεται π.χ. στο *Περὶ ματαιότητος του Βίου* του Θεοδώρου Προδρόμου⁷⁰ ἢ στον *Καθρέπτη* γυναικῶν του *Καισαρίου Δαπόντε*⁷¹:

*Πιάνω, ἀνοίγω, τὸ λοιπόν, βιβλίον νὰ διαβάσω,
τί μ' ἔτυχε δὲν ἤμπορῶ, ποτὲ νὰ τὸ ξεχάσω.
Μ' ἔτυχε, φίλε, νὰ ἰδῶ εὐθύς ζωγραφισμένον,
τὸν Βίον, ἡγουν τὴν ζωὴν, σὰν ἄνδρα στορισμένον.
Μὲ σχῆμα, ὅπου μ' ἔκαμε νὰ τὸν ἀνατριχιάσω,
νὰ φοβηθῶ καὶ ζωντανὸν τὸν Βίον νὰ λογιάσω.
Γυμνὸν τελείως καὶ ξηρόν, καθὼς γράφουν τὸν Χάρο,
στὰ δύο του πόδια δύο τροχοί, καὶ φόβον νὰ μὴ πάρω;
Καὶ εἰς τὲς ἄντζες του πετερά, κ' ἓνα ζυγὶ βαστοῦσε,
καὶ ἓνας ἄνθρωπος ἐκεῖ αὐτὸν τὸν ἐκρατοῦσε.*

Η περιγραφή του Βίου ἀπὸ τον Δαπόντε ανταποκρίνεται πλήρως στην παράσταση του Βίου ἀπὸ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία της Χίου, που δημοσίευσε το

70. Το κείμενο: PG 133, 1419-1420· για την παράδοση του ποιήματος: W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien, 11], Wien 1974, σ. 53-54.

71. Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης γυναικῶν*, τ. 2, Λειψία 1766, σ. 410-411.

1966 ο Χ. Μπούρας (σχέδ. 1)⁷². Ο τελευταίος στίχος του Δαπόντε αναφέρεται στο χαρακτηριστικό τσουλούφι που έχει μπροστά στο κεφάλι ο κατά τα άλλα φαλακρός Βίος στις εικαστικές παραστάσεις: από εκεί τον πιάνει ο άνθρωπος. Την ίδια παράσταση υπαινίσσεται το ομότιτλο ποίημα του Θεοδώρου Προδρόμου:

Ἐμὲ τὸν Βίον, ἄνθρωπε, δέξαι σου παραινέτην.

Ἐτυχες, εὖρες, ἔλαβες, κατέσχεες μου τὰς τρίχας.

Στην ίδια τέλος παράσταση αναφέρονται οι στίχοι 136-137 του Πλάνου κόσμου, που είχαμε ως αφετηρία για την ανάγνωση που προτείναμε:

Ὅστις ἀπλώσει χεῖρας του καὶ ἀπὸ τριχῶν σὲ πιάσει,
ᾧς ἔναι, κόσμε, ἀμέριμνος, ὅτι ἐκέρδισέ σε.

Όλες αυτές οι απεικονίσεις ανάγονται στο εικονογραφικό πρότυπο του αρχαίου Καιρού (στην αρχ. ελλ. σημασία «ευκαιρία»)⁷³, που αργότερα στη Δύση αλλάζει φύλο και γίνεται *Occasio*⁷⁴, μια παράσταση με ευρεία επίδραση στην εμβληματική και στη λογοτεχνία. Από αυτήν προέρχεται και η κοινή σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες έκφραση «πιάνω την ευκαιρία από τα μαλλιά» (= εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία), π.χ. αγγλικά «to take the time by the forelock» και γερμανικά «Die Gelegenheit beim Schopf fassen»⁷⁵.

Επιστρέφοντας και ξανακοιτάζοντας τα κείμενα, για τα οποία έγινε λόγος εδώ (με εξαίρεση ίσως τον *Λίβιστρο*), μπορούμε να προσδιορίσουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Η δομή τους είναι σπονδυλωτή, αποτελούνται δηλαδή από χωριστές αυτόνομες ενότητες. Η έλλειψη συνοχής είναι ακριβώς αυτή που ευνοεί την απόσπασή τους και την κατά κάποιον τρόπο «ανθολογική» τους χρήση.

72. Χ. Μπούρας, Αλληγορική παράσταση του Βίου-Καιρού σε μια μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο, *Αρχαιολογικών Δελτίων* 21 Α 1966 (1967) 26-34. Εκεί η παλιότερη βιβλιογραφία για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εξέλιξη του εικονογραφικού αυτού θέματος, καθώς και άφθονο εικαστικό υλικό.

73. H. Lamer, *Kairos*: Pauly / Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 10, 2 (1919) 1058-1521· S. P. Kershaw, *Personification in the Hellenistic Worlds: Tyche, Kairos, Nemesis*, Phil. Diss. Univ. Bristol, 1986.

74. R. Wittkower, *Allegorie und der Wandel der Symbole in Antike und Renaissance*, Köln 1984, σ. 186-206 (= *Gelegenheit, Zeit und Tugend*) και σ. 207-217 (*Geduld und Gelegenheit*)· B. Tiemann, *Fabel und Emblem*, München 1974, σ. 92-93 (*Occasio*)· Th. Braunhielm, *Occasio: Iconographisk Post* (Stockholm 1990), 12-24.

75. Βλ. την υποδειγματική μελέτη του Γερμανού συγκριτολόγου Horst Rüdiger, *Göttin Gelegenheit. Gestaltwandel einer Allegorie*, *Arcadia* 1 (1966) 121-166.

Τα θέματά τους είναι σε μεγάλο βαθμό κοινά: η πλάνη του κόσμου, η φθορά, η ματαιιότητα.

Η παράδοσή τους είναι επίσης χαρακτηριστική: τις περισσότερες φορές στην αρχή ή στο τέλος ή σε ενδιάμεσα κενά του κώδικα, δεν είναι αποτέλεσμα παραγγελίας, αλλά αντικατοπτρίζουν μια «ανθολογική» διάθεση και μια προσωπική προτίμηση.

Χαρακτηριστική είναι η συνύπαρξη αυτών των κειμένων στο ίδιο χειρόγραφο, π.χ. στον *Bucur. 601*, όπου συμπαραδίδονται η «έκφραση» του Βίου του Προδρόμου με τον *Ψευδο-Σπανέα*.

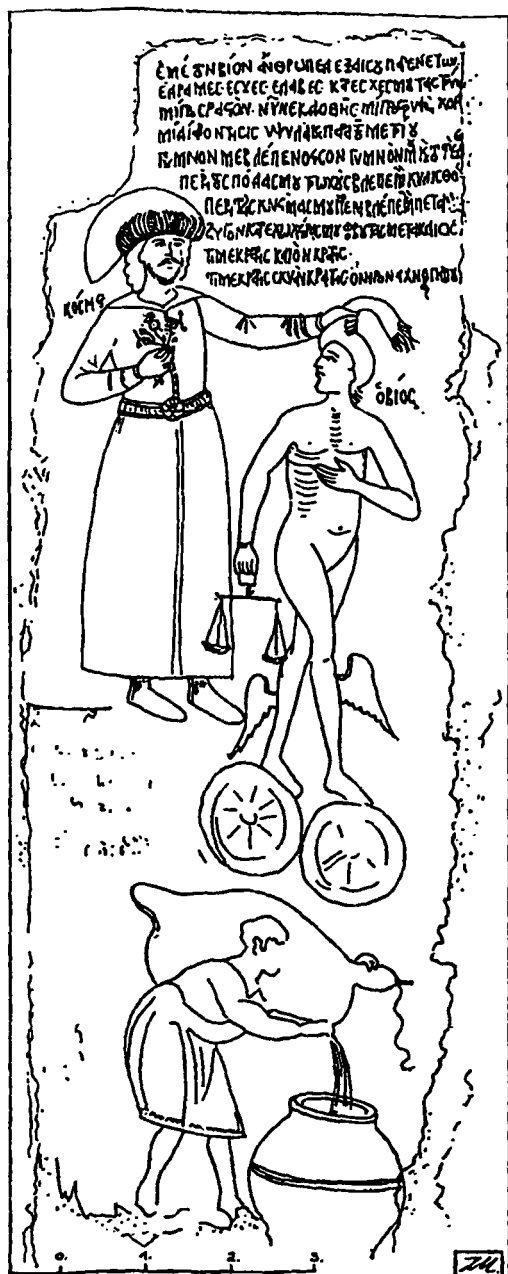
Αξιοπρόσεκτη είναι και η γειτνιάσή τους με ένα σταθερό ρεπερτόριο μικρότερων κειμένων, όπως το επίγραμμα του Παλλαδά «*γυμνός είμι*»⁷⁶, π.χ. στον *Σπανέα* του *Athen. 2468*.

Η απόληξη όλων αυτών των χειρογράφων χαρακτηριστικών βρίσκεται στον *Δαπόντε*, όπου έχουμε μια κατά κάποιον τρόπο επιβίωσή τους σε τυπογραφική μορφή. Πράγματι σε μια συνολική έκταση τριών σελίδων του *Καθρέπτη* γυναικών⁷⁷ συνυπάρχουν σχεδόν όλα τα κείμενα που συναντήσαμε προηγουμένως: η «έκφραση» του Βίου, το ποίημα του Θεοδώρου Προδρόμου για τη ματαιότητα του Βίου, το επίγραμμα του Παλλαδά και ο *Ψευδο-Σπανέας*.

Μόναχο

76. Με την τύχη του επιγράμματος του Παλλαδά στα μεσαιωνικά χρόνια ασχοληθήκαμε σε άλλη ευκαιρία, πρβλ. σημ. 50. Η διάδοσή του συνεχίζεται και στα νεότερα χρόνια. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε, εκτός από τον *Δαπόντε* (πρβλ. σημ. 77) τον Ιωάννη Βηλαρά: «*Γυμνός στον κόσμο μπήκα και θέλα βγω γυμνός*» (εκδ. Γ. Α. Βαβαρέτου, Αθήνα 1935, σ. ιε') και τον Αθανάσιο Χριστόπουλο: πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Απανθίσματα*, Αθήνα 1962, σ. 96-97.

77. Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης γυναικών*, ό.π., τ. 2, σ. 410-412, 423.

Σχ. 1. Παράσταση του Βίου σε μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο. Χ. Μπού, Αρχαιολ. Δελτίον 21 Α (1966).

A CRITICAL NOTE ON THE TEXT OF ST. ANSELM'S
CUR DEUS HOMO I,21

When I was translating into modern Greek the *Cur Deus homo* of St. Anselm from the critical edition of F. S. Schmitt, I met with a problem of meaning in the following part from I,21¹.

Anselmus. *Ponamus omnia illa quae modo posuisti* [see I,20; ed. Schmitt, Vol. II, 86,24-26: *paenitentiam, cor contritum et humiliatum, abstinentias et multimodos labores corporis, et misericordiam dandi et dimittendi, et oboedientiam*] *te pro peccato posse solvere, te non debere, et videamus utrum possint sufficere ad satisfactionem unius tam parvi peccati, sicuti est unus aspectus contra voluntatem Dei.*

Boso. *Nisi quia audio te hoc ponere in quaestionem, putarem me hoc peccatum una sola compunctione delere.*

A. *Nondum considerasti, quanti ponderis sit peccatum.*

B. *Nunc ostende mihi.*

A. *Si videres te in conspectu Dei, et aliquis tibi diceret: «aspice illum», et Deus econtra: «nullatenus volo ut aspicias», quaere tu ipse in corde tuo quid sit in omnibus quae sunt, pro quo contra voluntatem Dei deberes illum aspectum facere.*

B. *Nihil invenio propter quod hoc debeam, nisi forte sim in ea necessitate positus, ut sit necesse me aut hoc aut majus facere peccatum.*

A. *Remove hanc necessitatem, et de solo hoc peccato considera, si possis illud facere pro te ipso redimendo.*

B. *Aperte video quia non possum.*

Anselm's last reply to Boso² is logically unsuited to the meaning of the passage quoted. For what Anselm here intended to prove is that even the slightest of sins constitutes before God's eyes a supremely grave fault, for

1. *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi opera omnia ad fidem codicum recensitorum*, vol. II, Romae & Edinburgi 1946, p. 83,13-28. This problem is not smoothed over in any of the modern translations of the *Cur Deus homo*.

2. *Op.cit.*, p. 88,26-27.

which nobody has anything sufficiently great to offer to God in expiation. In this context the meaning of the phrase: «...consider as regards this sin alone, if you can commit it in order to redeem yourself» does not fit at all. Besides, the idea of committing a sin for redemption's sake is altogether absurd: one could not commit a sin before God's eyes in order to be expiated *through* it; on the contrary, one needs to be expiated or redeemed *from* a sin through a good action sufficient for the expiation of, or redemption from, the sin.

Now if one wishes to insist on the accuracy of Schmitt's text, there is just one way of doing so: to construe the word *illud* as referring to the *compunctio* which Boso spoke of as an adequate means of expiation from a slight sin. Yet this is not a plausible way of reading this part of Anselm's and Boso's conversation, since the pronoun *illud*, can only with great difficulty be considered as referring to a noun «compunctione» that appears only once many lines above rather than to «peccato», which is uttered just one line before. Besides, the fact that the remote «compunctione» is grammatically feminine while «peccato» is neuter renders it even more difficult for the reader to see behind the neuter «illud» the feminine «compunctio».

This internal indication that we may have to re-examine Schmitt's text in this passage is corroborated by a fact which at the same time points to a solution of the problem. The Greek Byzantine translation of the *Cur Deus homo* —unedited as yet— which is contained in *Vat. gr.* 614, ff. 84-109 and attributed to Manuel Calecas³, clearly presupposes as its original

3. See G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura Bizantina del secolo XIV*, Città del Vaticano 1931, p. 90. Mercati bases his view on the fact that the handwriting of the manuscript is that of Manuel Calecas and that there are many marginal corrections. This, however, does not consist an unshakable proof of Mercati's point; for it is, at least in principle, possible that Calecas copied a translation made by his teacher Demetrius Cydones and then brought some corrections to it. I hope that I shall be soon able to offer some evidence on behalf of the view that the first Greek translator of the *Cur Deus homo* was Demetrius Cydones. As I already said, in the *Codex Vallicellianus* 151 (= *Allacci XXXIX*), which contains, inter alia, Demetrius Cydones' translations of St. Anselm's *De processione Spiritus sancti* and *Epistola de sacrificio azimi et fermentati* (E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche Italiane*, Vol. II, Milano 1902, p. 207), is also contained a full translation of the *Cur Deus homo* (ff. 1-90), which is very similar (although not identical) to that contained in the *Vaticanus graecus* 614. As of now I can only note that this view, albeit not the prevalent one today, was produced as probable by M. Jugie («Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance au XIV et XV siècles», *Échos d'Orient* 27, 1928, p. 396) on the basis of the *Cod. Vallic.* 151 and has been at least left open by H.-G. Beck (*Kirche und theologische Literatur in byzantinischen Reich*, München 1959, p. 734). Moreover, it is a view which, if true, enables us to account for the presence of striking Anselmian soteriological views in the *De vita in Christo* of Nicholas Cabasilas, an intimate friend of Demetrius Cydones. The similarities between Anselm's *Cur Deus homo* and Cabasilas' *De vita in Christo*, already noticed by W. Gass (*Die Mystik des*

a Latin text different from the text that was established in our century by F. S. Schmitt⁴. Now if we read the Greek translation of the problematic reply in the passage quoted above, we will realise that its meaning differs from that of the modern edition of the Latin text in a way that clears up Anselm's puzzling answer to Boso at the end of this part of their conversation. Here is the Greek passage.

A. Ὑποθώμεθα πάντ' ἐκεῖνα ἅπερ ἄρτι προυθέμεθα, τό γε σε μὴ ὀφείλῃν, καὶ τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀμαρτήματος δύνασθαι σε διαλύσασθαι, καὶ σκοπῶμεν εἰ ἀρκέσαι δυνηθεῖεν πρὸς ἱκανοποίησιν οὐτινοσοῦν τινος ἐνὸς ἀμαρτήματος μικροῦ, ὥς ἐστιν ἀπόβλεψις μία κατὰ τῆς τοῦ Θεοῦ βουλήσεως.

B. Εἰ μὴ σὺ περὶ τούτου προυτίθεις εἰπεῖν, ἔγωγ' ἂν ἐνόμισα τοῦτ' ἐν ἀμαρτημα μιᾷ μόνῃ κατανύξει δυνηθῆναι με ἀπαλεῖψαι.

A. Οὕτω κατείληφας πόσου σταθμοῦ τὸ ἀμάρτημα ἐστὶ.

B. Νῦν αὐτὸς δεῖξον.

A. Εἰ σαυτὸν ἐώρας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ τίς σοι ἔλεγεν «ἀπόβλεπον ἐκεῖσε», ὁ δὲ Θεὸς τούναντίον ὡς «ἄρ' οὐδαμῶς σε ἀποβλέπει βούλομαι», αὐτὸς ἐν σαυτῷ διερεῦνῃσαι τί ποτ' ἐστὶν ἐν τῷ παντί, ὑπὲρ οὗ ὀφείλοισ ἂν κατὰ τῆς τοῦ Θεοῦ βουλήσεως ἐκείνην τὴν ἀπόβλεψιν ἐργάσασθαι.

B. Οὐχ εὐρίσκω οὐδὲν ὑπὲρ οὗ ἂν ὀφείλω, εἰ μὴ ποτ' ἴσως ἀνάγκη τοιαύτη περιληφθεὶς ἀνάγκην ἔξω ἢ τοῦτο ἢ μείζον ἀμάρτημα ποιῆσαι.

A. Ὑφες ταυτηνὶ τὴν ἀνάγκην, περὶ δὲ τοῦ ἀμαρτήματος μόνου τούτου σκόπει, εἰ δύνασάι τι ποιεῖν ἀπ' ἐκείνου σε δυνάμενον λυτροῦσθαι.

B. Τὸ μὴ δύνασθαι με καθαρῶς βλέπω.

The conclusion is evident. There is in the *Cur Deus homo* a passage which is both more plausible *per se* and in better accord with its context if it is read according to the Byzantine translation of the 14th c. than according to the (otherwise excellent) modern critical edition of F. S.

Nikolaus Cabasilas von *Leben in Christo*, Greifswald 1849. Neue Titel-Ausgabe von M. Heinze, Leipzig 1899, p. 76-80), have been either unreasonably denied (especially by P. Nellas, *Ἡ περὶ δικαιοσύνης διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα*, diss., Piraeus 1975, p. 45-57) or inadequately explained —e.g. by W. Gass (loc. cit.), J. Rivièrre (*Le dogme de la rédemption. Études critiques et documents*, Louvain 1931, p. 296-301) and S. Salaville («Vues sotériologiques chez Nicolas Cabasilas», *Revue des Études Byzantines* 1, 1943, p. 5-57). Salaville, although he recognised the presence of some important Anselmian soteriological views in the *De vita in Christo*, did not suggest a plausible route for the transmission of Anselmian views to Nicholas Cabasilas, and so left the problem unsolved.

4. Having transcribed this Byzantine translation, I can assert that the differences between the Latin text behind it and the text of the critical edition are numerous and in many cases substantial.

Schmitt. Editing and studying this translation will thus be shown to be useful from the point of view not only of Byzantine studies but also of the study of the *Cur Deus homo* itself. Even if it proves difficult to find out with certainty which Latin manuscript the Greek translator was working from, the strongly literal character of the translation makes it possible to reconstruct it to some extent. In the particular passage at issue here this method would give us a Latin text such as: ...*si possis aliquid facere quod ab eo [sc. peccato] te possit redimere*. This may constitute an improvement in Schmitt's already excellent edition. This scenario is further corroborated by the fact that another Byzantine translation of the *Cur Deus homo*, which is contained in the *Vallicellianus 151* (= *Allacci XXXIX*), clearly presupposes as its original the same text presupposed by the translator of the *Vat. gr.* 614⁵.

However, some caution is in order. The Byzantine translation was made about three centuries after St. Anselm composed his *Cur Deus homo* (ca. 1094-1098), and almost three centuries after the writing of the most important surviving manuscript of St. Anselm's collected works⁶. How likely is it, then, that the Greek translator had in his possession a Latin manuscript more trustworthy than the many previous ones which have been preserved and used in accordance with modern editorial rules? In other words, it is highly likely that the Byzantine translation has many problems similar to the single one I met with in the Latin text of Schmitt's edition. For example, in the passage quoted above, while Anselm's last answer makes better sense if we follow the Byzantine translation, the opening phrase of the passage becomes meaningless and absurd if we abandon Schmitt's text and rely on the Byzantine translation. Indeed, in the latter, while the words are carefully transmitted from Latin to Greek, the syntax of the period is different and —what is the most important— the meaning does not fit at all with Anselm's argument in I, 20-21. Nowhere had Anselm and Boso come to an agreement about the question of the possibility of someone's being redeemed from his sins through acts of penitence without the Incarnation. If Anselm had conceded that these actions can achieve such an expiation, it would be not only superfluous to

5. F. 95^r30-95^v2. The translation of the passage in the *Cod. Vallic.* 151 (ff. 44^r16-44^v20) runs in the same way (except from the unessential substitution of ἀφεζ for ἀφελε).

6. MS Bodley 271, from the Christ Church, Canterbury. R. W. Southern considers the decade of 1120 and probably its second half as the most likely date of this manuscript (*St. Anselm and His Biographer. A Study of Monastic Life and Thought, 1059 - c. 1130*, Cambridge 1963, p. 238, n. 1; see also R. W. Southern, *St. Anselm. A Portrait in a Landscape*, Cambridge 1990, p. 460 ff.).

continue his search for the means of redemption but also self-contradiction to admit (*προυθέμεθα*: sc. Anselm himself, too) that these means are acts of penitence, since Anselm's argument for the necessity of the Incarnation of God was in part based precisely on the inadequacy of all human means for redemption.

This cautionary observation, however, must not be thought of as a counter-argument to my claim. It is only a question, the answer to which will test the validity of the hypothesis produced above.

Athens

Κωνσταντίνου Γ. Οικονόμου

ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ
ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΚΑΠΗΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΖΑΡΙΔΗ
ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΛΑΚΑΠΗΝΟΥ*

Ο Γεώργιος Λακαπηνός και ο Ανδρόνικος Ζαρίδης έζησαν στους πρώιμους παλαιοιολόγειους χρόνους (τέλη 13ου και αρχές 14ου αι.) και υπήρξαν μαθητές του Μάξιμου Πλανουόδη (1255-1305 περίπου). Από την αλληλογραφία των δύο ανδρών έχουν σωθεί 32 επιστολές, 24 του Λακαπηνού και 8 του Ζαρίδη, οι οποίες συναπαρτίζουν το λεγόμενο «Επιστολάριο του Λακαπηνού». Οι επιστολές αυτές, γραμμένες σε έντονα ρητορικό ύφος και αττικίζουσα γλώσσα, επιλέχτηκαν από τον Λακαπηνό, που ήταν γραμματοδιδάσκαλος, να «εκδοθούν», προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως κείμενα στη διδασκαλία της γραμματικής, της ρητορικής και της επιστολογραφίας· αυτό συνάγεται κυρίως από το γεγονός ότι συνέταξε σε αυτές —εκτός από τη 17η και τη 18η— επιμερισμούς. Απόλυτα προσηλωμένος στο ιδεώδες του αττικισμού και της μιμήσεως των Βυζαντινών, ο Λακαπηνός παρέθεσε στους *Επιμερισμούς*, για την τεκμηρίωση των γραμματικών πληροφοριών, χωρία που απέδωσε σε διάφορους συγγραφείς, μεταξύ των οποίων ο Όμηρος, ο Αριστοφάνης, ο Δημοσθένης, ο Ευριπίδης, ο Σοφοκλής, ο Αίλιος Αριστείδης, ο Λιβάνιος, ο Λουκιανός, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και άλλοι. Το *Επιστολάριο* και οι *Επιμερισμοί* του Λακαπηνού μελετήθηκαν ευρέως και άσκησαν ως ρητορικό και γραμματικό εγχειρίδιο αρκετά μεγάλη επίδραση στους επόμενους αιώνες¹. Ο Σουηδός φιλόλογος Sigfrid Lindstram εξέδωσε στα 1910 τις 10 πρώτες επιστολές και τους αντίστοιχους σε

* Ευχαριστώ θερμά τον σεβαστό μου δάσκαλο κ. Δ. Α. Χρηστίδη, καθηγητή της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο Α.Π.Θ., που επέτρεψε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την εκπόνηση της εργασίας αυτής κατά τη διάρκεια του α' κύκλου των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. (1994-1996), καθώς και τους καθηγητές κ. Π. Σωτηρούδη και κ. Χ. Θεοδωρίδη για τις υποδείξεις που μου έκαναν.

1. Σ. Ίω. Κουρούσης, *Τὸ Ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἱατρὸς-ἄκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.-1328/); Μελέτη φιλολογικὴ*, [«Ἀθηνᾶ», Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 23], Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον Ἑμμ. Παπαδάκη, 1984-1988, σ. 8-100, όπου και βιβλιογραφία.

αυτές επιμερισμούς². Της έκδοσης αυτής είχαν προηγηθεί κάποιες τμηματικές και έμμεσες εκδόσεις των *Επιμερισμών*³. Η πρώτη πλήρης έκδοση των *Επιστολών* του Λακαπηνού και του Ζαρίδη και των *Επιμερισμών* του Λακαπηνού πραγματοποιήθηκε από τον Lindstam στα 1924⁴.

Διάφορα βυζαντινά φιλολογικά εγχειρίδια περιέχουν, όπως γνωρίζουμε, άγνωστα από άλλου αποσπάσματα αρχαίων συγγραφέων⁵. Μερικά λοιπόν από τα παραθέματα και των *Επιμερισμών* που δεν εντοπίστηκαν στα σωζόμενα έργα

2. *Georgii Lacapeni epistulae X priores cum epimerismis editae*, Uppsala (στο εξής: Lindstam 1910). Η 13η επιστολή είχε εκδοθεί παλαιότερα από τον D. Bassi, *RFIC* 25 (1887) 274-275 (Κουρούσης, ό.π., σ. 8, σημ. 1).

3. Lindstam 1910, σ. XXXII-XXXV. Η παλαιότερη είναι η επώνυμη έκδοση τμημάτων μιας διασκευασμένης μορφής των *Επιμερισμών* του κώδικα Mosquensis (Synodalis) 459 (πρώην 303· 15ου και 16ου αι.) από τον Chr. Frid. Matthaei, *Lectiones Mosquenses*, Lipsiae 1779, τ. I, σ. 35-79 (Excerpta ex grammatica Georgii Lacapeni). Έμμεση, εξ άλλου, έκδοση των *Επιμερισμών* θεώρησε ο Lindstam τη δημοσίευσή από τον G. Hermann, *De emendanda ratione graecae grammaticae*, Lipsiae 1801, σ. 353 κ.ε. (Libellus de constructione verborum), της ανώνυμης *Περί συντάξεως τῶν ῥημάτων πραγματείας* του κώδικα Monacensis (Augustanus) 499, που αποτελεί, όπως διαπίστωσε, συμπλήρωμα από τμήματα των *Επιμερισμών* και του γραμματικού έργου ενός άλλου συγγραφέα για τον οποίο είκασε ότι ήταν ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Επειδή, τέλος, οι *Επιμερισμοί* είχαν αποτελέσει βασική πηγή για το λεξικό του κώδικα Par. gr. 2562 (14ου-15ου αι.), μέρη του οποίου δημοσίευσε ο Fr. Osann, *Philemonis grammatici quae supersunt*, Berolini 1821, και για το λεξικό του Φαβωρίνου (εκδόσεις: Romae 1523 και Basileae 1538), ο Lindstam θεώρησε και αυτές τις εκδόσεις έμμεσες εκδόσεις των *Επιμερισμών*.

4. *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae Epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni, Accedunt duae epistulae Michaelis Gabrae ad Lacapenum, Gothoburgi, Typis descripsit Elan- ders Boktryckeri Aktiebolag* (στο εξής: Lindstam 1924). Περισσότερες πληροφορίες για τις εκδόσεις Lindstam 1910 και 1924 βλ. στον Κουρούση, ό.π., σ. 8, σημ. 1. Οι παραπομπές της παρούσας εργασίας γίνονται στην έκδοση του 1924 (*Επ.*= *Επιστολές*, *Επιμ.*= *Επιμερισμοί*) κατά σελίδα και στίχο. Στην praefatio της έκδοσης του 1924, σ. XI, ο Lindstam ανήγγειλε τη συγγραφή μιας ειδικής εργασίας με τον τίτλο *Prolegomena in Lacapenum* στην οποία θα μελετούσε αναλυτικά τη χειρόγραφη παράδοση των χειμένων. Τέτοια εργασία δεν δημοσιεύτηκε, από όσο γνωρίζουμε, ποτέ. Από τα στοιχεία πάντως που προσέφερε στις δύο εκδόσεις (1910, σ. XXV-LX, και 1924, σ. V-XII· βλ. και πιο πάνω, σημ. 3) συμπεραίνουμε ότι η παράδοση του *Επιστολαρίου* και των *Επιμερισμών* του Λακαπηνού είναι ιδιαίτερα περίπλοκη, καθώς επίσης και ότι και από την περίπτωση των *Επιμερισμών* επιβεβαιώνεται η γενική διαπίστωση, για την παράδοση των βυζαντινών φιλολογικών εγχειριδίων, του K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München² 1897, σ. 501 (ελλην. μετάφρ.: Γ. Σωτηριάδη, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, I-III, Έν' Αθήναις 1897-1900, τ. II, σ. 185): «Πᾶς διδάσκαλος καὶ ἀντιγραφεὶς συνεχῶς νευεν, ἐπέτεμενεν ἢ ἐπέξετεινεν αὐτὴς καὶ αὐτὴς κατὰ τὸ αὐτῶν δοκοῦν τὴν πηγὴν του». Ο Lindstam δήλωσε (1924, σ. XL) ότι χρησιμοποίησε ως βάση για την έκδοσή του μόνο τα χειρόγραφα εκείνα που παραδίδουν το χείμενο στη μορφή με την οποία πιστεύει (1910, σ. XXIX) ότι προήλθε αυτό από τη γραφίδα του Λακαπηνού: καθεμιά επιστολή ακολουθούμενη από τους επιμερισμούς της.

5. Π.χ. τα λεξικά (βλ. πρόχειρα H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München 1978, τ. II, σ. 33-50 [ελλην. μετάφρ.: *Βυζαντινή λογοτεχνία, Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, I (1987), II (1992), III (1994), Ἀθήνα, MIET, τ. II, σ. 407-430])· μια χαρακτηριστική περίπτωση, το λεξικό του πατριάρχη Φωτίου (9ος αι.), βλ. K. Tsan- tsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, Athens 1984.

των συγγραφέων στους οποίους αποδίδονται αυτά από τον Λακαπηνό περιλήφθηκαν από ορισμένους φιλόλογους μεταξύ των αποσπασμάτων των συγγραφέων αυτών. Ο H. Sauppe περιέλαβε 5 παραθέματα που αποδίδονται στον Δημοσθένη, αλλά δεν εντοπίστηκαν στα σωζόμενα έργα του (*Επιμ. Επ.* ε' 35,5, 36,28, 38,12, η' 69,3 και λβ' 196,8), στα «ἀπαράσημα» αποσπάσματα του ρήτορα (απ. 9, 15, 18, 8 και 11)⁶. Εξάλλου, ο R. Förster περιέλαβε 7 παραθέματα που αποδίδονται στον Λιβάνιο, αλλά δεν εντοπίστηκαν στα σωζόμενα έργα του⁷, στα αποσπάσματα του Λιβανίου⁸, τα 6 όμως από αυτά τα ενέταξε σε μια ξεχωριστή ενότητα αποσπασμάτων τη γνησιότητα των οποίων αμφισβήτησε⁹. Τέλος, το παράθεμα των *Επιμ. Επ.* β' 13,1 που αποδίδεται στον Αριστοφάνη, αλλά δεν εντοπίστηκε στις σωζόμενες κωμωδίες του, καταχωρίστηκε από τον T. Kock στα «ἀδῆλων δραμάτων» αποσπάσματα του ποιητή (απ. 589)¹⁰. το παράθεμα ωστόσο αυτό δεν συμπεριλήφθηκε σε καμιά κατηγορία αποσπασμάτων του Αριστοφάνη από τους νέους εκδότες των αποσπασμάτων των κωμικών ποιητών Kassel και Austin¹¹.

Όπως διαπιστώνουμε από το υπόμνημα πηγών της έκδοσης των *Επιστολών* και των *Επιμερισμών* του 1924, ο Lindstam κατόρθωσε να εντοπίσει και

6. *Oratores Attici*, Turici 1850, Hoehr (φωτ. ανατύπ. Hildesheim 1967, Georg Olms Buchhandlung), σ. 253-257 (ο Sauppe πληροφορεί ότι είχε υπόψη τα παραθέματα αυτά από τις εκδόσεις του Hermann και του Osann και από το λεξικό του Φαβωρίνου [βλ. πιο πάνω, σημ. 3]). Τα αποσπάσματα αυτά τα βρίσκουμε και στην έκδοση του R. Clavaud, *Démosthène, Lettres et fragments*, Paris, Les Belles Lettres, 1987, σ. 133-139 (απ. 6, 12, 14, 5, 8).

7. Βλ. Lindstam 1924, I. Index locorum ex auctoribus allatorum (στο εξής: Index I), σ. 218.

8. *Libanii opera*, I-XII, Lipsiae 1903-1923, B. G. Teubner, XI (1922), σ. 656-661 (ο Förster πληροφορεί ότι άντλησε τα παραθέματα αυτά απευθείας από τον κώδικα Mosquensis 459 [πρώην 303, βλ. και Lindstam 1910, σ. XLIX: ο Förster αναφέρει τον κώδικα με τον αριθμό 316] και από τις εκδόσεις Hermann και Lindstam 1910 [βλ. πιο πάνω, σημ. 2 και 3]).

9. Ο Förster, ό.π., σ. 659, σημειώνει στην κεφαλίδα της ενότητας αυτής: «Etiam magis fides nominis Libanii dubitationi obnoxia est locis quos citaverunt Thomas Magister et Georgius Lacapenus». Ένα παράθεμα (απ. 64) ο Förster φαίνεται να το θεωρεί (σ. 656) παράφραση χωρίου του Λιβανίου, οφειλόμενη στην από μνήμης παράθεσή του.

10. *Comicorum Atticorum fragmenta*, I-III, Lipsiae 1880-1888, B. G. Teubner, I (1880), σ. 542 (ο Kock πληροφορεί ότι το παράθεμα αυτό το περιέλαβε πρώτος στα αποσπάσματα του Αριστοφάνη ο van Herwerden, *Studia critica in poetas scenicos Graecorum*, Amstelodami 1972, ο οποίος το άντλησε απευθείας από έναν κώδικα —δίνεται η αόριστη πληροφορία ότι ο κώδικας αυτός ήταν ένας Laurentianus LVII— των *Επιμερισμών*). Την ίδια ακριβώς ταξινόμηση και τα ίδια στοιχεία βρίσκουμε και στους F. W. Hall - W. M. Geldart, *Aristophanis Comoediae*, I-II, Oxonii 21906-1907, E Typographeo Clarendoniano.

11. Οι R. Kassel - C. Austin, *Poetae Comici Graeci*, II, III.2, IV, V, VII, Berolini et Novi Eboraci 1983-1991, III.2 (1984), σ. 438, σημειώνουν στην comparatio numerorum απλώς: «Kock 589= Lacapen». Στην ίδια comparatio (σ. 439) οι Kassel και Austin πληροφορούν ότι και το απ. 670 Kock περιέχεται στους *Επιμερισμούς* πρόκειται για το παράθεμα στους *Επιμ. Επ.* β' 11,9: ο Lindstam διαπίστωσε ότι το χωρίο αυτό προέρχεται από τον Αίλιο Αριστείδη και όχι από τον Αριστοφάνη, όπως νόμισε ο Kock, αλλά διόρθωσε το σφάλμα αυτό στη δήλωση της πηγής μέσα στο κείμενο (βλ. πιο κάτω, σημ. 22 και 24).

να ταυτίσει —ή απλώς να ταυτίσει, στις περιπτώσεις που η πηγή τους κατονομάζεται— πολλές αναμνήσεις (παραθέματα, παραλλαγές, απηχήσεις, υπαινιγμούς και αναφορές σε χωρία) από αρχαία κείμενα, τις οποίες ο Λακαπηνός και ο Ζαρίδης παρενέβαλαν στις *Επιστολές* τους¹². Πέτυχε επίσης να ταυτίσει ή να εντοπίσει παράλληλα χωρία και για ένα μεγάλο μέρος από τα παραθέματα που περιέχονται στους *Επιμερισμούς*¹³. Αρκετά όμως είναι τα παραθέματα των *Επιμερισμών* που και σε αυτήν την έκδοση δεν εντοπίστηκαν στα σωζόμενα έργα των συγγραφέων στους οποίους αποδίδονται αυτά από τον Λακαπηνό¹⁴, ενώ κάποια άλλα ταυτίστηκαν από τον Lindstam με επιφύλαξη¹⁵.

12. Ο Κουρούσης, ό.π., σ. 52 και 58, εντόπισε και ταύτισε στις *Επιστολές* άλλες δύο αναμνήσεις που ξέφυγαν την προσοχή του Lindstam: μία από τον Σοφοκλή, Αἴας 157 (πρὸς γὰρ τὸν ἔχονθ' ὁ φθόνος ἔρπει) στην *Επ.* ε' 33,1 (Εἰ πρὸς τὸν ἔχοντα μὲν ἔρπει ὁ φθόνος, ...) και μία από τον Ανάχαρη, *Επ.* ι', R. Hercher, *Epistolographi Graeci*, Parisiis 1873 (φωτ. ανατύπ. Amsterdam 1965, A. M. Hakkert), σ. 105 (Ἐγώ, βασιλεὺς Λυδῶν, ἀφίγμαι εἰς τὴν τῶν Ἑλλήνων διδασχασόμενος ἦθη τὰ τούτων καὶ ἐπιτηδεύματα) στις *Επ.* ιζ' 119,1-2 (σὺ μὲν εἰς ἱστορίαν ἀφίχθαι πόλεων καὶ ἀνδρῶν ὁμοίως καὶ χωρίων ἡμᾶς οἴμενος...) και ιη' 120,3-4 (ἐπεὶ δὲ καθ' ἱστορίαν ἀνδρῶν τε καὶ πόλεων καὶ τοιούτων δὴ τιῶν ἐτέρων ἀπήρας).

13. Από το υπόμνημα πηγών διαπιστώνουμε ακόμη ότι τα περισσότερα από τα ταυτισμένα από τον Lindstam παραθέματα των *Επιμερισμών* εμφανίζουν ποικίλες διαφορές από τη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση των κειμένων (παραλείψεις, προσθήκες, μεταθέσεις, συμφυρμούς, αντικαταστάσεις, παραφράσεις κλπ.), οι οποίες, όπως γνωρίζουμε (βλ. π.χ. M. West, *Κριτική τῶν κειμένων καὶ τεχνικὴ τῶν ἐκδόσεων* [μετάφρ.: Γ. Παράσογλου], Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1989, σ. 27), είναι δυνατό να οφείλονται σε μνημονικά σφάλματα του συντάκτη των *Επιμερισμών* ή σε διάφορες άλλες αιτίες (π.χ. σε κάποια τάση για απλοποίηση και αυτοτέλεια) ή να «μεταφέρθηκαν» στους *Επιμερισμούς* από άλλα έργα από τα οποία αντλήθηκαν τα παραθέματα αυτά (πρβλ. τα παραθέματα π.χ. των *Επιμ. Επ.* δ' 29,13, ε' 44,15, ι' 83,9, ιβ' 99,4) ή από χειρόγραφα συγγραφέων και άλλων ειδών πηγές (αυθολογίες, σχόλια, παραφράσεις κλπ.) που σήμερα δεν σώζονται (π.χ. για τα παραθέματα των *Επιμ. Επ.* δ' 31,15 και κ' 131,18 θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο Λακαπηνός είχε διαβάσει τα χωρία σε σχόλια στα οποία η λέξη ἀρτάνης και η φράση γιγάντων γένος ήταν αντίστοιχα επεξηγήσεις στις λέξεις ἀγχόνης και σπαρτῶν και είχαν ενδεχομένως «εισεέλθει» και μέσα στο ίδιο το κείμενο). Με παρόμοιο τρόπο μπορούν βέβαια να εξηγηθούν και ορισμένα σφάλματα στη δήλωση της προέλευσης ενός χωρίου. Διαπιστώσαμε πάντως ότι κανείς από τους εκδότες που έλαβαν υπόψη τα παραθέματα των *Επιμερισμών* ως έμμεση παράδοση των κειμένων που εξέδωσαν (π.χ.: Förster, *Libanii opera*, I-XII, A. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistolae*, Romae 1979, Typis Officinae Polygraphicae, J. Diggle, *Euripidis fabulae*, I-III, Oxonii 1984-1994, E Typographeo Clarendoniano) δεν υιοθέτησε «διαφορετικές γραφές» των *Επιμερισμών*. Επισημαίνουμε ακόμη ότι για πολλά από τα παραθέματα που συναντούμε στους *Επιμερισμούς* χωρίς να κατονομάζεται η πηγή τους ο Lindstam δεν σημείωσε τίποτε στο υπόμνημα πηγών (π.χ. *Επιμ. Επ.* γ' 17,13, 21,16, δ' 27,24, η' 69,2, 70,7 κ.π.ά.), αφήνοντας προφανώς με αυτόν τον τρόπο να εννοηθεί ότι στις περιπτώσεις αυτές δεν έχουμε κατά τη γνώμη του χωρία αρχαίων συγγραφέων, αλλά φράσεις που έπλασε ο ίδιος ο συντάκτης του εγχειριδίου μας.

14. Στις περιπτώσεις αυτές ο εκδότης σημειώνει στο αντίστοιχο υπόμνημα: «locum non reperit» (86,10) ή «locus mihi ignotus» (130,5) ή «locum frustra requisivi» (130,15) κλπ., κάνοντας μερικές φορές και άλλες παρατηρήσεις.

15. Πρβλ. και Lindstam 1924, σ. XI: «multa sunt, quae equidem non repererim, multa, quae vix reperiri possint, dico imprimis locos multos Xenophonti additos». Συγκεντρωμένα όλα τα παραθέματα αυτά, μαζί με αναμνήσεις των *Επιστολών* που δεν ταυτίστηκαν, αναγράφονται στο τέλος των ευρετηρίων των συγγραφέων του Index I. Οφείλουμε όμως να τονίσουμε ότι ο Lindstam

Από όλα αυτά μόνον εκείνα που αποδίδονται στον Ξενοφώντα έχουν έως σήμερα απασχολήσει συστηματικά τους φιλόλογους¹⁶. Αρχικά τα παραθέματα αυτά είχαν χαρακτηριστεί με επιφύλαξη αποσπάσματα από μια μη σωζόμενη σήμερα 'Ανάβασιν κάποιου άλλου αρχαίου ιστορικού, ίσως του Θεμιστογόνη ή του Σοφαίνετου (IV σ. 654 Müller, *FHG*), αργότερα όμως διατυπώθηκαν οι απόψεις ότι ανάγονται στη βυζαντινή περίοδο και ότι αντλήθηκαν από μια άγνωστη σήμερα παράφραση της 'Αναβάσεως του Ξενοφώντα, η οποία εσφαλμένα κάποτε θεωρήθηκε η πρωτότυπη 'Ανάβασις του Ξενοφώντα¹⁷. Η γνώμη του Lindstam ωστόσο είναι ότι ο συγγραφέας του άγνωστου αυτού βυζαντινού κειμένου, από το οποίο έλαβε ο Λακαπηνός τα συγκεκριμένα παραθέματα, δεν είχε διασχευάσει την 'Ανάβασιν του Ξενοφώντα, αλλά κάποιο άλλο παλαιότερο κείμενο που επίσης σήμερα δεν σώζεται¹⁸.

Κανείς, από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει ασχοληθεί ξανά με τα χωρία των αρχαίων συγγραφέων στις *Επιστολές* του Λακαπηνού και του Ζαρίδη και στους *Επιμερισμούς* του Λακαπηνού¹⁹. Στη συνέχεια της εργασίας αυτής θα εξετάσουμε ορισμένα από τα παραθέματα των κειμένων αυτών, που δεν εντοπίστηκαν από τον Lindstam στα έργα των συγγραφέων στους οποίους αποδίδονται ή ταυτίστηκαν με επιφύλαξη.

1. ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΠΟΔΙΔΟΝΤΑΙ ΣΕ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

*Αίλιος Αριστείδης*²⁰:

Επιμ. Επ. ζ' 59,26: ..., ως ένταυθα καί παρ' Ἀριστείδη, ἄξιόχρεως μάρτυρας τοὺς καμικοὺς ὀνομάζοντι.] πρβλ. Αἰλ. Αριστ., *Πρὸς Πλάτωνα*

αγνοούσε ότι ο Sauppe και ο Kock είχαν περιλάβει τα παραθέματα των *Επιμερισμών*, που αναφέραμε πιο πάνω (σ. 2), στα αποσπάσματα του Δημοσθένη και του Αριστοφάνη αντίθετα, χαρακτηρίζει και αυτός τα παραθέματα του Λιβανίου, που εξέδωσε ο Förster, «*fragmenta incerta*» (Index I, σ. 218). Εδώ, ως επισημάνουμε ακόμη ότι η ένταξη από τον Sauppe και τους άλλους εκδότες στα αποσπάσματα των συγγραφέων ορισμένων, μόνο, από τα αταύτιστα παραθέματα που συναντούμε στην έκδοση Lindstam 1924 οφείλεται στο γεγονός ότι οι εκδότες αυτοί δεν είχαν υπόψη το πλήρες κείμενο των *Επιμερισμών*, το οποίο εμείς οφείλουμε βέβαια στον Lindstam.

16. Από τα 28 παραθέματα που αποδίδονται στον Ξενοφώντα (Index I, σ. 217) ο Lindstam ταύτισε τα 6 («*Multos locos e Xenophonte laudat, qui tamen apud Xenophontem non reperitur. insunt autem paginis his: ...*»): ένα ακόμη, στους *Επιμ. Επ. ις' 116,12*, ταυτίστηκε από τον A. Persson, *Adespota Xenophontea, Eranos* 23 (1925) 65, σημ. 1 ('Ανάβασις 2, 1, 2).

17. Persson, *ό.π.*, σ. 65-81, κυρίως 78.

18. *Xenofoncitaten hos Lakapenos, Eranos* 24 (1926) 100-122 (κυρίως 119-120), όπου και επισκόπηση της προηγούμενης έρευνας.

19. Στην εργασία του *Prolegomena in Lacapenum*, που, όπως αναφέραμε (πιο πάνω, σημ. 4), δεν δημοσιεύτηκε ποτέ, ο Lindstam θα μελετούσε και τις φιλολογικές πηγές των κειμένων: «*Ac de locis ex auctoribus a Lacapeno allatis plura in Prolegomenis erunt dicenda*».

20. Lindstam, Index I, σ. 210: «*Haec mihi quidem non cognita a Lacapeno ex Aristide afferuntur*».

ὑπὲρ τῶν Τεττάρων 191 (I.2 σ. 356,8 Lenz - Behr): Οἶμαι δ' ἔγωγε καὶ τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Πᾶνα καὶ τοὺς ἐπὶ τὴν μάχην ἀπαντήσαντας καὶ συστρατηγήσαντας Μιλιτιάδῃ μάρτυρας ἀξιοχρεως τῆς ἀνδρείας τῆς ἐκείνου πρὸς ἅπαντας ἀνθρώπους εἶναι ...²¹.

ό.π., 61,9: καὶ ὡς Ἀριστείδης· καὶ κατέβαινεν Ἑλλησποντίας λαμπρός, ...] Ερμογένης, *Περὶ ἰδεῶν* 6 (σ. 245,1-2 Rabe): ... ὥδινεν ἢ θάλασσα καὶ κατέβαινεν Ἑλλησποντίας λαμπρός ...²².

ό.π., ι' 86,10: ..., ὡς καὶ Ἀριστείδης· οἱ δ' ἄνθρωποι, οἱ μὲν ἤδη εἰσεχέοντο, οἱ δὲ καὶ παρεσκευάζοντο, ...] πρβλ. Αἴλ. Αριστ., *Παναθηναϊκός* 154 (I.1 σ. 64,6-8 Lenz - Behr): Συμβάντος γὰρ τοῦ περὶ τὰς Πύλας πάθους καὶ τῆς Ἑλλάδος λαμπρῶς καὶ σφαλερῶς ἀνοιχθείσης οἱ μὲν ὥσπερ πύλας τείχους ῥήξαντες εἰσεχέοντο ... οἱ μὲν γὰρ ἐκόντες, οἱ δ' ἀνάγκῃ προσεχώρου... καὶ Ἱερῶν λόγος α' 281 (II σ. 385,4-5 Keil): καὶ οἱ μὲν παρεσκευάζοντο πρὸς τὴν ἀκρόασιν, ἐγὼ δὲ ἀπῆειν ἐκλέξω τῶν βιβλίων²³.

ό.π., ιβ' 96,2: καὶ Ἀριστείδης· γνώμης ἀποπειρώμαι, ἥτοι δοκιμάζω.]

21. Η έκφραση αυτή απαντά και σε άλλα έργα τόσο του Αιλίου Αριστείδη (π.χ.: Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων 49 [I.2 σ. 308,9-10 Lenz - Behr]: Τίνες οὖν ἂν μᾶλλον ἀξιοχρεῶ γένοιτο ἐπαινέται καὶ μάρτυρες τῆς ἐκείνου δεινότητος καὶ δυνάμεως ...; καὶ 311 (I.3 σ. 397, 2-3 Lenz - Behr): ..., ὅταν μὲν δὴ Σωκράτῃ σφώτατον εἶναι δοκεῖν, εἰς ἀξιοχρεῶν μάρτυρα ἀνοίσμεν τὸν θεὸν τὸν ἐν Δελφοῖς ... κ.α.) ὅσο και ἄλλων συγγραφέων (π.χ.: [Δημοσθ.], *Πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικὸς μητρῶας* 61: ἐὰν δὲ μὴ ἔχων περὶ ὧν φεύγει τὴν δίκην μῆτε μάρτυρας ἀξιοχρεῶς παρασχέσθαι μῆτ' ἄλλον πιστὸν μηδέν, ...), κυρίως εκκλησιαστικῶν (Κλήμεντος Αλεξανδρέως, Ευσεβίου Καισαρείας, Θεοδωρήτου Κύρου), πουθενά ὅμως δεν αναφέρεται σε *χωμικούς*. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν νὰ δίνει ἐδῶ ὁ Λακαπηνὸς μια εσφαλμένη πληροφορία. Ἴσως το σφάλμα νὰ εἶναι μνημονικὸ.

22. Σφάλμα του Λακαπηνού, ἴσως μνημονικὸ, στη δήλωση της πηγῆς του παραθέματος. Στους *Επιμερισμούς* συναντοῦμε και ορισμένες ἄλλες περιπτώσεις εσφαλμένης δήλωσης της πηγῆς: *Επιμ. Επ. α'* 11,9 (δηλώθηκε ὡς πηγὴ ὁ Αριστοφάνης ἀντὶ γιὰ τὸν Αἴλιο Αριστείδη), ε' 37,17 (καὶ ἐδῶ ἀναφέρθηκε ὡς πηγὴ ὁ Αριστοφάνης ἀντὶ γιὰ τὸν Αριστείδη: το σφάλμα δεν παραδόθηκε ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο των *Επιμερισμῶν*, το F'), θ' 75,21 (παρατίθεται ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν Αἴλιο Αριστείδη με τὸ ὄνομα τοῦ Αριστοφάνη, στὸν ὁποῖο ὠστόσο ἐντοπίζεται ἕνας παρεμφερὴς ὡς πρὸς τὸ νόημα στίχος), κβ' 142,27 (ὡς πηγὴ ἑνὸς στίχου τοῦ Εὐριπίδη ἀναφέρθηκε ἀντὶ γιὰ τὴν *Μήδεια* ἢ *Φαίδρα*)· βλ. καὶ πιο κάτω, σημ. 24.

23. Σε κανένα συγγραφέα δεν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε το παράθεμα αὐτό. Εἶναι ὅμως πιθανὸ κατὰ τὴ γνώμη μας ὁ Λακαπηνὸς νὰ ἔχει στὸ νοῦ τοῦ καὶ νὰ συμφύρει αὐτὰ τὰ χωρία τοῦ Αιλίου Αριστείδη, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: το παράθεμα αὐτὸ το χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα καθὼς ἐξηγεῖ τὸ εἶδος ἐκείνου τοῦ σχήματος καθ' ὅλον καὶ μέρος στὸ ὁποῖο το ἐπιμερίζομενο ὅλο δεν τίθεται σε πτῶση γενικῇ (διαιρετικῇ), ἀλλὰ στὴν ἴδια πτῶση με τὰ «μέρη», πρὶν διαχωρίζονται μετὰξὺ τοὺς με τοὺς ἀντιθετικὸς συνδέσμοις μὲν - δέ. Η χρήση τοῦ σχήματος αὐτοῦ εἶναι φυσικὰ πολὺ συχὴ στους λόγους τοῦ Αριστείδη (π.χ.: *Εἰς Σάραπιν* 55 (II σ. 361,15-17 Keil): ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀνὰ χρόνους ἄλλοι ἄλλοι βοηθῶνται, οἱ μὲν ἐν σφίσιν αὐτοῖς, οἱ δὲ ἐν ἑτέροις ὥρῳντες γιγνόμενα· *Παναθηναϊκός* 32 (I.1 σ. 19,10-11 Lenz - Behr): θεοὶ δὲ συμφέροντες παρεῖχον οἱ μὲν φυτὰ, οἱ δὲ σπέρματα, οἱ δὲ βοσκήματα· *Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης πρὸς τοὺς Βασιλέας* 513 (II σ. 13,6 Keil): ναοὶ δὲ οἱ μὲν κεῖνται, οἱ δὲ κατέδυσαν κ.π.ά.). Ἴσως λοιπὸν ὁ Λακαπηνὸς νὰ «θυμάται» ἀπὸ κείμενα τοῦ Αριστείδη τόσο τὴ χρήση τοῦ σχήματος καθ' ὅλον καὶ μέρος ὅσο καὶ τὰ δύο ρήματα εἰσεχέοντο καὶ παρεσκευάζοντο — καὶ στὰ δύο τυχαίνει νὰ προτάσσεται το οἱ μὲν — καὶ νὰ «πλάθει» ἐτσι ἕνα δικό τοῦ παράθεμα.

πρβλ. Αριστοφάνη, Νεφέλαι 477: γνώμης ἀποπειρώ²⁴.

ό.π., λα' 192,2 (Σχολιαστής): ὡς Ἀριστείδης ἐν τῇ κοινῇ ἀπολογία· θαυμάζω Πλάτωνος εἰ χοάς μὲν ἀποστερῆσαι τοὺς ἄνδρας οὐκ ἂν ποι ἤξιωσεν ἐκὼν εἶναι. καὶ ὡς Φάλαρις.] Αἰλ. Αριστ., Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν Τεττάρων 660 (I.3 σ. 510,4-6 Lenz - Behr): θαυμάζω δὲ Πλάτωνος εἰ χοάς μὲν ἀποστερῆσαι τοὺς ἄνδρας οὐκ ἂν ποτε ἤξιωσεν ἐκὼν εἶναι, ...²⁵.

Γρηγόριος Ναζιανζηνός²⁶:

Επιμ. Επ. δ' 29,2: καὶ ὡς ἐνταῦθα καὶ παρὰ Θεολόγῳ· ἔμελλεν ἄρ α.]. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος), 1 (σ. 116 Bernardi, SC 384): Ἐμελλεν ἄρα, πολλὰς ἡμῖν ὑποθέσεις ...

ό.π., ζ' 55,12-13: πλάττειν λέγεται τὸ διαπλάττειν καὶ ῥυθμίζειν, ἀφ' οὗ καὶ πλάσις παρὰ Θεολόγῳ· τὴν καλὴν πλάσιν, ὃ καὶ διαπλάττεσθαι παρ' αὐτῷ λέγεται.] Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος), 12 (σ. 140 Bernardi, SC 384): Τὰ μὲν δὴ πρῶτα τῆς ἡλικίας σπαργανοῦται καὶ διαπλάττεται πλάσιν τὴν ἀρίστην τε καὶ καθαρωτάτην, ...²⁷.

ό.π., κ' 133,7: καὶ μετέλαβε τῆς εἰκόνης, παρὰ Θεολόγῳ.] Γρηγ. Ναζ., Λόγος 38 (Εἰς τὰ Θεοφάνια), 13 (σ. 134 Moreschini, SC 358): Μετέλαβον τῆς εἰκόνας, καὶ οὐκ ἐφύλαξα (= Λόγ. 45 [Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα], 9 [PG 36, 636A])²⁸.

24. Η ἀπόψη του Lindstam ὅτι τὸ παράθεμα αὐτό, τὸ οποίο δεν ἐντοπίστηκε στὸν Αἴλιο Αριστείδη, προέρχεται ἀπὸ τὸν Αριστοφάνη εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ὀρθή. Η ἀντικατάσταση τοῦ ἀποπειρῶ (β' πρὸς. προσταχ.) ἀπὸ τοῦ ἀποπειρῶμαι θὰ μπορούσε να οφείλεται ἴσως καὶ σε μιὰ τάση ἀπλούστευσης, στὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι προτιμήθηκε ὁ πρωτοπρόσωπος τύπος τῆς οριστικῆς, ἐπειδὴ τὸ παράθεμα χρησιμοποιεῖται ὡς παράδειγμα σε γραμματικὸ ἐγχειρίδιο (πρβλ. καὶ πιο κάτω, σημ. 46). Εξάλλου, τὸ σφάλμα στὴ δῆλωση τῆς πηγῆς τόσο στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὅσο καὶ στὶς ἄλλες 3 που ἀναφέραμε πιο πάνω (σημ. 22), ἡ σύγχυση δηλαδὴ Αριστείδη - Αριστοφάνη, δεν μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ μὴ συσχετιστεῖ με τὸ ὁμοίηκτο τῶν ὀνομάτων τῶν δύο συγγραφέων· ὁ Lindstam πάντως φαίνεται νὰ τὸ ἀποδίδει με βεβαιότητα στους ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων τῶν *Επιμερισμῶν* καὶ ὄχι στὸν Λακαπηνό καὶ ἐτσι διορθώνει, ὅπως παρατηροῦμε, τὰ 3 σφάλματα μέσα στὸ κείμενο.

25. Δεν ἔχουμε βέβαια σφάλμα στὴ δῆλωση τῆς πηγῆς τοῦ παραθέματος, δηλ. τοῦ λόγου τοῦ Αριστείδη, ἀπὸ τὸν Σχολιαστὴ τῶν *Επιμερισμῶν*. Κοινὴ ἀπολογία ὀνομαζόταν, ὅπως γνωρίζουμε (B. Keil, *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia*, τ. II, Berolini 1898, apud Weidmannos [φωτ. ἀνατύπ. Berolini 1958, Apud Weidmannos], σ. III-IV) καὶ ὅπως ὀρθά υποψιάστηκε ὁ Lindstam (Index I, σ. 210), τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ πέντε μέρη στα οποία παραδίδεται διαιρεμένος σε ὀρισμένα χειρόγραφα ὁ λόγος Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων τοῦ Αριστείδη.

26. Lindstam, Index I, σ. 216: «praeterea his locis Theologum profert Lac.: ...».

27. Ἀντικατάσταση τοῦ ἀρίστην ἀπὸ τοῦ καλὴν, τὸ οποίο δεν ἀποτελεῖ, σύμφωνα με τὸ κριτικὸ υπόμνημα τῆς ἐκδόσεως Bernardi, διαφορετικὴ γραφὴ χειρογράφου. Ἴσως τὸ σφάλμα νὰ εἶναι μνημονικὸ.

28. Τὸ μετέλαβε ἐπίσης δεν ἀποτελεῖ, τουλάχιστον σύμφωνα με τὸ κριτικὸ υπόμνημα τῆς ἐκδόσεως Moreschini, διαφορετικὴ γραφὴ χειρογράφου. Τὸ σφάλμα εἶναι ἴσως καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ μνημονικὸ.

- ό.π., 134,7: ..., *ὥς καὶ παρὰ Θεολόγῳ· δυσχεραίνει τὴν ὑπεροφίαν*, ...] πρβλ. Γρηγ. Ναζ., *Λόγος 24 (Εἰς τὸν Κυπριανόν)*, 11 (σ. 62 Mossay - Lafontaine, SC 284): *Δυσχεραίνει τῆς ὑπεροφίας καὶ Λιβάνιο, Επ. 509,6 (X σ. 484,16-17 Förster): ἀλλὰ γὰρ οὐ καλῶς ἔοικα ῥητορεῦειν, εἰ δυσχεραίνων σου τὴν ὑπεροφίαν...*²⁹.
- ό.π., κε' 159,12: ..., *οἷον μεταβαίνει τὸ κράτος, ὥς παρὰ Θεολόγῳ πρὸς Ἰουλιανόν.*] πρβλ. Θεοφύλακτο Σιμοκάτη, *Ἱστορίαι*, 4,13,9 (σ. 174,26-28 de Boor): *οὐκοῦν εἰ καὶ Πέρσαι τοῦ κράτους καθαιρεθείησαν, μεταβήσεται παραυτίκα πρὸς ἐτέρους τὸ κράτος*³⁰.
- ό.π., 161,7: ..., *ὥς καὶ παρὰ Θεολόγῳ· λελυμασμένην τὴν ἐκκλησίαν.*] πρβλ. Γρηγ. Ναζ., *Επ. 152,1 (II σ. 43 Gallay): Εἰς τίνα τὸ βάρος τῆς Ἐκκλησίας χωρήσει, κακῶς οὕτω διακειμένης καὶ λελυμένης;* ἐπίσης *Επ. 183,7 (II σ. 73 Gallay): καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐώρων ἐχομένην ἡμῶν, βλαπτομένην δὲ περὶ τὰ καίρια καὶ λελυμένην σχεδὸν ἐκ τῆς ἐμῆς λύσεως...* καὶ *Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος)*, 41 (σ. 214 Bernardi, SC 384): *καὶ τὴν ἐξ Αἰγύπτου μετρημένην καὶ μεταπεφυτευμένην ἄμπελον ... ταύτην πονηρῷ καὶ ἀγρίῳ σὺ τῷ διαβόλῳ λελυμασμένην καὶ Λόγος 5 (Κατὰ Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικός λόγος Β')*, 27 (σ. 348 Bernardi, SC 309): *ἄμπελόν τέ τινα ἐλέγομεν, καὶ ἐξ Αἰγύπτου μετενηνεγμένην τῆς σκοτεινῆς ἀθείας, ..., καὶ λελυμασμένην ἀγρίῳ σὺ...*³¹.
- ό.π., κζ' 174,27: ..., *ὥς καὶ παρὰ Θεολόγῳ· πρῶτον μὲν ὥκνουσιν τὸν λόγον· εἰρήσεται γὰρ τάληθές.*] Γρηγ. Ναζ., *Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος)*, 2 (σ. 120 Bernardi, SC 384): *Ἀλλὰ πρῶτον μὲν ὥκνουσιν τὸν λόγον, εἰρήσεται γὰρ τάληθές, ὥσπερ...*
- ό.π., 177,14: *ὁμοίως καὶ παρὰ Θεολόγῳ· ἴν' ἐρῶ.*] πρβλ. Ευστράτιο Νικαίας, *Ἐξήγησις εἰς τὸ πρῶτον τῶν Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων* 1097b 11 (σ. 64,18 Heylbut, CAG 20): *... ἴν' οὕτως ἐρῶ ...*³².

29. Παρατηρούμε ὅτι στο παράθεμα τοῦ Λακαπηνοῦ ὑπάρχει ἡ γραφή *δυσχεραίνει* (γ' ἐνικὸς πρὸς.), ποὺ ἀπαντᾷ στον Ναζιανζηνό (Λιβάνιος: *δυσχεραίνων*), καὶ ἡ γραφή *τὴν ὑπεροφίαν* (αιτιατική), ποὺ ἀπαντᾷ στον Λιβάνιο (Ναζιανζηνός: *τῆς ὑπεροφίας*). Εἶναι λοιπὸν κατὰ τὴ γνώμη μας πιθανὸ ὁ Λακαπηνός ἔχει ὑπόψιν τοῦ καὶ τὰ δύο χωρία καὶ νὰ τα συγχέει παραθέτοντας ἀπὸ μνήμης.

30. Δεν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ κανένα ἄλλο συγγραφέα τὴ φράση αὐτή, ποὺ προέρχεται κατὰ τὸν Λακαπηνό ἀπὸ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο λόγους τοὺς ὁποῖους ὁ Ναζιανζηνὸς ἀπηύθυνε κατὰ τοῦ αυτοκράτορα Ἰουλιανοῦ (*Λόγοι 4 καὶ 5*). Δεν θεωροῦμε πάντως πολὺ πιθανό, μολονότι τὴ σημασία τοῦ ρήματος *μεταβαίνει* εἶναι ἡ ἴδια καὶ στο παράθεμα τοῦ Λακαπηνοῦ καὶ στον Θεοφύλακτο, νὰ ἀντλήσῃ ἐδῶ ὁ Λακαπηνός ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο.

31. Θεωροῦμε πολὺ πιθανὸ νὰ ἔχει συμφέρει ὁ Λακαπηνός τὰ χωρία αὐτὰ τοῦ Γρηγορίου. Ἡ σύγχυση τῶν λέξεων *λελυμένη* - *λελυμασμένη*, ποὺ εἶναι καὶ σχεδὸν ὁμόηχες, θὰ οφειλόταν ἰσῶς στο γεγονός ὅτι ταυτίστηκαν στο νοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ, κατὰ τὴν ἀπὸ μνήμης παράθεσιν, οἱ ἐννοίαι *ἄμπελος* (*λελυμασμένη*) καὶ *ἐκκλησία* (*λελυμένη*).

32. Δεν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ κανέναν ἄλλο συγγραφέα τὴ φράση αὐτή τὴν ὁποία ὁ Λακαπηνός ἀποδίδει στον Ναζιανζηνό. Ἡ περιορισμένη ἐκτασὴ τοῦ παραθέματος δεν ἀφήνει βέβαια πολλὰ

ό.π., 178,10: ..., ὡς καὶ παρὰ Θεολόγῳ· καὶ ὡς κάλως ῥαγεῖς ὑπε-
χωρήσεν.] Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος),
47 (σ. 224 Bernardi, SC 384): Ὡς γὰρ βέλως ἰσχυρότερον προσπεσὸν
ἀπεκρούσθη, καὶ ὡς κάλως ῥαγεῖς ὑπεχώρησε ...

ό.π., 179,19: καὶ Θεολόγος· κἄτ' αὖ διάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς ὀρᾷ,
...] πρβλ. Νικηφόρο Γρηγορά, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία 11,11 (I σ. 559,18-19
Schopen - Bekker): ... τῇ δὲ τρίτῃ βραχὺ διάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν τε
βασίλιδ' αὖ παρῆναι μὴ κλαίειν ... καὶ 29,52 (III σ. 260,16-17 Schopen -
Bekker): ὁ δὲ συνεῖς καὶ μικρὸν διάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς βύθιον ἀνώμωξε,
...³³.

ό.π., 180,11: ..., ὡς παρὰ Θεολόγῳ· πάντας ὑπεραίρειν τῇ εὐτε-
χνίᾳ.] Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43 (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος), 9 (σ.
134 Bernardi, SC 384): τοιούτων δὲ πεφνηότες πατέρες, ὥστε εἰ καὶ μὴ
αὐτοὶ τοσοῦτον ἦσαν εἰς ἀρετὴν, πάντας ὑπεραίρειν τῇ εὐτεχνίᾳ.

Ευριπίδης³⁴:

Επιμ. Επ. ις' 118,3: καὶ παρ' Εὐριπίδῃ· ἀνάγκη πεινῆν διὰ βίου
καὶ ἄθλιώτερον ἀπαλάττειν, ...] Ιουλιανός, Περὶ τῶν τοῦ αὐτο-
κράτορος πράξεων ἢ Περὶ βασιλείας 27,37-38: ... τούτους δὲ ἀνάγκη
πεινῆν διὰ βίου καὶ ἄθλιώτερον ἀπαλάττειν ...³⁵.

Θεόκριτος³⁶:

Επιμ. Επ. κς' 117,19: ἐλαύνειν καὶ ἐπὶ ἀσελγείας παρὰ κωμικοῖς καὶ παρὰ
Θεοκρίτῳ, ἀντὶ τοῦ ὀχεύειν.] Το ρῆμα ἐλαύνω χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον
Θεόκριτο (Εἰδ. 3,2, 4,28, 16,36, 20,33, 25,90), χωρὶς ὁμως να ἔχει
πουθενά τη σημασία ὀχεύω. Η πληροφορία επομένως που δίνει ο Λακαπη-
νός εἶναι, ὅπως σημείωσε καὶ ο Lindstam στο υπόμνημα πηγῶν, ὀρθή μόνο
κατὰ το πρῶτο σκέλος της (δηλ. παρὰ κωμικοῖς)³⁷. Ὑπάρχει ὡστόσο καὶ
ένα ἀκόμη χωρίο στην αρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία στο ὁποῖο το ἐλαύνω
μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει τη σημασία αὐτή. Στον Καλλίμαχο, Εἰπίγρ.
1,12 καὶ 16 (II σ. 80 Pfeiffer), συναντοῦμε τη φράση τὴν κατὰ σαυτὸν
ἔλα, για την ὁποία ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τους Gow καὶ Page ὡς πιθανή,

περιθώρια για να υποθέσουμε ὅτι ο Λακαπηνός μπορεῖ πράγματι να εἶχε ὑπόψη του το συγκεκριμένο
χωρίο.

33. Βλ. καὶ πιο κάτω, σημ. 67.

34. Lindstam, Index I, σ. 215: «Accedit locus a Lacapeno Euripidi adscriptus, quem apud
Euripidem frustra requisivi, ...».

35. Σφάλμα του Λακαπηνού, ἴσως μνημονικό, στη δήλωση της πηγῆς του παραθέματος.

36. Lindstam, Index I, σ. 216: «Theocritus fortasse perperam allatus ...».

37. Πρβλ. ⁹LSJ, λ. ἐλαύνω, ὅπου τα μοναδικὰ παραδείγματα που αναφέρονται για τη σημασία
αὐτὴ εἶναι τα χωρία του Αριστοφάνη καὶ του κωμικοῦ Πλάτωνα που ἐπεσήμανε ο Lindstam.

μεταξύ άλλων, και η ερμηνεία τὴν κατὰ σαυτὸν γυναῖκα ὅπυιε³⁸. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ο Λακαπηνὸς νὰ ἔχει υπόψη του, εἴτε ἀπὸ τον Καλλίμαχο εἴτε ὡς παροιμία, τὴ φράση αὐτὴ και, γνωρίζοντας πὼς ο Θεόκριτος χρησιμοποιεῖ συχνά το ρῆμα ἐλαύνω, νὰ διαπράττει μνημονικὸ σφάλμα και νὰ αποδίδει και σε αὐτὸν χρῆση του ρήματος ἐλαύνω με τὴ σημασία ὀχεύω.

Λιβάνιος³⁹:

Επιμ. Επ. β' 9,19: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· καὶ τηρήσας ἀφιέντα δί-
σκον, ...] Λιβάν., Προγυμνάσματα 1,2 (VIII σ. 34,3 Förster): ... καὶ
τηρήσας ἀφιέντα δίσκον, ...

ὁ.π., ε' 36,24: ..., καθά φησι καὶ Λιβάνιος· τὸν Ἀπόλλω μὲν εὐθύς,
ἅτε καὶ μικρὸν διέχοντα τοῦ τέγους.] Λιβάν., Λόγοι 60,12
(IV σ. 320,2-3 Förster): ..., τὸν Ἀπόλλω μὲν εὐθύς ἅτε καὶ μικρὸν διέ-
χοντα τοῦ στέγους, ...⁴⁰.

ὁ.π., 38,5: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· καὶ ἡδιστα ὑπέχων τὰ ὦτα τῷ
ρέύματι τῆς γλώττης.] Βασίλειος Καισαρείας, Επ. 345,3-4 (III σ.
211 Courtonne): ... καὶ ὡς ἡδιστα ὑπέχων τὰ ὦτα τῷ ρεύματι τῆς γλώτ-
της καὶ λέγοντος εὐφραϊνόμενος ...⁴¹.

ὁ.π., ζ' 57,10: ..., ὡς καὶ παρὰ Λιβανίω· ἵνα τοῦτο γοῦν μοι παρ'
ὕμῶν ὑπάρχη, ...] Λιβάν., Μελέται 20,1 (VI σ. 295,13-296,1
Förster): ..., ἵνα τοῦτο γοῦν μοι παρ' ὕμῶν ὑπάρχη, ...

ὁ.π., ιη' 122,13: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· καὶ μὴ διαβαλλέτω τὴν ἐκ
τοῦ πολέμου λαμπρότητα.] Λιβάν., Μελέται 9,2 (V σ. 460,14-
15 Förster): ... καὶ μὴ διαβαλλέτω τὴν ἐκ τοῦ πολέμου λαμπρότητα τῇ
πρὸς ἐμέ χαλεπότητι.

ὁ.π., κ' 133,10: ..., ὡς τὸ παραλαβὼν, παρὰ Λιβανίω, τὴν βασιλείον
ἀρχήν, ...] πρβλ. Λιβάν., Λόγοι 1,255 (I.1 σ. 193,1-2 Förster): ...,
εἰδὼς οὐδ' αὐτὸς θεοῦς, παραλαβὼν τὴν ἀρχήν ...⁴².

38. A. S. F. Gow - D. L. Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams*, I-II, Cambridge, At the University Press 1965, τ. II, σ. 206, ὅπου και η πληροφορία ὅτι η φράση εἶχε παροι-
μιακὸ χαρακτῆρα.

39. Lindstam, Index I, σ. 219: «Cetera, quae apud Lacapenum prae se Libanii ferunt
nomen, his insunt pp.: ...».

40. Ὅπως διαβάζουμε στο κριτικὸ υπόμνημα τῆς ἐκδόσεως Förster, η γραφὴ τέγους εἶναι αὐτὴ
ποῦ παραδίδουν τα χειρόγραφα, ἐνὼ η γραφὴ στέγους ἀποτελεῖ διόρθωση του Förster.

41. Σφάλμα του Λακαπηνοῦ, ἰσως μνημονικὸ, στη δήλωση τῆς πηγῆς του παραθέματος.

42. Το χωρίο, ὅπως ακριβῶς παρατίθεται ἀπὸ τον Λακαπηνὸ, δεν ἀπαντᾷ οὔτε στον Λιβάνιο
ἀλλὰ οὔτε και σε κάποιον ἄλλο συγγραφέα. Ἐπίσης πούθενά δεν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὴ φράση
βασιλεῖον ἀρχή (στον Thesaurus του Stephanus, λ. βασιλείος, συναντᾷ κανεῖς πολλὰ ἄλλα ουσια-
στικά που συνοδεύονται ἀπὸ το ἐπίθετο αὐτὸ ἀλλὰ ὄχι το ουσιαστικὸ ἀρχή). Εἶναι κατὰ τὴ γνώμη
μας πιθανὸ τὸ βασιλεῖον νὰ ἀποτελεῖ προσθήκη του Λακαπηνοῦ, που οφείλεται ἐνδεχομένως σε κά-
ποιο νοηματικὸ συνειρμὸ κατὰ τον ὁποῖο συσχετίστηκαν οἱ δύο ἔννοιες βασιλεία και ἀρχή (= «ἐξου-

ό.π., κγ' 150,10: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· καὶ δέον τὴν Εὐθυκράτους ζηλωσαὶ προαίρεσιν, ἐμισοῦμην.] Λιβάν., Μελέται 20,5 (VI σ. 297,14-15 Förster): ... καὶ δέον τὴν Εὐθυκράτους καὶ Λασθένους ζηλωσαὶ προαίρεσιν ...⁴³.

ό.π., κθ' 185,26: ..., ὡς καὶ παρὰ Λιβανίῳ· ὡς εἴ τις ζητήσας καρπὸν παρὰ τῆς Δήμητρος πολὺν, εἶτα τυχὼν ἄχθοιτο τῇ φορᾷ, ...] Λιβάν., Μελέται 5,29 (V σ. 321,5-7 Förster): ..., ὥσπερ ἂν εἴ τι παρὰ τῆς Δήμητρος αἰτήσας εἰς πλῆθος αὐτῷ γενέσθαι τοὺς καρπούς, εἶτα τυχὼν ἄχθοιτο τῇ φορᾷ;

ό.π., λβ' 196,25: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· δέος γάρ ἐστιν, ὧ ἄνδρες δικασταί, μὴ τὰ μὲν τῇ σοφίᾳ τῇ τούτου παραχθέντες, ...] Λιβάν., Μελέται 9,3 (V σ. 460,1-461,1 Förster): δέος γάρ ἐστιν, ὧ ἄνδρες δικασταί, μὴ τὰ μὲν τῇ σοφίᾳ τῇ τούτου παραχθέντες, ...

ό.π., 199, 29: ..., ὡς καὶ Λιβάνιος· μέχρι τούτου τῷ ἔπει χρηστέον.] Λιβάν., Λόγοι 15,1 (II σ. 120,2-3 Förster): μέχρι τούτου μοι τῷ ἔπει χρηστέον, ...⁴⁴.

Λουκιανός⁴⁵:

Επιμ. Επ. κ' 133,6: ..., οἷον μεταλαμβάνω τῶν ἐδεσμάτων, παρὰ Λουκιανῷ.] πρβλ. Αθήναιο, Δειπνοσοφισταί 3,101a: Καὶ ὁ Αἰμιλιανὸς ἔφη· ἀλλ' οὐ φθονήσω σοι ὁρῶν γὰρ λαμπροτάτην δείπνου παρασκευήν· βούλομαί σε δίκην ἀλεκτρυόνος ἐμφορηθέντα τοῦ χόνδρου κορυζᾶσθαι καὶ διδάσκειν ἡμᾶς περὶ ὧν μέλλομεν ἐδεσμάτων μεταλαμβάνειν· ἐπίσης Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ὁμιλία εἰς τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Σωτῆρος 7 (PG 49, 361): Καὶ βασιλέως μὲν εἰς εὐωχίαν καλοῦντος ὑμᾶς, ..., καὶ τῶν προκειμένων μετὰ αἰδοῦς καὶ ἡσυχίας μεταλαμβάνετε ἐδεσμάτων καὶ Ὑπόμνημα

σία», δηλ. «βασιλική εξουσία»). Πρβλ. καὶ τα εἰς χωρία ὅπου παρατηρεῖται ἡ εναλλαγή των λέξεων βασιλεία καὶ ἀρχή μαζί με το ρήμα παραλαμβάνω: Αρριανός, Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις 1,1,1 (I σ. 2,14-15 Roos - Wirth): παραλαμβάνοντα δὲ τὴν βασιλείαν Ἀλέξανδρον Αθήναιο, Δειπνοσοφισταί 11,119e: ὅθεν Φιλίππου τὴν ἀρχὴν παραλαβόντος Παρμενίων [Αἰλ. Αριστ.], Εἰς βασιλέα 57-58 (II σ. 254,9-12 Keil): οἱ μὲν γὰρ δι' ἐτέρων κτώμενοι τὴν ἀρχὴν ἢ παρὰ τῶν πρὸ αὐτῶν παραλαβόντες οἱ μὲν ἰσχύον ἀντὶ τοῦ δικαίου προθέμενοι, οἱ δ' ὥσπερ τινὸς γένους ἀκολουθίαν καὶ διαδοχὴν σφύζοντες οὕτως τὴν βασιλείαν ἐκτήσαντο· Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Περί ἀρετῆς καὶ κακίας 4,46 (II.1 σ. 194,1 Büttner-Wobst - Roos): Ὅτι Μαξιμίνοσ παραλαβὼν τὴν ἀρχήν..., 12,24 (II.2 σ. 105,9): ... παραλαβεῖν τὴν βασιλείαν ... καὶ 12,107 (II.2 σ. 198,1-2): παραλαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς τὴν βασιλείαν, κ.ά.

43. Το Λασθένους δεν παραλείπεται σε κανένα ἀπὸ τα χειρόγραφα που χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ Λιβανίου ὁ Förster, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ το κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσῆς του. ἴσως να πρόκειται γιὰ μνημονικὸ σφάλμα τοῦ Λακαπηνό.

44. Παράλειψη τῆς λέξεως μοι, τὴν ὁποία δεν ἐπισημαίνουμε σε κανένα ἀπὸ τα χειρόγραφα που χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν Förster γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ Λιβανίου. Καὶ στὴν περίπτωση αὕτη θὰ μπορούσαμε ἴσως να πιστώσουμε στὸν Λακαπηνό μνημονικὸ σφάλμα.

45. Lindstam, Index I, σ. 219: «Incerta Lucianiana his insunt pagg.: ...».

εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, Ὁμιλία 1,4 (PG 62,305): Βουλῆσθαι γὰρ ἂν ἔγωγε ἄρτου μεταλαβεῖν μετ' ἐλευθερίας, ἢ μυρίων ἐδεσμάτων μετὰ δουλείας⁴⁶.

Ὅμηρος:

Επιμ. Επ. κα' 137,7: δυσαλθὲς λέγεται ἀπὸ τοῦ δυσκόλως ἀλθαίνεισθαι, ..., δυσαλθὲς λέγεται, καθὰ καὶ παρ' Ὁμήρῳ.] Ἦδη ο Lindstam ἐπεσήμανε ὅτι ἐπίθετο δυσαλθὲς δεν ἀπαντᾷ στον Ὅμηρο. Μπορέσαμε να το εντοπίσουμε: α) στον νόθο πλατωνικό διάλογο Ἀξίохος 367b: εἶτα λαθὼν ὑπῆλθεν τὸ γῆρας, εἰς ὃ πᾶν συρρεῖ τὸ τῆς φύσεως ἐπίκηρον καὶ δυσαλθές, β) στην πραγματεία Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς 41 του Ἰπποκράτη (IV σ. 180 Littré): ἀτὰρ καὶ ἀποστάσεις ἐμπυῆματι καὶ κατὰ κενεῶνας, καὶ κατὰ βουβῶνας, χρόνιοι καὶ δυσαλθέες, ... και γ) στο σύγγραμμα Ἰατρικαὶ ἀπορίαι καὶ προβλήματα φυσικὰ του ἱατροσοφιστῆ Κασσίου: (σ. 144,2 Ideler⁴⁷) Διὰ τί τὰ στρογγύλα ἔλκη δυσαλθέστερα καθέστηκε τῶν ἄλλων;, (σ. 144,8 Ideler): ὥστε εἰκότως τὰ τοιαῦτα ἔλκη φαίνεται δυσαλθῆ καὶ (σ. 145,14 Ideler): ... εἰ τῶν ὄγκων ἢ σφοδρὰ κίνησις ἐπὶ τὸ ἔξω αἰτία γίγνεται τοῦ εἶναι τὰ τοιαῦτα ἔλκη δυσαλθῆ...⁴⁸.

Πλάτων⁴⁹:

Επιμ. Επ. ε' 34,24: καθὼ καὶ Πλάτων· ὅρα μὴ οὐχ ὁμολογεῖ ταῦτα ἀλλήλοισ, ὦ ἐταῖρε, ...] πρβλ. Αἴλ. Αριστ., Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων 515 (I.3 σ. 468,11-14 Lenz - Behr): ὅρα μὴ οὐχ ὁμολογῇ ταῦτα ἀλλήλοισ, ἀλλ' ὥς ἀληθῶς ἔχη τὴν τοῦ Ἀμφίονος ἀνταποδοῦναι ῥῆσιν ὁ Καλλιχῆς, ὅτι ἄρα οὐ συμφωνεῖ Πλάτων αὐτὸς αὐτῷ κατὰ ταυτὰ γε⁵⁰.

46. Τη φράση αὐτὴ δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε σε κανέναν ἄλλο συγγραφέα. Εἶναι πάντως κατὰ τὴ γνώμη μας πιθανὸ το παράθεμα να ἀντλήθηκε ἀπὸ τον Αθήναιο ἢ τον Ἰωάννη τον Χρυσόστομο και να δηλώθηκε ἐσφαλμένα ως πηγὴ του ο Λουκιανός. Ἡ χρῆση του πρωτοπρόσωπου τύπου τῆς οριστικῆς μεταλαβάνω ἰσως και ἐδῶ (πρβλ. πιο πάνω, σημ. 24) να οφείλεται και στο γεγονός ὅτι το παράθεμα χρησιμοποιεῖται ως παράδειγμα σε γραμματικὸ εγχειρίδιο.

47. I. I. Ideler, *Physici et medici Graeci Minores*, Berolini 1841 (φωτ. ἀνατύπ. Amsterdam, Hakkert, 1963).

48. Το σφάλμα αὐτὸ προξενεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση, ἐπεὶδὴ ἀπὸ τὴν ἐντονὴ παρουσία του Ὁμήρου τόσο στις Ἐπιστολές του ὅσο και στους Ἐπιμερισμούς συνάγουμε ὅτι ο Λακαπηνός κατεῖχε τον ποιητὴ πολὺ καλά (πρβλ. και R. Browning, *Homer in Byzantium*, *Viator* 8 [1975] 20-21)· ἰσως να πρόκειται για μνημονικὸ σφάλμα.

49. Lindstam, *Index I*, σ. 222: «His quoque locis Lacapenus Platonem auctorem profert: ... sed mihi Platonem perscrutato ignoti remanent».

50. Ἡ ἀποψη του Lindstam ὅτι το παράθεμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τον Αἴλιο Αριστείδη εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ὀρθή. Εἶναι πιθανὸ τὸ σφάλμα στη δήλωση τῆς πηγῆς να εἶναι μνημονικὸ: ἰσως προήλθε ἀπὸ τὴν ἀναφορά του ονόματος Πλάτων στα συμπραζόμενα του χωρίου του Αριστείδη. Μνημονικὸ σφάλμα θα ἀποτελεῖ ἐπομένως και ἡ προσθήκη τῆς ἀνύπαρκτης στο κείμενο του Αριστείδη προσφώνησης ὦ ἐταῖρε.

ό.π., λ' 188,18: καὶ ὡς ἐν Πλάτωνι, ... καὶ οὐδέποτε τυγχάνει τῷ ἀνθρώπῳ, ...] Πλάτ., Φαίδων 62a: ... καὶ οὐδέποτε τυγχάνει τῷ ἀνθρώπῳ ...

Συνέσιος⁵¹:

Επιμ. Επ. 5' 43,16: ..., οἷον ἐξήμαρτεν εἰς θεόν, ἐξύβρισεν εἰς ἀνθρώπους.] Συνέσιος, Επ. 72 (σ. 127,4-5 Garzya): ... οὕτω πάντῃ ἡμαρτεν εἰς θεόν, ἐξύβρισεν εἰς ἀνθρώπους⁵².

Φάλαρης:

Επιμ. Επ. λα' 192,2: ..., ὡς καὶ Φάλαρις ἐθαύμασά σου πολλάκις, ὦ Στησίχορε.] Στο παράθεμα αυτό έχουμε ενδεχομένως συμφυρό των εξής δύο χωρίων: α) του χωρίου από την Επ. 109 του Φάλαρη που ήδη εντόπισε ο Lindstam⁵³ και β) της φράσης πολλάκις ἐθαύμασα που, από όσο ξέρουμε, απαντά: i) στο προοίμιο των Ἀπομνημονευμάτων του Ξενοφώντα 1,1 (πολλάκις ἐθαύμασα τίσι ποτὲ λόγοις Ἀθηναίους ἔπεισαν οἱ γραφάμενοι Σωκράτην ὡς ἄξιος εἴη θανάτου τῇ πόλει ...) και ii) στο δεύτερο μέρος (Περὶ ἀφελοῦς λόγου) της πραγματείας Περὶ πολιτικοῦ καὶ ἀφελοῦς λόγου⁵⁴ — παραδίδεται, ίσως εσφαλμένα κατὰ τον Spengel⁵⁵, ως ἔργο του Αἰλίου Αριστείδη— στην οποία σχολιάζεται επανειλημμένα η παραπάνω φράση του Ξενοφώντα· π.χ.: 2,2,11 (II σ. 519,18-31 Spengel): Δεῖ μέντοι κάκεινο ὄραν, ὅπως ὑφειμένα διὰ τὸ ἀφελὲς τιθεῖς ὀνόματα οὐδὲν ἦττον ἐν τῷ οἰκίῳ τρόπῳ ἐμφαίνει καὶ τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ φησι (ενν. ο Ξενοφώντας) τοῦ λόγου, πολλάκις ἐθαύμασα τίσι ποτὲ λόγοις ... (...) ... τὸ γὰρ ἐθαύμασα καὶ πολλάκις οὐ μικρῶν ἔμφασίς ἐστιν, ἐδήλωσε δὲ καὶ τὰ ἐπενεχθέντα. πολιτικοὶ μὲν οὖν ἀμφοτέρας ἂν εἰρήκει τὰς δυνάμεις οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ πολλάκις· ὁ δὲ τὴν ἀπλὴν δύναμιν εἰπὼν ἠρκέσθη)⁵⁶. Εἶναι πιθανό ὅτι ο Λακαπηνός, παραθέτοντας ἀπὸ μνή-

51. Lindstam, Index I, σ. 225: «Praeterea Lacapenus duobus locis Synesium profert, ...».

52. Ὅπως διαβάζουμε στο υπόμνημα πηγῶν της ἐκδόσεως Lindstam 1924, το χωρίο αυτό πα-
ρατίθεται με το ὄνομα του Συνεσίου στην Περὶ συντάξεως τῶν ῥημάτων πραγματεία του κώδικα
Monacensis 499 (βλ. πιο πάνω, σημ. 3). Φαίνεται πως ο Lindstam, επειδὴ δεν κατόρθωσε να ταυ-
τίσει το παράθεμα στον Συνέσιο, οὐτε βέβαια και σε κανέναν ἄλλο συγγραφέα, δεν θεώρησε ἀξιόπιστη
την πληροφορία αὐτή, η οποία θα πρέπει να αποτελεί προσθήκη του αντιγραφέα αὐτοῦ του χει-
ρογράφου.

53. (σ. 440 Hercher, ὁ.π.): Στησιχόρῳ. Πυνθάνομαι σε περιδεῇ σφόδρα εἶναι ἐννοοῦντα τὴν
δύναμιν ἡμῶν καὶ συνειδῶτα ἅμα τοῖς πρὸς ἐμὲ σοὶ πεπολιτευμένοις. Θαυμάζω δὲ σε, εἰ νῦν ἤρξω
περιδεῖς εἶναι ...

54. Εχδόθηκε ἀπὸ τον L. Spengel, *Rhetores Graeci*, I-III, Lipsiae 1854 (φωτ. ανατύπ.
Fankfurt 1966), τ. II, σ. 459-554.

55. Ὁ.π., τ. II, σ. XIX-XX.

56. Ακόμη: 2, 2, 12 (II σ. 520,5-6 Spengel), 2, 3, 5 (II σ. 525,26 και 30-31) και 2, 12, 3 (II σ.

μης, συγγέει τα δύο αυτά χωρία, ίσως λόγω της ύπαρξης και στα δύο του ρήματος θαυμάζω, το οποίο έχει βέβαια την ίδια σημασία (εκπλήσσομαι, ξαφνιάζομαι, απορώ) είτε συντάσσεται με γενική είτε με αιτιατική⁵⁷. Η προσθήκη εξάλλου της προσφώνησης ὦ Στησίχορε στο παράθεμα του Λακαπηνού θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να συσχετιστεί με τον Στησίχορον, τον παραλήπτη δηλαδή της επιστολής του Φάλαρη⁵⁸.

2. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ⁵⁹:

Επ. κβ' 142,2: καθίει γάρ λόγους παρακνίζοντας ἡμᾶς, ὡς οὐκ ἐν πράγμασιν ἀλλ' ἐν λόγοις ἡμῖν ἡ φιλία, καὶ τὴν παροιμίαν ἐπετείχιζεν ἡμῖν που λέγων τὸ πᾶντ' οἷσει φιλία.]⁶⁰ Εκτός από εδώ η παροιμία απαντά και στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, Λόγος 11 (Εἰς Γρηγόριον Νύσσης), 3 (PG 35, 833C): καὶ γὰρ εἰ τραχύτερος ὁ λόγος, ὅμως εἰρήσεται πάντα οἷσει φιλία καὶ πάσχουσα καὶ ἀκούουσα· βλ. ακόμη (Νικητά Ευγενειανό), Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας 1426-7 (σ. 287 Χρηστίδης⁶¹)· περιλαμβάνεται επίσης στο ανθολόγιο που σώθηκε με το όνομα του Μαξίμου του Ομολογητή, 6,17 (σ. 121 Phillips⁶²) και στο ανθολόγιο Μέλισσα του Ψευδο-Αντωνίου, 1,24 (PG 136,848B).

ό.π., κζ' 171,27: καὶ βουλόμενος ἐπικουρεῖν, οὐκ ἔσθ' ὅπως ἂν ἠπόρεις, ..., τὴν παροιμίαν ἐνθυμούμενος, τὴν τὸν ἐν πλοίῳ πεσόντα θᾶττον ἂν διαμαρτεῖν ξύλου λέγουσαν.]⁶³ Την παροιμία αυτή τη συναντούμε και στον Λουκιανό, Δίς κατηγορούμενος 6: ὥστε κατὰ τὴν παροιμίαν, θᾶττον ἂν τις ἐν πλοίῳ πεσὼν διαμάρτοι ξύλου ἢ ἔνθα ἂν ἀπίδη ὁ ὀφθαλμός, ἀπορήσει φιλοσόφου⁶⁴.

540,15-16).

57. Βλ. ⁹LSJ, λ. θαυμάζω I.2 (με αντικείμενο σε γενική) και I.3 (με αντικείμενο σε αιτιατική).

58. Παρατηρούμε μάλιστα ότι και ο Σχολιαστής των *Επιμερισμών* δεν «θυμόταν» καλά (ή δεν γνώριζε) το κείμενο του Φάλαρη, γιατί παρέθεσε ως παράλληλο με το παράθεμα του Λακαπηνού (ὡς Ἀριστείδης ... καὶ ὡς Φάλαρις) ένα χωρίο από τον Αἴλιο Αριστείδη (βλ. πιο πάνω, σημ. 23) όπου το θαυμάζω συντάσσεται με γενική: το χωρίο του Αριστείδη ως προς αυτήν τη σύνταξη του θαυμάζω είναι βέβαια παράλληλο με το παράθεμα του Λακαπηνού, όχι όμως και με το πρωτότυπο χωρίο του Φάλαρη (όπου το θαυμάζω συντάσσεται με αιτιατική).

59. Lindstam, Index I, σ. 222: «Proverbia mihi quidem ignota his pp. allata invenio: ...».

60. Lindstam 1924: «unde sumptum sit id proverbium, nescio. cf. tritum illud κοινὰ τὰ τῶν φιλῶν».

61. Δ. Α. Χρηστίδης, *Μαρχιανά ανέκδοτα*. 1. Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας, 2. Ἐπιστολές - Σιγίλλιο, *ΕΕΦΣΘ*, Παράρτημα ἀρ. 45, Διδαχτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1984.

62. M. B. Phillips, *Loci communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739*, Διδαχτ. διατρ., Saint Louis University, Ann Arbor 1977.

63. Lindstam 1924: «unde id proverbium sumptum sit, nescio».

64. Βλ. και T. W. Rein, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Lucian*, Tübingen 1894, σ. 51.

ό.π., 170,9: ..., ὅτι μὴ καὶ ταῖν παροιμίαιν ἐνέχοιο, τῇ μὲν, ὡς ἐν χερσὶν εἴη σοι τὰ φώρια, θατέρᾳ δ', ... και *Επιμ. Επ. κζ' 176,10: καὶ τὰ φώρια ἐν χερσίν.*⁶⁵ Η παροιμία απαντά στον Αίλιο Αριστείδη, *Αἰγύπτιος* 349 (II σ. 284, 26 Keil): καὶ δὴ τοῦτο τὸ ἰσχυρὸν ἐῷ, καίτοι φασὶ καὶ τὰς κλοπὰς ἄχρι τοῦτου δεῖν ἐλέγχειν, ἕως ἂν τις τὰ φώρια ἐν τοῖς χερσὶν ἔχοντα ἀποδείξῃ.

3. «ΑΔΕΣΠΟΤΑ»⁶⁶:

Επιμ. Επ. ς' 42,15: ..., ὡς τὸ σπουδῇ ταχύνας ἦκω.] πρβλ. Νικηφόρο Γρηγορά, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 15,9 (II 782,12 Schopen-Bekker): ἄρτι δὲ τοῦ ἡλίου τῆς γῆς ὑπερκύψαντος, σπουδῇ ταχύνας ἦκεν αὐτῇ μοναδικὸν καὶ ἡσύχιον ἄγων βίον ἀνὴρ, ...⁶⁷.

Η εργασία αυτή αποτελεί μια μικρή συμβολή στη μελέτη των φιλολογικών πηγών των *Επιστολών* του Γεωργίου Λακαπηνού και του Ανδρονίκου Ζαρίδη και των *Επιμερισμών* του Λακαπηνού, η οποία δεν εξαντλεί το θέμα:

1. Δεν στάθηκε δυνατό να ταυτίσουμε ή να εντοπίσουμε κάποια παράλληλα, τουλάχιστον, χωρία για τα παραθέματα των *Επιμερισμών* που αποδίδονται: στον Αίλιο Αριστείδη, *Επιμ. Επ. κε' 163,1* και *196,28*· στον Ηρόδοτο, *κζ' 177,26*· στον Γρηγόριο τον Κύπριο, *γ' 19,16* και *20,18*, *δ' 27,13* και *Επ. ιη' 121,4* (*Σχολιαστής*)⁶⁸· στον Λουκιανό, *Επιμ. Επ. γ' 19,22*, *λα' 191,3* και *λβ' 199,30*· στον Δημοσθένη, (μη συμπεριλαμβανομένων των αποσπασμάτων της έκδοσης Sauppe⁶⁹) *δ' 28,7* και *30,24*, *ς' 43,3* και *44,23*, *ζ' 57,27*, *ι' 85,6*, *ιε' 111,22*, *κ' 130,5* και *130,13*, *κγ' 148,4* και *149,6*, *κζ' 178,8*, *178,15* και *179,19* και *λα' 191,1*⁷⁰· στον Αριστοφάνη, (μη συμπεριλαμβαν-

65. Lindstam 1924: «in Paroem. non est».

66. *Επιμ. Επ. ς' 42,15*, *ς' 115,17*, *κγ' 150,12*: είναι τα μόνα ανώνυμα παραθέματα (πρβλ. πιο πάνω, σημ. 12) τα οποία ο Lindstam θεωρεί αυθεντικά χωρία συγγραφέων.

67. Στο σημείο αυτό ας επισημάνουμε ότι η ανώνυμη *Περὶ συντάξεως τῶν ῥημάτων* πραγματεία του κώδικα Monacensis 499, η οποία παραδίδει τους *Επιμερισμούς* διασχευασμένους και με παρεμβολές από γραμματικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά (βλ. πιο πάνω, σημ. 3), δεν ελήφθη υπόψη στην έκδοση Lindstam 1924 (βλ. τον κατάλογο των χειρογράφων στις σ. VIII-X). Παρατηρούμε πάντως ότι και στα χειρόγραφα εκείνα που ο Lindstam θεωρεί ότι παραδίδουν το γνησιότερο κείμενο των *Επιμερισμών* (βλ. πιο πάνω, σημ. 4) απαντούν χωρία από την *Ῥωμαϊκὴν Ἱστορίαν* του Γρηγορά.

68. O C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries* (1204-ca. 1310), Nicosia 1982, σ. 77, θεωρεί βέβαιο ότι τα χωρία αυτά προέρχονται από έργα του Γρηγορίου Κυπρίου που δεν σώθηκαν.

69. Βλ. πιο πάνω, σημ. 6.

70. Την περίπτωση των «δημοσθενικών» παραθεμάτων ο Sigfrid Lindstam φαίνεται να τη συσχετίζει με την περίπτωση των «ξενοφώντειων»: *Eranos* 24 (1926) 109, σημ. 1.

νομένου του αποσπάσματος της έκδοσης Kock⁷¹) α' 8,1, ζ' 45,3 και 46,15, κε' 163,26⁷². Δεν εντοπίσαμε επίσης το πλατωνικό χωρίο που υπαινίσσεται ο Ζαρίδης στην *Επ.* κδ' 151,19⁷³.

2. Δεν εντοπίσαμε κάποια παράλληλα για τις φράσεις οὕτως οὐδὲν ἄμικτον τῷ βίῳ συγκεκλήρωται τῶν ἀνθρώπων και ἡμεῖς δ' Ἀρπυΐαις τὰ γράμματα ἐκπονήσωμεν, στις *Επ.* γ' 16,23 και κβ' 142,12 αντίστοιχα, οι οποίες χρησιμοποιούνται κατά τον Lindstam ως παροιμίες· πρόβλημα επίσης αποτελεί και η αναφορά που κάνει ο Λακαπηνός στην *Επ.* κε' 158,3 στον λόγο του Μάξιμου Πλανούδη, *Εἰς τοὺς κορυφαίους τῶν ἀποστόλων* (PG 147, 1107-1112).

3. Δεν στάθηκε δυνατό να ταυτιστούν τα «ἀδέσποτα» στην *Επ.* ις' 114,1: ὁ γὰρ ἥδη τις ἔφη ποιητὴς τόν τι χάμνοντα, ὡς οὐ περ ἄν ἀλγῇ, κεῖθι καὶ τὴν χειρ' ἔχει⁷⁴ και στους *Επιμ. Επ.* ις' 115,17: ἐρόμενος δὲ καὶ μαθὼν, ἅττα φέροντο και κγ' 150,12: δέον πρὸς τῷ Πειραιεῖ ποιήσασθαι τὴν συμβουλήν τοῦ πολέμου, ἔπεισα ἡμᾶς.

Θεσσαλονίκη

71. Βλ. πιο πάνω, σημ. 10.

72. Οι συμφυρμοί, που είναι πολύ πιθανό κατά τη γνώμη μας ότι προέρχονται από την από μνήμης παράθεση των χωρίων, είναι τόσο συχνοί στα παραθέματα των *Επιμερισμών* ώστε το παράθεμα των *Επιμ. Επ.* λα' 191,26 δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα· ορθά, νομίζουμε, επεσήμανε εδώ ο Lindstam συμφυρμό των αριστοφανικών χωρίων *Βάτραχοι* 179, *Ἐκκλησιάζουσαι* 853 και *Ἰππείς* 751.

73. Όσον αφορά στον Θουκυδίδη: αυτό που ο Lindstam μας υποδεικνύει μέσω του υπομνήματος πηγών είναι ότι ο Λακαπηνός έχει την τάση να παραφράζει τα χωρία από τον Θουκυδίδη, ίσως επειδή τα παραθέτει από μνήμης· για τον λόγο αυτό δεν θα μας προβλημάτιζε ιδιαίτερα το παράθεμα στους *Επιμ. Επ.* 69,26, για το οποίο ο εκδότης μάς παρέπεμψε στο *Ιστορία* 4,113,2.

74. Και η φράση αυτή χρησιμοποιείται εδώ με παροιμιακό, κατά τη γνώμη μας, χαρακτήρα. Μπορούμε πάντως να την παραλληλίσουμε με το εξής χωρίο από τα *Ιατρικά ἐρωτήματα* του Ρούφου Εφεσίου (H. Gärtner, Rufus von Ephesos, *Die Fragen des Arztes an den Kranken*, Berlin, Akademie - Verlag, 1962, σ. 41): στενάγχατι καὶ βοῇ καὶ ῥιπτάσματι καὶ ἀπορία καὶ κλίσει σώματος καὶ χοιῶ καὶ λεπτότητι καὶ χειρῶν ἄψφι, ἦν τε σὺ ἐθέλῃς ἅπτεσθαι ... δηλοῖ γὰρ τὸ ὀδυνώμενον εὐθύς. καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χάμνων πιέζει μάλιστα τὰ ἀλγοῦντα, ὥστε καὶ τὰς ἀφώνων ὀδύνας ἐκ τῶν τοιούτων οὐκ ἂν ἀμαρτάνοις ...

Η ΙΣΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ

1. Η ΕΚΑΤΟΝΤΑΠΥΛΙΑΝΗ ΤΑΜΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΛΕΝΗΣ

Ὁ ἔκπαγλος ναός τῆς Παναγίας τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς ἐσφράγισε τὴν ἱστορία καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Πάρου περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο μνημεῖο. Ἀπομένει μικρὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ νὰ κλείσουν καὶ ὀλοκληρωθοῦν, τὸ 2026, χίλια ἐπτακόσια ἀκριβῶς χρόνια ἀπὸ τότε πού ἡ Ἁγία Ἑλένη, ἡ θεόστεπτος καὶ ἱσαπόστολος μητέρα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ταξιδεύοντας πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 326 μὲ κύριο στόχο τὴν εὔρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ προσορμίσθηκε, λόγω κακοκαιρίας, στὴν Πάρο, ὅπου στὸ σημερινὸ χῶρο τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς ὑπῆρχε μικρὸς ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου. Προσευχήθηκε στὴν Παναγία νὰ εὐδωθεῖ ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ της καὶ ἔκανε τάμα πῶς, ὅταν ἐπιστρέφει στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν εὔρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, θὰ κτίσει στὸ ἴδιο μέρος μεγαλοπρεπὴ ναὸ πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου.

Τὸ τάμα αὐτὸ τῆς Ἁγίας Ἑλένης πού ἀποτελεῖ θὰ λέγαμε τὸν ἐν τῷ νῷ, ἐν τῇ διανοίᾳ καὶ τῇ καρδίᾳ, τῆς εὐσεβοῦς βασιλίσσης θεμέλιο λίθο τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς, ἐξεπλήρωσε ὁ υἱὸς της, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἐντάσσοντάς το, ὅπως φαίνεται, μέσα στὸ μοναδικὸ καὶ μεγαλεπήβολο πρόγραμμα λαμπρῶν αὐτοκρατορικῶν ναῶν, τῶν γνωστῶν βασιλικῶν, μὲ τοὺς ὁποίους θέλησε νὰ ἐγκαινιάσει, ὡς πρῶτος χριστιανὸς βασιλεὺς, τὴν νέα χριστιανικὴ πολιτεία. Ἡ ἴδια ἡ Ἁγία Ἑλένη ἐδέσμευσε τὸν Μ. Κωνσταντῖνο μὲ τὸ τάμα της, δὲν ἐπρόλαβε ὅμως νὰ τὸ δεῖ πραγματοποιούμενο, γιατί ἡ ἀνάληψη καὶ ἡ ἐπιστάσια ἐνὸς τόσο μεγάλου ἀνασκαφικοῦ καὶ οἰκοδομικοῦ ἔργου στὰ Ἱεροσόλυμα, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε, στὴν προχωρημένη μάλιστα ἡλικία τῶν ὀγδόντα περίπου ἐτῶν, ἐκλόνισαν σοβαρὰ τὴν ὑγεία της καὶ τὴν ὀδήγησαν στὸ θάνατο τὸ 328, δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν διέλευσίν της ἀπὸ τὴν Πάρο.

Ἡ παράδοση αὐτὴ τῆς διελεύσεως τῆς Ἁγίας Ἑλένης ἀπὸ τὴν Πάρο, μολοντί στερεῖται γραπτῶν μαρτυριῶν, εἶναι πολὺ ἰσχυρή. Ὁ σπουδαιότερος δὲ μάρτυρας καὶ ἐγγυητὴς της εἶναι σήμερα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἐντοπίζουν ὡς μέρη τῆς πρώτης βασιλικῆς τῆς κωνσταντινείου ἐποχῆς τὸν νάρθηκα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, τὰ λείψανα τοῦ αἱθρίου, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βαπτιστηρίου μὲ τὴν σταυρικὴ κολυμβήθρα, τεμάχια τῆς Ἁγίας Τραπέζης, διάτρητα μαρμάρινα θωράκια τοῦ τέμπλου κ.ἄ¹. Καὶ ἀσφαλῶς τέτοιων διαστάσεων

1. Βλ. Θ. Ἀλιπράντη, *Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ Πάρος, 1670 χρόνια ἀπὸ τὸ τάμα τῆς Ἁγίας Ἑλέ-*

καί προδιαγραφῶν βασιλική μόνον ὡς χάρη καί τήρηση ὑποσχέσεως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τὴν μητέρα του δικαιολογεῖται, διότι τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ Πάρος δέν εἶναι γνωστὴ ὡς μεγάλο χριστιανικὸ κέντρο πού θά δικαιολογοῦσε τὴν οἰκοδόμηση αὐτοκρατορικοῦ βασιλικοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα γνώμη τῶν ἱστορικῶν, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες κυριαρχεῖ στὴν Πάρο ἀκόμη ἡ ἀρχαία θρησκεία τῶν εἰδῶλων καί μόλις κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνος ἀρχίζει νά φαίνεται ἡ ὑπαρξὴ χριστιανικῆς ζωῆς καί μάλιστα μετὰ τὶς γνωστὲς ἀποφάσεις τῶν Μεδιολάνων περὶ ἀνεξιθρησκείας τοῦ 313.

Ἡ ὑπαρξὴ πάντως ναοῦ, μικροῦ ἔστω, πρὶν ἀπὸ τὸ 326, τὸν ὅποιο βρῆκε ἡ Ἀγία Ἑλένη, μαρτυρεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὁ μικρὸς ἐκεῖνος ναὸς ἦταν κατάλληλος τότε γιὰ τὸ μικρὸ ποίμνιο τῆς Πάρου, ἐνῶ ἡ μεγάλῃ βασιλικὴ κατανοεῖται καλύτερα ὡς αὐτοκρατορικὴ δωρεά πρὸς τὴν βασιλομήτορα Ἀγία Ἑλένη, ἀφ' ἑτέρου ὅμως τονίζει πολὺ περισσότερο τὴν ἀπόφαση τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Παροναξίας κ. Ἀμβροσίου καί τῶν μελῶν τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνήματος, λήγοντος τοῦ 20ου αἰῶνος, νά ὀργανώσουν τὶς λαμπρές αὐτές ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις, γιὰ τοὺς 17 αἰῶνες τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς², πού σχεδόν συμπίπτουν καί μέ τὴν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Πάρου, ἀφοῦ πρὸ τοῦ 4ου αἰῶνος δέν ὑπάρχουν γραπτές μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τοῦ νησιοῦ, γιὰ μάρτυρες στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν, οὔτε ἐπίσης ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Ἡ νέα ἐπίσης ὀργάνωση τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς ὡς ἱεροῦ προσκυνήματος ἀρχίζει ἐλπιδοφόρο καί καρποφόρο πορεία, μέ τὴν προβολή καί ἀξιοποίηση τῆς μεγάλης πνευματικῆς καί ἀρχαιολογικῆς ἀξίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς, συνεκδοχικῶς δέ καί τῆς χριστιανικῆς Πάρου.

2. Η ΚΟΙΝΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥΣ

Ἡ ἱσαπόστολος πάντως καί θεόστεπτος βασίλισσα Ἀγία Ἑλένη, ἐκτός ἀπὸ τὴν προσφορά τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς στὴν Πάρο, προσέφερε περισσότερα καί μεγαλύτερα στὴν καθόλου Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, καί δι' αὐτῆς στὸν πολιτισμὸ τῆς ἀνθρωπότητος γενικώτερα, στὰ ὅποια μέ συντομία θά ἀναφερθοῦμε. Μεταξύ αὐτῶν χωρὶς καμμία ἀμφιβολία δύο εἶναι τὰ σπουδαιότερα· τὸ ὅτι ὡς μητέρα ἐγέννησε καί προσέφερε στὸν κόσμον τὸν Μέγα ὄντως Κωνσταντῖνο, ὅπως ἐπίσης καί τὸ ὅτι βρῆκε στὰ Ἱεροσόλυμα τὸν Τίμιο καί Ζωοποιὸ Σταυρό.

νης, Πάρος 1996, σ. 47β.

2. Τὸ Ἱερὸν Προσκύνημα Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου ὀργάνωσε καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1996 σειρὰν ἐκδηλώσεων μέ γενικὸν θέμα «17 αἰῶνες Ἑκατονταπυλιανῆς», μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἐπιστημονικὸ συνέδριο μέ θέμα «Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ καί ἡ Χριστιανικὴ Πάρος», τὸ ὅποιο πραγματοποιήθηκε ἀπὸ 15-19 Σεπτεμβρίου. Στὰ πλαίσια τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων ἐξεφωνήθη καί ἡ παρούσα εἰσήγηση στὴν Πάρο, τὴν Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, 17-3-1996.

Θά πρέπει ἀπό τήν ἀρχή νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἔχομε ἀπό τίς πηγές γιά τήν ζωή τῆς Ἀγίας Ἑλένης εἶναι πολύ πενιχρές, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συμβαίνει γιά τόν Μ. Κωνσταντῖνο. Ὅ,τι λέγεται περὶ τῆς Ἀγίας περιορίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στό προσκυνηματικό της ταξίδι στά Ἱεροσόλυμα, τό ὁποῖο καλύπτει μόλις δύο χρόνια ἀπό τήν ὀγδοηκονταετῆ ζωή της. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί, μέ προεξάρχοντα τόν Εὐσέβιο Καισαρείας, ἀφιερώνουν ἐλάχιστες σελίδες γιά τό ἔργο τῆς Ἀγίας Ἑλένης στά Ἱεροσόλυμα, τό ὁποῖο ἐντάσσεται καί πάλι στό εὐρύτερο ἔργο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό πλῆθος τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων πού ἀναφέρονται εἴτε στήν κοινή μνήμη τῶν δύο ἀγίων, τήν 21η Μαΐου, εἴτε στήν ὕψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στίς 14 Σεπτεμβρίου. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι καί σέ ἀρκετές σύγχρονες ἐγκυκλοπαιδεῖες δέν ὑπάρχει εἰδικό λῆμμα γιά τήν Ἀγία Ἑλένη, ἀλλά ἀπλή παραπεμπτική ἀναφορά στό λῆμμα γιά τόν Μ. Κωνσταντῖνο, ἐνῶ ὅπου ὑπάρχει εἶναι ἐπίσης ὀλιγόλογο καί πενιχρό.

Ἡ εἰκόνα αὐτή φαίνεται κατ' ἀρχήν ἀντίθετη πρὸς τήν ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπό τήν ἰσοστάσια πρὸς τόν Μέγα υἱό της θέση, πού προσέδωσε ἡ Ἐκκλησία στήν Ἀγία Ἑλένη στήν κοινή μνήμη τῶν δύο. Ἡ ὕμνολογία τῆς ἑορτῆς φροντίζει ἐπιμελῶς νά κατανέμει τό περιεχόμενο τῶν τροπαρίων στοὺς δύο, ὥστε νά μὴ ἀνατραπεῖ ἡ ἰσότητά, αὐτό δέ φαίνεται πολύ ἐποπτικά στήν εἰκόνα τῶν δύο βασιλέων, τοῦ υἱοῦ καί τῆς μητέρας, πού τοποθετοῦνται πάντοτε σέ ὅλες τίς παραστάσεις ἐκατέρωθεν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅπως καί στήν ἐκ μέρους τῶν ἱερέων κοινή μνημόνευση στίς ἀπολύσεις καί ἀλλαχοῦ τῶν ἀγίων ἐνδόξων μεγάλων, θεοστέπτων καί ἱσαποστόλων βασιλέων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης. Τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς τῆς 21ης Μαΐου, *Τοῦ Σταυροῦ σου τὸν τύπον ἐν οὐρανῷ θεσάμενος ἀναφέρεται μόνον στὸν Μ. Κωνσταντῖνο*, ἐξισορροπεῖται ὅμως πάλι ἡ κατάσταση ἀπὸ τό κοντάκιο τῆς ἑορτῆς πού ἀναφέρεται στοὺς δύο· *Κωνσταντῖνος σήμερον σὺν τῇ μητρὶ τῇ Ἑλένῃ τὸν Σταυρὸν ἐμφαίνουσι τὸ πανσεβάσμιον ξύλον*.

Πῶς δικαιολογεῖται ἄρα γε αὐτή ἡ ἰσότητά τῆς τιμῆς πρὸς τοὺς δύο, μέ δεδομένη τήν ἀνισότητά τοῦ ὕλικου τῶν πηγῶν ἀλλὰ καί τῆς γενικώτερης προσφορᾶς τους;

Ἀσφαλῶς οὔτε οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ οὔτε οἱ σύγχρονοι ἀδικοῦν τήν Ἀγία Ἑλένη ἀναφερόμενοι ἐν ἐκτάσει στό ἱστορικό ἔργο τοῦ μεγάλου υἱοῦ της, ἡ λάμψη τοῦ ὁποίου καί ἡ ἀκτινοβολία μέ κάποιες ἀκτίνες ἀπλώθηκε φυσιολογικά καί τιμητικά καί πρὸς τήν μητέρα του, ἡ ὁποία μάλιστα ἀνέλαβε νά συνεργήσει στήν ὑλοποίηση ἑνὸς σημαντικοῦ τμήματος τοῦ ἔργου πού ἔχει σχέση μέ τὰ ἱερά προσκυνηματα τῶν Ἀγίων τόπων καί τήν εὑρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἡ ἀπλή συγγενική σχέση μητρὸς καί υἱοῦ, μέ ὅλες τίς ἐνδεχόμενες θετικές ἐπιδράσεις στήν πνευματική ἐξέλιξη τοῦ Κωνσταντίνου καί ἰδιαίτερα στήν στροφή του πρὸς τὸν Χριστιανισμό, θά ἦσαν τελείως ἀνεπαρκεῖς γιά νά συνανυψώσουν τήν Ἀγία

Ἑλένη στό ὕφος τῆς προσφορᾶς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὑπάρχουν πολλοί ἄλλοι ἅγιοι μέ ἅγιες ἐπίσης μητέρες, πού δέν τιμῶνται ἀπό κοινοῦ καί ἐξ ἴσου, ὅπως συμβαίνει μέ τούς Ἀγίους Κωνσταντῖνο καί Ἑλένη.

Κάποια ἐξήγηση αὐτῆς τῆς κοινῆς μνήμης καί τιμῆς θά μπορούσε ἴσως νά ἀναζητηθεῖ εἰς τό ὅτι ἡ Ἐκκλησία γνωρίζουσα τήν μεγάλη ὄντως ἀγάπη καί τιμή πού ἔτρεφε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πρὸς τήν μητέρα του, ὅπως αὐτό ἐξάγεται ἀπό μαρτυρημένες ἐνέργειές του, θέλησε νά ἀκολουθήσει τό παράδειγμά του. Ὁ ἴδιος πράγματι, ὅταν ἔγινε μονοκράτωρ, τήν ἀνεκήρυξε αὐγούστα, γιά νά τιμᾶται ὡς βασίλισσα, ἐπιδαφίλευσε ἐξαιρετικές τιμές κατὰ τήν ταφή της στήν Νικομήδεια, ἀπ' ὅπου στήν συνέχεια μετέφερε τά λείψανά της στόν ναό τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐτάφη καί ὁ ἴδιος, καί ἐθάπτοντο στήν συνέχεια καί οἱ ἄλλοι βασιλεῖς. Μετονόμασε τήν κεντρική πλατεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό Τετράστοον σέ Αὐγουσταῖον, γιά νά τιμήσει τήν μητέρα του Αὐγούστα Ἑλένη καί ἔστησε τό ἄγαλμά της πάνω σέ πορφυρή στήλη γιά νά δεσπόζει στόν χώρο. Τήν πόλη πού γεννήθηκε, τό Δρέπανο τῆς Βιθυνίας, ὀνόμασε πρὸς τιμήν της Ἑλενόπολη, καί ἐνῶ ζοῦσε ἀκόμη, ἔκοψε νομίσματα πού ἔφεραν τήν εἰκόνα της ὡς αὐγούστας. Στά ἐγκαίνια δέ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού ἔγιναν τό 330 στήν μεγάλη πλατεῖα τοῦ Φάρου ὑψώθηκαν δύο στήλες Ἑλένης καί Κωνσταντίνου καί στό μέσο τους σταυρός μέ τήν ἐπιγραφή εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός. Ἀμήν. Αὐτές οἱ δύο στήλες μέ τόν σταυρό ἀνάμεσά τους ἀποτελοῦν ἴσως εἰκονογραφικό πρότυπο τῆς εἰκόνας τῶν δύο ἁγίων πού ἐπικρατεῖ μέχρι σήμερα καί τούς εἰκονίζει ὀρθίους, ὡς στήλες, νά ἔχουν ἀνάμεσά τους τόν Τίμιο Σταυρό.

Μία ἄλλη ἐξήγηση, περισσότερο παραδεκτή, πρέπει νά στηριχθεῖ εἰς τό ὅτι ὁ εὐρισχόμενος στή μέση τῶν δύο ἁγίων Τίμιος Σταυρός, γιά τήν εὑρεση τοῦ ὁποίου ἀπό κοινοῦ ἐνήργησαν καί ἐκοπίασαν, ἀποτελεῖ τόν λόγο τῆς κοινῆς ἐορτῆς καί μνήμης των. Ἡ κοινὴ μνήμη τους δέν ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τά πρόσωπα καί τήν προσφορά τους, γιατί τότε ὄντως θά εἴχαμε ἄδικη ἐξίσωση τοῦ κοσμοϊστορικοῦ ἔργου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, μέ τίς τεράστιες συνέπειες στήν ἱστορία τοῦ κόσμου γενικῶς καί τῆς Ἐκκλησίας εἰδικώτερα, πρὸς τό ἀξιόλογο ἀλλά περιορισμένο ἔργο τῆς μητέρας του Ἀγίας Ἑλένης, ἀλλά μόνο στό ὅτι ἀπό κοινοῦ ἐργάσθηκαν γιά τήν εὑρεση τοῦ Τιμίου καί Ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τόν ὁποῖο προβάλλουν ἀνάμεσά τους. Ἡ θέση αὐτὴ βρῖσκει ὁμολογιακά ἐρείσματα στό μνημονευθέν κοντάκιο τῆς μνήμης τους τῆς 21ης Μαΐου, πού ἀναφέρεται στήν εὑρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, *Κωνσταντῖνος σήμερον σὺν τῇ μητρὶ τῇ Ἑλένῃ τὸν Σταυρὸν ἐμφαίνουσι τὸ πανσεβάσμιον ξύλον, καὶ στοὺς ὑπολοίπους ὕμνους τῆς ἐορτῆς, πού ἔχουν ὡς θέμα εἴτε τήν ἐμφάνιση τοῦ Σταυροῦ ἐν ὁράματι στό Μ. Κωνσταντῖνο εἴτε τήν εὑρεσὶ του ἀπὸ τήν Ἀγία Ἑλένη. Ἡ σχέση ἐπομένως ἀμφοτέρων πρὸς τόν Τίμιο Σταυρό ἀποτελεῖ τόν λόγο τῆς κοινῆς ἐορτῆς καί κοινῆς ἀπεικονίσσεώς τους. Πρέπει μάλιστα νά ἐρευνηθεῖ τό θέμα καί*

ἐορτολογικά, διότι ἐνῶ τήν 6η Μαρτίου στό συναξάρι λέγεται *Τῇ αὐτῇ ἡμέρα, μνήμη τῆς εὐρέσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ ὑπὸ τῆς μακαρίας Ἑλένης*, τό σπουδαῖο αὐτό πράγματι γεγονός ἀποσιωπᾶται παντελῶς στοὺς ὕμνους, ἡ δέ ἐορτή αὐτὴ καί μνήμη ἔχει οὐσιαστικῶς ἀτονήσει καί καταργηθῇ, ἐνῶ ἔχει πολὺ τονισθῇ ἡ ἐορτὴ τῆς 21ης Μαΐου, ὅπως καί ἡ σχετικὴ μέ τήν εὕρεση ἐορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι τοποθετήθηκε ἐκεῖ γιὰ νά ἐορτάζεται μαζί μέ τήν ἐορτὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως πού ἔγιναν στίς 13 Σεπτεμβρίου τοῦ 336 καί γιορτάζονται ἔκτοτε κάθε χρόνο τήν ἴδια μέρα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι καί ἡ Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, παρὰ τοὺς καθαρὰ πνευματικούς λόγους πού προβάλλει ὁ συναξαριστής γιὰ τήν τοποθέτησή της στό μέσο τῆς Ἀγίας καί Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, οἱ ὁποῖοι οὕτως ἢ ἄλλως ἔχουν τήν σημασία τους, σχετίζεται μέ τόν ἐορτασμό τῆς εὐρέσεως καί Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ὡς καί μέ τήν μεγάλη προσέλευση προσκυνητῶν τήν περίοδο τοῦ Πάσχα μετὰ τήν θαυμαστή ἐμφάνιση τοῦ θείου φωτός. Ἐνῶ δηλαδή προηγουμένως οἱ προσκυνηταὶ μετέβαιναν νά προσκυνήσουν τόν Τίμιον Σταυρό τόν Σεπτέμβριο, ὅπου εἶχε μεταφερθῇ ἡ ἐορτὴ τῆς εὐρέσεως καί τῆς Ὑψώσεως λόγω τῆς ἐορτῆς τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, τώρα τό ἅγιο φῶς τοὺς προσελκύει περισσότερο, γι' αὐτό καί ὀρίζεται καί ἡ προσκύνηση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τήν Γ' Κυριακὴ τῶν Νηστειῶν, ὥστε οἱ ἐρχόμενοι ἀπὸ ἐνωρίς γιὰ τό Πάσχα πιστοὶ νά προσκυνήσουν καί τόν Τίμιον Σταυρό, ὅπως γράφει στήν *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων τήν γνωστὴ Δωδεκάβιβλο* ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος· *Ἀλλ' ἐπειδὴ καί ὅτε γεγόναναι τὰ ἐγκαινία τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου τάφου, συνέβη εἶναι τὴν δεκάτην τρίτην τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, ἔμεινε γίνεσθαι ὁμοῦ τὴν ἐορτὴν τῶν ἐγκαινίων καί τῆς ὑψώσεως ἡμέρας ὁκτώ, ὅτε καὶ εἵρχοντο εἰς προσκύνησιν τῶν ἁγίων τόπων οἱ Ὀρθόδοξοι ἀφ' ὅλης τῆς Οἰκουμένης, εἰ καὶ ὕστερον διὰ τὸ οὐράνιον φῶς τοῦ ἁγίου τάφου μετετέθη ἡ τοιαύτη τῶν Χριστιανῶν προσκύνησις εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα· ἵνα δὲ ὁρῶσιν οἱ Χριστιανοὶ καὶ τὸ τίμιον ξύλον, ἐγένετο συνήθεια γίνεσθαι καὶ ἐτέραν ὑψῶσιν εἰς τὴν τρίτην Κυριακὴν τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἣτις καὶ προσκύνησις μάλιστα λέγεται*³.

3. Η «ΚΑΛΛΙΠΑΙΣ» ΜΗΤΕΡΑ

Μετὰ τήν διευκρίνιση τῶν περὶ τῆς κοινῆς τιμῆς καί μνήμης τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης ὅς δοῦμε τώρα τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς προσφορᾶς τῆς Ἀγίας Ἑλένης πού τήν καταξίωσαν στήν συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νά τιμᾶται ὡς ἁγία καί ἱσαπόστολος. Μελετώντας κανεῖς τὰ κείμενα τῶν ἱστορικῶν πηγῶν ἀλλὰ καί τήν ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας διαπιστώνει ὅτι τό πρῶτο

3. Βιβλίον β', κεφ. α', παρ. ι', ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1982, τ. Α' + Β', σ. 259-260.

στοιχείο πού προβάλλει τήν ἀξία τῆς Ἀγίας Ἑλένης εἶναι ἡ γέννηση τέτοιου βλαστήματος, ἡ προσφορά στήν Ἐκκλησία καί στόν κόσμο τοῦ ὄντως Μεγάλου Κωνσταντίνου. Δέν πρόκειται βέβαια ἐδῶ νά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οὔτε νά λάβουμε μέρος στόν ἐπιστημονικό διάλογο τῆς πλούσιας γιά τό πρόσωπο καί τό ἔργο του βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία στήν συντριπτική της πλειοψηφία συμφωνεῖ εἰς τό ὅτι μέ τήν διορατική πολιτική του ἱκανότητα καί τήν στρατηγική του μεγαλοφυΐα ἄλλαξε τόν ροῦ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, μεταφέροντας τό κέντρο βάρους τῆς κραταιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τήν λατινική Δύση, πού δέν εἶχε πιά προοπτική, στήν ἑλληνική Ἀνατολή, καί καθιστώντας τό μικρό ἀλλά φυσικά ὄχυρό ἑλληνικό Βυζάντιο πρωτεύουσα τῆς μοναδικῆς σέ χρονική διάρκεια καί πολιτιστική καρποφορία «βυζαντινῆς» αὐτοκρατορίας, μέ ἐνοποιᾶ στοιχεῖα τήν χριστιανική πίστη, τῆς ὁποίας τόν δυναμισμό μέ θεία ἐπίνευση καί κατά θεία πρόνοια ἀντελήφθη καί ἐνεκολπώθη, τήν ρωμαϊκή διοίκηση καί τήν ἑλληνική γλῶσσα. Ἡ ρωμαϊκή αὐτοκρατορία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οὐσιαστικά ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, πού καί αὕτη προετοίμασε μέ τόν ἑλληνικό πολιτισμό τήν ἀπαραίτητη πολιτιστική καί πνευματική ἐνότητα γιά τήν διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ λόγου τοῦ Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ἀποκτᾶ στό πρόσωπο τοῦ Κωνσταντίνου ἀνέλπιστο προστάτη καί ὑπερασπιστή, μετά τούς σκληρούς ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν διωγμούς τῶν προκατόχων του. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ διωχομένου πρὶν Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας καί ἡ προνομιακή θέση τῆς Ἐκκλησίας στήν νέα χριστιανική πολιτεία δέν ἐξηγοῦνται μέ βάση ἀνθρώπινα κριτήρια καί ἱστοριοπολιτικές ἐκτιμήσεις, πού ἦσαν ὅλα εἰς βάρος τῶν Χριστιανῶν, μέ ἐξάιρεση τήν φοβερή ἐντύπωση πού προκαλεσε ἡ ἀντοχή τους στοὺς διωγμούς καί τό πλῆθος τῶν μαρτύρων.

Κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες στήν ἐπιστημονική ἔρευνα συζητήθηκε εὐρέως τό πρόβλημα τῆς προσχωρήσεως τοῦ Κωνσταντίνου στόν Χριστιανισμό, ἰδιαίτερα μάλιστα τό ἂν αὕτη προῆλθε ἀπό ἐσωτερική θρησκευτική πίστη ἢ ὀφειλόταν σέ καθαρά πολιτικούς ὑπολογισμούς. Οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ Λακτάντιος καί Εὐσέβιος συνδέουν, ὡς γνωστόν, τήν στροφή τοῦ αὐτοκράτορος στό Χριστιανισμό μέ τό θαυμαστό ὄραμα τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ καί τήν ἐπιγραφή ἐν τούτῳ νίκα πού προηγήθηκε τῆς νίκης ἐναντίον τοῦ Μαξεντίου. Ἐκτοτε ἐπῆλθε μία ἐσωτερική μεταβολή στόν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ Κωνσταντίνου καί σταθερὴ στροφή πρὸς τόν Χριστιανισμό, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε ἀσφαλῶς, κατά τό ἀνθρώπινο, καί ἀπό τά εὐνοϊκά πολιτικά δεδομένα, ἡ ἐκτίμηση τῶν ὁποίων ὅμως χωρὶς τήν προηγηθεῖσα ἐσωτερική ἀλλαγὴ δέν εἶναι βέβαιο ἂν θά γινόταν κατά τόν ἴδιο τρόπο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει γιά τήν συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας καί τήν πλειονότητα τῶν ἱστορικῶν ἡ στροφή τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τόν Χριστιανισμό ὀφείλεται σέ θεϊκὴ ἐπέμβαση, ἦταν θεϊκὴ κλήση, ὅπως εἶχε γίνει καί στήν περίπτωσι τοῦ

ἀποστόλου Παύλου. Ἐκεῖνος ἐκλήθη ὡς ἀπόστολος γιά τήν διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τά ἔθνη, ὁ Κωνσταντῖνος ἐκλήθη τώρα νά συναγάγῃ τά ἔθνη σέ μία νέα χριστιανική πολιτεία ὡς ἱσαπόστολος καί ἐν βασιλεῦσιν ἀπόστολος, ὅπως ἄριστα ἐκφράζει τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης: *Τοῦ Σταυροῦ σου τόν τύπον ἐν οὐρανῷ θεασάμενος καί ὡς ὁ Παῦλος τήν κλῆσιν οὐκ ἐξ ἀνθρώπων δεξάμενος ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἀπόστολός σου Κύριε.*

Στήν πορεία αὐτή καί ἀλλαγὴ τοῦ Κωνσταντίνου ποῦ καί πῶς τοποθετεῖται ἡ Ἀγία Ἑλένη; Ἐχει κάποιο μερίδιο συμμετοχῆς καί θετικῆς ἐπιδράσεως; Ἦταν μήπως ἡ ἴδια Χριστιανή καί μέ τήν δική της χριστιανική παρουσία καί πίστη ἐπηρέασε καί ἔστρεψε καί τόν υἱό της πρὸς τόν Χριστιανισμό, ὅπως γράφουν λαϊκοὶ βίοι γιά τήν Ἀγία Ἑλένη καί ἄλλα δημοσιεύματα, πού κυκλοφοροῦν ἐσχάτως; Κάτι τέτοιο δέν προκύπτει μέ ἀσφάλεια οὔτε ἀπὸ τίς ἱστορικές πηγές, οὔτε ἀπὸ τά ἀγιολογικά κείμενα, ἀλλὰ οὔτε καί ἀπὸ τήν ὑμνογραφία, ἐκτός μιᾶς ἐξαιρέσεως στήν ὁποία προφανῶς στηρίζεται αὐτή ἡ παράδοση.

Αὐτά πού γνωρίζομε γιά τήν Ἀγία Ἑλένη, ἐκτός τῶν περὶ τῆς συμμετοχῆς της στήν εὔρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἶναι, ὅπως ἐλέχθη, ἐλάχιστα. Ἑλληνίδα στήν καταγωγή, ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τό ὄνομά της, γεννήθηκε τό 247 στήν ἐλληνική Βιθυνία, στήν πόλη Δρέπανο, μέ τίς ἀκμάζουσες ἀπὸ τήν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πόλεις Νικομήδεια καί Νίκαια. Ἦταν ταπεινῆς κατὰ κόσμον καταγωγῆς. Ὁ πατέρας της διατηροῦσε στό Δρέπανο ξενοδοχεῖο, ἐκεῖ δέ τήν ἐγνώρισε ὁ Κωνσταντῖος Χλωρός, ἀξιωματικός τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ καί ἀπογονος οἰκογενείας εὐγενῶν τοῦ Ἰλλυριοῦ· ἡ μητέρα του Κλαυδία ἦταν θυγατέρα τοῦ Κρίσπου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Κλαυδίου τοῦ Γοτθικοῦ. Ἀπὸ τόν γάμο τοῦ εὐγενοῦς Ρωμαίου Κωνσταντίου Χλωροῦ καί τῆς λαϊκῆς προελεύσεως Ἑλληνίδος Ἑλένης γεννήθηκε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος στήν Ναῖσό, τήν σημερινή Νύσσα (Niss) τῆς Σερβίας μεταξύ τῶν ἐτῶν 272 καί 275. Γρήγορα ἐξ αἰτίας πολιτικῶν σκοπιμοτήτων, ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντίου καί τῆς Ἑλένης ὁδηγήθηκε σέ διάλυση τό 293, γιατί κατ' ἀπαίτηση τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ, προκειμένου νά διορισθεῖ ὁ Κωνσταντῖος καίσαρ τῆς Δύσεως, ἔπρεπε νά νυμφευθεῖ τήν ἀνεψιά τοῦ αὐγούστου τῆς Δύσεως Μαξιμιανοῦ Θεοδώρα. Ἡ ἀσφαλῶς ἐπώδυνη καί ἀναγκαστική αὐτή χρεία τῆς μητέρας του ἐνίσχυσε τήν ἀγάπη τοῦ νεαροῦ Κωνσταντίνου πρὸς αὐτήν, συγχρόνως ὅμως τοῦ ἄνοιξε τόν δρόμο γιά τήν διεκδίκηση τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ θρόνου, πού ἄρχισε κατ' ἀρχήν μέ τήν ἀνακήρυξή του ἀπὸ τόν στρατό σέ αὐγουστο τῆς Δύσεως μετὰ τόν θάνατο τοῦ πατέρα του τό 306, καί στήν συνέχεια σέ μοναρχάτορα τῆς μεγάλης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ τίς διαδοχικές ἐντυπωσιακές νίκες του ἐπὶ τοῦ Μαξεντίου στήν Δύση καί τοῦ Λικινίου στήν Ἀνατολή, πού ἀποδόθηκαν σέ θεικὴ συμμαχία καί ἐνθάρρυνση μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ καί ἐνίσχυσαν ἀποφασιστικά τήν στροφή του πρὸς τόν Χριστιανισμό.

Ἀπό τόν πατέρα του Κωνσταντίου φαίνεται πώς κληρονόμησε ἀκόμη ὁ Κωνσταντῖνος δύο σημαντικά στοιχεῖα, πού προσδιόρισαν τήν κατοπινή πορεία του. Κάποια συμπάθεια ἀρχική πρὸς τοὺς σκληρά διωκομένους Χριστιανούς, πού φάνηκε στήν περίπτωση τοῦ πατρός του στήν ἀποφυγή ἐφαρμογῆς στήν Δύση τῶν ἀποφάσεων τοῦ Διοκλητιανοῦ πού ὕριζαν νά διώκονται οἱ Χριστιανοί, ὅπως αὐτό ἐφαρμόσθηκε πιστά στήν Ἀνατολή, σέ ἐπίπεδο δέ θρησκευτικῆς πίστεως τήν ἀπόρριψη τῆς χονδροειδοῦς εἰδωλολατρείας καί τήν υἱοθέτηση τοῦ συγκρητιστικοῦ ἐνοθεϊσμοῦ, πού ἀσφαλῶς εὐκολότερα μπορούσε νά ὀδηγήσει ἢ νά προδιαθέσει εὐνοϊκά γιά τήν υἱοθέτηση τοῦ χριστιανικοῦ μονοθεϊσμοῦ. Οἱ εὐνοϊκές αὐτές προϋποθέσεις τῆς στροφῆς του πρὸς τόν Χριστιανισμό ἐπισημαίνονται ἀπό τοὺς ἐρευνητάς.

Γιά τήν οποιαδήποτε συμμετοχή τῆς μητέρας του Ἑλένης στήν πνευματική διεργασία τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου δέν ἔχομε ἀπό τίς πηγές σοβαρές ἐνδείξεις. Ἡ ἔρευνα καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀγία Ἑλένη δέν ἦταν Χριστιανή⁴. Τό συμπέρασμα μάλιστα αὐτό δέν εἶναι αὐθαίρετο ἀλλά στηρίζεται σέ ἀξιοπρόσεκτη καί σαφέστατη μαρτυρία τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστοί οἱ προσωπικοὶ δεσμοί μέ τόν Μ. Κωνσταντίνο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ἀνάμεσα στά πολλά γιά τά ὁποία πρέπει κανεῖς νά μακαρίζει τόν Κωνσταντίνο εἶναι καί ἡ ἀφοσίωση πρὸς τήν μητέρα του, τήν ὁποία κατέστησε ὁ ἴδιος τόσο θεοσεβῆ, ἐνῶ δέν ἦταν προηγούμενος, ὥστε νά φαίνεται ὅτι εἶχε γίνει Χριστιανή ἀπό τήν παιδική ἡλικία· *ὃν πρὸς τοῖς ἅπασιν καὶ τῆς εἰς τὴν γειναμένην ὁσίας μακαρίζειν ἄξιον, οὕτω μὲν αὐτὴν θεοσεβῆ καταστήσαντα, οὐκ οὖσαν πρότερον, ὡς αὐτῷ δοκεῖ ἐκ πρώτης τῷ κοινῷ σωτῆρι μεμαθητεῦσθαι*⁵.

Μέ βάση αὐτὴν τήν σαφέστατη καί μοναδική μαρτυρία μπορούμε νά συναγάγουμε ὅτι ἡ Ἀγία Ἑλένη μέ τό ἔντονο μητρικό της ἐνδιαφέρον συμμετεῖχε στίς ἐσωτερικὲς πνευματικὲς διεργασίες πού ἐπισυνέβαιναν στήν ψυχὴ τοῦ μοναχογιοῦ της, καί ἡ δεκτικὴ θρησκευτικῶν μηνυμάτων γυναικεῖα φύση της συγκλονίσθηκε ἀσφαλῶς ἀπὸ τίς διηγήσεις τῆς θαυμαστῆς ἐμφανίσεως τοῦ σημείου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, στήν ἐνίσχυση τοῦ ὁποίου ὀφείλονταν οἱ νίκες καί ἡ ἐπικράτηση τοῦ υἱοῦ της ἐπὶ τῶν ἄλλων διεκδικητῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ θρόνου. Ἡ ἐνθουσιώδης ἀνάληψη τῆς προσπαθείας γιά τήν εὕρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀσφαλῶς συνδέεται μέ τό αἶσθημα εὐγνωμοσύνης γι' αὐτὴν τήν ἐνίσχυση. Ἀκολούθησε λοιπόν ἡ Ἀγία Ἑλένη τήν πρὸς τόν Χριστιανισμό πορεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί ἐλκύσθηκε ἀπὸ τόν υἱό της πρὸς αὐτήν, χωρίς αὐτό νά μειώνει τήν θεοσέβεια καί θρησκευτικὴ της εὐαισθησία, πού ἐμφανίζεται ἔτσι ὅχι ὡς κληρονομημένο ἀγαθό, ἀλλὰ ὡς συνειδητὴ ἐπιλογή του.

Ἀπομένει στήν ἴδια ἡ τιμὴ καί ἡ δόξα, γιατί ὡς μητέρα προσέφερε στοὺς

4. Αἰκατερίνης Χριστοφίλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Α' 324-610, Ἀθήναι 1975, σ. 131.

5. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως* 3,47.

ἀνθρώπους τόσο μεγάλο ἀγαθό, τόν Κωνσταντῖνο, τοσοῦτον ἀγαθόν τῷ τόν ἀνθρώπων διηκονήσατο βίῳ, ἐβλάστησε ὑπερφυῆς καί παράδοξο φυτό, προσελκυθεῖσα δέ ἡ ἴδια ἀπό τόν μεγάλο ἱσαπόστολο υἱό της στήν χριστιανική θεοσέβεια ἔγινε ὅχι ἀπλῶς θεοφιλοῦς βασιλέως θεοφιλῆς μήτηρ⁶, ἀλλά μέ νεανικό ζῆλο στήν γερωντική της ἡλικία ἐπετέλεσε καί ἡ ἴδια ἀποστολικό ἔργο μέ τήν εὕρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καί τήν ἀνάδειξη τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων.

Ὑπάρχει βέβαια καί ἀντίθετη ἱστορική πληροφορία, στήν ὁποία μᾶλλον στηρίζονται ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἀγία Ἑλένη συνετέλεσε, ὡς Χριστιανή, στήν στροφή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τόν Χριστιανισμό, προερχόμενη ἀπό τόν Θεοδώρητο, ὁ ὁποῖος στήν εἰσαγωγή τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου πού ἀναφέρεται στήν δραστηριότητα τῆς Ἀγίας Ἑλένης στά Ἱεροσόλυμα, γράφει ὅτι τό ὅλο σχέδιο καί πρόγραμμα τοῦ βασιλέως καί τίς ἐπιστολές πρὸς τόν Μακάριο Ἱεροσολύμων ἐκόμισεν αὐτῇ τοῦ βασιλέως ἡ μήτηρ, ἡ καλλιπαις ἐκείνη, καί παρὰ πάντων ἀδομένη τῶν εὐσεβῶν, ἡ τόν μέγαν τοῦτον φωστῆρα τεκοῦσα καί τήν τῆς εὐσεβείας αὐτῇ προσενεγκοῦσα τροφήν⁷. Κατά τόν Θεοδώρητο, πού δέν διαθέτει βέβαια τήν ἀμεσότητα καί ἐγγύτητα πού ἔχει ὁ Εὐσέβιος, ἡ Ἀγία Ἑλένη, ἡ καλλιπαις, δέν ἐγέννησε μόνο, ἀλλά καί ἀνέθρεψε χριστιανικά τόν Μ. Κωνσταντῖνο.

Πρὶν περάσουμε τώρα στήν σύντομη παρουσίαση τοῦ καλά μαρτυρημένου καί πολυσήμαντου ἔργου της στά Ἱεροσόλυμα, ταιριάζει ἐδῶ νά ἐπισημάνουμε ὅτι, ἂν ἡ στροφή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τόν Χριστιανισμό δέν προσδιορίσθηκε ἀπό τήν μητέρα του, γιατί φαίνεται πῶς ἡ ἴδια δέν ἦταν ἀλλά ἔγινε Χριστιανή, δέν συμβαίνει τό ἴδιο καί μέ τήν ἐνίσχυση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τόν ὁποῖο κατέστησε ἕναν ἀπό τοὺς τρεῖς βασικούς παράγοντες, μαζί μέ τήν ρωμαϊκή διοίκηση καί τήν χριστιανική πίστη, τῆς νέας πλέον καί ἀλλαγμένης ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Ἡ Ἑλένη ἦταν καί παρέμεινε Ἑλληνίδα, μετέδωσε δέ καί στὸν υἱό της Μ. Κωνσταντῖνο, πού φυλετικά ἦταν κατὰ τό ἥμισυ Ἕλληνα ἐκ μητρός, τήν ἀγάπη πρὸς τήν ἐλληνική καταγωγή του καί παράδοση. Ὁμιλοῦσε ὁ ἴδιος ἐλληνικά⁸. Ἐπὶ δώδεκα χρόνια ὡς μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Διοκλητιανοῦ, πού εἶχε ὀρίσει ὡς ἔδρα του στήν Ἀνατολή τήν Νικομήδεια, τήν πρωτεύουσα τῆς ἐλληνικῆς Βιθυνίας, τῆς γενέτειρας τῆς μητέρας του, ἔζησε σέ ἐλληνικό χωρὸ καί ἐλληνικό περιβάλλον καί ἐνίσχυσε ἔτσι ἐπὶ κτήτα τίς κληρονομικὲς ἀπὸ τήν μητέρα του ἐλληνικὲς καταβολές. Ἡ ἀπόφασή του νά μεταφέρει τήν πρωτεύουσα ἀπὸ τήν λατινική Δύση στήν ἐλληνική Ἀνατολή, στό Βυζάντιο, δίπλα στήν Βιθυνία, τόν τόπο καταγωγῆς τῆς μητέρας του, προσδιορίσθηκε βέβαια ἀπὸ γεωπολιτικὲς καί στρατηγικὲς ἐκτιμήσεις, σίγουρα ὅμως ἐνθαρρύνθηκε συναισθηματικά καί

6. Αὐτόθι 3,41. 43, 47.

7. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1, 17, PG 82, 961A.

8. Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, δ.π., σ. 137.

ψυχολογικά από την οίκειότητα πού ένοιωθε προς τόν έλληνικό χώρο του τόπου καταγωγής της μητέρας του. Σέ μικρό χρονικό διάστημα ή έκχριστιανισμένη από τόν ίδιο ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, πού αποτελεί κατά τούς ιστορικούς τήν μεγαλύτερη μεταρρύθμιση τῆς ιστορίας, θά έξελληνισθεῖ τελείως· ή Ρωμαία τῶν Κωνσταντίνων, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν φράση του Κωστή Παλαμά, ὡς έλληνική πλέον Ρωμανία, ὡς Ρωμιούνη, επέζησε καί ἐμεγαλούργησε κάτω από τό λάβαρο τῶν Έλλήνων. Ἡ Έλληνίδα τῆς Βιθυνίας Ἀγία Ἐλένη διά τοῦ υἱοῦ της Μ. Κωνσταντίνου προσδιόρισε ἀποφασιστικά καί ἀμετάκλητα τήν ἀπό τότε μέχρι σήμερα πορεία τοῦ Έλληνισμοῦ.

4. Η ΕΥΡΕΣΗ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ

Στήν ιστορική συνείδηση τῶν περισσοτέρων δέν ἔχει ἴσως ἀποτυπωθῇ μέ ἐνάργεια τό γεγονός ὅτι ή προσπάθεια τοῦ Μ. Κωνσταντίνου νά θεμελιώσει καί λαμπρύνει τήν νέα χριστιανική πολιτεία δέν περιορίσθηκε στόν καλλωπισμό μέ νέα κτίρια καί στόν ἐφοδιασμό μέ ποικίλα ἀγιάσματα τῆς νεάς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατευθύνθηκε συγχρόνως μέ τόν ἴδιο ζῆλο καί τήν ἴδια ἀποτελεσματικότητα πρὸς τό λίκνο καί τήν κοιτίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρὸς τήν ἱερή πόλη τῆς Σιών, πρὸς τά Ἱεροσόλυμα, ή ὁποία μετά τίς δύο φοβερές καταστροφές ἐπὶ Τίτου, τό 70 μ.Χ., καί Ἀδριανοῦ, τό 135, εἶχε καταντήσει ἄσημη ρωμαϊκή πολίχνη μέ τόν τίτλο Αἰλία Καπιτωλίνα, τόν ὁποῖο ἔφερε καί ὁ ἐπίσκοπός της.

Οἱ ἱερές μνήμες ἀπό τό ἔνδοξο ἰουδαϊκό της παρελθόν εἶχαν σχεδόν ἀφανισθῇ, ἐνῶ ή χριστιανική της σπουδαιότητα μόνο στήν πίστη καί στήν συνείδηση τῶν ἀπανταχοῦ Χριστιανῶν συνετηρεῖτο. Εἶχε μάλιστα γίνει συστηματική προσπάθεια νά ταφοῦν καί νά χαθοῦν ὅλοι οἱ τόποι πού συνεδέοντο πρὸς τό ἔνδοξο πάθος καί τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Τήν κατάσταση αὕτη ἀνέτρεψε ἄρδην ὁ Μ. Κωνσταντίνος μέ συνεργό τήν μητέρα του Ἀγία Ἐλένη, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν τά Ἱεροσόλυμα πνευματικό κέντρο τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, παγκόσμιο τόπο προσκυνήματος. Ἡ παγκόσμιος ὕψωσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ μετά τήν εὔρεσή του, ὅπως ἀποκαλεῖται στά ἀγιολογικά καί ὑμνογραφικά κείμενα ή σχετική ἐορτή, ἀποδίδει μέ ἀκρίβεια τήν θέληση τῶν δύο βασιλέων, τοῦ υἱοῦ καί τῆς μητέρας, νά ἀνασύρουν ἀπό τήν ἀφάνεια τά ἱερά προσκυνήματα καί νά τά ὑψώσουν στήν θέση πού τούς ἀξίζε, σέ παγκόσμιο παγχριστιανικό τόπο προσκυνήματος. Ὁ ἐμφανισθεῖς ἐν ὁράματι στόν Μ. Κωνσταντῖνο Τίμιος Σταυρός, ἐμφανίσθηκε καί φανερώθηκε στήν πραγματικότητα μπροστά στήν σκαπάνη τῶν ἐργατῶν τῆς Ἀγίας Ἐλένης, ή ὁποία ἀξιώθηκε ἔτσι νά βρεῖ τό πολυτίμο καί ζωοποιό ξύλο, τό πολυτιμότερο εὔρημα πού ἀνέσυρε ποτέ ἀρχαιολογική σκαπάνη.

Δέκα χρόνια ἐντατικῆς ἐργασίας στήν συνέχεια γιά τήν οἰκοδόμησιν τοῦ πολυμεροῦς συγκροτήματος τριῶν ναῶν, τοῦ παναγίου τάφου, τοῦ Γολγοθᾶ καί τῆς εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ, ἀπό τό 326, μέ τήν παρουσία τῆς Ἀγίας Ἑλένης, μέχρι τό 336, κατέληξαν στήν λαμπρή τελετή, στίς 13 Σεπτεμβρίου αὐτοῦ τοῦ ἔτους, τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως ὀνομάσθηκε τό ἀρμονικό σύμπλεγμα τῶν καλλιπρεπεστάτων ναῶν. Ὁλος αὐτός ὁ οἰκοδομικός ὄργανσμός, στήν Κωνσταντινούπολιν ἐν πρώτοις μέ τήν ἐπιστασία τοῦ ἰδίου τοῦ αὐτοκράτορος, πού ἀπέληξε στόν ἐορτασμό τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 11 Μαΐου τοῦ 330, καί στά Ἱεροσόλυμα, μέ τήν ἐπιστασία τῆς Ἀγίας Ἑλένης, ἐχάρισαν στήν αὐτοκρατορία δύο περίλαμπρα κέντρα, πού πολύ σύντομα θά καταλάβουν καί τήν ἀρμόζουσα ἐκκλησιαστική θέσιν στήν ὀργάνωσιν καί διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ ὁποία προηγουμένως ὡς ἄσκη ἐπισκοπή τοῦ Βυζαντίου ὑπαγόταν στόν μητροπολίτη Ἡρακλείας, θά ὑψωθεῖ στήν δευτέρη θέσιν τῆς τάξεως τῶν πατριαρχῶν μετά τήν Ρώμη. Καί τά Ἱεροσόλυμα, πού ὡς ἐπισκοπή Αἰλίας ὑπαγόταν στόν μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης θά ὑψωθοῦν σέ τάξιν πατριαρχείου, στήν πέμπτην θέσιν τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας μετά τήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν Ἀντιόχεια.

Εἶναι πολύ ἐνδιαφέροντα τά ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν παρουσία καί τό ἔργο τῆς Ἀγίας Ἑλένης στά Ἱεροσόλυμα. Οἱ δυσκολίες πού συνήντησε, ἡ ἀγωνία γιά τόν ἐντοπισμό τοῦ ἀκριβοῦς τόπου τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων, οἱ σχετικές παραδόσεις γιά τήν διακρίβωσιν τῆς γνησιότητος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ σέ σχέση μέ τοὺς σταυρούς τῶν ληστῶν, ἡ συνεργασία της μέ τοὺς τοπικούς παράγοντες, ἡ εὐλάβεια, ἡ φιλανθρωπία καί ἡ ταπείνωσίς της μποροῦν ἀναλυόμενα νά ὀλοκληρώσουν τήν εἰκόνα τῆς προσφορᾶς καί τοῦ ἔργου της. Ἐδῶ περιοριζόμεσθε ἀκόμη νά μνημονεύσουμε ὅτι ἐκτός ἀπό τό σύμπλεγμα τῶν τριῶν ναῶν τῆς Ἀναστάσεως, ἡ Ἀγία Ἑλένη ἔκτισε καί τήν πρώτη βασιλική τῆς Γεννήσεως στήν Βηθλεέμ, ὅπως καί ναό τῆς Ἀναλήψεως στό ὄρος τῶν ἐλαιῶν. Ἡ παράδοσις τῆς ἀποδίδει 28 ἀκόμη ναούς ὡς ἰδικά της ἔργα στήν Παλαιστίνη. Τό συνηθέστερον ὄνομα ἀγίου πού ἀκούει κανεὶς ἐπισκεπτόμενος τοὺς Ἀγίους Τόπους εἶναι τό ὄνομα τῆς Ἀγίας Ἑλένης. Εἶναι γνωστό ἐπίσης ὅτι ἡ παράδοσις τῆς κυπριακῆς Ἐκκλησίας θέλει τήν Ἀγία Ἑλένη κατὰ τήν ἐπιστροφή της ἀπὸ τά Ἱεροσόλυμα, ὁπότε μετέφερε καί τεμάχιο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στόν Μ. Κωνσταντῖνον, νά προσορμίζεται λόγῳ θαλασσοταραχῆς στήν Κύπρον σ' ἓνα μικρὸ ὄρμον ὅπου χυνόταν ἓνας χεῖμαρρος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τότε ὀνομάσθηκε Βασιλοπόταμος, δίπλα στό σημερινὸ Ζύγι. Ἐκεῖ ἔκτισε πρὸς τιμὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τό γνωστὸ μοναστήρι τῆς Κύπρου καί μεγάλο προσκύνημα τῶν Ὁρθοδόξων στό Σταυροβούνι, πού ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν Τίμιον Σταυρό.

Ἡ μνεῖα τοῦ μοναστηριοῦ στό Σταυροβούνι συνειρμικά ὁδηγεῖ στήν ἐκτίμησιν ὅτι ἡ ἄνθησις τοῦ παλαιστίνου Μοναχισμοῦ μέ τίς μεγάλας λαῦρες καί μονές καί τίς μέγιστες μοναστικές φυσιογνωμίες ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι τὸν 7ο αἰῶ-

να, ὀφείλεται ἐπίσης στήν ἔλξη καί γοητεία πού ἀσκοῦσαν πλέον τά πανάγια προσκυνήματα, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων πολλοί εὑρισκαν ἀνάπαυση καί ἡρεμία σέ μοναχικούς οἰκισμούς κοντά στήν χάρη καί τήν εὐλογία τοῦ θεοδέγμονος τάφου καί τῶν ἄλλων προσκυνημάτων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ Θεοδώρητος ἀναφερόμενος στό προσκυνηματικό ἀποστολικό ταξίδι τῆς Ἀγίας Ἐλένης στά Ἱεροσόλυμα, κατὰ τήν πραγματοποίηση τοῦ ὁποίου βρέθηκε στήν Πάρο, ἐξαίρει τήν τόλμη καί τήν εὐσέβειά της πού συνετέλεσαν στό νά ἀφηφήσει τήν ταλαιπωρία ἑνός δύσκολου γιά τήν ἐποχή ἐκεῖνη ταξιδιοῦ καί μάλιστα στήν γεροντική ἡλικία τῶν 80 ἐτῶν. Αὕτη τῶν τῆς ὁδοιπορίας πόνων ἀνασχομένη καί τοῦ γήρως οὐ λογιζαμένη τὰ πάθη· πρὸ γάρ ὀλίγου τῆς τελευτῆς τήν ἀποδημίαν ταύτην ἐποιήσατο, ὀγδοηκοντούτις δὲ τὸ τέρμα τοῦ βίου κατείληφεν⁹. Ἐπιστέφει δὲ τήν ἔκθεση τοῦ ἔργου της στά Ἱεροσόλυμα μέ τὰ ἐξῆς, πού θά ἀποτελέσουν καί ἐπίλογο τῆς ἰδικῆς μου μικρῆς προσπάθειας νά σκιαγραφήσω τό πρόσωπο καί τό ἔργο της, ἀφοῦ προηγουμένως κάμω μία σκέψη καί μία πρόταση. Ἡ Πάρος ἔχει ἀρκετούς ἀγίους πού ἀναδείχθηκαν στά νεώτερα ἰδίως χρόνια, ἐκτός ἀπὸ τήν Ἀγία Θεοκτίστη τῶν μέσων χρόνων. Πρώτη ἀγία τῆς Πάρου εἶναι καί πρέπει νά ὑπολογίζεται ἡ Ἀγία Ἐλένη, στό τάμα τῆς ὁποίας ὀφείλουμε τὸν ἔκπαγλο ναὸ τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς. Οἱ Κύπριοι γιά παρόμοιο ἐκ παραδόσεως λόγο τήν ἀριθμοῦν καί τήν ὑπολογίζουν ἀνάμεσα στοὺς ἀγίους τῆς Κύπρου. Θά μετὰσχουμε ἔτσι καί ἐμεῖς στήν ἀπόδοση τιμῆς πρὸς τήν μεγάλη θεόστεπτο καί ἱσαπόστολο Ἀγία πού λάτρευσε μέ τόση ἐπιμέλεια καί θέρμη τὸν Θεὸ τῶν ὅλων κατὰ τὸν Θεοδώρητο: Ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια δρᾶσασα, ἐπανῆλθε μὲν πρὸς τὸν παῖδα· μετ' εὐθυμίας δὲ εἰς τὸν ἕτερον μετέστη βίον πλείστα τῷ παιδί περὶ τῆς εὐσεβοῦς πολιτείας ἐντειλαμένη, καὶ ταῖς ἐξιτηρίοις αὐτὸν ἐπικλύσασα εὐλογίαις. Ἐκεῖνη μὲν οὖν καὶ μετὰ τήν τελευτὴν τιμῆς τετύχηκεν, ὁποίας τυχεῖν ἐχρῆν τήν οὕτως ἐπιμελῶς καὶ θερμῶς τὸν τῶν ὅλων τεθεραπευκυῖαν Θεόν¹⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

9. Ὁ.π., PG 82, 961A.

10. Αὐτόθι.

(†) *Archimandrit Polykarpos Kalobatsos**

ESSEN UND TRINKEN IN BYZANTINISCHEN KLOSTERTYPIKA

I. ALLGEMEINES: DIE BYZANTINISCHEN KLOSTERTYPIKA DES 12. JHS.

Die Ernährung in Byzanz ist ein der interessantesten Spezialbereiche der realienkundlichen Studien. Trotz aber der zahlreichen bisherigen wissenschaftlichen Arbeiten befindet sich ihre vorläufige Erforschung noch in den Anfängen¹. Eine Tatsache sollte man dabei berücksichtigen: Die Ernährung der byzantinischen Bevölkerung war nicht einheitlich. Dabei spielten viele Faktoren eine Rolle. Die territoriale Ausdehnung und Gliederung des Byzantinischen Reiches sowie die Sozialstruktur und die Religion sind unter anderen die Faktoren, die zu einer verschiedenartigen und von den Schichten abhängigen Ernährung führten². So hatte jede soziale Schicht ihre eigene Ernährungsart. E. Kislinger unterscheidet die Ernährung der Byzantiner in vier Arten den Bevölkerungsschichten entsprechend: I. Oberschicht. II. Untere und mittlere Bevölkerungsschichte. III Sol-

* Ο π. Πολύκαρπος Καλομπάτσος (κατά κόσμο Δημήτριος) γεννήθηκε το 1945 στα Βραγχιανά Καρδίτσας. Το 1964 εκάρη μοναχός στην Ιερά Μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους, στην οποία διετελέσε ηγούμενος κατά τα έτη 1975 και 1976. Αποφοίτησε το 1981 από το Λύκειο Καρδίτσας και το 1985 έλαβε το πτυχίο της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με «άριστα». Το ίδιο έτος γράφθηκε στο Τμήμα Μεταπτυχιακών Σπουδών της Θεολογικής Σχολής και το επόμενο έτος μετέβη στη Βιέννη, όπου τοποθετήθηκε ιερατικός προϊστάμενος του μητροπολιτικού ναού της ορθόδοξης μητρόπολης Αυστρίας στη Βιέννη και γράφθηκε στο Βυζαντινολογικό Ινστιτούτο.

Η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε στο Σεμινάριο *Materielle Kultur des Byzantinischen Raumes* του καθηγητή Johannes Koder κατά το χειμερινό εξάμηνο 1988-1989.

Στο στάδιο της ολοκλήρωσης βρισκόταν η διδακτορική του εργασία με θέμα «*Η Επισκοπή Ραδοβισδίου*» όταν πέθανε στη Βιέννη στις 10 Νοεμβρίου 1991.

Η νεκρώσιμη ακολουθία τελέστηκε στην Καρδίτσα και η κηδεία του έγινε στην Ιερά Μονή Ξενοφώντος, στις 16 Νοεμβρίου, από το Μητροπολίτη Αυστρίας κ. Μιχαήλ.

Εργατικός, φιλότιμος και συνετός ο Αρχιμανδρίτης Πολύκαρπος είχε άριστες επιδόσεις στις σπουδές του και διακρινόταν για τη σωφροσύνη, την ευγένεια και το ήθος του. Η προσφορά του καλλίφωνου, ικανού λειτουργού και γνήσιου Αγιορείτη στη Μητρόπολη Αυστρίας υπήρξε σημαντική. Ας είναι αιώνια η μνήμη του!

1. E. Kislinger, Ernährung. B. Byzantinisches Reich, *LexMA* 3 (1986) 2171-2174, dort 2171.

2. Kislinger, a. O.

daten und IV. Mönchtum³.

Von diesen vier Sozialschichten wird in dieser Arbeit die des Mönchtums in Betracht genommen. Eine der wichtigsten Quellen sowohl für das ganze Mönchsleben als auch für die Ernährung des Mönchtums sind unter anderen die jeweils zeitgenössischen byzantinischen Klostertypika⁴. R. Volk, der sich als letzte damit beschäftigte, zählt in seinem Werk insgesamt siebenunddreissig (37) byzantinische Klostertypika auf, die er genau datiert und die mehr oder weniger vollständig erhalten sind⁵. Die meisten davon bestehen sowohl aus liturgischen als auch aus stiftungsorganisatorischen Elementen. Nach R. Volk «enthalten sie Angaben zur Person des Klostergründers, einen Abriß der liturgischen Gepflogenheiten des jeweiligen Klosters, disziplinäre Anordnungen für die Mönche, allgemeine Hinweise für den Ablauf des Klosteralltags und eine Aufzählung des Klosterbesitzes»⁶. In allen vollständig erhaltenen Klostertypika gibt es immer bestimmte, ausführliche Anordnungen über Essen und Trinken sowohl der Konvents-angehörigen als auch der jeweiligen Armen, Bedürftigen, Kranken usw., die in den Klöstern Zuflucht suchten⁷.

Aus der langen Reihe werden hier nur die folgenden acht (8) Klostertypika behandelt, die alle zum 12. Jh. gehören⁸.

- I. Typikon des Klosters des Johannes Prodromos, am Schwarzen Meer, mit dem Beisatz τοῦ Φοβεροῦ ἐν τῷ Μοναχείῳ, das um 1112 vom Mönch Johannes abgefaßt wurde⁹.
- II. Typikon der Kaiserin Eirene Dukas für das Kloster τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης in Konstantinopel, um 1118. Es handelt sich hier um das älteste erhaltene Typikon für ein Frauenkloster¹⁰.

3. A. O., S. 217f.

4. Ph. Kukules, Αἱ τροφαὶ καὶ τὰ ποτά, in: *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Bd. V/1, S. 10; Idem, Ὁ μοναχικὸς βίος, in: *Demselben Werd.* Bd. VI/3, S. 73.

5. R. Volk, *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika*, (MBM 28), München 1983, S. 58-59. Vgl. Liste von Klostertypika unter anderen bei K. Manaphes, *Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκαι* (Athena), Athen 1970, S. 67f.; R. Janin, *Le monachisme byzantin au moyen age commende et typika (X^e-XIVe siècle)*, *REB* 22 (1964) 5-44, dort 18f.

6. Volk, a. O., S. 59. Vgl. Manaphes, a. O., S. 67f.

7. Die vorliegende Arbeit beschränkt sich nur auf das Essen und Trinken betreffender Konventsangehörigen.

8. Das Typikon des Erlöserklosters von Messina (TypSot., ed. I. Cozza-Luzi, *Nova Patrum Bibliotheca* 10, 2 (1905) 121-130), obwohl es im 12. Jh. zu datieren ist, kommt hier nicht in Betrachtung, weil es außer allgemeiner Erwähnungen keine ausführlichere Information bietet.

9. TypProdPhob. ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropoli tanae*. Sbornik vizantijskich tekstov XII-XIII vekov Peterburg 1913 [Nachdruck Leipzig 1976], S. 1-88.

10. (Typkech) ed. MM, V, 327-391.

- III. Typikon des Klosters τοῦ Παντοκράτορος, gegründet um 1136 in Konstantinopel vom Kaiser Johannes Komnenos¹¹.
- IV. Typikon des Klosters τῆς Θεοτόκου von Areia, in der Nähe von Nauplion in der Peloponnes, abgefaßt um 1143 von Leon Bischof von Nauplion und Argos¹².
- V. Typikon des Klosters τῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας bei Ainos in Thrakien, gegründet um 1152 vom Sebastokrator Isaak Komnenos, Brüder des Kaisers Johannes Komnenos¹³.
- VI. Typikon des Klosters des Hl. Mamas in Konstantinopel, abgefaßt um 1159 vom Abt Athanasios Philanthropenos¹⁴.
- VII. Eine Διατύπωσις über Speise und Trank des Kasole-Klosters bei Otranto in Italien wurde vom Abt Nikolaos schon um 1159/60-1173 abgefaßt¹⁵.
- VIII. Typikon des Klosters τῆς Θεοτόκου unter dem Titel Ἡλείου Βωμῶν ἦτοι τῶν Ἑλεγκμῶν in Bithynien, abgefaßt um 1162 von einem Nikephoros Mystikos¹⁶.

Man kann feststellen, daß drei der oben erwähnten Klöster (Kecharitomene-, Pantokratoros-, und Hl. Mamaskloster) in Konstantinopel lagen, drei weitere in seinem näheren oder weiteren Umland (Johannes Prodromos Phoberos-, und Heliu Bomonkloster in Kleinasien, und Kosmosoteirakloster in Thrakien), das Kloster von Areia in der Peloponnes und schließlich das Kasolekloster in Italien¹⁷.

Alle diese Klöster halten, in Bezug auf die Ernährung, meist dieselbe monastische Tradition, nicht nur im allgemeinen, sondern auch bis zu Einzelheiten, obwohl sie mehr oder weniger entfernt von einander waren. Das kommt daher, daß sich die meisten Klöster, wie z.B. Kecharitomene-, Kosmosoteira-, Hl. Mamas-, Joh. Prodromos Pfoberos-, und Heliu Bomonkloster in starker Abhängigkeit vom Typikon des Euergetidosklosters befinden¹⁸, und das Areiakloster vom Typikon des Studiuklosters¹⁹ (beide in

11. (TypPant) ed. P. Gautier, *REB* 32 (1974) 1-145.

12. (HypAr) ed. G. Choras, *Ἡ «Ἀγία Μονή» Ἀρειάς ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἀργους*, Athen 1975, S. 239-244.

13. (TypKosm) ed. L. Petit, *IRA/K* 13 (1908) 17-77.

14. (TypMam) ed. S. Eustratiades, *Hellenika* 1 (1928) 245-314.

15. (HypKas) ed. I. Cozza-Luzi, *Nova Patrum Bibliotheca* 10, 2 (1905) 155-166.

16. (TypHelBom) ed. Dmitrievskij, *Opisanie* I, S. 715-769.

17. Was die Lokalisierung jedes Klosters betrifft, gibt Volk immer wieder die jeweils entsprechenden Informationen aufgrund der Ergebnisse der bisherigen Forschung.

18. Das wird manchmal in den Texten der Typika erwähnt, wie z.B. TypKosm 8 (23 Petit); TypMam. 46 (296 Eustratiades) usw. oder wird die Eingliederung von einzelnen Teilen und von ganzen Kapiteln dieses Typikon in den späteren festgestellt, was unter anderen Eustratiades (TypMam 247) und Papadopoulos-Kerameus (TypProdPhob 87) bemerkt haben.

Konstantinopel) d.h. daß sie unter der monastischen Tradition von Konstantinopel lagen.

Um die folgende Analyse deutlich zu machen, muß man die Existenz und Funktion eines dreifachen Rythmus im Kirchenjahr betonen. Das byzantinische Kirchenjahr ist auf zwei Richtlinien ausgerichtet, die immer wieder einander nachfolgen: I. Die Nichtfastenperioden und II. Die Fastenzeiten. Außerdem kommen dazu die Kirchenfeste, die in die beiden anderen Perioden fallen und die eine gewisse Änderung der Ernährung entsprechend der Periode bewirken²⁰.

II. ΑΙΤΑΙ ΗΜΕΡΑΙ

Die Ernährung der Mönche richtet sich hauptsächlich nach zwei Faktoren, wenn auch mit mehreren wechselseitigen Unterschieden und Abweichungen: a. die bestimmten Fastenzeiten und b. die Zeitperioden außerhalb oder zwischen der jeweiligen Fastenzeiten. Letztere werden in den Typika als *λιταί*, *λυταί* oder *ἀπόλυτοι ἡμέραι* d.h. gewöhnliche Tage, frei von Fasten, Festtagen und-oder-anderen Einschränkungen bezeichnet. Trotzdem hat aber der Wochenzyklus weitere Einteilungen. So bestehen Regelungen über die Ernährung der betreffenden Klosterbruderschaften am Dienstag-Donnerstag, Samstag-Sonntag oder allgemein für diese Viertagesperiode, am Mittwoch und Freitag (Fastentage), während die Essensgewohnheiten am Montag sich zwischen jenen der oben erwähnten vier Tage und dem Fasten von Mittwoch und Freitag befinden²¹.

Die Hauptmahlzeiten an allen diesen Tagen, auch mittwochs und freitags, sind allgemein zwei: *Ἄριστον* (Mittagessen) und *Δείπνον* (Abendessen)²². Zum Abend essen die Mönche aber weniger und einfacher als zu Mittag.

Hier ist auch noch zu erwähnen, daß in zwei Typika außer des Fleisches, auch absoluter Verzicht von Käse und Eier, teilweise auch von

19. HypAr 3 (246 Choras): ἐπὶ δὲ τῇ ποσότητι τῶν βρωμάτων τὸ τῆς κατὰ τὴν τράπεζαν διαίτης σπουδιωτικὸν τυπικὸν κρατήσῃ.

20. Vgl. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur in byzantinischen Reich*, München 1959, S. 253ff.

21. *Περὶ τῆς ἐν ταῖς λιταῖς ἡμέραις τροφῆς*, TypKech 46 (362 MM). Vgl. TypMam 17 (273 Eustratiades); TypKosm 24 (35 Petit); TypHelBom 17 (732 Dmitrievskij); TypProdPhob 26 (45 Papadopoulos-Kerameus). In HypAr 3 (246 Choras) und im TypPant 429. 438 (55 Gautier) steht: *Ἐν ταῖς ἀπολύτοις ἡμέραις*. Vgl. Volk, a. O., S. 128.

22. TypKech 46 (362-363 MM): *Ἡ δὲ τροφή ἡμῶν ἔσται ἐν ταῖς λιταῖς ἡμέραις κατὰ τὸ ἄριστον ... κατὰ δὲ τὸ δεῖπνον τῶν αὐτῶν ἡμερῶν*. Ähnliche Ausdrücke s. bei anderen Typika der Anm. 21. Vgl. Volk, a. O., S. 128; 186.

Fisch empfohlen wird. Im zweiten Fall betrifft es nur das wöchentliche Fasten von Mittwoch-Freitag²³.

1. Ἀριστον

«Die Speisenfolge des Mittagessens ist an den gewöhnlichen Tagen (keine Fastenzeit, aber auch keine Festtage, sondern *λιταὶ ἡμέραι*) abwechslungsreich: vorgesehen sind Dienstags, Donnerstags, Samstags und Sonntags ... je zwei oder drei gekochte Speisen zu Mittagessen aus Fisch und Käse und aus mit Öl gekochten Hülsenfrüchten und Gemüse»²⁴. Das Pantokrator-Typikon bestimmt, daß zwei aus den drei Speisen aus konservierten und frischen Fischen, Käse und Eiern und die dritte aus Hülsenfrüchten bestehen soll²⁵.

Montags werden zu Mittagessen auch zwei oder drei Speisen je nach Saison zubereitet: Gemüse, Hülsenfrüchte und (oder) Muscheln mit Öl und Gewürzen. Es fehlt also Fisch, Käse und Eier.

Mittwochs und Freitags ist fast über das ganze Jahr die Ernährung unterschiedlich; In mehreren Typika wird strenges Fasten, *ξηροφαγία*, ähnlich wie in der großen Fastenzeit bestimmt so daß «die Einhaltung der Kanones nicht mißachtet wird», d.h. es werden Brot, Gemüse, und Früchte gegessen und keine Fisch, Eier, Öl und Wein, —und zwar, wenn im Orthros nicht *Θεὸς Κύριος*, sondern *Ἀλληλούια* gesungen wird²⁶. Im Gegensatz dazu werden in anderen Typika auch dann zwei Speisen aus mit Öl gekochten Hülsenfrüchten und Gemüsen bestimmt, also wird nur die Qualität und Quantität der Ernährung reduziert. Oft wird es jedoch ihrem

23. TypKas. 1 (156 Cozza-Luzi): ...*κανόνα παρελάβομεν τοῦ μηδέποτε τρώγειν μοναχοὺς τυρὸν ἢ ὠὸν ὅπουδ' ἂν ὦσιν*. TypProdPhob. 19 (33 Papadopoulos-Kerameus): *πάσαν Τετράδα καὶ Παρασκευὴν νηστεύομεν καὶ τὸν τυρὸν καὶ τὸ ὠὸν καὶ τὸν ἰχθύν*.

24. Volk. a. O., S. 128; E. Kislinger, *Gastgewerbe und Beherbergung in frühbyzantinischer Zeit*, (Diss. Maschinengeschrieben) Wien 1982, S. 100ff. gibt die jeweils entsprechenden den Gemüsen und Hülsenfrüchten Darstellungen und Erklärungen. Aus dieser Reihe werden in den vorliegenden Typika einfach Hülsenfrüchte (*ὄσπρια*) und Gemüse (*λάχανα*) erwähnt, oder näherer Saubohnen (*φάβα, κύαμος*) und Gemüse (*λάχανα τὰ κατὰ καιρὸν*).

25. TypPant 433-435 (59 Gautier); Außer der einfachen Erwähnungen über Fisch (*ἰχθύς*): TypKech 46 (362 MM) oder (*ὀψάριον*): TypKas 2 (156 Cozza-Luzi), durch die die Gesamtbezeichnung für Fisch darstellt, gibt es keine nähere Bezeichnung über die Art der gegessenen Fische. Es wird aber im TypKosm 10 (25 Petit) und 66 (50-51 Petit) Flußfisch (*ὀψάριον ποταμίσιον*) ohne nähere Bestimmung erwähnt. Vgl. Kislinger, *Gastgewerbe* 80 und Kukules V/1, 79 über die Süßwasserfische. Sicherlich wurden von den Mönchen auch Meeresfische gegessen. Die verwendeten Fische werden auch als frisch (*νεαροί*) oder konserviert (*ταριχευτοί*) bezeichnet. Vgl. TypPant 433 (55 Gautier); TypHelBom 48 (767 Dmitrievskij); Kislinger, a. O., S. 89 für die konservierten Fische.

26. TypPant 425-426 (55 Gautier). Über den Begriff *ξηροφαγία* (Trockenessen) Vgl. Volk, a. O., S. 63 mit Anm. 23.

Willen überlassen, die erste oder die zweite Vorschrift zu befolgen; die zweite aber aus Nachsicht wegen ihrer Schwäche²⁷.

Als Getränk zum Mittagessen ist an den gewöhnlichen Tagen Wein vorgesehen, manchmal bleibt das Getränk unbestimmt *οἶνον πίνειν*²⁸ und manchmal konkreter: mittwochs und freitags *μετὰ τοῦ συνήθους κρασοβολίου*, während der übrigen gewöhnlichen Tage *ἡ πόσις ἔσται μετὰ τοῦ μείζονος ἐξάγιου*²⁹.

Obige Regelungen über Essen und Trinken erfahren häufig einige Ausnahmen 1. Wenn der Abt es vorteilhafter findet: so erhöht sich die Zahl der Speisen von zwei auf drei *εἰ τῷ καθηγουμένῳ δοκεῖ* und das Getränk erhöht sich *ἔστιν ὅτε, καθ' ὅσον αὐτῷ βουλευτόν*³⁰, oder *ὅταν δόξει τῷ προσεστώτι* —und besonders während der Feiertage— wird den Konventualen auch *ἡ συνήθης εὐλογία* d.h. zusätzliche Portion von Wein gegeben³¹. 2. Wenn es *παράκλησις παρὰ τινων φιλοχρίστων* d.h. Gaben aus Speisen und verschiedenen Lebensmitteln angeboten ist, dann können sie auch Fische mittwochs und freitags gegessen werden³². 3. Wennman ein Herren-, Muttergottes-, oder Großheiligenfest feiert, wird das Fasten von Mittwoch und Freitag aufgehoben und können sogar Fische gegessen werden, während der Wein mit dem *μείζον ἐξάγιον* ausgeschenkt wird³³.

2. Δείπνον

Das Abendessen an den gewöhnlichen Tagen ist ebenfalls von Kloster zu Kloster unterschiedlich. So wird entweder überhaupt nicht gekocht oder werden Brot, Gemüse und Obst je nach Saison angeboten, letztere nach dem Ermessen des Abtes, und andere für das Abendessen geeignete Speisen. Als Getränk zum Abendessen wird ebenfalls Wein angeboten und zwar mit dem *μείζον ἐξάγιον*³⁴.

27. TypMam 17 (274 Eustratiades); TypHelBom 17 (733 Dmitrievskij): *εἰ δὲ βούλονται φυλάττειν διὰ τὴν τῶν κανόνων ἀκρίβειαν ξηροφαγείτωσαν*.

28. TypKas 2 (156 Cozza-Luzzi).

29. TypKech 46 (363 MM); TypMam 17 (274 Eustratiades); TypHelBom 17 (733-734 Dmitrievskij). Über den Begriff *ἐξάγιον* s. unten.

30. TypKech 46 (363 MM). Ähnliche Bestimmungen ist es fast in allen Typika zu finden.

31. Über den Begriff *εὐλογία* s. TypPant (49, Anm. 8; 46-47, Anm. 1 Gautier). Vgl. TypMam (251-252 Eustratiades). Volk, a. O., S. 88. Anm. 1.

32. In demselben Fall wird auch im TypPant 350-351 (51 Gautier) bestimmt, daß es dann *προσθήκην λαμβανέτωσαν καὶ τὰ κρασοβόλια* also mehr Wein zu trinken erlaubt.

33. TypKech 46 (362-363 MM): *...τῆς ἡγουμένης τούτου φρονιζούσης, εἰ μὴ τις εἴη παρ' ἐτέρων παράκλησις*. Trotzdem nach TypProdPhob. 18 (33 Papadopoulos-Kerameus): *...ἐν ἐφητοῖς καὶ μόνους, ἡγουν ὁσπίρις καὶ λαχάνους, καταλύμεν*.

34. TypKas 4 (156 Cozza-Luzzi); TypKech 46 (363 MM); TypMam 17 (274 Eustratiades); TypHelBom 17 (734 Dmitrievskij); TypPant 394-404 (53 Gautier).

Auch bei den Abendmahlsvorschriften gibt es Ausnahmen: So wird den Mönchen besseres Essen am Vorabendessen der Patroziniumsfeite der jeweiligen Klöster angeboten³⁵, wie auch im Falle, daß ein Konventuale einen Heiligen feiert, kann mit Bewilligung des Abtes von diesem Typus abgesehen werden. Dann werden ἐψητὰ d.h. gekochtes Gemüse und Hülsenfrüchte und Obst der Saison angeboten, sehr oft auch Fische und mehr Wein als sonst³⁶.

Außer der erwähnten Regelungen gibt es auch Anordnungen für bestimmte Zeitabständen der *λιταὶ ἡμέραι*.

1. Das Typikon des Kasole-Klosters bestimmt, daß die Mönch des Klosters von Ostersonntag bis zum Sonntag der Allerheiligen täglich zweimal und zwar nach dem Essensregel des Klosters essen sollen³⁷. Doch werden mittwochs und freitags desselben Zeitraumes nach dem Typikon des Prodromos-Phoberosklosters Käse, Eier und Fisch ausgenommen³⁸.

2. Während des sogenannten *Δωδεκαήμερον* (Weihnachten bis Epiphaniefest) wird im Typikon von Prodromos-Phoberos bestimmt, daß weder gefastet noch gekniet wird³⁹. Anderswo wird aber für die Mittwoche und Freitage in der obiger Zeit das Faste von Käse, Eier und Fischen vorgeschrieben. Das Typikon vom Kasole-Kloster erwähnt für denselben Zeitraum wieder, daß wir *ἐλαιον καὶ ὀψάριον καθ' ἐκάστην ἀκωλύτως τρώγωμεν καὶ οἶνον πίνομεν*⁴⁰.

3. Eigene Regelungen gibt es auch für den Fall der Woche vor dem Apokreo-Sonntag und jener vor dem Tyrinis-Sonntag. Während dieser Wochen essen die Orthodoxen und natürlich die Mönche auch, mittwochs und freitags Käse und Eier, und zwar während der Woche von Apokreo im Gegensatz zu den Armeniern, die in dieser Woche nur Brot essen und Wasser trinken, und der Woche von Tyrinis im Gegensatz zu den Jakobiten und den Tetraditen⁴¹. Dies ist nicht erlaubt, damit «die Gläubigen nicht meinen, das Fasten der Ungläubigen aufrecht zu halten, aus Re-

35. Z.B. das Patroziniumsfeite des Pantokrator-Klosters: TypPant. 420-423 (55 Gautier).

36. TypProdPhob 24 (42 Papadopoulos-Kerameus); TypKosm 24 (34-35 Petit).

37. TypKas 10 (160 Cozza-Luzi).

38. TypProdPhob 19 (33 Papadopoulos-Kerameus).

39. A. O., 19 (36 Papadopoulos-Kerameus).

40. TypKas 17 (163 Cozza-Luzi).

41. TypMam 19 (277 Eustratiades); TypHelBom 19 (736-737 Dmitrievskij); TypProdPhob 19 (34-37 Papadopoulos-Kerameus). Es handelt sich hier um das sogenannte Arzibourionfasten der Armenier, das für die Byzantiner mit denen Häresie meist verbunden wurde und zu vielen Mißverständnissen zwischen Orthodoxen und Armenien geführt hat. Vgl. J. Koder, Das Fastengedicht des Patriarchen Nikolaos III. Grammatikos, *JÖB* 19 (1970) 203-241, besonders S. 237-238; Beck, *Kirche*, S. 254, Anm. 3; D.I.CH. Tzolakides, 'Η παρ' Ἀρμενίους πενθήμερος νηστεία Ἀρατζάμπορατς, *EkkliAl.* 13 (1893-1894) 13.

spekt vor deren Vorschriften». So wird es bestimmt, daß auch die auswärtig Beschäftigten mitessen, damit es zu keinem Verdacht kommt⁴².

III. FASTENZEITEN

Außer des oben schon erwähnten wöchentlichen Fastens von Mittwoch und Freitag wurden allmählich bestimmte Fastenzeiten im Kirchenjahr eingeführt und entwickelt. Das begann also mit der Einführung der sogenannten *Μεγάλη Τεσσαρακοστή*, setzte es fort durch das Weihnachts—und Apostelfasten, um es schließlich am Anfang des 12. Jhs. mit dem unumstrittenen Vorwiegen des Augustfastens seinen Abschluß erreichen zu können⁴³. Es ist ohne Zweifel, daß es —wie das ganze Mönchsleben im allgemeinen durch strenge Askese charakterisiert ist— so auch das Fasten bei den Mönchen gehalten wurde, obwohl die betreffenden Vorschriften im 12. Jh. etwa leichter als früher waren. Alle in Betracht kommenden Klostertypika enthalten auch besondere Kapitel zur Ernährung während der Fastenzeiten mit ausführlichen Anordnungen über Essen und Trinken⁴⁴. Im Gegensatz auch zu den *λειτουργικαὶ ἡμέραι* stehen die vorgeschriebenen Fastenzeiten, und ganz besonders die große Fastenzeit, als *κεχωρισμένα ἡμέραι ἁγία* bezeichnet⁴⁵. Merkmale des Fastens sind die Verminderung der Mahlzeiten, das Verbot für die meisten Tage, besonders in der großen Fastenzeit, von Speisen, die sonst erlaubt sind, z. B. Fisch, Käse, Eier, Öl, und die Verminderung bzw. Ersetzung des Weines durch das *εὔκρατον*⁴⁶.

1. Die große Fastenzeit

Die große Fastenzeit (*Μεγάλη Τεσσαρακοστή*) wird als die Katechume-

42. TypMam 19 (277 Eustratiades). Vgl. TypProdPhob 19 (34 Papadopoulos-Kerameus): *εἰ δέ τις παραβάλλῃ τῇ ὑμῶν μονῇ ἐν ταῖς ἡμέραις ταῖς πρὸ τῆς Ἀπόκρεω ἢ τῆς Τυρινῆς καὶ ἀμφιβάλλῃ περὶ τοῦ τοιοῦτου κεφαλαίου, ὀλίγου τυροῦ πάντες ἀπογεύσασθε διὰ τὴν συνείδησιν, ὅπως μὴ σχῇ ὁ ἐξ ἐναντίας λέγειν τι περὶ ὑμῶν φαῦλον*.

43. Koder, a. O., S. 236ff. Zur Vorgeschichte der Fastenzeiten vgl. K. Holl, *Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche* (Preuss. Akad. d. Wiss. Jahrgang 1923. Phil. - Hist. Klasse Nr. 5) [Einzelausgabe]; Berlin 1924, s. 155-203; J. Herbut, *De ieiunio et abstinencia in ecclesia byzantina*, *Apollinaris* 39 (1966) 158-200, 303-332, 382-432; B. Stephanides, *Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Athen ³1970, S. 318ff.

44. TypProdPhob 27-28 (45-47 Papadopoulos-Kerameus); TypKech 47 (363-365 MM); TypPant 463-498 (57-59 Gautier); HypAr 5 (247 Choras); TypKosm 25-28 (35-36 Petit); TypMam 18 (274-275 Eustratiades); TypHelBom 18 (734-736 Dmitrievskij). Das Typikon des Kasoulon-Klosters enthält viele Regelungen, die aber in verschiedenen Kapiteln sich befinden.

45. TypKas 2 (155 Cozza-Luzi).

46. Darüber s. unten Anm. 54.

nen aber auch die längste und strengste von den drei in den Typika vorgeschriebenen Fastenzeiten erwähnt, während das Augustfasten in den vorliegenden Typika nur einmal vorkommt⁴⁷. Obwohl es sich durchgesetzt hat, sie als *Τεσσαραχοστή* zu nennen, dauert sie insgesamt 50 Tage, und ist sie somit, wie gesagt, die längste Fastenzeit. Als härteres Fasten innerhalb der großen Fastenzeit kann das von der ersten bzw. der Karwoche bezeichnet werden⁴⁸.

Die große Fastenzeit beginnt mit völligen Essenabstinenz am ersten Tag, laut den meisten Typika, was im Typikon des Euergetidosklosters zum ersten Mal vorkommt⁴⁹. In den folgenden Tagen wird eine Mahlzeit täglich genommen, wobei das Essen von Typikon zu Typikon etwa unterschiedlich ist, obwohl die Regelungen auch für die große Fastenzeit der Prodromos Phoberos-, Kecharitomene-, Kosmosoteira-, Hl. Mamas-, und Heliu Bomonklöster mit nur einigen sprachlichen Änderungen identisch sind.

So besteht das Essen aus eingeweichten Hülsenfrüchten, rohen Gemüsen und Obst⁵⁰. Es werden auch Brot, eingeweichte Saubohnen, (*φάβα βρεκτή*) und Wasser als Getränk, oder Brot weniger als das gewöhnliche Stück, eingeweichte Hülsenfrüchte, *άλμαία* (Lake) ohne Öl, Walnüsse und getrocknete Feigen (*ισχάδες*) erwähnt⁵¹. Diese Nahrungsmittel werden bis Donnerstag verwendet. Am Freitag und zwar nach der Vesper, können dank dem Fest des Heiligen Theodor auch *χόλλυβα*⁵², zwei gekochte Speisen, die eine davon mit Öl und *άλμαία* ebenfalls mit Öl angeboten werden.

An Samstagen und Sonntagen der ganzen Großen Fastenzeit essen sie zweimal pro Tag, und zwar zwei oder drei verschiedene mit Öl gekochte Speisen: eine mit Gemüse, eine mit Hülsenfrüchten und die dritte mit Schalentieren, Muscheln, *νεῦρα* und Zwiebeln⁵³.

47. TypProdPhob 31 (50 Papadopoulos-Kerameus).

48. A. O., S. 28 (47 Papadopoulos-Kerameus): ...τὴν ἀγίαν ἐβδομάδα ταύτην πᾶσαν ἐπίσης ταῖς τῆς πρώτης ἐβδομάδος ἡμέραις διάγειν εἰκόξ.

49. Typikon des Euergetidos-Klosters, ed. P. Gautier, *Le Typikon de la Theotokos Evergetis*, REB 40 (1982) 5-101: 10 (39): ...τὴν πρώτην ἡμέραν, ἡγουν τὴν δευτέραν τῆς πρώτης ἐβδομάδος, μὴθ' ἱερουργητέον, μήτε τραπέζης φροντιστέον ἢ βρώσεως. Vgl. TypPant 470-471 (57 Gautier): ...εἰ δέ τινες βούλονται τὴν πρώτην ἡμέραν ἀσίτως διάγειν, ὡς ἔθος πολλοῖς, παρὰ τῇ προαιρέσει τούτων ἐαθήσεται.

50. Kislinger, *Gastgewerbe* 101 mit Anm. 586.587.

51. A. O., S. 111ff. Zur *άλμαία* (Lake) vgl. auch Kukules V/1, 93 mit Anm. 12.

52. Volk, a. O., S. 155 mit Anm. 501; Kislinger, a. O., S. 116-117.

53. TypPant 474-476 (57 Gautier); Kislinger, a. O., S. 83. Falls einer *παράκλησις* erlaubt auch Fische zu essen. TypKech 47 (363 MM); TypMam 18 (275 Eustratiades); TypProdPhob 28 (46 Papadopoulos-Kerameus); TypKosm 26 (35-36 Petit).

Zu trinken während der ersten Woche der großen Fastenzeit wird hauptsächlich ein Mischgetränk aus Pfeffer, Kümmel, Anis und warmem Wasser, das sogenannte *εὔκρατον* oder *χυμινάτον*, angeboten⁵⁴. Nur in den Klöstern von Hl. Mamas und Heliu Bomon wird von den Konventualen *οἶνος κρασσοβόλιου τὸ ἡμῖς* getrunken, obwohl es zu den Kanones nicht stimmt. Als Rechtfertigung dafür werden die kleine Anzahl der Klosterangehörigen, die langen Gottesdienste und die vielen Mühen während des Fastens genannt⁵⁵.

Am Freitag der ersten Woche wird aber anlässlich des Festes des Heiligen Theodor wie auch am Samstag und Sonntag allgemein Wein, und zwar besser entweder mit dem *μεῖζον ἐξάγιον* noch mit dem gewöhnlichen großen *κρασσοβόλιον* angeboten⁵⁶.

Montags, mittwochs und freitags der darauf folgenden Wochen werden Brot, eingeweichte Hülsenfrüchte und-oder-gekochte Saubohnen, rohes oder gekochtes Gemüse und wenig Obst, also Walnüsse Feigen und etwas ähnliches gegessen.

Dienstags und donnerstags werden gekochte Saubohnen, schwarze Oliven⁵⁷ oder zwei gekochte Speisen, davon die eine mit Öl zubereitet, oder Hülsenfrüchte und Gemüse, worauf Öl nach dem Kochen gegossen wird, oder Hülsenfrüchte mit Honig gegessen⁵⁸.

Als Getränk an Montagen, Mittwochen und Freitagen wird auch das genannte *εὔκρατον* oder *χυμινάτον* oder Wein mit dem *ἐλαττον ἐξάγιον* angeboten-das, was die Ernährung betrifft, auch für Diensttage und Donnerstage gilt⁵⁹.

Ähnlich wie am Samstag und Sonntag ist das Essen auch: 1. Am Mittwoch der sogenannte *Μεσσηνηστήμιον* (Mittwoch der vierten Woche der großen Fastenzeit) und 2. Am Donnerstag des Megas Kanon: Donnerstag der fünften Woche).

54. Das Rezept des *εὔκρατον* ist zum ersten Mal im Typikon des Theodoros Studites (ed, Dmitrievskij, *Opisanie* I, S. 224-238) gegeben: *τὸ δ' εὔκρατον συνίσταται ἐκ τε πιπέρεως καὶ χυμίνου καὶ ἀνίσου καὶ θερμοῦ*, TypTheodStud (235 Dmitrievskij). Es wird auch als *θερμὸν ὕδωρ χυμίνῳ συνηρημένον* (TypKech 47 (363 MM) oder *εὔκρατον διὰ χυμίνου ἐσκευασμένον* TypPant 429 (59 Gautier) sowie *χυμινάτον θερμὸν ὕδωρ* TypProdPhob 28 (46 Papadopoulos-Kerameus) bezeichnet. Vgl. Kislinger, *Beherbergung* 120 mit Anm. 759-761; Dms. Ernährung 2173. Obwohl aber die Kraftlosigkeit und Schädigung dieses Getränkes schon im TypEuerg 1344-1352 (91-93 Gautier) festgestellt wurde, blieb es aber als Fastengetränk lange weiter. Vgl. Volk, a. O., S. 62 mit Anm. 21. 234.

55. TypMam 18 (252. 274-275 Eustratiades); TypHelBom 18 (734 Dmitrievskij).

56. TypKech 47 (363 MM); TypKosm 25 (35 Petit); TypPant 476-477 (57 Gautier).

57. TypMam 18 (275 Eustratiades); Vgl. Kislinger, *Beherbergung* 111.

58. TypPant 481-482 (57 Gautier). Kislinger, a. O., S. 103.

59. TypKech 47 (363 MM); TypKosm 26 (35 Petit).

In die große Fastenzeit fallen auch folgende Kirchenfeste und dazu gibt es bezügliche Anmerkungen:

1. Das Fest des Auffindens des Hauptes des Johannes des Täufers (24. Februar)

2. Das Fest der 40 Märtyrer (9. März) und

3. Das Fest von Mariä Verkündigung (25. März).

Das Essen und Trinken während dieser Feste ist jeweils verschieden und hängt von der Woche und Wochentag, an dem sie fallen werden, ab. So wird für die beiden ersten Feste zwei mit Öl gekochte Speisen oder Schalentiere, oft auch Fische und als Getränk Wein mit dem *μείζον ἑξάγιον* bestimmt. Wenn sie aber in der ersten Woche der großen Fastenzeit fallen, dann wird etwa *παράκλησις* d.h. milderes Fasten und die *γρούτη*⁶⁰ und Wein von der schon oben erwähnten Menge verwendet. Zum Fest von Mariä Verkündigung werden Fische gegessen und Wein von besserer Qualität —auch mit dem *μείζον ἑξάγιον*— getrunken. Sollte dieses Fest aber in der Karwoche fallen, dann sind nur Schalentiere und Wein vorgesehen und zwar bis Gründonnerstag. Am Karfreitag und Karsamstag ist keine Ausnahme von der Fastenregel möglich⁶¹.

Für die ersten drei Tage der Karwoche sind eingeweichte Hülsenfrüchte, rohes Gemüse und Obst vorgesehen, und als Getränk gilt das kümmelhaltige warme Wasser (*χυμινᾶτον*) oder es wird Wein und zwar ein halber *χρassoβόλιον* wegen der Ermündung der Mönche an diesen Tagen gegeben⁶². Am Gründonnerstag wird gekochtes Essen mit Öl ebenso Wein von besserer Qualität und zwar mit dem *μείζον ἑξάγιον* angeboten. Am Karfreitag ist den Mönchen nur rohes Gemüse und Obst zum Essen sowie Wein mit dem *μείζον ἑξάγιον διὰ τὸν κόπον τῆς ἀγρυπνίας* erlaubt oder kann man am Abend nur Brot und eingeweichte Hülsenfrüchte und *εὐκρατον* oder *χυμινᾶτον* genießen⁶³.

Anderswo wird wiederum *μηδόλως ἐστιατέον τοῖς δυναμένοις* empfohlen⁶⁴, was für das Kasolekloster die Regel ist⁶⁵, oder wird am Karsamstag nur *διακλυσμός* nach der Liturgie und zwar nicht-wie gewöhnlich-im Narthex des Katholikon, sondern im Refektorium *διὰ τὸ ἀθόρυβον*⁶⁶.

60. TypProdPhob 28 (46 Papadopoulos-Kerameus); TypKosm 26 (35 Petit). Kislinger, a. O., S. 73, wo auch weitere Literatur.

61. TypKech 47 (364 MM); TypMam 18 (275 Eustratiades).

62. TypKosm 27 (36 Petit); TypMam 18 (275 Eustratiades).

63. TypKosm a. O.

64. TypProdPhob 28 (47 Papadopoulos-Kerameus).

65. HypKas 9 (159-160 Cozza-Luzzi).

66. TypMam 18 (276 Eustratiades). Im Gegensatz wird der *διακλυσμός* wie gewöhnlich in der Kirche: Vgl. TypProdPhob 28 (47 Papadopoulos-Kerameus); TypKech 47 (364-365 MM);

2. Das Apostelfasten

In der Reihe der traditionellen Fastenzeiten steht in den Typika als zweites nach dem großen Fastenzeit das Apostelfasten⁶⁷. Sein Anfangspunkt ist der Montag nach dem Sonntag des Allenheiligenfestes. Weil der Beginn vom beweglichen Osterfest abhängig ist, beträgt seine Dauer zwischen 8 und ca 40 Tage⁶⁸. Die betreffenden Regelungen sind nicht so detailliert und beschränken sich meist auf den Ausschluß bestimmter Nahrungsmittel oder auf die Essenerlaubnis anderer. Bemerkungswert ist auch, daß es die Mönche bei den beiden Fastenzeiten, nämlich Apostel — und Weihnachtsfasten, die sich als Kleinere bezeichnen, eine bessere Nahrung und zwei Mahlzeiten pro Tag genießen dürfen. Doch sind Käse und Eier allgemein und Fische außer Samstag und Sonntag verboten⁶⁹. Weiters wird es aber bestimmt, daß zum Mittagessen zwei oder drei gekochte Speisen mit oder ohne Öl entsprechend dem Wochentage zu essen erlaubt sind⁷⁰. Der Genuß von Fisch ist nur am Wochenende, am Fest des Johannes Prodromos (24 Juni) und im Falle einer *παράκλησις* erlaubt⁷¹. Zum Abendessen werden nur wenig Brot mit rohem Gemüse und Obst der Saison entsprechend gestattet. Zu beiden Hauptmahlzeiten wird Wein mit dem *μείζον ἑξάγιον* «wegen des heißen und trockenen Wetters» angeboten⁷². Dem Abt ist auch erlaubt, wenn er es für gut findet, *παρακλήσεις καὶ συγκαταβάσεις* zu machen⁷³.

3. Das Weihnachtsfasten

Diese 40-tägige Fastenzeit beginnt nach dem Fest des Heil. Apostel Philippus —daher auch als Philippusfasten bezeichnet— und dauert bis zum Vortag von Weihnachten⁷⁴. Es ist —was die Ernährung betrifft— ähnlich dem Apostelfasten und unterscheidet sich durch zwei Punkte: Es wird nicht jeden Tag und zwar, wenn es Fasten ist, also am Montag, Mittwoch und Freitag zelebriert und II. Man darf nur einmal pro Tag eine

TypKosm 27 (36 Petit).

67. TypProdPhob 29 (49-50); TypKech 48 (365 MM); TypPant 437ff (55 Gautier); TypKosm 28 (36-37 Petit); HypAr 5 (274 Choras); TypMam 18 (276 Eustratiades); HypKas 10 (166-167 Cozza-Luzi); TypHelBom 18 (736 Dmitrievskij).

68. Holl, a. O., S. 36; Beck, a. O., S. 262.

69. TypPant 438-442 (55 Gautier); HypAr 5 (247 Choras).

70. TypKech 48 (365 MM); TypPant 445f (55 Gautier).

71. TypKech a. O.; TypMam 18 (276 Eustratiades); HypKas 10 (162 Cozza-Luzi).

72. TypKech a. O.; TypKosm 28 (36 Petit); TypMam 18 (276 Eustratiades).

73. TypMam 18 (276 Eustratiades).

74. Holl, a. O., S. 3. Vgl. Beck, *Kirche*, S. 259, 262.

Mahlzeit einnehmen⁷⁵.

Das Essen wird um 9 Uhr eingenommen, wenn Fasten vorgesehen ist. Fasten ist vorgeschrieben, wenn im Orthros nicht *θεὸς Κύριος* sondern *Ἀλληλούια* gesungen wird⁷⁶. An den übrigen Tagen d.h. außer Montag, Mittwoch und Freitag ist manchmal auch ein kleines Abendessen vorgesehen, wobei das Mittagessen etwa früher eingenommen werden soll⁷⁷.

Als Getränk gilt auch in diesem Fasten der Wein, der aber mit dem *ἐλαττον κρασοβόλιον* zum Abendessen gegeben wird⁷⁸. Nach dem Typikon von Kasoulonkloster fällt mittwochs und freitags das Öl aus⁷⁹.

4. Das Augustfasten

Das vierte und letzte Fasten wird, nach dem Monat oder dem Namen von Gottesmutter Maria, als August —oder Marienfasten bezeichnet. Obwohl es schon im 10. Jh. zum ersten Mal erwähnt wird, blieb es, wie gesagt, Jahrhunderte lang umstritten⁸⁰. «Die entgeltige Regulierung ist schon durch Nikolaos erfolgt, so daß die Entwicklung der großen Fastenzeiten bereits am Beginn des Jahrhunderts, kurz nach 1100, als abgeschlossen betrachtet werden kann»⁸¹. Von den hier in Betracht kommenden byzantinischen Klostertypika, die allerdings später sind, wird es nur einmal und zwar im Typikon des Johannes Prodromos-Phoberos-Klosters (s. Anm. 47) erwähnt, wo ihm ein Kapitel gewidmet ist. Laut dem Typikon: «So wurde uns von Anfang August an bis zum Festtag der Gottesgebärerin das Fasten überliefert, so daß wir keine Käse, Eier und Fisch essen dürfen...». Obwohl auch die traditionelle Fasternart angegeben ist, wird für die Mönche bestimmt, daß «wegen eurer Schwäche samstags und sonntags das Fasten nur durch das Essen von Fischen allein unterbrochen werden darf»⁸².

75. TypProdPhob 30 (50 Papadopoulos-Kerameus); TypKech 45 (365 MM); TypPant 439f (55 Gautier); HypAr 5 (247 Choras); TypKosm 28 (37 Petit); TypMam 18 (276 Eustratiades); HypKas 3 (156 Cozza-Luzi); TypHelBom 18 (736 Dmitrievskij).

76. TypProdPhob 30 (50 Petit): *ἐννάτη ὥρα τὴν ἐστίαν ὑμῖν παραθήσει, νηστείας ἀγομένης ... νηστεία δὲ εἴη πάντως ἡ Δευτέρα καὶ ἡ Τετράς καὶ ἡ Παρασκευή, ἐν αἷς καὶ ἀλληλούια ψάλλομεν.*

77. TypKech 45 (365 MM).

78. A. O.

79. HypKas 3 (165 Cozza-Luzi).

80. *Ὁ Τόμος τῆς Ἑνώσεως* (ed. Rhallés-Potlès V., Athen 1855, S. 3-10, dort 8).

81. Koder, a. O., S. 238. Vgl., Beck, a. O., S. 262; Stephanides, a. O., S. 322. 464; TypMam (252-253 Eustratiades).

82. TypProdPhob 31 (50 Papadopoulos-Kerameus). Vgl. Holl, a. O., S. 36, Anm. 3.

IV. KIRCHENFESTE

Die Feste des Herrn, der Muttergottes und der Heiligen, besonders der Schutzpatrone der jeweiligen Klöster, geben den Begründern der Klöster sowie den Verfassern von Typika die Gelegenheit, neben den Regelungen der liturgischen Feier in der Kirche, auch solche zu treffen, bezüglich einer sorgfältigen Ernährung der Mönche während dieser Festtage.

Wir haben schon erwähnt, daß das wochentliche Fasten von Mittwoch und Freitag erlöscht ist, wenn ein Kirchenfest in diese Tage fällt, und auch noch die vielen Anordnungen für die Feste, die in die große Fastenzeit fallen.

In fast allen Typika kommen weitere Anmerkungen vor, wie: *Πᾶσαι αἱ Δεσποτικαὶ καὶ Θεομητορικαὶ ἑορταὶ ἑορταζέσθωσαν τῶν ἄλλων παρεχβατικώτερον ἐν τε ταῖς φαλμωδίαις καὶ φωταψίαις καὶ ταῖς ὑμῶν ἐστιάσεσιν*⁸³. Dasselbe gilt auch für das Fest des Johannes Prodromos (im eigenen Kloster) und die anderen Festtage⁸⁴. Anderswo wird bestimmt, daß «das Essen der Mönche am Fest von Mariä Entschlafung aus frischen und konser lerten Fischen bis vier oder mehr *μίνσων* d.h. Teller angeboten werden soll⁸⁵.

Als Getränk wird entsprechend Wein *καλός, κρείττων* oder *κάλλιστος* und zwar mit dem *μειζὼν ἐξάγιον* bestimmt. Nach dem Ermessen des Abtes wird ebenfalls eine als *εὐλογία* bezeichnete zusätzliche Weindosis gegeben, die öfter «wegen der Müde der Agrypnie» gerechtfertigt wird⁸⁶. Zum Gegensatz ist zum Fest der Kreuzerhöhung eine zweimalige Speisung vorgesehen, bestehend aber aus Saubohnen, Hülsenfrüchten oder Gemüse mit Essig; Öl und Fisch werden nicht gegessen⁸⁷.

V. TISCHSITTEN

Die Mönche essen gemeinsam, entsprechend der Periode, einoder zweimal pro Tag, zu bestimmten Zeiten und am bestimmten Ort⁸⁸. Zur Fastenzeit essen sie nur einmal pro Tag, zur neunten Stunde, sonst essen sie etwas früher zu Mittag. Das Essen wird in der *Τράπεζα* (Refektorium),

83. TypKosm 29 (37 Petit).

84. TypProdPhob 32 (50 Papadopoulos-Kerameus).

85. TypHelBom 48 (767 Dmitrievskij); TypKosm 10 (25 Petit) und 66 (50-51 Petit); HypAr 13 (252 Choras).

86. S. oben Anm 30.

87. HypKas 12 (161 Cozza-Luzi).

88. Über die Tischsitten sind sich in allen Typika meist unter dem Titel *περί τῆς εἰς τὴν τράπεζαν κλήσεως καὶ τῆς ἐν αὐτῇ διαγωγῆς* bestimmte Kapitel gewidmet, wobei mehr oder weniger dieselbe Tischsitten festgestellt werden können. Vgl. TypPant 291-419 (47-55 Gautier); TypMam 17 (273-274 Eustratiades); TypKech. 40-45 (361-362 MM); Kukules VI/3, 82-87.

die ebenso als *ἀριστήριον* bezeichnet wird, eingenommen⁸⁹. Versammelt im Narthex der Kirche nehmen sie nach der Liturgie *τὸν συνήθη διακλυσμὸν*⁹⁰ und ziehen dann feierlich mit dem Abt an der Spitze in das Refektorium ein, singend den 144. Psalm. Es wird gebetet, und der Abt segnet die Speisen und das Getränk. Anschließend nehmen sie ihre Plätze ein: «iung und alt durcheinander» und haben sie vor sich den eigenen Löffel, Teller und Weinbecher⁹¹. Essen und Getränk soll dasselbe und gleich für alle sein. Nur Kranke dürfen vom gemeinsamen Essen fernbleiben. Zuständige Mönche wie der sogenannte *τραπεζάριος* und der *ἐπιστημονάρχης* sollen alles beachten, beruhigen, in Ordnung bringen⁹². Während des Essens ist das Lärmen und die Weitergabe von Speisen u.s.w. untersagt. Nur dem Beauftragten mit dem Dienst des *θερμοδότης* und den übrigen dienenden Mönchen ist erlaubt im Refektorium ganz ruhig hin und her zu gehen und zu helfen⁹³. Wenn es Zeit zu Trinken ist, klopft der Abt mit einem kleinen Holzhammer auf den Tisch, alle stehen auf mit dem Becher in der Hand und empfangen den gebührenden Segen dazu⁹⁴. Solange alle essen, liest ein Mönch Erzählungen von Heiligen Mönchen, Vätertexte, das Synaxarion des entsprechenden Tages und —an bestimmten Tagen— das

89. TypProdPhob 21 (38 Papadopoulos-Kerameus): ...βαδίζειν ἐπὶ τὴν τράπεζαν ... ἐν τῷ ἀριστηρίῳ εἰσιόντας...

90. Über den Begriff *διακλυσμός* kann angenommen werden, daß er mit der *εὐλογία* identisch zu sein ist. Es handelt sich also damit um eine zusätzliche Portion von Wein sowie Brot, die besonders nach der Liturgie der Kirchenfeste aber auch in vielen anderen Angelegenheiten den Mönchen angeboten werden sollte. Vgl. Anm. 31.66.

91. Das *κρασοβόλιον* ist ein bestimmtes Maß von Wein und zugleich das Gefäß zu bezeichnen. Volk, a. O., S. 203, Anm. 729. In den Typika werden jeweils charakteristische Bestimmungen dieses Maßes erwähnt, wie *συνήθες κρασοβόλιον*. TypPant 482 (57 Gautier), *συνήθες μέγα κρασοβόλιον*. TypKech 47 (363 MM); Kosm 26 (35 Petit), *μείζον κρασοβόλιον*. TypKosm 27 (36 Petit), *ἐλαττον κρασοβόλιον*. TypKech 48 (365 MM), *κρασοβόλιον χαλογηρικόν*. TypKosm 70 (54 Petit), ... *κρασοβόλιον, χωροῦν τὸ ἐν καραστικῇ τρία*: HypKas 14 (162 Cozza-Luzi), ohne nähere Bestimmung seines Fassungsvermögens. Vgl. E. Janselme, Le régime alimentaire des anachorètes et des moines byzantins, in: *Comtes rentus IIe Congr. Internat. Hist. de la Medecine*, 1922, S. 106-133, dort 125, Anm. 4. Problematisch wird auch seine Beziehung zum für trockene Substanzen Gewichtmaß, dem sogenannten *ἐξάγιον*, das 4,444g entspricht. Vgl. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, S. 183. «Schilbach, Metrologie, bezeichnet seine Anwendung für Flüssigkeiten wie Wein nicht». Volk, a. O., S. 116 mit Anm. 289. Vgl. Janselme, a. O., S. 121 Anm. 7. Trotzdem wird in den Typika für den Wein bestimmt, daß er wie mit dem *μείζον* oder mit dem *ἐλαττον κρασοβόλιον*, so auch mit dem *μείζον* oder *ἐλαττον ἐξάγιον* angeboten wird, wie z.B. TypKosm 28 (36 Petit) und TypKech 47 (363 MM) bestimmen. Wie das *κρασοβόλιον* so auch das *ἐξάγιον* wird als *μείζον ἐξάγιον* oder als *ἐλαττον ἐξάγιον*, *ὅπερ ἐστὶ τοῦ μείζονος τὸ ἥμισυ* erwähnt: TypKech 47 (363 MM). Vgl. TypPant 40 Anm. (42 Gautier).

92. TypKosm. 37 (40 Petit); TypKech 41 (361 MM).

93. TypPant 333-334 (49 Gautier); E. Kislinger, *Θερμοδότης* —ein Beruf?, *Klio* (Akad. d. Wiss. d. DDR) 68 (1986), Heft 1, 123-127, dort 126.

94. TypPant 334f (49 Gautier); HypKas 14 (162 Cozza-Luzi).

Klostertypikon vor, so daß die Mönche gemeinsam mit der materiellen Nahrung auch eine geistige Nahrung haben sollen⁹⁵. Schließlich werden die Brotreste in einem Korb für die Armen gegeben. Nach dem Gebet zieht sich jeder Mönch in seine Zelle zurück...

Fast alle Typika bestehen darauf, daß «das Kloster unbedingt κοινόνιον sein muß und daher müssen alle Mönche dasselbe Essen und Trinken genießen, sowohl der Abt, die älteren und aristokratischer Herkunft, als auch die übrigen»⁹⁶. Dies ist eine Empfehlung, die auf die Tradition der Megisti Laura des Hl. Athanasios des Athoniten, des Studiuklosters, der asketischen Regelungen des Hl. Basileios des Großen und auf die weitere asketische Tradition des syropalästinischen und ägyptischen Mönchtums zurückgeht. So ist es auch selbstverständlich, daß mit Ausnahme der Kranken außerhalb des Refektoriums jegliches heimliches Essen, das als λαθροφαγία bezeichnet wird, absolut verboten ist, «bis etwa Brot oder Obst»⁹⁷. Obwohl aber Klar und kategorisch für die Bruderschaft dasselbe und gleiche Essen geboten und empfohlen wird, kommen auch Fälle vor, die zu Ausnahme führen, die mehr oder weniger gerechtfertigt sind.

1. Der Abt

Im Typikon des Pantokratorosklosters (212-213 Gautier) wird erwähnt, daß das ἄρπᾶτον (Brot) des Abtes aus Grießmehl gemacht werden soll, wie auch die Opferbrote für die Hl. Liturgie. Anderswo (677-680 Gautier) heißt es, der Abt wird das ἄρπᾶτον essen und Wein von besserer Qualität trinken, und wird ihm das Essen aus dem Keller gegeben an den Tagen, an denen auch die anderen Mönche Fisch essen dürfen. Im allgemeinen ist sein Essen besser als der anderen mit der Rechtfertigung bzw. dem Argument, daß er vielen Sorgen und Mühen hat, und daher er eine besondere Behandlung zu erhalten hat⁹⁸. Es handelt sich bei dieser Regelung hier um einen einzelnen Fall, ist das aber von Bedeutung, weil sie eine Rechtsvorschrift vom Gründer des Klosters und gleichzeitig Verfasser des Typikon ist. Eustathios von Thessaloniki⁹⁹ und Theodoros Pro-

95. Kukules VI/3, 83. Das Klostertypikon sollte während des Essens im Refektorium jeweils am Anfang jedes Monats (TypKosm 59 (48 Petit); TypKech 65 (371 MM), jeden 2. Monat (TypHelBom 16 (732 Dmitrievskij) oder jeden 3. Monat (TypMam 16 (273 Eustratiades) vorgelesen werden.

96. TypKosm 53 (45 Petit); TypMam 34 (287 Eustratiades); TypKech 56 (368-369).

97. TypMam 20 (277-278 Eustratiades).

98. TypPant 212-213, 668-672 (41, 49 Gautier).

99. De emendanda vita monachica 55 (ed. Th. L. Fr. Tafel, *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt/M 1832 [Nachdruck Amsterdam 1964], S. 227-228).

dromos¹⁰⁰ bezeugen, daß Äbte in vielen Fällen ein besonderes und besseres Essen genoßen, trotz der Typikavorschriften¹⁰¹.

2. Mönche aristokratischer Herkunft

Die Gründer der Klöster, als Verfasser zumeist deren Typika, sehen folgendes vor, betreffend Verwandten, die die Absicht hätten, Mönche zu werden, aber auch andere aus dem Adelsstand:

a. Es steht dabei jeder zur Wahl, entweder den strengen Regelungen für die übrigen Konventual (inn)en zu unterliegen, oder —*εἰ ἐκ τῆς συνήθους ἰσως ἀβροτέρας διαγωγῆς εἰς τὴν ἄγαν σκληρίαν μεταπεσεῖν μὴ δύναιτο*— unabhängig vom Koinobion in einer eigenen Zelle zu leben und gepflegt zu werden¹⁰².

b. Es unterliegt dem Ermessen des Abtes, die Art und Weise der Sonderbehandlung, die als *συγκατάβασις* bezeichnet wird, zum Wohl sowohl des Mönchs als auch des Klosters zu bestimmen¹⁰³.

3. Kranken

Dem Abt wird besondere Sorge um die kranken Mönche vorgeschrieben. Die Sorge um sie liegt in allen Fällen ganz in seinem Ermessen. So kann der Abt für die offenkundig Kranken bessere Ernährung zur Wiederherstellung ihrer Gesundheit erlauben, und zwar in den eigenen Zellen¹⁰⁴. Es ist die Aufhebung des Fastens vorgesehen¹⁰⁵, wie auch besseres und reicheres Essen, und dazu «reines Brot oder *ἀφραῖτον* und Wein von bester Qualität»¹⁰⁶. Dagegen «sollen sich auch die Kranken nicht erdreisten, etwas überflüssiges zu verlangen —was sie möglicherweise noch nie hörten, sahen oder aßen—, sondern sie sich vielmehr mit den von der Jahreszeit und der Wirtschaftslage des Klosters abhängigen Darreichungen begnügen mögen»¹⁰⁷. Dem Ermessen und der Sorge des Abtes werden auch die Kleinmütigen (*ὀλιγόψυχοι*) und die Schwachen überlassen. Auch für diese muß er entsprechende Liebe zeigen und Ausnahme aus dem

100. Ptochoprodromika III. (ed. D. C. Hesselting-H. Pernot, *Poèmes Prodromiques*, Amsterdam 1910 [Nachdruck Wiesbaden 1986], S. 54-63, 139-322).

101. Kukules, VI/3, 84.

102. TypKech 4 (336 MM); Vgl. Volk, a. O., S. 121-122.

103. TypPant 525-529 (61 Gautier).

104. TypProdPhob 28 (49 Papadopoulos-Kerameus); Vgl. Volk a. O., S. 80. 116-117.

105. TypKech 47 (365 MM); HypKas 2 (165 Cozza-Luzi).

106. TypPant 385 (53 Gautier).

107. TypKech 57 (369 MM). Vgl. Volk, a. O., S. 79.

bestimmten Essen, nach Bedarf, machen¹⁰⁸.

4. Die Schwerarbeiter

Für die Schwerarbeiter ist vorgesehen: «wenn die Nichtarbeitenden eine Mahlzeit am Tag erhalten, sollen sie zwei Mahlzeiten essen, wenn sie nämlich ihre Diakonie leisten oder arbeiten. Wenn aber nicht arbeiten, dann sind sie gleich wie die anderen¹⁰⁹. Falls auch ein Mönch wegen irgendeiner Verpflichtung bei der Mahlzeit abwesend ist, so soll sein Essen bis zu seiner Rückkehr aufbewacht werden; droht es aber zu verderben, so ist es einem Kranken oder alten Mitbruder zu geben oder wem immer es der *κελληρίτης* zukommen lassen will; für den zurückkehrenden Mönch soll ein gleichwertiges oder besseres Mahl bereitet werden¹¹⁰.

5. Die Bestraften

In vielen Fällen wird eine Strafe verhängt, betreffend das Essen und Trinken, aus geistigen bzw. erzieherischen Gründen. Dann sind die Bestraften aus der gemeinsamen Speisung ausgenommen wobei die Strafen verschiedene Grade haben wie z.B. *ξηροφαγία* (Trockenessen), *ὕδροποσία* (Wassertrinken), *ἄβρωσία*, *ἀτροφία* (kein Essen)¹¹¹. Wer aus den Gottesdiensten in der Kirche fehlt, und sich trotz wiederholter Mahnungen nicht ändert, «wird als Strafe trockenes Essen und Wassertrinken bekommen, während jenes Tages, an dem es gemacht worden sein dürfte¹¹². Auch wer nicht zusammen mit den anderen oder verspätet zum gemeinsamen Essen in das Refektorium kommt, wird durch das Essenverbot bestraft, weil es nicht richtig ist, verspätet zu kommen¹¹³.

In den Typika wird auch vorgesehen, daß die Trauben zur Feier der Mariä Entschlafung gesegnet werden sollen, und erst dann dürfen sie gegessen werden, sei es im Refektorium bei der Mahlzeit, oder *μετὰ τὸ ἐσθίειν τὸ κλαστόν εἰς τὴν ἐκκλησίαν*¹¹⁴. Wer aber früher Trauben ist, darf

108. Volk, a. O., S. 117; TypProdPhob 55 (Papadopoulos-Kerameus).

109. TypProdPhob. 18 (29 Papadopoulos-Kerameus). Volk, a. O.

110. A. O., S. 222. Vgl. Hypkas 21 (164 Cocca-Luzi).

111. TypMam 21 (278 Eustratiades); TypProdPhob 21 (39 Papadopoulos-Kerameus); TypKech 41 (361 MM); TypKosm 24 (35 Petit). Vgl. Anm. 25; Stephanides, a. O., S. 319.

112. TypMam 21 (278 Eustratiades).

113. TypKosm 24 (35 Petit).

114. HypKas 11 (161 Cozza-Luzi).

dann keine mehr bis zum Fest der Kreuzerhöhung essen¹¹⁵. Nach dem Segen des oben erwähnten Festes werden aber zwei —oder dreimal pro Woche sowohl Trauben als auch wenn es sie gibt— Feigen, Melonen und anderes Obst täglich zum Essen vorgesehen¹¹⁶.

Wien

115. TypHelBom 19 (737 Dmitrievskij).

116. TypHelBom 19 (737-738 Dmitrievskij).

Θεοδώρου Κορρέ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 9ου αι.
ΚΑΙ Η ΣΦΑΓΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Α΄
ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (ΙΟΥΛΙΟΣ 811)

Οι σχέσεις Βυζαντίου-Βουλγαρίας εισήλθαν σε νέα κρίσιμη φάση το 803, όταν ο Κρούμος διαδέχθηκε τον Κάρδαμο ως ηγεμόνας των Βουλγάρων¹. Και τούτο γιατί ο νέος, ικανός, φιλόδοξος και φιλοπόλεμος, περίφημος για τις νίκες του κατά των Αβάρων Κρούμος², έστρεψε, μόλις εδραιώθηκε στην εξουσία, την προσοχή και τις δυνάμεις του εναντίον της αυτοκρατορίας.

Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος, που είχε ανέλθει στο θρόνο το 802, δεν μπορούσε να αντιδράσει, γιατί ήταν απασχολημένος με τους Άραβες, οι οποίοι υπό την ηγεσία του Hārūn al Rašid επιχείρησαν το 806 μία από τις μεγαλύτερες επιδρομές κατά της αυτοκρατορίας. Κατέλαβαν τα Τύανα, το κάστρον τοῦ Ἡρακλέους και τα φρούρια Θήβασα, Μαλακοπέα, Σιδηρόπαλον και Ανδρασό, ενώ ένα τμήμα τους προχώρησε μέχρι την Ἄγκυρα, την οποία και λεηλάτησε³. Οι Βυζαντινοί εκστράτευσαν βέβαια εναντίον των εισβολέων, αλλά παρά τη γενναιότητά τους αναγκάστηκαν να ζητήσουν ειρήνη από τον πανίσχυρο αντίπαλό τους. Ο Hārūn δέχθηκε τελικά να σταματήσει τις εχθροπραξίες αντί πληρωμής ετήσιου φόρου 30.000 χρυσών νομισμάτων και συμβολικού κεφαλικού φόρου

1. Περί της καταγωγής του Κρούμου, βλ. V. N. Zlatarski, *Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srednite vekove*, τ. I, Sofia 1918, σ. 321-322. St. Runciman, *First Bulgarian Empire*, London 1930, σ. 51. Πρβλ. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, London 1912, σ. 340 σημ. 1.

2. V. N. Zlatarski, *Istorija I* 321 x.ε. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick, N. J. 1957, σ. 173. Βλ. επίσης, F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome, au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 34-35. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 51-52 και 52 σημ. 1. P. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, Athens 1987, σ. 223-225. Τη μετάφραση του σχετικού με την εργασία μου τμήματος της Ιστορίας του V. N. Zlatarski από τη βουλγαρική έκανε ο πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. x. Γ. Καραπιδάκης, τον οποίο και ευχαριστώ.

3. Θεοφάνους *Χρονογραφία* (έκδ. C. De Boor), 482.1-8. Βλ. St. Runciman, *First Bulg. Empire*, 52 σημ. 1. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β' (565-1081), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 191-192. Αιx. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*², Β1, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 174. Πρβλ. W. Treadgold, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford, California 1988, σ. 144-145.

έξι νομισμάτων για τον αυτοκράτορα και το διάδοχο Σταυράκιον⁴.

Η έστω και δια του τρόπου αυτού αποκατάσταση σχετικής ηρεμίας στη βυζαντινοαραβική μεθόριο έδωσε στον Νικηφόρο την ευκαιρία να στραφεί προς τη Βαλκανική. Πράγματι το 807 επικεφαλής των βυζαντινών δυνάμεων εκστράτευσε κατά των Βουλγάρων αποφασισμένος να συντρίψει τον επικίνδυνο βόρειο γείτονα της αυτοκρατορίας⁵, όταν ένα αναπάντεχο γεγονός τον ανάγκασε να μεταβάλει τα σχέδιά του. Ενώ βρισκόταν ήδη με τις δυνάμεις του στην Αδριανούπολη, πληροφορήθηκε ότι αξιωματούχοι της αυλής και διοικητές των ταγμάτων συνωμοτούσαν εναντίον του⁶. Αντί λοιπόν να πορευθεί εναντίον των Βουλγάρων, ο Νικηφόρος αναγκάστηκε να επιστρέψει άπρακτος στη Βασιλεύουσα μηδέν άνυσας, ή μόνος τούς όμοφύλους άμυνόμενος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θεοφάνης⁷.

Εσωτερικά προβλήματα, όπως μια νέα συνωμοσία εναντίον του τον Φεβρουάριο του 808⁸ και η αναταραχή που προκλήθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας από την αντίδραση των Στουδιτών τόσο στην εκλογή του νέου πατριάρχη Νικηφόρου⁹, όσο και στην αποκατάσταση του ιερέως Ιωσήφ, που είχε παλαιότερα ιερουργήσει στον «παράνομο» δεύτερο γάμο του Κωνσταντίνου Στ'¹⁰, απασχόλησαν τον αυτοκράτορα και δεν του επέτρεψαν να ασχοληθεί με τους Βουλγάρους.

Ο βουλγαρικός όμως κίνδυνος δεν έπαυσε να υπάρχει. Ενθαρρυμένοι πιθανώς από την απραξία του Νικηφόρου οι Βούλγαροι επιχείρησαν τον Μάρτιο του 809 αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον βυζαντινών στρατευμάτων κατά την ώρα της πληρωμής τους στην περιοχή του Στρυμόνα¹¹. Ο αιφνιδιασμός πέτυχε απόλυτα

4. Θεοφ. Χρον., 482.13-17. Βλ. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β*₁, 174. Βλ. επίσης Ρ. Κ. Hitti, *History of the Arabs*¹⁰, London 1970, σ. 300. W. Treadgold, *Revival*, 145. Θ. Κορρές, *Λέων Ε' ο Αρμένιος και η εποχή του: Μια κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820)*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 38.

5. Θεοφ. Χρον., 482.26-29. Βλ. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 52. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 192.

6. Θεοφ. Χρον., 482.26-29. Βλ. St. Runciman, *First Bulg. Empire*, 52-53. J. B. Bury, *Eastern*, 340. Ρ. Ε. Niavis, *Nicephorus*, 226. W. Treadgold, *Revival*, 146-147. Πρβλ. V. N. Zlatarski, *Istorija I*, 326. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 192.

7. Θεοφ. Χρον., 482.28-29. Βλ. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 52-53. Πρβλ. W. Treadgold, *Revival*, 147.

8. Θεοφ. Χρον., 483.23 κ.ε. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 193.

9. Το σχετικό με το ζήτημα της εκλογής του νέου πατριάρχη Νικηφόρου και την αντίδραση των Στουδιτών περιγράφει ο Θεοφάνης, Θεοφ. Χρον., 481.15-32.

10. Για τον δεύτερο παράνομο γάμο του Κωνσταντίνου Στ' με τη Θεοδότη βλ. Θ. Κορρές, *Το ζήτημα του δεύτερου γάμου του Κωνσταντίνου Στ'*, Θεσσαλονίκη 1975. Για την αναταραχή που προκλήθηκε από την αποκατάσταση του Ιωσήφ βλ. Ρ. Henry, *The Moechian Controversy and the Constantinopolitan Synod of January 809*, *Journal of Theological Studies* 20 (1969) 495 κ.ε. W. Treadgold, *Revival*, 143. Πρβλ. Ρ. Speck, *Konstantin VI*, τ. 1, München 1978, σ. 309-317.

11. Θεοφ. Χρον., 484.29 κ.ε. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*⁵, τ. ΙΙΙ 2, Αθήνα 1925, σ. 174. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 194. Πρβλ. J. B. Bury, *Eastern*, 340. V. N.

και οι Βούλγαροι κατέσφαξαν πολλούς Βυζαντινούς στρατιώτες και αξιωματικούς. Ληηλάτησαν το βυζαντινό στρατόπεδο και αποχώρησαν, αφού άρπαξαν και τα χρήματα της μισθοδοσίας, τα οποία μάλιστα ανέρχονταν στο ποσό των 1.100 λιτρών χρυσού¹².

Μερικές εβδομάδες αργότερα, τον Απρίλιο του 809, πιθανότατα κατά την επιστροφή του από επιδρομή στο Στρυμόνα¹³, ο Κρούμος επιτέθηκε εναντίον της Σαρδικής, «που αποτελούσε την εποχή εκείνη το βορειότερο οχυρό της αυτοκρατορίας προς τον Δούναβη»¹⁴ και «εδέσποζε των προς Νότον και Ανατολάς διαβάσεων»¹⁵.

Μετά από σύντομη πολιορκία ο Κρούμος κατέλαβε την πόλη, όχι με τα όπλα, κάτι που είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να επιτύχει δίχως τη βοήθεια πολιορκητικών μηχανών, τις οποίες μέχρι τότε δεν φαίνεται ότι διέθεταν οι Βούλγαροι, αλλά με διαπραγματεύσεις και δόλο, όπως απηχεί το σχετικό χωρίο του Θεοφάνη, που αναφέρει τα εξής: τῷ δ' αὐτῷ ἔτει πρὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα Κρούμμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, παραταξάμενος κατὰ Σερδικῆς ταύτην παρέλαβε δόλῳ καὶ λόγῳ, στρατεύματα Ρωμαϊκὰ κατασφάξας χιλιάδας 5' χωρὶς ἰδιωτικοῦ πλήθους¹⁶. Φαίνεται ότι ο Κρούμος πέτυχε να έλθει σε επαφή με κατοίκους της πόλης ή ίσως και με κάποιους αξιωματικούς της φρουράς, τους οποίους προφανώς έπεισε να του παραδώσουν τη Σαρδική υποσχόμενος ότι θα επέτρεπε να αποχωρήσουν όσοι ήθελαν¹⁷. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος των βυζαντινών στρατευμάτων βρέθηκε προ τετελεσμένων γεγονότων, παρέμεινε στην πόλη, αγωνίστηκε και κατεσφάγη από τον επίορκο Κρούμο μαζί με τους κατοίκους της Σαρδικής¹⁸. Λίγοι μόνο βυζαντινοί στρατιώτες και αξιωματικοί

Zlatarski, *Istorija I.*, 327 και σημ. 3. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 53, οι οποίοι πιστεύουν ότι η επιδρομή κατά των στρατευμάτων του Στρυμόνα έγινε τους τελευταίους μήνες του 808. Για τη θέση όπου έγινε η επίθεση στην κοιλάδα του άνω Στρυμόνα, βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα Θέματα του Μακεδονικού χώρου: Το Θέμα Στρυμόνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430*, Οκτώβριος 1992, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη αριθμ. 82], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 307-308.

12. *Θεοφ. Χρον.*, 484.29-485.4. Βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 340. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 194. W. Treadgold, *Revival*, 157. P. Niavis, *Nicephorus*, 228. Πρβλ. V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 327.

13. Βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 341. V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 327. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 53. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 194.

14. Βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 341. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 53-54. W. Treadgold, *Revival*, 149. P. Niavis, *Nicephorus*, 231-232.

15. Βλ. Αικ. Χριστοφίλοπου, *Ιστορία Β1*, 175.

16. *Θεοφ. Χρον.*, 485.4-7.

17. Ο I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 194, είναι ο μόνος που ομιλεί περί προδοσίας. Πρβλ. επίσης και St. Runciman, *Bulg. Empire*, 54. Οι J. B. Bury, V.N. Zlatarski, Δ. Α. Ζακυθνής και W. Treadgold παραθέτουν απλώς στο σημείο αυτό το χωρίο του Θεοφάνη (*Θεοφ. Χρον.*, 485.4-7).

18. Πρβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 194-195, ο οποίος πιστεύει ότι οι έξι χιλιάδες Βυζαντινοί στρατιώτες που αναφέρει ο Θεοφάνης σκοτώθηκαν σε μάχες προ της εισόδου των Βουλγάρων στη Σαρδική.

κατάφεραν να ξεφύγουν από τη σφαγή. Οι Βούλγαροι κατέστρεψαν τα τείχη, έκαψαν την πόλη και αποχώρησαν αναγνωρίζοντας την αδυναμία τους να προσαρτήσουν την περιοχή.

Μόλις τα νέα για την κατάληψη της Σαρδικής έφθασαν στη Βασιλεύουσα, ο Νικηφόρος έσπευσε *τῇ γ' ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος τοῦ σωτηρίου πάθους* επικεφαλής σημαντικής δύναμης εναντίον των εισβολέων¹⁹. Όπως σωστά παρατήρησε ο Π. Νιαβής, η ταχύτητα, με την οποία οι Βυζαντινοί εξεστράτευσαν κατά των Βουλγάρων, δείχνει ότι ο αυτοκράτορας ετοιμαζόταν ήδη για μια τέτοια εκστρατεία²⁰. Τα βυζαντινά στρατεύματα φαίνεται ότι ακολούθησαν τη διαδρομή Μηλαιώνα-Μαρκέλλες και έφθασαν στην Πλίσκα, πρωτεύουσα του Κρούμου, μέσα από το πέρασμα των Βερεγάβων (Verigava)²¹. Ο Νικηφόρος δεν δυσκολεύθηκε να καταλάβει και να λεηλατήσει την απροστάτευτη πόλη που οι Βούλγαροι είχαν εγκαταλείψει, γιόρτασε το Πάσχα στην αυλή του Κρούμου και, αφού ανακοίνωσε την επιτυχία του στην Κωνσταντινούπολη *σάκραις ἑνόρκοις*, άρχισε την πορεία του προς τη Σαρδική²². Ενώ βρισκόταν καθ' οδόν, οι Βυζαντινοί αξιωματούχοι που είχαν γλυτώσει από τη σφαγή της Σαρδικής, φοβούμενοι μήπως θεωρηθούν υπεύθυνοι για τα όσα συνέβησαν εκεί, ζήτησαν από τον αυτοκράτορα «λόγον σωτηρίας», πριν ενωθούν με τις δυνάμεις του²³. Ο αυτοκράτορας αρνήθηκε να τους συγχωρήσει και τότε εκείνοι αναγκάστηκαν να προσφύγουν στον Κρούμο και να ενωθούν με τις δυνάμεις των Βουλγάρων. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ τους ήταν και ο σπαθάριος Ευμάθιος, ο οποίος ήταν *μηχανικῆς ἔμπειρος*, δηλαδή ειδικός στην κατασκευή πολιορκητικών μηχανών²⁴.

19. Θεοφ. Χρον., 485.7 κ.ε. βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 195.

20. P. Niavis, *Nicephorus*, 232.

21. Παρά το ότι οι πηγές δεν αναφέρουν τίποτε για τη διαδρομή που ακολούθησε ο Νικηφόρος, για να εισβάλει στη Βουλγαρία, ο J. B. Bury, *Eastern*, 341, σημειώνει: «we have no doubt that he (Nicephorus) marched straight to the mountains by Meleona and Markellae, and descended to Pliska from the Verigana Pass».

22. Θεοφ. Χρον., 485.12-14: *ο δὲ Νικηφόρος πρὸς τῇ πολλῇ ἀδοξίᾳ σάκραις ἑνόρκοις τὴν βασιλίδαν πόλιν πείθειν ἐσπούδαζεν, ὅτι τὴν τοῦ πάσχα ἑορτὴν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Κρούμου ἐώρτασεν*. Σχετικά με το ζήτημα που εγείρει το ανωτέρω χωρίο του για το αν ο Νικηφόρος πράγματι γιόρτασε το Πάσχα του 809 στην Πλίσκα, βλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 232 και σημ. 234.

23. Πρβλ. W. Treadgold, *Revival*, 158. P. Niavis, *Nicephorus*, 230-231.

24. Φαίνεται ότι ο σπαθάριος Ευμάθιος δεν ήταν ο μόνος μηχανικῆς ἔμπειρος αξιωματικός του βυζαντινού στρατού που κατέφυγε στους Βουλγάρους την εποχή του Νικηφόρου Α'. Ο Θεοφάνης, Θεοφ. Χρον., 498.4-13, περιγράφοντας την πτώση της Μεσημβρίας τον Οκτώβριο του 812, γράφει και τα εξής: *παρατάξατο Κρούμος κατά Μεσημβρίας ἐν μηχανήμασι μαγγανικῶν καὶ ἐλεπόλεων, ἃ τῇ προσάσει Νικηφόρου, τοῦ καταλύτου τῶν Χριστιανῶν μεμάθηκεν*. «Άραβα γάρ τινα προσελθόντα τῷ βαπτίσματι πάνυ ἔμπειρον μηχανικῆς ὑπάρχοντα στρατεύσας ἐν Ἀδριανουπόλει κατέστησεν, μηδεμίαν κατ' ἀξίαν ἀντίληψιν εἰς αὐτὸν ἢ εὐεργεσίαν πεποιηκῶς, ἀλλ' ἢ μᾶλλον καὶ τὴν ρόγαν αὐτοῦ κολοβώσας, τὸν δὲ γογγύσαντα ἔτυψε σφοδρῶς ἀπονοηθεὶς δὲ ἐπὶ τούτῳ προσέφυγε τοῖς Βουλγάροις καὶ ἔδιδαξεν αὐτοὺς πᾶσαν μαγγανικὴν τέχνην. βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 348 σημ. 4. Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 229, ο οποίος εσφαλμένα ταυτίζει τον σπαθάριο Ευμάθιο με τον ανώνυμο Άραβα μηχανικό. W. Treadgold, *Revival*, 184-185. Πρβλ. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 54-55.

Όταν έφθασε στη Σαρδική, ο αυτοκράτορας αντίκρουσε μια ερειπωμένη και έρημη πόλη, την οποία κατέλαβε δίχως να συναντήσει καμία αντίσταση. Όταν όμως ανακοίνωσε την πρόθεσή του να ξανακτίσει την κατεστραμμένη πόλη χρησιμοποιώντας τους στρατιώτες του, εκείνοι αντέδρασαν και αρνήθηκαν να υπακούσουν. Η επερχόμενη στάση του στρατεύματος αποφεύχθηκε χάρη στην ψυχραιμία και το προσωπικό θάρρος του Νικηφόρου, ο οποίος τους έπεισε, μιλώντας ο ίδιος στους στρατιώτες του, να ηρεμήσουν. Όμως μετά την πρώτη εκδηλωθείσα αντίδρασή τους, ο αυτοκράτορας θεώρησε σκόπιμο να επιστρέψει στη Βασιλεύουσα δίχως να πραγματοποιήσει το σχέδιό του²⁵. Ωστόσο ακόμη και η πρόθεση των στρατευμάτων να στασιάσουν, και μάλιστα σε καιρό εκστρατείας, ήταν πράξη που κανένας αυτοκράτορας δεν μπορούσε να αφήσει ατιμώρητη. Έτσι ο Νικηφόρος μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη τιμώρησε τους πρωταίτιους και διέταξε τη μεταφορά των στρατευμάτων που στασίασαν στη Χρυσούπολη²⁶.

Παρά την έκδηλη αρνητική διάθεση του Θεοφάνη προς τον Νικηφόρο, τον οποίο κοσμεί με τα χειρότερα επίθετα από την πρώτη στιγμή που εκείνος έτυράννησε κατά της εύσεβεστάτης Ειρήνης²⁷, ο νέος αυτοκράτορας δεν φαίνεται να

Από το ανωτέρω χωρίο του Θεοφάνη, όπως επίσης και από εκείνο του Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη, II. 16.10-11, όπου αναφέρεται πως ένας βυζαντινός στρατιώτης, ο Βουσάς, διδάξε στους Αβάρους τον τρόπο κατασκευής πολιορκητικών μηχανών [βλ. S. Vryonis, *The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece: The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A.D. 597*, *Hesperia* 50 (1981) 378 x.e. Th. Korres, *Some Remarks on the First Two Major Attempts of the Avaroslavs to Capture Thessaloniki, Πρακτικά του Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου «Macedonia During the Byzantine Period. Macedonian Hellenism»*, Melbourne 1995, (εκδ. A.M. Tamis, Greek Studies) (υπό εκτύπωση)], μπορεί να υποθέσει κανείς πόσο δύσκολη θα ήταν για τους Βυζαντινούς η διαμόρφωση της πολεμικής τους τεχνολογίας, όταν αξιωματικοί τους, Βυζαντινοί ή ξένοι, μπορούσαν να καταφύγουν στους εχθρούς και να τους διδάξουν τα «μυστικά» που γνώριζαν. Υποθέτω ότι με τον ίδιο τρόπο, οι Άραβες τουλάχιστον, θα είχαν τη δυνατότητα να μάθουν τα «μυστικά» της βυζαντινής ναυτικής τεχνολογίας. Βλ. Θ. Κορρές, «Υγρόν πυρ». Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, Θεσσαλονίκη 1995³, σ. 60 x.e.

25. *Θεοφ. Χρον.*, 485.14 x.e. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 195. Πρβλ. V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 328-329. W. Treadgold, *Revival*, 158-159.

26. *Θεοφ. Χρον.*, 486.1-8. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 195. Πρβλ., V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 329, ο οποίος παρατηρεί ότι «Η στάση που περιγράφηκε μάς δείχνει πως ο Νικηφόρος δεν ήταν αγαπητός στο στρατό, ο οποίος στασίαζε ακόμη και όταν ο αυτοκράτορας ήταν παρών. Βέβαια οι κακές αυτές σχέσεις στρατιωτών και Νικηφόρου βοήθησαν πάρα πολύ την επέκταση και σταθεροποίηση της βουλγαρικής επιρροής».

27. Βλ. *Θεοφ. Χρον.*, 476.3 x.e., όπου ο χρονογράφος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι Νικηφόρος πατρίκιος και γενικός λογοθέτης έτυράννησε κατά της εύσεβεστάτης Ειρήνης, θεού συγχωρήσαντος άφάτους κρίμασι διά πλήθος άμαρτιών ήμών. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 188. P. Nivais, *Nicéphorus*, 37 x.e. Άλλωστε και ο χαρακτηρισμός «κακώσεις» για τα γενικότερα φορολογικά και διοικητικά μέτρα, που έλαβε ο Νικηφόρος, δείχνει την αρνητική διάθεση του Θεοφάνη προς τον αυτοκράτορα (*Θεοφ. Χρον.*, 486.10 x.e.). Για τις «κακώσεις» του Νικηφόρου Α', βλ. Δ. Ζακυθνής, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα 1972, σ. 209 x.e. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 195 x.e. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β1*, 166 x.e.

στερείτο ενεργητικότητας και θάρρους. Φαίνεται όμως ότι εκτός από την έντονη αντιπάθεια των εικονοφίλων είχε να αντιμετωπίσει και τη δυσπιστία και ανυπακοή τμήματος τουλάχιστον του στρατού του²⁸. Τέλος, έπρεπε να φυλάγεται διαρκώς από τους φίλους και υποστηρικτές της Ειρήνης, αρκετοί από τους οποίους εξακολουθούσαν να κατέχουν υψηλές θέσεις και να καιροφυλαχτούν²⁹.

Βέβαια, ο Νικηφόρος λάμβανε τα μέτρα του και προσπαθούσε να προφυλαχθεί, όσο αυτό ήταν δυνατόν. Ταυτόχρονα όμως έκανε ό,τι μπορούσε, για να ανορθώσει το κράτος, το οποίο έπασχε ακόμη από τα δεινά της κακοδιοίκησης της Ειρήνης. Έλαβε λοιπόν μία σειρά μέτρων με έντονο ταμειευτικό χαρακτήρα, γεγονός που προκάλεσε ζωηρές αντιδράσεις παρά το ότι μερικά από τα μέτρα αυτά είχαν εφαρμοσθεί και παλαιότερα³⁰. Κορύφωμα των αντιδράσεων αυτών αποτέλεσε η μάλλον ερασιτεχνική απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα από κάποιον που ήταν, όπως λέει ο Θεοφάνης, ένας άφανής *ἐν σχήματι μοναχοῦ*, ο οποίος όμως εξουδετερώθηκε εγκαίρως από τη φρουρά του παλατιού³¹.

Έχοντας ρυθμίσει τα εσωτερικά ζητήματα του κράτους, όσο καλύτερα οι

28. Η βραχύχρονη βασιλεία του Νικηφόρου Α' είναι γεμάτη από κινήματα και στάσεις των στρατευμάτων του, γεγονός που οφείλεται σε πολλές αιτίες, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Τον Ιούλιο του 803 η επανάσταση του Βαρδάνη Τούρχου (Θεοφ. Χρον., 497.15 κ.ε.). Το 807 συνωμοσία των αξιωματικών σε συνεννόηση με αξιωματούχους της αυλής του στη διάρκεια της εκστρατείας κατά των Βουλγάρων (Θεοφ. Χρον., 482.25). Τον Φεβρουάριο του 808 συνωμοσία του κυαίστωρα και πατρικίου Αρσαβήρ (Θεοφ. Χρον., 483.23-484.2). Το 809 ο Κρούμος καταλαμβάνει δόλω και λόγω, με προδοσία, τη Σαρδική (Θεοφ. Χρον., 485.4-7). Τον Απρίλιο του ίδιου έτους (809) μετά βίας αποτρέπει τη στάση των στρατευμάτων του που αρνήθηκαν να υπακούσουν στις διαταγές του και να ξανακτίσουν την καταστραμμένη Σαρδική (Θεοφ. Χρον., 485.14-486.1).

29. Ο W. Treadgold γράφει σχετικώς τα εξής: «When Nicephorus overthrew Irene, he did not overthrow her regime. He was backed by her leading officials and even by one of her relatives and Tarasius and others readily accepted him as Irene's successor». Φαίνεται όμως ότι ο Νικηφόρος, με την αυστηρή οικονομική πολιτική του, δε φάνηκε άξιος των προσδοκιών τους, λόγος για τον οποίο και άρχισαν να συνωμοτούν εναντίον του. Βλ. P. Nianvis, *Nicephorus*, σ. 37. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 189.

30. Τα μέτρα του Νικηφόρου που ο Θεοφάνης ονόμασε «κακώσεις», περιλάμβαναν εξοικισμούς, φορολογικά μέτρα, αναβίωση του τρόπου στρατολογίας της πρωτοβυζαντινής εποχής, αναγκαστική πώληση δημοσίων γαιών και αναγκαστική χορήγηση δανείων (Θεοφ. Χρον., 486.10 κ.ε.). Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 195 κ.ε. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β₁*, 166 κ.ε. W. Treadgold, *Reinval*, 163 κ.ε.

31. Θεοφ. Χρον., 488.13-19: *τῇ δὲ α' τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἡμέρα γ', σπασάμενός τις ἄφανής ἐν σχήματι μοναχοῦ ἕξιρος τινός τῶν στρατευομένων εἰσέδραμεν ἐν τῷ παλατίῳ Νικηφόρον ἀνελεῖν ζητῶν. τῶν δὲ περιεστώτων δύο [διατρεχόντων] ἐπιδραμόντων αὐτῷ, δεινῶς ἐπλήγησαν ὑπ' αὐτοῦ. συλληφθεὶς δὲ καὶ πολλὰ τιμωρηθεὶς δαιμονὴν προεφασίσαστο, μηδὲν αὖτε συκοφανήσας ὁ δὲ τοῦτον ἐν τῷ ξύλῳ κατησφαλιστο σὺν τοῖς πάσχουσιν. Ἰσως ἡ απόπειρα αὐτή, που και ο Θεοφάνης αλλά και ο αυτοκράτορας επέλεξαν να υποβαθμίσουν, αποτελεί έναν από τους λόγους, για τους οποίους ο Νικηφόρος, τον Μάιο του 811, διέταξε να ληφθούν αυστηρά φορολογικά μέτρα κατά των Εκκλησιών και Μοναστηριών. Κατά τον Θεοφάνη (Θεοφ. Χρον., 489.24-28), *τῇ * τοῦ Μαΐου μηνός ... ἐκέλευσε Νικήτα, πατρικίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ, τὰ δημόσια τέλη τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων ἀναβιβᾶσαι καὶ ὅκτις ἐτῶν ὀπισθοτελείας τοὺς τῶν ἀρχόντων ἀπατηθῆναι οἴκους. καὶ ἡν θρήνος μέγας*. Βλ. επίσης Θεοφ. Χρον., 489.9-13. Δ. Ζαχυθνός, *Ιστορία*, 210.*

συνθήκες τού επέτρεπαν³², ο Νικηφόρος στράφηκε και πάλι προς τα εξωτερικά προβλήματα, από τα οποία το κυριότερο εξακολουθούσε να παραμένει το βουλγαρικό, παρά τη μικρή έξαρση που παρατηρήθηκε στο βυζαντινοαραβικό μέτωπο τον Φεβρουάριο του 811³³. Έτσι, αποφασισμένος να τιμωρήσει παραδειγματικά τον Κρούμο και να απαλλάξει την περιοχή από τις επικίνδυνες επιδρομές του, διέταξε την επιστράτευση των βυζαντινών θεμάτων και ετοιμάστηκε να εκστρατεύσει εναντίον των Βουλγάρων. Εντύπωση προκαλεί στο σημείο αυτό η πληροφορία του Θεοφάνη ότι ο αυτοκράτορας, εκτός από τα στρατεύματα των περατικών θεμάτων και της Θράκης, πένητάς τε πολλούς ίδιους όφωνίους σφενδόνας και ράβδους ώπλισμένους, βλασημοῦντας ἅμα τοῖς στρατεύμασιν, ἤλασε κατὰ Βουλγάρων³⁴. Κατά την εκτίμησή μου το μέτρο αυτό του Νικηφόρου είχε ένα μόνο σκοπό: τη δημιουργία ενός επικουρικού σώματος, το οποίο θα προστάτευε τις κύριες δυνάμεις του από τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις των Βουλγάρων, καθώς αυτές θα προχωρούσαν μέσα στις ατραπούς του Αίμου. Άλλωστε οι ελαφρώς οπλισμένοι (πελτασταί) μπορούσαν να απασχολούνται με μικροεστίες αντίστασης, ώστε να μην καθυστερούν τα βυζαντινά τάγματα στην προέλασή τους³⁵.

Η αναχώρηση του αυτοκράτορα και των στρατευμάτων του, που πρέπει να ήταν πολυάριθμα³⁶, έγινε μέσα στον Μάιο του 811³⁷. Τον Νικηφόρο συνόδευαν

32. O W. Treadgold, *Revival*, 169, αναφέρει ότι πριν από την εκστρατεία του 811 ο Νικηφόρος επέτρεψε την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη των εξορίστων Στουδιτών Θεοδώρου και Πλάτωνα επιδεικνύοντας μια διαλλακτική διάθεση απέναντί τους. Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, αν η τελευταία πράξη του αυτοκράτορα, πριν φύγει για την τελευταία του εκστρατεία, δεν ήταν να διατάξει την αύξηση των φόρων σε εκκλησίες και μοναστήρια, όπως αναφέρθηκε ήδη. Την προφανή ασυνέπεια της ερμηνείας του ο Treadgold αποδίδει στην κακή διάθεση του Θεοφάνη προς τον αυτοκράτορα, αμφισβητώντας την αξιοπιστία του Χρονογράφου στο σημείο αυτό.

33. Κατά τον Θεοφάνη, *Θεοφ. Χρον.*, 489.17-22: τῷ δὲ Φεβρουαρίῳ μηνὶ τῆς αὐτῆς δ' ἰνδικτιῶνος τῷ α' σαββάτῳ τῶν νηστειῶν ὑπαντηθέντες οἱ Σαρακηνοὶ εἰς Εὐχάϊταν Λέοντι, στρατηγῷ τῶν Ἀρμενιάκων, σὺν τῇ ῥόγῃ τοῦ θέματος ταύτην ἀφείλαντο σὺν πολλῷ πλήθει λαοῦ. τάλαντα δὲ ἦν ἰγ' ὑνόμενα λίτραι ατ'. Βλ. επίσης *Scriptor incertus de Leone Armenio* (στο: CB μετὰ τον Λέοντα Γραμματικόν, σ. 335-362) σ. 336.10-13. *Συνεχιστὰι Θεοφάνους* (I. Bekker), σ. 11.3-14. Βλ. M. Canard, *Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century*, *CMH*, IV, 1, σ. 708-709. W. Treadgold, *Revival*, 168. Θ. Κορρές, *Λέων Ε'*, 74.

34. *Θεοφ. Χρον.*, 490.4 κ.ε. Βλ. V. N. Zlatarski, *Istorija I*, 330.

35. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία* III 2, 176. Αντιθέτως βλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 236, ο οποίος θεωρεί την πληροφορία του Θεοφάνη υπερβολική και προσθέτει «This is, perhaps, another "edition" of the so-called second "vexation", recorded by Theophanes elsewhere». Πρβλ. τέλος την άποψη του W. Treadgold, *Revival*, 170, ο οποίος παρατηρεί τα εξής: «There seem to have been not conscripts but volunteers, quite possibly drawn from the poor who had benefited by Nicephorus' reforms and were grateful to him».

36. O W. Treadgold, *Revival*, 170, υπολογίζει τον αριθμό των βυζαντινών στρατευμάτων, που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία του 811, στις 71.000. Δεδομένου ότι ο αριθμός των στρατιωτών των μονάδων, αλλά και των θεμάτων, μπορούσε να ποικίλλει σε διάφορες χρονικές στιγμές, θεωρώ πως τέτοιος ακριβής καθορισμός του αριθμού των δυνάμεων του Νικηφόρου δεν είναι δυνατός. Βλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 236, ο οποίος σημειώνει «Unfortunately, as far as Nicephorus' forces are con-

ο γιος του και διάδοχος Σταυράκιος, επικεφαλής του νεοσύσταθέντος τιμητικού σώματος των *ικανάτων*³⁸, ο γαμπρός του Μιχαήλ Ραγκαβές³⁹, οι πατρίκιοι Αέτιος, Πέτρος και Σισίνιος, ο στενός συνεργάτης του Θεοδόσιος Σαλιβαράς, ο μάγιστρος Θεόκτιστος και φυσικά οι στρατηγοί και οι άλλοι αξιωματούχοι των περατικών θεμάτων και της Θράκης που συμμετείχαν στην εκστρατεία⁴⁰.

Διά μέσου της Θράκης ο αυτοκράτορας έφθασε με τμήματα του στρατού του στο φρούριο των Μαρκελλών, *φρούριον δὲ τοῦτο πλησιέστατα Βουλγάρων κείμενον*, όπως μας πληροφορεί ο πατριάρχης Νικηφόρος⁴¹, σημείο συνάντησης όλων των βυζαντινών δυνάμεων, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο Νικηφόρος παρέμεινε στο φρούριο μέχρι περίπου τα μέσα Ιουλίου⁴².

Στο σημείο αυτό αναφέρεται το πρόβλημα της ακριβούς ημερομηνίας εισόδου του Νικηφόρου στη Βουλγαρία. Και τούτο γιατί ο Θεοφάνης αναφέρει την 20η Ιουλίου του 811⁴³, ημερομηνία που δεν συμφωνεί με τις σχετικές πλη-

cerned, we are not given any numbers. The only thing that we can be sure of, is that they certainly outnumbered Krums army». Πρβλ. S. Nedev, Razgromut a Nikifor I Geniki 811g', *Voenno-istoricheski, Sbornik* 46 (1977) 122.

37. *Θεοφ. Χρον.*, 489.25.

38. Το τιμητικό σώμα των *ικανάτων* δημιουργήθηκε προς τιμήν του γιου του Σταυράκιου, διαδόχου και συμβασιλέα ήδη από τον Δεκέμβριο του 803, *Θεοφ. Χρον.*, 480.11-13, για του οποίου τη φήμη και τη δημοτικότητα ενδιαφερόταν ιδιαίτερα ο Νικηφόρος ως πατέρας, που επιθυμούσε να τον διαδεχθεί ο γιος του στο θρόνο. Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι, για να ισχυροποιήσει τη θέση του Σταυράκιου, φρόντισε να τον παντρεύσει με την *Θεοφανώ τήν Ἀθηναίαν, προσγενή τῆς μακαρίας Εἰρήνης* (*Θεοφ. Χρον.*, 483.17-18). Για τον ίδιο λόγο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, απέδωσε τις πρώτες επιτυχίες του στρατού του κατά των Βουλγάρων οὐ τῷ κατευοδούντι θεῷ τὰ τῆς νίκης ἐπέγραψεν, ἀλλὰ Σταυρακίῳ μόνου τὴν εὐτυχίαν καὶ εὐβουλίαν ἐκήρυττε (*Θεοφ. Χρον.*, 490.19-20). Είναι λοιπόν προφανές ότι και η δημιουργία των *ικανάτων* που συγκροτούσαν τῶν ἀρχόντων τὰ τέκνα ἀπὸ δεκαπέντε τυγχάνοντα ἐτῶν καὶ ἐπάνω, οὓς ἐποίησεν ἑταιρείαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἐπονομάσας αὐτοὺς *ικανάτους* [I. Dujčev, *La chronique byzantine de l'an 811*, *T.M.* 1 (1965) 210.5-8 και 220], είχε ακριβώς τον ίδιο σκοπό. Βλ. *Βίος Πατριάρχου Ιγνατίου*, PG 105, 492B. Βλ. επίσης P. Niavis, *Nicephorus*, 236, ο οποίος θεωρεί τους *ικανάτους* «a bodyguard for the Emperor's son Stauracius». J. B. Bury, *Eastern*, 227. Πρβλ. τις εντελώς αντίθετες απόψεις του W. Treadgold, *Revival*, 162, που θεωρώ ότι δεν βρίσκουν ερείσματα στις πηγές.

39. Περὶ Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ βλ. Θ. Κορρές, *Οι διώξεις των Παυλικιανών επί Μιχαήλ Α', Βυζαντινά* 10 (1980) 203-215, και του ιδίου, *Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ, Βυζαντινά* 11 (1981) 142-156.

40. *Θεοφ. Χρον.*, 491.6-13 και 492.6-9. Στο σημείο αυτό συμφωνώ με τον W. Treadgold, *Revival*, 170, ότι ο αυτοκράτορας ζήτησε από τους αξιωματούχους του παλατιού να τον ακολουθήσουν στην εκστρατεία, γιατί είχε πικρή πείρα και φοβόταν ίσως μια νέα συνωμοσία.

41. Για τις λίγες πληροφορίες σχετικά με την τοποθεσία των Μαρκελλών, βλ. *Νικηφόρου Πατριάρχου, Ιστορία σύντομος*, έκδ. C. Mango, 73.17. *Θεοφ. Χρον.*, 467.27-28. Βλ. επίσης S. Nedev, *Nikifor*, 119. I. Dujčev, *La chronique*, 220-221. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 142.

42. Αντιθέτως βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 221, ο οποίος πιστεύει ότι «L'armée atteignit Markellai probablement au cours du mois de juin, au plus tard dans la première quinzaine de juillet: on eut donc tout le temps de reconnaître les chemins qui menaient, par le Nord, au territoire bulgare».

43. *Θεοφ. Χρον.*, 490.11-12: *εἰσέρχεται ὁ θρασυδείλος εἰς Βουλγαρίαν τῇ x' τοῦ Ἰουλίου μηνός*.

ροφορίες του Αωνύμου Χρονικού του 811. Κατά το Αωνύμο Χρονικό, ο Νικηφόρος χρειάστηκε 15 ημέρες, για να συμπληρώσει την κατάληψη και καταστροφή της αὐλῆς τοῦ Κρούμου⁴⁴. Αν είχαν λοιπόν εισέλθει τα βυζαντινά στρατεύματα στο βουλγαρικό έδαφος την 20η Ιουλίου, όπως σημειώνει ο Θεοφάνης, είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι μέχρι το Σάββατο 26 Ιουλίου που, ο Θεοφάνης και πάλι, δίνει ως ημέρα της σφαγῆς των Βυζαντινών, ο Νικηφόρος έκανε όλα όσα περιγράφει, αλλά και του καταμαρτυρεί το Αωνύμο Χρονικό. Το πρόβλημα επισημαίνει και ο Π. Νιαβής, ο οποίος θεωρεί πως ο Θεοφάνης στο σημείο αυτό «είναι μάλλον ανακριβής», και συνεχίζει με την εξής παρατήρηση: «Αν ο Νικηφόρος χρειάστηκε, παρόλο που περνούσε μέσα από βυζαντινά εδάφη, περίπου δύο μήνες, για να φθάσει από την Κωνσταντινούπολη στις Μαρκέλλες, φαίνεται απίθανο πως όλα όσα ακολούθησαν έγιναν μέσα σε έξι ημέρες»⁴⁵. Στη συνέχεια προτείνει με επιφύλαξη μια παλαιογραφική διόρθωση θεωρώντας πιθανό ένα αντιγραφικό λάθος στα κείμενα του Θεοφάνη, όπου αντί του μηνός Ιου(ν)ίου γράφτηκε Ιου(λ)ίου. Παρόμοια διόρθωση κάνει και ο W. Treadgold, ο οποίος θεωρεί ως αντιγραφικό λάθος την 20η (x') Ιουλίου και προτείνει την 11η (ια') Ιουλίου ως πιθανότερη ημερομηνία της εισόδου των βυζαντινών στρατευμάτων στη Βουλγαρία⁴⁶. Μην έχοντας τη δυνατότητα να εξετάσω ο ίδιος τα χειρόγραφα, περιορίζομαι απλώς στη διαπίστωση ότι υπάρχει στο σημείο αυτό πρόβλημα και θεωρώ ότι πράγματι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να πρόλαβε ο Νικηφόρος μέσα σε έξι ημέρες να πραγματοποιήσει όλα όσα θα περιγραφούν και θα σχολιασθούν στη συνέχεια.

Το ότι ο αυτοκράτορας παρέμεινε για κάποιο διάστημα στο φρούριο των Μαρκελλών υποδηλώνεται από δύο γεγονότα που αναφέρει ο Θεοφάνης. Το πρώτο αφορά τη φυγή ενός υπηρέτη που ονομαζόταν Βυζάντιος, ο οποίος, αφού έκλεψε 100 λίτρες χρυσού και έσθῆτα βασιλικήν, κατέφυγε στον Κρούμο. Το γεγονός αυτό, ενώ ως προς τα αίτιά του θα μπορούσε να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους —ο Νιαβής διαβλέπει και πιθανή «συνωμοσία εναντίον του Νικηφόρου»—, είναι πολύ απλούστερο ως προς τις συνέπειές του· στέρησε από τους

44. I. Dujčev, *La chronique*, 210 και 212.

45. P. Nivais, *Nicephorus*, 237 και 239. Αναθέτως βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 343, V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 331, I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 199, οι οποίοι δέχονται την 20η Ιουλίου, όπως την κατέγραψε ο Θεοφάνης. Ο St. Runciman, *First Bulg. Empire*, 56 σημ. 1, επισημαίνει το πρόβλημα και προσπαθεί να το επιλύσει σημειώνοντας τα εξής: «Theophanes said that Nicephorus only entered Bulgaria on July 20. But as the great battle took place on the 26th-27th, he must surely have arrived at Pliska not later than the 20th, having journeyed some seventy miles of difficult country since crossing the frontier».

46. W. Treadgold, *Revival*, 171 και 411 σημ. 231. Με παρόμοιο τρόπο, δηλαδή με μια παλαιογραφική παρατήρηση, ένα αντιγραφικό λάθος, προσπαθεί να υποστηρίξει την εντελώς διαφορετική θέση του ο I. Dujčev, *La chronique*, 234. Κατά την άποψή του, ο Νικηφόρος δεν έμεινε στη Βουλγαρία 15 ημέρες, όπως γράφει το Αωνύμο Χρονικό, αλλά μόνο πέντε.

Βυζαντινούς το οποιοδήποτε στοιχείο αιφνιδιασμού και εκπλήξεων που θα επεφύλασσαν στους Βουλγάρους. Και τούτο γιατί θεωρώ ότι το γεγονός της φυγής του Βυζαντίου προηγείται χρονικά των προτάσεων του Κρούμου για ειρήνη, που ο Θεοφάνης προτάσσει στην αφήγησή του. Φυσικά η φυγή του πιστού υπηρέτη θεωρείται από τον Θεοφάνη κακός οιωνός⁴⁷. Έχοντας όλες τις πληροφορίες για το μέγεθος και τη σύνθεση της στρατιάς του Νικηφόρου, που ασφαλώς του παρείχε ο Βυζάντιος, πληροφορίες που συμφωνούσαν και με όσα οι δικοί του κατάσκοποι μπορούσαν να μάθουν, ο Κρούμος έσπευσε να ζητήσει ειρήνη. Όμως, κατά τον Θεοφάνη, μετά από τις αρνητικές εισηγήσεις των επιτελών του, ο Νικηφόρος δεν αποδέχθηκε τις προτάσεις του Βούλγαρου ηγεμόνα⁴⁸. Στο σημείο αυτό νομίζω ότι ο Θεοφάνης δεν ερμηνεύει ορθώς τις προθέσεις του αυτοκράτορα, γιατί θεωρώ πιθανότερη την εκδοχή ότι ο Νικηφόρος είχε από καιρό αποφασίσει την καταστροφή των δυνάμεων του Κρούμου και έχοντας κινητοποιήσει τόσες στρατιωτικές δυνάμεις δεν χρειαζόταν τις γνώμες των συμβούλων του, για να απορρίψει το αίτημα του Κρούμου⁴⁹.

Το δεύτερο γεγονός, που συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης της παραμονής των βυζαντινών δυνάμεων στο φρούριο των Μαρχελλών, μαρτυρείται πάλι από τον Θεοφάνη, ο οποίος, αναφερόμενος στην είσοδο του αυτοκράτορα στα βουλγαρικά εδάφη, σημειώνει: και μετά πολλές περιαγωγάς δι' άβάτων τόπων ρίψοκινδύνως ό θρασυδείλος είέρχεται εις Βουλγαρίαν⁵⁰. Παρά τη γνωστή πλέον μεροληψία

47. *Θεοφ. Χρον.*, 490.14-17. Δεν είναι η μόνη ούτε η πρώτη φορά που ο Θεοφάνης παραθέτει γεγονότα χρονικώς διάφορα στην ίδια ενότητα της Χρονογραφίας του. Πρβλ. π.χ. *Θεοφ. Χρον.*, 359.17 κ.ε. (γεγονότα της πρώτης εγκατάστασης των Βουλγάρων σε βυζαντινό έδαφος). Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 94 σημ. 265. Πρβλ. επίσης *Θεοφ. Χρον.*, 352.12 κ.ε. (κίνημα των Ανατολικών υπέρ των δύο αδελφών του Κωνσταντίνου Δ', Ηρακλείου και Τιβερίου). Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευση και στέφης του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Αθήναι 1956, σ. 73 σημ. 5. Πρβλ. *Θεοφ. Χρον.*, 353.19 κ.ε. (γεγονότα της α' πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες, όπου ο Θεοφάνης αναφέρει πρώτα την κατασκευή των κακκαβοπυρφόρων και σιφωνοφόρων πλοίων και μετά την ανακάλυψη του υγρού πυρός, *Θεοφ. Χρον.*, 354.13-17). Τέλος βλ. Θ. Κορρές, *Οι διώξεις των Παυλικιανών επί Μιχαήλ Α', Βυζαντινά 10* (1980) 213 κ.ε.

48. *Θεοφ. Χρον.*, 490.7-10: Κρούμμος δέ τὰ πλήθη φοβηθείς, ὄντων αὐτῶν ἐν Μαρχέλλαις, ἤτειτο εἰρήνην ὃ δὲ ταῖς οἰκείαις κακοβουλίαις καὶ ταῖς τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ συμβούλων εἰσηγήσεσι διεκωλύθη. Βλ. J. B. Bury, *Eastern*, 343. I. Dujčev, *La chronique*, 221. P. Niavis, *Nicephorus*, 237. O V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 331, αναφέρει πρώτα το επεισόδιο της φυγής του Βυζαντίου και έπειτα τις προτάσεις του Κρούμου, δίχως όμως να εξηγεί το γιατί. Πρβλ. τέλος την άποψη του W. Treadgold, *Reinval*, 171, κατά την οποία ο αυτοκράτορας, με τη μεγάλη καθυστέρηση να εισέλθει στη Βουλγαρία, πέτυχε να αιφνιδιάσει τον Κρούμο.

49. *Θεοφ. Χρον.*, 490.8-10. Βλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 237, ο οποίος σωστά παρατηρεί: «But it was revenge and victory that Nicephorus was seeking».

50. *Θεοφ. Χρον.*, 490.10-11. O I. Dujčev, *La chronique*, 221, γράφει σχετικώς τα εξής: «Ni l'Anonyme ni Théophane ne nous renseignent sur les routes empruntées pour traverser le territoire bulgare. Théophane, après avoir fait allusion à la résolution de Nicéphore de poursuivre les opérations en dépit de la démarche de Krum, se borne à ajouter que le «faux brave» Nicéphore pénétra témérairement en Bulgarie «après plusieurs détours à travers des lieux

του Χρονογράφου κατά του Νικηφόρου, είναι, νομίζω, φανερό ότι ο αυτοκράτορας γνώριζε και κατανοούσε τους κινδύνους που διέτρεχε ένα μεγάλο στρατιωτικό σώμα, όταν ήταν υποχρεωμένο να περάσει μέσα από τις ατραπούς του Αίμου. Έκανε λοιπόν ο Νικηφόρος αυτό που του υπέδειξαν οι εμπειροπόλεμοι στρατηγοί του. Έλεγε με αποσπάσματα τα περάσματα που υπήρχαν και επέλεξε εκείνα που του υπέδειξαν ως ασφαλέστερα, ακόμη και αν χρειαζόταν περισσότερος κόπος και προσπάθεια, για να τα διαβούν οι στρατιώτες του. Έτσι, έχοντας υπόψη μας τον τρόπο, με τον οποίο ο αυτοκράτορας μπήκε στη Βουλγαρία, φαίνεται μάλλον απίθανο αυτό που οι νεότεροι ερευνητές καταμαρτυρούν στον Νικηφόρο· ότι δηλαδή μπαίνοντας στη Βουλγαρία άφησε αφύλακτα τα περάσματα, από τα οποία εισήλθε και έδωσε έτσι την ευκαιρία στον Κρούμο να τα καταλάβει και να τον παγιδεύσει. Άλλωστε δεν ήταν η πρώτη φορά που ο αυτοκράτορας οδήγησε το στρατό του μέσα στο βουλγαρικό έδαφος με στόχο την πρωτεύουσα του Κρούμου. Το ζήτημα όμως αυτό θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

Τέλος, αναπάντητο παραμένει και το ερώτημα που αφορά στην ακριβή πορεία που ακολούθησε ο Νικηφόρος, για να μπει στη Βουλγαρία, και τούτο γιατί δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες των πηγών και έτσι μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Κατά την άποψη πάντως των V. N. Zlatarski και I. Dujčev, ο Νικηφόρος μπήκε από τα βόρεια του Stara Planina μέσω του περάσματος της Vurbica ή Verigava⁵¹. Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε ο αυτοκράτορας φαίνεται ότι ακολούθησε και πάλι την ίδια πορεία που είχε ακολούθησει και το Πάσχα του 809, όταν κατέλαβε και λεηλάτησε την πρωτεύουσα του Κρούμου⁵².

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας και ο στρατός του, που προφανώς δεν μπορούσε να αντιπαραταχθεί στις υπέρτερες και καλύτερα εξοπλισμένες δυνάμεις των Βυζαντινών, παρακολουθούσαν τις κινήσεις του εχθρού ανίκανοι να επέμβουν. Έτσι, όταν ο Νικηφόρος πλησίασε στην Πλίσκα, η φρουρά της πόλης, που το Ανώνυμο Χρονικό γράφει ότι αποτελείτο από 12 χιλιάδες επίλεκτους Βούλγαρους πολεμιστές, αντιστάθηκε, όμως ο βυζαντινός στρατός συμβαλόν μετ' αὐτῶν πόλεμον, πάντας ἀπέκτεινεν⁵³.

impraticables". Il n'est pas vraisemblable que l'empereur se soit risqué avec une armée considérable dans des régions impraticables». Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 239. Για τα περάσματα που πιθανώς ακολούθησε ο Νικηφόρος, για να εισέλθει στη Βουλγαρία, βλ. S. Nedev, *Nikifor*, 119 x.e.

51. Βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 221, ο οποίος γράφει τα εξής: « Il est fort possible que Nicéphore ait emprunté plusieurs routes, d'autant que le choix d'une seule ne pouvait que ralentir la progression des troupes et les exposer dangereusement. Un demi-siècle plus tard, en 972, Jean Tzimisès, marchant sur la capitale d'alors, Preslav, semble avoir pénétré par le Nord de Stara Planina en empruntant le passage de Vurbica ou Verigana»

52. Βλ. ανωτ. σ. 4.

53. I. Dujčev, *La chronique*, 210.10-13. Πρβλ. L. Clugnet, *Histoire de S. Nicolas, soldat et*

Αξίζει να προσεχθεί στο σημείο αυτό η μαρτυρία του Ανώνυμου Χρονικού που αναφέρει ότι, μόλις ο Νικηφόρος εισέβαλε στη Βουλγαρία, *ἀκούσαντες οἱ Βούλγαροι τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ ὅπερ ἐπέφεροντο, ὡς δῆθεν μὴ δυνάμενοι ἀντιστῆναι, καταλιπόντες πάντα ἅπερ εἶχον, ἔφυγον εἰς τὰ ὄρη*. Αν πράγματι ο Κρούμος απέφυγε τη σύγκρουση περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να επιτεθεί, κάτι που φαίνεται πολύ πιθανό από την εξέλιξη των γεγονότων, τότε είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι θυσίασε 12 χιλιάδες άνδρες στην αρχή και άλλες 50 αργότερα σε καταδικασμένες εκ των προτέρων προσπάθειες να αναχαιτίσει τον Νικηφόρο⁵⁴. Γιατί, όπως μας πληροφορεί στη συνέχεια το Ανώνυμο Χρονικό, μετά την πρώτη τους νίκη οι Βυζαντινοί χρειάστηκε πιθανότατα να αντιμετωπίσουν και μια δεύτερη επίθεση από ένα νέο βουλγαρικό σώμα, του οποίου τη δύναμη ανεβάζει στις 50 χιλιάδες άνδρες. Βέβαια ο αριθμός αυτός κρίθηκε ήδη υπερβολικός, όμως ο Ι. Дуйчев θεωρεί ότι από τις πρώτες μέρες της εισβολής των Βυζαντινών οι Βούλγαροι πρόβαλαν μια ισχυρή αντίσταση. Τόσο η αφήγηση του Ανώνυμου Χρονικού όσο και η ερμηνεία του Ι. Дуйчев δημιουργούν το εξής ερώτημα: αν οι Βούλγαροι πράγματι διέθεταν τόσες δυνάμεις, $12+50=62$ χιλιάδες, που κατέσφαξαν, όπως αναφέρθηκε, οι Βυζαντινοί, δεν είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο Κρούμος, που εξακολουθούσε να βρίσκεται μακριά από τις συγκρούσεις καιροφυλακτώντας, είχε κάποιες δυνάμεις τουλάχιστον ίσες με εκείνες που έστειλε κατά του εχθρού; Όμως, αν πράγματι είχε τέτοιες δυνάμεις, ποιος ο λόγος να αποφύγει τη σύγκρουση με τις 71 χιλιάδες των Βυζαντινών, όπως τουλάχιστον τις υπολόγισε ο W. Treadgold⁵⁵; Τέλος, αν είχαν τόσες δυνάμεις οι Βούλγαροι, γιατί ξεπελάγησαν από το στρατό του Νικηφόρου και *ἔφυγον εἰς τὰ ὄρη*; Νομίζω ότι και στις δύο συγκρούσεις οι δυνάμεις των Βουλγάρων ήταν σημαντικά μικρότερες και διογκώθηκαν σκόπιμα από το Ανώνυμο Χρονικό, για ναδειχθεί πόσο μεγάλη ήταν η αρχική επιτυχία του Νικηφόρου και πώς εκείνος τελικά ηττήθηκε και σκοτώθηκε από τους εχθρούς *ἐπαρθείς τῷ φρονήματι καὶ τῇ καρδίᾳ ὁ ταλαίπωρος*. Άλλωστε με το ίδιο πνεύμα αντιμετωπίζει και ο Θεοφάνης τις πρώτες επιτυχίες του Νικηφόρου, όταν σημειώνει ότι ο αυτοκράτορας *οὐ τῷ κατευδοῦντι θεῷ τὰ τῆς νίκης ἐπέγραφεν, ἀλλὰ Σταυρακίου μόνον τὴν εὐτυχίαν καὶ εὐβουλίαν ἐκήρυττε*. Η

moine, *Revue d'Orient Chrétien* 7 (1902) 352, όπου αναφέρει ότι ο αριθμός των στρατιωτών του Κρούμου ανερχόταν στις 15.000. P. Niavis, *Nicephorus*, 240. Πρβλ. W. Treadgold, *Revival*, 171 και 411 σημ. 232.

54. Ι. Дуйчев, *La chronique*, 210.9. Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 239-240.

55. Πρβλ. Ι. Дуйчев, *La chronique*, 225-226, ο οποίος εκτός του ότι πιστεύει πως οι Βούλγαροι «διέθεταν σε δύο σημαντικά σημεία αξιόλογες δυνάμεις», σημειώνει επίσης και το εξής: «Η ανάλυση όλων των πληροφοριών μάς κάνει να πιστεύουμε ότι η βυζαντινή εισβολή αιφνιδίασε τους Βουλγάρους και αποτέλεσε την βασική αιτία για την επιτυχία της». Πιστεύω ότι η δεύτερη εκτίμηση του συγгр. δεν είναι ορθή, για τους λόγους που αναφέρθηκαν ήδη. Βλ. ανωτ. σ. 10-11. Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 241.

έπαρση λοιπόν φρονήματος και καρδίας του Νικηφόρου, όπως αναφέρει το Χρονικό, και η αχαριστία του απέναντι στο Θεό που του χάρισε τις νίκες, όπως προσθέτει ο Θεοφάνης, αποτελούν για τους ευσεβείς Βυζαντινούς συγγραφείς την αιτία της ταπείνωσης και του θανάτου του αυτοκράτορα.

Μετά τις μάχες που έγιναν τις τρεις πρώτες μέρες μετά την εισβολή, τη νίκη και την κατάληψη της Πλίσκα ο Θεοφάνης μάς πληροφορεί ότι οι Βυζαντινοί επιδόθηκαν σε λεηλασίες, ενώ ο Νικηφόρος επαινούσε τις ικανότητες του γιού του Σταυράκιου, στου οποίου την εύβουλίαν απέδιδε τις επιτυχίες, επιτιμώντας ταυτόχρονα εκείνους από τους επιτελείς του που τον είχαν συμβουλεύσει να δεχθεί τις ειρηνευτικές προτάσεις του Κρούμου και να μην εισβάλει στη Βουλγαρία⁵⁶.

Οι πληροφορίες του Θεοφάνη που παρουσιάζουν στο σημείο αυτό τον αυτοκράτορα να συμπεριφέρεται με ιδιαίτερη σκληρότητα απέναντι στους εχθρούς αλλά και τους στρατιώτες του είναι συγκεχυμένες, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, και μάλλον υπερβολικές και μόνο με τη βοήθεια του Ανώνυμου Χρονικού μπορούμε να υποθέσουμε τι επακολούθησε⁵⁷. Όπως ήταν φυσικό, η έπαρση του αυτοκράτορα, που επιτέλους κατόρθωσε να νικήσει τους Βουλγάρους, τους οποίους κατεδίωκε δίχως επιτυχία τόσα χρόνια, έφθασε στο απόγειό της⁵⁸. Όμως παρά τη δικαιολογημένη έπαρσή του, ο αυτοκράτορας συμπεριφέρθηκε δίκαια στους στρατιώτες του, στους οποίους μάλιστα μοίρασε και τους θησαυρούς του Κρούμου παρά την περί του αντιθέτου πληροφορία του Θεοφάνη⁵⁹. Τέλος, ως πρόσθετη ένδειξη της καλής του διάθεσης προς τους στρατιώτες του, τους επέτρεψε να πιουν *εις κόρον* από το κρασί που βρέθηκε φυλαγμένο στα κε-

56. Θεοφ. Χρον., 490.23-25. I. Dujčev, *La chronique*, 212.17-20.

57. Θεοφ. Χρον., 490.21-27: ἄλογα δὲ ζῶα καὶ βρέφη καὶ πᾶσαν ἡλικίαν ἀνηλεῶς φενεύεσθαι προσέταξε καὶ τὰ τῶν ὁμοφύλων νεκρὰ σώματα ἄταφα εἶασε μόνης ἐπιμελούμενος τῆς τῶν σκύλων συλλογῆς, κλεῖθρα δὲ καὶ σφραγίδας τοῖς ταμείοις Κρούμμου ἐπιθεῖς ὡς ἴδια λοιπὸν ἡσφαλίσατο, ὧτα γοῦν καὶ ἕτερα μέλη Χριστιανῶν ἀφαμένων τῶν σκύλων ἀπέτεμε καὶ τὴν λεγομένην αὐλήν τοῦ Κρούμμου ἐνέπρηνεν.... Θεωρῶ ὅτι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, ὁ Θεοφάνης δὲν μπορεῖ νὰ ἐλέγξει τὴν κακὴ τοῦ διάθεσης πρὸς τὸν αυτοκράτορα καὶ ἐτσι τοποθετῇ τὰ σκληρὰ πράγματι μέτρα ποὺ ἔλαβε ὁ Νικηφόρος κατὰ τῶν Βουλγάρων πρὶν ἀπὸ τὴ χρονικὴ τοὺς σειρὰ, μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ἐξευτελίσει καὶ νὰ τὸν διασύρει. Ὅπως ἀναφέρει τὸ Ἀνώνυμο Χρονικὸ καὶ θὰ ἀναλυθεῖ στὴ συνέχεια, τὰ σκληρὰ μέτρα ποὺ ἀπαριθμεῖ ὁ Θεοφάνης ἐλήφθησαν μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Πλίσκας καὶ τὴ διανομὴ τῶν λαφύρων τοὺς στρατιώτες.

58. I. Dujčev, *La chronique*, 210.15-212.17.

59. I. Dujčev, *La chronique*, 212.17-20: εἰσελθὼν τοῖνον εἰς τὴν αὐλήν τοῦ Κρούμου, ἐρευνήσας τὰ ταμεία αὐτοῦ καὶ εὗρων σκύλα πλείστα, ἤρξατο διαμερίζειν τῷ λαῷ αὐτοῦ ἐν καταγραφῇ χαλκόν τε καὶ ἐσθῆτας καὶ ἄλλα τινὰ εἶδη διάφορα... Πρβλ. Θεοφ. Χρον., 490.24-25: κλεῖθρα δὲ καὶ σφραγίδας τοῖς ταμείοις Κρούμμου ἐπιθεῖς ὡς ἴδια λοιπὸν ἡσφαλίσατο. Θεωρῶ πιθανότερη τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἀνώνυμου Χρονικοῦ καὶ συμφωνῶ μὲ τὴν ἀπόψη τοῦ P. Nivais, *Nicephorus 242*, ὁ ὁποῖος γράφει: «What had happened two years previously at Sardica, taught the Emperor a lesson: that he had to be more generous to his soldiers than he used to be, at least in regard to their rights to booty». Πρβλ. W. Treadgold, *Revival*, 171-172. Γιὰ τὴν προέλευση τῶν θησαυρῶν τοῦ Κρούμου βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 228 κ.ε.

λάρια του παλατιού του Κρούμου⁶⁰. Βέβαια φαίνεται ότι δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις απειθαρχίας, συνέχισης λεηλασιών και συμπλοκών μεταξύ των στρατιωτών για τα μερίδια των λαφύρων. Στις περιπτώσεις εκείνες ο αυτοκράτορας διέταξε την αυστηρή τιμωρία των ενόχων, για να διατηρηθεί η πειθαρχία στο στράτευμα⁶¹. Τις επόμενες μέρες περιόδευσε ως κατακτητής την Πλίσκα και τα κτίρια του παλατιού του Κρούμου και εκδήλωσε την επιθυμία να κτίσει μια νέα πόλη, που θα έφερε το όνομά του. Στη διάρκεια των ημερών της παραμονής των Βυζαντινών στην Πλίσκα θεωρώ ότι πρέπει να ενταχθεί η πληροφορία του Ανώνυμου Χρονικού για ωμότητες των Βυζαντινών προς τους εντόπιους, ωμότητες που πιθανότατα συνόδευαν τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στη γύρω από την Πλίσκα περιοχή⁶². Έπειτα από μερικές ημέρες, αφού ανασύνταξε το στρατό του έξηλθεν εκ τῆς αὐλῆς τοῦ ἀθέου Κρούμου, καὶ ἐξερχόμενος ἐνέπρησε τὰ οἰκήματα πάντα σὺν τῷ περικλείσματι ἐκ ξύλων συγκεϊμένων⁶³.

Στο σημείο αυτό, λίγο πριν αναχωρήσει ο Νικηφόρος από την Πλίσκα, φαίνεται ότι τον συνάντησαν οι απεσταλμένοι του Κρούμου, οι οποίοι μετέφεραν, φανερά ταπεινωμένοι, το μήνυμα του ηγεμόνα τους στον Νικηφόρο: ἰδοῦ, νενίκηκας, διαμήνυσε ο Κρούμος, λάβε οὖν, εἴ τί σοι ἀρεστόν ἐστιν, καὶ ἔξελθε ἐν εἰρήνῃ. Όμως, συμπληρώνει με εμπάθεια ο Θεοφάνης, ὁ τῆς εἰρήνης ἐχθρὸς (Νικηφόρος) ταύτην οὐ προσήκατο⁶⁴.

Και έτσι, συνεχίζει το Ανώνυμο Χρονικό, ο Νικηφόρος μηκέτι φροντίσας τοῦ ἐξελθεῖν διὰ τάχους, διήρχετο διὰ μέσου τῆς Βουλγαρίας, βουλόμενος ἀπελθεῖν ἕως Σαρδικῆς, νομίσας ὅτι ἐξήλειπεν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν⁶⁵. Έπειτα αρχίζει να περιγράφει ὅσα θεωρεῖ ὅτι οδήγησαν τον Νικηφόρο και τον στρατό του στην καταστροφή. Κατά τον Ανώνυμο ο αυτοκράτορας ποιήσας ἡμέρας ιε' ἠλόγησε τῶν κατ' αὐτοῦ πραγμάτων παντελῶς καὶ τραπείς τὰς φρένας καὶ δίκην ἐξεστηκότος γεγονώς, οὐκ ἔτι ἦν ἐν ἑαυτῷ, ἀλλ' ἦν πεφυρμένος διὰ παντός, κατεχόμενος τῷ κάρῳ τῆς ἀλαζονείας, καὶ μὴ ἐξερχόμενος ἐκ τῆς σκηνῆς αὐτοῦ, μηδὲ διδούς τινα λόγον ἢ διαταγὴν. Καὶ τινων καταβοώντων αὐτοῦ καὶ τὸν υἱὸν

60. Σχετικά με το αν ο Κρούμος είχε απαγορεύσει στους Βουλγάρους να καλλιεργούν αμπέλια και να πίνουν κρασί βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 229 κ.ε. Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 241 σημ. 268.

61. Πιστεύω πως μόνον έτσι μπορεί να ερμηνευθεί το χωρίο του Θεοφάνη, *Θεοφ. Χρον.*, 490.25-26, το οποίο αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας ὥτα γοῦν καὶ ἕτερα μέλη Χριστιανῶν ἀψαμένων τῶν σκύλων ἀπέτεμε.

62. I. Dujčev, *La chronique*, 212.34-38. Θεωρώ μάλλον ἀπίθανο ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐπιδόθηκαν σε λεηλασίες καθὼς προήλαιναν προς τη Σαρδική και προχωρούσαν μέσα σε εχθρικό ἔδαφος με τον εχθρὸ να τους παρακολουθεῖ ἀπὸ τα γύρω βουνά. Πρβλ. W. Treadgold, *Revival*, 172. I. Dujčev, *La chronique*, 226-227.

63. I. Dujčev, *La chronique*, 212.24-26.

64. *Θεοφ. Χρον.*, 490.28-29. Βλ. V. N. Zlatarski, *Istorija I.*, 332. I. Dujčev, *La chronique*, 231. W. Treadgold, *Revival*, 72.

65. I. Dujčev, *La chronique*, 212.26-28 και 231.

αὐτοῦ ἀποστειλάντων τοῦ λαλήσαι αὐτῷ περὶ τοῦ ἐξελθεῖν ἐκεῖθεν, οὐδ' ὅλως προσέσχεν, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἡτίμασε τὸν υἱὸν αὐτοῦ, βουλόμενος αὐτὸν καὶ τύψαι. Ὁ οὖν λαὸς εὐρὼν εὐκαιρίαν ἐπραΐδευεν ἀπειδῶς, ἐμπυρίζων τὰς χώρας ἀθερίστους οὖσας, καὶ νευροκοποῦντες τοὺς βόας καὶ λώρους ἐκ τῶν φυῶν αὐτῶν ἀποσπῶντες, βοῶντα τὰ ζῶα φωνῇ μεγάλῃ καὶ ἀποσπαίροντα, καὶ τὰ πρόβατα κατασφάττοντες, καὶ τοὺς χοίρους καὶ ἃ μὴ θέμις πράττοντες. Λοιπὸν οὖν ἰδόντες τὸ ἀδιάτακτον καὶ ἀσύστατον τοῦ Νικηφόρου τινὲς καὶ ὅτι οὐδεὶς τολμᾷ αὐτῷ λαλήσαι, κατὰ μικρὸν ἤρξαντο ἀποδιδράσκειν καὶ διὰ μηχανῆς τινος ἐξέρχεσθαι⁶⁶.

Ο Θεοφάνης, η δεύτερη πηγή που μνημονεύει τα ίδια γεγονότα, σημειώνει επιγραμματικά τα εξής: ἐφ' οἷς [καί] χαλεπήνας ἐκεῖνος (ο Κρούμος) τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιπεφραγμένας ξυλίνους ὀχυρώμασι πέμψας κατήσφαλιστα. Νικηφόρος δὲ τοῦτο γνούς, εὐθέως ὡς ἐμβρόντητος, ὃ τι πράξει, ἡγνῶει περιάγων. καὶ τοῖς συνοῦσι τὰ τῆς ἀπωλείας ἔλεγεν, ὅτι «καὶν πτερωτοὶ γενώμεθα, μηδεὶς ἐλπίσει διαφυγεῖν τὸν ὄλεθρον»⁶⁷.

Με βάση τις πληροφορίες του Ανώνυμου και του Θεοφάνη, που είναι άλλωστε και οι μόνες σύγχρονες προς τα γεγονότα πηγές, προσπάθησε να ανασυνθέσει η νεότερη έρευνα τα όσα συνέβησαν στον Νικηφόρο και τον στρατό του μετά την αποχώρησή τους από την Πλίσκα. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγουν, οι ερευνητές μπορούν να ενταχθούν σε τρεις ομάδες, οι οποίες υποστηρίζουν τα εξής:

α) Ότι ο Νικηφόρος κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη και έπεσε στην ενέδρα των Βουλγάρων, οι οποίοι κατέλαβαν τις διαβάσεις που είχε αφήσει αφρούρητες ο αυτοκράτορας μετά την είσοδό του στη Βουλγαρία (Ι. Καραγιαννόπουλος, Π. Νιαβής, V. N. Zlatarski)⁶⁸.

66. I. Dujčev, *La chronique*, 212,26-34.

67. Θεοφ. Χρον., 490.29-34.

68. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 199, παρατηρεί: «Μεθυσθείς όμως υπό των νικών ο βυζαντινός αυτοκράτωρ υπέπεσεν εις βαρύτατον σφάλμα: άφησεν ανυπερασπίστους τας στενωπούς, δι' ων εισέβαλεν εις την εχθρικήν χώραν και δι' ων ηδύνατο να επιστρέψει εις το φίλιον έδαφος, και ο Κρούμος έσπευσε να τας καταλάβη και ν' αποκλείση έτσι τον βυζαντινόν στρατόν». Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 243-244, ο οποίος γράφει τα εξής: «We cannot be sure whether Nicephorus left Pliska with the intention of marching towards Sardica or simply to return to Constantinople. One of the sources at our disposal speaks of the first possibility. Perhaps he wanted to go there, in order to rebuild the city-fortress, a task which had remained unfinished since his visit there two years earlier in 809. But then, it is well known that the imperial forces, shortly after their departure from Pliska, were trapped in a narrow pass and no defile can be spotted on the road from Pliska to Sardica, ... Furthermore, one needs to remember that Nicephorus left Constantinople some time in May and this, of course, means that by the end of July he had already been away from the capital for more than two months. It hardly needs to be emphasized that such a period of absence from Constantinople might be considered as too long from an emperor, who appears to have been always afraid to plots which might be hatched against him at any time. ... Therefore, it seems more reasonable to suggest that the imperial

β) Ότι ο αυτοκράτορας κατευθύνθηκε προς τη Σαρδική αποφασισμένος να καταστρέψει τη βουλγαρική δύναμη, όμως μια ξαφνική αλλαγή στη συμπεριφορά του τον κατέστησε αδιάφορο και ανίκανο να διοικήσει, με αποτέλεσμα να χαλαρώσει η πειθαρχία του στρατεύματος και να δοθεί στον καιροφυλακτούντα Κρούμο η ευκαιρία να τον παγιδεύσει (I. Dujčev, Δ. Ζακυθηνός, Αικ. Χριστοφιλοπούλου)⁶⁹.

γ) Ο Νικηφόρος αποφασισμένος να απαλλαγεί από το βουλγαρικό κίνδυνο καταδιώκει τον Κρούμο στα βουνά, όπου και τελικά παγιδεύεται (J. B. Bury, G. Ostrogorsky - Πρβλ. St. Runciman)⁷⁰.

forces made their way back to Constantinople. ... It is more likely that Nicephorus did not follow the Bulgars who had escaped in the mountains but was trapped by them on his return journey». Στα επιχειρήματα του Π. Νιαβή μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: α) Μη γνωρίζοντας προς ποια ακριβώς κατεύθυνση κινήθηκε ο Νικηφόρος καθώς διήρχετο «δια μέσου της Βουλγαρίας», δεν μπορούμε ούτε καν να εικάσουμε το σημείο, στο οποίο τον παγίδευσαν οι Βούλγαροι. Οι πολλές και εκ διαμέτρου αντίθετες γνώμες των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το θέμα συνηγορούν υπέρ της άποψης αυτής. β) Σχετικά με την άποψη του Νιαβή ότι ο Νικηφόρος επειγόταν να γυρίσει στη Βασιλεύουσα φοβούμενος κάποια συνωμοσία, πρέπει να παρατηρηθεί ότι όλοι σχεδόν όσοι θα μπορούσαν να εξυφάνουν κάποια συνωμοσία σε βάρος του είχαν συνεκστρατεύσει ή είχαν στείλει τα νεαρά αγόρια τους να ακολουθήσουν τον Στραυράρχιο ως *ικανάτοι*. Βλ. W. Treadgold, *Revival*, 170, ο οποίος παρατηρεί: «The collection of dignitaries was so complete that the emperor might reasonably be suspected of wanting to assure that none of them plotted against him in his absence, as well as of wanting them present to witness his triumph». Τέλος, πρβλ. V.N. Zlatarski, *Istorija I*, 333, όπου παρατηρεί τα εξής: «Ο αυτοκράτορας ναρκωμένος από τις επιτυχίες του δεν ήθελε να ακούσει για ειρήνη. Αν η άρνησή του εκείνη ήταν συσχετισμένη με κάποια μεγαλύτερα σχέδια, για να καταστρέψει οριστικά τη βουλγαρική δύναμη ... είναι δύσκολο να γνωρίζουμε. Ευκολότερα μπορούμε να δεχτούμε ακριβώς το αντίθετο, γιατί ο Νικηφόρος ... αποσύρθηκε προς τη Βασιλεύουσα σαν νικητής».

69. Βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 234. Βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Ιστορία*, 180, ο οποίος γράφει: «Μετά την κατάληψη της Πλίσκας αντικειμενικών σκοπόν της εκστρατείας έταξεν ο Νικηφόρος την ανάκτησιν της Σερδικής. Καταλιπών την αυλήν του ηγεμόνος, επορεύετο δια Βουλγαρίας. Αλλ' οι Βούλγαροι, αντιληφθέντες την επελθούσαν χαλάρωσιν της πειθαρχίας, ωργάνωσαν την αντίστασίν τους». Βλ. επίσης Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β*, 176, η οποία παρατηρεί: «Ο αυτοκράτωρ επαρθείς τω φρονήματι ... διέπραξεν δύο σφάλματα» να μην εγκαταλείψη εγκαίρως τα δύσβατα όρη και να ανεχθή την χαλάρωσιν της πειθαρχίας του στρατεύματος, το οποίον επεδέθη εις παντός είδους δηλώσεις. Την στιγμήν έκρινεν ο Κρούμος κατάλληλον να επέμβη».

70. Ο J. B. Bury, *Eastern*, 344, γράφει σχετικώς τα εξής: «But the victor (Nicephorus) disdained to listen. Perhaps it was his hope to recover Moesia and completely to subdue the Bulgarian power. But if this was his design it was not to be realised ... He allowed himself to be drawn back into the mountain where Krum and his army awaited him. It is generally supposed that an obvious precaution had been neglected and that the Romans had not taken care to guard their retreat by leaving soldiers to protect the mountain pass behind them. But it seems probable that the pass of Veregava was not the scene of the disaster which followed, and the imprudence of Nicephorus did not consist in neglecting to secure the road of return. So far as we can divine, he permitted the enemy to lure him into the contiguous pass of Verbits, where a narrow defile was blocked by wooden fortifications which small garrisons could defend against multitudes». Ο St. Runciman, *Bulg. Empire*, 56, απλώς αναφέρει ότι «Krum was in despair; but Nicephorus' carelessness gave him another chance. The Bulgar forces fled to the mountains; and Nicephorus followed. On Thursday, July 24, the Imperial army was caught in a

Αρχίζοντας με την πρώτη υπόθεση, ότι δηλαδή ο βυζαντινός στρατός κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη και δέχθηκε επίθεση στις αφύλακτες διαβάσεις που είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι, παρατηρούμε τα εξής: Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Νικηφόρος διήρχετο διά μέσου τῆς Βουλγαρίας, βουλόμενος ἀπελθεῖν ἕως Σαρδικῆς, νομίσας ὅτι ἐξήλειπεν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν⁷¹.

Το χωρίο αυτό δεν αφήνει νομίζω περιθώρια για εικασίες σχετικά με τα σχέδια του Νικηφόρου. Είναι νομίζω προφανές ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας ζητούσε συνεχώς ανακωχή και ειρήνη, επειδή αντιλήφθηκε τις προθέσεις του Νικηφόρου. Γιατί ήταν, πιστεύω, από την αρχή της εκστρατείας εκείνης στις προθέσεις του αυτοκράτορα, όχι να νικήσει απλώς το στρατό του Κρούμου και να λεηλατήσει την πρωτεύουσά του, κάτι που είχε κάνει και παλαιότερα. Τη φορά εκείνη σκόπευε να διαλύσει κυριολεκτικά τη βουλγαρική δύναμη και να καταστήσει τους βόρειους ανεπιθύμητους γείτονες ανίκανους για μελλοντικές επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας κατακτώντας και προσαρτώντας τη Βουλγαρία. Βέβαια, σχετικά με τον τελικό προορισμό του Νικηφόρου μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, όπως φαίνεται να κάνει και το Ανώνυμο Χρονικό. Εκείνο πάντως που παραμένει σαφές είναι ότι ο αυτοκράτορας διήρχετο διά μέσου τῆς Βουλγαρίας. Άλλωστε, αν είχε κατά νου ο Νικηφόρος να αποχωρήσει από τη Βουλγαρία, θεωρώ σχεδόν βέβαιο ότι τα περάσματα, από τα οποία είχε εισέλθει, θα τον περίμεναν ανοικτά, φρουρούμενα από βυζαντινά αποσπάσματα που ο προσεκτικός και μεθοδικός αυτοκράτορας, αλλά και οι έμπειροι επιτελείς του θα είχαν εγκαταστήσει για τον σκοπό αυτό. Ας μη λησμονηθεί ότι το Βυζάντιο είχε μακρά πολεμική παράδοση, κληρονομιά των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, μια παράδοση που οι επαγγελματίες αξιωματικοί του βυζαντινού στρατού είχαν την ευκαιρία να διδαχθούν από τα σχετικά εγχειρίδια. Έτσι, ενώ οι περισσότεροι εχθροί της αυτοκρατορίας εξαρτούσαν την επιτυχία των επιχειρήσεών τους από το πηγαίο στρατιωτικό δαιμόνιο των αρχηγών τους, το Βυζάντιο μπορούσε να υπολογίζει στη στρατιωτική του παράδοση και στους έμπειρους αξιωματικούς του⁷².

Σχετικά με τη δεύτερη υπόθεση, ότι ενώ ο αυτοκράτορας κατευθυνόταν

narrow defile ...». Τέλος, ο G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick N.J. 1957, σ. 174, σημειώνει: «The victorious Emperor rejected renewed supplications for peace; he was determined finally to make an end of the Bulgar Kingdom and pursued the Khan who had fled with his followers to the mountains. Here fate overtook him. The Byzantine army was surrounded by Krum in the mountain passes and cut to pieces (26 July 811)».

71. Βλ. ανωτ., σ. 180.

72. Για την παράδοση, την οργάνωση και το αξιόμαχο του βυζαντινού στρατού, βλ. Λέοντος Στ', *Τὰ ἐν πολέμοις τακτικά*, PG 107, 672-1120. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* (CFHB XXV), Washington DC. 1985, σ. 246-326. G. Dagron - H. Mihăescu, (*De velitatione*) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969), Paris 1986. C. W. C. Oman, *The Art of War in the Middle Ages A.D. 378-1515*, London 1898, ανατ. Ithaca N.Y. 1968, σ. 31-56.

προς τη Σαρδική επέδειξε μια ξαφνική αλλαγή στη συμπεριφορά του, που είχε τα προαναφερθέντα αποτελέσματα, μπορεί να παρατηρηθεί το εξής: η πληροφορία αυτή θα ήταν εντελώς ανεξήγητη, αν ο Θεοφάνης δεν φώτιζε στο σημείο αυτό το μυστήριο της ξαφνικής αλλαγής συμπεριφοράς του Νικηφόρου γράφοντας τα εξής: *Νικηφόρος δὲ τοῦτο γινούς (δηλ. ότι έπεσε στην ενέδρα των Βουλγάρων) εὐθέως ὡς ἐμβρόντητος, ὅτι πράξοι, ἡγνόμενι περιάγων.* Πιστεύω λοιπόν, όπως υπαινίχθηκε ήδη και ο W. Treadgold, ότι η σύγχυση του Νικηφόρου δεν επέφερε την καταστροφή, αλλά προήλθε, αφού παγιδεύτηκε από τους Βουλγάρους, από τη βεβαιότητα ότι όλα είχαν πια χαθεί⁷³. Είναι άλλωστε φανερό ότι ο Νικηφόρος έχασε απολύτως την ψυχραιμία του, όταν αντιλήφθηκε πως είχε πέσει στην καλοστημένη παγίδα του Κρούμου. Γιατί στο μικρό, όπως θαδειχθεί, διάστημα που παρέμεναν παγιδευμένοι οι Βυζαντινοί περιμένοντας τη μοιραία επίθεση, ο Νικηφόρος εντελώς συντετριμμένος τοῖς συνοῦσι τὰ τῆς ἀπωλείας ἔλεγεν, ὅτι *κἂν πτερωτοὶ γενώμεθα, μηδεὶς ἐλπίσει διαφυγεῖν τὸν ὄλεθρον.*

Πρέπει επίσης να τονισθεί αυτό που παρατήρησε ήδη ο W. Treadgold, δηλαδή ότι ο Θεοφάνης και το Ανώνυμο Χρονικό είχαν πιθανότατα διαφορετικές πηγές πληροφόρησης με αποτέλεσμα να δίνονται διαφορετικές εκτιμήσεις. Δεν πρέπει ακόμη να λησμονηθεί ότι ο τρόπος, με τον οποίο αξιολογεί και καταγράφει κανείς τα όσα τον πληροφορούν, είναι μοναδικός και είναι επόμενο να διαφέρουν ως ένα σημείο οι εκτιμήσεις και αφηγήσεις των πηγών μας.

Τέλος, πρέπει να τονισθεί ότι ο συμπληηματικός χαρακτήρας του Ανώνυμου Χρονικού μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι σε κάποιο στάδιο των διαφόρων επεξεργασιών, που υπέστη το κείμενο αυτό, έγιναν διάφορες ανασυνθέσεις και προσθήκες, που ίσως επηρέασαν τη χρονική σειρά των γεγονότων και τη σύνδεσή τους με σχέση αιτίου και αιτιατού⁷⁴. Ευτυχώς η σχετική μαρτυρία του Θεοφάνη μάς επιτρέπει, με επιφύλαξη πάντοτε, να υποθέσουμε ότι η αλλαγή συμπεριφοράς του Νικηφόρου είχε τους λόγους και τα αίτιά της. Συνεπώς δεν μπορούμε να συνδέσουμε τα δύο γεγονότα με τη σχέση που υποδεικνύει το Ανώνυμο Χρονικό και δέχονται οι Δ. Ζακυθνός, I. Dujčev και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου.

73. O W. Treadgold, *Revival*, 412 σημ. 234, προσπαθεί να εξηγήσει τα γεγονότα παρατηρώντας τα εξής: «I would reconcile the apparent inconsistencies between Theophanes and the Chronicle, which both seem to be based on good firsthand accounts, by supposing that Theophanes drew his information from high officers (he quotes words Nicephorus addressed only to them) while the Chronicle's author relied on sources of lower rank, who were not told about the palisades. To those not informed of the alarming facts, it seemed that the emperor had suddenly become confused and incapable of action and was quarreling senselessly with his son and generals, though in fact the emperor was struggling with a desperate situation and trying to avoid panicking his army».

74. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. I-II, München 1978 (ελλην. μεταφρ., τ. II, Αθήνα 1992, σ. 134-135).

Την τρίτη υπόθεση, ότι ο Νικηφόρος καταδίωξε τον Κρούμο και τελικά ο ίδιος και τμήμα του στρατού του παγιδεύτηκαν, την θεωρώ ως την πλέον πιθανή για τους λόγους που ακολουθούν: α) Το μέγεθος της επιστράτευσης πριν από την εκστρατεία του 811, όταν ο Νικηφόρος διέταξε την προσέλευση στρατευμάτων *οὐ μόνον ἐκ Θράκης, ἀλλὰ καὶ τῶν περατικῶν θεμάτων*, συνηγορεί σαφώς υπέρ της υπόθεσης ότι επρόκειτο για μια επιχείρηση διαφορετική από όσες είχε οργανώσει ο αυτοκράτορας μέχρι τότε. β) Η συμμετοχή τόσοων επιφανών αξιωματούχων δηλώνει, νομίζω, ότι ο αυτοκράτορας είχε σχέδια που θα τον κρατούσαν μακριά από τη Βασιλεύουσα για καιρό και ήθελε να τους έχει όλους κοντά του, φίλους και μη, φοβούμενος, όπως σωστά υποστήριξε ο W. Treadgold, κάποια συνωμοσία στο διάστημα της απουσίας του⁷⁵. γ) Η πρόθεση του αυτοκράτορα να διέλθει *διὰ μέσου τῆς Βουλγαρίας*, όπως βεβαιώνει το Ανώνυμο Χρονικό, αλλά και δ) Η σκληρότητα και οι δηώσεις, για τις οποίες μιλούν και οι δύο πηγές μας, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολίας ως προς τις προθέσεις των Βυζαντινών.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Νικηφόρος οδηγούμενος από το υψηλό αίσθημα ευθύνης που τον διέκρινε γενικώς, αλλά και από το προσωπικό του πείσμα να εξουδετερώσει έναν εχθρό που βασάνιζε τον ίδιο και την αυτοκρατορία τόσο καιρό, άρχισε να προελαύνει στα βουλγαρικά εδάφη, καταδιώκοντας τον Κρούμο και τον στρατό του και προβαίνοντας ταυτόχρονα σε καταστροφές και δηώσεις, που φαίνεται να είχαν δύο στόχους. Πρώτον να καταρρακώσουν το ηθικό των εχθρών και να τους καταστήσουν ανίκανους να προκαλέσουν προβλήματα στα νώτα του στρατεύματος, και δεύτερον να εξαναγκάσουν τον Κρούμο να σταθεί και να αντιμετωπίσει τον βυζαντινό στρατό. Αυτό ακριβώς επιδίωκε και ευχόταν ο Νικηφόρος και οι στρατηγοί του, τα όσα όμως επακολούθησαν δεν δικαίωσαν τα σχέδια και τις προσδοκίες τους.

Το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας καταδίωκε τον Κρούμο και τον στρατό του σημαίνει ότι ο Νικηφόρος και οι δυνάμεις του πρέπει να ήταν σε κατάσταση πολεμικής ετοιμότητας, καθώς έσπευδε πίσω από τον Βούλγαρο ηγεμόνα, και δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο στρατός βρισκόταν σε διάλυση. Άλλωστε μόνον η καταδίωξη του εχθρού υπό συνθήκες μάχης μπορεί να εξηγήσει την άλλως ανεξήγητη σκληρότητα που αποδίδει ο Θεοφάνης στον Νικηφόρο, όταν γράφει ότι ο αυτοκράτορας *τὰ τῶν ὁμοφύλων νεκρὰ σώματα ἄταφα εἶασε*⁷⁶, πληροφορία που έρχεται σε σύγκρουση με όσα γράφει το Ανώνυμο Χρονικό σχετικά με τη διάλυση και την απειθαρχία του βυζαντινού στρατού. Φαίνεται λοιπόν ότι, παρά τις αψιμαχίες με κάποιες οπισθοφυλακές των Βουλγάρων, οι Βυζαντινοί πράγματι καταδίωξαν τις δυνάμεις του Κρούμου. Όμως κάποια στιγμή ο αυτοκράτορας

75. Βλ. ανωτ. σ. 174 σημ. 40.

76. Θεοφ. Χρον., 490.22-23.

πληροφορήθηκε ότι είχε παρασυρθεί στην καλοστημένη παγίδα του Κρούμου, γεγονός που τον έκανε, όπως είδαμε, να πανικοβληθεί και να μεταδίδει τον πανικό του επαναλαμβάνοντας στους επιτελείς του ότι *κᾶν πτερωτοὶ γενώμεθα, μη-δεὶς ἐλπίσοι διαφυγεῖν τὸν ὄλεθρον*.

Κατὰ την περιγραφή του Ανώνυμου Χρονικού, Λαβόντες οὖν οἱ Βούλγαροι εὐκαιρίαν καὶ θεασάμενοι ἐκ τῶν ὁρέων ὅτι περιεφέροντο πλανώμενοι, μισθωσάμενοι Ἀβάρους καὶ τὰς περίξ Σκλαβηνίας, καὶ τὰς γυναῖκας ἀνδρικῶς καθοπλίσαντες, τῇ 15ῃ ἡμέρᾳ τῆς εἰσόδου αὐτῶν, διαφύοντος σαββάτου, εἰκάδι τρίτῃ του Ἰουλίου μηνός, ἐπέπεσον αὐτοῖς...⁷⁷. Αντίθετα ο Θεοφάνης σημειώνει τα εξής: *ἐφ' οἷς [καὶ] χαλεπήνας ἐκεῖνος (Κρούμος) τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιπεφραγμένας ξυλίνους ὀχυρώμασι πέμψας κατησφαλίστατο. Νικηφόρος δὲ τοῦτο γνούς, εὐθέως ὡς ἐμβρόντητος, ὅ,τι πράξοι, ἡγνόνει περιάγων... ταῦτα δὲ ἦν ἐφ' ἡμέρας δύο, πέμπτην καὶ παρασκευὴν, τὰ μηχανήματα. καὶ τῇ νυκτὶ τοῦ σαββάτου τάραχοι καὶ ὄχλων ἐνόπλων περὶ Νικηφόρον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἀκούομενοι παρατάξεις πάντας ἐξενεύρωσαν, πρὸ δὲ τῆς ἡμέρας ἐπελθόντες οἱ βάρβαροι κατὰ τῆς Νικηφόρου σκηνῆς καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μεγιστάνων ἀναιροῦσι τοῦτον οἰκτρῶς, ...*⁷⁸.

Οἱ αφηγήσεις των δύο πηγών περιγράφουν, η καθεμιά με το δικό της τρόπο, τα γεγονότα της παγίδευσης του Νικηφόρου και του στρατού του από τους Βουλγάρους.

Η πρώτη και προφανής διαφορά στην αφήγηση των πηγών μας είναι ότι το μεν Ανώνυμο Χρονικό αναφέρει ότι πρόκειται για μια αιφνιδιαστική επίθεση που έγινε τα χαράματα του Σαββάτου την 23η Ιουλίου και έπιασε τους Βυζαντινούς κυριολεκτικά στον ύπνο⁷⁹, ενώ ο Θεοφάνης μιλάει για παγίδευση και πολιορκία των βυζαντινών δυνάμεων επί τρεις ημέρες, αν και αναφέρει, όπως και το Ανώνυμο Χρονικό, ότι η τελική έφοδος των Βουλγάρων έγινε τα χαράματα του Σαββάτου⁸⁰.

Η δεύτερη διαφορά στην αφήγηση των πηγών είναι η εξής: το Ανώνυμο Χρονικό αναφέρει σαφώς ότι οι Βούλγαροι *μόνον εἰς τὸ βασιλικὸν φοσσάτον ἐπέπεσον*⁸¹, ενώ ο Θεοφάνης με τον κατάλογο των αξιωματούχων που παραθέτει, δίνει την εντύπωση ότι η καταστροφή ήταν ολοκληρωτική και ότι πράγματι *πᾶσα ἡ τῶν Χριστιανῶν καλλονὴ διεφθάρη ... σὺν ἀπείροις λαοῖς*⁸².

77. I. Dujčev, *La chronique*, 212.42-45.

78. Θεοφ. Χρον., 490.29-491.5.

79. I. Dujčev, *La chronique*, 212.44-214.47. Σχετικά με την ημερομηνία της σφαγῆς του Νικηφόρου, ο Θεοφάνης δίδει την αυγή της 26ης Ιουλίου, που είναι η ορθή. Αντίθετα, το *Ανώνυμο Χρονικό* δίδει τη λανθασμένη ημερομηνία Σάββατο 23η Ιουλίου. Βλ. I. Dujčev, *La chronique*, 238. P. Nivias, *Nicephorus*, 244-245. Πρβλ. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 56 σημ. 1.

80. Θεοφ. Χρον., 490.34-491.5.

81. I. Dujčev, *La chronique*, 214.48.

82. Θεοφ. Χρον., 491.5 κ.ε.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της αιφνιδιαστικής ή μη επίθεσης των Βουλγάρων εναντίον του Νικηφόρου, οι νεότεροι ερευνητές δέχονται την εκδοχή του Θεοφάνη. Έτσι ο J. B. Bury⁸³, ο V. N. Zlatarski⁸⁴ και ο St. Runciman⁸⁵ περιορίζονται αναγκαστικά στον Θεοφάνη, γιατί η πρώτη έκδοση του Ανώνυμου Χρονικού από τον Ι. Δυΰβεν έγινε το 1936, ενώ αργότερα ακολουθούν τον Θεοφάνη οι Ι. Καραγιαννόπουλος⁸⁶ και W. Treadgold⁸⁷, μεταξύ άλλων⁸⁸, υποστηρίζοντας ότι οι Βούλγαροι παγίδευσαν και πολιορκήσαν το στρατό του Νικηφόρου για τρεις ημέρες, πριν επιτεθούν. Μόνον ο Ι. Δυΰβεν φαίνεται να υιοθετεί την άποψη του Ανώνυμου Χρονικού, δίχως όμως να αποσαφηνίζει εντελώς τις απόψεις του⁸⁹.

Σχετικά με τη δεύτερη διαφορά ανάμεσα στο Ανώνυμο Χρονικό και το Θεοφάνη, παρατηρείται ότι η πλειονότητα των βυζαντινολόγων δέχεται τη δεύτερη εκδοχή και αναφέρει, ή υπονοεί, ότι όλο το βυζαντινό στράτευμα έπεσε στην παγίδα του Κρούμου⁹⁰. Ο St. Runciman μάλιστα γράφει χαρακτηριστικά τα εξής: «Την Πέμπτη, 24η Ιουλίου, ο αυτοκρατορικός στρατός παγιδεύτηκε σε ένα στενό ορεινό πέρασμα...»⁹¹.

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής για τις διαφορές των πηγών στην περιγραφή των γεγονότων της παγίδευσης του Νικηφόρου: αρχίζοντας από το δεύτερο πρόβλημα που αφορά στο αν οι Βούλγαροι παγίδευσαν όλον ή τμήμα του στρατού του Νικηφόρου, νομίζω ότι η σαφής πληροφορία του Ανώνυμου Χρονικού ότι μόνον εις τὸ βασιλι-

83. J. B. Bury, *Eastern*, 344.

84. V. N. Zlatarski, *Istorija I*, 334.

85. Ο St. Runciman, *Bulg. Empire*, 56, σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής: «On Thursday, June 24, the Imperial army was caught in a narrow mountain defile, and the Bulgars swiftly built wooden palisades at either end... On Thursday and Friday the Bulgars worked hard at their fortifications. On Saturday ... late that night, the 26th, they fell upon the enemy».

86. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 199-200, παρατηρεί ότι «επί τρεις ημέρες οι δύο αντίπαλοι ήταντο κατέναντι αλλήλων, αναμετρούμενοι. Τέλος, την νύχτα της τρίτης ημέρας οι Βούλγαροι επιτέθηκαν εναντίον των εκνευρισμένων εκ της παθητικής αναμονής Βυζαντινών. Στόχος των ήτο αυτός ούτος ο αυτοκράτωρ ...».

87. Παρομοίως ο W. Treadgold, *Revival*, 173, σημειώνει: «For two days the Byzantine army remained encamped while the emperor grimly awaited developments. On the night of Friday, July 25, the Bulgars began to shout and clash their weapons around the Byzantine camps, and fear spread as the men began to realize their danger. Before dawn on Saturday morning, the Bulgars attacked». Πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο W. Treadgold δέχεται την άποψη του Ανώνυμου Χρονικού ότι παγιδεύτηκε μόνον το τμήμα που οδηγούσε ο Νικηφόρος.

88. Πρβλ. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία III 2*, 176-177. P. Niavis, *Nicephorus*, 244-245.

89. Ι. Δυΰβεν, *La chronique*, 237 και 239.

90. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία III 2*, 176. J. B. Bury, *Eastern*, 344. V. N. Zlatarski, *Istorija*, 334-335. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 56. G. Ostrogorsky, *History*, 174. M. V. Anastos, *Iconoclasm*, 94. R. Browning, *Byz. and Bulgaria*, 49. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 199. Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σ. 103.

91. St. Runciman, *Bulg. Empire*, 56.

κόν φοσσάτον ἐπέπεσον, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας. Φαίνεται λοιπόν ότι ο αυτοκράτορας με το βασιλικόν φοσσάτον και τους επιτελείς του ήθελε να ηγηθεί ο ίδιος της τελικής, όπως νόμιζε, αναμέτρησης με τις δυνάμεις του Κρούμου. Και είναι γνωστό το πόσο πράγματι χρειαζόταν ο Νικηφόρος μια τέτοια νίκη, για να αυξήσει τη δημοτικότητά του και να εδραιωθεί στην εξουσία⁹². Βέβαια τα τάγματα των θεμάτων ακολουθούσαν τον αυτοκράτορα, όμως δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σώμα, όπως άλλωστε φαίνεται και από την πληροφορία του Ανώνυμου Χρονικού που αναφέρει ότι ήσαν μακράν ἀπ' ἀλλήλων διεσκηνωμένα τὰ θέματα⁹³.

Φθάνοντας, τέλος, στο επίμαχο ζήτημα του αν τα στρατεύματα του Νικηφόρου έμειναν περικυκλωμένα για ένα τριήμερο, όπως γράφει ο Θεοφάνης⁹⁴, ή αν οι Βούλγαροι τους αιφνιδίασαν, όπως υποστηρίζει το Ανώνυμο Χρονικό⁹⁵, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: από όσα αναφέρθηκαν ήδη, φαίνεται ότι ο Νικηφόρος έπεσε πράγματι σε ενέδρα, όπως αναφέρει το Ανώνυμο Χρονικό, και ότι οι Βούλγαροι ἐπέπεσον αὐτοῖς ἔτι κοιμωμένοις σχεδόν. Οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία όπως: α) ότι ο Κρούμος κατάφερε να παγιδεύσει μέσα σ' ένα στενό πέραςμα όλον τον πολύ μεγάλο στρατό του Νικηφόρου, ή β) ότι ο Νικηφόρος και τα αυτοκρατορικά τάγματα έμειναν κυκλωμένα επί τρεις ημέρες δίχως αυτό να γίνει αντιληπτό από τα θεματικά τάγματα, ώστε να αρχίσει μια αντεπίθεση για τη σωτηρία του αυτοκράτορα, προσκρούει, κατά την εκτίμησή μου, σε αξεπέραστες αντικειμενικές δυσκολίες. Θεωρώ λοιπόν, έπειτα από όσα έχουν ήδη εκτεθεί, ότι τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής: Ο αυτοκράτορας κατεδίωκε με μεγάλη σπουδή ό,τι απέμεινε από τον δύο φορές ηττημένο στρατό του Κρούμου, επικεφαλής των ταγμάτων της αυτοκρατορικής φρουράς και των επιτελών του, ενώ τα θεματικά στρατεύματα ακολουθούσαν σε κάποια απόσταση. Οι Βούλγαροι οδήγησαν τους Βυζαντινούς σε ένα στενό πέραςμα, του οποίου την έξοδο

92. Βλ. ανωτ., σ. 171-172 και σημ. 27.

93. I. Dujčev, *La chronique*, 214.47-48. Πρβλ. I. Dujčev, *La chronique*, 239, ο οποίος σημειώνει τα εξής: «Les divers régiments de Nicéphore étaient campés, pour la nuit, à une grande distance les uns des autres. Mesure de précaution justifiée par le souci de ne pas risquer toute l'armée dans les défilés ...» και στη συνέχεια προσθέτει «Avec toute l'armée byzantine la garde impériale, au bruit de la ruée des Bulgares, se leva et s'arma en hâte pour résister, et le combat commença. Surprise, la troupe impériale ne put résister que peu de temps et sans succès, comme nous le dit l'auteur anonyme lui-même. Ayant concentré probablement la majeure partie de leurs forces pour cette attaque, les Bulgares portèrent à l'ennemi un coup décisif, avant qu'on pût lui porter secours. Par suite de la dispersion de leurs détachements, les Byzantins ne saisirent pas tout de suite ce qui s'était passé. Quand les autres troupes byzantines se rendirent compte de la situation et accoururent à la rescousse, il était trop tard. Les attaquants avaient déjà pris le dessus et ils taillaient impitoyablement les gens de la garde impériale. Ce spectacle épouvanta les unités accourues en renfort, et elles prirent la fuite. Ce fut le signal de la déroute».

94. Θεοφ. Χρον., 490.29 x.ε.

95. I. Dujčev, *La chronique*, 212.41 x.ε.

έφραξαν με έναν υψηλό ξύλινο φράκτη. Τα χαράματα του Σαββάτου 26 Ιουλίου επέδραμαν εναντίον των Βυζαντινών που κοιμούνταν αμέριμνοι και τους αιφνιδίασαν απόλυτα. Μέχρι να αντιληφθούν τι ακριβώς συνέβαινε και να πάρουν τα όπλα, οι Βούλγαροι είχαν αρχίσει τη σφαγή. Τα θεματικά τάγματα, επειδή ήταν μακράν απ' άλλήλων διεσκηνωμένα ... εϋθέως οὐκ ἔγνωσαν τὸ συμβάν⁹⁶. Έτσι, παρά τις απελπισμένες προσπάθειες των Βυζαντινών να αμυνθούν, η σύγκρουση ήταν άνιση και μετά από σύντομη αλλά φονική μάχη το τμήμα του Νικηφόρου υπέστη πανωλεθρία. Έτσι, όταν έφθασαν επιτέλους τα θεματικά στρατεύματα και διαπίστωσαν τι είχε συμβεί, όταν είδαν τους Βουλγάρους στη σκηνή του αυτοκράτορα και τα αυτοκρατορικά λάβαρα ριγμένα στο χώμα, ἔδωσαν ἑαυτοὺς εἰς τροπὴν προσπαθώντας να σωθούν⁹⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι διοικητές των περισσότερων θεματικῶν ταγμάτων ήταν μαζί με τον αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια της καταδίωξης του Κρούμου και εσφάγησαν μαζί με τον Νικηφόρο, λόγος ο οποίος μπορεί να εξηγήσει τη φυγή των εμπειροπόλεμων και αριθμητικῶς υπέρτερων βυζαντινῶν στρατευμάτων. Είναι ἄλλωστε γνωστὸ πόσο καταλυτικῶς επενεργεῖ σε κάθε στράτευμα ο θάνατος του αρχηγού του στην ὥρα της μάχης. Συνεπῶς τα θεματικὰ στρατεύματα, το μεγαλύτερο μέρος δηλαδή του βυζαντινοῦ στρατοῦ, δεν υπέστησαν απώλειες, γιατί απλούστατα υπεχώρησαν και βγήκαν ἀπὸ τα βουλγαρικὰ ἐδάφη μέσω των ατραπῶν, τις οποίες υποτίθεται ὅτι εἶχε ἀφήσει ἀφύλακτες ο Νικηφόρος και εἶχαν καταλάβει οι Βούλγαροι. Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Θεοφάνης, ο στρατὸς συγκεντρώθηκε και ἀνασυντάχθηκε στην Ἀδριανούπολη, ὅπου ἐφθασε ἀργότερα και ο βαριὰ τραυματισμένος Σταυράκιος. Με βάση λοιπὸν τις μαρτυρίες αυτές δεν μπορεί πλέον να υποστηριχθεῖ ἡ επικρατοῦσα ἀποψη ὅτι οι Βυζαντινοὶ υπέστησαν ολοσχερὴ καταστροφὴ στη Βουλγαρία το 811⁹⁸.

96. I. Dujčev, *La chronique*, 214.47-48.

97. I. Dujčev, *La chronique*, 214.50.

98. Βλ. ἀνωτ., σ. 187 και σημ. 91. Πρέπει να σημειωθεί ὅτι και οι λίγοι ερευνητές που μιλοῦν για παγίδευση μόνο του Νικηφόρου και της φρουράς του, ἐπιμένουν στην ἐκδοχή ὅτι καταστράφηκε τελικὰ ὅλος ο στρατὸς των Βυζαντινῶν. Έτσι ο I. Dujčev, *La chronique*, 239-240, σημειώνει ὅτι το Ἀνώθυμο Χρονικὸ «Il permet d'affirmer que dans le premier combat périrent seulement les soldats de la garde et ceux qui étaient accourus à leur aide. Le reste de l'armée, démoralisé, chercha le salut dans la fuite à travers les obstacles dressés sur son chemin. Un obstacle naturel pour commencer: il y avait là un fleuve fort marécageux et difficile à franchir. Les soldats byzantins, faute de trouver un quai à portée, se jetèrent dans le fleuve ...». Πιστεύω ὅτι στο σημεῖο αὐτὸ ο I. Dujčev κάνει λάθος, γιατί θεωρεῖ ὅτι τα θεματικὰ στρατεύματα, που ἐσπευσαν στον τόπο της σφαγῆς και τράπηκαν σε φυγή, δεν ἐστράφησαν προς τα πίσω, ὅπως θα ἦταν φυσικὸ να ἀντιδράσουν μπροστὰ στον κίνδυνο, και ὅπως ἄλλωστε ξεκάθαρα ἀναφέρει ἡ πηγή (ἔδωκαν ἑαυτοὺς εἰς τροπὴν), ἀλλὰ ὅτι συνέχισαν να προελαύνουν, για να πῆσουν τελικὰ στην ἴδια παγίδα, στην οποία ἔπεσαν τα κυκλωμένα στρατεύματα του Νικηφόρου. Την ἐκδοχή αὐτὴ θεωρῶ τελειῶς ἀπίθανη. Πρβλ. την ἀπόψη του W. Treadgold, *Revival*, 173, ο οποίος αἰτιολογεῖ την καταστροφὴ και του θεματικοῦ στρατοῦ γράφοντας: «When the themes saw the emperor's camp overrun, they joint the fight as well». Η παρατήρηση αὐτὴ του W. Treadgold εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετη προς τη μαρτυρία

Λιγότερο τυχεροί υπήρξαν, όπως αναφέρθηκε, οι στρατιώτες του Νικηφόρου που έπεσαν στην ενέδρα του Κρούμου. Οι περισσότεροι κατεσφάγησαν από τις υπέρτερες βουλγαρικές δυνάμεις, ενώ ένα τμήμα, αποτελούμενο κυρίως από ιππείς, μην μπορώντας να υποχωρήσει και να βγει από το πέρασμα, προχώρησε προς τα εμπρός ελπίζοντας να διαφύγει. Μάταια όμως, γιατί μπροστά τους παρέκειτο ποταμός τελματώδης λίαν και δυσδιέξοδος, όπου παγιδεύτηκαν με τα άλογά τους που δεν μπορούσαν να βγουν από το τέλμα και καταπλακώθηκαν από εκείνους που έρχονταν από πίσω τους καταδιωκόμενοι από τους εχθρούς. Έτσι, κατά τη δραματική και ίσως υπερβολική μαρτυρία του Ανώνυμου Χρονικού, έπληρώθη ο ποταμός ανθρώπων τε και ίππων, ώστε επάνωθεν αὐτῶν διέρχεσθαι τοὺς πολεμίους ἀβλαβῶς καὶ καταδιώκειν τοὺς λοιπούς... Ἐκεῖ οὖν πάντες οἱ πατρίκιοι καὶ λοιποὶ ἄρχοντες πεπτῶκασιν⁹⁹. Αλλά και εκείνοι που κατάφεραν να γλυτώσουν από το τέλμα του ποταμού, παγιδεύτηκαν από το ξύλινο φράγμα που είχαν κατασκευάσει νωρίτερα οι Βούλγαροι στο κάτω άκρο του περάσματος, το οποίο φράγμα ήταν, πάντα κατά το Ανώνυμο Χρονικό, ὄχυρόν καὶ λίαν δυσδιεξόδευτον. Μην μπορώντας να το υπερπηδήσουν, εγκατέλειπαν τα άλογά τους και προσπαθούσαν να σκαρφαλώσουν και να πεδήξουν προς τα έξω. Όμως και αυτό ήταν αδύνατο ἐπειδὴ ἦν ἔξωθεν ὄρυγμα τάφρου βαθείας, και κρημνιζόμενοι ἀπὸ τοῦ ὕψους, διεσπῶντο τὰ μέλη αὐτῶν. Τέλος, η απόπειρα των φυγάδων να κάψουν το φράγμα είχε σχετική μόνο επιτυχία, γιατί παρόλο που κατάφεραν να κάψουν τα σχοινιά που συγκρατούσαν τους κορμούς του φράγματος και να το γκρεμίσουν, δεν μπόρεσαν τελικά να ξεφύγουν, γιατί έπεφταν μέσα εἰς τὴν τάφρον τοῦ ὄρυγματος... αὐτοὶ τε καὶ οἱ ἵπποι αὐτῶν¹⁰⁰.

Καταλήγοντας θα ήθελα να υπογραμμίσω μια ακόμη ανακρίβεια στην περιγραφή από τη νεότερη έρευνα των γεγονότων της μάχης, μια ανακρίβεια που οφείλεται πιθανότατα στην ασαφή μαρτυρία του Θεοφάνη, ότι ο Κρούμος χαλεπήνας τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιπεφραγμένας ξυλίνους ὄχυρώμασι πέμψας κατησφαλίσαιο¹⁰¹. Αναφέρθηκε ήδη ότι η υπόθεση αυτή δεν ευσταθεί, όμως πολλοί από τους νεότερους ερευνητές ερμηνεύουν κατά λέξη το χωρίο αυτό του Θεοφάνη και γράφουν ότι οι Βούλγαροι έκλεισαν όλα τα περάσματα ανεγείροντας ξύλινα φράγματα, σαν αυτό που περιγράφει το Ανώνυμο Χρονικό. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι Κ. Παραρρηγόπουλος¹⁰², V. N. Zlatarski¹⁰³, Δ. Ζακυθινός¹⁰⁴, M. V. Anastos¹⁰⁵, I. Dujčev¹⁰⁶ και Κ. Κυριάκης¹⁰⁷. Πέρα

του Ανώνυμου Χρονικού, το οποίο κατηγορηματικά αναφέρει ότι ἰδόντες οἱ λοιποὶ ἔδωκαν ἑαυτοὺς εἰς τροπὴν. Πρβλ. P. Niavis, *Nicephorus*, 246-247.

99. I. Dujčev, *La chronique*, 214.51 x.e.

100. I. Dujčev, *La chronique*, 214.58 x.e.

101. *Θεοφ. Χρον.*, 490.30-31.

102. Κ. Παραρρηγόπουλος, *Ιστορία* III 2, 176.

103. V. N. Zlatarski, *Istorija* I., 334.

104. Δ. Ζακυθινός, *Ιστορία*, 180.

από το αν ο Κρούμος ήθελε πράγματι να κλείσει τα περάσματα του Αίμου, υπάρχουν και αντικειμενικές δυσκολίες που καθιστούν το εγχείρημα πρακτικά ανεφάρμοστο. Και τούτο γιατί, αν ο Κρούμος ήθελε πράγματι να αποκλείσει την έξοδο των Βυζαντινών από τη Βουλγαρία θα έπρεπε να φράξει έναν αριθμό περασμάτων, γεγονός που θα δημιουργούσε τις εξής αξεπέραστες, κατά την άποψή μου, δυσκολίες: α) Είχε πράγματι τον χρόνο και το ανθρώπινο δυναμικό, για να κλείσει όλα τα περάσματα; β) Επέτρεπε άραγε η διαμόρφωση του εδάφους σε κάθε περίπτωση το αποτελεσματικό κλείσιμο του περάσματος; Το πιθανότερο είναι ότι και στα δύο ερωτήματα η απάντηση είναι αρνητική. Ο Κρούμος κατασκεύασε ένα φράγμα στο σημείο ακριβώς που έπρεπε και πέτυχε το αποτέλεσμα που επιθυμούσε. Τέλος, ας σημειωθεί ότι ο St. Runciman¹⁰⁸ και ο W. Treadgold¹⁰⁹ πιστεύουν ότι οι Βούλγαροι, εκτός από το ξύλινο φράγμα που περιγράφει το Ανώνυμο Χρονικό, ανόρθωσαν και ένα δεύτερο, πίσω από τις δυνάμεις του Νικηφόρου, για να τον παγιεύσουν. Την άποψη αυτή θεωρώ λανθασμένη, μη στηριζόμενη στις πηγές και πρακτικά ανεφάρμοστη, γιατί αν οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν τι ακριβώς τους ετοίμαζαν οι Βούλγαροι, θα οπισθοχωρούσαν, πάση θυσία, πριν ολοκληρωθεί η κατασκευή του δεύτερου φράγματος.

Ο θάνατος του Νικηφόρου, των πολλών αξιωματούχων που τον συνόδευαν και κυρίως η καταστροφή του σώματος των ικανάτων προξένησαν βαθιά εντύπωση στους Βυζαντινούς. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος, με τον οποίο θρηνούν το γεγονός ο Θεοφάνης¹¹⁰ και το Ανώνυμο Χρονικό¹¹¹. Βέβαια και οι δύο πηγές αποδίδουν την καταστροφή στον αυτοκράτορα, του οποίου η αβουλία, η αλαζονεία και η φιλαργυρία υπήρξαν οι αιτίες διό και τὸν ὄλεθρον αἰώνιον ἐκλήρωσατο, όπως σημειώνει το λιγότερο δηκτικό Ανώνυμο Χρονικό¹¹². Περισσό-

105. M. V. Anastos, *Iconoclasm*, 94.

106. I. Dujčev, *La chronique*, 235.

107. E. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 103-104.

108. St. Runciman, *Byz. and Bulgaria*, 56.

109. W. Treadgold, *Revival*, 172. Βλ. επίσης D. M. Lang, *The Bulgarians. From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Southampton 1976, σ. 51.

110. Θεοφ. Χρον., 491.3-20, σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής: πρὸ δὲ τῆς ἡμέρας ἐπελθόντες οἱ βάρβαροι κατὰ τῆς Νικηφόρου σκηνῆς καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μεγιστάνων ἀναιροῦσι τοῦτον οἰκτρῶς, ἐν οἷς ἦν ... καὶ πολλοὶ ἄρχοντες τῶν θεμάτων σὺν ἀπείροις λαοῖς, πᾶσα τε ἡ τῶν Χριστιανῶν καλλονὴ διεφθάρη. ... τὰ δὲ τῆς τοιαύτης ἡμέρας ἀκαλλῆ ῥήματα μὴ γένοιτο Χριστιανοῦς ἰδεῖν ἔτι, ὥς παντὸς θρόνου ἐπέχεινα.

111. Το Ανώνυμο Χρονικό, 214.70-77, θρηνεί τους νέους που ανήκαν στο τιμητικό τάγμα των ικανάτων, γράφοντας: Τίς οὐ κλαύσει ταῦτα ἀκούων; τίς οὐ θρηνήσει; Τὰ δὲ τέκνα τῶν ἀρχόντων, ἀρχαίων τε καὶ νέων, εἰς πλῆθος ὄντα, αὐτὸ τῆς ἡλικίας ἄγοντα τὸ ἄνθος, σώματα ἔχοντες περικαλλῆ λευκότητι καὶ τριχῶν ξανθότητι λάμποντα καὶ γενεῖων, καὶ ὅπως θέσιν κεκαλλωπισμένην, οἵτινες ἐξ αὐτῶν ἦσαν νεωστὶ ζευχθέντες γυναιξὶν εὐγενεῖα καὶ κάλλει διαλάμπουσι, πάντες ἐκεῖ ἀπέθανον· οἱ μὲν τῷ πυρὶ τοῦ ὀρύγματος κατακαέντες, ὀλίγοι δὲ τινες διασωθέντες, καὶ αὐτοὶ μετὰ τὸ ἐλθεῖν οἶκαδε σχεδὸν πάντες ἀπέθανον.

112. I. Dujčev, *La chronique*, 216.87-92.

τερο εχθρικός προς τον αυτοκράτορα ο Θεοφάνης, δεν κατορθώνει να τιθασέυσει το μίσος του, ούτε μετά τον θάνατο του Νικηφόρου και σημειώνει με εμπάθεια τα εξής: πολλῶν δὲ χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ γενομένων, καὶ θρήνου ἀκατασχέτου ὄντος, ἡ τούτου σφαγὴ πολλῶν παραμυθία γέγονεν. τὸν δὲ τρόπον τῆς τούτου σφαγῆς οὐδεὶς τῶν περισωθέντων ἀκριβῶς διηγήσατο· φασὶ γάρ τινες, ὅτι καὶ Χριστιανοὶ πεσόντα τοῦτον ἐπέτρωσαν¹¹³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

I. Η μελέτη της περιόδου της βασιλείας του Νικηφόρου επιβαρύνεται, ως προς τον βαθμό δυσκολίας της, με τα γενικότερα προβλήματα της εικονομαχικής περιόδου. Την παντελή, σχεδόν, έλλειψη εικονομαχικών πηγών και την αρνητική διάθεση των ιστορικών και χρονογράφων της απέναντι στους εικονομάχους ή, όπως στην περίπτωση του Νικηφόρου Α', στους αρνούμενους να υποστηρίξουν ενεργά τις εικόνες. Πέραν αυτών ο Νικηφόρος εβαρύνετο και με την ανατροπή της εικονοφίλου Ειρήνης, ενέργεια την οποία ποτέ δεν του συγχώρεσε ο χρονογράφος Θεοφάνης. Για τους ανωτέρω λόγους οι πληροφορίες του Ανώνυμου Χρονικού και ιδιαίτερα του Θεοφάνη πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με ιδιαίτερη προσοχή, εξαιτίας ακριβώς της γενικότερης αλλά και της ειδικής, στην περίπτωση του Νικηφόρου Α', μεροληψίας, που πολλές φορές ξεπερνά ακόμη και τα όρια της εμπάθειας.

II. Ο Νικηφόρος και ο στρατός του δεν παγιδεύτηκαν κατά την έξοδό τους από τη Βουλγαρία, επειδή τάχα οι Βυζαντινοί είχαν αφήσει αφύλακτες τις ατραπούς του Αίμου, από τις οποίες είχαν εισέλθει στο βουλγαρικό έδαφος, όπως υποστηρίζεται γενικώς. Αντίθετα ο Νικηφόρος, μετά την κατάληψη, λεηλασία και καταστροφή της Πλίσκας διήρχετο διά μέσου τῆς Βουλγαρίας, καταδιώκοντας τον Κρούμο και τα υπολείμματα του στρατού του.

III. Η τελική καταστροφή των Βυζαντινών δεν υπήρξε αποτέλεσμα μιας ξαφνικής μεταστροφής στη συμπεριφορά του Νικηφόρου, όπως προσπαθούν να την παρουσιάσουν οι πηγές που καταφανώς μεροληπτούν, αλλά συνέπεια της σπουδής, με την οποία κατεδίωκε ο Νικηφόρος τον υποχωρούντα Κρούμο, κάτι που μπορεί κάλλιστα να συμβεί και έχει κατ' επανάληψη συμβεί σε παρόμοιες περιπτώσεις. Άλλωστε τον αυτοκράτορα συμβούλευαν οι επιτελείς του, έμπειροι επιφανείς στρατηγοί, οι οποίοι σίγουρα φέρουν μέρος τουλάχιστον της ευθύνης.

IV. Αντίθετα με ό,τι πιστεύεται σήμερα, στην παγίδα του Κρούμου έπεσε

113. Θεοφ. Χρον., 491.22-26.

μόνον το υπό τον Νικηφόρο τμήμα του βυζαντινού στρατού, γιατί αυτό κατάδιδωκε τον Κρούμο, ενώ τα θεματικά στρατεύματα, που ακολουθούσαν σε απόσταση ασφαλείας, δεν απειλήθηκαν.

V. Ο Νικηφόρος και το τμήμα που τον ακολουθούσε δεν πολιορκήθηκε επί τρεις ημέρες μετά την παγίδευσή του. Αντιθέτως φαίνεται ότι οι Βούλγαροι επετέθησαν αιφνιδιαστικά την αυγή της 26ης Ιουλίου στους Βυζαντινούς, πριν καν αυτοί αντιληφθούν τι συνέβαινε και τους εξόντωσαν, πριν προλάβουν να τους ενισχύσουν τα θεματικά στρατεύματα που ήταν μακράν διεσκηνωμένα.

VI. Αντίθετα προς τη γενικώς αποδεκτή άποψη ότι όλος ο βυζαντινός στρατός παγιδεύτηκε και υπέστη πανωλεθρία στις ατραπούς του Αίμου το 811, θεωρώ ότι μόνον το υπό τον Νικηφόρο τμήμα εσφάγη και αυτό εξιστορούν οι πηγές. Είναι βέβαια δικαιολογημένος ο θρήνος για τη σφαγή του άνθους του βυζαντινού στρατεύματος, αλλά δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι εκτός από τους άρχοντες, την τῶν Χριστιανῶν καλλονήν, για τη σφαγή των οποίων θρηνεί ο Θεοφάνης, υπήρχαν και άλλα στρατεύματα, τα θεματικά, που φαίνεται ότι κατάφεραν να βγουν από τη Βουλγαρία δίχως να υποστούν την τύχη των ταγμάτων της αυτοκρατορικής φρουράς.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Βασιλικής Νεράντζη - Βαρμάζη

ΔΙΟΙΚΗΤΕΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

1. Ο 14ος αιώνας είναι μια περίοδος παρακμής για το Βυζαντινό Κράτος. Τα σύνορά του όλο και συρρικνώνονται, η διοίκησή του αποδιοργανώνεται, το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης κλονίζεται, τα οικονομικά του καταστρέφονται, ο στόλος εγκαταλείπεται, ο στρατός περιορίζεται σε πολύ μικρούς αριθμούς μισθοφόρων, ενώ δυναστικές έριδες και αλληπάλληλοι εμφύλιοι πόλεμοι έρχονται να επιδεινώσουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Οι μόνοι που επωφελούνται από τη βαθμιαία κατάρρευση της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας είναι οι εχθροί του κράτους, Σέρβοι, Τούρκοι, Βενετοί, Γενουάτες, οι οποίοι συναγωνίζονται να κερδίσουν ο καθένας για τον εαυτό του όσο το δυνατόν περισσότερα οφέλη.

Μέσα σε αυτήν τη δυσχερή γενικά κατάσταση οι επαρχίες του κράτους δέχονται ασφυκτικές πιέσεις, προσπαθούν να επιβιώσουν στηριζόμενες κατά κανόνα στις δικές τους δυνάμεις και υποκύπτουν τελικά στους ξένους κατακτητές πριν από τα τέλη του αιώνα.

Ειδικότερα η περιοχή των Σερρών γνώρισε από τις αρχές του αιώνα τον τρόπο των καταλανικών επιδρομών, έγινε στη συνέχεια χώρος συγκρούσεων κατά τον πόλεμο μεταξύ των δύο Ανδρονίκων (Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ'), υπήρξε διεκδικούμενη επαρχία και από τις δύο παρατάξεις στον πόλεμο μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων και πέρασε στην κυριαρχία των Σέρβων πριν από τα μέσα του αιώνα, το 1345. Το 1371, μετά την ήττα των Σέρβων στη μάχη του Εύρου στο Τσερνόμεν, ενώθηκε με τις βυζαντινές κτήσεις του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, που κυβερνούσε τότε τη Θεσσαλονίκη, και έπεσε οριστικά στα χέρια των Τούρκων το 1383.

Διοικητικά η περιοχή εξαρτιόταν από την Κωνσταντινούπολη και ανήκε αρχικά στην ευρεία διοίκηση που είναι γνωστή ως θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης¹. Βέβαια ο βυζαντινός θεσμός των θεμάτων με κύριο γνώρισμά του τη συνένωση της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας σε ένα πρόσωπο,

1. P. Lemerle, *Philippe et la Macedoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 158-159, 226. Γ. Θεοχαρίδου, *Τα κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη* 1954, σ. 2. Μ. Γρηγορίου-Ιωννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 70-78 και 97-98.

το στρατηγό, είχε αρχίσει να παρακμάζει ήδη από τον 11ο αιώνα. Ο όρος όμως θέμα παραμένει και τους ύστερους χρόνους και σημαίνει είτε τη γεωγραφική περιφέρεια μιας πρώην στρατιωτικοπολιτικής μονάδας, είτε μια δικαστική-οικονομική περιφέρεια, είτε τέλος μια μικρή φορολογική ενότητα².

Ως δικαστική ή φορολογικο-οικονομική ενότητα παρουσιάζεται και η περιοχή του Βολερού-Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Όμως η ένωση αυτή δε φαίνεται μόνιμη και από τα τέλη του 13ου αιώνα και συχνότερα από τις αρχές του 14ου αιώνα καθεμιά από τις περιοχές του Βολερού, του Στρυμόνα και της Θεσσαλονίκης παρουσιάζεται ενωμένη με μια μόνο από τις άλλες δύο περιοχές ή και με άλλες πόλεις και έτσι δημιουργούνται νέα σχήματα. Ειδικότερα από το 1298-99 παρουσιάζεται και το θέμα Σερρών, το οποίο σε έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου εμφανίζεται ενωμένο με το Βολερό και το Στρυμόνα, ενώ η Θεσσαλονίκη την ίδια εποχή αναφέρεται ως ξεχωριστό θέμα³. Λίγο αργότερα (το 1306 και το 1310) η περιοχή των Σερρών αναφέρεται ως μεμονωμένο θέμα⁴, ενώ το 1312 έχουμε τη διατύπωση: Θέματα Βολερού-Μοσυνουπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος, όπου όμως δεν είναι εντελώς ξεκάθαρη η ακριβής διάκριση των ξεχωριστών διοικητικών μονάδων⁵. Η αποσπασματικότητα των πηγών δυσκολεύει την εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων, είναι όμως σίγουρο ότι υπήρχαν συχνές ανακατατάξεις στη διοίκηση που απηχούσαν τη γενικότερη ανασφάλεια της εποχής.

Σίγουρο είναι επίσης ότι το 1321 με την ειρήνη του Ρηγίου που έκλεισε μια από τις φάσεις του πολέμου μεταξύ των δύο Ανδρονικών επιβάλλεται μια νέα πραγματικότητα. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης αυτής οι Σέρρες και τα περίχωρά τους παρέμειναν στον Ανδρόνικο Β', ενώ η Χριστούπολη (Καβάλα) αποσπάστηκε από το θέμα Σερρών - Στρυμόνος και προστέθηκε στο θέμα Μοσυνουπόλεως και Βολερού, το οποίο προσαρτήθηκε στις κτήσεις του Ανδρονίκου Γ'⁶. Έτσι από τα χρόνια αυτά αναφέρεται χωριστά διοικητής Βολερού και Μοσυνουπόλεως, έτι Χριστουπόλεως και τών περι αυτά και παράλληλα κεφαλή της θεοσώστου πόλεως Σερρών έτι και τών κάστρων και της χώρας Ποπολιάς⁷.

2. Μ. Γρηγορίου, *Θεματικός θεσμός*, ό.π., σ. 95-97.

3. L. Petit - B. Korabiev, *Actes de Chilandar, I. Actes grecs*, VV 17 (1911) n. 13 (1299) (στο εξής Acta Chil.). F. Dölger, *Regesten* 2215. Σ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέτια* 75 αρ. 21, Ch. Asdracha, *Les Rhodopes aux XIVe siècle: Histoire administrative et Prosopographie*, REB 34 (1976) 175-209 και ειδικότερα σ. 177. Ch. Asdracha, *La Region des Rhodopes au XIII et XIV siècles, Étude de Géographie historique*, Athenes 1976, σ. 258-259.

4. Acta Chil. 23, F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, n. 37.

5. Αρκάδιος Βατοπεδινός, *Αγιορειτικά ανάλεκτα εκ του Αρχείου της Μονής Βατοπεδίου*, *Γρηγόριο ο Παλαμάς* 3 (1919) 217-18, F. Dölger, *Regesten* 2200, V. Laurent, *Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine*, Athènes 1932, n. 542.

6. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I. 321. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 115.

7. A. Guillou, *Les Archives de Saint Jean Prodrome sur le Mont Ménéécée*, Paris 1955, n.

Φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος ο Β' έσπευσε να διορίσει δικούς του υπαλλήλους στις περιοχές που του ανήκαν, αλλά και πάλι ο διακανονισμός δεν κράτησε για πολλά χρόνια. Μετά το τέλος του πρώτου αυτού εμφυλίου πολέμου και την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ' το 1328, δημιουργείται και πάλι μια ενιαία διοίκηση στη Θράκη και στη Μακεδονία, εφόσον ο Συργής Ντελενουζίας διορίζεται στρατηγός τής έσπέρας (1328) και λίγο αργότερα τον διαδέχεται ο Συργιάννης Παλαιολόγος Φιλανθρωπινός, ο οποίος προσαγορεύεται στρατηγός τής έσπέρας ή κεφαλή τών κατὰ τήν δύσιν κάστρων και χωρών (1329-1332)⁸. Οπωσδήποτε όμως εξακολούθησαν να υπάρχουν και μικρότερες μονάδες. Το 1334 αναφέρεται ο Μανουήλ Λιβερός ως δούξ του θέματος Βολερού και Μοσυνουπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος⁹, ενώ είναι γνωστό ότι τις παραμονές του δεύτερου εμφυλίου πολέμου, του πολέμου μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων, την περιοχή των Σερρών διοικεί ο Συργής Ντελενουζίας, ενώ στο θέμα Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος διοικητής είναι ο Θεόδωρος Συναδηνός. Η Χριστούπολη έχει προσαρτηθεί την εποχή αυτή στη γεωγραφική περιοχή του Στρυμόνα, ενώ το Βολερό αποτελούσε χωριστή διοίκηση (1341)¹⁰. Κατά τη διάρκεια τέλος του πολέμου μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων η περιφερειακή διοίκηση διακρίνεται σε πολύ μικρότερες ενότητες, που αποτελούνται από μια πόλη και την άμεση περιοχή της και υπάγονται σε τοπικούς διοικητές, που αναλαμβάνουν τη διακυβέρνηση της περιοχής. Παράλληλα οι κεντρικοί φορολογικοί υπάλληλοι αρχίζουν να σπανίζουν και αντικαθίστανται από τους άρχοντες των πόλεων, οι οποίοι αποκτούν ευρύτερες δικαιοδοσίες και βιώνουν μια κατάσταση αυτονομίας¹¹.

Οι γνωστοί διοικητές των Σερρών και της περιοχής τους από την εποχή που οι Σέρρες αποτελούν αυτόνομη διοίκηση μετά την πρώτη φάση του πολέμου των δύο Ανδρονίκων ως την κατάληψη της πόλης από το Στέφανο Δουσάν και τους Σέρβους το 1345 είναι οι εξής:

2.1. Ο παλαιότερος από τους γνωστούς διοικητές των Σερρών αυτής της περιόδου είναι ο Αλέξιος Τζαμπλάκων¹². Φέρει τον τίτλο κεφαλή τής θεοσώ-

16, 19, 23, (στο εξής Acta Prodr.), P. Lemerle, *Philippes*, ό.π., σ. 226.

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 228, 411, 436-437. P. Lemerle, *Philippes*, ό.π., σ. 195, St. Binon, A propos d'un prostagma inedit d'Andronic III Paleologue, *BZ* 38 (1838) 133-155, 377-407.

9. Acta Prodr. 31. *Prosopographisches Lexicon der Paleologenzeit*, n. 14889 (στο εξής PLP.).

10. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 191. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II. 623. Ch. Asdracha, *Rhodopes*, ό.π., σ. 179.

11. Ch. Asdracha, *Rhodopes*, ό.π., σ. 180 σημ. 20. J. Barker, The problem of appanages in Byzantium during the Palaiologian period, *Βυζαντινά* 3 (1971) 103-122.

12. PLP., n. 27748.

στου πόλεως Σερρών, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν Κάστρων καὶ τῆς χώρας Ποπολίας¹³ καὶ ἀνήκει στη μεγάλη βυζαντινὴ οἰκογένεια τῶν Τζαμπλάκωνων που κατεῖχε κτήματα το 14ο αἰῶνα στις πεδιάδες τῶν Σερρῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης¹⁴. Στα μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1320 εἶναι ἀξιωματοῦχος σε περιοχὴ που ἀνήκει στὸν Ἀνδρόνικο Β' καὶ ἀπὸ αὐτὸν παίρνει τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου παπῖα. Ὡστόσο ὁ Καντακουζηνὸς ἀναφέρει στὸ ἱστορικὸ τοῦ ἔργο ὅτι το 1327 ἐνεργούσε κρυφά υπὲρ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ'. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, το 1328, ὁ Ἀλέξιος Τζαμπλάκων βρίσκεται φανερά με τὴν παράταξη τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' καὶ παραμένει στὴ Ζίχνη με τὶς ἀποσκευές καὶ τὰ ἀχθοφόρα ζῶα, ὅταν ὁ Ἀνδρόνικος Γ' σπεύδει πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἀμέσως μὲν ἔμαθε ὅτι ἡ πόλη ἦταν ἑτοιμὴ νὰ παραδοθεῖ σ' αὐτόν¹⁵.

Αναφέρεται ἐπίσης ὁ Ἀλέξιος Τζαμπλάκων ὡς δούλος τοῦ βασιλέως το 1317 (ἄρα τοῦ Ἀνδρονίκου Β') καὶ ὡς οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου λίγο ἀργότερα.

2.2. Ὁ ἐπόμενος γνωστός διοικητὴς τῶν Σερρῶν καὶ τῆς περιοχῆς τῆς εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Καντακουζηνός¹⁶. Πρέπει νὰ διαδέχτηκε στὴ θέση αὐτὴ τὸν Ἀλέξιο Τζαμπλάκωνα ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' το 1328. Ὁ Ἀνδρόνικος Καντακουζηνὸς εἶχε ὑπηρετήσῃ παλαιότερα (γύρω στὰ 1320) ὡς παρακοιμώμενος τοῦ Ἀνδρονίκου Β'¹⁷. Ὑποστήριξε τὸν Ἀνδρόνικο Γ' ἐν τῷ καιρῷ τῆς συγχύσεως, ἐνῶ το 1322 ἀναφέρεται ὡς διοικητὴς (κεφαλὴ) τοῦ Βολερού καὶ Μοσυνουπόλεως, Σερρῶν καὶ Στρυμόνου¹⁸. Το 1328 εἶναι κεφαλὴ τοῦ τόπου τῶν Σερρῶν¹⁹.

Κατὰ καιροὺς φέρει τοὺς τίτλους τοῦ πρωτοβεστιάριτη καὶ τοῦ μεγάλου χαρτουλαρίου. Αναφέρεται ἀκόμη ὡς οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ καὶ συμπέθερος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ': Συμπέθερε τῆς βασιλείας μου, πρωτοβεστιάριτα, κύρ Ἀνδρόνικε Καντακουζηνέ, ἀναφέρει ἐγγράφο τῆς μονῆς Προδρόμου²⁰. Πιθανότερα πέθανε ὡς μοναχός.

2.3. Διάδοχος τοῦ Ἀνδρονίκου Καντακουζηνοῦ ὡς κεφαλὴ τῶν Σερρῶν ὑπῆρξε ὁ Δημήτριος Ἀγγελος Μετοχίτης²¹, ἐφόσον σὲ ἓνα ἐγγράφο τῆς μονῆς Προδρόμου, χρονολογημένο μετὰ 1328 καὶ 1331, ἀναφέρονται μαζὶ: πρὸς τε τὸν συμπέθερον αὐτὸν τῆς βασιλείας μου, πρωτοβεστιάριτην κύρ Ἀνδρόνικον

13. Acta Prodr. 19.

14. Γ. Θεοχαρίδης, *Οἱ Τζαμπλάκωνες*, *Μακεδονικά* 5 (1963) 125, 160-64.

15. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 262/267. Ν. Μουτσόπουλος, *Τὸ κάστρο τῆς Ζίχνας*, *Θεσσαλονίκη* 1981, σ. 247-48.

16. PLP., n. 10956. D. Nicol, *The byzantine Family of Kantakouzenos*, Washington D. C. 1968, n. 42.

17. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 17.

18. Acta Prodr. 11.

19. Acta Prodr. 22, 23.

20. Acta Prodr. 22.

21. PLP., n. 17980.

Καντακουζηνόν, ὃς εὕρισκετο εἰς κεφαλὴν τοῦ τόπου Σερρών, ἔτι δὲ καὶ τὸν οἰκεῖον τῇ βασιλείᾳ μου, κύριον Δημήτριον Ἄγγελον Μετοχίτην εὕρισχόμενον ἀρτίως εἰς κεφαλὴν τοῦ αὐτόθι τόπου τῶν Σερρών²².

Ὁ Δημήτριος Ἄγγελος Μετοχίτης ἀνῆκε σε μια ἀπὸ τις μεγαλύτερες οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου. Ἦταν γιος τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη καὶ γνωστοῦ λογίου Θεόδωρου Μετοχίτη καὶ μαζί με τὸν ἀδελφὸ τοῦ Νικηφόρου εἶχαν κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους στὴν αυτοκρατορική αὐλὴ ἀπὸ τὸ 1321²³. Τὸ 1326 ὁ Δημήτριος Ἄγγελος Μετοχίτης ὑπῆρξε «ἐπίτροπος Στρουμβίτσης» καὶ κινδύνεψε λόγω συγγενικῶν δεσμῶν νὰ ἐμπλακεῖ στὴν ἀποστασία τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου (1324-1326), ὁ ὁποῖος ἐπιδίωξε ἰδίαν ἑαυτῷ καταστήσῃ δυναστείαν, ἀποστήσας βασιλέως, ἀλλὰ τελικὰ δὲν τὸ κατόρθωσε²⁴.

Μετά τὴν εἰρήνην τοῦ 1328 ὁ Δημήτριος Ἄγγελος Μετοχίτης ὑπηρετήσε ὡς κεφαλὴ τῶν Σερρῶν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ', ἐνῶ ἐπὶ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου τὸ 1355 φέρει τὸ ἀξίωμα μέγας στρατοπεδάρχης. Κράτησε ἐπίσης θετικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἐνῶση τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἐπιδίωξε ὁ Ἰωάννης Ε' τὴν ἰδία ἐποχὴ.

2.4. Ἡ πιο ἐνδιαφέρουσα καὶ περιπετειώδης μορφή ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τῶν Σερρῶν αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὁ Συργῆς Ντελενουζίας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς Συργῆς ντε Λεξιάνο ὁ Κύπριος ἢ Γημ ὁ Ἀρμένιος²⁵. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὸν Γκυ Λουζινιάν, ἀπόγονο τῆς ὁμώνυμης οἰκογένειας ποὺ βασιλεύει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα στὴν Κύπρο. Πατέρας τοῦ ἦταν ὁ Ἀμωρῷ (Ἀμάλριχος) Λουζινιάν, ἡγεμόνας τῆς Τύρου καὶ σφετεριστὴς τοῦ θρόνου τῆς Κύπρου γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα (1306-1310). Μητέρα τοῦ ἦταν ἡ Ἰσαβέλα, κόρη τοῦ βασιλῆα τῆς Μ. Ἀρμενίας Λέοντα Γ' (1301-1308). Μετά τὴν πρόσκαιρη καὶ τελικὰ ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Ἀμωρῷ Λουζινιάν νὰ βασιλέψει στὴν Κύπρο (1310) ἡ γυναίκα τοῦ Ἰσαβέλα ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει μαζί με τοὺς πέντε γιους τῆς στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Οσίιν, βασιλῆα τῆς Μ. Ἀρμενίας. Ὁ Γκυ Λουζινιάν ἦταν ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς γιους τῆς καὶ γύρω στὰ 1318 ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, καλεσμένος ἐκεῖ ἀπὸ τὴ θεία τοῦ αυτοκράτειρα Ρίτα-Μαρία-Ξένη, σύζυγο τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου καὶ ἀδελφῆ τῆς Ἰσαβέλας Λουζινιάν²⁶.

Ὁ Γκυ λοιπὸν ἢ καλύτερα ὁ Συργῆς, ὅπως ἐγίνε γνωστός στοὺς Ἕλληνες, ἦταν ἐξάδελφος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας

22. Acta Prodr. 23.

23. Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 63.

24. Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 209. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* I. 373-74. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, London 1972, σ. 166. Λ. Μαυρομάτης, *Οἱ πρώτοι Παλαιολόγοι, Προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 51.

25. PLP., n. 15074.

26. St. Binon, Guy d'Armenie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan a la cour de Mistra, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves* 5 (1937) 125-142. B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Συργῆς Ντελενουζίας, ἄρχων Σερρῶν 1341-1342, *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 193-202.

του και έζησε στην Κωνσταντινούπολη για πολλά χρόνια, όπου δημιούργησε στενούς συγγενικούς δεσμούς μέσω επιγαμιών με τις επιφανέστερες βυζαντινές οικογένειες της εποχής. Παρ' όλα αυτά έμεινε πάντα πιστός στο καθολικό δόγμα, που ακολουθούσαν οι Λουζινιάν αλλά και η βασιλική οικογένεια της Μ. Αρμενίας την περίοδο αυτή. *Ἦν αἰετὴ πατρίῳ τῶν Ἀρμενίων θρησκείᾳ χρώμενος τονίζει γι' αὐτὸν ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς*²⁷.

Η εμμονή του Συργή στο θρησκευτικό δόγμα των προγόνων του δε στάθηκε εμπόδιο για να κάνει μια λαμπρή καριέρα στο Βυζαντινό Κράτος. Το 1328 μάλιστα ο Ανδρόνικος Γ', όταν οργάνωσε τη διοίκηση των διαφόρων επαρχιών του κράτους, διόρισε *τῆς ἐσπέρας στρατηγὸν Συργὴν ντὲ Λεξιάνο τὸν Κύπριον ... ἐξάδελφον αὐτῷ ὄντα μητρόθεν*²⁸.

Ωστόσο το 1341, όταν αμέσως μετά το θάνατο του Ανδρονίκου Γ' άρχισε ο νέος εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τους επιτρόπους του ανηλίκου Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, ο Συργής διοικεί μια πιο περιορισμένη περιοχή με έδρα τις Σέρρες. Ἦταν *ἐπίτροπος τῆς πόλεως τῶν Σερρών καὶ τῶν ἄχρι Χριστουπόλεως πολιχνίων*²⁹. Από τη θέση αυτή κράτησε εχθρική στάση απέναντι στην πρεσβεία που έστειλε ο Ιωάννης Καντακουζηνός, για να ζητήσει τη συμπάρασταση του άρχοντα της περιοχής. Ο Συργής κατηγορήσε τους πρέσβεις ότι λένε ψέματα και τους έριξε στη φυλακή. Στη συνέχεια δήμωσε τα κτήματα του Καντακουζηνού στην περιοχή των Σερρών και, αφού πούλησε ένα μέρος από αυτά, κέρδισε πολλά χρήματα *συνιδὼν ὡς ἔοικεν, ὡς ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς πρὸς ἐκεῖνον (τον Καντακουζηνό) μείζω δύναιτο καρποῦσθαι ἢ τῆς ὁμοιοίας, εἶγε καὶ τῶν πρώτων καὶ μεγίστων ἀπολαύοι παρ' αὐτοῦ τιμῶν*³⁰.

Ακόμη ο Συργής στράφηκε εναντίον και των άλλων πλουσιών της περιοχής, τους οποίους κατηγορήσε ως οπαδούς του Καντακουζηνού, δήμωσε την περιουσία τους και τότε μάλιστα *ἐφιλονέικησε μηδεμίαν ὠμότητος ὑπερβολὴν ἀπολιπεῖν*. Αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν να καταφύγει κοντά του το Μάρτιο του 1342 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, πρόδρομος του Ιωάννη Καντακουζηνού στην πορεία του προς τη Θεσσαλονίκη, γιατί φοβήθηκε για την τύχη της περιουσίας του στις Σέρρες³¹.

Λίγο αργότερα ο διοικητής των Σερρών με το στρατό του προσπάθησε να εμποδίσει τον Ιωάννη Καντακουζηνό να πλησιάσει στη Θεσσαλονίκη, ενίσχυσε τη φρουρά της πόλης και συμμετείχε στη στρατιωτική επίδειξη στο Γυναικόκαστρο, που υποχρέωσε τον Καντακουζηνό να καταφύγει στους Σέρβους. Πριν επιστρέφει στις Σέρρες ο Συργής πολióρχησε και κατέλαβε το φρούριο της Ρε-

27. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II. 623.

28. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 288-89.

29. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II. 623.

30. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 190-193.

31. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 196.

ντίνας και κακομεταχειρίστηκε τη φρουρά που είχε αφήσει εκεί ο Καντακουζηνός καθώς και τους δυνατούς του τόπου³².

Αυτή ήταν η τελευταία ενέργεια του Γκυ Λουζινιάν σε βυζαντινό έδαφος. Αμέσως μετά την επιστροφή του στις Σέρρες τον κάλεσαν οι συγγενείς του να αναλάβει τον κενό θρόνο της Μ. Αρμενίας στη νοτιοανατολική Μ. Ασία. Χωρίς μεγάλη προθυμία δέχτηκε την πρόσκληση και μέσω Κωνσταντινούπολης τον Οκτώβριο του 1342 έφτασε στη Μ. Αρμενία, όπου στέφτηκε βασιλιάς ως Κωνσταντίνος Β'. Η εμμονή του όμως στον καθολικισμό τον οδήγησε σε σύγκρουση με τον ντόπιο πληθυσμό και δολοφονήθηκε δύο χρόνια αργότερα, το Νοέμβριο του 1344³³.

2.5. Τελευταίος διοικητής των Σερρών πριν από τη σερβική κατάκτηση υπήρξε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος³⁴, θείος του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ', ο οποίος και παλαιότερα Φεραίοις συνώκει κατά τη μαρτυρία του Καντακουζηνού και κατείχε κτήματα στον κάμπο των Σερρών. Κατά τη διάρκεια του β' εμφυλίου πολέμου η στάση του ήταν αμφιταλαντευόμενη. Αρχικά βρέθηκε με την παράταξη του Ιωάννη Καντακουζηνού, την άνοιξη όμως του 1342 εγκατέλειψε την παράταξη αυτή και κατέφυγε στο Συργή Λουζινιάν στις Σέρρες, γιατί φοβήθηκε για την τύχη των κτημάτων του στην περιοχή³⁵. Μετά την αποχώρηση του Συργή για το βασίλειο της Μ. Αρμενίας ανέλαβε τη διοίκηση της πόλης των Σερρών και κράτησε τη θέση αυτή ως το 1345.

Όταν το 1342 ο Καντακουζηνός παρουσιάστηκε μαζί με το Στέφανο Δουσάν και το στρατό τους έξω από τις Σέρρες, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ός ἤγε τὴν πόλιν τότε, με τη σύμφωνη γνώμη των Σερραίων, αρνήθηκε να παραδώσει την πόλη και τους ανάγκασε τελικά να λύσουν την πολιορκία και να φύγουν³⁶.

Τρία χρόνια αργότερα όμως, το 1345, όταν ο Στέφανος Δουσάν με το στρατό του ξαναπολιορκήσε τις Σέρρες, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στράφηκε προς τον Καντακουζηνό, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ επικρατήσει στη Θράκη, και ζήτησε τη βοήθειά του. Ο Καντακουζηνός δεν μπόρεσε να προσφέρει ουσιαστική βοήθεια, παρόλο που ήταν πεπεισμένος για τη σπουδαιότητα της πόλης, όπως ο ίδιος γράφει στην ιστορία του: Φερραί γάρ οὐ φαύλη πόλις καὶ οἶα καταφρονηθῆναι, ἀλλὰ μεγάλη καὶ θαυμαστή καὶ ἀναγκαῖα τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ παρεῖναι³⁷.

32. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 225, 236, 253, 277. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II. 634.

33. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 292. G. Hill, *A History of Cyprus*, II, Cambridge 1972, σ. 267.

34. PLP., n. 21495.

35. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 196.

36. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 328-29 κ.ε.

37. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 535 κ.ε. Το παράθεμα 547-48.

Μέσα στις Σέρρες άλλωστε υπήρχε την εποχή αυτή ισχυρή φιλοσερβική μερίδα και με την υποστήριξη της παράταξης αυτής ο Δουσάν κυριεύσε τις Σέρρες το Σεπτέμβριο του 1345. Η τύχη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μας είναι άγνωστη, οπωσδήποτε όμως έχασε τη διοικητική του θέση, εφόσον ο Δουσάν δεν άλλαξε βέβαια τον τρόπο της διοίκησης της πόλης, τοποθέτησε όμως στα διάφορα αξιώματα πιστούς σ' αυτόν Έλληνες κατοίκους των Σερρών³⁸.

3. Και οι πέντε λοιπόν γνωστοί διοικητές των Σερρών της περιόδου 1321-1345 ανήκουν σε μεγάλες βυζαντινές οικογένειες. Ο Αλέξιος Τζαμπλάκων ανήκει σε πλούσια οικογένεια γαιοκτημόνων της περιοχής, οι υπόλοιποι είναι μέλη μεγάλων οικογενειών της πρωτεύουσας (Μετοχίτες, Καντακουζηνοί, Παλαιολόγοι). Όλοι έχουν στενή σχέση με την αυλή της Κωνσταντινούπολης και αναφέρονται ως θείοι, εξάδελφοι, συμπέθεροι ή το λιγότερο οικείοι του βασιλέως³⁹. Οι περισσότεροι φέρουν και άλλους τίτλους, όπως πρωτοβεστιαρίτης, μέγας παπίας, μέγας χαρτουλάριος, μέγας τζαούσιος, ανήκουν δηλαδή όλοι στους έντελει, όπως θα έλεγε ο Καντακουζηνός.

Όσο για τον επίσημο τίτλο, με τον οποίο ασκούν την εξουσία στην περιοχή των Σερρών, είναι δύσκολο να βγάλουμε οριστικό συμπέρασμα. Βέβαια ο επίσημος τίτλος για τον αρχηγό ενός θέματος μετά τον 11ο αιώνα είναι δούκας. Την εποχή όμως των Παλαιολόγων ο τίτλος αυτός αρχίζει να μην εμφανίζεται πολύ συχνά. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει τους διοικητές των πόλεων το πρώτο μισό του 14ου αιώνα ως άρχων, επίτροπος, διοικητής, ακόμη και με το αρχαιοπρεπέστερο έπαρχος⁴⁰. Τα έγγραφα πάλι της ίδιας εποχής αναφέρουν τους διοικητές των πόλεων με τον τίτλο κεφαλή (κεφαλή του τόπου των Σερρών, κεφαλή της θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης κλπ.), έναν τίτλο που ο Καντακουζηνός δε χρησιμοποιεί παρά ελάχιστα στο ιστορικό του έργο⁴¹.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι ο όρος κεφαλή με τη σημασία του διοικητή, του άρχοντα, που πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον 9ο αιώνα για να δηλώσει τον «επί κεφαλής», τον αρχηγό του στρατού κυρίως, γενικεύεται στα

38. G. Soulis, Notes on the History of the City of Serres under Serbs (1345-1371), *Αφιέρωμα στη μνήμη Μανώλη Τριανταφυλλίδη*, Αθήνα 1960, σ. 373-379 (ανατ. Γ. Σούλης, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980), G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his successors*, Washington D.C. 1966, σ. 25-27 και 151-152. Ευ. Γ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, Σέρρες 1926, σ. 65.

39. J. Verpeaux, Les oikeioi, Notes d'Histoire institutionnelle et sociale, *REB* 23 (1965) 89-99. Lj. Maksimovic, *The byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, σ. 21-22. Α. Μαυρομάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι*, ό.π., σ. 12-13.

40. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 190 και 191, Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I. 354, *Actes Zographou* [εκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, VV 13 (1907)] σ. 74. O. Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris 1913, σ. 46.

41. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 320. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 283-84, 303.

ύστερα βυζαντινά χρόνια⁴². Αποτελεί όμως μια λαϊκότερη έκφραση και δεν έχει περάσει ακόμη στην επίσημη τιτλοφορία της αυλής το πρώτο μισό του 14ου αιώνα⁴³.

Με οποιονδήποτε επίσημο τίτλο και παρά τις συγγενικές τους σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή οι διοικητές των Σερρών ασκούν μια ανεξάρτητη πολιτική στην περιοχή που διοικούν και γι' αυτό μπορούσαν να αλλάζουν στρατόπεδα κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων έρμαιον τήν τοῦ καιροῦ καὶ τῶν πραγμάτων σύγχυσιν εύρηχότες⁴⁴.

Στο χώρο που εξουσιάζουν ασκούν διοικητικό, στρατιωτικό ρόλο και φορολογικό έλεγχο⁴⁵. Άλλωστε έχουν άμεσα συμφέροντα στον τόπο που διοικούν, εφόσον σχεδόν όλοι έχουν κτήματα στην πεδιάδα των Σερρών ή προσπαθούν να αποκτήσουν, όπως έκανε ο Συργής Λουζινιάν δημεύοντας τα κτήματα όσων ανήκαν στο αντίθετο από αυτόν στρατόπεδο. Τελικά βέβαια δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν τις εσωτερικές και εξωτερικές δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν και εκείνοι που βγαίνουν κερδισμένοι είναι οι εχθροί της αυτοκρατορίας.

Η ιστορική εξέλιξη της πόλης των Σερρών και της περιοχής της το πρώτο μισό του 14ου αιώνα αποτελεί μια τυπική περίπτωση βυζαντινής επαρχίας, που τη γνωρίζουμε όμως αρκετά καλά, χάρη στις μαρτυρίες των ιστορικών συγγραφέων της εποχής, αλλά και χάρη στις πληροφορίες που αντλούμε από τα έγγραφα των μοναστηριών που έχουν κτήματα στην περιοχή. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ως παράδειγμα της τύχης και άλλων βυζαντινών επαρχιών την ίδια περίοδο, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι πολύ πιο περιορισμένες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

42. Βλ. λέξη Ε. Κριαρά, *Λεξικό της Δημόδους Μεσαιωνικής Ελληνικής Γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1968 κ.ε. και Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1964 κ.ε.

43. Την άποψη αυτή είχε υποστηρίξει παλιότερα ο Ε. Stein, *Untersuchungen zur späthbyzantinischen Verfassungen und Wirtschaftsgeschichte*, Hannover 1965 (= Amsterdam 1962), σ. 21. Η πληρέστερη έκθεση των προβλημάτων που σχετίζονται με τις «κεφαλές» γίνεται από τον Lj. Maksimovic, *Provincial Administration*, ό.π., σ. 117-166.

44. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II. 623.

45. Βλ. το ένταλμα κεφαλατικίου που εκδίδεται από τον Κ. Σάθα στη *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Στ', σ. 642-643.

Α. ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ, Ο ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΗ

Τήν άνοιξη τοῦ 996 ὁ δεκαεξαετής βασιλεὺς τῆς Γερμανίας Ὁθων ΙΙΙ διαβηκε ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στρατοῦ τίς Ἄλπεις¹, ἔχοντας στόχους πού συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα μέ τήν πολιτική παράδοση τῆς σαξωνικῆς δυναστείας: νά λάβει τήν δήλωση ὑποταγῆς τῶν ἀρχόντων τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου, τοῦ ὁποίου ὁ θρόνος, ἀναντίρρητα πλέον, ἀνῆκε στούς Σάξωνες μονάρχες, ἀλλά καί, τό κυριώτερο, νά στεφθεῖ αὐτοκράτωρ στήν Ρώμη.

Ἡ στιγμή ἦταν ὡπωσδήποτε κατάλληλη: ὁ πάπας Ἰωάννης ΧV, προσπαθώντας νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν παντοδύναμο πατρίκιο Ἰωάννη Κρησκέντιο ΙΙ (Crescentius) δραπετεύσε ἀπό τήν Ρώμη καί ζήτησε τήν βοήθεια τοῦ Ὁθωνος². Ὅταν ὅμως ὁ τελευταῖος ἔφθανε στήν Παβία, τά δεδομένα εἶχαν ἀλλάξει. Ὁ Κρησκέντιος κατώρθωσε νά πείσει τόν πάπα νά ἐπιστρέφει στήν Ρώμη καί νά συνδιαλλαγεῖ μαζί του. Λίγο ἀργότερα, στίς ἀρχές Ἀπριλίου 996, ὁ Ἰωάννης ΧV πέθανε δίδοντας στόν βασιλέα τήν εὐκαιρία νά ἐπιδιώξει μονιμώτερη ρύθμιση τῶν ρωμαϊκῶν πραγμάτων καί νά ἐπιβάλει τόν ἔλεγχό του ἐπὶ τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορικῆς πόλεως. Πιθανῶς τότε ὁ Κρησκέντιος ἀνέβασε στήν παπική ἔδρα κάποιον ἐμπιστό του ἱερέα ὀνόματι Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν βρῆκε ὑποστήριξη καί ἀποσύρθηκε. Ἡ ρωμαϊκή ἀριστοκρατία ἀποφάσισε τότε νά ζητήσει ἀπό τόν Ὁθωνα νά ὀνομάσει αὐτός ἕνα ὑποφύγιο γιά τήν παπική ἐκλογή³.

Στήν Παβία εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου γιά νά ὑποδεχθοῦν τόν νέο κάτοχο τοῦ θρόνου καί νά ὀρκισθοῦν σ' αὐτόν πίστη. Κατόπιν ὁ Ὁθων ΙΙΙ βάδισε μέσω Κρεμόνας πρὸς τήν Ραβέννα. Καθ' ὁδόν τόν συνάντησε ἡ ρωμαϊκή πρεσβεία, ἡ ὁποία τοῦ προσέφερε τήν ὑποταγή τῆς Αἰώ-

* Ἀνακοίνωση στό Συμπόσιο, *Ἡ Θεοφανὺς καί ἡ ἐποχή της*, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1991.

1. J. F. Böhmer, M. Uhlirz, *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III* (= J. Böhmer, *Regesta Imperii* II, 3), Γχράτς 1956, 1164 b. Στό ἐξῆς: *Reg. Otto III*.

2. P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des Karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit*, Bad Homburg von der Höhe 1962, σ. 89 ἔ. Στό ἐξῆς: Schramm, *Renovatio*.

3. *Reg. Otto III*, 116 c.

νίας Πόλεως⁴. Τότε ὁ βασιλεὺς ἀνακοίνωσε τὴν ἀπόφασή του νὰ τοποθετῇ ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἔδρας τὸν ἐξάδελφό του Brunno, υἱὸ τοῦ δουκὸς τῆς Καρινθίας Ὁθωνος καὶ ἐγγονό τοῦ Ὁθωνος I τοῦ Μεγάλου⁵. Τὸ χρονικὸ τοῦ Hildesheim μιλά γιὰ συμφωνία τῶν ἀξιωματοῦχων, πράγμα ἀναμενόμενον⁶. Οἱ δύο προκάτοχοι τοῦ Ὁθωνος III ἀλλὰ καὶ ἡ μητέρα του Θεοφανώ, εἶχαν ἐργασθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ νὰ ἐμπεδώσουν τὸν ἔλεγχο τῆς σαξωνικῆς δυναστείας ἐπὶ τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου, ἔτσι ὥστε οἱ περισσότεροι ἀξιωματοῦχοι, μαρκίωνες, κόμιτες καὶ ἐπίσκοποι, ἦταν πιστοὶ ὁπαδοὶ τῆς.

Μικρὴ ἀξία ἔχει καὶ ἡ πληροφορία τοῦ χρονικοῦ τοῦ Quedlinburg ὅτι ὁ Brunno ἐξελέγη πάπας μέ τὴν ψῆφο τοῦ ρωμαϊκοῦ κλήρου καὶ λαοῦ⁷. Κάτι τέτοιο θὰ εἶχε μόνο τυπικὴ σημασία στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι. Σκοπὸς τοῦ Ὁθωνος III δὲν ἦταν μόνο νὰ ἐπιβάλλει πάπα τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του, ἀλλὰ καὶ νὰ διατρανώσει τὸ δικαίωμά του νὰ ἐπεμβαίνει κατὰ βούληση στὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ ἄρχοντος. Ἔτσι ἡ ἐκλογὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλά τὸ χρονικὸ, καὶ ἂν ἀκόμα ὑπῆρξε, ἦταν μία χωρὶς σημασία τυπικὴ πράξη.

Στὴν βασιλικὴ ἀκολουθία εὐρίσκονταν καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι Μαγεντίας Willigis καὶ Βορματίας (Worms) Hildibald, οἱ ὁποῖοι καὶ ὀδήγησαν τὸν νεοεκλεγέντα πάπα στὴν Ρώμη ὅπου χειροτονήθηκε καὶ ἐνθρονίσθηκε στὸ Λατερανὸ τὴν 3ῃ Μαΐου 996 μέ τὸ ὄνομα Γρηγόριος V. Μὲ τὴ σειρά του αὐτός, ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες, ἔστεφε τὸν ἐξάδελφό του Ὁθωνα III αὐτοκράτορα⁸.

Ὁ E. Amman λέγει παραδόξως ὅτι ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού ἓνας κληρικὸς ξένος πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ρώμη ἀνέβαινε στὸν θρόνο τοῦ Πέτρου⁹. Πολλοὶ Ἕλληνες, πού εἶχαν μάλιστα γεννηθεῖ ἐκτός Ἰταλίας, εἶχαν καταλάβει πρωῦτερα τὸν θρόνο αὐτό. Ἀλλὰ πάντως ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού ἓνας Γερμανὸς κληρικὸς ἀνέβαινε σ' αὐτόν.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νέος πάπας ἦταν συγγενὴς τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος ἔδωσε νέα ὥθησι στὴ σύγκρουση μεταξύ τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἡ τουλάχιστον ἑνὸς μέρους τῆς, πού ἀξίωνε τὸ δικαίωμα νὰ ρυθμίζει τίς παπικὲς ἐκλογές, καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ὑπείσρχεται ὅμως καὶ ὁ παράγων τοῦ

4. *Reg. Otto III*, 1168 b.

5. *Annales Hildesheimenses*, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores* (Στὸ ἐξῆς: MGH, SS) III, α. 996, σ. 91, *Annales Quedlinburgenses*, id., σ. 73, Thietmar, *Chron.*, MGH, SS IX, IV 18.

6. α. 996, σ. 91: *Iohannes papa obiit. Unde imperator, in Italia iam positus, rumore incitatus praemissis quibus principibus publico consensu et electione fecit in apostolicam sedem ordinari suum nipotem Brunonem...*

7. σ. 73: *Cui nepotem suum Brunonem, virum valde praeclarum, non solum cleri sed et omnium Romanorum unanimi voto civium pontificem electum...*

8. *Reg. Otto III*, 1171 b.

9. E. Amman, *La papauté au temps d'Otton II et d'Otton III (973-1002)*, ἐν: A. Fliche - V. Martin, *Histoire ecclésiastique* 7 (Saint Dizier 1948) 65. Στὸ ἐξῆς: Amman.

Βυζαντίου, τό όποιο δέν είχε ποτέ παραιτηθεί, θεωρητικώς ή πρακτικώς, τών δικαιωμάτων του επί τής Ιταλίας καί τής Ρώμης. Μία πτυχή του άγώνος αύτου είναι καί ή άνοδος στον παπικό θρόνο καί ή πτώση του Ιταλιώτη "Ελληνας κληρικού Φιλαγάθου, δηλαδή του πάπα Ιωάννου XVI (997-998).

Οι ιδέες καί άντιλήψεις πού καθόριζαν τήν πολιτική τών παραγόντων αύτων κατά τό μικρό χρονικό διάστημα πού θά μάς άπασχολήσει διεξοδικώτερα, καθόρισαν έπίσης καί τίς σημαντικότερες διαμάχες του Μεσαίωνα, όπως είναι τό πρόβλημα τής ανανέωσης του αυτοκρατορικού θεσμού καί ή σύγκρουση εκκλησιαστικής καί κοσμικής έξουσίας στην Δύση.

"Όταν ό Κάρολος ό Μέγας στέφθηκε αυτοκράτωρ τό 800 στη Ρώμη, οι άντιλήψεις του στό ζήτημα αύτό καθορίζονταν από τή λεγόμενη «φραγκική αυτοκρατορική ιδέα». Αύτή προέρχεται από τήν γερμανική άντίληψη ότι ό επικυρίαρχος περισσοτέρων του ενός λαών κατέχει θέση άνώτερη τών άλλων βασιλέων. Κι' αύτός είναι ό Φράγκος αυτοκράτωρ. Ό Κάρολος άρνήθηκε νά υίοθετήσει τόν τίτλον *imperator Romanorum* γιά δύο λόγους: πρώτον διότι τό κράτος του τό θεωρούσε φραγκικό καί γιά λόγους έθνικής ύπερηφανείας δέν ήθελε νά θίξει ούτε στό θεωρητικό επίπεδο τόν χαρακτήρα αύτόν, καί δεύτερον γιά νά μή προκαλέσει περισσότερο τό Βυζάντιο¹⁰.

Τήν ρωμαϊκή αυτοκρατορική ιδέα αντιπροσώπευαν έως τήν εποχή τών Όθώνων κυρίως ή παπική κουρία, αλλά καί άλλοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, προσαρμόζοντάς την άπολύτως στην θεωρία περί ύπεροχής τής εκκλησιαστικής έξουσίας επί τής κοσμικής πού είχε διαμορφώσει ό πάπας Γελάσιος ήδη από τόν 5ο αιώνα. Η Έκκλησία βέβαια έδω άντιπροσωπεύεται από τόν πάπα ό όποιος έξασκει έπ' αύτης έξουσία μοναρχικής ύφης¹¹. Σύμφωνα μέ τήν θεωρία αύτή ό αυτοκράτωρ ήταν ύποδεέστερος του πάπα καί έλάμβανε τήν έξουσία του στεφόμενος από αύτόν στην Ρώμη.

Μετά τόν θάνατο του Καρλομάγνου οι άσθενικοί διάδοχοί του δέν κατώρθωσαν νά άντισταθούν στην άκτινοβολία τής αυτοκρατορικής ιδέας τής κουρίας ή όποία καί έπεκράτησε πλήρως¹². "Όταν όμως ό Όθων Ι ό Μέγας ανανέωσε τήν

10. W. Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland im 9. und 10. Jahrhundert*, *Abendland und Byzanz*, Darmstadt 1958, ιδίως σ. 15 έ.ε. Στο έξής: *Byzanz und das Abendland*. Του ιδίου, *Byzanz und das abendländische Kaisertum, Konstantinopel und der Okzident*, Darmstadt 1966, σ. 296. Πέρι του αυτοκρατορικού αξιώματος του Καρόλου του Μεγάλου ιδέ K. Heldmann, *Das Kaisertum Karls des Großen* (= Quellen und Studien zur Verfassungsgesch. d. Deutschen Reiches in Mitt. u. Neuzeit 6, 2), Βαϊμάρη 1928.

11. Ό πάπας Λέων ό Μέγας, θεμελίωσε τήν ιδέα του κυριαρχικού χαρακτήρα τής επισκοπικής καί παπικής έξουσίας καί συγχρόνως τήν θέση του πάπα ως βικαρίου του Άποστόλου Πέτρου. Γιά τήν εξέλιξη τής παπικής πολιτικής θεολογίας ιδέ W. Ullmann, *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter. Idee und Geschichte*, Γκράτς-Βιέννη-Κολωνία 1960 καί, του ιδίου, *Gelasius I. (492-496). Das Papsttum an der Wende der Spätantike zum Mittelalter, Päpste und Papsttum* 18 (1981).

12. Schramm, *Renovatio*, σ. 14 έ., 46. Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland*, σ. 29 έ.

αυτοκρατορία ακολουθήσε τις φραγκικές αντιλήψεις, γι' αυτό και τό Βυζάντιο τόν αντιμετώπισε φιλικά. Φαίνεται ότι ήδη πριν από τήν στέψη του γερμανική πρεσβεία είχε λάβει τήν ἔγκριση τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹³. Βαθμιαία ὅμως, οἱ ἀξιώσεις τῆς σαξωνικῆς δυναστείας γιά ἰσοτιμία μέ τό Βυζάντιο, ἡ αὐξανόμενη σημασία τῆς Ἰταλίας γιά τούς Γερμανούς βασιλεῖς καί ἡ ἐπιρροή τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων κατέστησε ἀναπόφευκτη τήν ἀνάληψη τοῦ ρωμαϊκοῦ αυτοκρατορικοῦ τίτλου πού πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν Ὁθωνα ΙΙ τό 982¹⁴. Ἐνα σημαντικό πρόβλημα πού ἀνακύπτει ἐδῶ εἶναι τό ἂν οἱ Σάξωνες προσήγγισαν τήν βυζαντινὴ ἔννοια τοῦ αυτοκράτορος, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν βυζαντινὴ ἐπίδραση ἰδίως ἐπὶ τῆς αυτοκρατορικῆς αὐλῆς τῆς Δύσεως στό τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος, ἢ ἂν, ὅπως πιστεύει ὁ Schramm, ἦταν ἡ ἄμεση ἐπίδραση τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος αὐτὴ πού κατήυθνε τήν πολιτικὴ τῶν Ὁθόνων στό θέμα αὐτό, καί ἰδίως τοῦ Ὁθωνος ΙΙΙ¹⁵.

Μέ τό γεγονός αὐτό τέθηκε πάντως πάλι τό θέμα τῶν γερμανοβυζαντινῶν σχέσεων. Τό Βυζαντινὸ Κράτος συνέχιζε βέβαια *de jure* καί *de facto* τό ρωμαϊκὸ καί θά ἦταν ἀδιανόητο γιά τούς Βυζαντινούς νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν παράδοση αὐτή. Ὅμως ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῆς Ἰταλίας καί ἰδίως ἐπὶ τῆς Ρώμης ἀπό τούς Γερμανούς ἔδινε στοὺς τελευταίους ἰσχυρά ἐπιχειρήματα, ὅσον ἀφορᾷ τήν διεκδίκηση τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς παραδόσεως. Ἡ Κωνσταντινούπολη κατανοοῦσε λοιπόν τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἰσχυρῆς παρουσίας στήν Ἰταλία. Ἔως καί τόν 12ο αἰῶνα ἡ ἰδέα τῆς ἐπεκτάσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στήν Ἰταλία, τῆς Ρώμης συμπεριλαμβανομένης, δέν θά ἐγκαταλείψει τό Ἀνατολικὸ Κράτος.

Ἀν γιά τό Βυζάντιο ἡ Ρώμη παρέμενε πάντοτε ἡ αυτοκρατορικὴ πόλη μέ τό ἔνδοξο παρελθόν, γιά τὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἡ εἰκόνα της δέν ἦταν καθόλου ἐνιαία. Κυμαινόταν μεταξύ τοῦ θαυμασμοῦ γιά τό ρωμαϊκὸ παρελθόν καί τῆς ἀπορρίψεως αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς καταδίκης τῆς Ρώμης ὡς πόλεως πού θεμελιώθηκε πάνω στή βία καί τήν ἁμαρτία¹⁶. Ὅπως εἶναι εὐλογο, ἡ πρώτη ἀντίληψη ἀντιπροσωπευόταν ἀπό ἄτομα πού θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἀπογόνους ἢ συνεχιστὲς τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ἡ δευτέρη ἀπὸ γερμανικῆς καταγωγῆς συγγραφεῖς¹⁷. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν παραπάνω ὅλη ἡ Δύση σεβόταν

13. W. Ohnsorge, *Sachsen und Byzanz, Abendland und Byzanz*, σ. 522 ἐξ., 526, τοῦ ἰδίου, *Byzanz und das Abendland*, σ. 36.

14. B. Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte*, 9η ἔκδ. ὑπὸ H. Grundmann, τ. 1, Στουτγκάρδη 1973, σ. 262. Στό ἐξῆς: Gebhardt.

15. Schramm, *Renovatio*, σ. 105 ἐξ., 14 ἐξ. καί ἄλλαχού.

16. Schramm, *Renovatio*, σ. 28 ἐξ. καί ἄλλαχού. Γιά τίς μεσαιωνικὲς ἀντιλήψεις περὶ ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας βλ. A. Demandt, *Der Fall Roms*, Μόναχο 1984, σ. 71 ἐξ.

17. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ Κρεμώνης Λιουτπράνδος, πού ἐνῶ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τόν κύριό του Ὁθωνα Ι γιά νά ὑπερασπισθεῖ τίς ἀξιώσεις του ἐπὶ ἐνὸς ρωμαϊκῆς προελεύσεως θεσμοῦ, ὅταν ὁ αυτοκράτωρ Νικηφόρος Β' τοῦ εἶπε ὅτι «ἐσεῖς δέν εἰστε Ρωμαῖοι ἀλλὰ Λογγοβάρδου», ὁ λογγοβάρδικος καταγωγῆς ἐπίσκοπος ἐξέσπασε σέ ὕβρεις κατὰ τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων. *Legatio* 12, ἔκδ. A. Ba-

τὴν Ρώμῃ ὡς ἔδρα τῶν παπῶν καὶ τόπο στέφους τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ δύναμη τῶν παπῶν στήν ἴδια τὴν Ρώμῃ εἶχε ὑποστεί καθίζηση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα. Τὰ ἀριστοκρατικά γένη τῆς Ρώμης κατελάμβαναν τίς καίριες θέσεις στήν παπική διοίκηση. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ γένη αὐτά, τὸ ὁποῖο θὰ παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὰ ρωμαϊκά πράγματα ἐπὶ ἐνάμισι αἰῶνα, εἶναι τοῦ Θεοφυλάκτου, ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα περιβλήθηκε τὸν τίτλο *senator omnium Romanorum*¹⁸. Τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοφυλάκτου καὶ τῆς συζύγου του Θεοδώρας εἶναι βεβαίως τυπικά βυζαντινά, ὅπωςδῆποτε ὄχι συνηθισμένα μεταξὺ τῶν Λατίνων, καὶ δείχνουν εἴτε κάποια ἀπώτερη βυζαντινὴ καταγωγή εἴτε ἀπλῶς βυζαντινοφιλία. Πράγματι, κατὰ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 10ου αἰώνα δύο φορές προσπάθησαν νὰ συνάψουν ἐπιγαμίες μέ τὸ Βυζάντιο. Τὴν δευτέρη φορά μάλιστα ὁ Alberich, κύριος τῆς Ρώμης μετὰ ἀπὸ μία ἐξέγερση, καταγόμενος ἀπὸ τὴν μεριά τῆς μητέρας του ἀπὸ τὸν οἶκο τοῦ Θεοφυλάκτου, φάνηκε ἔτοιμος νὰ ἀναγνωρίσει τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία¹⁹. Παράλληλα παρατηρεῖται μιὰ τάση μιμήσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ παρελθόντος, πού ἐκδηλώνεται τόσο σέ λογοτεχνικά ἔργα ὅσο καὶ στήν ἐπανεμφάνισή τίτλων ὅπως τοῦ συγκλητικοῦ (*senator*) καὶ τοῦ πατρικίου²⁰.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ἀλλὰ ὄχι ἀνεξήγητο ὅτι οἱ φορεῖς τῶν δύο θεσμῶν πού ἔδιναν στήν Ρώμῃ τὴν ἰδιάζουσα σημασία της, δηλαδὴ ὁ πάπας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, ἀντιμετωπίζονταν ἐν πολλοῖς ἐχθρικά ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τῆς ἐποχῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν πρῶτο, ἡ ἀριστοκρατία τῆς πόλεως προσπαθοῦσε νὰ τὸν περιορίσει στὰ ἐκκλησιαστικά καθήκοντα, νὰ καθορίσει τὴν ἐκλογή του καὶ νὰ τὸν καταστήσει ὑποχέριο τῶν διαφορῶν φατριῶν. Τὸν δεύτερο ἐπεδίωκε νὰ κρατῇ ὅσο τὸ δυνατόν μακρύτερα ἀπὸ τὴν διαχείριση τῶν ρωμαϊκῶν ὑποθέσεων καὶ νὰ ἀποτρέφει τὴν κυριαρχία του ἐπὶ τῆς πόλεως, πού ὅμως δικαιοματικά τοῦ ἀνῆκε!

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 963 ὁ οἶκος τοῦ Θεοφυλάκτου ἀνέβασε στὸν παπικὸ θρόνο ἕναν ἐγγονό του μέ τὸ ὄνομα Ἰωάννης XIII, μέ τὴν ἐγκριση τοῦ αὐτοκράτορος Ὁθωνος I καὶ μέ τὴν τήρηση, ὅπως φαίνεται, τῶν κανόνων τῆς ἐκλογῆς²¹. Αὐτὸς κατόρθωσε νὰ κρατῇ τίς ἰσορροπίες μεταξύ τοῦ Γερμανοῦ ἡγεμόνος καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας μέ ἀποτελεσματὸν νὰ ἐξασφαλισθοῦν μερικά

uer, R. Rau, ἐν: R. Buchner, F. J. Schmale, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, τ. VIII, Darmstadt 1977. Γιά Λιουτπράνδο ἰδὲ Β. Καραγεώργου, *Λιουτπράνδος. Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης σάν ἱστορικός καὶ διπλωμάτης*, Ἀθήνα 1978. Ohnsorge, *Die Anerkennung des Kaisertums Ottos I durch Byzanz, Konstantinopel und der Okzident*, σ. 187 ἐξ. Στὸ ἐξῆς: Ohnsorge, *Anerkennung*.

18. Schramm, *Renovatio*, σ. 18 ἐξ.

19. Γιά τὴν περίοδο αὐτὴ ἰδὲ M. Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*, Παρίσι 1941, σ. 157 ἐξ. Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland*, σ. 35.

20. Schramm, *Renovatio*, σ. 50 ἐξ., 57 ἐξ.

21. *Liber Pontificalis, Vita Iohannis XIII*, σ. 252 ἐξ., Amann, σ. 56 ἐξ.

χρόνια ειρήνης. Μετά τόν θάνατό του εξελέγη ὁ αὐτοκρατορικός ὑποψήφιος Βενέδικτος VI (972-974). Τόν Ἰούνιο τοῦ 974 ὅμως ἀνετράπη ἀπὸ μία ἐξεγερση μέ ἐπικεφαλῆς τόν Κρησθέντιο I (Crescentius), ἀδελφὸ πιθανώτατα τοῦ Ἰωάννη XIII²². Οἱ στασιαστές τοποθέτησαν στὸν παπικὸ θρόνο κάποιον Francio πού μετονομάσθηκε σέ Βονιφάτιο VII.²³ Σέ λίγες ἐβδομάδες ὅμως ὁ αὐτοκρατορικός ἀντιπρόσωπος στὴν Ρώμη κατόρθωσε νά ἐκδιώξει τόν Βονιφάτιο πού κατέφυγε στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸ βέβαια δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι ἡ φατρία εἶχε τὴν βυζαντινὴ ὑποστήριξη. Τό γεγονός ὅμως ὅτι μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια ἐπέστρεψε στὴν Ἰταλία καὶ ξαναπῆρε διὰ τῆς βίας τόν παπικὸ θρόνο, ὅπως δὴποτε ὄχι χωρὶς τὴν ἔγκριση τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως, δείχνει τὴν ἐπιθυμία τῆς τελευταίας νά χρησιμοποιήσει τὸ ἀντιγερμανικὸ κόμμα τῆς Ρώμης στὴν διένεξή της μέ τόν Γερμανὸ αὐτοκράτορα. Τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Βονιφατίου VII εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀνάληψη ἀπὸ τόν Ὁθωνα II τοῦ τίτλου *Romanorum imperator augustus* τὸ 982, καθὼς καὶ ἡ ἐκστρατεία του στὴν Ν. Ἰταλία τὸ ἴδιο ἔτος, πού στράφηκε ὄχι μόνο κατὰ τῶν Σαρακηνῶν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν²⁴.

Τῶν γεγονότων αὐτῶν εἶχαν προηγηθεῖ δύο παπικὲς ἐκλογές πού παρουσιάζουν ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον. Μέ τὴν πρώτη ἔγινε πάπας ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Sutri μέ τὸ ὄνομα Βενέδικτος VII (974-983). Γιά πρώτη φορά ἔκανε αἰσθητὴ τὴν ὑπαρξή της στὴ Ρώμη μέ τὴν ἐκλογή αὐτὴ ἡ κίνηση γιὰ μεταρρύθμιση τῆς Ἐκκλησίας, πού ξεκίνησε ἀπὸ μοναστικούς κύκλους τῆς Βουργουνδίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν. Ὁ νέος πάπας ἦταν ὁ ἴδιος ὁπαδὸς τῆς μεταρρύθμισης καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ κατῆύθυνε τὴν πολιτικὴ του²⁵.

Ὅταν ὁ Βενέδικτος πέθανε, ὁ Ὁθων II πού βρισκόταν τότε στὴ Ρώμη κατόρθωσε νά ἐπιβάλλει ὡς πάπα τόν ἐπίσκοπο Παβίας, καὶ συγχρόνως καγκελλάριο τοῦ Ἰταλικοῦ Βασιλείου, Πέτρο Κανεπανόβα, μέ τὸ ὄνομα Ἰωάννης XIV (983-984)²⁶. Δέν ἦταν βεβαίως ἡ πρώτη φορά πού ἓνας αὐτοκράτωρ ἀναμειγνύοταν ἀποφασιστικά σέ μία παπικὴ ἐκλογή. Ὁ Ὁθων I εἶχε τοποθετήσει στὸν παπικὸ θρόνο τόν πρωτοσκηνιάριό του Λέοντα πού τύχαινε μάλιστα νά εἶναι καὶ λαϊκός. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ὁθων I ἐγκαινίασε μία πολιτικὴ πού ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Καρολιγγίων: οὔτε ὁ Κάρολος ὁ Μέγας οὔτε οἱ διάδοχοί του θέλησαν ποτέ νά ἐπέμβουν δυναμικά στὰ ἐσωτερικά τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ σεβάσθηκαν τὴν ἀρχή τοῦ ὅτι ὁ πάπας δέν εἶναι δυνατόν νά δικασθεῖ

22. Liber Pontificalis, *Vita Benedicti VI*, σ. 255. Γιά τόν Κρησθέντιο καὶ γενικώτερα τὴν οἰκογένεια τοῦ Θεοφυλάκτου ἰδὲ σ. 252 ἐξ.

23. Liber Pontificalis, *Vita Bonifatii VII*, σ. 257.

24. W. Ohnsorge, Basileus, Kaiser und Sarazenen im Jahre 981/2, *Konstantinopel und der Okzident*, ἰδίως σ. 179 ἐξ. Στὸ ἐξῆς: Ohnsorge, σ. 982.

25. Amman, σ. 61 ἐ.

26. Ὁ.π.

ἀπό κανένα (*papa a nemine iudicatur*). Ἀντίθετα ὁ Ὅθων Ι καταδίκασε ἐρή-
μην τόν πάπα Ἰωάννη XII, μέ σύνοδο πού συνεκάλεσε γιά τό ζήτημα αὐτό, καί
τόν ἀντικατέστησε μέ τόν Λέοντα VIII, ἄνθρωπο τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης
του²⁷. Τό ἴδιο προσπάθησε νά κάνει καί ὁ διάδοχός του Ὅθων ΙΙ χωρίς ἰδιαί-
τερη ἐπιτυχία, διότι, ὅπως εἶδαμε, μετά τόν θάνατό του (Δεκ. 983), ὁ Ἰωάννης
XIV ἐκδιώχθηκε ἀπό τόν Βονιφάτιο VII πού ἐπέστρεψε ἀπό τήν Κωνσταν-
τινούπολη. Ὁ Βονιφάτιος δολοφονήθηκε ἕνα χρόνο ἀργότερα. Ὁ διάδοχός του
Ἰωάννης XV ὑπῆρξε, κατά πᾶσα πιθανότητα, ἐπιλογῆ τῆς ἀντιγερμανικῆς παρα-
τάξεως. Κηδεμονευόταν ἀπό τόν πατρίκιο Κρησκέντιο ΙΙ, γιό τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς
ἐξεγέρσεως τοῦ 974. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰωάννη κατά τό 996 νά ξεφύγει ἀπό
τόν ἔλεγχο τοῦ Κρησκεντίου ἔδωσε ἀφορμή στόν νεαρό Ὅθωνα ΙΙΙ νά ἐπέμβει
στή Ρώμη.

Ἡ πολιτική αὐτή τῶν ἐπεμβάσεων τῶν Ὁθώνων, ἀλλά καί τῶν διαδόχων
τους Σαλίων, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πολιτική τῶν προηγούμενων
αὐτοκρατόρων, ἀποτελοῦσε μία ἀναγκαιότητα. Κατά τόν πρῶμο Μεσαίωνα οἱ
ἡγεμόνες τῆς Δύσεως ἀσκοῦσαν ἰσχυρότατο ἔλεγχο ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν
χωρῶν τους, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπό τήν ρωμαϊκή ἔδρα σέ σημείο, ὥστε
γιά περιόδους πολλῶν δεκαετιῶν νά μή μαρτυρεῖται καμμιά ἐπαφή μεταξύ τους.
Ἡ παπwsύνη δέν εἶχε ἀκόμη τήν ὀργάνωση, ἀλλά οὔτε καί τήν ἀπαιτούμενη
βούληση γιά νά θέσει σέ κίνδυνο τόν ἔλεγχο τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων ἐπὶ τῆς
Ἐκκλησίας. Ἐτσι δέν πρόβαλλε σάν ἐπιτακτική ἀνάγκη ὁ ἔλεγχός της, ἐφόσον
μάλιστα αὐτή κατά τίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰῶνα μόλις εἶχε ἐξέλθει ἀπό τήν βυζαν-
τινὴ της περίοδο καί διατηροῦσε βυζαντινὲς ἀντιλήψεις. Χαρακτηριστικό παρά-
δειγμα ἡ προσκύνηση τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἀπὸ τόν πάπα Λέοντα ΙΙΙ, ἡ
πρῶτη καί τελευταία φορά κατά τόν Μεσαίωνα πού ἕνας πάπας ἀναγνώρισε ἔτσι
τήν ὑπεροχὴ ενός αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως. Ἀντίθετα τόν 10ο αἰῶνα οἱ ἐκκλη-
σίες τῆς Γαλλίας καί τῆς Γερμανίας ἔχουν ἰσχυροποιηθεῖ σημαντικά στό πνευ-
ματικό καί πολιτικό πεδίο. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἔχει θεμελιώσει θεωρητικά
τίς ἀξιώσεις της μέ τήν Κωνσταντῖνιο Δωρεά²⁸ ἀλλά καί τίς Ψευδοϊσιδώρειες
Διατάξεις²⁹ καί ἔχει ἐπιβάλει τήν στέψη τοῦ αὐτοκράτορος ἀπὸ τόν πάπα σάν
ἕνα στοιχεῖο ἀπαραίτητο ἀπὸ ἄποψη δημοσίου δικαίου. Στόν ἰσχυροποιούμενο
μοναχισμό οἱ πάπες θά βροῦν ἕνα ἰσχυρὸ ἐργαλεῖο γιά νά ἐπιβάλουν τήν ἐξου-
σία τους ἐπὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἦταν λοιπὸν ζωτικῆς σημασίας γιά τοὺς
Γερμανοὺς αὐτοκράτορες τοῦ 10ου αἰῶνα νά ἐλέγξουν τήν ρωμαϊκὴ ἔδρα. Αὐτό
βέβαια ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τίς ἐκάστοτε πολιτικὲς συνθήκες.

Ὅταν τό 989/90 ἡ Θεοφανώ, πού ἀσκοῦσε ἤδη ἀπὸ χρόνια τήν ἐξουσία

27. Amman, σ. 53.

28. Schramm, *Renovatio*, σ. 23 ἐέ., σ. 71 ἐέ.

29. Β. Καραγώργος, *Ἡ Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Μεσαιωνικὴ περίοδος*, τ. 1, Ἀθήνα
1987, σ. 255 ἐέ.

στήν Γερμανική Αυτοκρατορία, κατήλθε στην Ίταλία και έφθασε στην Ρώμη, δέν έπεδίωξε νά έξουδετερώσει τήν παράταξη του Κρησκεντίου, πού κυβερνοῦσε τήν πόλη. Δέν εἶναι βέβαια σαφές τί πραγματοποιήθηκε κατά τήν παραμονή τῆς αυτοκράτειρας ἐκεῖ ἀλλά πιθανότατα στήν πράξη ἐπῆλθε ἕνας συμβιβασμός. Ἡ Θεοφανώ ἄσκησε αυτοκρατορικά δικαιώματα στήν πόλη, ἀφήνοντας ὅμως ἄθικτη τήν ἰσχὺ τοῦ Κρησκεντίου II³⁰. Μετά τόν θάνατο τῆς Θεοφανοῦς ὁ Κρησκέντιος παρέμεινε κύριος τῆς Ρώμης μέχρι τό 996, ὅποτε ὁ Ὅθων III στράφηκε ἐναντίον του.

Σέ τί εἰδους πολιτική πρέπει λοιπόν νά ἐντάξουμε τήν ἀνακήρυξη τοῦ Brunno σέ πάπα; Ὁ Schramm διετύπωσε τήν ἄποψη ὅτι ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς μεταρρυθμιστικῆς κινήσεως τοῦ Κλουνὺ πού ἐπέβαλε τήν ἀνάγκη νά ὑπάρξει ἕνας πάπας, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νά δεσμεύεται ἀπό συμφέροντα ἐντὸς τῆς Ρώμης, θά ἀνελάμβανε τήν ἐξύφωση καὶ ἀναδιοργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε αὐτὴ νά ἐκτελέσει τήν οἰκουμένη τῆς ἀποστολῆς. Στήν μετονομασία τοῦ Brunno σέ Γρηγόριο εἶδε ὁ Schramm τήν ἀπόφαση τοῦ νέου πάπα νά μιμηθεῖ τόν Γρηγόριο τόν Μέγα³¹.

Οἱ Γερμανοὶ αυτοκράτορες δέν ἀντελήφθηκαν ἔγκαιρα τόν κίνδυνο πού περιέκλειε γιά τήν ἐξουσία τους ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση, ἐφόσον τά πρῶτα τῆς στάδια ἐξυπηρετοῦσαν καὶ τήν δική τους πολιτική. Στήν πραγματικότητα ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνηση, πού ξεκίνησε στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα στήν Βουργουνδία μέ κέντρο τό Κλουνὺ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό στήν Λωρραίνη, δέν προχώρησε στίς κεντρικὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχές τοῦ κράτους τῶν Ὁθώνων. Δέν πρέπει ἐπομένως νά ὑπερτιμοῦμε τήν σημασία τῆς γιά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε οὔτε καὶ τήν ἐπιρροή τῆς στήν αυτοκρατορικὴ αὐλή³². Ὁ Ὅθων III τοποθετώντας τόν ἐξάδελφό του στὸν παπικὸ θρόνο ἀκολουθοῦσε μέ συνέπεια τήν πολιτικὴ τοῦ πάππου του Ὁθωνος I τοῦ Μεγάλου, δηλαδή τῆς στενῆς συνδέσεως Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, ὅπου γίνεται σαφὴς ἡ πρόθεση νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ δευτέρη γιά τήν παγίωση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, πού βασιζόταν καὶ στὸν ἱερό χαρακτήρα τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος καὶ βρισκόταν σέ πλήρη συμφωνία μέ τίς καρολίγγειες παραδόσεις, δέν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τόν ἀδελφό τοῦ Ὁθωνος I, ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κολωνίας Brunno

30. Gebhardt, σ. 266 ἔ.

31. Schramm, *Renovatio*, σ. 90: «...und hier am Hofe, wo man wusste, welche Wirrnisse die Versippung des Papstes mit den römischen Parteien der Kirche eingetragen hatte, wo man berührt war von den Forderungen Clunys nach der Reform des kirchlichen Lebens, fiel die Entscheidung zugunsten eines geistlichen den in Rom keine Rücksichten fesselten und von dem man sich versprechen konnte, daß es ihm voller Ernst mit den universalen Aufgaben seines Amtes sein würde».

32. R. Holtzmann, *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*, Μόναχο, 6η ἔκδ., 1979, σ. 222 ἔἔ. Στό ἔξης: Holtzmann.

(953-965)³³, ὅπως ἐπίσης δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Κολωνία ἦταν ἡ πόλη τῆς Γερμανίας μέ τίς ἐντονότερες σχέσεις μέ τό Βυζάντιο³⁴. Αὐτή ἡ πολιτική διέφερε βέβαια ριζικά ἀπό τίς ἀντιλήψεις τῶν Κλουνιακῶν, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνο ἐπεδίωκαν τήν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά καί τήν ἀνωτερότητά της ἔναντι τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας.

Ἀλλά καί οἱ σύμβουλοι τοῦ αὐτοκράτορος μετά τό 996 φανερώνουν τήν κατεύθυνση τῆς πολιτικῆς του. Ὁ Γερβέρτος τοῦ Ὁριγιάκ (940/50-1003), ὁ κορυφαῖος λόγιος τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπό τήν ἀρχαιότητα καί πρεσβεύει ἕναν Χριστιανισμό πού δέν ἔχει τήν βιβλική αὐστηρότητα τῶν Κλουνιακῶν. Ὁ δεύτερος πού κάνει αἰσθητή τήν ἐπιρροή του τήν ἴδια περίοδο (997 καί ἐξῆς) εἶναι ὁ Λέων τῶν Βερκελλῶν. Ὁπαδός καί αὐτός τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας φημιζόταν γιά τίς γνώσεις του στά νομικά, δηλαδή στό ρωμαϊκό δίκαιο³⁵. Αὐτό εἶχε καίρια σημασία ὅσον ἀφορᾷ στίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Κράτους, διότι, ὅπως εἶχε κωδικοποιηθεῖ στήν ἰουστινιάνεια νομοθεσία, κατοχύρωνε τήν θέση τοῦ αὐτοκράτορος ὡς τοῦ ἀπολύτου κυρίου καί τῶν δύο αὐτῶν θεσμῶν. Γι' αὐτό καί οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Στάουφερ κατά τήν διαμάχη τους μέ τούς πάπες τόν 12ο αἰώνα βάσισαν τίς ἀξιώσεις τους καί ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τό ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει τότε νά γίνεται ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης στό πανεπιστήμιο τῆς Βολωνίας³⁶.

Κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας τῶν τριῶν Ὁθῶνων παρατηρεῖται μία πορεία πρὸς μία ρωμαιοβυζαντινῆς κατευθύνσεως ἀπολυταρχία στήν ὁποία ἔπαιξε ἀσφαλῶς τόν ρόλο τῆς ἡ Θεοφανώ³⁷.

Ὁ Schramm κατέληξε βέβαια στό συμπέρασμα ὅτι τό αὐτοκρατορικό ἰδεῶδες τοῦ Ὁθωνοῦ III εἶχε σάν πρότυπο τούς ἀρχαίους Ρωμαίους αὐτοκράτορες³⁸. Ὅπως δὲ ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτική του ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας, μόνο τό Βυζάντιο θά μπορούσε νά τοῦ χρησιμεύσει σάν πρότυπο γιά τήν ἄσκηση μιᾶς πολιτικῆς ἡ ὁποία θά ἰσχυροποιούσε τήν ἐξουσία του. Ὁ Γρηγόριος V ἔστειλε κατά τήν Πεντηκοστή τόν ἐξάδελφό του αὐτοκράτορα³⁹. Τό χρονικό τοῦ

33. Gebhardt, σ. 244 ἑ.

34. Ὁ ἴδιος ὁ Brunno μετέφερε στήν Κολωνία τά λείψανα τοῦ μάρτυρος Παντελεήμονος καί ἱδρυσε τήν ὁμώνυμη μονή. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τάφηκαν ὁ ἴδιος καί ἡ Θεοφανώ. Ἰδέ Κ. Καλοκώρη, *Θεοφανώ καί ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη*, Κολωνία 1991, σ. 70 ἑ.

35. Schramm, *Renovatio*, σ. 96 ἑ.

36. D. Geanakoplos, *Medieval Western Civilization and the Byzantine and the Islamic Worlds*, Lexington Massachusetts 1979, σ. 226, 322 ἑ.

37. Dölger, *Die Ottonenkaiser und Byzanz*, *Παρασπορά*, Passau 1961, σ. 146 ἑ. Στό ἐξῆς: Ottonenkaiser.

38. Schramm, *Renovatio*, σ. 86 ἑ. καί πολλοῦ, ἰδέ καί Dölger, Ottonenkaiser, σ. 144 ἑ.

39. Reg. Otto III, 1171 b. *Annales Quedlinburgenses*, σ. 73: *Hic ergo sede intronizatus apostolica, domnum Ottonem huc usque vocatum regem non solum Romano, sed et pene totius Europae populo acclamante*, 12. Calend. Iunii, *In ipsa ascensionis Christi festivitate veneranda, indictione 9. imperatorem consecravit augustum. Ioannis Chronikon Venetum* MGH,

Hildesheim μιλά για ανάληψη από τόν "Οθωνα και του τίτλου του πατρικίου: *A quo (Gregorio) et ipse proximo solemnī pentecostes imperator et patricius consecratur*⁴⁰. Αυτό δέν στερείται σημασίας. 'Από θεωρητική και νομική άποψη αυτός ό ύστερορωμαϊκής (πρωτοβυζαντινής) προελεύσεως τίτλος θά ήταν βέβαια περιττός, έφόσον οι όποιες άρμοδιότητές του περιλαμβάνονταν στον άυτοκρατορικό⁴¹. 'Ο "Οθων όμως ήθελε μέ τήν πρόσληψη αυτού του τίτλου νά τονίσει στους Ρωμαίους ότι ή έξουσία του επέκτεινονταν και στην πόλη τους. 'Ασκώντας τήν έξουσία του αυτή διέταξε τήν έξορία του Κρησκεντίου, πού έφερε τότε τόν τίτλο του πατρικίου, άν και πολύ γρήγορα ανακάλεσε τήν άπόφασή του αυτή μετά άπό παρέμβαση του πάπα⁴². Εϊναι φανερό ότι ό Γρηγόριος V διαισθανόταν τήν δύσκολη θέση στην όποία θά περιερχόταν ό ίδιος μετά τήν προβλεπόμενη αναχώρηση του άυτοκρατορικού εξαδέλφου του και δέν ήθελε νά δημιουργήσει πρόσθετη έχθρότητα χωρίς λόγο, έφόσον μάλιστα ή έξορία του Κρησκεντίου δέν θά έθιγε τήν ισχύ της φατριάς του.

"Οπως άποδείχθηκε από τά γεγονότα πού άκολούθησαν, πραγματικός συμβιβασμός δέν έπήλθε. 'Η άντιγερμανική παράταξη είχε περισσότερους άπό έναν λόγους για νά έπιδιώξει άνατροπή της νέας καταστάσεως: ή πραγματική έξουσία είχε άφαιρεθεί από τήν ρωμαϊκή άριστοκρατία και είχε δοθεί όχι μόνο στα χέρια ενός πάπα άποφασισμένου νά τήν άσκήσει, αλλά και, διαμέσου αυτού, στην άυτοκρατορική αύλή.

'Ο βυζαντινός παράγων ήταν επίσης έχθρικός σ' αυτήν τήν εξέλιξη. Μετά τή συμφιλίωση του 970⁴³ οι γερμανοβυζαντινές σχέσεις έφθασαν στο χαμηλότερο σημείο τους τό 982, κατά τήν διάρκεια της έστρατείας του "Οθωνος II στη Ν. 'Ιταλία, πού κατέληξε τόν 'Ιούλιο του ίδιου έτους στην ήττα του άπό τούς Σαρακηνούς. Τά σχέδιά του για μονιμότερη παρουσία στην περιοχή τόν έκαναν νά στραφεί και έναντίον τών Βυζαντινών⁴⁴. 'Από τόν θάνατο του "Οθωνος II (983), μέχρι τήν ενηλικίωση του γιου του (994), υπό τήν κυβέρνηση της Θεοφανούς και της 'Αδελαΐδος, ή γερμανική άυτοκρατορία, λόγω τών προβλημάτων της μέ τούς Σλάβους στα ανατολικά και μέ τό γαλλικό βασίλειο στα δυτικά, δέν ήταν σε θέση νά άσκήσει έπιθετική έξωτερική πολιτική. 'Αναφέρθηκε παραπάνω ότι τό 989, όταν ή Θεοφανώ, άποκατέστησε, έπιφανειακά τουλάχιστον, τήν άυτοκρατορική έξουσία στην Ρώμη, απέφυγε νά προκαλέσει τό Βυζάντιο. 'Η υπόθεση του Ohnsorge, ότι ή Θεοφανώ διέκειτο έχθρικά προς τήν Μακεδονική δυναστεία

SS. VII, σ. 30, Thietmar, *Chron.*, IV 18, *Chronica mon. casinensis*, MGH, SS. VII, σ. 640.

40. *Annales Hildesheimenses*, a. 996, σ. 91.

41. Για τόν τίτλο του πατρικίου ιδέ B. Kübler, έν: Pauly-Wissowa, *RE*, τ. XVIII, 4, σ. 2231 έ., Ohnsorge, *Der Patricius-Titel Karls des Grossen, Konstantinopel und der Okzident*, σ. 1-28.

42. "Ο.π.

43. Ohnsorge, *Die Heirat Ottos II mit der Byzantinerin Theophano (972)*, *Ost-Rom und der Westen*, Darmstadt 1983, σ. 143. Στο έξής: Theophano.

44. Holtzmann, σ. 267 έέ. 'Ιδέ επίσης τήν άνάλυση του Ohnsorge, 982, σ. 172 έέ.

καί κατ' ἐπέκταση πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ Κράτος μετὰ τὸν θάνατο τοῦ θείου της Ἰωάννου Τσιμισκῆ (976) δέν εὔσταθεῖ. Ἀντίθετα φαίνεται ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα καί τὸ περιβάλλον της προώθησαν μὲν τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδέα ἀλλὰ στὴν βυζαντινὴ της ἐκδοχὴ, ἀποσκοπώντας συγχρόνως σὲ ἓνα συμβιβασμὸ καί συνύπαρξη τῶν δύο Αὐτοκρατόρων τῶν Ρωμαίων.

Αὕτῃ ἡ πολιτικὴ βρισκόταν βέβαια σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα τῆς παπικῆς κουρίας. Ἡ τελευταία δέν ἦταν σὲ θέση νὰ προβάλει τίς ἀπόψεις της μὲ ἀποτελεσματικότητα κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ μία παράδοση, θεωρητικὴ καί πολιτικὴ, ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ κατὰ τὴν διάρκεια αἰώνων καί ἡ ὁποία ἐπηρέαζε βαθιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματοῦχους καί ἐκτὸς τῆς Ρώμης. Ὁ Ohnsorge σὲ μία λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ ἐπισήμου ἐγγράφου τοῦ Ὁθωνος II μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸς προέβη στὴν γαμήλιο δωρεὰ πρὸς τὴ σύζυγό του ἀμέσως μετὰ τὸν γάμο (972), ἔδειξε τὴν ἐχθρότητα τῶν αὐτοκρατορικῶν συμβούλων καί ὑπαλλήλων τῆς καγκελαρίας πρὸς τὴν Θεοφανώ. Ἐπρόκειτο γιὰ ὁπαδούς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας, ὅπως αὕτῃ ἐκφραζόταν ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ρωμαϊκῆς κουρίας. Μεταξὺ τῶν ἄλλων τὸ ἐγγράφο περιορίζε τὴν κυριαρχία της ἐπὶ τῶν γαιῶν τίς ὁποῖες ἐλάμβανε. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἴδια ἀπαίτησε τὴν ἐκδοση νέου ἐγγράφου τὸ 974⁴⁵.

Ἡ ἐχθρότητα αὕτῃ ὀφείλεται στὴν συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι μία ἰσχυρὴ βυζαντινὴ ἐπίδραση θὰ ὀδηγοῦσε τὸν δυτικὸ αὐτοκρατορικὸ θεσμό σὲ μίμηση τοῦ ἀνατολικοῦ προτύπου. Ὅμως παρὰ τίς ἀντιδράσεις αὐτές ἡ ρύθμιση τῶν σχέσεων πρὸς τὸ Βυζάντιο φαινόταν στὴν γερμανικὴ αὐλὴ σὰν κάτι τὸ ἀναγκαῖο. Στὸ συμβούλιο τοῦ κράτους (Reichstag) κατὰ τὸ ὁποῖο ἐνηλικιώθηκε ὁ Ὁθων III (Σεπτέμβριος 994) ἀποφασίσθηκε νὰ ἐπιδιωχθεῖ νέο συνοικέσιο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη⁴⁶. Ἐνῶ λοιπὸν παρατηρεῖται ἀμέσως στὴν διακυβέρνηση τοῦ Ὁθωνος III μιὰ αὐξημένη αὐτοπεποίθηση ὅσον ἀφορᾷ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, βλέπουμε νὰ ἐπανερχεται ἡ προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ πολυπόθητη ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μέσω μιᾶς ἐπιγαμίας, αὕτῃ τὴν φορὰ μάλιστα μὲ μιὰ πορφυρογέννητη. Αὐτὸ βέβαια σήμαινε τὴν ἔμμεση ἀναγνώριση τοῦ προβαδίσματος τῆς Νέας Ρώμης⁴⁷.

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ 995, πιθανώτατα ἀρχές θέρους, ἀναχώρησε γιὰ τὴν

45. Ohnsorge, *Theophano*, σ. 143 ἐξ.

46. *Reg. Otto III*, 117 a.

47. Ἔχει ὑποθεθεῖ, Schramm, *Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen*, *Histor. Zeitschr.* 129 (1924) 427 ἐξ. (στὸ ἐξῆς: Schramm, *KBP*) καί Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland*, σ. 43, ὅτι ἡ ἐλπίδα γιὰ μιὰ ἔνωση τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν ἐπαιξε κάποιον ρόλο στὴν ἀπόφαση αὕτῃ: ὁ Βασίλειος Β' ἦταν ἄκληρος καί ὁ Κωνσταντῖνος Η' δέν εἶχε ἄρρενες ἀπογόνους. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ δεχθοῦμε ὅτι μιὰ τέτοια σκέψη, προερχόμενη ἀπευθείας ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα διακυβερνήσεως τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνος, ἦταν ξένη πρὸς τίς βυζαντινὲς πολιτειακὲς ἀντιλήψεις καί πρακτικὲς, πρᾶγμα πού δέν θὰ διέφευγε τῆς ἀντιλήψεως συμβούλων τῆς ὁθωνικῆς αὐλῆς ὅπως ὁ Φιλάγαθος.

Κωνσταντινούπολη πρεσβεία, προκειμένου νά ζητήσει γιά τόν "Οθωνα ΙΙΙ αὐτοκρατορική μνηστή⁴⁸. Ὁ συσχετισμός τοῦ συνοικεσίου μέ τήν προσεχῇ ἀνάληψη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου εἶναι προφανής. Βέβαια τό Βυζάντιο, μετά τήν ἀναγνώριση τοῦ τίτλου *imperator* γιά τοὺς δύο πρῶτους "Οθωνες, ἦταν σχεδόν ὑποχρεωμένο νά πράξει τό ἴδιο καί γιά τόν τρίτο. Δέν μαρτυρεῖται, ἀλλά πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο, ὅτι ὁ "Οθων ΙΙΙ ἀποσκοποῦσε ὄχι μόνο στό κῦρος πού θ' ἀποκτοῦσε ἀπό τήν σύνδεση μέ τόν πλέον σεβαστό ἡγεμονικό οἶκο τῆς χριστιανωσύνης, ἀλλά καί στήν ἀναγνώριση ἐκ μέρους τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ τίτλου *imperator Romanorum*. Αὐτός εἶχε μέν εἰσαχθεῖ τό 982 ἀπό τόν πατέρα του⁴⁹, δέν εἶχε ὅμως χρησιμοποιοθεῖ συστηματικά ἀπό τήν καγκελλαρία του.

Β. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΑΓΑΘΟΥ

Οἱ πρέσβεις ἦταν ὁ Ἰωάννης Φιλάγαθος, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πλακεντίας καί ὁ Βερνάρδος, ἐπίσκοπος τοῦ Hildesheim. Φαίνεται ὅτι ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ πρῶτος.

Ὁ Φιλάγαθος εἶναι μία ἀπό τίς πλέον ἐνδιαφέρουσες ἀλλά καί λιγότερο γνωστές μορφές τῆς Εὐρώπης τοῦ 10ου αἰώνα. Ἡ λαμπρή του σταδιοδρομία καί τό τραγικό του τέλος σηματοδοτοῦν μιά ἐποχὴ ὅπου, ἐκτός τῶν διαφορῶν, ὑπῆρχε ἀκόμη καί μιά εὐρύτατη βάση κοινῶν ἐκκλησιαστικῶν, πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν ἀντιλήψεων στὸν δυτικὸ καί στὸν βυζαντινὸ κόσμο. Μιά ἐποχὴ πού χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τήν εἰσροὴ βυζαντινῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, πολιτειολογικῶν ἀντιλήψεων, αὐλικῶν ἐθίμων καί τίτλων στήν Γερμανικὴ Αὐτοκρατορία⁵⁰.

Ἡ μεταφορὰ αὐτὴ προϋποθέτει καί τήν ὑπαρξὴ ἀτόμων πού χρησίμευσαν σάν φορεῖς. Ὁ Φιλάγαθος ὑπῆρξε ὁ διασημότερος, μετά βεβαίως τὴν Θεοφανώ, ἀλλὰ ὄχι ὁ μόνος. Μιά σειρά ἀπὸ βυζαντινοὺς μοναχοὺς καί καλλιτέχνες πῆγαν καί ἔζησαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στήν Γερμανία⁵¹. Ἐκεῖνο πού τοὺς ἔκανε εὐπρόσδεκτους καί συχνὰ ἀπαραίτητους ἦταν ἡ συνείδηση ὅτι προέρχονταν ἀπὸ ἓνα περιβάλλον ὅπωςδὴποτε ὁμόδοξο ἀλλὰ κυρίως πολιτιστικὰ ἀνώτερο, ἀπὸ τό ὁποῖο μποροῦσε καί ἔπρεπε νά διδαχθεῖ κανεὶς. Ἐκτός αὐτοῦ ἡ διαμάχη μέ τό Βυζάντιο γιά τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο καί γιά τὴν Ν. Ἰταλία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καί οἱ στενὲς σχέσεις μαζί του, ἀπαιτοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ ἐλληνομαθῶν ἀξιωματοῦχων⁵².

48. *Reg. Otto III*, 1135b, *Annales Hildesheimenses*, a. 995, σ. 91.

49. Schramm, *Renovatio*, σ. 83 ἐξ.

50. Τό μέγεθος καί ἡ σημασία τῆς ἐπιρροῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ σημεῖο ἀμφιλεγόμενο μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν: ὁ Schramm τὴν θεωρεῖ δευτερεύουσα, ὁ Ohnsorge τὴν τονίζει περισσότερο.

51. Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland*, σ. 8 ἐξ., ὑπόσημ. 30, 31.

52. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τό 949 πρέσβυς τοῦ "Οθωνος Ι στοῦ Βυζάντιο ὑπῆρξε ἓνας ἔμπορος

Ὁ Φιλάγαθος γεννήθηκε στὴν βυζαντινὴ Καλαβρία καὶ συγκεκριμένα στὸ Ροσσάνο, παρὰ τὸν κόλπο τοῦ Τάραντος⁵³. Ἡ χρονολογία τῆς γεννήσεώς του παραμένει ἄγνωστη. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴ 8 τοῦ Λέοντος Συνάδων, ὅταν ἀνῆλθε στὸν παπικὸ θρόνο τὸ 997 ἦταν ἀκόμη σχετικὰ νέος⁵⁴.

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ 997 ἦταν ὄχι μόνον νεώτερος τοῦ Λέοντος, ποῦ τὸν ἴδιο χρόνο δηλώνει ὅτι εἶναι ἐξήντα ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ νεώτερος τῶν πενήντα ἐτῶν. Ἐπειδὴ τὸ 980 κατεῖχε ἤδη ὑψηλὴ θέσι στὴν αὐλὴ τῶν Ὁθώνων μποροῦμε βάσιμα νὰ υποθέσουμε ὅτι γεννήθηκε λίγο μετὰ τὸ 950. Ἡ γενέτειρά του Ροσσάνο ἦταν μία ἀπὸ τίς ὀχυρωμένες πόλεις τῆς Καλαβρίας στίς ὁποῖες κατέφευγε ὁ βυζαντινὸς πληθυσμὸς πρὸ τῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν, ἀρκετὰ σημαντικὴ ὥστε νὰ μνημονεῖται στὸ *De administrando imperio*⁵⁵. Κατὰ τὸν Βίο Νεῖλου τοῦ Νέου μόνη αὐτὴ ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Καλαβρίας εἶχε ἀντιταχθεῖ μέ ἐπιτυχία στίς ἐφόδους τῶν ἐπιδρομῶν⁵⁶. Σέ ἀντίθεση μέ βορειότερες βυζαντινὲς περιοχές, ὑπαγόταν στὴν δικαιοδοσίᾳ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διοικοῦνταν ἀπὸ βυζαντινοὺς ἐπισκόπους. Ὁ Φιλάγαθος ἦταν κάτοχος ὑψηλῆς μορφώσεως, ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ λατινικῆς, ἐφόσον σέ νεαρή ἡλικία κατέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ καγκελλαρίου τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου. Δέν γνωρίζουμε ποῦ σπούδασε, φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ Ροσσάνο παρείχε εὐκαιρίες γιὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου σπουδές, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν παρουσία στὴν πόλιν τοῦ διάσημου Ἰουδαίου ἱατροῦ Shabbetai Donnolo, τοῦ ὁποῖου οἱ γνώσεις προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ ἱατρικὴ παράδοση⁵⁷.

Προφανῶς ὁ Φιλάγαθος ἀκολούθησε ἐνωρίς τὸ ἱερατικὸ στάδιο καὶ ἐγινε μοναχός, ὅποτε καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Αὐτὸ βοήθησε ὅπωςδῆποτε ἀποφασιστικὰ τὴν σταδιοδρομίᾳ του⁵⁸. Οἱ ἑλληνοβυζαντινοὶ μοναχοὶ εἶχαν κατὰ τὴν

(ιδεὶ Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland*, σ. 11 ἐ.) πρᾶγμα ποῦ δείχνει ὅτι τὸ γερμανικὸ βασίλειο εἶχε ἑλλειψὴ γλωσσομαθῶν λογίων. Ἡ κατάσταση ἄλλαξε μέ τὴν προσάρτηση τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου καὶ μέ τὴν πολιτιστικὴ ἀνθησι τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου αἰῶνα, γιὰ τὴν ὁποία ὑπεύθυνη εἶναι καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Ὁθώνων.

53. Βίος Νεῖλου τοῦ Νέου, PG 120, 89, στ. 148.

54. "Εκδ. M. P. Vinson, *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syn-cellus* (= CFHB XXIII) Οὐάσιγκτων 1985, σ. 12 (στὸ ἐξῆς: Vinson): *Καὶ τίς ἐκέρασεν εἰπέ, ἀντιστρόφως τὰ πράγματα καὶ τίς τὰ ἄμικτα ἔμιξεν, ἔν' ἡ μὲν Πρεσβυτέρα (Ρώμη) καὶ ὑπὲρ λῆξιν νέον λάβη σφριγῶντα καὶ ὀργῶντα καὶ πηδῶντα τὰ νέα...*

55. "Εκδ. G. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* (= CFHB 1), Οὐάσιγκτων 1967, σ. 27, 49.

56. V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien von 9. bis ins 11. Jh.* (= Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 1), Wiesbaden 1967, σ. 63, 132 ἐ.

57. Βίος Νεῖλου τοῦ Νέου, 92. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Φιλάγαθου, ιδεὶ Εὐ. Βαρέλλα, Βυζαντινὴ ἐπιστήμη καὶ τεχνικὴ στὴν Ὁθωνικὴ Δύση, *Βυζαντινά* 17 (1994) 535-552.

58. Ἡ κεντρικὴ διοίκησι τῶν Ὁθώνων, ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων ἡγεμόνων τῆς Δύσεως, ἦταν ἐπανδρωμένη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου μέ κληρικούς.

περίοδο εκείνη έντονη παρουσία στην Ίταλία και απολάμβαναν έμπιστοσύνης και πέραν τών βυζαντινών συνόρων⁵⁹. Ένδεικτικά αναφέρουμε τόν άγιο Νείλο τόν Νέο, τόν Γρηγόριο, ήγούμενο του Burtscheid και τόν άγιο Σάβα τόν Νέο⁶⁰. Ο Όθων ΙΙ, ή Θεοφανώ και βέβαια ο υίός τους Όθων ΙΙΙ τούς τιμοῦσαν ιδιαίτερα. Δέν είναι λοιπόν περιέργο πού ο Φιλάγαθος προτίμησε νά επιδιώξει σταδιοδρομία στην αύτοκρατορική αύλή της Δύσεως και όχι στην βυζαντινή επικράτεια. Η Ν. Ίταλία δέν έπαυσε ποτέ νά άποτελεί ένα απομακρυσμένο και σχετικά περιθωριακό τμήμα του βυζαντινού κόσμου ένω στην αύτοκρατορία τών Όθώνων οί νοτιοίταλοι μοναχοί και λόγιοι ήταν φημισμένοι για τήν αγιότητα και τήν μόρφωσή τους.

Η πληροφορία ότι ήταν ταπεινής καταγωγής⁶¹ πρέπει νά θεωρηθεί άμφισβητήσιμη, έφόσον άποτελεί μία άκόμη επιβάρυνση ενός ξένου πού αναρριχήθηκε τόσο ψηλά και τόσο γρήγορα. Για τήν νεότητά του δέν γνωρίζουμε τίποτα. Η μεγάλη του εύκαιρία υπήρξε βέβαια ο γάμος της Θεοφανούς μέ τόν Όθωνα ΙΙ (972). Η εύνοια της αύτοκρατείρας υπήρξε άποφασιστική για τήν ζωή του νοτιοίταλου μοναχού. Δέν γνωρίζουμε άπό πότε εισήλθε στο περιβάλλον της. Τό 980 πάντως τέθηκε επικεφαλής της καγκελλαρίας του ιταλικού βασιλείου. Όπωςδήποτε λοιπόν είχε συμπληρώσει κάποιον διάστημα στην ύπηρεσία της αύλης. Έπειδή λοιπόν ο Όθων ΙΙ, μετά τόν θάνατο του πατρός του (973), έμφανίστηκε στην Ίταλία μόλις τό 980, είναι πιθανό ότι ο Φιλάγαθος κατάρθωσε νά πλησιάσει τήν Θεοφανώ κατά τήν διάρκεια τών γαμηλίων τελετών πού έλαβαν χώρα στη Ρώμη τόν Άπρίλιο του 972. Πιθανότατα συστημένος άπό κάποιον διάσημο μοναχό, ίσως τόν άγιο Νείλο, εισήλθε στο ιδιαίτερο περιβάλλον της Θεοφανούς, πού όπωςδήποτε είχε ανάγκη συμβούλων έξοικειωμένων μέ τίς συνθήκες της Δύσεως και μέ τήν λατινική γλώσσα, προσόντα πού δέν διέθεταν οί Βυζαντινοί συνοδοί της. Μετά τόν θάνατο του Όθωνος Ι, όποτε φυσικά ή Θεοφανώ ισχυροποίησε σημαντικά τήν θέση της⁶², άρχισε νά σταδιοδρομεί στην διοίκηση⁶³. Τήν ύπόθεση ότι ήδη ένωρίς είχε καταλάβει σημαντική θέση στη αύλή, ενισχύει ή πληροφορία του Βίου του άγίου Νείλου ότι υπήρξε άναδοχος όχι μόνο του Όθωνος ΙΙΙ (γεν. 979) αλλά και του Brunnno, του μελλοντικού πάπα Γρηγορίου V, πού ήταν κατά μερικά χρόνια μεγαλύτερος του προηγούμενου⁶⁴.

Κατά τά έτη 980-982 έγινε καγκελλάριος της Ίταλίας και σύμβουλος του

59. J. Gay, *L'Italie meridionale et l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1904, σ. 376 έέ.

60. *Vita S. Sabae junioris*, έκδ. G. Cozza-Luzi, *Studi e documenti di storia e diritto* 12 (1891) 147 έέ. Τό παράθεμα άπό Ohnsorge, 982, σ. 183, ύποσημ. 47.

61. *Annales Quedlinburgenses*, a. 997, σ. 74: ...*conditione servus*.

62. Ohnsorge, Theophano, σ. 156.

63. *Annales Quedlinburgenses*, a. 996, σ. 74, στ. 21 έέ.

64. 90, 149.

Ὁθωνος τοῦ ὁποίου τήν πλήρη ἐμπιστοσύνη εἶχε πλέον ἀποκτήσει⁶⁵. Ἀναμφισβήτητα ὑπῆρξε ὁπαδός τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας καί ἕνας ἀπό τοὺς συμβούλους πού παρακίνησαν τὸ 982 τὸν Ὁθωνα II στήν ἀνάληψη τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου⁶⁶.

Βάσιμα ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ περίφημο ἐλεφαντοστό τοῦ μουσείου Κλουνὺ τῶν Παρισίων, στοῦ ὁποῖο ἀπεικονίζονται ὁ Ὁθων II καί ἡ Θεοφανὺς μέ βυζαντινὰ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα νὰ στέφονται ἀπὸ τὸν Χριστό, ἔχει κατασκευασθεῖ κατ' ἐντολή του. Πάνω στοῦ γλυπτὸ διαβάζουμε τὴν ἐπιγραφή *Otto Imp(erator) R(o)man(or)um A(ΥΓΟΥΣΤΟ)C* μέ ἀνάμικτους ἐλληνικοὺς καί λατινικοὺς χαρακτῆρες καί παρακάτω τὴν εὐχή *Κύριε βοήθει τὸν σὸν δοῦλον Ἰωάννην μοναχὸν ἀμύν*. Ὁ μοναχὸς αὐτὸς ἀπεικονίζεται στοῦ κάτω μέρος νὰ προσκυνᾷ τοὺς αὐτοκράτορες. Ἡ πιστὴ μίμηση βυζαντινῶν προτύπων, εἶναι προφανές⁶⁷.

Ὁ Ἰωάννης αὐτὸς εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ Φιλάγαθος ὁ ὁποῖος θέλησε μέ τὸν τρόπο αὐτό νὰ ἐκδηλώσει τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τοὺς κυρίους του ἀλλὰ καί νὰ προπαγανδίσει τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ιδέα τῆς ὁποίας ἦταν ὁπαδός.

Ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ ἀντιλήψεις σέ σημαντικό βαθμὸ διαφορετικῆς ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ιδέα τῆς παπικῆς κουρίας καί ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ θεωρίαν περὶ αὐτοκράτορος. Στὸ παραπάνω ἀνάγλυφο συμβολίζεται ἡ κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Θεὸ ἄντληση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας χωρὶς τὴν μεσολάβηση τοῦ πάπα καί τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας, πού ἀποτελεῖ μίαν παραλλαγὴ τῶν βυζαντινῶν θεωριῶν, ὑπῆρχε ἤδη ἐν σπέρματι στήν πολιτικὴ τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου καί τοῦ Ὁθωνος I τοῦ Μεγάλου. Προωθήθηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Θεοφανοῦς στήν Δύση καί ἀποτέλεσε σταθερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ὁθωνος II καὶ τοῦ III.

Σέ ἕνα λατινικὸ χειρόγραφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, καί εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πρόκειται γιὰ νομικὸ χειρόγραφο, παρουσιάζεται σέ μινιατούρα ὁ αὐτοκράτωρ Μαρκιανὸς νὰ προεδρεύει τῆς 4ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου⁶⁸. Πρόκειται γιὰ τὴν ρωμαιοβυζαντινὴν πολιτικὴ καί νομικὴ ἀντίληψη τοῦ αὐτοκράτορος ὡς κυρίου τῶν ἐκκλησιαστικῶν συνόδων, κάτι βέβαια πού ἐρχόταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τὴν παπικὴ ἄποψη. Στόν εἰκονιζόμενο αὐτοκράτορα, πού εἶναι νεαρῆς ἡλικίας καί φέρει στέμμα ὅμοιο μέ τοῦ Βασιλείου Β' στόν μαρκιανὸ κώ-

65. *Diplomata Ottonis* (στό ἐξῆς: DO) II 212 ἕως 281, ἐκδ. Th. Sickel, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, τ. 2, *Die Urkunden Ottos II. und Ottos III.*, Ἀννόβερο 1893. *Annales Quedlinburgenses*, β.π.

66. Ohnsorge, 982, σ. 189 ἐ., τοῦ ἰδίου, Theophanu, *Ost-Rom und der Westen*, ἰδίως σ. 205 ἐ.

67. Ἐπ' αὐτοῦ ἰδέ Dölger, *Ottonenkaiser*, σ. 148 ἐ., Schramm, *KBP*, σ. 442 ἐ.

68. Βατικανό, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Cod. Vat. lat. 1339, fol. 9r.

δικα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς⁶⁹, ἀναγνωρίζει κανεῖς τόν Ὅθωνα ΙΙΙ⁷⁰.

Κατά τήν διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ 982 στήν Ν. Ἰταλία ὁ Ὅθων ΙΙ συνοδευόταν ἀπό τήν Θεοφανώ καί τόν υἱό τους. Ἐνῶ ὁ Ὅθων κινήθηκε πρὸς νότον κατὰ τῶν Σαρακηνῶν, ἡ αὐτοκράτειρα μαζί μέ τόν ἐπίσκοπο τοῦ Μέτς καί τόν αὐτοκρατορικό θησαυρό παρέμεινε στό Ροσσάνο πού ἔγινε βάση ἐπιχειρήσεων γιά τήν γερμανική στρατιά⁷¹. Τό Ροσσάνο ἦταν ἓνα ἐξαιρετικά ὄχυρό φρούριο πού μόνο μέ κανονική πολιορκία μπορούσε νά καταληφθεῖ. Ἐπειδὴ ἀπό πουθενά δέν προκύπτει ὅτι καταλήφθηκε μέ πολιορκία, πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι τό αὐτοκρατορικό ζεῦγος ἔγινε φιλικά δεκτό ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς ἀξιωματούχους καί εὐγενεῖς τῆς πόλεως. Ἐχουν διασωθεῖ ἀρκετά διπλώματα τοῦ Ὅθωνος ΙΙ ἀπό τήν περίοδο αὐτή. Ἡ καγκελλαρία μέ ἐπικεφαλῆς τόν Φιλάγαθο ἀκολουθοῦσε τήν ἐκστρατεία. Ὁ Νοτιοῖταλός ἔπαιξε ὅπωςδήποτε ρόλο στίς διαπραγματεύσεις μέ τοὺς Βυζαντινοὺς καί γενικά⁷², ἀλλά καί εἰδικά ὅσον ἀφορᾷ τό Ροσσάνο. Εἶναι ἴσως ἐκεῖνος πού ἔπεισε τοὺς συμπατριῶτες του νά ἀνοίξουν τίς πύλες στόν αὐτοκράτορα. Μετά τήν ἄτυχη μάχη στό ἀκρωτήριο Colonna ὁ Ὅθων ΙΙ κατέφυγε ἀρχικά σέ ἓνα βυζαντινὸ χελάνδιο πού περιπολοῦσε ἐκεῖ καί κατόπιν στό Ροσσάνο⁷³. Ἀναχώρησε πρὸς βορρά σχεδιάζοντας ἤδη νέα ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σαρακηνῶν.

Ἐκείνη τήν περίοδο ὁ Φιλάγαθος τοποθετήθηκε ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου τῆς Νονάντολα, στήν κομητεία τῆς Μοδένας. Τό αὐτοκρατορικό ἔγγραφο διασώθηκε: *Post haec consultu sapientium reduxi oculos meos ad aulicos, inter quos quendam archimandritem et consecretalem meum Iohannem nomine repperi probis moribus ornatum pudicum sobrium docibi-*

69. Cod. Marc. gr. 17, fol. IIIr.

70. Ἡ παικτικὴ αὐτοκρατορική ἰδέα ἐκφράσθηκε καί αὐτὴ διὰ τῆς τέχνης, π.χ. στίς τοιχογραφίες τῆς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς τῶν Sancti Quattro Coronati τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰώνα, τῆς ἐποχῆς δηλαδή τοῦ σκληροτέρου ἀγώνα τῆς ρωμαϊκῆς ἔδρας κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας τοῦ Φρειδερίκου ΙΙ. Πρόκειται γιά μιὰ ἀπεικόνιση τῆς λεγομένης Κωνσταντινείου Δωρεᾶς. Ὁ Κωνσταντίνος ὁ Μέγας παραδίδει στόν πάπα Σίλβεστρο τό φρύγιο, σύμβολο τῆς ἐξουσίας καί κατόπιν δόγγει ἀπό τόν χαλινὸ τόν ἵππο τοῦ πάπα, ἐκτελεῖ δηλαδή ὑπηρεσία ἱπποκόμου, ἐμφανιζόμενος σάν φεουδαλικὸς ὑποτελὴς του.

71. Holtzmann, σ. 268 ἐε.

72. Κατά τήν περίοδο αὐτὴ ὑπῆρξε ἔντονη διπλωματικὴ δραστηριότητα πού ἡμῶς δέν ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἐπαρκῶς στίς πηγές. Τίς πληροφορίες ἔχει ἀναλύσει ὁ Ohnsorge, 982. Τό χρονικὸ τοῦ St. Gallen, *Annales Sangallenses maiores*, MGH, SS. I, a. 982, σ. 80, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ὅθων ΙΙ σκόπευε νά καταλάβει τήν βυζαντινὴ Ἰταλία. Ἀμέσως μετὰ μιᾶς γιά βυζαντινὴ πρεσβεία, προφανῶς δευτέρη μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἁγ. Σάβα στόν αὐτοκράτορα πού τότε βρισκόταν στή Ρώμη (981). *Vita S. Sabae junioris*, c. 22. Ἐνῶ ὁ Ὅθων ΙΙ δέν ἀπέφυγε ἐχθρικές ἐνέργειες κατὰ τοῦ Βυζαντίου (ιδεὲ Holtzmann, σ. 267 ἐ.) φαίνεται ὅτι τὰ περιθώρια μιᾶς διπλωματικῆς λύσης δέν εἶχαν ἐξαντληθεῖ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν στάση τῆς πόλεως τοῦ Ροσσάνο καί ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ μερικῶν βυζαντινῶν πλοίων, πού περιπολοῦσαν στίς ἀκτές τῆς Καλαβρίας, μετὰ τήν μάχη τοῦ ἀκρωτηρίου Colonna. Ohnsorge, 982, σ. 186 ἐ.

73. Ohnsorge, δ.π.

*lem Greca scientia non ineruditum fociusque prudencie et sanctitatis fulgore praeclarum...*⁷⁴. Τά ιδιαίτερα κολακευτικά αὐτά λόγια εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἀπλή φιλοφρόνηση. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὁ Φιλάγαθος ὀνομάζεται ὄχι ἡγούμενος ἀλλά μέ τόν ἑλληνικό τίτλο ἀρχιμανδρίτης καί ἐπίσης *consecratalis*, πρᾶγμα πού μᾶς θυμίζει τούς *a secretis*, τούς γραμματεῖς τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος⁷⁵. Στό δίπλωμα τονίζεται καί τό ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῆς Θεοφανοῦς γιά τήν μονή.

Ὁ Ὅθων ΙΙ σκόπευε νά καταστήσει τήν Νονάντολα μορφωτικό κέντρο σέ στενή σύνδεση μέ τήν αὐτοκρατορική αὐλή. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Φιλαγάθου πού συγκεντρώθηκε ἐκεῖ μεταφέρθηκε ἀργότερα ἀπό τόν Ἑρρίκο ΙΙ στή Βαμβέργη⁷⁶. Τά ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα τοῦ νέου ἡγουμένου ἦταν πολύπλευρα. Ἀπόηχος αὐτοῦ εἶναι προφανῶς τό ὅτι κατηγορήθηκε ὡς *satanae minister*⁷⁷. Τό ἴδιο ἀνιχνεύουμε στήν πληροφορία τοῦ χρονικοῦ τοῦ Quedlinburg, ὅτι ὁ Κρησκέντιος ΙΙ κατέλαβε τήν ἐξουσία *diabolica fraude deceptus, Romam absente papa Gregorio invasit, Iohannemque quendam Calabritanum...*⁷⁸ καί ὅτι ὁ Φιλάγαθος ἀναρριχήθηκε στόν ρωμαϊκό θρόνο *avaritiae diabolico inebriatus veneno*⁷⁹. Ὁ μαθητής του Ὅθων ΙΙΙ ἐπηρεάσθηκε ἀπό τίς κλίσεις τοῦ δασκάλου του, ἄν κρίνουμε ἀπό τό γεγονός ὅτι προμηθεύτηκε ἀπό τήν Πλακεντία ἔργα ἱατροφαρμακευτικοῦ περιεχομένου⁸⁰. Ἀμφισβητήσιμη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ὁ κώδικας Parisinus lat. 7028, ἕνα συμπίλημα ἱατρικῶν ἀποσπασμάτων, εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Φιλαγάθου, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μέ τόν ὑπογεγραμμένο *sacer Ioannus*⁸¹.

Ἡ τοποθέτηση αὐτή ἀποτελοῦσε γιά τόν Φιλάγαθο προαγωγή καί ἀνταμοιβή γιά τίς ὑπηρεσίες του. Σέ ἀντίθεση μέ ὅτι ἴσχυε στό Βυζάντιο, στή Δύση, μέχρι τόν Ὑστερο Μεσαίωνα, ἀκόμη καί μία ὑψηλή θέση στήν κεντρική διοίκηση δέν προσπόριζε στόν κάτοχό της τήν τιμή πού συνεπαγόταν ἡ χωροδε-

74. DO II, 283. Πρέπει νά χρονολογηθεῖ μετά τήν μάχη, ἐφόσον ὁ νέος καρχελλάριος Adalbert ἐμφανίζεται τόν Νοέμβριο τοῦ 982. Τό ἔγγραφο εἶναι τό τελευταῖο πού συνέταξε ὁ Φιλάγαθος στήν πρώτη του καρχελλαρία.

75. Schramm, *KBP*, σ. 443 ἑ.

76. Ὁ.π.

77. *Annales Quedlinburgenses*, a. 998, σ. 74, ἰδί καί M. Oldoni, Conclusioni, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 41 (1987) 188, Εὐ. Βαρέλλα, Βυζαντινὴ ἐπιστήμη καί τεχνικὴ στήν Ὁθωνικὴ Δύση, ὅ.π.

78. σ. 74, στ. 16 ἑ.

79. σ. 74, στ. 33.

80. F. Bulgarella, Aspetti della cultura greca nell'Italia meridionale, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 41 (1987) 44.

81. G. Billanovich, M. Ferrari, La trasmissione de testi nell'Italia nord-occidentale, *La cultura antica nell'Occidente latino dal VII all'XI secolo*, Spoleto 1975, τ. 1, σ. 334. Τό παράθεμα ἀπό Εὐ. Βαρέλλα, ὅ.π. Μαθητὴ καί υἱό τοῦ διαβόλου ὀνομάζει τόν Φιλάγαθο καί ὁ Λέων Συνάδων, ἐπιστ. 12, σ. 20, στ. 36 ἑ. καί στ. 42.

σποτική εξουσία, όπως εκείνη του κόμιτος, του επισκόπου και του ηγουμένου. Ίσως όμως ο Φιλάγαθος να έτρεφε μεγαλύτερες προσδοκίες: όλοι οι καγκελλάριοι της Γερμανίας κατά την ίδια περίοδο έλαβαν σημαντικές επισκοπές μετά την αποχώρησή τους από τη θέση αυτή, ο Hildibald μάλιστα χωρίς να αποχωρήσει⁸². Αλλά και ο προκάτοχός του στην ιταλική καγκελλαρία, ο Ίταλός Γερβέρτος, έγινε επίσκοπος της Τορτόνα. Έπαιξε αρνητικό ρόλο η νεαρή ακόμη ηλικία του Φιλαγάθου; Ή μήπως η σταδιοδρομία του συναντούσε δυσκολίες, διότι, αν και στηριζόταν στην εύνοια των ηγεμόνων, δεν διέθετε κοινωνικά έρείσματα και δρούσε σέ ξένο περιβάλλον; Σημαντικότερο είναι βέβαια ότι, επειδή ακριβώς απολάμβανε την εύνοια της Θεοφανούς αλλά και για τις πολιτειακές του αντιλήψεις, έπέσυρε την έχθρότητα των κύκλων που την αντιπολιτεύονταν. Αυτοί συγκεντρώνονταν γύρω από την μητέρα του Όθωνος II αυτοκράτειρα Άδελαΐδα, η οποία ήταν κόρη του βασιλέως της Βουργουνδίας Ροδόλφου II και όπαδός της μεταρρυθμιστικής κινήσεως των Κλουνιακών. Οι δύο τάσεις δεν έφθασαν ποτέ σέ θερμή σύγκρουση, έφόσον μάλιστα μετά τόν θάνατο του Όθωνος II η δυναστεία αντιμετώπισε στην Γερμανία την εξέγερση του δουκός της Βαυαρίας Έρρίκου⁸³. Μετά την ύποταγή του τελευταίου επήλθε πάντως ρήξη. Ή Άδελαΐδα απέχώρησε στην Ίταλία όπου ήσκησε την εξουσία. Τό 988 η Θεοφανώ έρχομένη στην Ίταλία αξίωσε την πλήρη κυριαρχία επί του *regnum*, την όποια, αν κρίνουμε από τις ένεργειές της, απέκτησε σύντομα⁸⁴.

Ο Φιλάγαθος βέβαια δεν ήταν διατεθειμένος να περιορισθεί στην Νονάντολα και στίς επιστημονικές του ασχολίες. Σύντομα μετά τόν θάνατο του Όθωνος II μετέβηκε στην Γερμανία, όπου και πέρασε τό μεγαλύτερο μέρος του διαστήματος 983-991. Οι πηγές τόν εμφανίζουν εύρισκόμενο στό στενό περιβάλλον της Θεοφανούς, η οποία ασκούσε την αντιβασιλεία, υπερτονίζοντας μάλιστα την έπιρροή του⁸⁵. Τό φθινόπωρο του 987 όρίσθηκαν παιδαγωγοί και διδάσκαλοι για τόν μικρό Όθωνα: Άρχικά Ίσως ό Γρηγόριος, ηγούμενος του Burtscheid († 987) και κατόπιν ό Βερνάρδος, μετέπειτα επίσκοπος του Hildesheim. Ο Φιλάγαθος υπήρξε όχι παιδαγωγός αλλά μόνο δάσκαλος των έλληνικων⁸⁶.

Τό 988 τοποθετήθηκε από την Θεοφανώ στην επισκοπή της Πλακεντίας, η όποια μάλιστα τότε ύφώθηκε σέ αρχιεπισκοπή⁸⁷. Παράλληλα παρέμεινε και

82. Ο Willigis έγινε αρχιεπίσκοπος του Μάιντς, ό Egbert των Τρεβήρων, ό Folcmar επίσκοπος της Ουτρέχτης, και ό Hildibald της Βορματίας.

83. Gebhardt, σ. 265.

84. Holtzmann, σ. 288 έξ.

85. Ο Petrus Damiani, *Epistulae*, έκδ. Migne, PL 144, II 1, 50, 253, δυσφημεί αυτόν και την αυτοκράτειρα για τις σχέσεις τους. Thietmar, *Chron.*, IV 21, σ. 776, και ιδίως *Annales Quedlingenses*, α. 997, σ. 74, στ. 21 έξ.

86. *Reg. Otto III*, 997 b.

87. *Annales Quedliburgenses*, α. 997, σ. 74. Για πρώτη φορά μνημονεύεται σέ έγγραφο στίς 3

ηγούμενος στήν Νονάντολα⁸⁸. Αὐτό ἀντέχειτο στούς ἱεροῦς κανόνες, ἀποτελοῦσε ὁμῶς συνηθισμένη πρακτική στήν Δύση τήν ἐποχή ἐκείνη. Συγχρόνως ἀνέλαβε καί χρέη ἐπικεφαλῆς τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου σάν *magister camerae regis* μέ ἔδρα τήν Παβία⁸⁹.

Οἱ ἐνέργειες αὐτές, μέ τίς ὁποῖες ὁ Φιλάγαθος ἔγινε ἕνας ἀπό τούς μεγιστᾶνες τῆς αὐτοκρατορίας, ἀποτελοῦν μέρος τῆς προετοιμασίας γιά τήν ἄφιξη τῆς Θεοφανοῦς στήν Ἰταλία. Ἡ δύναμη τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας, ἀλλά καί ἡ προσωπική τῆς Θεοφανοῦς ἔναντι τῆς Ἀδελαΐδος, ἔπρεπε νά ἐνισχυθεῖ. Ἡ αὐτοκράτειρα ἀνεχώρησε μέ κάποια καθυστέρηση γιά τήν Ἰταλία, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 989 καί ἔφθασε μετά λίγες ἐβδομάδες στή Ρώμη, ὅπου παρέμεινε μέχρι τόν Μάρτιο τοῦ 990⁹⁰.

Ὁ Φιλάγαθος βρισκόταν τόν Αὐγούστο τοῦ 988 στήν Γερμανία, ἐφ' ὅσον ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ὑπ' ἀριθμόν 46 ἐγγράφου τοῦ Ὁθωνος ΙΙΙ, μέ τό ὁποῖο ἐπαναδραστηριοποιήθηκε ἡ ἰταλική καρχελλαρία⁹¹. Δέν γνωρίζουμε ἂν μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Πλακεντίας ἐπέστρεψε στήν Γερμανία, ὅπως δῆποτε ὁμῶς καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς παραμονῆς τῆς Θεοφανοῦς στήν Ἰταλία βρισκόταν στό περιβάλλον της⁹². Κάτι περισσότερο: εἶχε γίνῃ ὁ κορυφαῖος σύμβουλός της γιά τά ἰταλικά ζητήματα. Ὅταν, κατά τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς στή Ρώμη, ἔφθασε ἐκεῖ ὁ ἅγιος Σάβας, σάν ἀπεσταλμένος τῶν πριγκήπων Σεργίου τοῦ Σαλέρνου καί Μάνσο τοῦ Ἀμάλφι, γιά νά ζητήσῃ τήν ἀπελευθέρωση τῶν υἱῶν τους πού κρατοῦνταν σάν ὄμηροι στήν Γερμανία, ὁ Φιλάγαθος ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπενέβη ὑπέρ αὐτῶν καί ἔτσι ἱκανοποιήθηκε τό αἶτημα. Ἡ πηγὴ χαρακτηρίζει τόν Φιλάγαθο σάν πρῶτο στήν ἱεραρχία τῆς αὐλῆς⁹³. Ἐχομε πληροφορίες γιά τήν δράση του ὡς *missus*, ὡς αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου μέ δικαστικές καί διοικητικές ἀρμοδιότητες στήν Ραβέννα καί τήν Πλακεντία κατά τό 990⁹⁴. Πολύ σημαντικότερη ὑπόθεση ἦταν ἡ ρύθμιση τῆς καταστάσεως στήν Ρώμη. Ἀναφέρθηκε παραπάνω ὅτι ἡ Θεοφανώ ἄσκησε ἐκεῖ τήν αὐτοκρατορική της ἐξουσία χωρίς νά ἐπιδιώξει νά πλῆξει τήν ἀντιγερμανική παράταξη τοῦ Κρησκεντίου ΙΙ. Ὁ ρόλος τοῦ Φιλαγάθου στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ὑπῆρξε καίριος. Ἦταν ἐκεῖνος ἐκ τῶν

Ἰανουαρίου 989. R. Pauler, *Das Regnum Italiae in ottonischer Zeit*, Tübingen 1982, σ. 84. Στό ἐξῆς: Pauler.

88. Μόλις τόν Μάρτιο τοῦ 997 τοποθετήθηκε νέος ἡγούμενος, DO III, 237.

89. Pauler, σ. 84, ὑποσημ. 32. *Honoratiae civitatis Papiae c. 20f.*, MGH, SS XXX, σ. 1458. *Reg. Otto III*, 1008 a.

90. *Reg. Otto III*, 1017 g. 1017 l, 1017 n.

91. *Reg. Otto III*, 1003 l, 1004.

92. *Reg. Otto III*, 1017 g.

93. *Orestes: Sancti Sabae Romana itinera et obitus*, ἐκδ. J. B. Pitra, *Analecta sacra*, Παρίσι 1876, τ. I, σ. 311. Τό παράθεμα ἀπό Schramm, *KBP*, σ. 446 ἐ., *Reg. Otto III*, 1017 n.

94. *Reg. Otto III*, 1019ε., 1019ε., Pauler, σ. 84.

συμβούλων τῆς Θεοφανοῦς πού, λόγω τῆς καταγωγῆς, τῆς μορφώσεως καί τῆς θέσεώς του γινώριζε καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον τίς παραμέτρους τοῦ προβλήματος. Σέ ἔγγραφο τοῦ Ἰουνίου 990 πού ρύθμιζε θέματα πού ἀφοροῦσαν τήν ἔδρα (πατριαρχεῖο) τῆς Ἀχελυΐας γίνεται ἐπανειλημμένη ἀναφορά σ' αὐτόν μέ τρόπο πού δέν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι εἶχε βαρύνουσα γνώμη στά ἰταλικά πράγματα⁹⁵. Ἡ μετριοπαθής πολιτική τῆς Θεοφανοῦς στήν Ρώμη καί τή Ν. Ἰταλία ἱκανοποίησε ὅπωςδῆποτε καί τήν Κωνσταντινούπολη. Μᾶλλον ἀπό τήν ἐποχή αὕτη προέρχεται ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Φιλάγαθος ἐν ἄμφω τοῖς βασιλείοις δεδόξαστο⁹⁶. Ἐκτιμῶνταν δηλαδή καί ἀπό τίς δύο αὐτοκρατορικές κυβερνήσεις.

Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 990 στή Ραβέννα ἡ Θεοφανῶ ἐξέδωσε ἔγγραφο στό ὄνομά της —καί ὄχι στό ὄνομα τοῦ υἱοῦ της— στό ὁποῖο μάλιστα ἐμφανίζεται σάν αὐτοκράτορας: *Theophanius gratia divina imperator augustus*⁹⁷, θυμίζοντας τήν Εἰρήνη τήν Ἀθηναία. Πίσω ἀπό τήν ἐνέργεια αὕτη ὑπάρχει ἡ πρόθεση τῆς ἴδιας νά τονίσει τήν αὐτοκρατορική της θέση⁹⁸, ἀλλά ἴσως καί ἡ ἐπιθυμία τῆς καγκελλαρίας καί ἀνθρώπων τοῦ περιβάλλοντός της, ὅπως ὁ Φιλάγαθος, νά τήν κολακεύσουν, μετά μάλιστα τίς ἐπιτυχίες της στήν Ἰταλία.

Τόν Μάιο τοῦ ἰδίου ἔτους ἡ αὐτοκράτειρα ξεκίνησε γιά τό ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ Φιλάγαθος τήν συνόδευε⁹⁹. Τό ἐπόμενο ἔτος, τόν Ἀπρίλιο τόν συναντοῦμε στήν Γερμανία, ὅταν ἡ αὐλή ἐορτάζει τό Πάσχα στό Quedlinburg¹⁰⁰. Τότε συντάσσει σάν καγκελλάριος δίπλωμα γιά τήν ἐκκλησία τοῦ Treviso καί ὑπογράφει παραθέτοντας τά ἀξιώματά του: *Iohannes dei gracia archiepiscopus et primicerius sancte Romane ecclesie, proto a secretis ac vestiarius Ottonis regis scripsit et recognovit*¹⁰¹. Προφανῆς εἶναι ἐδῶ ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση. Πριμικήριος τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας δέν ὑπῆρξε¹⁰², πιθανῶς ὅμως νά τοῦ εἶχε ἀπονεμηθεῖ κάποιος ἀνάλογος τίτλος στή Ρώμη τό προηγούμενο ἔτος. Πρωτοασκηρῆτις εἶναι ὁ προϊστάμενος τῶν αὐτοκρατορικῶν γραμματέων στό Βυζάντιο, ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἀναφέρεται καί στίς οἰκονομικές ἀρμοδιότητες τοῦ Φιλαγάθου στό ἰταλικό *regnum*¹⁰³.

Τόν Ἰούνιο τοῦ 991 ἡ Θεοφανῶ πέθανε στό Nimwegen¹⁰⁴. Τήν ἐπιτροπεία

95. DO III, 65.

96. *Βίος Νεῖλου* 90, σ. 148 ἐ.

97. DO III σ. 876, (Theophanu) 2. Σιώζεται σέ ἀντίγραφο. Ἰδὲ *Reg. Otto III*, 1019.

98. Gebhardt, σ. 266 ἐ., M. Uhrlir, Zu dem Mitkaisertum der Ottonen: Theophanu coimperatorix, *Byz. Zeitschr.* 50 (1957) 383 ἐέ.

99. *Reg. Otto III*, 1020 c.

100. *Reg. Otto III*, 1028 d.

101. DO III, 69, *Reg. Otto III*, 1029.

102. Schramm, *KBP*, σ. 446 ἐ.

103. *Honorantiae civitatis Papiae* c. 20, Pauler, σ. 84, ὑπόσημ. 32.

104. *Reg. Otto III*, 1035 b. Ὁ θάνατος τῆς αὐτοκρατειράς ἐπέφερε τήν διάλυση τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου. Ὑπό ἀσαφεῖς συνθήκες ὁ Φιλάγαθος ἔχασε τό ἀξίωμά του ἐνῶ ἕνας ἄλλος ἐμπιστος τῆς Θεοφανοῦς μέ δυσκολία κατάφερε νά διαφύγει στήν Γερμανία. *Reg. Otto III*,

τοῦ Ὁθωνος III ἀνέλαβε ἡ μάμμη του Ἀδελαΐδα. Ὁ Φιλάγαθος δέν ἀνῆκε στόν κύκλο της. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἐπίθεση τοῦ πνευματικοῦ της, ἡγουμένου Odilo τοῦ Κλουνύ, ἐναντίον του¹⁰⁵. Ἡ κατηγορία τοῦ κόλακα πού τοῦ ἀπευθύνει συμφωνεῖ μέ τήν τάση τοῦ Φιλαγάθου νά ἐνθαρρύνει τήν αὐτοκρατορική ἀπολυταρχία, ἐνῶ οἱ Κλουνιακοί πρόβαλλαν τήν ιδιότητα τοῦ ἡγεμόνος ὡς τέκνου τῆς Ἐκκλησίας. Δέν φαίνεται ὅμως νά παραμερίσθηκε ἐντελῶς. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 991 βρισκόταν μαζί μέ ἄλλους ἀξιωματούχους στό Halberstadt γιά μία ἐπίσημη τελετή¹⁰⁶. Τόν Ἰούνιο τοῦ 992 ἐμφανίσθηκε ἐπικεφαλῆς ἰταλικῆς ἀντιπροσωπείας στό Allstedt, ὅπου συζητήθηκε ἡ μελλοντική μετάβαση τοῦ Ὁθωνος III στή Ρώμη. Τότε ὑπογράφει ὡς καγκελλάριος αὐτοκρατορικό ἔγγραφο πρὸς ὄφελος τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κρεμόνας¹⁰⁷. Τά παραπάνω δείχνουν ὅτι εἶχε κατορθώσει νά διατηρήσει τήν ἐπιρροή του στήν Ἰταλία καί ὅτι ἡ πολιτική του ἐκεῖ ἐπὶ Θεοφανοῦς δέν εἶχε προκαλέσει ἀντιδράσεις σημαντικές, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ¹⁰⁸.

Ὁ Φιλάγαθος ἐμφανίζεται πάλι τόν Σεπτέμβριο τοῦ 994. Παρουσιάζεται μαζί μέ τόν μαργράβο Οὔγο τῆς Τοσκάνης ἐπικεφαλῆς τῆς ἰταλικῆς ἀντιπροσωπείας στό Reichstag τοῦ Sohlingen¹⁰⁹. Ἡ ἐνηλικίωση τοῦ Ὁθωνος III πού ἀνακοινώθηκε ἐκεῖ ἰσχυροποιοῦσε τήν θέση του, ἐφόσον εἶχε ὑπάρξει ἓνας ἀπό τούς δασκάλους του¹¹⁰. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπόφαση πού ἐλήφθη ἐκεῖ, νά ἐπιδιωχθεῖ βυζαντινὸ συνοικέσιο, συμβάδιζε ὅπωςδήποτε μέ τίς ἐπιθυμίες του, ἴσως μάλιστα τήν εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ ἴδιος. Πιθανῶς τότε ὀρίσθηκαν ὁ ἴδιος καί ὁ ἐπίσκοπος Βερνάρδος τοῦ Würzburg ἐπικεφαλῆς τῆς πρεσβείας, πού θά ζητοῦσε στήν Κωνσταντινούπολη πορφυρογέννητη πριγκίπισσα γιά τόν Ὁθωνα.

Κατὰ τήν διάρκεια τοῦ Reichstag ἔλαβε χώρα ἡ θεωρούμενη πρώτη αὐτοδύναμη ἐνέργεια τοῦ Ὁθωνος III. Ὁ Heribert, ταυτιζόμενος μέ τόν ὁμώνυμο ἡγούμενο τοῦ Brogne, πού ὑπῆρξε εὐνοούμενος τῆς Θεοφανοῦς, ἐφημέριος τῆς αὐλῆς καί δάσκαλος τοῦ αὐτοκράτορος, τοποθετήθηκε καγκελλάριος τῆς Ἰταλίας¹¹¹. Μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐπιτροπείας ἀπὸ τήν Ἀδελαΐδα εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τήν αὐλή ἀναλαμβάνοντας ἡγούμενος τοῦ Brogne. Πρόκειται γιά τὸ πρῶτο βῆμα τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορος πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας

1038 a.

105. *Epit. Adelh. c. 8*, MGH, SS IV, σ. 633 καὶ 640.

106. *Gesta episc. Halberstadensium*, MGH, SS XXIII, σ. 87.

107. *Reg. Otto III*, 1062 a, 1063, DO III, 97.

108. *Reg. Otto III*, 1063, σ. 543.

109. *Reg. Otto III*, 1117 a. Pauler, σ. 85.

110. Gebhardt, σ. 268. Ἰδὲ καί ἀνωτ. Στίς 30 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἐκδίδεται αὐτοκρατορικό δίπλωμα στό ὁποῖο ἐμφανίζεται ὁ Φιλάγαθος νά ἐπεμβαίνει ὑπὲρ τῆς ἀδελφῆς τοῦ βασιλέως Σοφίας. Ἡ ἀναφορά αὐτῆς βεβαιώνει ὅτι τὸ κύρος τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Πλακεντίας στήν αὐλή ἦταν ὑψηλότατο. DO III, 150.

111. Πρῶτος Γερμανὸς πού ἀνέλαβε τήν θέση αὐτῆ. Gebhardt, σ. 269.

ένός νέου κύκλου συμβούλων.

Μετά τό Sohlingen ὁ Φιλάγαθος μᾶλλον ἐπέστρεψε στήν Πλακεντία. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 995 πάντως, κατά τόν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα, βρισκόταν μέ τήν αὐλή στό Ἄαχεν. Ἐκεῖ ὁ Φιλάγαθος καί ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Würzburg Βερνάρδος ἔλαβαν τίς τελευταῖες ὁδηγίες σχετικά μέ τήν ἀποστολή τους. Τό ἀργότερο ἀρχές τοῦ θέρους ἀναχώρησαν γιά τήν Κωνσταντινούπολη¹¹². Οἱ ἄμεσες πληροφορίες γιά τήν πρεσβεία εἶναι ἐλάχιστες¹¹³. Ὁ Βερνάρδος πέθανε στίς 20 Σεπτεμβρίου κατά τή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ *in Achaia provincia*¹¹⁴. Ὁ Φιλάγαθος ἔφθασε στήν Κωνσταντινούπολη καί ἔφερε σέ πέρας τήν ἀποστολή του διαπραγματευόμενος μέ τόν Βασίλειο Β', πού κατά τά τέλη τοῦ 995 εἶχε ἐπιστρέψει στήν πρωτεύουσα, μετά ἀπό μία ἐπιτυχημένη ἐκστρατεία στήν Συρία¹¹⁵. Ὁ αὐτοκράτωρ δέν συμφώνησε γιά τό συνοικέσιο, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Φιλάγαθος δέν εἰσέπραξε καί ἄρνηση. Ὁ Βασίλειος Β' ἤθελε μᾶλλον νά παρατείνει τίς διαπραγματεύσεις, ἕως ὅτου διαπιστώσει ἂν ὁ νεαρός Ὁθων θά κατόρθωνε νά ἐλέγξει τήν Ἰταλία, ὅπως οἱ δύο προκάτοχοί του, καί κατόπιν, ἀναλόγως τῶν ἐξελίξεων, νά καθορίσει τά ἀνταλλάγματα πού θά ζητοῦσε. Γιά τό περιεχόμενο τῶν διαπραγματεύσεων μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νά γίνουν. Τό γεγονός ὅτι μετά ἀπό λίγα χρόνια ὁ Βασίλειος Β' ἔδωσε τήν ἔγκρισή του γιά τό γάμο συνηγορεῖ γιά τό ὅτι τά σημεία τριβῆς δέν ἦταν τόσο σημαντικά. Ἀπό τήν πλευρά του ὁ Ὁθων ΙΙΙ δέν ἔδειξε ποτέ ὅτι εἶχε βλέψεις κατά τῶν βυζαντινῶν κτήσεων στήν Ἰταλία.

Ὅτι οἱ διαπραγματεύσεις εἶχαν προχωρήσει συνάγεται καί ἀπό τήν ἐπιστολή 3 τοῦ Λέοντος Συνάδων, ὅπου αὐτός, μιλώντας γιά τήν πρεσβεία του στόν Ὁθωνα λέγει: *Τὰ τῆς συμπενθερίας ἐλαλήσαμεν καί, εἰ μὴ ἡμεῖς ἐκωλύσαμεν, οὐδέν ἂν ἐκώλυε τοῦ μὴ τήν συμπενθερίαν διὰ μιᾶς εὐκόλως προβῆναι*¹¹⁶. Οἱ συνομιλίες πάντως θά συνεχίζονταν ἀπό βυζαντινὴ πρεσβεία στήν Δύση.

Γ. Η ΡΩΜΑΙΚΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ, Η ΑΝΑΡΡΗΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΑΓΑΘΟΥ ΣΤΟΝ ΠΑΠΙΚΟ ΘΡΟΝΟ ΚΑΙ Ο ΛΕΩΝ ΣΥΝΑΔΩΝ

Ἐχουμε σαφὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Φιλάγαθος καί ὁ βυζαντινὸς πρέσβυς Λέων ξεκίνησαν γιά τήν Δύση τό ἐνωρίτερο ἀρχές Ἰουλίου 996¹¹⁷. Ὁ Λέων ἔφερε

112. *Reg. Otto III*, 1135 b.

113. *Annales Hildesheimenses*, a. 995, σ. 91: *Iohannes quoque Placentinus et Bernwardus Wirzburgensis episcopi, Constantinopolim ex latere regis, ut sponsam illi inde peterent, directi sunt.*

114. *Ekkehard, Chron. Wirzburgensis*, MGH, SS VI, σ. 29. *Annales Quedlinburgenses*, a. 996 σ. 73, Thietmar, IV c. 19 σ. 776. Ἴδὲ καί *Reg. Otto III*, 1146 a, Holtzmann, σ. 312.

115. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 439 ἐ.

116. Στ. 8 ἐέ.

117. Λέων Συνάδων, ἐπιστ. 9, στ. 5, καί ὅχι ὅπως δέχεται ὁ Zimmermann, *Papstregesten* II, 767, τό ἀργότερο ἀρχές θέρους.

μαζί του ἐπιστολή τοῦ νέου πατριάρχη Σισινίου γιά τόν πάπα Ἰωάννη XV, πού πέθανε ἀρχές Ἀπριλίου τοῦ ἴδιου ἔτους¹¹⁸. Θά ὑπέθετε κανεῖς ὅτι στήν Κωνσταντινούπολη τότε ἀγνοοῦσαν τόν θάνατο τοῦ Ἰωάννου. Ἐπειδή ὅμως τό χρονικό διάστημα ἀπό τόν Ἀπρίλιο μέχρι τόν Ἰούλιο εἶναι ἀρκετά μεγάλο, δέν ἀποκλείεται ὁ θάνατος νά εἶχε γίνει ἤδη γνωστός στήν Κωνσταντινούπολη. Τό γράμμα τοῦ πατριάρχη θά εἶχε ἤδη γραφεῖ καί δέν ὑπῆρχε λόγος νά ἀλλάξει τίποτα, ἐφόσον τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι ἀνήγγειλε ἀπλῶς τήν ἐκλογή τοῦ Σισινίου καί πιστοποιοῦσε τήν ὑπαρξη κανονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς δύο ἑδρες¹¹⁹. Ἡ ἀποστολή τέτοιου εἶδους ἐπιστολῶν, ἐνθρονιστηρίων, ἦταν καί τό τυπικό ἀλλά ἐπιβεβλημένο. Τό ἐξαιρετικό στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ὅτι τήν ἐπιστολή ἀνέλαβε νά μεταφέρει μία σημαντική προσωπικότητα, ἕνας πρέσβυς τοῦ αὐτοκράτορος ὁ ὁποῖος κατόπιν θά βάδιζε πρὸς συνάντηση τοῦ Γερμανοῦ ἡγεμόνος. Αὐτό ὅπωςδήποτε δέν ἦταν τυχαῖο. Ὁ Λέων θά ἔπρεπε κανονικά νά ἀποβιβάσθῃ σέ κάποιον λιμένα τῆς Β. Ἰταλίας καί νά σπεύσει πρὸς συνάντηση τοῦ Ὁθωνος. Μέ τό πρόσχημα τῆς παραδόσεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη ὅμως, μετέβηκε στή Ρώμη ἔχοντας βέβαια τήν ἐντολή τοῦ Βασιλείου Β' νά βολιδοσκοπήσει τήν κατάσταση, ἀλλά καί νά ἐνεργήσει πρὸς τό συμφέρον τοῦ Κράτους.

Ὁ Λέων αὐτός ταυτίσθηκε ἀρχικά ἀπό μερικούς ἐρευνητές μέ τόν ἱστοριογράφο Λέοντα Διάκονο, πρᾶγμα πού στή συνέχεια ἀπορρίφθηκε¹²⁰. Ὁ Λέων, μητροπολίτης Συνάδων, ἔχει σαφῶς μεγαλύτερη ἡλικία ἀπό τόν Διάκονο, ὅπως συνάγεται ἀπό τήν ἐπιστολή 13. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Λέοντος Συνάδων, καί συγκεκριμένα τά δεκατρία γράμματα πού ἀναφέρονται στήν πρεσβεία του στήν Δύση, ἀποτελοῦν σημαντική πηγή γιά τά γεγονότα πού ἐξετάζουμε¹²¹. Ὁ συγγραφέας δέν εἶναι ἀπό ἄλλου γνωστός. Γιά τήν οἰκογένειά του γνωρίζουμε λίγα πράγματα ἀπό τίς ἐπιστολές του, ἀλλά σχεδόν τίποτα γιά τήν σταδιοδρομία του, γιά τήν ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου καί γιά τήν ἀνάληψη τοῦ ἀξιώματος τοῦ συγέλλου. Ἐπειδή στό *De cerimoniis* τοῦ Πορφυρογεννήτου ὁ σύγκελλος εἶναι μόνο ἕνας καί τήν ἐποχή πού ὁ Λέων ἔφερε τόν τίτλο ὑπῆρχε καί ἄλλος, ὁ Στέφανος Νικομηδείας, ὁ ὁποῖος πέθανε τό 1003, ὁ Darrouzès ὑπέθεσε ὅτι ὁ δεύτερος τίτλος δημιουργήθηκε εἰδικά γιά τόν Λέοντα¹²². Δέν ξέρουμε πάντως

118. Λέων Συνάδων, ἐπιστ. 11, σ. 16, στ. 25.

119. J. Darrouzès, *Epistoliers Byzantins du Xe siècle* (= Archives de l'Orient Chrétien 6), Παρίσι 1960, σ. 42. Στό ἑξῆς: Darrouzès.

120. Ἰδὲ *Papstregesten* II, 767. Ὁ Schramm, Neun Briefe des byzantinischen Gesandten Leo von seiner Reise zu Otto III aus den Jahren 997-998, *Byz. Zeitschr.* 25 (1925) 91 (στό ἑξῆς: Briefe), ἄφησε ἀνοιχτή τήν δυνατότητα αὐτή. Ἰδὲ καί Darrouzès σ. 41 ἐέ. καί Vinson, σ. X ἐέ.

121. Τά ἐννέα ἀπό αὐτά δημοσιεύθηκαν ἀπό τόν Α. Σακελλίωνα ἐν: *Σωτήρ*, τ. 15, σ. 115 ἐέ καί κατόπιν ἀπό τόν Schramm, Briefe. Τό σύνολο τῆς ἐπιστολογραφίας του ἐκδόθηκε ὑπό J. Darrouzès καί M. P. Vinson (ἰδὲ παραπάνω). Στήν παροῦσα ἐργασία οἱ παραπομπές βασίζονται στήν ἐκδοση τῆς Vinson πού εἶναι καί ἡ πλέον πρόσφατη.

122. Σ. 41.

ἄν τὸν ἔλαβε πρὸ τῆς ἀποστολῆς του ἢ κατόπιν, σάν ἀνταμοιβή.

Ἡ προσωπικότητά του, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στίς ἐπιστολές του, ταιριάζει περισσότερο σέ ἓναν ἄνθρωπο τοῦ κόσμου παρά σέ ἓναν κληρικό¹²³. Κάτοχος τῆς κλασσικῆς παιδείας, διαθέτει ἰσχυρὴ αἴσθηση τοῦ χιουῆμορ πού φθάνει μέχρι σαρκασμοῦ, ἐνῶ ὅταν περιγράφει τὸ μαρτύριο τοῦ Φιλαγάθου γίνεται κυνικός καὶ ἀνάληγτος. Ἐμπειρος στίς πολιτικές ὑποθέσεις γνωρίζει νὰ κινεῖται ἄνετα σέ αὐλικὸ περιβάλλον. Φαίνεται πὼς ἰδιαίτερα καλλιεργοῦσε σχέσεις μέ ἀξιωματούχους τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐνῶ μέ τὴν ἐπιστολὴ 43 ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα ὑπερασπιζόμενος τὴν πτωχή, ὅπως ἰσχυρίζεται, μητρόπολή του. Στίς ἐπιστολές 53 καὶ 54 γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Λέοντος ἀπὸ μία σύνοδο πού θά ἐξέλεγε πατριάρχη. Δέν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς συνέβηκε αὐτό. Ἡ Vinson τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 996 ὁπότε ὁ πατριάρχης πού ἐκλέχθηκε εἶναι ὁ Σισίνιος¹²⁴. Ὑποθέτει λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνάληψη τῆς πρεσβείας ἀποτελέσει ἀντάλλαγμα γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Λέοντος ἀπὸ τὴν σύνοδο¹²⁵. Αὐτὸ θά ἱκανοποιοῦσε καὶ τὸν Λέοντα ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀντιπάλους τῆς παρατάξεώς του, διότι αὐτὴ θά ἐξασθενοῦσε λόγω τῆς ἀπουσίας τοῦ πιθανοῦ ἡγέτη τῆς Λέοντος. Αὐτὰ βέβαια παραμένουν δύσκολα ἐξακριβώσιμες ὑποθέσεις. Ἡ Vinson πιστεύει πάντως ὅτι ἡ θέση τοῦ μητροπολίτη Συνάδων πρέπει νὰ κριθεῖ μέ μέτρο τὴν διπλωματικὴ ἀποστολὴ πού ἀνέλαβε. Κατ' αὐτὴν, ὁ Βασίλειος Β' εἶχε τοποθετήσει τίς ἰταλικές ὑποθέσεις πολὺ χαμηλὰ στὴν κλίμακα τῶν προτεραιοτήτων του. Ἐδῶ θά παρατηρούσαμε ὅτι ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ στρατιωτικές δυνατότητες τοῦ κράτους στὴν Ἰταλία ἦταν περιορισμένες, οἱ διπλωματικές δραστηριότητες ἀποκτοῦσαν ἰδιαίτερη βαρύτητα καὶ ἀπαιτοῦσαν χειρισμὸ ἀπὸ κάποιον ὑψηλοῦ ἐπιπέδου διπλωμάτη.

Ὁ Λέων στὴν ἐπιστολογραφία του ἐξυβρίζει μέ τὰ χειρότερα λόγια τὸν συνταξιδιώτη του Φιλάγαθο. Ὁ Schramm παρατηρεῖ ὅτι, ἐφόσον ὁ Φιλάγαθος, ὅπως θά περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἓναν πρέσβυ, θά ἀπέφυγε νὰ δημιουργήσει προσωπικούς ἐχθρούς, τότε θά ἔγινε ἀντιπαθὴς ἐπειδὴ, ὅπως παλαιότερα ὁ Λιουτπράνδος, ὑπερασπίσθηκε τίς ἀξιώσεις τοῦ κυρίου του ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου¹²⁶. Παράλληλα βέβαια θά ἐξῆρε τὴν εὐσέβεια, τὴν δύναμη, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν παιδεία τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ προέλευση τοῦ Φιλαγάθου τὸν ἔκανε καλὺτερο γνώστη τῆς εὐθιξίας τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὸν Λιουτπράνδο. Μᾶλλον λοιπὸν θά ἀπέφυγε ὑπερβολές ὅμοιες μέ ἐκεῖνες τοῦ ἐπισκόπου Κρεμόνας. Ἴσως ὅμως ὁ ἐγωϊσμός, ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὴ ἀξία του νὰ τὸν ἔκαναν νὰ προκαλέσει κάποιους ἀπὸ τοὺς Bu-

123. Περί τοῦ Λέοντος ἰδέ Darrouzès, σ. 41 ἐέ. καὶ Vinson, σ. X ἐέ.

124. Ἡ ὑπόθεση, κατὰ τὴν Vinson σ. 134 ἐ., ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖο ἀντίκτυπο τοῦ σχίσματος τοῦ 906, ἐξαιτίας τοῦ τετάρτου γάμου τοῦ Λέοντος ΣΤ'.

125. Σ. XII.

126. Schramm, *KBP*, σ. 449 ἐ.

ζαντινούς ἀξιωματοῦχους, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τόν Λέοντα Συνάδων. Ἡ ἀντιπάθεια αὐτή, ἐκτός ἀπό τόν προσωπικό της χαρακτήρα ἀποτελεῖ καί ἔνδειξη μιᾶς αὐξανομένης ἀποξενώσεως μεταξύ τῶν λογίων ἀξιωματοῦχων τῆς Δύσεως καί τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς.

Κατά τόν Schramm οἱ εἰδήσεις πού ἔφθαναν ἀπό τήν Ἰταλία κατά τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς τῆς ὀθωνικῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη δημιούργησαν ἀκόμη μεγαλύτερα προβλήματα στίς σχέσεις τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν¹²⁷. Εἶχε μαθευτεῖ ἡ ἀνάρρηση τοῦ Γρηγορίου V στήν ρωμαϊκή ἔδρα; Μᾶλλον ὄχι, ἂν κρίνουμε ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Σισινίου, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω, ἀπευθύνθηκε πρὸς τόν προκάτοχό του Ἰωάννη XV. Ὡς πρὸς τά ἄλλα, τό Βυζάντιο εἶχε ἀναγνωρίσει τούς αὐτοκρατορικούς τίτλους τῶν δύο πρώτων Ὀθόνων καί τό συνοικέσιο σήμαινε ὅτι θά ἔδινε τήν ἔγκρισή του καί γιά τήν αὐτοκρατορική στέψη τοῦ Ὀθωνος III. Πρόβλημα προφανῶς δημιουργοῦσε ἡ ἀνάληψη τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου (*imperator Romanorum*), ἀλλά καί ἡ ἀνάρρηση τοῦ Γρηγορίου V πού ὅμως, κατά πᾶσα πιθανότητα, ἔγινε γνωστή λίγο μετὰ τήν ἀναχώρηση τῶν δύο πρέσβων ἀπό τήν Βασιλεύουσα.

Ὁ Λέων γράφει στήν ἐπιστολή 2, πού συνέταξε κατά τά τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου 998 στὸν Ὑδροῦντα, ὅτι εἶχε ἤδη περάσει δύο χρόνια στήν Ἑσπερία. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή τοῦ 996 τοποθετεῖται ἡ ἄφιξη αὐτοῦ καί τοῦ Φιλαγάθου στήν Ἰταλία¹²⁸. Ὅταν οἱ δύο πρέσβεις ἔφθαναν στήν Ἰταλία, ἡ Ρώμη ξέφευγε ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ Ὀθωνος. Φαίνεται ὅτι ἤδη ἑνωρὶς εἶχαν δημιουργηθεῖ διχογνωμίες μεταξύ τῶν δύο ἐξαδέλφων, τοῦ αὐτοκράτορος καί τοῦ πάπα, ὅσον ἀφορᾷ τά παπικά προνόμια καί ἰδίως τίς παπικὲς ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Πενταπόλεως. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ὀθων III δέν ἀνανέωσε τά διπλώματα τῶν προκατόχων του (*Ottonianum*) πού ἀναγνώριζαν τά παπικά προνόμια. Ὁ Γρηγόριος V ἀπὸ τήν πλευρά του, ὑπὸ τήν ἐπίδραση τῆς παραδόσεως τῆς κουρίας, δέν ἔδειξε διάθεση νά ὑποχωρήσει, ἀξιωνοντας τήν ἀποκατάσταση τῆς Πενταπόλεως στίς παπικὲς κτήσεις. Ἡ διαφωνία αὐτὴ δείχνει βέβαια τίς ἀντιλήψεις τοῦ Ὀθωνος III γιά τίς σχέσεις τῶν δύο ἐξουσίων. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἴσως ὅμως καί γιά λόγους ὑγείας, ὁ αὐτοκράτορας ἐγκατέλειψε στίς ἀρχὲς Ἰουνίου τοῦ 996 τήν Ρώμη κινούμενος πρὸς Βορρᾶ¹²⁹. Στίς ἀρχὲς Ἰουλίου ἀπευθύνθηκε μὲ ἔγγραφό του πρὸς τόν Γρηγόριο καί τοῦ ἀνακοίνωσε ὅτι γιά λόγους ὑγείας ἦταν ἀναγκασμένος νά ἀναχωρήσει γιά τήν Γερμανία, ἀλλά τοῦ ἄφηνε γιά τήν προστασία του τόν μαργράβο Οὐγὸ τῆς Τοσκάνης καί τόν κόμιτα Κονράδο τοῦ Σπολέ-

127. Schramm, *KBP*, σ. 449 ἔ.

128. Τέλος Ὀκτωβρίου τοῦ 996 κατά τούς ἐκδότες τῶν *Reg. Otto III*, 1210 f., ἰδὲ καί *Papstregesten II*, 784.

129. Holtzmann, σ. 319, Gebhardt, σ. 269, *Reg. Otto III*, 1189 b.

του¹³⁰.

Ἀπό αὐτό συμπεραίνει κανείς ὅτι ὁ Γρηγόριος V εἶχε ἀντιληφθεῖ τήν ἐπικίνδυνη θέση, στήν ὁποία βρισκόταν ὁ ἴδιος στή Ρώμη καί εἶχε ζητήσει ἀπό τόν Ὁθωνα νά παρατείνει τήν παραμονή του γιά κάποιο διάστημα ἀκόμη. Μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ αὐτοκράτορος, τό ἀντιγερμανικό κόμμα τῆς πόλεως, ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ Κρησκεντίου II, ἐνίσχυσε γρήγορα τήν θέση του καί τόν Ὁκτώβριο τοῦ 996 ἐξεγέρθηκε. Οἱ πηγές δέν μᾶς δίνουν λεπτομέρειες, ἀναφέροντας μόνο τήν ἐκδίωξη τοῦ Γρηγορίου V ἀπό τόν Κρησκέντιο καί προσθέτοντας, οἱ περισσότερες, καί τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου στόν παπικό θρόνο, πρᾶγμα πού συνέβη μῆνες ἀργότερα¹³¹. Ὁ πάπας ἔμεινε γιά ἓνα διάστημα κοντά στήν Ρώμη καί ἐπιχείρησε, μέ τοπικές δυνάμεις, δύο φορές νά τήν ἀνακαταλάβει, χωρίς ἐπιτυχία¹³². Κατόπιν στράφηκε πρὸς τό Σπολέτο, προφανῶς γιά νά συγκεντρώσει καί ἄλλες δυνάμεις.

Ἡ χύρια αἰτία τῆς ἐξεγέρσεως πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς ἐσωτερικές συνθήκες τῆς Ρώμης. Τό γεγονός ὅτι ὁ πάπας ἦταν ξένος, ἔπαιξε ὅπωςδήποτε σημαντικό ρόλο. Κατά τό παρελθόν ὅλοι οἱ πάπες εἶχαν προϋπηρετήσει στήν ρωμαϊκή ἐκκλησία, ἦταν ἐξοικειωμένοι μέ τό περιβάλλον καί εἶχαν ἐγγύριες φιλίες. Ἐκτός αὐτοῦ ἓνα τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἴσως τό σημαντικότερο, δέν ἦταν διατεθειμένο νά δεχθεῖ κάτι περισσότερο ἀπό μία ὀνομαστική ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορος. Παρόμοια ἀντίδραση στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία θά ἐκδηλωθεῖ στό μέλλον ἔντονη στήν Β. Ἰταλία. Σ' αὐτό ἐρχόταν νά προστεθεῖ ἡ ἐπιθυμία τῶν ρωμαίων εὐγενῶν νά περιορίσουν τόν πάπα στά πνευματικά του καθήκοντα. Ἡ ἐπισκοπική κυριαρχία ἐπὶ τῶν πόλεων ἦταν δυσκολότερο νά ἐπιβληθεῖ στήν Ἰταλία, διότι ἐκεῖ, ἀντίθετα μέ ἄλλες περιοχές τῆς Δύσεως, ἡ πόλη παρέμενε κατοικία τῶν εὐγενῶν καί διοικητικό, κοινωνικό καί οἰκονομικό κέντρο. Δέν θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά δεχθοῦμε ὅτι τό ἀντιγερμανικό κόμμα τῆς Ρώμης εἶχε κάποια ταυτότητα ἀντιλήψεων μέ τό Βυζάντιο στό σημαντικό θέμα τῆς ἐπισκοπικῆς ἐξουσίας: στήν αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἴσχυσε πάντοτε ἡ ἀρχή ὅτι ἐξουσία πολιτική καί σχῆμα ἱερατικό δέν συμβιβάζονται.

Μετά τήν ἄφιξη στήν Νότιο Ἰταλία ὁ Φιλάγαθος συνέχισε τό ταξίδι του, πιθανώτατα διά θαλάσσης, πρὸς τήν Πλακεντία. Ἐπίσημο ἔγγραφο μέ ἡμερομηνία 30 Νοεμβρίου 996, πού συντάχθηκε μέ ἐντολή του, πιστοποιεῖ ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πλακεντίας βρισκόταν τήν περίοδο ἐκείνη στήν ἔδρα του ἢ στή μονή τῆς Νονάντολα. Φαίνεται ὅτι τότε συντάχθηκαν ἐπίσης κάποια πλαστά

130. DO III, 228, *Papstregesten* II, 766, *Reg. Otto III*, 1195.

131. *Annales Quedlinburgenses*, a. 997, σ. 74, *Annales Hildesheimenses*, a. 997, σ. 91, Thietmar, *Chron.*, IV 21, σ. 776, Rodulfus Glaber, I, σ. 56. Οἱ πηγές συγκεντρωμένες ἐν: *Papstregesten* II, 772.

132. *Papstregesten* II, 774, *Reg. Otto III*, 1210 d.

ἔγγραφα, πού ἀφοροῦσαν τήν ἰδιοκτησία τῆς μονῆς καί στάλθηκαν στόν αὐτοκράτορα γιά ἐπικύρωση. Βέβαιο εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Φιλάγαθος ἔστειλε στόν κύριό του ἀναφορά γιά τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς του¹³³.

Εἶπαμε παραπάνω ὅτι ἡ ἀνάρρηση τοῦ Γρηγορίου V, ὅπως ἐπίσης καί ἡ αὐτοκρατορική στέψη τοῦ Ὁθωνος III, μᾶλλον δέν εἶχαν μαθευτεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀνέμενε λοιπόν ὁ Λέων στήν Ν. Ἰταλία νέες ὁδηγίες ἀπό τήν πρωτεύουσα, πρίν ἀναχωρήσει γιά τή Ρώμη; Πάντως περί τόν Νοέμβριο τοῦ 996 πρέπει νά βρισκόταν ἤδη ἐκεῖ. Δέν ἐπρόκειτο γιά ἕναν ἀπλό σταθμό τοῦ ταξιδιοῦ του. Ἡ παραμονή του στήν Αἰώνια Πόλη συνδεόταν στενά μέ τήν ἀποστολή του. Ὁ ἴδιος ὑπονοεῖ στήν ἐπιστολή 3 ὅτι αὕτη ἡ τελευταία ἦταν διττῆς φύσεως καί δέν ἐξαντλοῦνταν στήν διαπραγματεύση τοῦ συνοικεσίου: τήν γάρ πρώτην γεῦσιν, ἦν ἐν τῇ Πόλει ἐπέμψαμεν (οἶδας ὁ λέγω ὁ νοῦς ὁ ὀξύτατος) γνόντες ὡς ἀηδὴς ὑμῖν φανεῖται, ἐτέραν μετήλθομεν τήν τῆς συμπενθερίας καί ἐν Φραγγίᾳ διὰ τριῶν μηνῶν ἀπὸ Ρώμης εἰσήλθομεν...¹³⁴

Αὐτό πού ὑπονοεῖται εἶναι ὅτι ὁ Λέων ὀφείλε νά ἐπέμβει στίς ρωμαϊκές ἐξελίξεις. Διότι βέβαια ὁ ἔλεγχος τῆς Ρώμης καί τῆς ρωμαϊκῆς ἑδρας ἔπαιξε σημαντικώτατο ρόλο στίς σχέσεις τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ λίγες μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Λέοντος γιά τίς ἀπόψεις του περί τῆς Ρώμης. Γί' αὐτόν, ἡ παλαιά πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας παραμένει ἀντικείμενο σεβασμοῦ, διεκτραγωδεῖται ὅμως ὁ ξεπεσμός της¹³⁵. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ μεγάλη ἔκταση καί τά ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς πόλεως τοῦ ἔκαναν ἰσχυρή ἐντύπωση. Στήν Ρώμη ἔμεινε ὁ Λέων μέχρι τόν Αὐγουστο τοῦ 997. Συγκεκριμένα πράγματα γιά τήν δράση του ὅλους αὐτούς τούς μῆνες γνωρίζουμε λίγα. Γιά τίς διαβουλεύσεις πού ὅπωςδήποτε εἶχε μέ τόν Κρησκέντιο μιλά μόνο ἔμμεσα, στήν ἐπιστολή 11, πού γράφηκε τήν ἀνοιξη τοῦ 997¹³⁶. Πάντως, ἐνῶ δέν μετρᾷ τίς λέξεις του ὅταν πρόκειται νά κακολογήσει τόν Φιλάγαθο, δέν ἐκφράζεται οὔτε μία φορά δυσμενῶς γιά τόν Κρησκέντιο καί τούς κατοίκους τῆς Ρώμης.

Οἱ ἀνατροπές τῶν κυβερνώντων στήν Ρώμη συνοδεύονταν κατὰ κανόνα ἀπό ἀναρρήσεις νέων παπῶν. Εἶναι λοιπόν ἀξιοπεριέργο ὅτι τήν φορά αὕτη ἡ παράταξη τοῦ Κρησκεντίου δέν ἔδειξε νά βιάζεται. Αὐτό βέβαια δέν ὀφειλόταν σέ

133. *Reg. Otto III*, 1210 f.

134. Ἀλλά καί σέ ἄλλο σημεῖο, στήν ἐπιστολή 4, ἐμφανίζονται οἱ δύο ἀποστολές: Καί γάρ πρῶτον μὲν ἐκεῖνα ἃ ἤκουσας ἐμελετήθησαν καί ἐσκευάσθησαν, ἔπειτα ἐν Φραγγίᾳ συνελθόντες...

135. Ἐπιστ. 9: Τὴν γάρ Ρώμην εἶδον, πρᾶγμα μέγα, σοφὸν καὶ ὑπέρογκον καὶ ἄνδρα μὴ ἔχουσιν.

Ἐπιστ. 11: Τὴν ἱερὰν ἐκείνην καὶ θαυμασίαν γραφὴν, ὡς εἶπεν στήλην ὀρθοδοξίας, οὐδεὶς εὐρέθη πάπας ἅγιος ὑποδέξασθαι καὶ τιμῆσαι... Ὁ Schramm, *KBP*, σ. 453, θεωρεῖ ὅτι ὁ Λέων ἐκφράζει ἀντιπάθεια κατὰ τῶν Ρωμαίων πρᾶγμα πού δέν εἶναι ἀκριβές.

136. Στ. 20 ἐ.

ἔλλειψη ὑποψηφίων¹³⁷. Ἄν ἀπό τόν Σεπτέμβριο μέχρι τόν Φεβρουάριο ἡ ρωμαϊκή ἔδρα ἔμεινε κενή οἱ λόγοι εἶναι περισσότερο πολυπλοκοί. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ σαξωνική δυναστεία θεωροῦσε βέβαια τήν Ρώμη μέρος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς, ἀλλά μέχρι τόν Ὅθωνα III δέν εἶχε ἐπιχειρήσει νά ἐπιβάλλει τήν ἄμεση κυριαρχία τῆς ἐκεῖ. Ἀπό τήν μεριά τῆς ἡ ρωμαϊκή ἀριστοκρατία δέν εἶχε ἀντίρρηση νά ἀναγνωρίσει μιά θεωρητική αὐτοκρατορική ἐπικυριαρχία. Ἐπομένως στό σημεῖο αὐτό ἕνας συμβιβασμός δέν ἦταν ἀδύνατος. Ἡ ἀνακήρυξη ὁμως ἑνός πάπα σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐκπεφρασμένη αὐτοκρατορική βούληση προσέβαλλε εὐθέως τά αὐτοκρατορικά δικαιώματα, ὅπως αὐτά εἶχαν διακηρυχθεῖ ἀπό τόν Ὅθωνα I¹³⁸. Ὁ Ὅθων III ἦταν, ὅπως φάνηκε κατόπιν, ἀποφασισμένος νά ἐπιβάλλει τόν ἑλεγχό του τόσο ἐπὶ τῆς παπικῆς ἐκλογῆς ὅσο καί ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ρώμης. Αὐτό ἴσως δέν εἶχε γίνει ἀκόμη ἐντελῶς σαφές ἀλλά οὕτως ἢ ἄλλως δέν ἦταν δυνατό νά γίνει δεκτό ἀπό τοὺς Ρωμαίους.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι ἡ μὴ ἐκλογή νέου ποντίφηκα σήμαινε ὅτι ὁ Κρησκέντιος καί ἡ παράταξή του προσπαθοῦσε νά ἀποφύγει νά προκαλέσει περισσότερο τόν αὐτοκράτορα. Θά περάσουν μῆνες μέχρις ὅτου ὁ Κρησκέντιος ἀναγκασθεῖ ὑπὸ τήν πίεση τῶν γεγονότων νά προχωρήσει στήν ἐκλογή πάπα. Οἱ λόγοι πού τόν ὀδήγησαν στήν ἀπόφαση αὕτη εἶναι οἱ ἑξῆς: ἡ ἐκδίωξη τοῦ Γρηγορίου V ἀπό τήν Ρώμη ἀλλά καί ἡ μὴ ἀντικατάστασή του ἀποτελοῦσε μιά ἀνωμαλία πού γινόταν αἰσθητή σ' ὁλόκληρη τῇ Δύσει. Ἐκτός αὐτοῦ ὁ Γρηγόριος δέν ἔμεινε ἀδρανής, ἀλλά, μετά τίς δύο ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειές του νά ἀνακαταλάβει τῇ Ρώμη, στράφηκε πρὸς Βορρᾶ καί, ἐρχόμενος σέ ἐπαφή μέ τοὺς ἰσχυροὺς ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους τῆς Β. Ἰταλίας, ἐπιδόθηκε στήν κινητοποίηση τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου. Στήν πρωτεύουσα Παβία συγκάλεσε σύνοδο μέ βασικό σκοπὸ τήν καταδίκη τῶν στασιαστῶν¹³⁹. Χρειαζόταν λοιπόν ὁ Κρησκέντιος ἕναν πάπα γιά νά τόν ἀντιπαρατάξει στὸν Γρηγόριο V.

Στό σημεῖο αὐτό γίνεται αἰσθητὸς ὁ ρόλος τοῦ Βυζαντινοῦ πρέσβυ ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἔπρεπε νά μεταβεῖ πρὸς συνάντηση τοῦ αὐτοκράτορος, παρέμεινε γιά πολὺς μῆνες στήν Ρώμη. Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι ὁ Λέων διατηροῦσε καλές σχέσεις μέ τόν Κρησκέντιο, ἂν καί ἐλάχιστες ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ βρῖσκουμε στὶς ἐπιστολές του¹⁴⁰. Βεβαιώνει ὁμως ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ἰδίου στήν ἐκλογή τοῦ

137. Δέν ἀκοῦμε ἐπίσης τίποτε γιά μιά ἐπίσημη καθάριση τοῦ Γρηγορίου V. H. Zimmermann, *Papstabsetzungen des Mittelalters*, Γκράτς-Βιέννη-Κολωνία 1968, σ. 105. Στό ἐξῆς: Zimmermann, *Papstabsetzungen*.

138. Amman, σ. 52, 53, ὑπόσημ. 5. Ὑποτίθεται μάλιστα ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ὑποσχέθηκαν τὸ 963 ἐνὸρκως στὸν Ὅθωνα I ὅτι στό μέλλον δέν θά ἐξέλεγαν πάπα χωρίς τήν συγκατάθεσή του, ἡ ἐκείνῃ τοῦ υἱοῦ του. Ἔτσι θά ἐξομοιωνόταν ἡ παπικὴ ἐκλογή μέ τίς ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων τῆς Γερμανίας, ἰδέ H. Zimmermann, *Das Papsttum im Mittelalter* (= UTB 1151), Στουτγκάρδη 1981, σ. 102.

139. *Papstregesten* II, σ. 780, 781, 783, 786.

140. Μιά τέτοια βρῖσκουμε ἴσως στήν ἐπιστολὴ 5 (τῷ κυρ Μύρωνι) ὅπου ὁ Λέων λέγει: *Οὐκ ἐμὸν ἐγένετο, πνευματικὴ ἀδελφέ, τὸ τούτω ἡ ἐκείνῃ προσρῆναι ἀλλ' οὕτω συμβάντι ἐγὼ ἡκολού-*

Φιλαγάθου ὑπῆρξε σημαντικός¹⁴¹. Ἀπό τούς ισχυρισμούς αὐτούς δέν ἀπουσιάζει ἴσως κάποια δόση υπερβολῆς, κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος ὅμως πρέπει νά τούς θεωρήσουμε βάσιμους. Ὁ Λέων δέν θά μπορούσε νά μεταδίδει ἀνακρίβειες σέ ἀνωτάτους ἀξιωματούχους πού εἶχαν οἱ ἴδιοι καί ἄλλες πηγές πληροφοριῶν. Ἀλλά οὔτε καί τήν δυνατότητά του νά ἐπηρεάσει τίς ἐξελιξίσεις πρέπει νά ὑποτιμήσουμε, ἐφ' ὅσον ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς μόνης δυνάμεως πού μπορούσε νά βοηθήσει τούς Ρωμαίους. "Ὅλες οἱ ἐνδείξεις λοιπόν μᾶς υποχρεώνουν νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Λέων ἦταν ἐκεῖνος πού, ὅταν ὁ Κρησκέντιος ἀποφάσισε κατὰ τό τέλος τοῦ 996 νά ἀνακηρύξει πάπα, πρότεινε τόν Φιλάγαθο. Εἶχε ἄλλωστε τήν εὐκαιρία νά τόν γνωρίσει καλά κατὰ τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς ἐκεῖνου στήν Κωνσταντινούπολη καί κατὰ τήν διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ πρός τήν Ἰταλία καί νά βολιδοσκοπήσει τίς προθέσεις του.

Πῶς συνέβηκε τώρα καί ὁ εὐνοούμενος τῆς Θεοφανοῦς καί ἀπαραίτητος σύμβουλος τῆς γερμανικῆς αὐλῆς συνεργάστηκε μέ τόν Κρησκέντιο¹⁴²; Ὅπως εἶδαμε ὁ Φιλάγαθος εἶχε ἐπιστρέψει στήν Πλακεντία καί ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἀρχιεπισκοπή του καί τήν μονή τῆς Νονάντολα. Ἦδη ὅμως μέ τήν ἐπιστροφή του παρατηροῦμε κάποια ἐνδειξη ψυχράνσεως τῶν σχέσεών του μέ τόν αὐτοκράτορα: θά περίμενε βέβαια κανεῖς ὅτι ὁ Φιλάγαθος, πού κατὰ τά προηγούμενα ἔτη κινοῦνταν συνεχῶς μεταξύ Ἰταλίας καί Γερμανίας, θά ἔσπευδε νά συναντήσει τήν αὐτοκρατορική αὐλή, τώρα μάλιστα πού εἶχε δημιουργηθεῖ τό ρωμαϊκό πρόβλημα. Ἀντ' αὐτοῦ περιορίστηκε νά ἀποστείλει στόν Ὁθωνα ΙΙΙ τήν ἀναφορά του. Στούς μῆνες πού θά ἀκολουθήσουν οἱ παρόμοιες ἐνδείξεις θά πληθύνουν. Ποιοί εἶναι οἱ λόγοι τῆς στάσεως τοῦ Φιλαγάθου; Βέβαια οἱ πηγές τοῦ προσάπτουν κάθε εἶδους μομφή καί τόν παρουσιάζουν ἱκανό γιά κάθε ἀνοσιούργημα¹⁴³. Ἀπάντηση στίς κατηγορίες αὐτές ἀποτελεῖ τό ἐνδιαφέρον πού ἔδειξε γι' αὐτόν μετά τήν πτώση του ὁ συμπολίτης του ἅγιος Νεῖλος ὁ Νέος. Δύσκολα θά ἐνδιαφερόταν γιά τόν Φιλάγαθο ἂν ἦταν ἓνα τέρας, ὅπως τόν παρουσιάζουν. Ἀλλά καί ὁ Βίος τοῦ Νεῖλου μιᾶ γιά ἓνα ἐλάττωμά του, τήν υπερβολική φιλοδοξία του¹⁴⁴.

Φαίνεται ὅτι οἱ ἀνακατατάξεις πού προκάλεσε ἡ ἐνηλικίωση τοῦ Ὁθωνος

θησα. Αὐτή ἡ ἐπιστολή γράφηκε μάλλον λίγο μετά τήν ἀφιξη στή Ρώμη καί ὄχι τήν ἀνοιξη τοῦ 997, ὅπως πιστεύει ὁ Schramm, *Briefe*, σ. 97, ἐφ' ὅσον δέν ἀναφέρει τίποτε γιά τό ἐπεισόδιο Φιλαγάθου, τήν συμμετοχή του στό ὁποῖο τονίζει σέ ἄλλες ἐπιστολές.

141. Ἐπιστ. 6 (πρός τόν ἐπιστάριο Ἰωάννη): καταγελᾶν δὲ νῦν ὑπονοῶ σε ἀκούσαντι ὅτι πάπαν τόν Φιλάγαθον προχειρισάμην, ὃν ἔδει με καί ἀποπνίξαι, καί προσεπειπεῖν τὸ ἄξιον, τὸν μυρίων σκηπτῶν ἄξιον. Ἰδέ καί ἐπιστ. 8, στ. 1 καί 9, στ. 4 ἐ.: ἄνδρα αὐτῇ δέδωκα τὸν ἀρχιεπίσκοπον Φραγκίας τὸν τῷ Ἰουλίῳ τὴν εὐχὴν σου λαβόντα.

142. Ἰδέ καί τήν ἀνάλυση τοῦ Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 106.

143. Ἐκτός ἀπὸ τὸν Λέοντα ἰδέ, *Damiani Epistulae*, II 1, 50, σ. 253, *Annales Quedlinburgenses*, a. 997, σ. 74.

144. Σ. 89.

ὑπῆρξαν τό αἴτιο τῆς στάσεως τοῦ Φιλαγάθου. Ἵσως αὐτός νά εἶχε ἐλπίζει ὅτι θά γινόταν ὁ κορυφαῖος σύμβουλος τοῦ νέου μονάρχη. Οἱ ἐπιλογές τοῦ τελευταίου ὅμως δέν πρέπει νά τόν ἱκανοποίησαν. Ἡ τοποθέτηση ἑνός Γερμανοῦ, τοῦ Heribert σάν καγκελλαρίου τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου προετοίμαζε μία πολιτική στενότερων διοικητικῶν δεσμῶν μέ τήν Γερμανία. Στήν προσπάθειά του αὐτή ὁ Ὅθων III θά στηριχθεῖ στήν Ἐκκλησία, τοποθετώντας καί Γερμανούς ἐπισκόπους στήν Ἰταλία¹⁴⁵. Ὁ Φιλάγαθος εἶχε χωρίς ἀμφιβολία προσωπικές βλέψεις ἐπὶ τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ἡ ἀνάρρηση τοῦ Γρηγορίου V, ἐν ὧσ' ὁ ἴδιος ἦταν στήν Κωνσταντινούπολη, ἀπετέλεσε γι' αὐτόν μία δυσάρεστη ἔκπληξη. Βέβαια δέν μπορούσε νά διαμαρτυρηθεῖ γιά τήν ἐπιλογή ἑνός ἐγγονοῦ τοῦ Ὁθωνος I τοῦ Μεγάλου. Ἀλλά τό γεγονός ἀποτελοῦσε ἔκφραση τῆς αὐξανόμενης ἰσχύος καί τοῦ κύρους τῆς γερμανικῆς ἐκκλησίας καθώς καί τῆς προσπάθειάς της νά ἐλέγξει τήν παπική ἔδρα. Ὑπῆρχαν ὅμως καί ἄλλες ἐξελίξεις πού δέν προμήνυαν τίποτα καλό γιά τήν ἐπιρροή τοῦ Φιλαγάθου στήν αὐτοκρατορική αὐλή. Μεταξύ 994 καί 997 ὁ Ὅθων III ἀπομάκρυνε τό περιβάλλον τῆς μητέρας του καί σχημάτισε τό δικό του. Τόν Νοέμβριο τοῦ 997 ἐτοιμαζόμενος νά ἀναχωρήσει γιά τήν Ἰταλία ὄρισε ἀντιπρόσωπό του τήν θεία του Ματθίλδη, ἡγουμένη τῆς μονῆς τοῦ Quedlinburg. Ἡ ἀπόφαση αὐτή σήμαινε τόν παραμερισμό τοῦ καγκελλαρίου Willigis πού παρέμεινε στή θέση του, ἔχασε ὅμως τήν ἐπιρροή του. Μαζί του παραμερίσθηκε καί ἡ ἀδελφή τοῦ Ὁθωνος III Σοφία. Τό γεγονός αὐτό συνδυάσθηκε μέ τήν προσπάθεια τῆς μονῆς τοῦ Gandersheim νά ἀποσπασθεῖ ἀπό τήν δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Hildesheim, προσπάθεια τήν ὁποία ὑποστήριζε ὁ Willigis¹⁴⁶. Πρέπει ὅμως νά συνδυασθεῖ ἐπίσης μέ τήν αὐλική πολιτική τοῦ μονάρχη, ἀλλά καί μέ τά ἰταλικά γεγονότα. Ἡ Σοφία ἦταν στενά συνδεδεμένη μέ τόν Φιλάγαθο. Οἱ σχέσεις τοῦ τελευταίου μέ τόν Willigis δέν εἶναι γνωστές, εἶχαν ὅμως διατελέσει καί οἱ δύο ἔμπιστοι τῆς Θεοφανούς. Μέ ἀφορμή τήν ἀποστασία τοῦ Φιλαγάθου ὁ Ὅθων κατάφερε τό τελευταῖο πλῆγμα στήν ομάδα τῶν ἐμπιστῶν πού περιέβαλλε τήν μητέρα του. Οἱ ἀλλαγές εἶχαν ἀρχίσει ὅμως ἤδη πρὶν. Τό 996 ἐμφανίζεται στό περιβάλλον τοῦ αὐτοκράτορος ὁ Γερβέρτος τοῦ Ὠριγιάκ καί ἀποκτᾷ σημαντική ἐπιρροή ὁ ἀσκητικός καί διαπνεόμενος ἀπό ἱεραποστολικό ζῆλο Ἀδαλβέρτος τῆς Πράγας¹⁴⁷. Ἵσως ὁ κοσμικός χαρακτήρας τοῦ Φιλαγάθου νά μὴ ταίριαζε μέ τήν ψυχρὸν σύνθεση τοῦ νεαροῦ Ὁθωνος. Ἐνας ἄλλος στή θέση τοῦ Φιλαγάθου θά εἶχε περιορισθεῖ στήν ἀρχιεπισκοπή του· αὐτός ὅμως εἶδε στήν ρωμαϊκή ἐξέγερση τήν εὐκαιρία νά παίξει καί πάλι ἀποφασιστικό πολιτικό ρόλο.

Στίς ἀρχές Φεβρουαρίου τοῦ 997 συνήλθε στήν Παβία ἡ σύνοδος πού εἶχε

145. Holtzmann, σ. 314.

146. *Reg. Otto III*, 1017 e, 1246 e.

147. *Reg. Otto III*, 1210 / Ia.

συγκληθεῖ μέ σκοπό νά λυθεῖ ἐπιτέλους τό ζήτημα τῆς γαλλικῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Ρέιμς, ὅπου ὁ βασιλιάς Ροβέρτος εἶχε ἐκδιώξει τόν γόνου τῶν Καρολιγγείων Ἀρνούλφου καί εἶχε τοποθετήσει τόν Γερβέρτο τοῦ Ὁριγιάχ¹⁴⁸, ἀλλά καί γιά νά ἰσχυροποιηθεῖ ἡ θέση τοῦ Γρηγορίου V ἀπέναντι στήν ἐξέγερση. Ὅσον ἀφορᾷ τά ρωμαϊκά γεγονότα, ἡ σύνοδος ἀφόρισε τόν Κρησκέντιο¹⁴⁹. Εἶναι φανερό ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα νά ἐλέγξει τήν ἐκκλησία τοῦ ἰταλικοῦ *regnum* ἀλλά συγχρόνως καί ἡ μικρή του ἀπήχηση: ἀπό τίς συνοδικές ὑπογραφές φαίνεται ὅτι ἦταν παρόντες οἱ ἀρχιεπίσκοποι τοῦ Μιλάνου Λανδοῦλφος καί τῆς Ραβέννας Ἰωάννης, καθὼς καί οἱ ἐπίσκοποι Παβίας, Ἰβρέας, Πάρμας, Μοδένας, Τουρίνου, Λόντι, Γένουας, Ἀλμπας, Μπρέσκιας, Τορτόνας καί Ἀλμπάνο. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά μιᾶ ἐπαρχιακή σύνοδο¹⁵⁰. Ἀντιπροσωπεῖα τῆς γαλλικῆς ἐκκλησίας δέν ἐμφανίσθηκε, ἂν καί ἐπρόκειτο νά συζητηθοῦν σοβαρά ζητήματα πού τήν ἀφοροῦσαν, διότι ὁ βασιλεὺς Ροβέρτος ἀπαγόρευσε τήν μετάβαση¹⁵¹. Ἐξ ἄλλου ὁ ἐπίσκοπος Πέτρος τῶν Βερκελλῶν ἀπουσίασε ἀπὸ τήν σύνοδο ἐπειδὴ φοβόταν τήν ἐπίθεση τοῦ μαργράβου τῆς Ἰβρέας Ἀρδουίνου¹⁵².

Ἄλλες πληροφορίες μιλοῦν ἔμμεσα γιά ταραχές στήν κεντρική Ἰταλία. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 998 ὁ Ὄθων III εὐρισκόμενος στήν Ραβέννα ἐπεφόρτισε τόν καγκελλάριο Heribert μέ τήν ἐπιβολή τῆς ἀσφαλείας καί τῆς τάξεως στήν περιοχή τοῦ Ἐξαρχάτου, ἐνῶ ὅμοια καθήκοντα ἀνέλαβε ὁ ἐπίσκοπος Λέων στήν περιοχή τοῦ Ρίμινι. Ὁ Ἐπίσκοπος Notger τοῦ Lüttich στάλθηκε σάν αὐτοκρατορικός *missus* στίς νότιες περιοχές τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας¹⁵³. Στήν περιοχή τοῦ Ρίμινι θά ξεσπάσουν, μετὰ τόν θάνατο τοῦ Ὄθωνος III, αἱματηρές ταραχές. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ αὐτοκρατορική κυριαρχία εἶχε κλονισθεῖ καί στίς περιοχές αὐτές καί ὅτι τοπικοὶ παράγοντες ἐκμεταλλεύθηκαν τήν πρόσκαιρη ἀδυναμία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, γιά νά στραφοῦν εἴτε ἐναντίον τῆς εἴτε ἐναντίον τῶ ἐντόπιων ἀνταγωνιστῶν τους. Παρόμοια φαινόμενα ὑπῆρξαν καί στήν Β. Ἰταλία (ιδεὲ κατωτέρω).

Ἡ κατάσταση λοιπόν τοῦ τέλους τοῦ 996 δέν ἦταν καθόλου εὐνοϊκή γιά τόν Γρηγόριο V. Οἱ Ρωμαῖοι τόν εἶχαν ἐκδιώξει, ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας διέκειτο ἐχθρικά ἀπέναντί του, τό ἴδιο καί τό Βυζάντιο, μέ τό ὅποιο μάλιστα ὁ Ὄθων III ἐπιθυμοῦσε τήν σύναψη ἐπιγαμίας. Ὁ Φιλάγαθος, γνώστης τῆς κατάστασης ἀπὸ προσωπική ἀντίληψη, φιλόδοξος καί δραστήριος, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σταδιο-

148. Ἀποφασίσθηκε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ἀρνούλφου καί ἡ καταδίχη τῶν ἀντιπάλων του καθὼς καί τοῦ βασιλεῖος Ροβέρτου γιά τόν γάμο μέ μιᾶ συγγενή του. *Gregorii Papae litterae de synodo papiensi*, MGH, SS III, σ. 694.

149. Μέ τήν ἐξέγερση μποροῦμε ἴσως νά συνδέσουμε καί τήν καταδίχη ενός Ναπολιτάνου, ὁ ὁποῖος συνέλαβε τόν ἀρχιεπίσκοπο τῆς πόλεως καί κατέλαβε ὁ ἴδιος τό θρόνο, ὅ.π.

150. *Reg. Otto III*, 1217 i.

151. Γιά τήν σύνοδο ἰδὲ Schramm, *KBP*, σ. 452, Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 109.

152. Ὁ.π.

153. *Reg. Otto III*, 1259 a.

δρομία του, έκανε μία εκτίμηση της καταστάσεως πού εκ τών υστέρων αποδείχθηκε βέβαια λανθασμένη, διότι ακριβώς οι άρνητικοί για τόν Γρηγόριο V παράγοντες δέν ήταν σέ θέση νά αναλάβουν δράση ή νά έξασκήσουν πίεση τήν άνοιξη τοῦ 998, αλλά καί διότι ὁ Ὁθων ΙΙΙ δέν ήταν διατεθειμένος νά δεχθεῖ περιορισμό τῆς έξουσίας του στήν Ρώμη. Ὑπολόγισε ὁ Φιλάγαθος ὅτι, τασσόμενος μέ τόν Κρησκέντιο, θά μπορούσε συγχρόνως νά ἀποτελέσει τήν λιγότερο κακή λύση γιά τούς ὑπόλοιπους παράγοντες: Γιά τόν Ὁθωνα ΙΙΙ τοῦ ὁποίου ἕνας ἔμπιστος θά ἀνέβαινε στόν παπικό θρόνο καί θά ἔπειθε τόν Κρησκέντιο νά ἀναγνωρίσει τήν ἐπικυριαρχία του. Γιά τό Βυζάντιο, στό ὁποῖο δέν ήταν ἀρεστός ἕνας Γερμανός πάπας καί τό ὁποῖο ἐπιθυμοῦσε μία Ρώμη, ἄν μή τι ἄλλο, τουλάχιστον ἡμιανεξάρτητη. Γιά τόν βασιλέα Ροβέρτο καί τούς Γάλλους ἐπισκόπους, ἀντιπάλους τοῦ Ἀρνούλφου τῆς Ρέιμς, πού θά ἀπαλλάσσονταν ἀπό τόν αὐταρχικό καί πείσμονα Γρηγόριο V.

Τό ὅτι ὁ Κρησκέντιος ἀπέφυγε τόσους μῆνες νά ἀνακηρύξει πάπα θά ἀποτελοῦσε ἴσως γιά τόν εὐρισκόμενο στήν Πλακεντία Φιλάγαθο τό ἐρέθισμα γιά νά θέσει σέ ἐφαρμογή τό σχέδιό του. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ σύγχρονοί τους θεώρησαν ὅτι ἡ πρωτοβουλία προῆλθε ἀπό τήν ρωμαϊκή πλευρά: οἱ περισσότερες πηγές θεωροῦν τόν Κρησκέντιο πρωτεργάτη τοῦ σχίσματος¹⁵⁴. Δέν θά παρέλειψε αὐτός, ἀμέσως μετά τήν ἐπικράτησή του στή Ρώμη, νά καταβάλλει προσπάθειες γιά νά προσεταιρισθεῖ ἔστω κάποιους ἀπό τούς ἀξιωματούχους τοῦ ἰταλικοῦ βασιλείου. Ἐνας ἀπό αὐτούς ήταν καί ὁ Φιλάγαθος, γιά τόν ὁποῖο ὁ Κρησκέντιος εἶχε μᾶλλον πληροφορηθεῖ ἀπό τόν Λέοντα Συνάδων ὅτι δέν ἐνέκρινε τήν ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου V. Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Λέων ἀποδίδει στόν ἑαυτό του ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἐκλογή τοῦ Φιλαγάθου. Ὁ ἴδιος δέν παραλείπει στήν ἐπιστολή 11 νά τονίσει τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στόν Κρησκέντιο¹⁵⁵.

Πιστεύουμε λοιπόν ὅτι ἡ дуάδα Κρησkenτίου καί Λέοντος ἦρθε σέ ἐπαφή μέ τόν Φιλάγαθο, τοῦ δημιούργησε τήν ἐντύπωση ὅτι ἕνας συμβιβασμός μέ τόν αὐτοκράτορα ήταν ἀκόμη δυνατός καί τόν ἐνθάρρυνε νά ἔλθει στήν Ρώμη. Ἐχει ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Γρηγόριος V κατευθυνόμενος στήν Παβία συναντήθηκε μέ τόν Φιλάγαθο¹⁵⁶, γεγονός πού δέν μπορούμε νά ἀποκλείσουμε. Πάντως ἡ διαλλακτική, ἄν ὄχι φιλική, στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἔναντι τών ἐπαναστατῶν θά εἶχε ἤδη γίνει γνωστή. Πότε ἀκριβῶς ἐμφανίστηκε αὐτός στή Ρώμη δέν γνωρίζουμε: πιθανῶς κατά τόν Ἰανουάριο τοῦ 997. Κατά τήν διάρκεια τῆς συνόδου τῆς Παβίας ἡ ἀνακήρυξη του σέ πάπα δέν εἶχε γίνει ἀκόμα γνωστή, γι' αὐτό καί ἡ σύνοδος δέν τόν καταδίκασε, ὅπως τόν πατρίχιο Κρησκέντιο. Στήν Παβία

154. *Papstregesten* II, 784, ἰδέ καί παρακάτω.

155. Στ. 20 ἔ.

156. *Reg. Otto III*, 1217 i.

ὅμως ἀνανεώθηκαν παλαιότερα ἰσχύουσες διατάξεις πού ἀπαγόρευαν κάθε συμφωνία ἢ ἀπόφαση πού ἀφοροῦσε ἐκλογή νέου πάπα, πού σημαίνει ὅτι ἴσως κάποιν προετοιμασίες εἶχαν γίνει γνωστές¹⁵⁷.

Ὁ Ἰωάννης Διάκονος ἀναφέρεται σέ κάποιο αὐτοκρατορικό διάταγμα, τό ὁποῖο παραβιάζοντας ὁ Φιλάγαθος ἀνέβηκε στόν παπικό θρόνο¹⁵⁸. Κατά τούς ἐκδότες τῶν *Regesten* τοῦ Ὁθωνος III ὑπῆρξε διαταγή τοῦ αὐτοκράτορος πού ἀπαγόρευε τήν ἀνάληψη τοῦ παπικοῦ ἀξιώματος ἀπό τόν Φιλάγαθο καί διέταζε νά ἀναγνωρισθεῖ ὁ Γρηγόριος V σάν πάπας. Ἡ διαταγή μεταφέρθηκε πιθανῶς ἀπό τόν ἡγούμενο τῆς Φούλδας Χάττο καί τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μιλάνου Λανδουλφο¹⁵⁹. Ὁ Zimmermann ἀντίθετα¹⁶⁰ θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης Διάκονος μιλά ὄχι γιά κάποιο εἰδικό γιά τήν περίσταση διάταγμα ἀλλά γιά παλαιότερες διατάξεις πού καθόριζαν τίς σχέσεις μεταξύ αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καί παπwsύνης. Κατά τόν Zimmermann ὁ Φιλάγαθος δέν θά τολμοῦσε νά δράσει ἀντίθετα ἀπό μία γνωστή σ' αὐτόν διαταγή τοῦ Ὁθωνος. Στήν πραγματικότητα δέν μπορούμε νά ἀποκλείουμε οὔτε τήν πρώτη ἐκδοχή. Ὁ Ἰωάννης Διάκονος ἀνῆκε στό στενό περιβάλλον τοῦ συμμάχου τοῦ Ὁθωνος III Βενετοῦ δόγη Πέτρου II Ὁρσεόλο, χρημάτισε διπλωματικός ἀπεσταλμένος καί ἴσως ὑπῆρξε μέλος τῆς βενετικῆς ἀποστολῆς πού συνάντησε τόν Ὁθωνα στήν Ἰταλία, στίς ἀρχές τοῦ 998¹⁶¹. Ἦταν λοιπόν καλῶς πληροφορημένος καί δέν ἀποκλείεται νά ἀναφέρεται σέ κάποια ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορος πού δέν εἶχε σχέση μέ παλαιότερα διατάγματα. Εἶναι ἄλλωστε λογικό νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Φιλάγαθος ἤδη πρίν ἀπό τήν μετάβασή του στήν Ρώμη εἶχε διαφοροποιηθεῖ ἀπό τόν Γρηγόριο V καί εἶχε προτείνει στόν αὐτοκράτορα μιᾶ ἐναλλακτική πολιτική, ἐφόσον ἡ νομιμοφροσύνη του πρὸς αὐτόν δέν εἶχε ἀκόμη κλονισθεῖ. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή καί τυχόν προτάσεις τοῦ Φιλαγάθου θά προκάλεσαν ἀντιδράσεις τοῦ Ὁθωνος III ἢ τῶν ἀξιωματούχων του.

Ἡ ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου στόν παπικό θρόνο τοποθετεῖται στόν Φεβρουάριο 997¹⁶². Ἡ μόνη βυζαντινὴ πηγὴ πού ἀναφέρεται στό γεγονός εἶναι ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Λέοντος Συνάδων. Ἔχουμε, ἀντίθετα, μιᾶ πληθώρα δυτικῶν πηγῶν. Ἡ μεγάλῃ πλειοψηφία τους τονίζει τόν πρωταγωνιστικό ρόλο τοῦ Κρησκεντίου¹⁶³. Ἡ μοναδικὴ πηγὴ πού φαίνεται νά δίνει πρωταγωνιστικό ρόλο

157. *Papstregesten* II, 786.

158. Iohannes, *Chronikon Venetum*, MGH, SS VII, σ. 30: *Qui (Φιλάγαθος) dum apostolicam sedem, invadere contra imperiale decretum minime formidavit*.

159. *Reg. Otto* III, 1217 h, 1217 g. Ἀγνωστο παραμένει βέβαια ἂν ὁ Φιλάγαθος παρέλαβε ποτὲ τήν διαταγὴ αὐτῇ. Πιθανώτατα βρισκόταν τότε (Ἰανουάριος 997) στή Ρώμη.

160. Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 107.

161. *Reg. Otto* III, 1255 a. Iohannes, *Chronikon Venetum*, σ. 30.

162. Μεταξύ 6 καί 20 τοῦ μηνός κατὰ τὰ *Reg. Otto* III, 1218 b. Γιά τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου ἰδὲ καί Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 107 ἑξ.

163. Π.χ. Thietmar, *Chron.*, IV 21, σ. 776, *Annales Quedliburgenses*, a. 997, σ. 74, *Anna-*

στόν Φιλάγαθο είναι ὁ Ἰωάννης Διάκονος. Ἀπὸ τὸν Ἰωάννη δὲν φαίνεται νὰ διαφεύγει καὶ ὁ ρόλος τοῦ Λέοντος: *Eo namque tempore Iohannes Grecus, Placentinae ecclesiae presul, Constantinopoli cum Graecorum imperatoris legato reversus, Romam adivit*¹⁶⁴.

Ἡ εἰκόνα τῶν γεγονότων τὴν ὁποία παρουσιάζει ὁ Ἰωάννης, προέρχεται, κατὰ τὴν ἐντύπωσή μας, ἀπὸ τίς ἐπαφές του μὲ ἀξιωματούχους τῆς αὐλῆς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς καθόδου τοῦ Ὁθωνος III στὴν Ἰταλία (998). Φαίνεται πὺς ἡ ἀποσπίρτηση τοῦ Φιλαγάθου εἶχε κάνει ἐκεῖ ἰσχυρότατη αἴσθηση καὶ ἀποτελοῦσε θέμα συζητήσεων, ἔτσι ὥστε στόν Ἰωάννη Διάκονο δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση γιὰ πρωταγωνιστικό ρόλο τοῦ τελευταίου. Τίς δυτικές πηγές γιὰ τὸν πρωταγωνιστικό ρόλο τοῦ Κρησκεντίου φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει ὁ Λέων, ὅταν τονίζει τὸν δικό του ρόλο στὴν ὑπόθεση, πού βέβαια ἦταν σέ θέση νὰ παῖξει μόνον, ἢ ἔστω κυρίως, μέσῳ τοῦ πατρικίου¹⁶⁵. Ἀλλὰ ἐνῶ αὐτό μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο, γιὰ τίς λεπτομέρειες τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Φιλαγάθου λίγα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν. Ἀναφερθήκαμε παραπάνω ἐκτενῶς στὶς προθέσεις καὶ στὰ σχέδια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πλακεντίας. Φαίνεται ὅτι τὴν περίοδο ἐκείνη γιὰ κάποιον κύκλο γύρω ἀπὸ τὸν Φιλάγαθο ὁ θρόνος τῆς Ρώμης θεωροῦνταν πρακτικὰ κενός. Αὐτό προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Διάκονο¹⁶⁶ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τίς μεταγενέστερες πηγές, ὅπως ἡ *Vita Meinweri episcopi Patherbrunnensis*¹⁶⁷.

Μία ἄλλη ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιὰ τίς κινήσεις τοῦ Φιλαγάθου μᾶς δίνεται ἀπὸ τὸν Bonizo ἐπίσκοπο τοῦ Σούτρι καὶ ἀργότερα τῆς Πλακεντίας¹⁶⁸, καὶ ἀπὸ τὸ Χρονικό τοῦ Σαλέρνου τοῦ Romuald, ἀρχιεπισκόπου τῆς πόλεως¹⁶⁹. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς ὁ Φιλάγαθος εἶχε μεταβεῖ στὴν Ρώμη *causa orationis*, γιὰ νὰ προσευχηθεῖ. Κατὰ τὸν Bonizo ὁ Φιλάγαθος εὐρισκόμενος στὴ Ρώμη ἀναγκάστηκε ἀπὸ τὸν Κρησκέντιο νὰ ἀναλάβει τὸ παπικὸ ἀξίωμα προκειμένου νὰ πεισθεῖ ὁ Ὁθων III νὰ συναινέσει στὴν ἀντικατάσταση τοῦ Γρηγορίου V¹⁷⁰. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς εἶναι φιλικοὶ πρὸς τὸν Φιλάγαθο, καὶ

les Hildesheimenses, a. 997, σ. 91, Rudolf Glaber, I, σ. 56. Ἰδὲ καὶ *Papstregesten* II, σ. 784 ὅπου καὶ λεπτομερὴς παράθεση τῶν πηγῶν καὶ Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 106.

164. *Chron. Venetum*, σ. 30.

165. Ἐπιστ. 9. Ὁ βασικὸς ρόλος τοῦ Κρησκεντίου διαφαίνεται καὶ στὴν ἐπιστολή 11 ὅπου παρουσιάζεται ὁ Φιλάγαθος νὰ ἐργάζεται γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β' ὅχι ἐκουσίως ἀλλὰ *Κρησκενζικῶ* κατεχόμενος φόβῳ.

166. Ὁ.π.

167. MGH, SS XI, σ. 110.

168. *Liber de vita christiana* IV 44, ἔκδ. E. Perels, *Texte zur Geschichte des römischen und kanonischen Rechts*, 1930, σ. 132. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 108, ὑπόσημ. 41.

169. Ἐκδ. C. A. Garufi, *Rerum Italicarum* SS, VII 1, 1935, σ. 172, ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Zimmermann, ὁ.π.

170. *Liber ad amicum* IV, MGH, Lib. Lit. I, σ. 582. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Zimmermann, ὁ.π., βλ. καὶ *Papstregesten* II, σ. 784.

μάλιστα χωρίς νά ἔχουν προσωπικά κίνητρα. Ὁ Bonizo (περ. 1045-1095), ἐπίσκοπος τοῦ Σουτρί καί κατόπιν τῆς Πλακεντίας, ἦταν ἐνθερμος ὁπαδός τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται ὅτι ἀπηχεῖ μιά τοπική παράδοση τῆς Πλακεντίας, φιλική πρὸς τόν παλαιό της ἀρχιεπίσκοπο, πού δείχνει ὅτι ὁ τελευταῖος εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ ἀγαθή ἀνάμνηση, σέ πείσμα τῶν κατηγοριῶν πού τοῦ προσάπτονται. Ὁ Romuald (-1181), συγγενῆς τῆς νορμανδικῆς δυναστείας τῆς Ν. Ἰταλίας, ἀλλά πιθανώτατα, ὅπως δείχνει τό ὄνομά του, καταγόμενος ἀπό τίς παλαιές λογοβαρδικές δυναστείες τοῦ Βενεβέντου καί τοῦ Σαλέρνου, μᾶς παραδίδει μιά ἀπήχηση τῆς κοινῆς γνώμης τῆς περιοχῆς αὐτῆς, καί μᾶλλον ὄχι μόνον αὐτῆς, ἡ ὁποία δέν ἦταν διατεθειμένη νά δεχθεῖ ἕναν Γερμανό πάπα.

Ὁ Λέων Συνάδων μιλά γιά τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου σάν νά ἐπρόκειτο γιά κάτι ἀπρόβλεπτο καί ἀπροσχεδιάστο καί διερωτᾶται, ἂν ἦταν ἔργο τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ καιροῦ¹⁷¹. Στενή σύνδεση τοῦ Φιλαγάθου μέ τούς Βυζαντινούς δέχονται δύο μεταγενέστερες πηγές, ὁ Ἀρνούλφος τοῦ Μιλάνου¹⁷² καί ὁ Benzo τῆς Ἀλμπα¹⁷³. Ὁ πρῶτος λέγει ὅτι ὁ Φιλάγαθος ἤθελε νά παραδώσει τό ρωμαϊκό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα στούς Ἑλληνες καί ὁ δεύτερος ὅτι ἐκεῖνος εἶχε συνάψει σχέσεις μαζί τους. Τό πρῶτο καταπίπτει βέβαια ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως δέν χρειαζόταν κανένα ἐπίσκατο αὐτοκρατορικό ἀξίωμα. Τό δεύτερο εἶναι σωστό, μέ τήν προσθήκη ὅμως ὅτι ὁ κατ' ἐξοχήν ἄνθρωπος τῶν Βυζαντινῶν στή Ρώμη ἦταν ὁ Κρησκέντιος καί ὄχι ὁ Φιλάγαθος¹⁷⁴.

Συνοφίζοντας λοιπόν τίς πληροφορίες μας γιά τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου ἔχουμε νά ποῦμε τά ἑξῆς: Ὁ Λέων ἔχοντας καλές σχέσεις μέ τόν Κρησκέντιο, ἀλλά προσέχοντας καί νά μήν ἐκτεθεῖ, τοῦ πρότεινε ὡς πάπα τόν ἀρχιεπίσκοπο Πλακεντίας, γιά τίς προθέσεις τοῦ ὁποίου εἶχε κάποιες ἐνδείξεις¹⁷⁵. Ὁ Φιλάγαθος, εὐρισκόμενος στήν ἔδρα του, διαπίστωσε κάποιον παραγκωνισμό του ἀπό τό στενό περιβάλλον τοῦ Ὁθωνος III καί, ὄντας δυσανεστήμενος ἀπό τήν ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου V, σχεδίασε ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες, δίνοντας λύση στό ρωμαϊκό πρόβλημα θά ἔφερναν τόν ἴδιο ἄλι στού προσκήνιο. Ἐφ' ὅσον ἐξεδήλωσε τίς προθέσεις του νά ἀναλάβει διαμεσολαβητική προσπάθεια, πρᾶγμα ὄχι βέβαιο, θά προκάλεσε τήν ἀντίδραση τῆς αὐλῆς. Ὅπως δὴποτε ὁ Φιλάγαθος μέ τήν

171. Ἐπιστ. 8 (τῷ κύρ Στεφάνῳ).

172. *Gesta Archiepiscoporum Mediolanensium*, MGH, SS VIII, σ. 9 ἑ.

173. MGH, SS XI, σ. 604.

174. Ὁ ἐκδότης τῶν *Papstregesten* II, σ. 801, δέχεται ὅτι ὁ Λέων στήν ἐπιστολή 11 μιλά γιά μήνυμα κάποιου ἀνώτατου Βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου τό ὁποῖο αὐτός μετέφερε στόν Φιλάγαθο. Στήν πραγματικότητα πρόκειται μόνο γιά τήν «εὐχή» τοῦ πατριάρχου Σισινίου πού εἶχε λάβει ὁ ἀρχιεπίσκοπος στήν Κωνσταντινούπολη τόν Ἰούλιο τοῦ 996.

175. Ἐπιστολή 12: Ἐγὼ δὲ ἐκ τῶν κατ' αὐτόν καί περὶ αὐτόν τοιοῦτον εἶναι καταμαθών, τῷ μεγάλῳ καί ἀποστολικῷ ἐνδρῶσι θρόνῳ ὅλος καί πᾶς ἐγενόμην...

παρότρυνση του Κρησκεντίου ή του Λέοντος, υπό συνθήκες μὴ ἐξιχνιαζόμενες καὶ ἴσως μὲ κάποιο πρόσχημα, ἐμφανίσθηκε στὴ Ρώμη ἔχοντας ἀκόμα τὴν ψευδαίσθηση ὅτι μπορεῖ νὰ παίξει ρόλο ἐνδιαμέσου: Ἄφ' ἐνός νὰ δώσει πολιτικὴ διέξοδο στὸν Κρησκέντιο καὶ ἄφ' ἑτέρου νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ τὸν Ὁθωνα ΙΙΙ, τὸν ὁποῖο δὲν σκόπευε νὰ ἐγκαταλείψῃ πλήρως. Τὰ σχέδια Φιλαγάθου καὶ Κρησκεντίου στὸ σημεῖο αὐτὸ συνέπιπταν. Ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔτεινε πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ἕνας συμβιβασμός Ὁθωνος ΙΙΙ - Κρησκεντίου ἦταν τὴν στιγμὴ ἐκείνη τὸ καλύτερο πού μποροῦσε νὰ ἐπιτύχει στὴν Ἰταλία¹⁷⁶. Ὁ Φιλαγάθος πιθανῶς ταλαντεύθηκε πρὸ τῶν προτάσεων τοῦ Κρησκεντίου ἀλλὰ πλέον δὲν διέθετε δυνατότητα ἐπιλογῆς, ἐφ' ὅσον εἶχε δυσαρεστήσει τὴν αὐλὴ τοῦ Ὁθωνος· τυχόν ἀντιρρήσεις του κάμφθηκαν καὶ ἔτσι ἀνακηρύχθηκε πάπας¹⁷⁷, μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης XVI.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ κατάσταση τῆς Ἰταλίας ἐπέτρεπε κάποια αἰσιοδοξία στοὺς στασιαστές. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς ὀθωνικῆς κυριαρχίας ἦταν ἰσχυρὴ καὶ σέ ὁρισμένες βορειοϊταλικές περιοχές. Δὲν εἶναι βέβαια ἄσχετο μὲ τὴν ρωμαϊκὴ ἐξέγερση, ἀλλὰ καὶ εἰδικὰ μὲ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἰωάννου XVI, τὸ γεγονός ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες, στίς 13 Φεβρουαρίου, στὴν Ἰβρέα, περὶ τὰ ἑκατὸ χιλιόμετρα δυτικὰ τοῦ Μιλάνου, ξέσπασε ἐξέγερση μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν μαργράβο Arduin καὶ τὸν ἐντόπιο κλῆρο¹⁷⁸. Οἱ μαργράβοι τῆς Ἰβρέας ἦταν, μεταξύ τῶν ἀξιωματούχων τῆς Ἰταλίας, ἐκεῖνοι πού ἰδίως εἶχαν διατηρήσει τὴν ἀνάμνηση ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ παράδοση ἐνός ἀνεξαρτήτου ἰταλικοῦ βασιλείου. Ἡ ἐξέγερση αὐτὴ ἀποτελεῖ σύμπτωμα μιᾶς εὐρύτερης δυσαρέσκειας κατὰ τῆς κυριαρχίας τῶν Ὁθόνων. Θῦμα τῶν ταραχῶν ὑπῆρξε ὁ ἐπίσκοπος τῶν Βερκελλῶν Πέτρος, παλαιὸς συμπολεμιστὴς τοῦ Ὁθωνος ΙΙ στὴ μάχη τοῦ ἀκρωτηρίου Κολόννα, πού εἶχε ἀπουσιάσει ἀπὸ τὴν σύνοδο τῆς Παβίας ἐν ὧσιν τῆς ἐξέγερσεως τοῦ Arduin. Ἐνδεικτικὸ τοῦ φανατισμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν εἶναι

176. Αὐτὸ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλείσει εὐρύτερες βυζαντινὲς φιλοδοξίες, πού ὅμως δύσκολα θὰ δεχόμεσταν ὅτι ἀπασχολοῦσαν σοβαρὰ τοὺς ἰθύνοντες καὶ ἰδίως τὸν Βασίλειο Β', τοῦ ὁποῖου τὴν δραστηριότητα ἀπορροφοῦσε πλήρως ὁ διμέτωπος πόλεμος ἐναντίον Βουλγάρων καὶ Ἀράβων. Ἐπιστ. 6: *Ἡ Ρώμη ῥώμης δεῖται καὶ ῥωμαλέου καὶ στιβαροῦ ἀνδρὸς καὶ ἐμβριθοῦς φρονήματος, ἄπερ, οἶδα, ὁ ἡμέτερος μέγας καὶ ὑψηλὸς βασιλεὺς κέχτηται, τῶν προλαβόντων πλέον, ὡς καὶ αὐτὸς πλέον τῶν ἄλλων οἶδας.*

177. Ὑπὸ τίς συνθήκες αὐτές ἡ κατηγορία ὅτι ἡ ἀνάρρηση πραγματοποιήθηκε μὲ σιμωνία, πού πραγματοποιήθηκε μὲ τὰ πλούτη πού εἶχε φέρι ὁ Φιλαγάθος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, καθίσταται ἐξ ἄρχης ἀβάσιμη. Μνημονεύεται ἄλλωστε μόνο ἀπὸ μεταγενέστερες πηγές. *Papstregesten* II, σ. 784, *Zimmermann, Papstabsetzungen*, σ. 107.

178. *Reg. Otto III*, 1218 c. Ὁ Arduin (περ. 955-1015), τοῦ ὁποῖου ἡ προέλευση παραμένει ἀνεξακριβωτὴ, ἔχοντας διαδεχθῇ τὴν οἰκογένεια τῶν παλαιότερων μαργράβων τῆς Ἰβρέας, στηρίχθηκε σὲ ἐντοπίους κατόχους καὶ χρήστες ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καὶ ἦλθε γι' αὐτὸ σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς ἐπισκόπους τῆς περιοχῆς. Οἱ κυριώτεροι ἐχθροὶ του ἦταν ὁ Πέτρος τῶν Βερκελλῶν καὶ ὁ Βαρμούνδος τῆς Ἰβρέας. *Lexikon d. Mittelalters*, 1, σ. 915 ἑ.

ὅτι τό πτώμα τοῦ ἐπισκόπου ἀπανθρακώθηκε κατά διαταγή τοῦ μαργράβου¹⁷⁹. Τό ὅτι ὁ Ὅθων ΙΙΙ δέν βρέθηκε τότε μπροστά σέ μία γενικευμένη ἐξέγερση ἀποδεικνύει τήν ἐπιτυχία τοῦ ὀργανωτικοῦ ἔργου τῶν περασμένων δεκαετιῶν καί ἰδίως τοῦ Ὅθωνος Ι. Γιά ἕναν σύγχρονο παρατηρητή τῶν γεγονότων ἐκείνων ὅμως, τά σημεῖα κλονισμοῦ τῆς ὀθωνικῆς ἐξουσίας ἔδειχναν ὅτι ἡ θέση τοῦ Κρησκεντίου καί τοῦ Φιλαγάθου ἦταν δυσχερής ἀλλά ὄχι ἀπελπιστική.

Πίσω ἀπό τά γεγονότα αὐτά διαγράφεται ἡ πολιτική τῆς Κωνσταντινουπόλεως στό ρωμαϊκό ζήτημα. Ὁ Λέων Συνάδων πού, ὅπως εἶδαμε, ἔπαιξε ἕναν σκοτεινό ἀλλά σημαντικό ρόλο, ἔστειλε κατά τό τέλος τοῦ χειμῶνα ἢ τήν ἀνοιξη τοῦ 997 μία σειρά ἐπιστολῶν σέ κορυφαίους ἀξιωματούχους τῆς Βασιλευούσης. Δέν εἶναι ἡ αὐστηρῶς ὑπηρεσιακή του ἀλληλογραφία αὐτή πού διασώθηκε¹⁸⁰. Οἱ ἐπιστολές αὐτές ἀπευθύνονταν κυρίως σέ φίλους τοῦ μητροπολίτη Συνάδων ἢ σέ προσωπικότητες μέ τίς ὁποῖες αὐτός ἐπεδίωκε νά διατηρεῖ σχέσεις. Οἱ ἐπιστολές πού ἀκολουθοῦν ἄμεσα τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου εἶναι οἱ ὑπ' ἀριθμ. 6-12¹⁸¹, μέ τήν ἐξαίρεση τῆς δεκάτης, πού δέν ἀναφέρει τίποτε γιά τά γεγονότα τοῦ Φεβρουαρίου. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες διακρίνουμε μία ὁμάδα πού ὁπωσδήποτε ἔχει γραφεῖ ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή τοῦ νέου πάπα, τίς ἐπιστολές 6, 8, 9¹⁸². Μία δεύτερη ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ ἐπιστολές 11 καί 12 οἱ ὁποῖες εἶναι ἐκτενέστερες καί στίς ὁποῖες διαφαίνεται ὅτι ἡ εἶδηση τῆς ἀνάρρησης τοῦ Φιλαγάθου ἔχει ἤδη προηγουμένως φθάσει στήν Κωνσταντινούπολη.

Στήν ἐπιστολή 9 ὁ Λέων, ἀφοῦ τονίσει τόν ρόλο του στήν ἐκλογή τοῦ Ἰωάννου XVI, προβλέπει τό κακό του τέλος¹⁸³. Εἶναι φανερό ὅτι, ἐνῶ ὁ Λέων συνεργαζόταν μέ τούς ἐπαναστάτες, δέν ἀμφέβαλλε οὔτε γιά τόν παράνομο χαρακτήρα τῶν ἐνεργειῶν τους¹⁸⁴, οὔτε γιά τίς περιορισμένες πιθανότητές τους νά

179. *Reg. Otto III*, 1218 d. Ὁ Arduin γιά τήν ἐξέγερσή του αὐτή καταδικάσθηκε ἀπό τή ρωμαϊκή σύνοδο τοῦ 999, τά κτήματά του καθῶς καί τῶν ὁπαδῶν του παραχωρήθηκαν στήν ἐκκλησία τῶν Βερκελλῶν, ἐνῶ στό ἀξίωμα τόν διαδέχθηκε ὁ γιός του Arduin II. Μετά τόν θάνατο τοῦ Ὅθωνος (1002) ἀνακηρύχθηκε βασιλεὺς τῆς Ἰταλίας, γεγονός πού φανερώνει ὅτι μέ τήν πολιτική του ἐπεδίωκε σκοπούς ἐξαιρετικά φιλόδοξους. Ἀπό τόν τίτλο ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ τό 1015 μετά ἐπανειλημμένες ἤττες ἀπό τόν Ἑρρίκο ΙΙ. *Lexikon d. Mittelalters*, τ. 1, σ. 916.

180. Βλ. Vinson, σ. 93 ἐξ. Ὑπαινιγμός γι' αὐτή τήν διαφορετική ἀλληλογραφία γίνεται στήν ἐπιστολή 7, πού ἀπευθύνεται στόν λογοθέτη τοῦ Γενικοῦ: *τά καθ' ἡμᾶς ἀπό τοῦ κυροῦ Καλοκυροῦ γνώση σαφέστερον καί ἐν οἷς ἐσμέν καί οἷα ἐπράξαμεν καί οἷα ἐγράψαμεν*. Ὁ Schramm, *Briefe*, σ. 91 ἐ., ὑποθέτει βάσιμα ὅτι ὁ Καλοκυρὸς αὐτὸς εἶναι ὁ λογοθέτης τοῦ Δρόμου, πρὸς τόν ὁποῖο ἀπευθυνόταν ἡ κύρια διπλωματική ἀλληλογραφία τοῦ Λέοντος.

181. Ἀναφέρθηκε παραπάνω ὅτι ἡ 5ῃ ἀνάγεται μᾶλλον στό προηγούμενο διάστημα.

182. Στήν ἐπιστολή 7 δέν ἀναφέρεται τίποτε συγκεκριμένο γιά τίς ρωμαϊκές ἐξελίξεις ἀλλά ἡ ἐπανάληψη τῆς ἰδίας σχεδὸν φράσεως, περὶ τοῦ Καλοκυροῦ ὁ ὁποῖος θά πληροφοροῦσε λεπτομερῶς τόν παραλήπτη γιά τά συμβάντα, μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι καί αὐτὴ γράφηκε μᾶζε μέ τίς προηγούμενες. Βλ. καί Schramm, *Briefe*, σ. 92.

183. *Ἡ οὖν Ρώμη τὸν ἴδιον ἔχειν πάπαν, πρὸς καιροῦ μὲν ἐκδιωχθέντα βίᾳ καί ἀνάγκῃ πλὴν καί τὸν μοιχὸν εὐρήσοντα καί μετὰ ζήλου τιμωρήσοντα*.

184. Βλ. καί ἐπιστ. 12.

ἐπιβιώσουν πολιτικά. Θά δοῦμε ὅμως ὅτι σέ ἄλλα σημεία ἐμφανίζεται περισσότερο αἰσιόδοξος. Ποιούς σκοπούς ἐπεδίωκε ὁ Βυζαντινός πρέσβυς ἀναμειγνύομενος στά ρωμαϊκά πράγματα; Ἡ βαθύτατη ἀντιπάθειά του πρὸς τόν Φιλάγαθο εἶναι προφανής¹⁸⁵, καθὼς καί ἡ εἰρωνική ἀντιμετώπιση τῆς ἀναρρήσεώς του ἐκ μέρους του. Ἐξ ἴσου σαφεῖς εἶναι ὅμως καί οἱ ἀναφορές στήν ἐπιθυμία τοῦ Λέοντος, καί ὅπως ὅποτε κάποιων κύκλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νά ἐπωφεληθοῦν τοῦ κενοῦ δυνάμεως στήν Ρώμη, γιά νά αὐξήσουν ἐκεῖ τήν βυζαντινὴ ἐπιρροή, ἐνδεχομένως ὅμως καί γιά νά τήν θέσουν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορός τους¹⁸⁶.

Ἐπάρχουν στίς ἐπιστολές ὑπαινιγμοὶ ὅτι οἱ φιλόδοξοι αὐτοὶ στόχοι δέν εἶχαν τὴν ἐγκριση τοῦ συνόλου τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, γι' αὐτὸ καί ἡ προώθησή τους δέν συμπεριλαμβάνονταν στίς ἐντολές πού εἶχε λάβει ὁ Λέων ἀναχωρώντας γιά τὴν Δύση¹⁸⁷. Ἦδη στήν ἐπιστολή 5 φαίνεται σάν νά δικαιολογεῖται. Ἀφοῦ δηλώνει ὅτι δέν ἀναμίχθηκε σέ κάποια, μὴ κατονομαζόμενα γεγονότα¹⁸⁸, συνεχίζει: *Σὺ οὖν μὴ ὅτι ἐγὼ κακός, ἀλλ' ὅτι σὺ ἀγαθὸς σκοπῶν, ὑπερμάχου μοι καὶ ἐξομάλιζε τὰ τραχέα καὶ βοήθει μοι...* Φαίνεται πὼς ἐδῶ ὁ Λέων ζητεῖ μεσολάβηση καὶ δικαιολόγηση τῶν ἐνεργειῶν του. Περισσότερο σαφὴς γίνεται στήν ἐπιστολή 9, ὅπου ἀναφέρεται στήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου: *Εἰ οὖν καλῶς ὑποδέξεται τὴν δουλείαν ἡμῶν ὁ βασιλεὺς εὖ ἂν ἔχοι· εἰ δὲ οὐκ ἀποδέξεται καὶ τῶν ἀνθρώπων ὅσοι τὸ διακριτικὸν ἀκέραιον ἔχουσιν — αὐτὸς δὲ σκόπησον — τί ἂν ἐγὼ εἴποιμι αὐτὸν μὴ ἀποδεχόμενον εὐρίσκων;*¹⁸⁹ Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Λέων, χωρὶς νά ὑπερβεῖ τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας του, ὅπως αὐτὴ καθοριζόταν ἀπὸ τίς ἐντολές πού εἶχε λάβει, εἶχε προβεῖ σέ ἐνέργειες πού δέν προβλέπονταν ἀπὸ αὐτές. Πίστευε ὅμως ὅτι θά τύγχαναν ἐγκρίσεως ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅπως καὶ τελικά συνέβηκε. Πρόκειται βέβαια γιά τίς ἐνέργειες τίς σχετικές μέ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἰωάννου XVI, πού περιγράψαμε παραπάνω.

Στίς ἐπιστολές 11 (πρὸς τόν πατριάρχη Σισίννιο) καὶ 12 (πρὸς τόν Λέοντα Σάρδεων) ὁ μητροπολίτης Συνάδων ἀναφέρεται ἐκτενέστερα στά ρωμαϊκά γεγονότα. Πρὸς τόν πατριάρχη θριαμβολογεῖ λέγοντας ὅτι ἡ Ρώμη μέ θέλημα Θεοῦ ὁδηγήθηκε στήν ἐξουσία τοῦ Βασιλείου Β', μέ δική του συνεργία¹⁹⁰. Στήν ἐπιστολή 12 ἐμφανίζεται κυρίαρχος τῆς Ρώμης¹⁹¹, προσθέτοντας ὅτι ἐτόλμησε

185. Ἐπιστ. 11, 12.

186. Ἐπιστ. 6, στ. 11 ἐξ.

187. Βλ. καὶ Schramm, *KBP*, σ. 455.

188. Πρόκειται μᾶλλον γιά τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Γρηγορίου V.

189. Στίς ἐπιστολές 7 καὶ 12 λαμβάνει ἀφορμὴ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ γραμματέως του γιά νά ἐκφράσει ξανά τοὺς φόβους του ὅτι γίνεται δυσάρεστος στοὺς κυρίους καὶ στοὺς φίλους του.

190. Ἐπιστ. 11: *Τὴν Ρώμην ὑπὸ χεῖρας καὶ πόδας τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ ἡμῶν βασιλέως τοῦ Θεοῦ θέλοντος καὶ ἀγαγόντος καὶ ἐγὼ διάκονος ἐγενόμην, τὴν καρδίαν τοῦ κρατοῦντος Κρισχένζου ἐκεῖνου μὲν εὐθύνατος, δι' ἐμοῦ δὲ τοῦτο ποιῆσαι θελήσαντος.*

191. *Τὴν Ρώμην εἶδον καὶ εἶλον...*

τόσα, ὅσα κανεῖς ἄλλος δέν θά τολμοῦσε. Στήν ἐπιστολή αὐτή ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα ρητορικό σχῆμα: ὁ Λέων ἀφοῦ ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στίς ἐξελίξεις δικαιολογοῦνταν νά πεῖ, μέ κάποια ὑπερβολή βέβαια, ὅτι κατέλαβε τήν Ρώμη. Τί ἐννοεῖ ὅμως ὅταν στήν ἐπιστολή 11 ὁμιλεῖ περὶ ὑποταγῆς τῆς στήν αὐτοκρατορική (βυζαντινή) ἐξουσία; Νομίζω ὅτι ὁ Λέων δέν ἐννοεῖ ἐδῶ ἀπλῶς καί μόνο τήν ἀνάρρηση τοῦ Φιλαγάθου πού καί ἀντιπαθῆς προσωπικά τοῦ ἦταν, ἀλλά οὔτε καί ἄνθρωπος τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξε¹⁹². Ἀλλοῦ πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ἡ ἀπάντηση.

Οἱ ὑπολογισμοί τόσο τοῦ Φιλαγάθου ὅσο καί τοῦ Κρησκεντίου ἀποδείχθηκαν λανθασμένοι. Οὔτε ὁ Ὅθων III ἦταν διατεθειμένος νά δεχθεῖ περιορισμό τῶν ἐξουσιῶν του στήν Ρώμη καί στήν Ἰταλία, οὔτε ὁ γερμανικός κλῆρος νά παραιτηθεῖ ἀπό τόν παπικό θρόνο, ὅπου γιά πρώτη φορά εἶχε ἀνέλθει ἕνας ἐκπρόσωπός του. Σύντομα οἱ δύο ἐξ ἀνάγκης συνεργάτες πρέπει νά ἀντιλήφθηκαν ὅτι τό αὐτοκρατορικό μέτωπο παρέμενε ἀρραγές καί ὅτι ἐντός ὀλίγου θά ἀντιμετωπίζαν ἐπίθεση¹⁹³. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγκάσθηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 997 νά στραφεῖ ἐναντίον τῶν Σλάβων τοῦ Ἑλβα. Ἀλλά οἱ προετοιμασίες του, ἡ συγκέντρωση τοῦ στρατοῦ, καθώς καί οἱ προσπάθειες τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Γρηγορίου V καί συγκεκριμένα τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν ἀγίου Βονιφατίου καί Ἀλεξίου Λέοντος νά τόν στρέφει πρὸς τήν Ἰταλία¹⁹⁴, πρέπει νά ἔγιναν, ἔστω καί συγκεχυμένα, γνωστές στήν Ρώμη καί νά ἀνυσύχνησαν σοβαρά τοὺς Κρησκέντιο καί Φιλάγαθο. Ἐκτός αὐτοῦ ὁ Ὅθων III, μόλις πληροφορήθηκε τήν ἀνάρρηση τοῦ τελευταίου, τοῦ ἀφαίρεσε τήν ἀρχιεπισκοπή τῆς Πλακεντίας καί τήν μονή τῆς Νονάντολα¹⁹⁵. Ἡ Πλακεντία ὑποβιβάσθηκε σέ ἀπλή ἐπισκοπή καί ὑπῆχθηκε πάλι ὑπὸ τήν Ραβέννα¹⁹⁶. Ὁ νέος τῆς ἐπίσκοπος Sigifred μνημονεύεται

192. Στήν ἐπιστολή 12, στ. 17 ἐ. λέγει ὅτι ἔχαμε πάπα τόν ἄνθρωπο πού κακῶς γνωρίσθηκε καί προσκολλήθηκε σ' αὐτόν. Τόν κακῶς γνωρισθέντα καί κολληθέντα μοι ἐπὶ κακῷ τῆς ἐαυτοῦ κεφαλῆς... Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὴν Vinson αὐτῆς τῆς ἐκφράσεως (bad friend and associate), «κακὸ φίλο καί σύντροφο», δέν εἶναι σωστή. Δέν θέλει νά πεῖ ὅτι εἶναι φίλος του, ἔστω καί κακός, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἕνας συνοδὸς πού ὑπηρεσιακῶς ἀνάγκης τόν προσκόλλησαν σ' αὐτόν. Τόν ἔχαμε πάπα γιά κακὸ τῆς κεφαλῆς του. Ἀκολουθοῦν στήν ἐπιστολή ἐξήντα περίπου «κοσμητικά» ἐπίθετα ἄκρως προσβλητικά γιά τόν Φιλάγαθο.

193. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οὔτε ὁ βασιλεὺς Ροβέρτος οὔτε οἱ ἐχθρικοὶ πρὸς τόν Γρηγόριο V Γάλλοι ἐπίσκοποι ἀναγνώρισαν τόν Φιλάγαθο. Ἡ στάση τους αὐτὴ ἀποδίδεται ἀπὸ τόν Schramm, *KBP*, σ. 456, στό παράνομο τῆς ἐκλογῆς του καί στήν ἐλληνική του καταγωγή. Ὡς πρὸς τό δεύτερο ἀμφιβάλλουμε. Ὁ ἀργότερα πολὺ διαδεδομένος ἀνθελληνισμός τῆς Δύσεως ἐμφανίζεται ἐνωρίς στήν Β. Ἰταλία, λόγῳ τῆς λογοβαρδικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπῃ εἶναι ἀνακίμικος ἀκόμη καί σὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος. Μᾶλλον ἄλλος εἶναι ὁ λόγος τῆς στάσεως τοῦ Γάλλου βασιλέως καί τοῦ ἐπισκοπάτου του. Τό κῦρος καί ἡ δύναμη τῆς Γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας βρίσκονταν σέ ὑψηλὸ σημεῖο καί ὁ ἀνίσχυρος καί ἀσταθὴς ἀκόμα γαλλικὸς θρόνος δέν μποροῦσε νά διακινδυνεύει σύγκρουση μαζὶ τῆς.

194. *Reg. Otto III*, 1218 e, 1223 / Ia, 1226 a.

195. *Reg. Otto III*, 1219.

196. *Papstregesten II*, σ. 802.

για πρώτη φορά τόν 'Ιούλιο του 997 με άφορμή παραχώρηση έδαφών από τόν 'Οθωνα ΙΙΙ¹⁹⁷. Λίγους μήνες αργότερα, τόν 'Οκτώβριο, επικυρώθηκε από τόν αυτοκράτορα ή ιδιοκτησία της έπισκοπής της Μάντουας¹⁹⁸. Φαίνεται ότι ό έπίσκοπος πού αναφέρεται στό έγγραφο είχε λάβει πρό όλίγου τό αξίωμά του, ενώ ό προκατόχος του είχε έκδιωχθεί διότι ύπηρξε όπαδός του Φιλαγάθου¹⁹⁹. Είμαι χαρακτηριστική ή προσπάθεια του 'Οθωνος ΙΙΙ νά στερεώσει τήν κυριαρχία του σέ περιοχές άμφίβολες, μέ τήν επικύρωση παλαιότερων δικαιωμάτων καί προνομίων καί μέ τήν παραχώρηση νέων²⁰⁰. Σέ παρόμοιες ενέργειες προβαίνει καί ό Γρηγόριος V. Τόν 'Ιανουάριο του 997 συναντάται μέ τόν άρχιεπίσκοπο της Ραβέννας καί επικυρώνει τά δικαιώματα της έκκλησίας του²⁰¹.

Οί είδήσεις αυτές, πού καθιστούσαν σαφές στόν Φιλάγαθο ότι οί όποιες μεσολαβητικές προθέσεις του ήταν χωρίς άντικείμενο, έφθαναν μέ ταχύτητα στην Ρώμη. Στην έπιστολή 12 ό Λέων Συνάδων αναφέρει ρητά ότι ό άντιπαθής Νοτιοίταλος είχε άντιληφθεί τήν τραγικότητα της θέσεώς του καί είχε περιέλθει σέ άπελπισία²⁰². Έξ αίτίας της τροπής τών γεγονότων καί άναζητώντας στήριγμα, ό πατρίκιος Κρησκέντιος προσέφερε στόν Βυζαντινό πρέσβυ τήν ύποταγή της Ρώμης στόν αυτοκράτορά του Βασίλειο Β', μέ τήν έλπίδα είτε βοήθειας είτε μεσολαβήσεώς του προς τόν 'Οθωνα ΙΙΙ.

'Ο Λέων Συνάδων είχε λάβει έντολές πού του παρείχαν κάποια έλευθερία νά δράσει κατά τήν κρίση του. Έκρινε ότι ή Ρώμη έπρεπε νά διαφύγει της κυριαρχίας του 'Οθωνος ΙΙΙ. 'Από τήν άλλη πλευρά, οί προϊστάμενοί του ήταν σαφείς ότι έπρεπε όπωσδήποτε νά άποφευχθεί ή ρήξη μέ τόν Γερμανό αυτοκράτορα. Γι' αυτό καί ή προσφορά του πατριχίου δέν μπορούσε νά έχει συνέχεια. 'Αλλωστε καί στην έπιστολή του ό Λέων αφήνει τό σημαντικώτατο αυτό γεγονός κάπως μετέωρο, χωρίς περαιτέρω άνάλυση²⁰³, ενώ είναι λαλίστατος όσον άφορά τίς ύβρεις κατά του Φιλαγάθου. Λέγει βέβαια ότι ό γραμματοκομιστής θά αναφέρει στόν παραλήπτη περισσότερες λεπτομέρειες. Καθιστά όμως φανερό ότι ή όποιαδήποτε άνάμιξη του Βυζαντίου πρέπει νά κρατηθεί κατά τό

197. *Reg. Otto III*, 1232.

198. *DO III*, 255, σ. 670 έέ. Η επικύρωση ήταν μεγάλης σημασίας, άν κρίνουμε από τίς σημαντικές προσωπικότητες πού αναφέρονται σάν μεσολαβητές: Η άδελφή του αυτοκράτορος Σοφία καί οί έπίσκοποι Notger του Lüttich, Hildibald της Βορματίας καί Βερνάρδος του Hildesheim.

199. *Reg. Otto III*, 1237.

200. Οί τίτλοι της Νονάντολα επικυρώθηκαν έπίσης, μεταξύ αútων καί όρισμένοι πλαστοί της έποχής του Φιλαγάθου. *Reg. Otto III*, 1219.

201. *Papstregesten II*, σ. 780, 783.

202. Στ. 50 έέ. καί νύν οίμώζει καί τήν εκ Θεού καί τήν εξ ανθρώπων καί τήν εκ του 'Ωτου καί τήν εκ του πάπα έλπίζων ύφέξειν τιμωρίαν. 'Ο γάρ πάπας εκείνος όπλίζεται «μεστόν ζήλου, θυμόν» έχων, οίμαι δέ ως ού φείσεται, ούδ'ε αλλάζεται, ούδ'ε μ'η διαλυθη πολλών δώρων· ό δ'ε ύποπητήσει καί δέδιε καί τρομαλέος έστι καί μερμερίζων άνήνυτα.

203. 'Επιστ. 12, στ. 18 έέ.

δυνατόν μυστική²⁰⁴. Ὁ σκοπός ἦταν βέβαια νά μήν δυσκολευθοῦν οἱ συνομιλίες πού ἐπρόκειτο νά διεξαγάγει ὁ ἴδιος μέ τήν γερμανική αὐλή. Συνιστᾷ ἐπίσης νά μήν γραφεῖ πουθενά στήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό ἀποτρόπαιο ὄνομα τοῦ Φιλαγάθου, γιά τόν ὁποῖο εὐχεται νά δεῖ νά κατέρχεται ἀπό τόν θρόνο. Ὁ ἴδιος δέν παρέδωσε τό ἐνθρονιστήριο γράμμα τοῦ Σισινίου, πού προορίζονταν γιά τόν Ἰωάννη XV, στόν Ἰωάννη XVI ἀλλά τό κατέθεσε στόν τάφο τοῦ ἀποστόλου Πέτρου²⁰⁵.

Τό θέρος τοῦ 997 προσφέρθηκε στόν Φιλάγαθο κάποια δίοδος διαφυγῆς· ὁ περίφημος ἀσκητής Νεῖλος τόν κάλεσε μέ ἐπιστολή του νά ἀπαρνηθεῖ τά ἐγκόσμια καί νά γυρίσει στήν μοναστική ζωή²⁰⁶. Ὁ Νεῖλος ἦταν μία σημαντική προσωπικότητα, ὄχι μόνον στή Ν. Ἰταλία, μέ διασυνδέσεις στό μοναστικό κίνημα τῆς Δύσεως. Ἐπίσης ἀπελάμβανε τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Ὁθωνος III. Πιστεύουμε ὅτι ὁ Νεῖλος ἔλαβε ὑπ' ὄψη του καί τήν πολιτική συγκυρία προσφέροντας στόν συμπολίτη του ἀπό τό Ροσσάνο διέξοδο καί προσπαθώντας συγχρόνως νά ἐξασφαλίσει ἀπό τόν αὐτοκράτορα ὅτι δέν θά καταδιώξει περαιτέρω τόν ἀποστάτη. Δέν γνωρίζουμε τί ἀπάντησε ὁ Φιλάγαθος, πιθανώτατα ὅμως ἔλαβε σοβαρά ὑπ' ὄψη τήν προτροπή τοῦ Νεῖλου, ἐφ' ὅσον λίγο ἀργότερα προσφέρθηκε νά παραιτηθεῖ, σύμφωνα μέ ἐπιστολή τῆς συλλογῆς τοῦ Γερβέρτου τοῦ Ὠριγιά²⁰⁷. Ἡ ὑποβολή τῆς παραιτήσεως χρονολογεῖται βάσει τῶν ἀναφερομένων γιά τήν σλαβική ἐκστρατεία τοῦ Ὁθωνος III στίς ἀρχές τοῦ Φθινοπώρου 997²⁰⁸. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔγινε ἡ προσφορά αὐτή τῆς παραιτήσεως δέν εἶναι γνωστός.

Ἡ ὑπόθεση αὐτή σχετίζεται μέ τήν ἀποστολή γερμανικῆς πρεσβείας στήν Ρώμη. Οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν μόνο γιά τήν σύλληψη καί φυλάκιση τῶν πρέσβων ἀπό τόν Κρησκέντιο²⁰⁹. Ἡ ἀποστολή χρονολογεῖται τό φθινόπωρο τοῦ 997, μετά τό τέλος τῆς σλαβικῆς ἐκστρατείας (Αὐγустος 997)²¹⁰. Θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι σκοπό εἶχε νά συνοδεύσει τόν Λέοντα στήν Γερμανία ἀλλά αὐτό πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ, διότι τόν Αὐγустο αὐτός ταξίδευε ἤδη πρὸς συνάντηση τοῦ αὐτοκράτορος²¹¹. Ἡ πρεσβεία λοιπόν ἀφορούσε τίς ρωμαϊκές ἐξελίξεις. Δέν γνωρίζουμε, ἂν ἡ προσφορά παραιτήσεως τοῦ Φιλαγά-

204. Ὁ.π., στ. 43 ἐξ.: *πλὴν οἰκονομίας ἔνεκεν, ὧν ἐγράφαμεν, σεβσθῆναι καὶ κατασιγασθῆναι πρὸς τὸ παρὸν ἐγὼ συμβουλεύω, τὴν τοῦ καλοῦ καὶ μεγάλου ἡμῶν βασιλέως εὐδοξίαν πραγματευόμενος...*

205. Ἐπιστ. 11, στ. 24 ἐξ.

206. *Βίος Νεῖλου τοῦ Νέου*, 89. Βλ. καὶ *Papstregesten II*, σ. 804.

207. Ἐπιστ. 220, MGH, *Epist.* II, σ. 261. Ἡ ἐπιστολή δέν ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γερβέρτο.

208. *Papstregesten II*, σ. 805.

209. *Annales Quedlinburgenses*, a. 997, σ. 74, Thietmar, *Chron.*, IV 21, σ. 776.

210. *Papstregesten II*, σ. 805, *Reg. Otto III*, 1246 c.

211. Ἐπιστ. 2.

θου ήταν ήδη από πριν γνωστή στην Γερμανία²¹². Δεν αποκλείεται ή απλή γνωστοποίηση των προθέσεων του Φιλαγάθου, πού σήμαινε ότι το ρωμαϊκό μέτωπο εμφάνιζε τριγμούς, να προκάλεσε την αποστολή της πρεσβείας, πού σκοπό είχε να επιταχύνει την διάσπαση και κατάρρευση των επαναστατών.

“Οτι ο Όθων ΙΙΙ δέν είχε σκοπό να διαπραγματευθεί σοβαρά μέ τον Κρησκέντιο αποδεικνύεται από την σύλληψη και φυλάκιση των πρέσβων από τον τελευταίο. Ο πατρίκιος δέν πρέπει να ήταν εξ αρχής αντίθετος στην αποστολή της πρεσβείας. Θά υποθέταμε μάλιστα ότι ούτε ή παραίτηση του Φιλαγάθου του ήταν αρχικά δυσάρεστη. Έφ’ όσον δέν είχε καταφέρει να έπηρεάσει μέσω εκείνου τον Όθωνα ΙΙΙ, αλλά αντίθετα είχε έντεινει την αντιπαλότητα μέ την αυτοκρατορική κυβέρνηση, θά ήταν ίσως καλύτερα να άπαλλαγει από αυτόν. Οί αυτοκρατορικοί πρέσβεις όμως, άφου δέχθηκαν την προσφορά παραιτήσεως του Φιλαγάθου, μέ άντάλλαγμα ίσως κάποια μορφή άμνηστίας, δέν έδειξαν διάθεση να διαπραγματευθούν μέ τον Κρησκέντιο, ό όποιος από την πλευρά του δευτερεύουσες μόνο παραχωρήσεις θά ήταν διατεθειμένος να κάνει. Άπογοητευμένος ό πατρίκιος από την περιφρόνηση των αυτοκρατορικών, πού ίσως προσπάθησαν και να τον ύπονομεύσουν, τους συνέλαβε. Κατόπιν αυτού, άφου και ή τελευταία προσπάθεια συνδιαλλαγής άπέτυχε, έμπόδισε και τον Ίωάννη ΧVI από του να παραιτηθεί.

Δ. Η ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΥΝΑΔΩΝ ΣΤΟ ΑΑΧΕΝ ΚΑΙ Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ ΙΙΙ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Τόν Νοέμβριο του 997 ό Γρηγόριος V επανέλαβε τίς έπίμονες εκκλήσεις προς τον αυτοκρατορικό του εξάδελφο να σπεύσει προς βοήθειά του²¹³. Η τελική άπόφαση πάντως λήφθηκε άφου έφθασε στό Aachen ή είδηση ότι ή γερμανόφιλη παράταξη στην Ούγγαρία, μέ επικεφαλής τον διάδοχο του θρόνου Στέφανο επικράτησε των αντιπάλων της²¹⁴. Τότε μόνο ό Όθων ΙΙΙ άποφάσισε την εκστρατεία κατά της Ρώμης. Άπεσταλμένοι του έσπευσαν στην Ίταλία, για να καλέσουν τον πάπα Γρηγόριο V να τον συναντήσει στην Παβία²¹⁵.

212. Οί εκδότες των *Reg. Otto III*, 1246 c θεωρούν ότι ή πρεσβεία και ή παραίτηση συμπίπτουν χρονικά. Παρομοίως και ό Zimmermann, *Papstregesten* ΙΙ, σ. 805, δέχεται ότι ή ύπόσχεση της παραιτήσεως γνωστοποιήθηκε στην πρεσβεία και ότι ή είδηση έφθασε στην Γερμανία τον Νοέμβριο του 997. Θά συμφωνήσουμε μάλλον μέ την χρονολόγηση του Schramm, *KBP*, σ. 456. Έφ’ όσον ό συγγραφέας της έπιστολής από τό άρχείο του Γερβέρτου μιλά για τή σλαβική εκστρατεία σάν να έχει μόλις τελειώσει, ή έπιστολή συντάχθηκε τό άργότερο κατά τό τέλος Αύγουστου 997. Τό άργότερο λοιπόν τότε είχε φθάσει στην Γερμανία ή είδηση ότι ό Φιλάγαθος σκόπευε να παραιτηθεί. Άρα ή άπόφαση του τελευταίου είχε ληφθεί ήδη τον Ίούνιο ή τό άργότερο τον Ίούλιο του 997.

213. *Reg. Otto III*, 1246 a.

214. *Reg. Otto III*, 1235 c, 1246 d.

215. *Papstregesten* ΙΙ, σ. 806.

Πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἰταλία ὁ αὐτοκράτωρ δέχθηκε τὸν Βυζαντινὸ πρέσβυ Λέοντα Συνάδων²¹⁶. Τὴν μοναδική πηγή γιὰ τὴν πρεσβεία αὐτὴ ἀποτελοῦν οἱ ἐπιστολές τοῦ Λέοντος²¹⁷. Ἐχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στὰ δύο κύρια προβλήματα τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν: τὸ πρόβλημα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς κυριαρχίας στὴν Ν. Ἰταλία. Οἱ ἐπιστολές ὁμως τοῦ Λέοντος μιλοῦν μόνο γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ γάμου τοῦ Ὁθωνος ΙΙΙ μέ μία Βυζαντινὴ πριγκίπισσα²¹⁸. Ἡ ἐπιγαμία αὐτὴ ὁμως μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνον ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε στὰ δύο καίρια προβλήματα, ἂν ὄχι πλήρης συμφωνία, τουλάχιστον ἱκανοποιητικὴ προσέγγιση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ν. Ἰταλία παρατηροῦμε ὅτι ὁ Ὁθων ΙΙΙ ἔλαβε μέτρα γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς θέσεώς του στὰ λογγοβαρδικὰ πριγκηπᾶτα, ἐνῶ ἐπεδίωξε νὰ θέσει ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία του καὶ τίς ὑποτελεῖς στοὺς Βυζαντινοὺς πόλεις Νεάπολη, Γαέτα καὶ Ἀμάφι²¹⁹. Ἀπέφυγε ὁμως, τόσο τὸ 996 ὅσο καὶ τὸ 998/9 νὰ θίξει τὰ κυρίως βυζαντινὰ ἐδάφη καὶ πέρασε τὰ σύνορα μόνο σὰν προσκυνητῆς, μεταβαίνοντας στὸ Μ. Gar-gano²²⁰.

Περὶσσότερο πολὺπλοκο εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου. Ὁ Ὁθων ΙΙΙ εἶχε υἱοθετήσει τὸν Αὐγούστο τοῦ 996 ὀριστικὰ τὸν τίτλο *imperator Romanorum*²²¹. Βάσιμα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πρεσβεία τοῦ Φιλαγάθου, πού ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ἐπιστροφή, εἶχε σημειώσει ἐπιτυχία στὸ θέμα αὐτό. Ὁ ἴδιος ὁ Λέων ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον κανένα ἐμπόδιο γιὰ τὸ συνοικέσιο, ἐκτός ἀπὸ τὴν δική του κωλοσιεργία²²². Στίς ἐπιστολές του δὲν ἀναφέρει τίς σχετικὲς θέσεις καὶ προτάσεις τῶν δύο μερῶν, εἴτε γιατί αὐτές ἦταν γνωστὲς στοὺς ἀνταποκριτές του εἴτε γιατί ἔπρεπε νὰ κρατηθοῦν μυστικές. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ 3 συνάγεται ἐπίσης ὅτι ὁ Λέων εἶχε τὴν δικαιοδοσία νὰ κλείσει τὴν συμφωνία, ἂν οἱ Γερμανοὶ δέχονταν κάποιους ὅρους τῶν Βυζαντινῶν. Αὐτὸς ὁμως ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη νὰ μὴν τὴν κλείσει, παρ' ὅλο πὺ οἱ Γερμανοὶ ἦταν, κατὰ τὰ γραφόμενά του, πρόθυμοι νὰ τοὺς δεχθοῦν. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ πρέ-

216. Ἰδέ Schramm, *KBP*, σ. 458 ἐέ.

217. Ἐπιστ. 2: *Ἠλθομεν ἐν Φραγγίᾳ δι' ὅλου τοῦ αὐγούστου καὶ τοῦ σεπτεμβρίου καὶ τοῦ ὀκτωβρίου· ἐξήλθομεν διὰ τῶν ἐτέρων τριῶν τοῦ νοεμβρίου καὶ τοῦ δεκεμβρίου καὶ τοῦ ἰανουαρίου*. Κατὰ τὸν Schramm, *KBP*, σ. 458, ἡ μεγάλη διάρκεια τοῦ ταξιδίου δείχνει ὅτι ὁ Λέων δὲν βιαζόταν νὰ συναντήσει τὸν Ὁθωνα. Στὴν πραγματικότητα αὐτός, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Σλάβων τοῦ Ἑλβα, ἀπασχολούμενος μὲ τοπικὲς ὑποθέσεις καὶ ἀνήσυχος ἐξ αἰτίας νέων σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων τῆς Οὐγγαρίας, κινήθηκε ἀργὰ πρὸς τὸ Aachen ὅπου ἡ παρουσία του ἐπισημαίνεται μόλις στίς 29 Σεπτεμβρίου. *Reg. Otto III*, 1235 a, 1235 b, 1236.

218. Ἐπιστ. 3, στ. 7 ἐέ. Ἰδέ καὶ ἐπιστ. 4.

219. Holtzmann, σ. 340 ἐ.

220. *Reg. Otto III*, 1304 b. Ὁ Holtzmann, σ. 338, τοῦ ἀποδίδει καὶ ἐπιθετικὲς προθέσεις.

221. Ohnsorge, *Abendland M. Byzanz*, σ. 294.

222. Ἐπιστ. 3: *...εἰ μὴ ἡμεῖς ἐκωλύσαμεν, οὐδὲν ἂν ἐκώλυε τοῦ μὴ τὴν συμπενθερίαν διὰ μᾶς εὐκόλως προβῆναι*.

σβέως πρέπει νά αποδοθεῖ στήν ρωμαϊκή ὑπόθεση. Παρ' ὅλο πού ἡ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς δέν εἶχε ἐκτεθεῖ πολύ στά γεγονότα αὐτά, φαίνεται πώς ὑψηλά ιστάμενα πρόσωπα ἠλπιζαν ὅτι ἡ δυάδα Κρησκεντίου - Ἰωάννου XVI θά μπορούσε τελικά νά ἀνθῆξει· τὰ ἡμέτερα οὐχ ὡς οἱ ἡμέτεροι ἠλπιζον προέβη, ἀλλ' ὡς ὁ Θεός ὁ καλὸς καὶ πάνσοφος καὶ ἰσχυρὸς ὠκονόμησεν²²³. Προσπαθεῖ ἐδῶ ὁ Λέων νά τονίσει ὅτι δέν εἶναι ὁ μόνος πού ἔπese ἔξω στοὺς ὑπολογισμούς του, διότι αὐτοὺς τοὺς συμμερίζονταν καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐνῶ λοιπόν ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀποφύγει τὴν ρήξη μέ τὴν γερμανικὴ αὐλή²²⁴, δέν μπορούσε καὶ νά ἔλθει σέ συμφωνία γιὰ τὸ συνοικέσιο διότι κάτι τέτοιο θά ἰσοδυναμοῦσε μέ πλήρη ἐγκατάλειψη τοῦ ρωμαϊκοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλη καὶ θά διευκόλυνε τὴν κατάρρευσή του²²⁵. Ἡ μόνη κατὰλληλη γιὰ τὴν περίσταση αὐτὴ στάση ἦταν ἐκείνη τῆς καθυστερήσεως τῆς συμφωνίας. Ὁ Λέων δέν παρουσιάζεται στίς ἐπιστολές του νά προβληματίζεται γιὰ τὸ ἂν θά τύχει τῆς ἐγκρίσεως τῶν προΐσταμένων του, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι εἶχε λάβει μᾶλλον σχετικές ὁδηγίες στήν Ρώμη. Ἐπεράτωσε λοιπόν ὁ Λέων μέ ἐπιτυχία τὴν ἀποστολὴ του ἐξυπηρετώντας τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου, τόσο ὡς πρὸς τοὺς βραχυπροθέσμιους, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τοὺς μεσοπροθέσμιους στόχους τῆς.

Κατὰ τὸν Schramm πάντως, ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Συνάδων προκάλεσε ἀντίδραση τῶν συνομιλητῶν του καὶ ἀλλαγὴ τῶν διαθέσεων τοῦ Ὁθωνος καὶ τῶν συμβούλων του ἔναντι τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας. Στὸ συμπέρασμά του αὐτὸ ὁ Γερμανὸς ἱστορικός ὁδηγήθηκε ἀπὸ μία ἀνάλυση ὀρισμένων κειμένων ἐκείνης ἀκριβῶς τῆς περιόδου²²⁶. Στὴν ἐπιστολὴ μέ τὴν ὁποία ὁ Ὁθων III προσκάλεσε τὸν Γερβέρτο τοῦ Ὁριγιάκ στήν αὐλή του (πιθ. τέλος τοῦ 996)²²⁷, τονίζει ὁ μονάρχης τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἔναντι τῆς σαξωνικῆς τραχύτητος, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, μέ τρόπο πού δείχνει ὅτι εἶναι υπερήφανος γιὰ τὴν βυζαντινὴ του καταγωγὴ²²⁸. Ὁ Γερβέρτος στήν ἀπάντησή του ὑμνεῖ τὸν Ὁθωνα σάν Ἕλληνα ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ καὶ σάν Ρωμαῖο ὡς πρὸς τὴν κυριαρχία. Ἐξ αἰτίας ὅμως τῆς στάσεως τοῦ Λέοντος ἐμφανίζεται, κατὰ τὸν Schramm, μία πολεμικὴ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν²²⁹, σέ ἕνα

223. Ἐπιστ. 4.

224. Σε καμμιά περίπτωσι δέν ἀπέριψε τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ὁθωνος III γιὰ τὸ συνοικέσιο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Holtzmann, σ. 328.

225. Οὐδόλως προκύπτει ὅτι ὁ Λέων, ἔχοντας ἀλλάξει τίς διαθέσεις του, προέτρεψε τὸν Ὁθωνα νά βαδίσει κατὰ τῆς Ρώμης, ὅπως ἀναφέρεται στὰ *Reg. Otto III*, 1243 a.

226. Schramm, *KBP*, σ. 459 ἐξ., τοῦ ἰδίου, *Renovatio*, σ. 100 ἐξ.

227. *Reg. Otto III*, 1216.

228. J. Havet, *Lettres de Gerbert*, Παρίσι 1889, σ. 186. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Schramm, *KBP*, σ. 460, ὑποσημ. 1. Στὸ ἐξῆς: Havet. DO III, 241.

229. Schramm, *KBP*, σ. 462.

φιλοσοφικό ἔργο πού συνέταξε ὁ Γάλλος αὐτός λόγιος κατά τήν διάρκεια τῆς ἐκστρατείας στήν Ἰταλία²³⁰ καί στούς στίχους του γιά τόν φιλόσοφο Βοήθιο²³¹. Πολεμική, πάντως ὄχι ιδιαίτερα ἔντονη, ἐμφανίζεται ὅταν ὁ Γερβέρτος τονίζει ὅτι στήν Δύση ἀνήκει ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, ἢ ὅτι ὁ Ὁθων III ξεπερνᾷ τούς Ἑλληνες σέ δύναμη, κυβερνᾷ τούς Ρωμαίους κληρονομικῶς δικαίῳ καί εἶναι ἀνώτερος ἀπό ὅλους αὐτούς στό πνεῦμα καί τήν εὐγλωττία. Παράλληλα ὅμως ἀναγνωρίζει ἑμμεσα τήν ὑπεροχή τῶν Βυζαντινῶν ὅταν λέγει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δέν πρέπει νά τούς ἀφήσει νά καυχῶνται μόνοι αὐτοί μέ τήν φιλοσοφία καί τήν ρωμαϊκή δύναμη²³². Ἐμεῖς νομίζουμε ὅτι ἐδῶ δέν ὑπάρχει κάποια μεταβολή τῶν ἀπόψεων τοῦ Γερβέρτου ἢ τοῦ Ὁθωνος III λόγω τῆς στάσεως τοῦ Λέοντος ἀλλά ὅτι ἡ διαφορά στά κείμενα ὀφείλεται στό ὅτι, ὅταν ὁ Γερβέρτος ἔγραφε τήν ἐπιστολή, δέν ἀνῆκε ἀκόμη στήν αὐλή τοῦ αὐτοκράτορος ἀλλά συνδεόταν μαζί του μέ κοινά πνευματικά ἐνδιαφέροντα. Στά κείμενα πού ἔγραψε κατόπιν ὁρμᾶται ἀπό διαφορετική θέση. Εἶναι πλέον σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος καί λαμβάνει τό θάρρος νά τοῦ ἀπευθύνει παραινέσεις, καί νά τόν προτρέψει σέ μεγάλη ἔργα, μέ πνεῦμα πάντως ὄχι ἐχθρικό πρὸς τό Βυζάντιο.

Κατά τά ἄλλα ὀρθῶς συμπεραίνει ὁ Schramm ὅτι ἡ παρελκυστική πολιτική τοῦ Λέοντος προεκάλεσε δυσარέσκεια στήν γερμανική αὐλή ἡ ὁποία ὑποπευόταν ὅπως ὁποῦτε βυζαντινὴ ἀνάμειξη στίς ρωμαϊκές ἐξελίξεις²³³. Αὐτό διαφαίνεται καί ἀπό τόν στίχο τοῦ Γερβέρτου πού λέγει, ἐννοῶντας τόν Ὁθωνα III, ὅτι δέν ὑποχωρεῖ στήν εὐφυΐα τῶν Ἑλλήνων²³⁴, καθὼς καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπομένη γερμανική πρεσβεΐα, παρά τά ὅσα συμφωνήθηκαν στό Ἄαχεν, δέν ἀναχώρησε γιά τήν Κωνσταντινούπολη παρά μόνο στά τέλη τοῦ 1000. Αὐτό κατά τόν Ohnsorge ὀφείλεται στό ὅτι ὁ Ὁθων πληροφορήθηκε κατόπιν κάποιες ἀπό τίς ἐνέργειες τοῦ Λέοντος στήν Ρώμη²³⁵.

Προσπάθεια μεσολαβήσεως μεταξύ τοῦ Ὁθωνος III καί τῶν Ρωμαίων ἐπα-
ναστατῶν δέν φαίνεται νά ἔκανε ὁ Λέων. Θά διαπίστωσε ἄλλωστε τήν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορος νά συντρίψει τήν ἐξέγερση. Αὐτός, ἀφοῦ ρύθμισε τίς γερμα-
νικές ὑποθέσεις, ὀρίζοντας τήν θεία του Ματθίλδη, ἡγουμένη τῆς μονῆς τοῦ Quedlinburg σάν ἀντιπρόσωπό του, ὅπως εἶπαμε, πέρασε μέ ἰσχυρές δυνάμεις τόν Δεκέμβριο τοῦ 997 τίς Ἀλπεῖς καί ἔφθασε στήν Ἰταλία²³⁶. Μετά σύντομη παραμονή στήν Παβία, ὅπου τόν ἀνέμενε ὁ Γρηγόριος V²³⁷, κατευθύνθηκε μέσῳ

230. Havet, σ. 237. Ἡ παραπομπή ἀπὸ Schramm, *KBP*, σ. 462.

231. Migne, PL 139, 287.

232. Havet, σ. 237.

233. Schramm, *KBP*, σ. 463 ἔ.

234. Migne, PL 139, 287.

235. Ohnsorge, *Ottos III. Legation an Basileios II vom Jahre 998, Byzanz und das Abendland*, σ. 298. Στὸ ἐξῆς: *Ottos III Legation*.

236. *Reg. Otto III*, 1246 g, 1247.

237. *Papstregesten II*, σ. 810, *Reg. Otto III*, 1247 a, 1248.

Κρεμόνας καί Ραβέννας πρὸς τὴν Ρώμη²³⁸, ὅπου ἔφθασε, ἐπικεφαλῆς γερμανικῶν καί ἰταλικῶν δυνάμεων, περὶ τὴν 20 Φεβρουαρίου 998²³⁹. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Ραβέννα ἐπεφόρτισε τὸν καγκελλάριο Heribert μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξεως στὸ Ἐξαρχάτο²⁴⁰. Μὲ τὴν δράση τοῦ Heribert συνδέεται ἡ ὑπόθεση τοῦ κόμιτος Lambert, ὁ ὁποῖος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 998 μὲ αὐτοκρατορικὴ ἀπόφαση στερήθηκε τὸ σύνολο τῶν κτῆσεών του βορείως τῆς Ραβέννας, ὡς ἐχθρὸς τοῦ κράτους²⁴¹. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς ρωμαϊκῆς ἐξεγέρσεως ἦταν λοιπὸν αἰσθητὸς στὰ ἐδάφη τοῦ Ἐξαρχάτου.

Ἡ προέλαση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ προεκάλεσε πανικὸ στὸν πληθυσμὸ τῆς Ρώμης, παραλύοντας τὴν διάθεση γιὰ ἀντίσταση²⁴². Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁπαδῶν του ἐγκατέλειπε τῶρα τὸν Κρησκέντιο, πού ἀδυνατοῦσε νὰ ὑπερασπίσει τὴν πόλη²⁴³. Ὁ πατρίκιος καί ὁ πάπας Ἰωάννης XVI, οἱ δύο συνεργάτες πού ἡ τύχη καί ἡ ἀνάγκη τοὺς ἔνωσαν, χωρίστηκαν μὴ ἔχοντας πλέον τίποτα νὰ προσφέρουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο. Ὁ Ὅθων III καί ὁ Γρηγόριος V εἰσῆλθαν στὴν Ρώμη, περὶ τὰ μέσα Φεβρουαρίου, χωρὶς ἀντίσταση. Οἱ Ρωμαῖοι τοὺς ὑποδέχθηκαν ἐξ ἀνάγκης μὲ τιμές καί ὁ Γρηγόριος ἐνθρονίσθηκε ἐκ νέου. Ὁ Κρησκέντιος κατέφυγε στὸ «φρούριο τοῦ Λέοντος», περισσότερο γνωστὸ σὰν φρούριο τοῦ ἀγίου Ἀγγέλου. Ὁ Φιλάγαθος ἀνεχώρησε ἀπὸ τὴν Ρώμη καί, κατευθυνόμενος πρὸς τὰ νότια, κατέφυγε σὲ ἕναν ὀχυρὸ πύργο²⁴⁴. Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἀρνούλφου τοῦ Μιλάνου ἀναφέρει ὅτι ὁ Φιλάγαθος ζήτησε ἐκεῖνες τὶς μέρες τὴν ἐπιείκεια τοῦ παλαιοῦ μαθητοῦ του²⁴⁵. Φαίνεται ὅτι ὁ Φιλάγαθος εἶχε ἀφήσει κάποιον στὴν Ρώμη μὲ ἐπιστολὴ τοῦ ἀπευθυνόμενῃ πρὸς τὸν Ὅθωνα, ἥ ὅτι τοῦ ἔγραψε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φυγῆς του²⁴⁶. Ἦταν βέβαια αὐτὸ μία κίνηση ἀπελπισίας, δείχνει ὅμως ὅτι ὁ Φιλάγαθος οὔτε ἄνθρωπος τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξε, οὔτε ὀρκισμένος ἐχθρὸς τῆς κυριαρχίας τῶν Ὁθόνων, ἀλλὰ εἶχε μέχρι τέλους πεποιθήση στὴν προσωπικὴ του σχέση μὲ τὸν αὐτοκράτορα.

Ἡ φυγὴ του πρὸς τὰ νότια ἀποτελοῦσε τὴν μόνη δυνατὴ διέξοδο, ἐφ' ὅσον μόνον σὲ βυζαντινὸ ἔδαφος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀσφαλῆς. Ἦταν ὅμως ἤδη ἀργά. Ἡ εὐκολὴ ἐπικράτηση τοῦ αὐτοκράτορος στὴν Ρώμη καθιστοῦσε τὸν Φιλάγαθο

238. *Reg. Otto III*, 1250 b-1259 a.

239. *Reg. Otto III*, 1259 b.

240. *Reg. Otto III*, 1259 a.

241. *Reg. Otto III*, 1269.

242. *Arnulfi gesta archiep. Mediol.*, I, c. 12, σ. 10, *Reg. Otto III*, 1259 c.

243. Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἐπεδίωξαν διαπραγματεύσεις, κίνηση τῆς ὁποίας ἡ συνέχεια δὲν εἶναι γνωστή. *Papstregesten II*, σ. 815.

244. Thietmar, *Chron.*, IV 21, σ. 776, *Annales Quedlinburgenses*, a. 998, σ. 74, Iohannis, *Chron. Venetum*, σ. 31, Rodulfus Glaber, I, σ. 56. *Reg. Otto III*, 1259 c, *Papstregesten II*, σ. 814, 815.

245. *Gesta archiep. Mediol.*, I, 12, σ. 10.

246. *Papstregesten II*, σ. 816.

ένα φυγάδα χωρίς ὑποστηρικτές. Στρατεύματα πού εἶχαν προηγηθεῖ τοῦ κυρίου σώματος κινήθηκαν γιά νά ἀποκόψουν τίς ὁδοὺς τῆς διαφυγῆς. Ἐνα τέτοιο ἀπόσπασμα μέ ἐπικεφαλῆς τόν κόμιτα Bithilo συνέλαβε τόν Φιλάγαθο στόν πύργο ὅπου αὐτός εἶχε καταφύγει²⁴⁷. Κατά τόν Ἰωάννη Διάκονο αὐτοί πού τόν συνέλαβαν, τόν τύφλωσαν καί τόν ἀκρωτηρίασαν, καί κατόπιν τόν μετέφεραν στήν Ρώμη, ὅπου φυλακίσθηκε σέ μονή²⁴⁸. Τό χρονικό τοῦ Quedlinburg ἀναφέρει ὅτι οἱ διώκτες τοῦ Φιλαγάθου τόν ἀκρωτηρίασαν φοβούμενοι ὅτι ὁ Ὅθων θά τόν συγχωροῦσε²⁴⁹. Οἱ ὑπόλοιπες πηγές δέν μᾶς παρέχουν καμμία ἔνδειξη γιά παρόμοιες προθέσεις τοῦ Ὅθωνος, ὅπως ὅμως προκύπτει καί ἀπό τόν βίο τοῦ Νεῖλου τοῦ Νέου²⁵⁰, ἦταν διαδεδομένη ἡ πεποίθηση ὅτι κυρίως ὁ Γρηγόριος V ἦταν ὑπέρ τῆς σκληρῆς τιμωρίας τῶν ἐπαναστατῶν καί ἰδίως βέβαια τοῦ ἀντίπαπα. Ὁ Bonizo τοῦ Σοῦτρι, ἀντίθετα, κατηγορεῖ ἔντονα τόν Ὅθωνα III γιά τήν μεταχείριση πού ἐπεφύλαξε στόν Φιλάγαθο²⁵¹. Ὅπως ὁ τελευταῖος ὑπέστη, πρὶν ἀκόμα καταδικασθεῖ ἀπό σύνοδο, ἄγριο ἀκρωτηριασμό, πού, εἴτε στήν Ρώμη, εἴτε ἐκτός αὐτῆς, θά μπορούσε νά συμβεῖ μόνο μέ αὐτοκρατορική διαταγή²⁵².

Μόλις πληροφορήθηκε τήν σύλληψη καί τόν ἀκρωτηριασμό τοῦ Φιλαγάθου ὁ Νεῖλος ἔσπευσε, σύμφωνα μέ τόν Βίο του, στήν Ρώμη ὅπου ἔγινε μέ μεγάλο σεβασμό δεκτός ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί τόν πάπα. Τούς ζήτησε νά τοῦ τόν παραδώσουν γιά νά τόν πάρει στό μοναστήρι του. Ὁ Ὅθων III, γιά τόν ὁποῖο ὁ Βίος ἀναφέρει ὅτι ἡ σκληρή τιμωρία τοῦ Φιλαγάθου δέν ἦταν στίς προθέσεις του, δέχθηκε ὑπό τόν ὄρο νά παραμείνει ὁ Νεῖλος στήν Ρώμη²⁵³. Ὡς ὑπό τήν πίεση τοῦ Γρηγορίου V ἡ ὑπόσχεση δέν τηρήθηκε. Ὁ Φιλάγαθος ὁδηγήθηκε πρὸ μιᾶς συνόδου πού συνεδρίασε σέ ρωμαϊκό νάο ὑπό τήν προεδρία τοῦ Γρηγορίου, καταδικάσθηκε καί κατόπιν διαπομπεύθηκε στίς ὁδοὺς τῆς Ρώμης²⁵⁴. Ἡ καταδίκη του, ἡ συμβολική του καθαίρεση καί ὁ ἀφορισμός του εἶναι βέβαια

247. Γιά τόν ἀκρωτηριασμό καί τήν καταδίκη τοῦ Φιλαγάθου, ἰδέ ἰδίως Zimmermann, *Papst-absetzungen*, σ. 110 ἑξ.

248. Ὁ.π.

249. Ὁ.π.

250. Σ. 89.

251. MGH, *Lib. Lit.* I, σ. 582.

252. *Annales Hildesheimenses*, α. 998, σ. 91, *Lamberti Annales*, α. 998, MGH, SS III, σ. 91. Rodulfus Glaber, *Λέων Συνάδων*, ἐπιστ. 1, *Liber Pontificalis* II, σ. 261, Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 110 ἑ., ὑποσημ. 50.

253. 89. Ἰδέ καί *Papstregesten* II, σ. 818.

254. *Reg. Otto III*, 1262 a, *Papstregesten* II, σ. 819. Zimmermann, *Papstabsetzungen*, σ. 111 ἑ. Ὁ Νεῖλος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ συμφωνηθέντα εἶχε ἀναλάβει τήν ἡγουμένηα τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου, ἀγανάκτησε ἀπό τήν συμπεριφορά τοῦ αὐτοκράτορος καί τοῦ πάπα. Μέσω ενός ἐπισκόπου πού οἱ ἴδιοι τοῦ ἔστειλαν γιά νά τόν πείσουν νά παραμείνει στήν Ρώμη, τοὺς διαμήνυσε ὅτι ὁ Θεός δέν πρόκειται νά τοὺς λυπηθεῖ, ὅπως αὐτοί δέν λυπήθηκαν τόν Φιλάγαθο. *Βίος Νεῖλου*, 91, *Papstregesten* II, σ. 820, *Reg. Otto III*, 1263 b.

πράγματα αὐτονόητα, ἐφ' ὅσον εἶχε διαπράξει τό βαρὺ ἔγκλημα νά καταλάβει τόν παπικό θρόνο ἐν ὧσφ ὑπῆρχε νόμιμα ἐκλεγμένους πάπας, παραβαίνοντας μάλιστα αὐτοκρατορικές ἐντολές.

Ὁ Φιλάγαθος ἐγκλείσθηκε κατόπιν σέ κάποιο ἄγνωστο ρωμαϊκό μοναστήρι, ἴσως στή μονή τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου. Τό Νεκρολόγιο τῆς Φούλδας καταγράφει στίς 2 Ἀπριλίου 1013 τόν θάνατο κάποιου Ἑλλήνα μοναχοῦ Ἰωάννη²⁵⁵. Αὐτό ὁδήγησε κάποιους ἐρευνητές νά τόν ταυτίσουν μέ τόν Ἰωάννη Φιλάγαθο²⁵⁶. Ἡ ὑπόθεση μᾶλλον δέν εὐσταθεῖ. Τό 1001 ἀντιπροσωπεῖα ἀπό τήν Πλακεντία ἐπισκέφθηκε τόν Φιλάγαθο στήν Ρώμη καί τοῦ ζήτησε τά λείψανα τῆς ἁγίας Ἰουστίνας, πού κάποτε ἀπέκτησε γιά τήν ἐπισκοπή του καί τά ὁποῖα εὕρισκονταν ἀκόμη στήν κατοχή του. Ὁ Φιλάγαθος, συγκινημένος, ἔκανε δεκτό τό αἶτημα²⁵⁷. Παρέμεινε λοιπόν πιθανώτατα στήν Ρώμη, ὅπου καί πέθανε στίς 26 Αὐγούστου κάποιου ἀγνώστου ἔτους²⁵⁸.

Στό τέλος Ἀπριλίου τοῦ 998 ὁ Κρησκέντιος, πολιορκούμενος στό φρούριο τοῦ ἁγίου Ἀγγέλου, ἐξῆλθε λαμβάνοντας ἐγγυήσεις γιά τήν ἀσφάλειά του, προκειμένου νά διαπραγματευθεῖ μέ τόν Ὅθωνα. Κατά τήν ἐπιστροφή του ἐξαπολύθηκε γενική ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ἰδίου καί τοῦ φρουρίου πού στέφθηκε ἀπό ἐπιτυχία. Ὁ Κρησκέντιος συνελήφθηκε βαριά τραυματισμένος καί ἐκτελέσθηκε μαζί μέ τούς ὑπαρχηγούς του²⁵⁹. Ἡ μεταχείριση τῶν ἐπαναστατῶν θεωρήθηκε ἰδιαίτερα σκληρή. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ παράδοση ὅτι ὁ ἀσκητής Romuald ἐπέβαλε στόν Ὅθωνα III τό προσκύνημα στό M. Gargano προκειμένου νά συγχωρηθεῖ ἡ σκληρότητά του²⁶⁰.

Ἡ ρωμαϊκή ἐξέγερση τοῦ 996 ἔληξε μέ πλήρη νίκη τοῦ κράτους τῶν Ὅθωνων. Ἀντίστροφα, γιά τήν πολιτική τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε μερική ἀποτυχία. Ὁ ἐπὶ τόπου ἐκπρόσωπός της Λέων Συνάδων πού εἶχε συνοδεύσει τόν Ὅθωνα στήν ἐκστρατεία του κατά τῆς Ρώμης, μετά τήν κατάληψη τῆς πόλεως παρέμεινε ἐκεῖ τέσσερις μῆνες²⁶¹. Τόν Ἰούνιο τοῦ 998 ξεκίνησε γιά τήν Ν. Ἰταλία καί συγκεκριμένα γιά τόν Ὑδροῦντα, προκειμένου νά ἀναχωρήσει γιά τό Βυζάντιο. Ἀπό τήν περίοδο αὕτη προέρχονται οἱ ἐπιστολές 1-4, οἱ ὁποῖες μᾶς δίδουν κάποια στοιχεῖα περί τοῦ πῶς ἀντιμετώπισε αὐτός τίς ἐξελίξεις. Στήν ἐπιστολή 1 ἐπιτίθεται γιά μιά ἀκόμη φορά ἐναντίον τοῦ Φιλαγάθου, πρίν περιγράψει, χωρίς ἔχνος συμπαθείας, τά βασανιστήρια πού αὐτός ὑπέστη. Στήν ἐπιστολή 2 ἀναφέρει ὅτι: ὁ Θεὸς περιεφύλαξεν ἡμᾶς ἀβλαβεῖς καί ἀνυπονοήτους,

255. MGH, SS XIII, 210.

256. Ἰδέ π.χ. *Liber Pontificalis* II, σ. 262.

257. *Acta Sanctorum*, 7. Σεπτ., σ. 259. Ἰδέ καί Schramm, KBP, σ. 466 ἔ.

258. *Catalogi Abbatum Nonantulorum*, MGH, Scr. rer. *Langobardicarum*, σ. 573.

259. *Reg. Otto III*, 1272 a.

260. *Reg. Otto III*, 1303 a.

261. Ἐπιστ. 2.

ἐφ' οἷς πρότερον καὶ ἐβουλευσάμεθα καὶ ἐγράψαμεν²⁶². Πρόκειται βέβαια γιὰ τὴν ἀνάμιξί του σὲ ἐνέργειες τῶν στασιαστῶν, εὐθέως στρεφόμενος κατὰ τοῦ Ὁθωνος III. Ὅπως δὲ τότε τὰ πράγματα δὲν εἶχαν ἐξελιχθεῖ σύμφωνα μὲ τίς προσδοκίες τῶν Βυζαντινῶν²⁶³. Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως καὶ γιὰ πλήρη ἀποτυχία²⁶⁴. Ὁ λόγος εἶναι βέβαια ὅτι ἀποφεύχθηκε ἡ ρήξις μὲ τὸν Ὁθωνα καὶ ἀποφασίσθηκε συνέχιση τῶν διαπραγματεύσεων. Βέβαια ἡ γερμανικὴ αὐλὴ, παρὰ τὴν μυστικότητα πού τηρήθηκε, θὰ ἀντιλήφθηκε κάποιες ἀπὸ τίς κινήσεις τοῦ Λέοντος, μετὰ μάλιστα τὴν κατάληψη τῆς Ρώμης. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Ὁθων III ἀπέφυγε νὰ στείλει τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀρνούλφο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ Λέων ματαίως τὸν περίμενε τὸ Φθινόπωρο τοῦ 998 στὸν Ὑδροῦντα κατὰ τὰ ὑπεσχημένα²⁶⁵. Φαίνεται πῶς ὁ Γερμανὸς μονάρχης ἀπεφάσισε τελικῶς νὰ τηρήσει ἀποφασιστικότερη στάση ἐναντι τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἀρνούλφος θὰ μεταβεῖ τελικῶς τὸ 1001 καὶ θὰ ἐπιστρέψει μὲ τὴν κόρη τοῦ συναυτοκράτορος Κωνσταντίνου Η'. Ὁ Ὁθων III ὅμως θὰ πεθάνει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1002 καὶ ἡ μνηστή θὰ ξαναγυρίσει στὴν Κωνσταντινούπολη²⁶⁶.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ποιές εἶναι οἱ μακροχρόνιες ἐπιπτώσεις τῶν γεγονότων αὐτῶν στὴν ἐξέλιξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ στὴ Δύση καὶ στίς σχέσεις τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν; Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια θὰ δείξουν ὅτι ἡ νίκη τοῦ Ὁθωνος III τὸ 998 ἦταν μόνο τακτικῆς καὶ ὄχι στρατηγικῆς φύσεως. Αὐτὸς ἐπεδίωξε στὴ συνέχεια νὰ θέσει ἐπὶ νέων βάσεων τὴν ἀνανέωση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (*renovatio*) καθιστώντας τὴν Ρώμη πρωτεύουσά του²⁶⁷. Ἡ πολὺπλευρὴ προσπάθειά του, πού ἐκδηλώθηκε στὸν πολιτικό-διοικητικό καὶ στὸν ἰδεολογικὸ τομέα ἀπέτυχε λόγω τοῦ προώρου θανάτου του ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς ἀντιδράσεως τῶν Ρωμαίων. Αὐτοί, ἀγνώμονες ἀπέναντι στὴν ἀγάπη πού ἔδειχνε ὁ αὐτοκράτωρ γιὰ τὴν πόλη τους, ἐπανεστάτησαν γιὰ δεύτερη φορὰ ἐναντίον του στίς ἀρχές τοῦ 1001 καὶ τὸν ἐξεδίωξαν²⁶⁸. Μετὰ μίαν πρώτη ἀποτυχημένη προσπάθεια, ὁ Ὁθων πέθανε προετοιμαζόμενος νὰ ἐκστρατεύσει ἐκ νέου κατὰ τῆς πόλεως. Μαζί του τάφηκε καὶ ἡ σοβαρότερη προσπάθεια τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἐλέγξουν τὴν Ρώμη.

Τυχὸν ἐπιτυχία του θὰ εἶχε σοβαρότατες συνέπειες στὴν ἱστορία τῆς Δύ-

262. Στ. 19 ἐέ.

263. Ἐπιστ. 4, στ. 9 ἐέ.

264. Ἐπιστ. 3: *Τοῦ Θεοῦ οὖν καλῶς καὶ φιλανθρώπως τὰ ἡμέτερα οἰκονομήσαντος...*

265. Ἐπιστ. 2. Ἰδέ καὶ Ohnsorge, *Ottos III Legation*, σ. 296, Schramm, *KBP*, σ. 470.

266. Schramm, *KBP*, σ. 472 ἐ.

267. Gebhardt, σ. 272 ἐέ., καὶ ἰδίως Schramm, *Renovatio*, σ. 102 ἐέ. καὶ πολλοῖ.

268. Gebhardt, σ. 277. Φαίνεται ὅτι ἡ γερμανικὴ παρουσία στὴ Ρώμη εἶχε ἐνοχλήσει ἀκόμη καὶ τοὺς γερμανοφίλους κύκλους τῆς ἀριστοκρατίας. Schramm, *KBP*, σ. 471, τοῦ ἰδίου, *Renovatio*, σ. 177.

σεως, διότι θά ἐπέφερε βαθμηδόν τήν ὑποταγή τοῦ πάπα, ἄρα καί ὁλοκλήρου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, στόν αὐτοκράτορα. Ἦδη ὁ Ὅθων εἶχε κινηθεῖ πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή ἐκδίδοντας τό περίφημο ἔγγραφο τοῦ μέ τό ὁποῖο ἀπέριπτε ὡς πλαστή τήν Κωνσταντίνειο Δωρεά²⁶⁹. Ἀμφισβητοῦσε ἔτσι ἕναν ἀπό τούς θεμελίους λίθους ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ παπική κουρία εἶχε θεμελιώσει τήν πολιτική θεολογία της.

Τό ζήτημα τῶν σχέσεων μέ τόν παπισμό ἄπτεται βεβαίως τῶν σχέσεων μέ τήν αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Schramm ἀποδεχόμενος τήν θεωρητική ἀρχή περὶ τῆς μιᾶς καί μοναδικῆς κορυφῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ θεωρεῖ τήν σύγκρουση γιά τό ζήτημα αὐτό ἀναπόφευκτη²⁷⁰. Ἐξηγεῖ λοιπόν τίς ἐκατέρωθεν ἐνέργειες βάσει τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Βεβαίως τελικά ἡ ρῆξη ἐπῆλθε πράγματι ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρξε κατὰ περιόδους ἡ δυνατότητα ἐνός διπλωματικοῦ καί πολιτικοῦ συμβιβασμοῦ. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ὅθων III δέν ἐπιδίωξε τήν σύγκρουση ἀλλά τήν συνδιαλλαγή μέ τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν ἰσότητα μέ αὐτήν. Ἐκεῖ συνέτειναν ἡ ἐπιμονή του γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ συνοικεσίου, καθὼς καί ἡ υἱοθέτηση βυζαντινῶν τίτλων, ἀξιωματῶν καί συνηθειῶν²⁷¹ ἀπό τήν αὐλή καί τήν καγκελλαρία του²⁷². Κατά τόν Ohnsorge οἱ προϋποθέσεις πληρώθηκαν ὅταν ὁ Ὅθων III ἀπεκήρυξε τήν Κωνσταντίνειο Δωρεά. Ἡ πράξη αὐτή θά ἐπέφερε ἀναγκαστικά τήν μείωση τοῦ ρόλου τοῦ πάπα στήν ἀνακήρυξη τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Δύσεως καί στήν ἐκ νέου ρύθμιση τῶν σχέσεων μεταξύ Ἐκκλησίας καί Κράτους κατὰ τρόπο ὥστε νά πλησιάζουν τούς βυζαντινοὺς συσχετισμούς. Πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι καί στίς δύο αὐτοκρατορικές αὐλές ὑπῆρχαν παράγοντες πού ἀντιδροῦσαν στόν συμβιβασμό αὐτό. Ὁ Λέων Συνάδων πρέπει νά ἦταν ἕνας ἀπό αὐτούς, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀρνητική του στάση ἐναντί τῶν διαπραγματεύσεων καί ἀπό τήν ἐπιθυμία του νά δεῖ τόν Βασίλειο Β΄ νά κυβερνᾷ καί τήν Ρώμη²⁷³. Ὁ τελευταῖος

269. DO III, 389. Schramm, *KBP*, σ. 161 ἐξ. Τό ζήτημα εἶναι πολύπλοκο διότι ἐν τούτοις ὁ Ὅθων III δέν ἀποπειράθηκε νά θίξει περαιτέρω τίς παπικές θεωρίες. Εἶχε ὅμως χαράξει μία κατεύθυνση. Σέ ποῖημα τοῦ συμβούλου του Λέοντος τῶν Βερκελλῶν, πού χρονολογεῖται τό 998/9, ἐμφανίζεται ἡ αὐτοκρατορική ὑπεροχή. Ἰδὲ Schramm, *Renovatio*, σ. 126. Γιά τήν Κωνσταντίνειο Δωρεά, ἰδὲ ὅ.π., σ. 23 ἐξ., 70 ἐ. Ohnsorge, *Anerkennung*, σ. 182 ἐ., τοῦ ἰδίου, *Die Konstantinische Schenkung, Leo III und die Anfänge der kurialen römischen Kaiseridee, Abendland und Byzanz*, σ. 79-110.

270. Schramm, *Renovatio*, σ. 83 ἐ.

271. Ὁ.π., σ. 114 ἐ. Ὁ Schramm ἀποδίδει μικρή σημασία στό γεγονός.

272. Ohnsorge, *Ottos III Legation*, σ. 288 ἐξ., τοῦ ἰδίου, *Sachsen u. Byzanz*, σ. 528 ἐ., Dölger, *Ottonenkaiser*, σ. 146 ἐ.

273. Ἀνάλογες ἦταν οἱ ἀπόψεις του καί στά ἐκκλησιαστικά ζητήματα. Στήν ἐπιστ. 53 ἀναφέρει, μέ ἀφορμή τήν μέλλουσα πατριαρχική ἐκλογή ὅτι: πατριάρχης μέλλει δοθῆναι τῇ οἰκουμένη· οὕτω γάρ αὐτόν οἰκουμενικόν πάντες καλέσετε — καί πατριαρχῶν ὁ πρῶτος (τί γάρ εἰ δεύτερος, τοῦ πρώτου ὄντος ἐν ἀφανείᾳ τετιμημένου καί μόνῳ σεμνυνομένου τῷ ὀνόματι;). Ἀμφισβητεῖ ὁ Λέων τό πρωτεῖο τοῦ πάπα. Κατά τόν Dagouzés, σ. 43 πρόκειται γιά ἀπόψεις ἐκκλησιαστικῶν κύκλων πού δέν συμπεριζόνταν πλήρως ἡ πολιτική ἡγεσία.

ὅμως, κατ' ἐξοχήν ἄνθρωπος τῆς δράσεως καί πραγματιστής, ἔκλινε πρὸς τὴν συνδιαλλαγή, ἀξιῶνοντας πιθανῶς γιὰ τὸν ἀνατολικό θρόνο τό πρωτεῖο μεταξύ ἴσων.

Ἡ μόνη ἐπίπτωση τῆς πολιτικῆς τῶν ἐτῶν 994-1002 πού θά ἔχει διάρκεια εἶναι ἡ ἀποτυχία τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος νά ἐλέγξει τή Ρώμη. Ὡς πρὸς τά ἄλλα, ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Ὁθωνος ΙΙΙ, ἡ ἰσχυροποίηση τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας καί ἡ ἐξασθένηση τοῦ Βυζαντίου μισό αἰῶνα ἀργότερα θά ἐπιφέρουν τὴν ἐπικράτηση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας τῆς παπικῆς κουρίας καί τὴν ρήξη μεταξύ ἀνατολικῆς καί δυτικῆς χριστιανωσύνης.

Θεσσαλονίκη

Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ
ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΟΓΑΡΙΑΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ο πατριάρχης Αθανάσιος¹ Α΄ καταγόταν από την Αδριανούπολη. Έγινε μοναχός σε νεαρή ηλικία και αφού έμεινε για κάποιο διάστημα στην Θεσσαλονίκη, μετέπειτα πήγε στην μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους. Κατόπιν έφυγε από το Άγιο Όρος και πήγε στην Μικρά Ασία για να συνεχίσει εκεί την ασκητική του ζωή. Από πηγές γνωρίζουμε ότι έμεινε στο όρος Λάτρος, στην μονή του Αγίου Αυξεντίου, στο Γαλήσιον όρος για να καταλήξει τελικά στην Νέα Μονή του όρους Γάνους². Αργότερα ο Αθανάσιος Α΄ εγκατέλειψε το όρος Γάνος, όπου μόναζε με τους μαθητές του και παίρνοντας κάποιους από αυτούς ήλθε στην βυζαντινή πρωτεύουσα³, γύρω στο 1285⁴ και εγκαταστάθηκε στην μονή του αγίου μάρτυρος Διομήδους⁵.

Ο Αθανάσιος Α΄ ήταν λιτός στην διαίτα, ασκητικός, απλός και αυστηρός σε όλους⁶. Ανήλθε δύο φορές στον οικουμενικό θρόνο. Για πρώτη φορά ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο στις 14 Οκτωβρίου του 1289 και παρέμεινε σ' αυτόν έως τις 16 Οκτωβρίου του 1293. Προσπάθησε να περιορίσει τους μοναχούς, που γυρνούσαν έξω από τα μοναστήρια τους και να αναγκάσει τους αρχιερείς που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη να επιστρέφουν στις επαρχίες τους. Αυτή η προσπάθειά του όμως προκάλεσε την έντονη αντίδραση των πατριαρχών, των

1. Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ και το έργο του, βλ. Α. Μ. Talbot, *The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church*, *DOP* 27 (1973) 11-28. Η ίδια, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials* (στο εξής *Correspondence*), Washington D.C. 1984. PLP 1, αρ. 415, σ. 38-39. Α. Μ. Talbot, *Athanasios I*, *ODB* 1 (1991) 218-219.

2. Βλ. Θ. Παπαζώτος, Το Ισα Kapisi στην Κωνσταντινούπολη, μονή του πατριάρχου Αθανασίου (στο εξής: Μονή), *ΔΧΑΕ* 18 (1995) 40.

3. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung. Restauration, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994, σ. 16-18.

4. Για την χρονολογία αυτή βλ. Α. Failler, *Un incendie a Constantinople en 1305*, *REB* 36 (1978) 168.

5. Για την μονή του μάρτυρος Διομήδους, βλ. Janin, *Les églises et les monastères* (στο εξής: *Eglises*), Deuxième édition, Paris 1969, σ. 95-97.

6. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI, 7, (Bonn I), σ. 191, 5-7: *ή δ' αἰτία πάντων ὁ θόρυβος ἦν ἀρχιερέων καὶ μοναζόντων καὶ λαϊκῶν φέρειν ἐπιπλέον μὴ δυναμένων τὴν ἐκείνου πνευματικὴν σκυθρωπότητα.*

μοναχών αλλά και κάποιων λαϊκών, οι οποίοι τον συκοφάντησαν στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και τον οδήγησαν στην παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο στις 16 Οκτωβρίου του 1293⁷. Δέκα χρόνια αργότερα, τον Ιούνιο του 1303 επανήλθε ξανά στον πατριαρχικό θρόνο για να παραμείνει σ' αυτόν έως και τον Σεπτέμβριο του 1309.

Οι βυζαντινοί ιστορικοί της εποχής του Γεώργιος Παχυμέρης και Νικηφόρος Γρηγοράς, καθώς και οι δύο βιογράφοι του ο Ιωσήφ Καλόθετος και ο Θεόκτιστος Στουδίτης, αναφέρουν αρκετά στοιχεία για το οικοδομικό του έργο στην Κωνσταντινούπολη⁸.

Οι πηγές μας πληροφορούν επίσης, ότι ο Αθανάσιος Α΄ δεν έμεινε για πολύ καιρό στην μονή του μάρτυρος Διομήδους και ότι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ του παραχώρησε την μονή του Μεγάλου Λογαριαστού, για να εγκατασταθεί σ' αυτήν μαζί με τους μαθητές του⁹. Η μονή του Μεγάλου Λογαριαστού¹⁰ ήταν ένα παλιό μοναστήρι, το οποίο ο Αθανάσιος Α΄ και οι μαθητές του ανακαίνισαν και εμπλούτισαν με νέα κτίρια και ναούς. Πιθανόν να ανοικοδομήθηκε αρχικά, από κάποιον βυζαντινό άρχοντα, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του Μεγάλου Λογαριαστού¹¹. Από τις αναφορές και την διασταύρωση των διαφόρων πηγών βγαίνει το συμπέρασμα, ότι η μονή του Μεγάλου Λογαριαστού βρισκόταν σίγουρα στην περιοχή του Ξηρολόφου¹². Σύμφωνα με τις πηγές η μονή αυτή ήταν δι-

7. Βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI, 7, (Bonn I), σ. 191, 3-5: Μετ' οὐ πολὺ δ' ἐκεῖθεν ἐπαινόντι τῷ βασιλεῖ παραίτησιν ἔγγραφον δίδωσιν ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος, τέταρτον ἤδη διανύων ἐνιαυτὸν ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Βλ. επίσης Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VII, 9, (Bonn I), σ. 258, 15-17 και 22-24. Kidonopoulos, *Bauten*, 16-17.

8. Για τις πηγές, βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 16-18.

9. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, ὅπως στην υποσ. 7.

10. Για την μονή αυτή, βλ. Janin, *Eglises*, 331 (είναι η ίδια που ο Janin στην σ. 10-11 αναφέρει σαν μονή του (πατριάρχου) Αθανασίου). Εσφαλμένη είναι κατά την γνώμη μου, η άποψη του Παπαζώτου, Μονή, ότι: «η μονή αυτή (του Μεγάλου Λογαριαστού) ... θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με τον Άγιο Διομήδη», διότι ο Θεοστήριχος (βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 16) αναφέρει ρητά, ότι ο Αθανάσιος όταν εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη με τους μαθητές του, εγκαταστάθηκε κατ' αρχάς στην μονή του μάρτυρος Διομήδους και έπειτα πήγε στην τοποθεσία (του Ξηρολόφου), όπου και έκτισε το διπλό μοναστήρι του (ανδρώο και γυναικείο) και μάλιστα πριν ανέβει στον πατριαρχικό θρόνο (βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 17-18).

11. Για το αξίωμα αυτό βλ. R. Guiland, *Logariaste*, JÖB 18 (1969) 101-113.

12. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, I, 37, (Bonn II), σ. 108, 2-6: ὁ μέντοι γε βασιλεὺς [Ανδρόνικος Β΄] τὰ περὶ τοῦ Ἀθανασίου μαθίων, ὅσα δὴ καὶ ἀρετῇ χαίρων, καὶ μᾶλλον πείθοντος τοῦ καιροῦ, τὴν τοῦ μεγάλου οἱ λογαριαστοῦ παλαιὰν προσειμάς μονὴν παρ' ἐαυτῷ εἶχεν δσάκις ἤθελεν. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI, 7, (Bonn I), σ. 191, 14-15: εἰς τὸ περὶ τὸν Ξηρόλοφον ἀσκητήριον αὐτοῦ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VII, 9, (Bonn I), σ. 258, 15-17 και 22-24: Κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος τὸν πατριαρχικὸν παραιτησάμενος θρόνον ἡσύχασεν ἐν τοῖς περὶ τὸν Ξηρόλοφον κελλίοις αὐτοῦ... ἐπεὶ γὰρ ἐκεῖνος ἐτι καὶ τὴν πατριαρχικὴν ἐξουσίαν ἔχων ἐν τοῖς περὶ τὸν Ξηρόλοφον αὐτοῦ κελλίοις ὡς τὰ πολλὰ διέτριβε, ... Για την περιοχή του Ξηρολόφου ο οποίος είναι ο έβδομος λόφος στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, βλ. Janin, *Constantinople*, 439-440. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, σ. 21, εικ. 2:25, εικ. 3:27, εικ. 4. Kidono-

πλή¹³ (ανδρώα και γυναικεία) και είχε δύο καθολικά¹⁴. Το καθολικό για τις μοναχές ήταν αφιερωμένο στην Θεοτόκο Πανάχραντο και το καθολικό των μοναχών στον Χριστό Σωτήρα¹⁵. Εκτός από τα δύο καθολικά ο Αθανάσιος Α΄ ίδρυσε με την βοήθεια των μαθητών του στην μονή του (μονή του Μεγάλου Λογαριαστού) επίσης άλλες δύο¹⁶ ή τρεις¹⁷ εκκλησίες (πιθανόν παρεκκλήσια). Η μία ήταν αφιερωμένη στην Αγία Ζωοποιό (Ζωαρχική) Τριάδα, η άλλη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (ή και στους δύο Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ) και η τρίτη στην Θεομήτορα Πάναγγο Παρθένο¹⁸.

Οι ανακαινίσεις και οι νέες κατασκευές στην μονή του Μεγάλου Λογαριαστού από τον Αθανάσιο Α΄ και τους μαθητές του, πραγματοποιήθηκαν μεταξύ της 31ης Δεκεμβρίου του έτους 1285 (t.p.q.) και της 14ης Οκτωβρίου του έτους 1289 (t.a.q.)¹⁹. Το διπλό μοναστήρι του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ δεν έχει σωθεί. Πιθανόν να εγκαταλείφθηκε από τους μοναχούς και τις μοναχές με την βία, κατά την άλωση και λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους²⁰ στις 29 Μαΐου του έτους 1453 και να έγινε τζαμί αμέσως από τους κατακτητές. Θεωρώ πολύ πιθανή την άποψη του Παπαζώτου²¹ για την ταύτιση

poulos, *Bauten*, 291, χάρτης Ι. Για την πιθανή θέση της μονής στην περιοχή του Ξηρολόφου στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 289-291, χάρτες II-III.

13. Για τις διπλές μονές στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 17, υποσ. 203.

14. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 16-18, 136-137.

15. Kidonopoulos, *Bauten*, 17-18, 125-128, 136-137. Βλ. επίσης Talbot, *Correspondence*, XXVII. Ο Παπαζώτος, *Μονή*, 47 θεωρεί, ότι ίσως το Isa Kapisi Mescidi ήταν το καθολικό του ανδρώου τμήματος, του μοναστηριού του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ και ότι ίσως ήταν αφιερωμένο στην Αγία Τριάδα. Αυτές οι απόψεις του είναι κατά την γνώμη μου αόριστες, όπως και η άποψή του (ό.π., σ. 46-47), ότι ο ναός του Σωτήρος Χριστού ήταν παρεκκλήσιο, κάτι που δεν συμπεραίνεται από τις αναφορές των πηγών.

16. Κατά τον Θεόκτιστο, *Βίος Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Zitija dvuch vselenskich patriarchov XIV. v., svv. Afanasija I i Isidora I*, ZapIsFilFakSPet Univ 76 (1905) 48: Ἐπεὶ δὲ καὶ μνημόσυνον τῆς ἐκείνου μεγαλοφυχίας ἔδει ἢ τοὺς ναοὺς τούτους, οὓς θεῶ τε ἡγείρε καὶ ἡμῖν, ἔργα μὴ σιωπῆς ἄξια, ... ὧν ὁ μὲν ἀνείται τῇ ζωοποιῷ Τριάδι, ὁ δὲ τῷ ἐνὶ τῆς τριάδος σωτῆρι Χριστῷ, ἵνα καὶ τὸ ἱερὸν αὐτοῦ κατάκειται λείψανον. τῇ δὲ Παναχράντῳ τοῦ σωτῆρος μητρὶ ὁ ἕτερος, τοῖς δυοῖ Ταξιάρχαις τῶν ἄνω δυνάμεων ὁ λοιπός. οἱ καὶ τὸ μεσαίτατον τῆς Βασιλευούσης ἐκλήρωσαντο καὶ κατέχουσι... Βλ. Παπαζώτος, *Μονή*, 40-42. Kidonopoulos, *Bauten*, 17.

17. Κατά τον Ιωσήφ Καλόθετο, *Βίος πατριάρχου Ἀθανασίου*, έκδ. Δ. Τσάμη, Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980, σ. 491: Αὐτὸς δὲ τοῖς αὐτοῦ φροντιστηρίοις ἐνησυχᾷ, ἄπερ ἐκ βάθρων χερσὶν ἰδίαις ἀγίαις καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἀνήγειρε μαθηταῖς καὶ ναοὺς, τὸν μὲν τῇ θείᾳ καὶ ζωαρχικῇ Τριάδι, τὸν δὲ τῷ ἐμῷ σωτῆρι Χριστῷ, ἕτερον δὲ τῇ θεομήτορι καὶ πανάγνω παρθένῳ καὶ ἄλλον τῷ Ταξιάρχῃ τῶν ἄνω δυνάμεων καὶ ἕτερον αὖθις τῇ Θεοτόκῃ ὃ δὴ φρονιστηρίον ἐστὶν εἰς καταγωγὴν καὶ ἀσκησιν μοναζουσῶν γυναικῶν. Βλ. Παπαζώτος, *Μονή*, 40-42. Kidonopoulos, *Bauten*, 17.

18. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 16-18, 125-128, 136-138.

19. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 17-18.

20. Η μονή του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ αναφέρεται στις πηγές μέχρι και τα τέλη του 14ου αιώνα. Βλ. Janin, *Eglises*, 10. Kidonopoulos, *Bauten*, 16.

21. Παπαζώτος, *Μονή*, 46.

του Isa Kapisi mescidi²², με μία από τις εκκλησίες που έκτισε ο Αθανάσιος Α΄ με τους μαθητές του, στην μονή του Μεγάλου Λογαριαστού. Αν όμως το Isa mescidi μπορεί να ταυτιστεί με μία από τις εκκλησίες της μονής του Μεγάλου Λογαριαστού, αυτό είναι πολύ σημαντικό γιατί όπως επισημαίνει και ο Παπαζώτος²³ η εκκλησία αυτή, αντιπροσωπεύει ένα από τα αρχαιότερα σωζόμενα μνημεία στην Κωνσταντινούπολη, της περιόδου των δύο πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, καθώς και το μοναδικό σωζόμενο κτίσμα της μονής του οικουμενικού πατριάρχου Αθανασίου Α΄.

Θεσσαλονίκη

22. Για την βυζαντινή αυτή εκκλησία βλ. S. Y. Ötügen, *Isa Kapi Mescidi und Medresesi in Istanbul*, Bonn 1974. Kidonopoulos, *Bauten*, 144. Παπαζώτος, *Μονή*, 39-48.

23. Παπαζώτος, *Μονή*, 47.

ON THE PROSOPOGRAPHY OF THE BYZANTINE
MARITIME THEME OF SAMOS

Apart from various problems regarding the identification of medieval locations, fortifications and monuments of Samos, of particular importance is the complex issue concerning the foundation, development, extent, as well as military and administrative status of the maritime theme of Samos, which belongs to what we refer as the latter phase of the thematic development in Byzantium, a phase which commenced in the first part of the ninth century¹. Founded sometime between 842/843, when it appears as *droungos tou kolpou* in *Taktikon Uspensky* (ed. Oikonomidès, *Listes*, 53), and before 899, when its strategos appears anonymously in the lists of the *Kletorologion of Philotheos* (Oikonomidès, *Listes*, 101), or —more probably— before 892/893, when its strategos is mentioned eponymously in important middle Byzantine historiographical sources², the theme of Samos appears as sixteenth in the rank of the Anatolian themes in Constantine VII Porphyrogennetos' *De Thematibus* (ed. A. Pertusi, Vatican 1952, 81-2 with inadequate commentary on p. 153-4) and was to play a cardinal rôle in the Empire's struggle with the Moslems in the Aegean,

1. Pertinent discussion in A. Savvides, Η μεσαιωνική Σάμος στις σελίδες ενός νέου βιβλίου για τη σαμιακή ιστορία (review of C. Ptines), *ΣΜ* 1 (1993-94) 121-128, esp. 123-4 and 129-142 (printouts from the TIIBI programme); more details forthcoming in idem, Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος της σαμιακής ιστορίας και η εξέλιξη της έρευνας, *ΣΜ* 2.

2. I.e. Constantine Paspalas (see our list no. 4). The erratic date of PseudoSymeon/CSHB, 701 (*Τῷ γ' αὐτοῦ* (= Leon VI: 886-912) *ἔτει* (= 889;) *ἐπολιορκήθη ἡ Σάμος τὸ κάστρον ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν, καὶ αἰχμαλωτίσθη ὁ Στρατηγὸς αὐτοῦ ὁ Πασπαλάς*) made several scholars adopt it (see here our list. no. 4 and, inter alios, D. Zakythenos, *Βυζαντινὴ ἱστορία 324-1071*, Athens 1977² [repr. 1989], p. 339; Gregoriou, *Παρακμή*, 51 note 59 and P. Yannopoulos [below note 4], 215 note 72), although the correct date (between 891-893) was established by A. Vasiliiev - M. Canard (*Byzance et les Arabes*, II. 1, Brussels 1968, p. 159 note 4), G. Miles (Byzantium and the Arabs: relations in Crete and the Aegean Sea, *DOP* 18 (1964) 8) and Jenkins (*Studies*, no. III, 104, 106); on the correct date cf. more recently V. Christides, The raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea: piracy and conquest, *Byzantion* 51 (1981) 94 (although the event is again dated «at the beginning of Leo VI's reign» in id., *The conquest of Crete by the Arabs...*, Athens 1984, p. 160 and map on p. 192 [898 sic]) and Malamut, *Īles*, 110-11, 312, 313, 501, 601. On the above see the analysis in my contribution cited in the following note (with detailed notes 20-30).

especially between the late ninth and early eleventh century³.

Various issues have been raised so far scholars concerning the theme's foundation process, rank, cartographic extent, economic development, military and administrative status, particularly in connection with the opposite Anatolian theme of the *Thrakesioi* (*Thrakesion*), since on the one hand Smyrna is clearly recorded as the base of the general (*strategos*) of Samos (*De Thematibus*/Pertusi, 82), while, on the other, the *Thrakesioi* appear somewhat underrated in *De Thematibus* (ed. Pertusi, 67-8 and commentary 124-6). Some of the aforementioned issues have been partly raised⁴, yet a more systematic and definitive treatment, particularly in regard to Samos' connection with the *Thrakesioi*, still remains a desideratum. What we are mostly interested in here is the theme's prosopographical data, which have recently been considerably enhanced by important sigillographic evidence concerning the period eighth/ninth to eleventh centuries⁵.

The first scholar to deal with this topic within the context of his general account of Samian history was E. Stamatiades in the latter part of the nineteenth century⁶; in fact, with the appearance of A. Schneider's im-

3. The island's (and theme's) connections with the Moslems from the second part of the 7th until the late 11th century (Arabs of the Emirate of Crete, Syria and northern Africa, Seljuks of Tzachas) in my recent communication: Προβλήματα σχετικά με τις μουσουλμανικές επιδρομές στη Σάμο κατά το μεσαίωνα 7ος-11ος αιώνες, *ΣΜ* 3 (forthcoming).

4. Among others by Schneider (below note 7), 102-5; Zakythenos (below note 8), 261; Ahrweiler, *Mer*, 46 note 2, 79-81, 99, 108, 109, 111, 166, 402-3, 408; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, London 1973, p. 134, 260, 261, 284 note 6, 325; Malamut, *Ιες*, 304, 312-14 and maps on p. 645 [cf. map for 10th c. in Oikonomides, *IEE* VIII (1979) 172-3, where Samos is depicted as included in the boundaries of the Kibyrraeot theme—compare with map for late 9th c. in Zakythenos, *Βυζ. ιστορία*, facing p. 208, where Samos appears as an independent theme; see also descriptive chart in *IEE* VIII (1979) 170]; also by P. Yannopoulos, *Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, Παρνασσός* 32 (1990) 214-16, 218-19; T. Gregory, *Aegean Sea, Samos, Smyrna, ODB*; B. Koutaba-Deleboria, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου*, Athens 1993, I, p. 122-3, 214-15, 246 and II, p. 532-3 and folding map 4 at end; Nesbitt-Oikonomides, II, 109-11, 130-31. Cf. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine state*, Oxford 1968² (rpt 1984), p. 247-8, 281; Sp. Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor...*, California U.P. 1971 (rpt 1986), lists on p. 5 and 309; Aik. Christophilopoulou, *Βυζαντινή ιστορία*, II.1, Thessalonica 1993², p. 288 note 4.

5. Nesbitt-Oikonomides, II, 131-6 nos 44.1-17 (14 civil and 3 ecclesiastical administrators); Jordanov, *Pečatite*, 155-158 nos. 313-320 (three—in fact two—civil administrators). I express my thanks to Professor N. Oikonomides for drawing my attention to Dr. Jordanov's invaluable collection of 552 seals of thematic strategoi and other officials, which I was able to utilise in this contribution, though bylately.

6. Stamatiades, I, 167-73: lists six officers, but one among them, Petronas(?) (p. 167-8) poses a problem, on which see below with notes 17 and 18; more than one hundred years after Stamatiades, C. Plines in his account of Samian history in 1992 lists only nine officers (p. 100-1), moreover including Petronas, too!

portant contribution on early Christian and Byzantine Samos in 1929⁷, of D. Zakythenos' first part of his *Μελέται* in 1941⁸, of the collection by Zacos-Veglery in 1972 (with two unknown —until 1972— officers on lead seals)⁹ and even down to Malamut's thesis in 1988¹⁰, our knowledge of Samian medieval prosopography was limited to thirteen officers. A considerable boost, albeit with limited prosopographical data, came only recently with the publication of Jordanov's collection of seals found in Preslav, with publication of eight seals belonging to Three (in fact two) officials (Jordanov, *Pečatite*, 155-158 nos. 313-320)¹¹, as well as of volume II by Nesbitt and Oikonomides, with a total of fourteen military and civil administrators of Samos recorded on lead seals (Nesbitt-Oikonomides, II, 131-6 nos. 44.1-14, for the period 8th/9th-11th century); thus the number of the known officers of the theme of Samos is brought to a total of 28 (27), for which we direct the reader to our appended list¹². Of these officers two are listed within the eighth/ninth centuries margin (nos. 1, 2), two in the ninth (nos. 3, 4), three in the ninth/tenth (nos. 5, 6, 7), seven in the tenth (nos. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14), two in the tenth/eleventh (nos. 15, 16), eleven in the eleventh (nos. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27) and, finally, one in the twelfth century (no. 27), when definitely «the thematic fleet [sc. of Samos] is disbanded and Samos becomes a regular province with civil administrators and tax collectors»¹³. We should recall here that this was the time (11th-12th centuries) when the office of the «strategos» had already been substituted by that of the «doux» in most of the Byzantine themes¹⁴.

7. A. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, *MDAI* 54 (1929) 102, 104, 141 mentions six officers.

8. D. Zakythenos, *Μελέται περί της διοικητικής διαρρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 259, 261-3: lists eleven officers; cf. id., *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 146-7.

9. Zacos-Veglery, nos. 2202, 2216 (and II, 1038): lists three officers, two among them unknown (until 1972).

10. Malamut, *Ἰδεις*, 313-14, 501-3: lists ten civil and two ecclesiastical officers.

11. Of these nos. 313-314 (= here no. 25 of our list) should read Theophylaktos (not Theophylos) Hagiozacharites, while nos. 315-319 refer to a strategos of Samos Ioannes Xiphilinos (2nd part of 11th century), who has been, however, wrongly read and identified according to N. Oikonomides; no. 320 consists of Jordanov's original addition, i.e. strategos Christodoulos (= here no. 16 of our list).

12. In fact among those listed here twelve are recorded for the first time (Nesbitt-Oikonomides, I, nos. 44.2, 44.3, 44.5, 44.6, 44.7, 44.8, 44.10, 44.11, 44.12, 44.13, and 44.14); yet new sigillographic evidence is also provided for nos 44.4 (our list no. 21) and 44.9 (= our list no. 24).

13. Nesbitt-Oikonomides, II, 131.

14. On this see J.-Cl. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution*

The ensuing list provides a partially complete catalogue (in accordance with the known material) of the island's (and theme's) twenty-eighth (twenty-seven) attested officials, military or administrative, from the late eighth/early ninth century (the period immediately prior to the foundation of the theme) to A.D. 1157/58. On these officials partly adequate information is provided

- a) for the three strategoi connected, directly or indirectly, with the Arab raids of A.D. 892/93 (no. 4), 911/12 (no. 8) and 1027 (no. 21),
- b) for one strategos recorded in connection with Southern Italy in A.D. 1009/10 (no. 18) and for another recorded in connection with the repulsion of a Russian raiding fleet in the North Aegean in A.D. 1023/24 (no. 19),
- c) for one strategos bearing important other titles in the middle of the eleventh century (nos. 23 and 24 [or 23a], considered as identical by Nesbitt-Oikonomides (II, nos. 44.8 and 9),
- d) for one strategos of the late eleventh century (no. 26) and
- e) for a civil administrator of the latter part of the twelfth century (no. 28).

Of the remaining officers in our list, several we know only by their name and rank —and this mainly through sigillographic evidence (nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 25), while there are certain cases where, in spite of adequate evidence in primary sources, it proves rather difficult to establish a direct connection of the relevant personages with Samos; such, for example, is the case with no. 17 (early 11th century), who may have been strategos of Samos before becoming katepano of Italy, or with no. 22 (floruit 1040/42-1048), who may well have been strategos of the Thrakesion theme, which, as observed above, appears somewhat degraded already by the middle of the tenth century, a situation indubitably holding true by the mid-eleventh century¹⁵. On the other

au cours du 11e siècle, *TM* 9 (1985) 181-94, esp. 191 note 74; cf. Gregoriou, *Παραρχμῆ*, 78-9, 81-2, 90-3, 94, 122-25 with refs; A. Kazhdan, *Doux, Strategos*, *ODB*; Malamut, *Îles*, 323-5.

15. No mention of such a devaluation in C. Foss, *Thrakesion*, *ODB*. We should recall, however, that the strategos of Thrakesioi participated in the abortive Byzantine campaign against the Emirate of Crete in A.D. 949: *Constantine Porphyrogenetos, De cerimoniis*CSHB, 663, 666, 667, though it seems that, in fact, the Thrakesioi participated indirectly by paying a certain sum through which the salaries of the forces of the Charpezikion theme were paid: on this see N. Oikonomides, *Middle Byzantine provincial recruits: salary and armament*, in *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine studies presented to L. Westerink*, New York 1988, p. 121-136, here on p. 127; cf. D. Tsougarakes, *Byzantine Crete...*, Athens 1988, p. 188 (*ibid.*, 57 f. for the expedition); see also remarks by J. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, three treatises on imperial military expeditions*, Vienna 1990, notes on p. 249-50. Of course, the strategos of Samos also participated in the 949 venture: *De cerimoniis*CSHB, 664-5; cf. Vasiliev-

hand, the identity of no. 18 (Argyros, Mesardonites or both surnames?) poses some difficulty. Finally, it is tempting to associate nos. 26 (between 1087-89) and 27 (late eleventh-early twelfth century) with both the occupation of Samos by the Seljuk emir Tzachas as well as with the liberation of the island by the Byzantine admiral John Doukas, effected between 1088/89 and 1092/93 respectively¹⁶.

It is necessary, however, to point out at this juncture before presenting our ensuing list of 28 (27) officials, that we have not included in it the obscure «Petronas» appearing in Stamatiades; the latter scholar recorded, without citing any source, that «another strategos, Petronas, governor of Lydia and Ionia as well as of Samos»¹⁷ was ordered by the empress Theodora, then acting as regent for Michael III in the latter's second year of reign (=844?) to repulse Arab raids in the aforementioned areas. This unfounded information was recently voiced once more by C. Ptines but with further erroneous date (824?) and prosopographical specification as ... Bardas Petronas¹⁸(!) Who could this «Petronas» be identified with? The description of him by Stamatiades as «governor of Lydia and Ionia» brings to mind the traditional description of the areas of the Thrakesion theme in *De Thematibus* (ed. Pertusi, 68. 1-4), but then Stamatiades used no source, or, at best, he did not cite it. Anyway, it seems rather improbable that his mysterious «Petronas» could be identified either

a) with the celebrated Petronas Kamateros (floruit c. 830-865, d. post 865), younger brother of Theodora and the caesar Bardas and victor of the Moslems at Poson on 3 September 863 (*Theophanes Continuatus*/CSHB, 179-83; *Scylitzes*/CFHB, 99-101 = *Kedrenos*, CSHB, II, 163-5), who,

Canard (above note 2), 335; Toynbee (above note 4), 332, 333; Malamut, *Îles*, 314, 600, 601. On the forces provided by the theme of Samos in the 10th century Cretan expeditions see *De cerimoniis*, 651, 653, 654, 656, 657, 658, 659, 664-5, 696-7; cf. discussion in Vasiliev-Canard, op.cit., II.1, 201-4, 337; Koutaba-Deleboria (above note 4), I, 214-15. On Samos as a crucial spot in Porphyrogenetos' portulan («Stadiodromikon») see *De cerimoniis*, 678; cf. Vasiliev-Canard, op.cit., 339-40; Christides, *Conquest of Crete* (above note 2), 193 with map; also G. Huxley, A Porphyrogenitan portulan, *CRBS* 17 (1976) 295-300; Koutaba-Deleboria, op.cit., II, 532-3 with folding map 4 at end.

16. On this see various datings in J. Mordtmann, Samos, *EH*¹; Ahrweiler, *Mer*, 184 note 4, 186 note 4; ead., *Byzance: les pays et les territoires*, VR, London 1976, no. IV, p. 5; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade...*, Louvain 1980, p. 147; A. Savvides, *Βυζαντινο-τουρκικά μελετήματα...*, Athens 1991, no. IV, p. 13, 17-18, 24 note 1 and no. V, p. 59; Malamut, *Îles*, 116-17, 548 and map 628 A; J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Paris 1990, p. 93 no. 118, 98 no. 126 note 3; Ch. Brand, Tzachas, *ODB*; J. Karagiannopoulos, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, III, Thessalonica 1990, p. 55, 62.

17. Stamatiades, I, 168: ἕτερος στρατηγός, ὁ Πετρωνάς, διοικητής ὡν Λυδίας τε καὶ Ἰωνίας, καὶ δὴ καὶ τῆς Σάμου.

18. Ptines, 100.

among other offices, was droungarios in 831-42, patrikios in 839-65, strategos of Thrakesion in 856-63, domestikos of the scholae of the East in 863-4 and magistros in 865¹⁹, or

b) with the protospatharios, anthypatos and patrikios Petronas of the mid-ninth century, who between 844/45 and 860 was comes of the Opsikian theme²⁰.

Therefore, no Petronas appears in the list that follows.

A LIST OF MILITARY AND ADMINISTRATIVE OFFICERS OF THE THEME OF SAMOS [8th (9th) - 12th centuries]

1. THEODOROS (THEODORE), basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: 8th or 9th centuries.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 134-5 no. 44.10 (DO 58.106.1422)²¹.

2. NIKOLAOS (NICHOLAS), dioiketes of Samos & Chios.

Date: 8th-9th centuries.

Sources: Pančenko, *IRAIK* 13 (1908) 131; Zacos-Veglery no. 2216²².

19. See P. Hollingsworth, Petronas, *ODB*; also *TIIBI*, no. 1387; his brilliant military tactics in 863 are discussed in J. Bury, *A history of the Eastern Roman Empire...*, London 1912, p. 283-4; A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, I*, Brussels 1935, p. 199-201, 251-6; cf. Zakythenos, *Buζ. ιστορία*, 222-4; Karagiannopoulos, *Ιστορία* (below, list no. 16), 263-4; Aik. Christophilopoulou, *Buζ. ιστορία*, II.1, 216-17 etc. He is in no way connected with Samos in any of the existing sources; still, the fact that he was strategos of Thrakesion (from 856) must have made Stamatadiades refer to him rather than to the following Petronas (see next note).

20. Zacos-Veglery, nos. 2574 A, 3165; *TIIBI*, no. 4946; cf. Winkelmann, *Ämterstruktur*, p. 76. He is not to be confused with his namesake patrikios and komes tou Opsikiou (Zacos-Veglery, no. 2315, *TIIBI*, no. 4931), active in 787, on whom see T. Lounges, *Δοξίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων «σκοτεινών αιώνων» 602-867*, Athens 1985, p. 56 note 4 (= *Σύμμεικτα* 6 (1985) 186 note 4); id., *A deo conservandum imperiale obsequium: some notes concerning Byzantine field troops in the Dark Ages*, *Bsl* 52 (1991) 60.

21. See *ibid.*, with important commentary pertaining to the corollary that on the one hand a naval strategos resided in Samos at the time of the first maritime theme's creation and, on the other, that the position of the strategos of Samos was soon afterwards abolished, probably at the time when the theme of the Kibyrraiotai was created, i.e. first half of the 8th c. (ante 732); cf. *ibid.*, p. 110.

22. See Zakythenos, *ΕΕΒΕ* 17 (1941) 259-60 (stressed that the office was fiscal rather than military). According to Aik. Christophilopoulou, *Τα σφραγιστικά κατάλοιπα για την διοικητική εξέλιξη του νησιωτικού συγχροτήματος του Αιγαίου από τον 7ο μέχρι και τον 9ο αι.*, *Χρονικά* 12 (1980) 21 the word Τήνου could be added on this seal. Winkelmann, *Ämterstruktur*, 135, lines 1-3.

3. MICHAEL, basilikos spatharios & droungarios tou Kolpou (= Samos).

Date: between 840-870.

Sources: Zacos-Veglery no. 2202²³.

4. KONSTANTINOS (CONSTANTINE) PASPALAS, basilikos protospatharios, patrikios & strategos of Samos.

Date: floruit 892-893.

Sources: *Theoph. Cont.*/CSHB, 357; *Georg. Mon. Cont.*/CSHB, 852 = Istrin, 26-7; *PsSym.*/CSHB, 701 (= A.D. 889?); *Theod. Melit.*/Tafel, 186; *Leo Gramm.*/CSHB, 266; *Scyl.*/CFHB, 175 = *Kedr.*/CSHB, II, 253; his lead seal: Schlumberger, *Sigillographie*, 257; Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 263 no. 3; Stamatiades, I, 171 note 2. Probably identical with Laurent, *Orghidan*, 123-4 no. 230; cf. Zakythenos, *EEBΣ* 25 (1955) 146²⁴.

5. HILARION, imperial protospatharios & «ek prosopou» of Samos.

Date: 9th-10th centuries.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 131 no. 44.1 (DO 58.106.808).

6. LEON (LEO), spatharios & krites of Samos.

Date: 9th-10th centuries.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 131 no. 44.2 (DO 77.34.64).

7. NIKEPHOROS, imperial protospatharios & strategos of Samos.

Date: 9th-10th centuries.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 133 no. 44.7 (DO 47.2.148).

8. ROMANOS LEKAPENOS (= emperor Romanos I: 919/20-944), droungarios & strategos of Samos.

23. See Oikonomides, *Listes*, 352 note 367; *ibid.*, 341, 342; cf. refs. in E. McGeer, Droungarios, *ODB* (officer of provincial troops of themata) as opposed to A. Kazhdan, Droungarios tou ploimou, *ODB* (commander of the Constantinople-stationed fleets). On the term *δροῦγγος/δρόγγος* see refs. in M. Bartusis, Droungos, *ODB*.

24. See Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 261, 262 with erratic dates (889 or 899[?]) in regard with Paspalas' naval defeat by the Moslems; same error in Ptines, 100 who moreover considers the «Constantine basilikos protospatharios & strategos» a different person of unknown date (*ibid.*, 101 no. 8), although Stamatiades, I, 171 had as early as 1862 (1881) forwarded the possibility of such an identification (but with acceptance, *op.cit.*, I, 168, of the date 889 for the naval battle); Malamut, *Îles*, 110-11 (sources/date 892-93), 313, 501. His tenure of office on Samos dated between 891-93 in *TIIBI*, no. 1950. Jordanov, *Pečatite*, 155 note 2 mentions only his first name and dates him to the 10th-11th centuries (?).

Date: between 906-911 (see TIIBI, no. 309).

Sources: *Theoph. Cont./CSHB*, 376-7; *Georg. Mon. Cont./CSHB*, 870 = Istrin, 37; *PsSym./CSHB*, 715 (= A.D. 911); *Theod. Melit./Tafel*, 199; *Leo Gramm./CSHB*, 285; *Scyl./CFHB*, 191 = *Kedr./CSHB*, II, 273²⁵.

9. EPIPHANIOS, basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: 10th century.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 132 no. 44.3 (DO 55.1.1437).

10. LEON (LEO), anthypatos, patrikios & strategos of Samos.

Date: 10th century; or mid-11th [?] according to Cheynet, *TM* 9 (1985) 191 note 172.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 132 no. 44.5 (Fogg Mus., 1311); Jordanov, *Pečatite*, 155 note 6.

11. NIKOLAOS (NICHOLAS), basilikos spatharokandidatos & strategos of Samos.

Date: 10th century.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 132 no. 44.6 (DO 55.1.1594).

12. THEODOROS (THEODORE), basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: 10th century.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 135 no. 44.11 (DO 55.1.1679).

13. THEOGNOSTOS, imperial protospatharios & strategos of Samos.

Date: 10th century (or 9th-10th?).

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 135 no. 44.12 (DO 55.1.3050), with mention to two other specimens [Konstantopoulos, *Μολυβδόβουλλα*, no. 134a; G. Zacos, *Byzantine lead seals*, II, Bern 1984, no. 321] issued by the same bulloterion²⁶.

25. See S. Runciman, *Emperor Romanus Lecapenus*, Cambridge 1929 (rpt 1969), p. 63; Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 261-2; id., *Βυζ. ιστορία*, 245; Malamut, *Ŋes*, 313, 501; Ptines, 100 commencing Lekapenos' tenure of his office on Samos in 904 (?); the latter's unknown connection with the naval engagement with the Moslems in 911/12 was raised by Jenkins, *Studies*, no. XIV, p. 279 note 10; Vasiliev-Canard (above note 2), 214.

26. See Schneider, *MDAI* 54 (1929) 102; Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 262 (dating it to 9th-10th c.).

14. THEOTIMOS, basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: 10th century.

Sources: Nesbit-Oikonomides, II, 136 no. 44.14 (Fogg Mus., 274).

15. POLLYPHOUSKÉS, droungarios of Samos.

Date: late 10th-early 11th century (990-1025?).

Sources: Zacos-Veglery, no. 1038²⁷.

16. CHRISTODOULOS, basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: 10th-11th centuries.

Sources: Jordanov, *Pečatite*, 157-158 no. 320.

17. IOANNES (JOHN) KOURKOUAS, strategos of Samos (?).

Date: ante 1008, died 1009 (probably predecessor of Basil Argyros no. 17).

Sources: *Lupus Protospatharius*, MGH SS 5, annos 1008, 1009 (mentioned only as katepano of Bari in Italy in the course of the Lombard Melo's insurrection; cf. J. Karagiannopoulos, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, II, Thessalonica 1981², rpt. 1991, p. 478)²⁸.

18. BASILEIOS (BASIL) ARGYROS (MESARDONITES?), strategos of Samos.

Date: ante 1009/10 (probably successor of John Kourkouas no. 16).

Sources: *Scylitzes*/CFHB, 348 = *Kedrenos*/CSHB, II, 457²⁹.

27. See Oikonomides, *Listes*, 352 (on title); cf. here no. 3.

28. See Malamut, *Îles*, 501 note 143, who considers him a strategos of Samos «avant 1008»; cf. G. Schlumberger, *Βυζαντινή εποποιία*, III, Athens 1905 (rpt 1977), 636; Zakythenos, *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 146-7; following his death he was replaced in Italy [with Basil Argyros?] by the emperor Basil II, who had sent the strategoi of the themes of Kephallenia (Tornikios Kontoleon) and Samos (Basil Argyros no. 17) to quell Melo's sedition; on the events see A. Savvides, *Τα βυζαντινά Επτάνησα...*, Athens 1986, p. 17-18; on John Kourkouas see id., *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας...*, Athens 1992, no. XII, p. 28 no. 8 with notes 113-14 (not mentioned as strategos of Samos).

29. See J. F. Vannier, *Les Argyroi*, Paris 1975, p. 39-41 no. 12 with bibliography; his despatches to Italy dated 1010 and 1016-17 (as in Stamatiades, I, 171 [?]-1011 in Ahrweiler, *Mer*, 133); Malamut, *Îles*, 501-2 with uncertain identification with Basil Mesardonites, katepano of Bari between 1010-17(?), a thesis questioned by V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien 9-11. Jahr.*, Wiesbaden 1967, p. 86 no. 38, 175-6 (entries on Basil Mesardonites); cf. Vannier, op.cit., 39-40; but see Zakythenos, *Βυζ. ιστορία*, op.cit., p. 408; T. Lounges, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία...*, Athens 1989, p. 227 on the basis of A. Guillou, *Studies on Byzantine Italy*, VR, London 1970, no. VIII, p. 10, although we cannot preclude the involvement of Argyros in the Italian affairs at that period (cf. Savvides, *ΣΜ* 1 (1993-94) 124). On the version of the validity of both surnames (Argyros-Mesardonites) see Schlumberger, *Βυζ. εποποιία*, III, 639 note 1; Karagiannopoulos, *Ιστορία*, II, 478. On Argyros see also Schneider, *MDAI* 54 (1929) 104; Zakythenos, *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 262 (in

19. DAVID OF ACHRIDA (OCHRID), strategos of Samos.

Date: early 11th century (his contribution in the defeat of a Russian fleet off Lemnos dated in 1023 by Stamatiades, I, 172; Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 262; Ptines, 100 and in 1024 by Malamut, *Îles*, 114 and Jordanov, *Pečatite*, 155 note 3).

Sources: *Scylitzes*/CFHB, 368 = *Kedrenos*/CSHB, II, 479³⁰.

20. PAKOURIANOS, patrikios & strategos of Samos.

Date: between 1025-1028.

Sources: B. Montfaucon, *Palaeographia graeca...*, Paris 1708, p. 46; on his Iberian (?) origins: *Scylitzes* / CFHB, 339-40 = *Kedrenos* / CSHB, II, 447-8³¹.

21. GEORGIOS (GEORGE) (THEODOROKANOS), basilikos protospatharios & strategos of Samos.

Date: between 1025-1028 [fl. 1027].

Sources: *Scyl.*/CFHB, 373 = *Kedr.*/CSHB, II, 484; *Zonaras*/CSHB, III, 572; his seal in Nesbitt-Oikonomides, II, 132 no. 44.4 (DO 58.106.4705), where the probable identification with George Theodorokanos, who c. 1027 dispersed the African Arab fleet off Samos³².

22. ROMANOS SKLEROS, magistros, protostrator & strategos of Samos (?) (and/or Thrakesion?).

Date: between 1040/42-1048.

Sources: *Vita Lazari Galesiensis*, AASS *Novembris* III, 536 AB, c. 87; *Scyl.*/CFHB, 427 = *Kedr.*/CSHB, II, 547; his seal in Schlumberger, *Sigillo-*

1010); chronological and prosopographical muddle in Ptines, 100.

30. See Schneider, *MDAI* 54 (1929) 104; Malamut, *Îles*, 502.

31. See Schneider, *MDAI* 54 (1929) 104 with erratic date (10th c.) also adopted by Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 262; Malamut, *Îles*, 502 note 145; J. Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations* (as in note 15 above), p. 335 note 74 (on the probable Iberian origins of Pakourianos); cf. A. Každan, *Armjanie v sostave* [see next entry no. 20], p. 58-9 no. 1-3. See also Stamatiades, I, 170-71; Ptines, 101.

32. The date 1027 in Stamatiades, I, 172; Schlumberger, *Βυζ. εποποιία...*, IV, Athens 1906 (rpt 1977), p. 40-1; Zakythenos, *EEBΣ* 17 (1941) 262 (1207 sic); Karagiannopoulos, *Ιστορία*, op.cit., II, p. 484; W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt in früheren 11. Jahrhundert...*, Vienna 1981, p. 202 note 43 (with discussion on the chronology); Malamut, *Îles*, 114, 502 (although 1025-28 on 323!); cf. Schneider, *MDAI* 54 (1929) 104; Ahrweiler, *Mer*, 133; Ptines, 100-1, Jordanov, *Pečatite*, 155 note 4. On Theodorokanos' Armenian origins see A. Každan, *Armjanie v sostave gosподstvujušego klassa Vizantijskoj Imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975, p. 98 no. 2 and 159 no. 19; id., entry Theodorokanos, *ODB*; A. Savvides, in: *Medieval Prosopography* 13.1, Kalamazoo Michigan 1992, p. 113 (bibl.).

graphie, 696, Scléros no. 1; V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailler Vatican*, Vatican 1962, 91³³.

23. NIKETAS XYLINITES the Neos (= Younger), sebastophoros & strategos of Samos.

Date: 11th century (probably identical with following entry no. 23).

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 133 no. 44.8 (DO 58.106.5516), with commentary on the connotation of νέος («the second», «the younger»).

24. (23a). NIKETAS (XYLINITES?), proedros, strategos of Samos and logothetes tou dromou.

Date: 11th century (between 1050-55 according to Cheynet, *TM* 9 (1985) 191 note 73, between 1055-57 according to Nesbitt-Oikonomides, II, 134 notes for no. 44.9).

Sources: *Scyl.*/CFHB, 478, 490 = *Kedr.*/CSHB, II, 610, 623 (for the years 1055 and 1057); his seals in V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, II: *l'administration centrale*, II, Paris 1981, no. 435; Nesbitt-Oikonomides, II, 133-4 no. 44.9 (DO 47.2.146), where the identification with the previous Niketas no. 22 is proposed³⁴.

25. THEOPHYLAKTOS HAGIOZACHARITES, patrikios & strategos of Samos.

Date: 11th century.

Sources: Nesbitt-Oikonomides, II, 135-6 no. 44.13 (DO 55.1.3050), with commentary on his supposed place of origin (Hagios Zacharias?); Jordanov, *Pečatite*, 155-156 nos. 313-314 with wrong reading (Theophylos [sic] for Theophylaktos) and important commentary.

26. EUSTATHIOS CHARSIANITES, patrikios, strategos & pronotes of Samos.

Date: between 1087-1089 (probably strategos of Samos during the island's capture by the Seljuk emir of Smyrna, Tzachas [?]); in 1088 acc. to Jordanov, *Pečatite*, 155 note 9 (erratic reference).

Sources: *MM* VI, 34-43 = *Ἑγγραφα Πατμου*, II, 46-68, no. 52, esp. 51-9 (text) and 72 no. 53 (text), 64-5 (on the Charsianites «oikos»); cf. *Ἐγ-*

33. On his Armenian origins see Každan, *Armjanie v sostave*, op.cit., p. 77-9 no. 9; id., Skleraina, Skleros, *ODB* (brother of Maria Skleraina, Constantine IX's mistress); on his unclear rôle see W. Seibt, *Die Skleroi*, Vienna 1976, p. 79 no. 18 (he could have been strategos of the Thraakesion theme). No mention of either office in *TIIBI*, no. 2999. His connection with Samos is also questioned by Jordanov, *Pečatite*, 155 note 5.

34. See also Jordanov, *Pečatite*, 155 with note 7.

γραφά Πάτμου, I, 41, 49, 50, 51³⁵.

27. KONSTANTINOS (CONSTANTINE) ARGYROPOULOS, *magistros & strategos* of Samos.

Date: 11th-12th centuries (Schlumberger, Malamut); between 1060-1080 according to Cheynet, *TM* 9 (1985) 191 note 74; cf. Jordanov, *Pečatite*, 155, note 8; 10th-11th centuries acc. to Zakythenos, *EEBS* 17 (1941) 262-3.

Sources: G. Schlumberger, *Mélanges d'archéologie byzantine*, Paris 1895, 231-2; id., *REG* 4 (1891) 124 no. 56; Konstantopoulos, *Μολυβδόβουλλα*, 40 no. 134³⁶.

28. (KONSTANTINOS?) PEGONITES, *doux* and *praktor* of Samos.

Date: between 1143-1157/8.

Sources: *MM* VI, 107-8, 111-13 = *Ἐγγραφα Πάτμου*, I, 195-205, no. 20, esp. 197-200 (text), on 198-9 with anonymous reference to Pegonites' successors as *praktore*s of Samos (*post* 1157); also p. 12*, 67* and 203-4 with commentary on the possible identification of Pegonites with Constantine Pegonites, tax-collector in the Pontos acc. to Michael Choniates/Lampros, I, 349³⁷.

35. See Zakythenos, *EEBS* 17 (1941) 262; Malamut, *Îles*, 502 («était sans doute originaire de Charsianon»); cf. Stamatiades, I, 173, Ptines, 101 (date: 1087).

36. See J. F. Vannier, *Les Argyroi*, Paris 1975, p. 55 no. 29 accepting date 11th-12th c. for his tenure of office on Samos; then, he may probably have become *strategos* of Samos, after the island's recapture by the Byzantines, c. 1092/93, following the capture of the emir Tzachas (see previous entry no. 25); Malamut, *Îles*, 502 (and p. 116-17, 548 on the date of the Byzantine recapture of Samos).

37. Malamut, *Îles*, 502-3 also puts forth the above mentioned probability; cf. Zakythenos, *EEBS* 25 (1955) 147 note 2; Tsougarakes, *Byz. Crete* (as in note 14 above), 193.

Abbreviations used

Ahrweiler, <i>Mer</i>	: H. Ahrweiler, <i>Byzance et la mer... 7e-15e siècles</i> , Paris 1966.
Bsl	: <i>Byzantinoslavica</i> .
CFHB	: <i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i> .
CSHB	: <i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> .
DO	: <i>Dumbarton Oaks</i> .
DOP	: <i>Dumbarton Oaks Papers</i> .
EEBE	: <i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i> .
EI ¹	: <i>Encyclopaedia of Islam</i> ¹ (rpt Leiden 1987).
Έγγραφα Πάτμου	: <i>Βυζαντινά Έγγραφα μονής Πάτμου</i> , Athens 1980. I: <i>Αυτοκρατορικά</i> (ed. E. Branousse), II: <i>Δημοσίων λειτουργιών</i> (ed. M. Nystazopoulou-Pelekidou).
GRBS	: <i>Greek Roman and Byzantine Studies</i> .
Gregoriou, <i>Παρακμή</i>	: M. Gregoriou-Ioannidou, <i>Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού...</i> , Thessalonica U. 1985.
IEE	: <i>Ιστορία Ελληνικού Έθνους</i> (by Ekdotike Athennon).
IRAİK	: <i>Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole</i> .
Jenkins, <i>Studies</i>	: R. Jenkins, <i>Studies on Byzantine history of the 9th and 10th centuries</i> , VR, London 1970.
Konstantopoulos, <i>Μολυβδόβουλλα</i>	: C. Konstantopoulos, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα...</i> , Athens 1917.
Malamut, <i>Îles</i>	: E. Malamut, <i>Les îles de l'Empire Byzantin 8e-12e siècles</i> , Paris 1988 (2 vols. consecutively paginated).
MDAI	: <i>Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts/Athenische Abteilung</i> .
MM	: F. Miklosich - J. Müller (edd.), <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , vol. I-VI, Vienna 1860-1890 (rpt. Athens 1968).
Nesbitt-Oikonomides, II	: J. Nesbitt - N. Oikonomides, <i>Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art</i> , II: <i>South of the Balkans, the islands, south of Asia Minor</i> , Washington 1994.
ODB	: <i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , New York - Oxford 1991 (3 vols. consecutively paginated).
Oikonomides, <i>Listes</i>	: N. Oikonomides, <i>Les listes de préséance byzantines des 9e et 10e siècles</i> , Paris 1972.
Ptines	: C. Ptines, <i>Ιστορία της Σάμου...</i> , Samos 1992.

- Schlumberger, *Sigillographie* : G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884 (reissued Torino 1963).
- ΣΜ : *Σαμιακές Μελέτες*.
- Stamatiades, I : E. Stamatiades, *Σαμιακά...*, I, Samos 1862 (reissued 1881).
- TM : *Travaux et mémoires*.
- ΤΙΒΙ : Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία), ΚΒΕ/ΕΙΕ.
- VR : Variorum Reprints.
- Winkelman, *Ämterstruktur* : F. Winkelman, *Byzantinische Rang-und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985.
- Zacos-Veglery : G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine lead seals*, vol. I/1-4, Basel 1972.

Athens, Autumn 1995,
 Centre for Byzantine Research,
 Hellenic National Research Foundation

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΣΑΜΟΥ

Το βυζαντινό ναυτικό θέμα Σάμου (*De Thematibus/Pertusi*, 81-2 και σχόλια 153-4), ένα από τα σημαντικότερα ενδιαμέσα μεταξύ Ανατολής και Δύσης θέματα στη λεγόμενη φάση της μετεξέλιξης του θεματικού θεσμού, παρουσιάζει αρκετά προβλήματα, όπως εκείνα σχετικά με την ακριβή χρονολογία και τον τρόπο της ίδρυσής του, με την εδαφική του έκταση και την στρατιωτικο-διοικητική του κατάσταση —ιδιαίτερα σε διασύνδεση με το απέναντί του μικρασιατικό θέμα των Θρακησίων, που σύμφωνα με την περιγραφή του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα (*De Thematibus/Pertusi*, 67-8 και σχόλια 124-6) εμφανίζεται σχετικά υποβαθμισμένο σε σχέση με εκείνο της Σάμου. Το τελευταίο θεωρείται ότι ιδρύθηκε μεταξύ του 842/843 (οπότε αναφέρεται στο *Τακτικόν* Uspensky ως δρούγγος του Κόλπου. *Oikonomidēs, Listes*, 53) και μεταξύ 892/893 ή 899· στον πρώτο *terminus ante quem* (892/93), που είναι και ασφαλέστερος, αναφέρεται επώνυμα ο στρατηγός του θέματος να συλλαμβάνεται από τους Μουσουλμάνους επιδρομείς (βλ. εδώ πίνακα, αρ. 4 για τις πηγές), ενώ στον δεύτερο (899) έχουμε την πρώτη μνεία στρατηγού του θέματος Σάμου στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου (*Oikonomidēs, Listes*, 101).

Παρά τα προαναφερθέντα προβλήματα, το θέμα Σάμου είναι εντούτοις αρκετά καλύτερα γνωστό ως προς την προσωπογραφία του, κυρίως εξαιτίας του σχετικού εμπλουτισμού της από πρόσφατα εκδοθέν σιγγιλογραφικό υλικό (*Nesbitt-Oikonomides*, II, 131-6, αρ. 44.1-17 και *Jordanov, Pečatite*, 155-158, αρ. 313-320). Στο τέλος της μελέτης αυτής παρατίθεται αναλυτικός πίνακας των 28 (27) γνωστών στρατιωτικών και διοικητικών αξιωματούχων του θέματος Σάμου α) ήδη από την περίοδο κατά την οποία η Σάμος και η περιοχή της δεν αποτελούσε ακόμα αυτοτελές θέμα (8ος-αρχές 9ου αι.: βλ. πίνακα, αρ. 1, 2), β) κατά την «θεματική» περίοδο που σχετίζεται με τις μουσουλμανικές επιχειρήσεις (αρ. 4, 8, 21) και τις επιχειρήσεις Βυζαντινών αξιωματούχων στην Κάτω Ιταλία (αρ. 16, 18), γ) κατά τα τέλη του 11ου αιώνα σε συνδυασμό με την ολιγόχρονη σελτζουκική κατάληψη του νησιού από τον εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, ίσως μεταξύ 1089/90-1092/93 (αρ. 26, 27) και δ) κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα σε μνείες των πατνιακών εγγράφων (αρ. 28), περίοδο κατά την οποία το αξίωμα του «δούκα» έχει πλέον υποκαταστήσει στη θεματική ιεραρχική διάταξη εκείνο του «στρατηγού».

ΟΙ ΖΗΛΩΤΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΛΑΤΚΗ ΤΟΥΣ ΒΑΣΗ

Η βυζαντινή πολιτική θεωρία είχε αναπτύξει έντονο συναίσθημα υπερταξικού και ισότιμου χαρακτήρα στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις των πολιτών της. Ο έντονα κοινωνικός χαρακτήρας της πολιτικής ζωής της αυτοκρατορίας με βάση τον έκδηλο κρατικοπαρεμβατικό χαρακτήρα της στην οικονομική ζωή, απέτρεπε ευκαιρίες παραβατικής ή παρασιτικής συμπεριφοράς σε βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων. Άλλωστε οι ιδεολογικοί μηχανισμοί της είχαν διαποτισθεί από την Ορθόδοξη Χριστιανική ανθρωπολογία με αποτέλεσμα φεουδαρχικές και αριστοκρατικές συγγένειες αίματος να είναι άγνωστες ως κριτήριο κοινωνικής ανελίξεως και προόδου. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η θεσμοθετημένη άσκηση της Χριστιανικής αγάπης μέσω της φιλανθρωπίας πραγματώνεται από την Εκκλησία αλλά και την Πολιτεία. Όπως άλλωστε χαρακτηριστικά επισημαίνεται, η ανάπτυξη της φιλανθρωπικής ακτημοσύνης αποτελεί στο Βυζάντιο τον ακρογωνιαίο λίθο όχι μόνο της κοινωνικής και πολιτικής αρετής του κάθε Χριστιανού, αλλά και αυτής της αυτοκρατορικής υπόστασης. «Με την άσκηση της φιλανθρωπίας ο αυτοκράτορας προσπαθεί να γίνει μιμητής του Θεού. Η φιλανθρωπία καθιστά τον πνευματικό και κοσμικό ηγέτη παράδειγμα προς μίμηση όλων όσων δρουν εξ' ονόματός του. Η κατ' εξοχήν αυτή χριστιανική αρετή είναι τώρα γενική, διάχυτη και ανώνυμη»¹. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και τα συχνά αυτοκρατορικά διατάγματα τα οποία επιδιώκουν να προλάβουν και να αντιμετωπίσουν τη δημιουργία ολιγοπωλιακών ή μονοπωλιακών δυνάμεων στην οικονομική ζωή². Θετική συνέπεια αυτών των διαταγμάτων υπήρξε η ενίσχυση της τάξεως των μικρών και μεσαίων ιδιοκτητών της γης, που εξασφάλιζε εκτός από κοινωνική και δημογραφική ισορροπία, κυρίως δωρεάν έμφυχο υλικό στο στρατό. Εντός του πνεύματος της κοινωνικής πρόνοιας εντάσσονται επίσης και οι θεσμοί των «Χαριστικίων», της παραχωρήσεως δηλαδή των

1. Ελένη Αρβελέρ, *Μοντερνισμός και Βυζάντιο*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 1992, σ. 19, 20.

2. Ο Ρωμανός Α' Λεκαπνός (920-944), για παράδειγμα, απαγορεύει ρητά με νεαρά του, να αγοράζουν, κοινωνικά ισχυροί ιδιοκτησίες χωρικών: ...μηδείς ... μήτε τών περιφανών μαγίστρων ή πατρικίων, μήτε τών αρχαίς ... μήτε τών θεματικών αρχόντων ... τολμήσει μηκέτι είτε εις χωρίον ή εις άγρόν, ή καθόλου ή μερικώς ύπεισελθεϊν ή άγοράς ή δωρεάς προφάσεως, *Jus Graecoromanum*, τ. Α', σ. 213.

μοναστηριακών γαιών στη διοίκηση και τη διαχείριση εξεχόντων λαϊκών»³, της «πρόνοιας» της παραχωρήσεως από το Κράτος σε ιδιώτες μεγαλο-γαιοκτήμονες, με δικαίωμα ανακλησεως, της διοικήσεως και διαχειρίσεως ολόκληρων περιοχών και των αναλογούντων σ' αυτές φόρων, και της «προτιμήσεως»⁴, της δυνατότητας που είχαν τα μέλη της κοινότητας και ιδιαιτέρως οι γείτονες του πωλητή ενός κομματιού γης να το αγοράσουν πρώτοι, ώστε να μη συγκεντρώνεται υπερβολική δύναμη στα χέρια λίγων δυνατών⁵.

Οι γενικές αυτές εκτιμήσεις και διαπιστώσεις για τους πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς της Βυζαντινής Κοινωνίας κρίνονται απαραίτητες ώστε εξ αρχής να τονισθεί ότι δεν πρέπει να ερμηνεύεται το κίνημα των Ζηλωτών ως μια προσπάθεια επαναστατικής μεταβολής των άδικων δήθεν δομών της Βυζαντινής κοινωνίας. «Είναι άλλωστε αναντίρρητο το γεγονός, ότι τελικά τόσο το κίνημα αυτό όσο και άλλα μεταρρυθμιστικά δεν είχαν μόνιμα και άμεσα αποτελέσματα στη Βυζαντινή Κοινωνία, διότι δεν ήταν δυνατό να αποτελέσουν την έκφραση ενός ισχυρού μεταρρυθμιστικού ή ακόμα επαναστατικού ρεύματος. Αυτό εύκολα μπορεί να εξηγηθεί, διότι στο Βυζάντιο υπήρχαν ισχυρές πολιτικές και εκκλησιαστικές δυνάμεις, οι οποίες λόγω του αυξημένου κύρους τους σε περιόδους πολιτικών κρίσεων και αναταραχών ανελάμβαναν πάντοτε να ενώνουν τα διεστώτα»⁶.

Ασφαλώς η ένταξη του κινήματος των Ζηλωτών στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, μας βοηθά να εκτιμήσουμε καλύτερα τον χαρακτήρα του και τα αίτιά του. Πέρα από τις δυναστικές - βασιλικές διαμάχες μεταξύ του οίκου των Καντακουζηνών και των Παλαιολόγων, στις οποίες σημαντικό ρόλο ανέπτυξε και το υπό μελέτη κίνημα, παραμένει πάντα το πρόβλημα της παρακμής του Βυζαντίου και κατ' επέκταση της πολύπλευρης κρίσης στους τομείς της οικονομίας και της πολιτικής. Οι ύστεροι χρόνοι στο Βυζάντιο χαρακτηρίζονται άλλωστε από εντεινόμενη οικονομική κρίση, λόγω του γεγονότος της αυξημένης δύναμης των ισχυρών μεγαλο-γαιοκτημόνων, οι οποίοι έχουν κατορθώσει να διαβρώσουν και να αποδυναμώσουν πολλούς κοινωνικούς θεσμούς της Αυτοκρατορίας. Σημαντικό γεγονός παραμένει επίσης, η παρουσία των δυτικών οικονομικών δυνάμεων στα εδάφη της αυτοκρατορίας με αυξημένα και διευρυμένα μάλιστα προνόμια⁷. Την περίοδο αυτή παρατηρείται το επίσης αρνητικό φαινό-

3. Για το θεσμό των Χαριστικών, βλ. Σ. Βαρναλίδη, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς*, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1983.

4. Βλ. Φειδά, *Βυζάντιο, Βίος - Θεσμοί - Κοινωνία - Τέχνη*, Αθήναι 1985, σ. 183.

5. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', σ. 226, Πάρι Γουναρίδη, *Η θέση του χωρικού στη Βυζαντινή Κοινωνία*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν, Αθήνα 1993, σ. 38-56.

6. Κ. Κωτσιόπουλου, *Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη, Ιστορική, Θεολογική και κοινωνική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 1995 (διδ. διατριβή), σ. 98.

7. Γ. Παχυμέρι, *Χρονική συγγραφή*, εκδ. Failler, Παρίσι 1984, τ. II, σ. 535.

μενο της αποφιλώσεως της βυζαντινής υπαίθρου, με αποτέλεσμα στον ήδη ασταθή πληθυσμό των μεγάλων ή μικρών πόλεων, να προστίθεται τώρα και το κύμα της εσωτερικής μεταναστευτικής εισροής αγροτών. Το φαινόμενο αυτό όμως διογκώνει το ρεύμα της ανεργίας και της κοινωνικής απομόνωσης των νεοεισερχομένων⁸.

Εύλογα λοιπόν δημιουργήθηκε σύνολο ανθρώπων οικονομικά και κοινωνικά εξασθενημένων, που προσεφέρθη ως εύκολη λεία στα προπαγανδιστικά μηνύματα των ηγετών του Κινήματος των Ζηλωτών. Σ' αυτά τα παραμελημένα μεταναστευτικά αγροτικά σώματα⁹ στηρίχθηκε κυρίως το υπό μελέτη κίνημα, γεγονός που οδήγησε και μερικούς ερευνητές να υποστηρίξουν την ύπαρξη βάσεως λαϊκού ερείσματος και κοινωνικής εκρήξεως¹⁰. Οι θετικά εκτιμώντες το Κίνημα, κάνουν λόγο για υπερασπιστές της ελευθερίας και της δικαιοσύνης¹¹, ή και για δημιουργία καθεστώτος δημοκρατικής πολιτείας, εφ' όσον στηρίζονταν στα φιλικά αισθήματα του λαού¹², ενώ δεν απουσιάζουν και οι υποστηρικτές απόψεων περί ταξικού αγώνα¹³, ή αναπτύξεως «Κομμούνας της Θεσσαλονίκης»¹⁴.

Θα πρέπει να σταθούμε όμως περισσότερο στην προβληματική σχετικά με το Κίνημα, η οποία εντάσσει τους Ζηλωτές σ' ένα ευρύτερο κύκλο θεωρητικών συζητήσεων και σχεδιασμών που σκοπό έχει τη δημιουργία μιας πόλης-κράτους, κατά το πρότυπο της αρχαίας Ελλάδας, ένα όραμα δηλαδή που συνδέεται με τις μετέπειτα αντίστοιχες πλατωνικές επιδιώξεις του Γεωργίου-Γεμιστού Πλήθωνα¹⁵. Στο ίδιο επίπεδο κινούνται και οι απόψεις του Ν. Πανταζόπουλου, ο οποίος προσπαθεί να εντάξει τις μηδέ λαϊκού ερείσματος στερούμενες, όπως υποστηρίζει, Ζηλωτικές αναταραχές σ' ένα περιβάλλον, που χαρακτηρίζεται, ιδίως κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 14ου αιώνα, από προσπάθεια ανασυνδέσεως της πολιτιστικής παραδόσεως προς τα κλασσικά ελληνικά πρότυπα. Προβαίνει μάλιστα και στη συζητήσιμη διαπίστωση ότι οι Θεσσαλονικείς αι-

8. Ό.π., σ. 75.

9. Ο Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος χαρακτηρίζει ως νεήλudes, τους οπαδούς του Κινήματος γεγονός που συνηγορεί στην ύπαρξη μεταναστευτικών αγροτικών σωμάτων. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Βίος του Αγίου Σάββα*, εις Δ. Τσάμη, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου Αγιολογικά Έργα*, Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 552-523. Κ. Κωτσίόπουλου, ό.π., σ. 74.

10. Α. Λαΐου-Θωμάδακη, *Η Αγροτική Κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, μετάφραση Αγγλαίας Κάσδαγλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σ. 127. Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1970, σ. 140.

11. Βλ. ενδεικτικά Ο. Tafrahi, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris 1913, σ. 249-259.

12. Ενδεικτικά Αδ. Αδαμαντίου, *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, εκδ. Σιδέρη, εν Αθήναις 1914, σ. 108-110. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κ. Κωτσίόπουλου ό.π., σ. 108ε.

13. Μ. Levcenko, *Vizantijskij Vremeni* 2 (1949) 334, του ιδίου, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 344-349.

14. Γ. Κορδάτου, *Η κομμούνα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1928, του ιδίου, *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, Αθήνα 1974, σ. 4-24.

15. St. Runsiman, *Βυζαντινός Πολιτισμός*, εκδ. Γαλαξίας, Αθήναι 1969, σ. 102.

σθάνονταν προσκείμενοι προς την Αθήνα περισσότερο παρά προς την Κωνσταντινούπολη¹⁶. Οι απόψεις αυτές παραπέμπουν σε αντίστοιχες θεωρίες οι οποίες τονίζουν τον αστικό χαρακτήρα του κινήματος, διότι δήθεν η αστική τάξη της εποχής υποβοηθούμενη στην ανάπτυξή της από τις εμπορικές σχέσεις με τη Βενετία και τη Γένοβα, θέλησε ν' απαλλαγεί από την κηδεμονία των δυνατών μετέχοντας στη διαχείριση των κοινών¹⁷.

Σε σύγχρονα συνέδρια και συμπόσια διατυπώνεται από ορισμένους ερευνητές η άποψη ότι το Κίνημα των Ζηλωτών προώθησε την ελευθερία του ατόμου, και την ελευθερία έκφρασης γνώμης, γεγονός που αποδεικνύει και την ενεργό και επαναστατική συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου¹⁸, ενώ δεν παραλείπεται να τονισθεί ο συσχετισμός των παραπάνω εξελίξεων με το φαινόμενο του «Κοινοτισμού», ή και των «συσσωματώσεων» οι οποίες «είτε ως σχηματιζόμενες ιδιωτικής φύσης παρακοινωνίες, είτε ως δημοσίου δικαίου φορείς κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες μετατρέπονται σε δύναμη κρούσης κατά της κατεστημένης εξουσίας. Οι συσσωματώσεις των Ζηλωτών και των ναυτών της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν τα ανορθόδοξα εκείνα μέσα δια των οποίων στάθηκε δυνατή η παρέμβαση των αρχομένων στη δημόσια ζωή, ενάντια στο πολιτικό κατεστημένο»¹⁹.

Τα συζητήσιμα αυτά συμπεράσματα είναι αποτέλεσμα της θεωρητικής αρχής ότι δήθεν «κατά την βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο ο πολυκρατικός κοινοτισμός και το σχετικό μ' αυτό φαινόμενο της τοπικής αυτοδιοικήσεως βρίσκονται σε κατάφωρη αντίθεση προς τον απολυταρχικό συγκεντρωτισμό του Κράτους»²⁰.

Η αλήθεια βέβαια είναι ότι η βυζαντινή πόλη όσους βαθμούς αυτονομίας και αν απολάμβανε, αποτελούσε το όργανο ή το μέλος ενός ευρύτερου οργανισμού στα πλαίσια των κοινωνικοπολιτικών δομών και του σημασιολογικού πλέγματος, τα οποία αρθρώνουν την ιδέα και την πραγματικότητα της ενιαίας βυζαντινής κεντρικής οντότητας και εξουσίας. Σε αντίθεση η μεσαιωνική πόλη της Δύσης, ως τελείως αυτόνομη οντότητα, αποτελούσε την αντιπολιτευόμενη τοπική

16. Ν. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 163.

17. Βλ. ενδεικτικά Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ.-1983*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 150.

18. Οδυσσέα Λαμφίδη, Η έκφραση γνώμης στο Βυζαντινό Κράτος, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 57, 60.

19. Δάφνης Παπαδάτου, *Συσσωματώσεις Ζηλωτών και ναυτών Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, Συμπόσιο με θέμα, *Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 23.

20. Ν. Πανταζόπουλου, *Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική Κοινοτική παράδοση*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1993, σ. 29.

ένωση εναντίον της συγκεντρωτικής μοναρχίας²¹. Λαμβανομένου μάλιστα υπ' όψη του γεγονότος ότι στο Βυζάντιο δεν υφίσταται φεουδαρχία²², εύκολα κατανόουμε την ιστορική εξέλιξη της διατηρήσεως, ακόμη και στους τελευταίους αιώνες της παρακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, του πνεύματος και του σώματος της κρατικής παράδοσης και της συνεχούς παρουσίας του ελληνορωμαϊκού Δικαίου, που αναχαιτίζει όχι πάντοτε ικανοποιητικά τις κεντρόφυγες ροπές. Οι επιστημάνσεις αυτές που τονίζουν τον ισχυρό κρατικό πατερναλισμό του Βυζαντινού καθεστώτος, καθιστούν αυτομάτως ανενεργή και την άποψη περί αστικής φύσεως του Κινήματος των Ζηλωτών.

Όσον αφορά την διατυπωθείσα άποψη περί ανασυνδέσεως της πολιτιστικής παραδόσεως προς τα κλασσικά ελληνικά πρότυπα εκ μέρους των Ζηλωτών, θα αρκούσε νομίζω η παράθεση της αντίθετης γνώμης του Νικηφόρου Γρηγορά (1296), του οποίου η μαρτυρία κρίνεται ιδιαίτερας αξίας, δεδομένου ότι ήταν αντιησυχαστής, άρα αντίθετος στο ζήτημα αυτό με τον άγ. Γρηγόριο Παλαμά και Ι. Καντακουζηνό, γνωστούς αντιπάλους των Ζηλωτών. Γράφει λοιπόν ο Ν. Γρηγοράς ότι δεν υπάρχει κανένα προηγούμενο ιστορικής πολιτικής εμπειρίας που να προσδιορίζει το χαρακτήρα του Κινήματος των Ζηλωτών. *Στάσις γάρ ἐκ πολλοῦ κατεῖχεν αὐτὴν (τὴν Θεσσαλονίκη) καὶ Ζηλωτῶν οὕτως· πῶς ὀνομασμένων ἄθροισμα τῶν ἄλλων ἐπρώτευ· καὶ ἦν πρὸς οὐδεμίαν τῶν πολιτειῶν τὴν μίμησιν ἀναφέρουσα· οὔτε γὰρ ἀριστοκρατικὴ τις ἦν, ὅποιαν τοῖς πάλαι Λυκοῦργος Λακεδαιμονίοις προσετετάχει, οὔτε τίς δημοκρατικὴ, καθάπερ τῶν Ἀθηναίων ἢ πρώτη τε καὶ ἦν ἐκ τετραφύλων εἰς δεκαφύλους ἐπεπράχθει Κλεισθένης· Οὐθ' ἦν τε Ζάλευκος τοῖς Ἐπιεφυροῖς Λοκροῖς ἐβράβευσεν καὶ ἦν τοῖς ἐν Σικελίᾳ Χαράωνδας ὁ Καταναῖος... Ἀλλ' ὄχλοκρατία ξένη τις καὶ οἶαν φέρει καὶ ἄγοι τὸ αὐτόματον θρασύτατοι γὰρ τινὲς εἰς αὐτοχειροτόνητον αὐθεντίας ἄθροισμα συλλεγόντες πᾶσαν ἐκεῖ κατατρέχουσιν ἡλικία τῆς τε πόλεως ἐκδημαγωγούντες τὸν ὄχλον πρὸς τὸ βουλόμενον καὶ τῶν πλουτούντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας τρυφῶντες τε αὐτοὶ καὶ μηδενὶ τῶν ἔξωθεν ὑπεῖξαν κελεύοντες ἡγεμόνων ἀλλὰ ταῦτ' εἶναι κανόνα καὶ νόμον τοῖς ἄλλοις ὅπερ ἂν ἐκείνοις δόξειεν²³.*

Ο άγ. Γρ. Παλαμάς (1296) δεν διστάζει να κατακρίνει και αυτός, χρησιμοποιώντας αυστηρές φράσεις για τους Ζηλωτές: ... καὶ τοὺς ὁμοφύλους ἀντιπάλους κατασχεύασαν, σχῆμα πόλεως ὑπ' ἐχθρῶν ἀλούσης τῇ καθ' ἡμᾶς ταύτῃ περιτίθῃσι πόλει, αὐτὴν ἐφ' ἑαυτὴν ἐλεεινῶς ἐγεῖρον καὶ αὐτεπίβουλον καὶ πολεμίαν ἑαυτῆς ἐργαζόμενον· ὡς ὑπὸ τῆς ἀλιτηριώδους στάσεως ταύτης εἰς

21. Π. Δρακόπουλου, *Μεσαιώνας Ελληνικός και Δυτικός*, εκδ. Εποπτεία, Αθήνα 1987, σ. 151, 184.

22. Δ. Ζαχυθνού, *Processus de féodalisation, L' Hellenisme Contemporain*, 1948, σ. 499ε. Κ. Γιαννακόπουλου, *Βυζαντινὴ Ανατολή και Λατινική Δύση*, μετ. Κ. Κυριαζή, Αθήνα, εκδ. Εστία, σ. 66.

23. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, εκδ. L. Schoppen, CB I-III, Βόννη, τ. II, σ. 796.

αἰνίγμα τὰ κατ' αὐτὴν περίστασθαι²⁴, ἐνῶ καὶ ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος (1300) στὸ ἴδιο μήκος κύματος τονίζει· *Κακίστους δὲ καὶ δύσνους παντά- πασι τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ καὶ Θεοῦ μὲν καὶ τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας προφανῶς ἄλιτηρίους καὶ ἀποστάτας, μιαροὺς δὲ τινὰς καὶ φθόρους καὶ κοινοὺς ὀλετήρας τοῦ ἀνθρώπειου γένους ὀφθέντας*²⁵.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές μάλλον δὲν ἀφήνουν καὶ πολλὰ περιθώρια γιὰ νὰ υποστηρίξουμε ὅτι υπῆρξαν καταστάσεις Ζηλωτικῆς καὶ δημοκρατικῆς ἐλευθέρης ἐκφρασῆς γνώμης στὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἱστορικά γεγονότα διαφεύδουν τὶς ἐκτιμήσεις περὶ λαοπρόβλητης Ζηλωτικῆς κίνησης. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, ξεσπᾷ ἀντικίνημα μετὰ τὸν μέγα πριμμικήριο Ἰωάννη Ἀπόκαυκο ποὺ σκοπὸ εἶχε τὴν κατάλυψη τοῦ Κινήματος. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, αὐτοκρατορικός ἀντιπρόσωπος στὴ πόλιν, ἔχοντας ταυτόχρονα ὡς συνάρχοντα τὸν ἀρχηγὸ τῶν Ζηλωτῶν Μιχαὴλ Παλαιολόγο, ἀγανακτοῦσε διότι αἰσθανόταν ὅτι ἀποτελοῦσε σκιά διοικητοῦ ἐνώπιον τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ζηλωτῶν· *κεφάλαιον ὦν τῶν Ζηλωτῶν καὶ συν- ἄρχειν ἐκεῖνῳ τεταγμένους· ὁρῶν δὲ τοὺς Ζηλωτὰς ἰσχύοντας ἐπὶ πολὺ καὶ τὴν πόλιν πᾶσαν ἄγοντας δι' ἑαυτῶν, ἐκεῖνῳ δὲ κενὸν ὄνομα τῆς ἀρχῆς περιλειπόμενον, δεινὰ ἐποιεῖτο καὶ ἡγανάκτει οὐ μετρίως*²⁶, γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἰ. Καντακουζηνός. Σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἀκολούθησαν γεγονότα ἐναντίον τῶν Ζηλωτῶν στα ὁποῖα ἔλαβε μέρος καὶ ὁ λαός. Περιγράφει μάλιστα ὁ Ἰ. Καντακουζηνός στὴν Ἱστορία τοῦ σκηνῆς ἐπιθέσεως πολιτῶν στους ἐπαναστάτες Ζηλωτές· *Τῶν Ζηλωτῶν τινὰς ἐν τῷ τῆς Θεοτόκου τῆς ἄχειροποιήτου τεμένει τοὺς μὲν ἀπέσφαξαν ἀνηλεῶς, ἕνα δὲ καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς κατέσυραν, λίθοις βάλλοντες καὶ ξύλοις τοῖς προστυχοῦσιν, ἕως ἀπέπνευσε συρόμενος*²⁷. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν τὸ 1346, τέσσερα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστώτος· ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ὅτι τὸ διάστημα αὐτὸ ἦταν ἀρκετὸ, γιὰ νὰ συνειδητοποιήσει ὁ λαός τὴν ολοκληρωτικὴ φύση τοῦ καθεστώτος τοῦ κινήματος. Βέβαια τὸ 1349 θὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ ὁριστικὸ τέλος τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ζηλωτῶν, τὸ ὁποῖο θὰ ἐπισφραγισθεῖ μετὰ τὴν συμφιλίωση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννη Παλαιολόγου πρὸς πείσμα τῶν διαιρετικῶν καὶ πολωτικῶν ἐνεργειῶν τῶν Ζηλωτῶν, οἱ ὁποῖοι μὴ ἀνεχόμενοι τὶς ἐξελίξεις αὐτές προτίμησαν, χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ παραδώσουν τὴν πόλιν στους Σέρβους παρὰ στὴν ἐνωμένην πια κυβέρνησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ λαός βέβαια ἀντέδρασε στὶς παράλογες αὐτές

24. *ΕΠΕ*, 9, 30.

25. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Βίος τοῦ ἁγίου Σάββα τοῦ Νέου*, εἰς Δ. Τσάμη, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικὰ ἔργα*, Α'. Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 165.

26. Ἰ. Καντακουζηνό, *Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schoppen, CB Βόννη, τ. II, σ. 568-582.

27. Ἰ. Καντακουζηνό, ὁ.π., τ. II, σ. 571.

απαιτήσεις και εγκατέλειψε οριστικά τους Ζηλωτές, δεχόμενος με μεγάλη χαρά τον εχθρό των Ζηλωτών Καντακουζηνό στην πόλη της Θεσσαλονίκης· ἡ πᾶσα πόλις ἐν ἑορταῖς ἦταν, καὶ μετὰ πολλῆς εὐφημίας ὑπεδέχοντο τοὺς βασιλέας (Καντακουζηνό και Παλαιολόγο).

Η συνέχεια είναι γνωστή. Όλοι οι αρχηγοί των Ζηλωτών συνελήφθησαν, ενώ μερικοί άλλοι διώχθηκαν ως ανατρεπτικά στοιχεία· ἐκέλευε συλλαμβάνεσθαι τοὺς μάλιστα ἐν λόγῳ, οὓς καὶ εἰς Βυζάντιον ἤγαγεν ἐπανελθόν. Τοὺς δ' ἄλλους τῆς πόλεως ἐκέλευεν ἐξωθεῖσθαι²⁸. Ἔτσι ἔλαβε τέλος το κίνημα των Ζηλωτών το οποίο, ας σημειωθεί, είχε ως αρχηγούς ὄχι φτωχοὺς προλετάριους ἀλλὰ γόνους αριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν (Μιχαήλ και Ανδρέας Παλαιολόγος), ἐπιδεικνύοντας ταυτόχρονα νομιμοφροσύνη και πρὸς τον βασιλικὸ οἶκο των Παλαιολόγων.

Προκαλεῖ, πράγματι, ἐντύπωση το γεγονός ὅτι οἱ θετικὰ ἐκτιμώντες το κίνημα αὐτὸ αποσιωποῦν τις βασικὲς αὐτὲς ἐξελίξεις και καταστάσεις, ἐνῶ μέσα στα πλαίσια των υποκειμενικῶν ἐρμηνειῶν τους, δεν συμπεριλαμβάνουν καθόλου το ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στα γεγονότα τῆς ἐποχῆς, ο ὁποῖος ἀποδείχθηκε ἐνωτικὸς και φιλάνθρωπος, ἢ ὅταν ἀναφέρονται σε εκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸ γίνεται με τρόπο που διαστρεβλώνει το μήνυμά τους²⁹. Πράγματι ο ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ὅταν ἐγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη συμπεριφέρθηκε ὡς ἐκφραστὴς τῆς ἀγάπης και τῆς ομόνοιας και ὄχι του μίσους και τῆς ταξικῆς πάλης. Στην ομιλία του *Περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους εἰρήνης*, που ἐκφωνήθηκε τρεῖς ἡμέρες μετὰ την ἀφίξή του στη Θεσσαλονίκη, ἀφού εἶχε ἤδη τερματισθεῖ το κίνημα των Ζηλωτῶν, τονίζει ὅτι δεν ἐπιτρέπονται ἐμφύλιες διαμάχες σε μια κοινωνία φυσικῶν και πνευματικῶν ἀδελφῶν· Ἀδελφοὶ μὲν ἡμεῖς πάντες, ὡς ἐνὸς δεσπότη καὶ ποιητοῦ, ὃν καὶ Πατέρα κατὰ τοῦτο κεκτήμεθα κοινόν...³⁰.

Ο Φιλόθεος Κόκκινος μάλιστα περιγράφει πολὺ ζωνρὰ και ἐντυπωσιακὰ την θριαμβευτικὴ εἴσοδο του Αγ. Γρηγορίου Παλαμά στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που ἀποδεικνύει ὅτι πολὺ πιο μπροστὰ οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ἀναζητοῦσαν την

28. Ι. Καντακουζηνού, ὁ.π., τ. ΙΙΙ, σ. 117.

29. Ο Βενιζέλος Χριστοφορίδης, γιὰ παράδειγμα, διατείνεται ὅτι ο μετέπειτα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ισιδώρος Γλαβᾶς μὴτῆκε τους Ζηλωτὲς στην οξύτητα τῆς ἀντίδρασής του ἐναντὶ τῆς καταστάσεως τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. Βεν. Χριστοφορίδης, *Ο Ισιδώρος Θεσσαλονίκης και τὰ κοινωνικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς* 29 (1986-1989) 538, 544, 564. Κατ' αὐτὸν τον τρόπο ὅμως ὑπάρχει ο κίνδυνος να βρουν δικαίωση και ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς οἱ Ζηλωτικὲς σφαγὲς και λεηλασίες. Η ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ο Ισιδώρος Γλαβᾶς ἐπισημαίνει κυρίως την ἀρνητικὴ πνευματικὴ κατάσταση των ἀνθρώπων και την ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ το ἐνωτικὸ θέλημα του Θεοῦ, ὡς βασικὲς αἰτίες των ἐμφυλίων σπαραγμῶν και συγκρούσεων· Ἀπάντων δὲ τούτων αἴτιον τῶν δεινῶν τὸ τῶν θείων ὑπεροπῶν ἐντολῶν μάλιστα δὲ τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης διῆστασθαι, ταυτὸν δὲ εἰπεῖν τοῦ Θεοῦ, Ισιδώρου Γλαβᾶ, *Ομιλία εἰς το Εὐαγγέλιον το Νομικός τις προσῆλθε τῷ Ἰησοῦ περάζων αὐτὸν καὶ λέγων, εἰς Βενιζέλου Χριστοφορίδης, Ισιδώρου Γλαβᾶ, Ομιλίαι*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 77.

30. PG 151, 9.

ειρήνη και την ομόνοια, διαφωνώντας με τις διαθέσεις των Ζηλωτών, οι οποίοι, όταν ακόμη είχαν την δύναμη της εξουσίας, εκδίωξαν τον άγιο από την πόλη. Γράφει χαρακτηριστικά ο Φιλόθεος Κόκκινος: *Τίς γάρ ἂν ὑπογράψῃ κατὰ μέρος τῷ λόγῳ τὴν πάνδημον ἑορτὴν καὶ τὴν εὐφροσύνην ἐκείνην; Τίνα γενέθλια καὶ κουρόσυνα καὶ κατοικέσια καὶ ἐτήσια καὶ ὅσα πανηγυρίζουσιν ἄνθρωποι... Τοῦ γάρ μεγάλου τὴν πόλιν εἰσιόντος ἀρχιερέως ὡς ἔθος καὶ τὸν καινὸν ποδῆρην καὶ τὴν ἱεράν ἐνδεδυκότος στολὴν ἐπεὶ καὶ πομπεύειν διὰ μέσης τῆς πόλεως ἔδει μετ' ἱερῶν ὕμνων καὶ ψαλμωδίας...*³¹.

Με βάση αυτά τα δεδομένα παραμένει προβληματική η άποψη ότι τελικά οι παραγκωνισμένες κοινωνικές δυνάμεις, ελλείπει νόμιμων φορέων εκδήλωσης του πολιτικού τους λόγου, ανέμεναν τους Ζηλωτές ως πολιτικό σχήμα συμμετοχής τους στην πολιτική ζωή³². Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει διότι, όπως αποδείχθηκε, γρήγορα εκφυλίσθηκε το Ζηλωτικό κίνημα, ελλείπει και λαϊκών δυνάμεων υποστηρίξεως. Δεδομένου μάλιστα του γεγονότος ότι ο Παλαιολόγος —τον οποίο ως εκπρόσωπο του κατεστημένου υποστήριξαν οι Ζηλωτές— συμφιλώθηκε με τον Καντακουζηνό, εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπήρξε τελικά διαφορά κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που στήριξε τους δύο αυτοκράτορες. Τέτοια διαφορά ταξικών και κοινωνικών δυνάμεων παρατηρούμε αντιθέτως στη δυτική κοινωνία, η οποία λόγω της φεουδαρχίας και της αριστοκρατικής συγγένειας αίματος που καλλιεργούσε, μπορούσε ασφαλώς να δικαιολογήσει αστικές ή και λαϊκές επαναστάσεις³³.

Θεσσαλονίκη

31. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Λόγος εις Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶ*, εις Δ. Τσάμη, ὁ.π., σ. 523, 524.

32. Δάφνης Παπαδάτου, ὁ.π., σ. 23.

33. Για περισσότερα βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, ὁ.π., σ. 90-107.

ΣΛΑΒΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΟΜΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 7ου αι.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ*

Ένα από τα πλέον ακανθώδη προβλήματα της βυζαντινής ιστορίας αποτελεί ο προσδιορισμός του βαθμού της σλαβικής διείσδυσης και της αλλοίωσης της πληθυσμιακής εικόνας της βυζαντινής αυτοκρατορίας στον χώρο της Βαλκανικής στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα¹. Με μια πτυχή του θέματος αυτού ασχολείται και η παρούσα εργασία με αφορμή τα συμπεράσματα και τις διαπιστώσεις του βιβλίου της E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin VIIIe-XIIe siècles*, τ. 1-2, Paris 1988. Η συγγραφέας στηριζόμενη τόσο σε πληροφορίες της πηγής των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου όσο και στην ύπαρξη στη Χίο ενός τοπωνυμίου κατά τη γνώμη της σλαβικής προέλευσης αποδέχεται την πραγματοποίηση μεγάλης έκτασης σλαβικών επιδρομών στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αιώνα, οι οποίες είχαν ως στόχο και το νησί της Χίου². Είναι κατά τη γνώμη μας απαραίτητο να επανεξετάσουμε το όλο πρόβλημα και να μελετήσουμε κατά πόσο οι Σλάβοι, πέρα από την αναταραχή και την ανωμαλία που προξένησαν τον 7ο αιώνα στη βόρεια περιοχή των Βαλκανίων και κυρίως στην περιοχή του Ιλλυρικού, επηρέασαν είτε άμεσα είτε μακροπρόθεσμα την ιστορική πορεία και την εθνολογική σύνθεση του χώρου του Ανατολικού Αιγαίου και ειδικά της Χίου.

Η κύρια πηγή για τις σλαβικές επιδρομές στο Αιγαίο είναι ένα χωρίο της Διήγησης των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Στο πρώτο θαύμα της διήγησης του Αωνύμου που επιγράφεται *Περὶ τῆς κατασκευῆς τῶν πλοίων τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζίτων, καὶ τῶν λοιπῶν*, γίνεται εκτενής αναφορά των διαφόρων φύλων³ που συνασπίστηκαν με στόχο την κατάληψη της Θεσσα-

* Το υλικό για τη δημοσίευση αυτή προέρχεται από τη μεταπτυχιακή εργασία με τον τίτλο, *Η Χίος και η θέση της στη διοικητική οργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (4ος-11ος αι.)*, που υπέβαλα στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. τον Σεπτέμβριο του 1996 υπό την εποπτεία και την καθοδήγηση της Καθ. κ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα. Για την βοήθειά της και σε αυτήν την εργασία την ευχαριστώ πολύ.

1. Για τις διαστάσεις της σλαβικής διείσδυσης βλ. κυρίως Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία, Βυζαντινά 12* (1983) 9-63, σ. 16. Της ίδιας, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α' (324-610), Αθήνα 1975, σ. 317-322.

2. E. Malamut, *Îles I*, σ. 157 σημ. 159, 158 και 236.

3. Για τα φύλα αυτά βλ. P. Lemerle, *Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint*

λονίκης. Παράλληλα δηλώνονται οι περιοχές της αυτοκρατορίας που είχαν ήδη καταληφθεί και λεηλατηθεί από τους εισβολείς: Ἐγένετο τοίνυν, ὡς εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὁσίᾳ τῇ μνήμῃ ἐπισκοπῆς Ἰωάννου, τὸ τῶν Σκλαβίνων ἐπαρθῆναι ἔθνος, πλῆθος ἄπειρον συναχθὲν ἀπὸ τε τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζιτῶν, Βαϊουνητῶν, Βερζιτῶν καὶ λοιπῶν ἐθνῶν, πρῶτως ἐφευρόντων ἐξ ἐνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι· καὶ κατὰ θάλασσαν ὀπλισαμένους, καὶ πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους, καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τὴν τε Ἥπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι⁴.

Πρόκειται για τη δεύτερη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους που σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη των ερευνητών χρονολογείται στα 614⁵. Συνεπώς οι επιδρομές που αναφέρει η Διήγηση είναι λίγο προγενέστερες.

Ας επιχειρήσουμε να εντάξουμε το κείμενο στο ιστορικό του πλαίσιο. Βρισκόμαστε στις αρχές του 7ου αιώνα. Η βυζαντινή αυτοκρατορία ήδη από τα χρόνια του Μαυρικίου (582-602) έδινε έναν σκληρό διμέτωπο αγώνα στα βόρεια και ανατολικά σύνορά της κατά των Αβάρων και των Περσών αντίστοιχα. Η ανατροπή του ικανού στρατηγού αυτοκράτορα Μαυρικίου συνέπесе χρονικά με τη διάσπαση του συνόρου του Δούναβη (602) και την είσοδο των Αβάρων επιδρομικών και των Σλάβων υποτελών τους στη Βαλκανική. Παράλληλα ο βασιλιάς των Περσών Χοσρόης Β' (600-628) με το πρόσχημα ότι ήθελε να εκδικηθεί τη δολοφονία του προστάτη του Μαυρικίου εισέβαλε από τα ανατολικά σύνορα⁶. Η

Démétrius. I. Le texte, II. Commentaire, Paris 1979-1981, II, σ. 89-90. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία*, ό.π., σ. 23-24. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα θέματα του μακεδονικού χώρου; Το Θέμα Στρυμόνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430»*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Οκτώβριος 1992, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη αριθμ. 82], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 309-310 και σημ. 18-22. Βλ. επίσης Σωκρ. Ν. Λιάκου, Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι (= *Asseclae*) έποικοι του θέματος Θεσσαλονίκης (*Δραγουβίται-Ρυγχίνοι-Σαγουδάτοι*), Θεσσαλονίκη 1971, ο οποίος τα εκλαμβάνει ως θρακικά φύλα τα οποία καμία συγγένεια δεν έχουν με τους Σλάβους. Τέλος βλ. Θ. Κορρές, Some Remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki (597 and 614), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Macedonia During the Byzantine Period»* [Macedonian Hellenism], Melbourne 1995, έκδ. Α.Μ. Tamis, Greek Studies (υπό εκτύπωση) σ. 15, 7, τον οποίο ευχαριστώ για την παραχώρηση της φωτοτυπίας.

4. P. Lemerle, *Miracles I*, ό.π., σ. 175.

5. P. Lemerle, *Miracles II*, ό.π., σ. 91-92. P. Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959) 38 (= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1972). Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 39. Θ. Κορρές, Some Remarks, ό.π., σ. 7. Διαφορετικές χρονολογήσεις, με μικρές πάντως αποκλίσεις, προτείνουν οι F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solanskoy kao istoriski izvori*, Beograd 1953 (ελλην. μετάφρ. Ι. Ταρνανίδης, Θεσσαλονίκη 1967), σ. 26 (χρον. 616). Ο. Tafrahi, *Thessalonique des origines au quatorzième siècle*, Paris 1919 (ελλην. μετάφρ. Αθήνα 1994), σ. 82. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ' Αιώνα*, τ. Α' (602-626), Αθήνα 1965, σ. 298 (χρον. 617-619). Πρβλ. Θ. Κορρές, Some Remarks, ό.π., σ. 8 σημ. 31.

6. Α. Στράτος, *Βυζάντιον Α'*, ό.π., σ. 138.

ασύνετη και επιζήμια τυραννίδα⁷ του Φωκά (602-610) επέτεινε την άσχημη κατάσταση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μέσα σε βραχύ χρονικό διάστημα οι Πέρσες προσαρτούν τη Συρία και την Παλαιστίνη (614) όπως επίσης και την Αίγυπτο (619), ενώ παράλληλα λεηλατούν τη Μικρά Ασία από άκρη σε άκρη⁸. Στη Βαλκανική οι Σλάβοι άλλοτε συμπράττοντας με τους Αβάρους και άλλοτε μόνοι τους λυμαίνονται την ύπαιθρο και πολιορκούν σημαντικές οχυρές πόλεις μεταξύ των οποίων και αυτήν της Θεσσαλονίκης⁹. Ούτε ο νέος αυτοκράτορας Ηράκλειος έδινε την εντύπωση στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του ότι ήταν ικανός να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, η οποία πλέον είχε περιέλθει σε δεινή θέση.

Στο απόσπασμα του χωρίου των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου χρήζει προσοχής ιδιαίτερα το γεγονός ότι ως στόχοι των σλαβικών επιθέσεων εκτός από τις ηπειρωτικές περιοχές σημειώνονται και τα νησιά. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός που παραδίδεται από τον συγγραφέα των Θαυμάτων, *ἔτι μὲν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους ... καὶ μέρος τῆς Ἀσίας* είναι δυνατόν να περιλαμβάνει στα όριά του ένα εκτεταμένο νησιωτικό σύνολο.

Η ένταξη της Χίου σε ένα από τα νησιωτικά συμπλέγματα του Αιγαίου, όπως περιγράφονται από τις πηγές, είναι ιδιαίτερα προβληματική. Τα κύρια νησιωτικά συμπλέγματα στο Αιγαίο Πέλαγος κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν οι Κυκλάδες και οι Σποράδες¹⁰. Οι Κυκλάδες σύμφωνα με τον Στράβωνα, τον οποίο χρησιμοποιεί ως κύρια πηγή του ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος¹¹, ήταν αρχικά δώδεκα· από εκεί έλκουν και το δεύτερο όνομα με το οποίο καλού-

7. Θεοφάνους *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia* 1-2, Lipsiae 1883, 1885. Ανατύπ. Hildesheim 1963, σ. 291. 1, 293. 16-17. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β' (565-1081), ανατύπ. Ε', Θεσσαλονίκη 1993, σ. 58.

8. Θεοφ. *Χρον.*, ό.π., σ. 296. 6-12. C. Foss, *The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity*, *The English Historical Review* 90 (1975) 721-747 (= *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Variorum Reprints, London 1990), ιδίως σ. 724 σημ. 1. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 79 (ελλ. μετάφρ., I. Παναγόπουλος, τ. 1-3, Αθήνα 1978, Α', σ. 162). I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, ό.π., σ. 61. Α. Στράτος, *Βυζάντιον Α'*, ό.π., σ. 150-158 και 252-293.

9. Για τις επιδρομές των Αβαροσλάβων στον χώρο της Βαλκανικής βλ. P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue Historique* CCXI (1954) 265-308 (= *Essais sur le monde byzantin*, Variorum Reprints, London 1980), ιδίως σ. 287-300. Βλ. επίσης Δ. Ζακυθνός, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1945. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία*, ό.π., σ. 9-63.

10. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 47-50.

11. Στράβων, X 485. Σύμφωνα με τον Στράβωνα οι Κυκλάδες νήσοι ήταν οι εξής: *Κέως, Κύβηθος, Σέριφος, Μήλος, Σίφνος, Κίμωλος, Πάρος, Νάξος, Σύρος, Μύκονος, Τήνος και Άνδρος*. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περί θεμάτων*, έκδ. A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito, De Thematribus* (Studi e Testi 160), Città del Vaticano, σ. 83. 25-27: *Αἱ γὰρ Κυκλάδες Δῆλον τὴν νῆσον ἐκύκλωσαν, ὥς φησὶν ὁ Περὶ ηἰρηγῆτης [Διονύσιος]. Δῆλον ἐκύκλωσαντο καὶ οὖνομα Κυκλάδες εἰσίν*. Δ. Ζακυθνός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει, *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, σ. 254-255.

νται στις πηγές από τον 8ο αιώνα και εξής, δηλαδή Δωδεκάνησος¹². Σταδιακά ο όρος Κυκλάδες-Δωδεκάνησος κατέληξε να ονοματοδοτεί σχεδόν το σύνολο του Αιγαίου Πελάγους¹³. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει για τη Χίο ότι συγκαταλέγεται στις Σποράδες¹⁴ και ο Ευστάθιος σημειώνει ότι: *Καὶ ἡ Χίος δὲ τῶν Ἰώνων ἐστὶ νῆσος*¹⁵. Όμως σε πολλά ιστορικά έργα η Χίος σημειώνεται ως μια των Κυκλάδων¹⁶. Επιπλέον την υπόθεση της ένταξης της Χίου στο σύμπλεγμα των Κυκλάδων ενισχύει η ύπαρξη στους εκκλησιαστικούς καταλόγους 1 και 2, του 7ου και 8ου αιώνα αντίστοιχα, της εκκλησιαστικής επαρχίας των Κυκλάδων, που αποτελείται από 12 νησιά. Σε αυτή συγκαταλέγονται νησιά και του Ανατολικού Αιγαίου, ανάμεσά τους και η Χίος¹⁷. Από αυτή τη σύντομη παρουσίαση διαφαίνεται πως είναι δυνατόν ο γεωγραφικός προσδιορισμός του Αωνύμου στην Διήγηση των Θαυμάτων ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους να περιλαμβάνει τη Χίο. Προς επίρρωση αυτής της άποψης συνηγορεί και η μαρτυρία που συνυπάρχει με την αναφορά για επιδρομή στις Κυκλάδες και θέλει τους Σλάβους να εκπορθούν καὶ μέρος τῆς Ἀσίας, από τις ακτές της οποίας η Χίος απέχει μόλις λίγα μίλια.

Ανάμεσα στα έργα των νεωτέρων ιστορικών που έχουν ασχοληθεί με το θέμα διακρίνουμε δύο διαμετρικά αντίθετες προσεγγίσεις. Καταρχήν έχουμε την άποψη του P. Lemerle, ο οποίος αποδέχεται ανεπιφύλακτα το γεγονός της κατάληψης των νησιών του Αιγαίου. Μάλιστα κλείνει την σχετική αναφορά του στο θέμα με την ακόλουθη κατηγορηματική διατύπωση: «Enfin ces Slaves sont devenus marins, et il est remarquable que leur marine ait précédé dans la

12. Βλ. J. B. Bury, *The Administrative System in the Ninth Century*, London 1911, σ. 109. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. II *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Dumbarton Oaks 1994, σ. 111.

13. Κ. Άμαντος, Δωδεκάνησος, *BZ* 30 (1929-30) 244-246, σ. 244. Δ. Ζακυθνήος, Μελέται, ό.π., σ. 254-255. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικοί έρευναι περί τας εκκλησίας των νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, Ερμούπολη 1918, σ. 5-6. H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, σ. 79-81. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 302-303. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II*, ό.π., σ. 126.

14. *Κων. Πορφ., Περὶ Θεμ.*, 83. 23-24: καὶ τῶν Σποράδων, ὧν προέχουσι ἡ τε Μιτυλήνη καὶ Χίος καὶ αὐτὴ ἡ Λήμνος.

15. *Ευσταθίου Παρεχβολαί*, έκδ. C. Muller, *Geographi Graeci Minores II*, Paris 1862, σ. 201-407, σ. 322, 30-31. Ο χαρακτηρισμός προφανώς προέρχεται από το κλασσικό και ελληνιστικό παρελθόν της Χίου.

16. *Menologii Anonymi Byzantini saeculi X*, έκδ. V. Latysev, *Subsidia Byzantina Lucis ope iterata*, vol. XII, Leipzig 1970, II, σ. 171. 19-20: πατρίδα μὲν ἔσχε μίαν τῶν Κυκλάδων οὕτω καλούμενων νήσων τὴν Χίον. Δούκας, *Historia Turcobyzantina* (1341-1462), έκδ. V. Grecu, Bucaresti 1958, σ. 35. 14-16: ἐν τῇ βασιλείᾳ γοῦν τοῦ ῥηθέντος Ἰωάννου, ἔτι μείραχος ὄντος, ἐάλω Χίος νῆσος παρὰ τῶν Γενουιτῶν καὶ αἱ λοιπαὶ Κυκλάδαι νῆσοι ἐκ τῶν Ναυάρας ἀφικομένων Φράγκων ... Πβλ. Κ. Άμαντος, Δωδεκάνησος, ό.π., σ. 244-245. H. Ahrweiler, *Mer*, ό.π., σ. 132 σημ. 5.

17. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, Not. 1, σ. 425-437 καὶ Not. 2, σ. 494-505.

mer Égée celle des Arabes: le plus fort de leur assaut a lieu par mer»¹⁸. Την άποψη αυτή αποδέχονται επίσης και οι E. Eickhof, D. Obolensky και ο G. Ostrogorsky¹⁹. Πρόσφατα και η E. Malamut συνηγορεί υπέρ της πραγματοποίησης μεγάλης επιδρομής²⁰, ενώ συγχρόνως είναι η πρώτη που υπαινίσσεται ότι η Χίος υπήρξε στόχος της. Για να στηρίξει περαιτέρω τη θέση της η ιστορικός προβάλλει σλαβικά κατά τη γνώμη της τοπωνύμια, τα οποία μεταξύ άλλων απαντούν και στο νησί της Χίου²¹. Έτσι, αν και αποφεύγει να συνδέσει άμεσα την επιδρομή του 614 με τη Χίο, ωστόσο θεωρεί ότι αυτή σηματοδοτεί την απαρχή μιας σειράς επιδρομών που συνεχίστηκαν μέχρι και τον 8ο αιώνα, επακόλουθο των οποίων ήταν η μόνιμη εγκατάσταση μιας μεγάλης σλαβικής πληθυσμιακής ομάδας στο νησί²².

Τον σκεπτικισμό τους ως προς την αξιοπιστία των πληροφοριών που αντλούμε από τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου έχουν εκφράσει κατά καιρούς πολλοί ερευνητές²³. Ειδικά για το επεισόδιο της σλαβικής επίθεσης στο Αιγαίο το 614 μπορούμε να καταγράψουμε τρεις ενστάσεις που μετριάζουν το ενδεχόμενο οι Σλάβοι να πραγματοποίησαν μεγάλη επιδρομή στο Αιγαίο στις αρ-

18. P. Lemerle, *Miracles* II, ό.π., σ. 184. Βλ. επίσης του ιδίου, *Invasion*, ό.π., σ. 296.

19. E. Eickhof, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Saarbrücken, 1953, ανατύπ. Berlin 1966, σ. 53. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London-New York 1971, (ελλ. μετάφρ. Γ. Τσεβρεμέας, Θεσσαλονίκη 1991), τ. 1, σ. 99-100. Ο G. Ostrogorsky, *Geschichte*³, ό.π., σ. 78 (ελλ. μετάφρ., τ. Α', σ. 160), σημειώνει σχετικά: «Von hier aus setzten die seetüchtigen Slaven auch auf die griechischen Inseln über und machten selbst auf Kreta eine Landung». Πρβλ. D. M. Metcalf, *The Aegean coastlands under threat: Some coins and coin hoards from the reign of Heraclius*, *BSA* 57 (1962) 14-23, ιδίως σ. 20 όπου αναφερόμενος σε δυο θησαυρούς νομισμάτων του Ηρακλείου στη Νέα Αγχιάλο και στη Χαλχίδα σημειώνει: «Whatever they were, the Nea Ankhialos and Khalkis hoards indicate that trade and commerce along the western coastland of the Aegean were subject to interruption by sudden threat in 615-616 or a little later. There may have been a number of separate sea-raids by the Slavs, of which no more exact record survives than that given by the *Miracula S. Demetrii*».

20. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 105: *Tableau Chronologique*, 614. «Les Sklavènes avec leurs monoxyles ravagent la Thessalie avec ses îles, les îles de l'Hellade, les Cyclades, l'Achaïe, l'Épire, l'Illyricum et une partie de l'Asie». *Κατάλογος*, σ. 614.

21. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 236: «"Sklabia" (près de Vavylloi): Toponyme slave?». Βλ. επίσης I, σ. 157 σημ. 159.

22. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 157 όπου στο σχετικό κεφάλαιο για την σλαβική παρουσία στο Αιγαίο αναφέρει: «En ce qui concere la présence des Slaves dans l'île de Mitylène, nous avons un témoignage toponymique formel: Sklaboïna. Et n'ont-ils pas poussé leurs bateaux jusqu'à Chios?», και I, σ. 158: «Ni Chypre, ni les îles micrasiatiques, excepté Mitylène et sans doute Chios, ne semblent avoir connu de peuplement slave».

23. P. Speck, *De miraculis Sancti Demetrii, qui Thessalonicam profucus venit* (Ποιχίλα Βυζαντινά 12, Varia IV) Bonn 1993, σ. 257-532. Β. Παπούλια, Το πρόβλημα της ειρηνικής διεισδύσεως των Σλάβων στην Ελλάδα, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1453»*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Οκτώβριος 1992, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη αριθμ. 82], Θεσσαλονίκη 1995.

χές του 7ου αιώνα:

α) Θα ήταν δικαιολογημένη μια υπερβολική εξιστόρηση από τον ανώνυμο συγγραφέα της έκτασης της σλαβικής επίθεσης, προκειμένου να υπερτονιστεί το μέγεθος του θαύματος του Αγίου Δημητρίου. Είναι συχνό φαινόμενο στη βυζαντινή αγιολογική παράδοση να διογκώνεται ο κίνδυνος, ώστε να εξαρθεί στη συνέχεια η μεσολάβηση του Αγίου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όσο πιο εντυπωσιακές ήταν οι κατακτήσεις των σλαβικών φύλων που είχαν στρατοπεδεύσει έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, τόσο μεγαλύτερη αξία αποκτά για τον πιστό αναγνώστη του βιβλίου των θαυμάτων η σωτήρια επέμβαση του Αγίου Δημητρίου²⁴.

β) Έντονες αμφιβολίες έχουν διατυπωθεί σχετικά με την επάρκεια των Σλάβων να αναλάβουν μεγάλες ναυτικές επιχειρήσεις σε αυτή την πρώιμη περίοδο (αρχές 7ου αιώνα)²⁵. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Σλάβοι δεν είχαν παλαιότερα κάποια ιδιαίτερη σχέση με τη θάλασσα. Η τεχνογνωσία τους περιοριζόταν στην κατασκευή ελαφρών μονόξυλων²⁶ πλοιαρίων, τα οποία ήταν κατάλληλα μόνο για παραποτάμιες επιχειρήσεις²⁷.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να υπενθυμίσουμε την κατάληξη της δεύτερης πολιορκίας της Θεσσαλονίκης που χρονικά τοποθετείται ευθύς μετά την υποτιθέμενη ναυτική εκστρατεία των Σλάβων στο Αιγαίο. Προκαλεί κατάπληξη το γεγονός της βύθισης μέσα στον κόλπο της Θεσσαλονίκης εξαιτίας μιας τρικυμίας του συνόλου σχεδόν των σλαβικών πλοίων, τα πληρώματα των οποίων λίγο καιρό πριν, όπως κάποιοι μελετητές διατείνονται, είχαν λεηλατήσει σχεδόν όλο το Αιγαίο²⁸. Αν στην απουσία ναυτικής παράδοσης και τεχνογνωσίας προσθέσουμε και τις ιδιαίτερες δυσχέρειες πλεύσης που παρουσιάζει το Αιγαίο Πέλαγος καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του χρόνου, πράγμα που φαίνεται ότι γνώριζαν καλά οι Βυζαντινοί²⁹, η υπόθεση ότι οι Σλάβοι επιχείρησαν με-

24. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β'*, ό.π., σ. 349. Α. Στράτος, *Βυζάντιον Α'*, ό.π., σ. 297.

25. Κ. Α. Αλεξάνδρης, *Η θαλασσία δύναμις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1956, σ. 133 σημ. 1. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β'*, ό.π., σ. 349.

26. P. Lemerle, *Miracles I*, ό.π., σ. 175 στ. 6: *πρώτως εφευρόντων ἐξ ἐνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι*· και στ. 13: *ἄσπερ κατασκεύασαν ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας*.

27. Σχετικά με τα σλαβικά μονόξυλα βλ. L. Havlikova, *Slavic Ships in 5th-12th Centuries*, *Byzantine Historiography, Byzantinoslavica* 42 (1991) 89-104. Πρβλ. Sp. Vryonis, *Review Essays*, Michael W. Weithmann, *Die Slavische Bevölkerung auf der Griechischen halbinsel. Ein Beitrag zur Historischen Ethnographie Südosteuropas*, *Balkan Studies* 22² (1981) 405-439, σ. 422.

28. P. Lemerle, *Miracles I*, ό.π., σ. 178, 5-25. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (284-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 151-152. Π. Χρήστου, *Διηγήσεις περί των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 88-89. Θ. Κορρές, *Some Remarks*, ό.π., σ. 11-12.

29. Για το πώς έβλεπαν οι Βυζαντινοί το Αιγαίο Πέλαγος βλ. Κων. Πορφ., *Περί Θεμ.*, 83. 30 κ.ε.: *Τὸ δὲ Αἰγαῖον πέλαγος βαρύπλουον ἐστὶ καὶ δυσπέρατον καὶ κύματα μακρὰ καὶ ὄρεσιν ὁμοκτὰ προσανηγείρον τοῖς πλέουσιν, εἴτε διὰ τὸ πυκνὸν τῶν νήσων, εἴτε καὶ διὰ τὸ ρεύμα τοῦ πόντου τὸ κα-*

γάλη ναυτική επιδρομή στο Αιγαίο το 614 αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο³⁰.

γ) Δεν θα πρέπει να λησμονούμε και την παρουσία του βυζαντινού στόλου, ο οποίος θα συνιστούσε οπωσδήποτε έναν ακόμη ανασταλτικό παράγοντα για τη σλαβική επιδρομή. Η Η. Ahrweiler σημειώνει ότι ο σλαβικός στόλος ήταν ελαφρός, περιορισμένης εμβέλειας και δεν μπορούσε να αντιπαρατεθεί στον ανώτερο βυζαντινό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της υπεροπλίας του βυζαντινού ναυτικού είναι η ευκολία με την οποία αυτό κατέστρεψε τον αβαροσλαβικό στόλο που πολιορκούσε την Κωνσταντινούπολη το 626³¹.

Παράλληλα με τις παραπάνω γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την πραγματοποίηση, την έκταση και τους στόχους της σλαβικής επιδρομής που μαρτυρούν τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου θα ήταν χρήσιμο να εστιάσουμε την προσοχή μας στις αφηγηματικές πηγές και στα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν ειδικά τη Χίο, ώστε να αντιληφθούμε σε τι κατάσταση βρισκόταν το νησί, ποια ήταν η μορφή της βυζαντινής παρουσίας στη Χίο και αν τα δεδομένα αυτά αιτιολογούν σλαβική εισβολή και εγκατάσταση στις αρχές του 7ου αιώνα.

Η Χίος αποτελούσε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο σημαντικό εμπορικό σταθμό σε μια από τις κυριότερες ναυτικές αρτηρίες της εποχής³². Το λιμάνι της Χίου κατείχε μια εξαιρετη γεωγραφική θέση³³, καθώς εφαιπτόταν στον άξονα

ταβαΐνον εἰς Ἀβυδον καὶ προσαρασόμενον ταῖς νήσοις μετὰ μεγάλου ροιζήματος. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β'*, ό.π., σ. 350.

30. P. Speck, *Miraculis*, ό.π., σ. 358-361. Θ. Κορρές, *Some Remarks*, ό.π., σ. 12: «The destruction of the Slavic canoes by a rough sea, which Anonymous compares with the well known «μπουκαδούρα», casts further doubts on their ability to sail across the Aegean sea, since they were not able to survive the comparatively mild turbulence in the Gulf of Thessaloniki».

31. *Πασχάλιον Χρονικόν*, έκδ. L. Dindorf, CB. I-II, Bonnae 1832, σ. 716 κ.ε. *Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορία Σύντομος*, έκδ. C. Mango, CFHB XIII, Dumbarton Oaks 1990, κεφ. 13, στ. 23-36. *Θεοφ. Χρον.*, ό.π., σ. 315. Η. Ahrweiler, *Mer*, ό.π., σ. 11. Α. Στράτος, *Βυζάντιον Α'*, ό.π., σ. 299 και Δ', σ. 238 σημ. 834. Πρβλ. Η. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966, σ. 79 σημ. 7.

32. Διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για τις εμπορικές δραστηριότητες Χίων κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Βλ. *Διήγησις των Θαυμάτων Αρτεμίου*, έκδ. Papadopoulos-Kerameus, *Sbornik grecheskikh neizdannnykh bogoslavikikh tekstov IV-XV vekov*, Saint Petersburg 1909 (ανατ. *Varia Graeca Sacra, Subsidia Byzantina, Lucis ope iterata*, Vol. VI, Leipzig 1975), Θαύμα ε', 5. 17-23. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β'*, I, ό.π., σ. 313-314. Κυρίως ασχολούνταν με το εμπόριο του περίφημου αριούσιου οίνου και της μαστίχας, βλ. Π. Κόκκαλης, Ανδρέας Ι. Πολεμίδης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Χίου*, (Διαλέξεις, Διατριβαί, Άρθρα, Χρονογραφήματα κ.λ.π. γύρω από τα θέματα της Χίου). Τ. Πρώτος, Αθήνα 1974, σ. 169-175. St. Runciman, *Byzantine Trade and Industry*, (CEH. II), σ. 86-118, Cambridge 1952, σ. 94. E. Malamut, *Iles II*, ό.π., σ. 338.

33. Για το λιμάνι της Χίου μας πληροφορούν οι *Στράβων XIV. I. 35* και *Ευστάθιος, Παρεχβολαί*, 322. 31. Αμ. Σάρου, *Το Κάστρον της Χίου*, Αθηνά 3 (1921) 20. Ν. Λιανός, *Το Λιμάνι της Χίου*, Γ' *Συνέδριον Columbus '92*, Χίος 1989, σ. 69. Βλ. επίσης Ch. Pennas, *The basilica of St. Isidore: New evidence, Chios, a conference at the Homereion Chios*, 1984, έκδ. J. Boardman, Oxford 1986, σ. 325 για επιγραφή ψηφιδωτού δαπέδου που βρέθηκε στη βασιλική του Αγ. Ισιδώρου και χρο-

βορρά-νότου, αυτόν δηλαδή που συνέδεε την πρωτεύουσα του κράτους με τις πλούσιες επαρχίες της Συρίας και της Φοινίκης και ιδίως με την Αίγυπτο³⁴. Ταυτόχρονα μας είναι γνωστή η εξάρτηση της πρωτεύουσας για τον επισιτισμό του αυξανόμενου πληθυσμού της από τους σιτοβολώνες της Αιγύπτου³⁵. Το κράτος είχε οργανώσει τις ανάλογες υπηρεσίες και τα κατάλληλα έργα υποδομής, ώστε να διευκολύνει την μεταφορά των πολύτιμων φορτίων³⁶. Έτσι είναι φυσικό η Χίος όπως και οι άλλοι κύριοι σταθμοί αυτής της διαδρομής, που μάλλον ήταν η Κύπρος³⁷, η Ρόδος³⁸ και η Τένεδος³⁹, να τυγχάνουν ξεχωριστής φροντίδας και προσοχής από την κεντρική διοίκηση.

Εκτός από τον λιμένα της πρωτεύουσας του νησιού, η ζωηρή εμπορική δραστηριότητα της Χίου καταδεικνύεται και από την ύπαρξη ενός αριθμού λιμένων που χρησιμοποιούνταν στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες. Αναφέρουμε στα νότια το λιμάνι του Εμπορείου και των Φανών και του Δελφινίου στο βόρειο

νολογείται τον 4ο-5ο αιώνα, όπου αναφέρεται ένας αρμενορράφος. Οι αρμενορράφοι ή ιστιοποιοί ασχολούνταν με τη συναρμολόγηση και τη ραφή των ιστίων των πλοίων. Η παρουσία τους στη Χίο καταδεικνύει τη σημασία του λιμανιού της. Για το επάγγελμα του αρμενορράφου βλ. Κ. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού βίου της πρώϊμου βυζαντινής περιόδου*, Διατριβή, Αθήνα 1975, σ. 89-90. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Paris 1977, σ. 163.

34. Ν. Πέρρης, *Το λιμάνι της Χίου*, Χίος 1971, σ. 12. Ν. Λιανός, *Το Λιμάνι της Χίου*, ό.π., σ. 66.

35. Βασική μέριμνα της βυζαντινής κεντρικής διοίκησης ήταν ο συστηματικός ανεφοδιασμός του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης με την εξασφάλιση σε σταθερή βάση φτηνών τροφίμων και βασικών πρώτων υλών προς την πόλη. Αναρχία στην πρωτεύουσα ενός μεσαιωνικού συγκεντρωτικού κράτους μπορούσε να πλήξει καίρια όλο το διοικητικό σύστημα. Βλ. St. Runciman, *Trade*, ό.π., σ. 86-116, βιβλιογραφία σ. 529-530, βλ. ιδίως σ. 87. G. I. Bratianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, *Byzantion* 5 (1929) 83-107 ιδίως σ. 87-89, και J. Teall, *The Grain Supply of the Byzantine Empire*, *DOP* 13 (1959) 84-139, ιδίως σ. 86-96.

36. Ήδη από το 330 ο Κωνσταντίνος Α΄ όρισε οι νηοπομπές που μετέφεραν στη Ρώμη την ενιούσια εισφορά σε σιτάρι (*annona civica* ή αίσια έμβολή) να κατευθύνονται πλέον από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου προς τη νέα πρωτεύουσα. Βλ. J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances*, *École Française de Rome*, 136, Rome 1990, κυρίως σ. 239-242. Για τα μέτρα του Ιουστινιανού Α΄, βλ. *NJ*, έκδ. R. Schoell - G. Kroll, ανατ. Dublin/Zürich 1972, XIII, σ. 759-795, ιδίως σ. 780-795. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 108-112. J. Durliat, *Ville*, ό.π., σ. 245-249. Ch. Bakirtzis, *The Role of Cyprus in the Grain Supply of Constantinople in the Christian Period*, *Proceedings of the International Symposium, Cyprus and the Sea* (Nicosia 25-26 September, 1993), Nicosia 1995, σ. 247. Η προστασία των νηοπομπών είχε ανατεθεί σε τρεις στολίλους: τον *classis Carpathiae*, τον *classis Alexandrina* και τον *classis Seleucia*, βλ. C. T., XIII, 5. 32 (409, Ιαν. 19). J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire (395-565)*, τ. 1-2, London 1923, ανατύπ. Amsterdam 1966, τ. 1, σ. 44 σημ. 2. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Α΄*, ό.π., σ. 643.

37. Ch. Bakirtzis, *Grain Supply*, ό.π., σ. 249-251.

38. Ch. Bakirtzis, *Grain Supply*, ό.π., σ. 248.

39. *Προχόπιος, Περί χτισμάτων*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* III. 2: *De Aedificiis*, Lipsiae 1913, IV, 151, 14-152, 2. J. Durliat, *Ville*, ό.π., σ. 244. G. Huxley, *A Porphyrogenitan portulan*, *GRBS* 17 (1976) 295-300, σ. 299. Ch. Bakirtzis, *Grain Supply*, ό.π., σ. 247.

τμήμα του νησιού⁴⁰.

Πρόσθετες πληροφορίες για τη συμβολή της Χίου ως σημαντικού εμπορικού σταθμού αντλούμε και από τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου για μια χρονολογία που δεν απέχει πολύ από εκείνη της υποτιθέμενης σλαβικής επιδρομής. Οι μαρτυρίες προέρχονται από δύο Θαύματα που χρονολογούνται στα τέλη του βου-αρχές 7ου αιώνα⁴¹. Στο η' Θαύμα εμφανίζεται ο κυβερνήτης ενός φορτηγού πλοίου, που μεταφέρει σιτάρι με προορισμό την Κωνσταντινούπολη να παραπλέει τη Χίο: *καὶ δὴ Στεφάνω τινὶ ναυκλήρῳ, φόρτον ἐπιφερομένῳ αἴτου καὶ λίαν πολύν, καὶ ἐπὶ τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων πλέοντι, ὁπτάνεται κατὰ τὸ μέρος Χίου τῆς νήσου ἐν ἡμέρᾳ τηλαυγῶς ἐν ᾧ καὶ ... μέλλονται τὴν δεξιάν τῆς νηὸς ὀθόνην ἀνέλκειν καὶ ἐπὶ τὸ Βυζάντιον ὡς εἴρηται ποντοπορεῖν*. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού παρουσιάστηκε στον «ναύκληρο» το ὄραμα του Αγίου Δημητρίου και τον προέτρεψε να παρεκκλίνει την πορεία του πλοίου του προς την Θεσσαλονίκη, η οποία πολιορκούνταν τότε από εχθρούς και είχε ανάγκη άμεσου ανεφοδιασμού: *Ἄκουσόν μου καὶ τὸ ἀριστερόν ὕψωσον ἄρμενον, καὶ πλεῦσον εἰς Θεσσαλονίκην ἀχειμάστως καὶ διὰ τάχους...* Πράγματι ο κυβερνήτης υπάκουσε και μάλιστα ενθάρρυνε και άλλα πλοία που κινούνταν στην περιοχή να ακολουθήσουν την ίδια διαδρομή⁴². Στο δεύτερο Θαύμα επιβεβαιώνεται και συμπληρώνεται η εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τη συμμετοχή της Χίου στον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας. Ο κόμης της Αβύδου, που είναι ο ανώτερος αξιω-

40. Δελφίνιον. J. Boardman, *Delphinion in Chios*, BSA 51 (1953) 42-54. Ch. Bouras, *Guides to Greece. Chios*, National Bank of Greece, Athens 1974, σ. 66-67. Για τα Φανά γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούνταν ως λιμάνι ήδη από την αρχαιότητα, ενώ την ανάπτυξη του την εποχή που μελετάμε υποδηλώνουν και τα ερείπια βασιλικής των χρόνων του Ιουστινιανού Α' που διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας, βλ. F. De Coulanges, *Η Νήσος Χίος, Ιστορικό Υπόμνημα (Mémoire sur L'île de Chio, 1856)*, Πρόλογος, σημειώσεις ελλην. έκδ. μεταφρ. Κ. Χωρεάνθη, Αθήνα 1977, σ. 35-37. Κ. Κουρουσιώτης, Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω, *Αρχ. Δελτ.* 1 (1915), Αθήνα 1916, στο εξής, Ανασκαφαί, σ. 72-85. W. Lamb, *Excavation at Kato Phana in Chios*, BSA 35 (1934-1935) 138-146. Ch. Bouras, *Chios*, ό.π., σ. 49. Ιδιαίτερα για το λιμάνι του Εμπορείου η αρχαιολογική έρευνα επιβεβαιώνει οικιστική και δημογραφική επέκταση κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, η οποία πολύ πιθανόν συνδέεται με τη χρήση του λιμανιού ως σταθμού των νηοπομπών που μετέφεραν σιτάρι από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη και ως θαλάσσιος πύλης από την οποία εξαγόταν η παραγωγή μαστιχίου των γειτονικών μαστιχοπαραγωγικών περιοχών, βλ. M. Ballance, J. Boardman, Sp. Corbett, S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955 — Byzantine Emporio —*, BSA, London 1989, σ. 7. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 237. Μάλιστα όστρακο των αρχών του 7ου αιώνα από πίθο που ανακαλύφθηκε κοντά στο λιμάνι του Εμπορείου φέρει χάραγμα με την επιγραφή *ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΕΛΕΥΤΟΥ*, βλ. *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 116 (Graffiti 2) και 117. Σημειώνουμε και την οικοδόμηση φρουρίου που προστάτευε την είσοδο του λιμανιού, βλ. *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 7.

41. Ως προς την χρονολόγηση της πηγής βλ. P. Lemerle, *Miracles II*, ό.π., σ. 79. Ο εκδότης τοποθετεί τα γεγονότα του πρώτου (η') θαύματος το καλοκαίρι του 586 και του δεύτερου (θ') ανάμεσα στο 604 και στο 610. Βλ. επίσης J. Durliat, *Ville*, ό.π., σ. 390 και 394.

42. P. Lemerle, *Miracles I*, ό.π., σ. 102. 11 x.e.: *Ἀλλὰ καὶ ἄλλους πλείστους ἀναπλέοντας ὁ Στέφανος θεασάμενος, ἔκραζεν αὐτοῖς ... ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν πολλῶν προσπλευσάντων ἐμπόρων φερόντων εἶδη διάφορα*.

ματούχος υπεύθυνος για τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο και τη διακίνηση εμπορευμάτων από τα Στενά προς την πρωτεύουσα, αδημονώντας για την αργοπορία του σιταγωγού στόλου, αποστέλλει στη Χίο έναν υφιστάμενό του αξιωματούχο, για να πληροφορηθεί τα αίτια της καθυστέρησης και να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες, ώστε τα εμπορικά πλοία που παραπλέουν το νησί ή βρίσκονται αγκυροβολημένα στο λιμάνι της Χίου να πλεύσουν προς το Βυζάντιο: *Ανὴρ γὰρ πιστὸς τῷ κατὰ τὴν Ἀβυδὸν μεγαλοπρεπεῖ ἐξυπηρετούμενος κόμητι, καὶ τὴν Χίων νῆσον αὐτοῦ κελεύσει καταλαβὼν ἐπὶ τῇ τῶν πλοίων προτροπῇ τε ἅμα καὶ καταπεῖξει, ἀσχάλλων καὶ λίαν ἀθυμῶν ἐπὶ τῇ σπάνει τῶν ἀναπλεόντων...*⁴³

Στα χωρία αυτά των Θαυμάτων περιγράφονται παραστατικά πρώτον το πλέγμα των κρατικών υπηρεσιών που ενέχονταν στη μεταφορά σιταριού στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας⁴⁴ και δεύτερον ο σημαντικότερος ρόλος που διαδραμάτιζε η Χίος —εμπορικός σταθμός και σταυροδρόμι των θαλασσιών μεταφορών στο Αιγαίο⁴⁵. Τόσο η έντονη εμπορική δραστηριότητα όσο και η σημασία της στη διαδικασία του επισιτισμού της πρωτεύουσας αποδεικνύουν πως η Χίος υπήρξε ζωτικό τμήμα της αυτοκρατορίας καθ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο χωρίς να εξαιρούνται και οι πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα⁴⁶.

Στην διαπίστωση αυτή συνηγορεί και η θέση της Χίου στη διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε πιστοποιείται η αδιάλειπτη και αδιάπτωτη επιβολή κρατικού ελέγχου στην περιοχή μέσω διοικητικών μονάδων και κρατικών αξιωματούχων που τις εκπροσωπούν. Εν συντομία αναφέρουμε ότι η Χίος από τα χρόνια του Διοκλητιανού μέχρι το 535 εντάσσεται διοικητικά στην επαρχία των Νήσων που διοικείται από έναν

43. P. Lemerle, *Miracles* I, ό.π., σ. 107. 18-20. Βλ. επίσης H. Ahrweiler, *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance*, *REB* 19 (1961) 239-252, ιδίως σ. 242. Αντίθετα βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 2, Εν Αθήναις 1923, σ. 240-241, που από το παραπάνω χωρίο εξάγει λανθασμένα το συμπέρασμα ότι η Χίος τότε υπαγόταν στο Θέμα Ελλησπόντου, το οποίο ως έδρα είχε την Άβυδο, ενώ στη συνέχεια σημειώνει ότι: «ανήρ ευσεβής είχε αποσταλεί υπό του Μεγάλου κόμητος της Αβύδου εις την διοίκησιν της Χίου νήσου».

44. Για το αξίωμα του Κόμη της Αβύδου βλ. H. Ahrweiler, *Fonctionnaires* ό.π., κυρίως σ. 239-243 που περιγράφει την ιστορική διαδρομή αυτών των αξιωματούχων καθώς και την οργάνωση και την αποστολή τους. P. Lemerle, *Miracles* II, ό.π., σ. 79.

45. E. Malamut, *Iles* II, ό.π., σ. 540.

46. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η μεταφορά σιταριού από την Αίγυπτο προς την Κωνσταντινούπολη πρέπει να διακόπηκε λίγο πριν από το 619, χρονιά που οι Πέρσες κατέλαβαν την Αίγυπτο. Επίσης για την ίδια περίοδο έχουμε μαρτυρίες για περσικές επιθέσεις κατά των κυριοτέρων σταθμών της ναυτικής αρτηρίας: το 617 πολιορκήθηκε χωρίς όμως επιτυχία η Κωνσταντία της Κύπρου, βλ. *Βίος Αγ. Ιωάννη του Ελεήμονος*, *Anonyme*, *Vie de notre Saint Père Jean l'Aumoner. Leontius de Neapolis: Vie de Symeon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, έκδ. A. J. Festugière. *Insitute Français d'Archeologie de Beyrouth. Bibl. Arch. Et Hist.*, XCV, Paris 1974, σ. 328. C. Foss, *Persians in Asia Minor*, ό.π., σ. 724 σημ. 2. Αντίθετα βλ. G. Hill, *History* I, ό.π., σ. 281. Το 622 ή 623 οι Πέρσες κατέλαβαν και τη Ρόδο βλ. C. Foss, *Persians in Asia Minor*, ό.π., σ. 725 σημ. 4.

άρχοντα (praeses) με έδρα τη Ρόδο⁴⁷. Το 536 ο Ιουστινιανός Α΄ δημιουργεί τη *Quaestura Exercitus Justinianae* ενώνοντας τις επαρχίες της Κύπρου, Καρίας και Νήσων με αυτές της Σκυθίας και της Μυσίας⁴⁸, με κύριο στόχο τη δημοσιονομική ενίσχυση των χειμαζομένων από τις εχθρικές επιδρομές επαρχιών του Δούναβη⁴⁹. Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί επίσης το ενδεχόμενο ο Ιουστινιανός Α΄ να απέβλεπε και στη διοικητική ενοποίηση των επαρχιών μέσω των οποίων διερχόταν η θαλάσσια αρτηρία που συνέδεε την Αλεξάνδρεια με την Κωνσταντινούπολη⁵⁰, τη σημασία της οποίας εκθέσαμε παραπάνω. Παράλληλα με τις δομές της *Quaestura Exercitus Justinianae* μάλλον συνυπήρχαν και αυτές της επαρχίας των Νήσων, καθώς οι πηγές για το β΄ μισό του 6ου και το α΄ μισό

47. Η ίδρυση της επαρχίας των Νήσων τοποθετείται στα χρόνια του Διοκλητιανού ή των άμεσων διαδόχων του. Μνεία της επαρχίας γίνεται τόσο στη *Notitia in partibus Orientis*, βλ. O. Seeck, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum*, 1876, ανατ. Frankfurt am Main 1962, *Notitia in partibus Orientis* I, 4. 102. (χρον. 425) όσο και στον *Συνέδημο του Ιεροκλέους* (χρον. 535), βλ. *Le Synekdemos D'Hieroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, έκδ. E. Honigmann, Bruxelles 1939, 32, στ. 686. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2, ό.π., σ. 238. J. B. Bury, *Later Empire* I, ό.π., σ. 42. T. E. Gregory, Chios, *ODB*, τ. 1, σ. 423. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue* II, ό.π., σ. 110. Επίσης μεταξύ των ετών 292-305 σε επιγραφή αναφέρεται ο praeses της Επαρχίας Νήσων *Agathus Gennadius*, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, τ. III, σ. I, Berolini 1873, *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum*, Th. Mommsen 84, αρ. 450: IMP. C.C. AVRELIO-VALERIO DIOCLETIANO, A GATHVS. GEN-NADIVS. V.V. PRAES. PROV. INSUL. Το ίδιο πρόσωπο μνημονεύεται σε μια ακόμη επιγραφή, βλ. *L'Année Epigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Année 1947, 27, αρ. 57, Paris 1948. Επίσης βλ. *CJ* XXII, 5, ό.π., σ. 294. H.M.H. Jones, *The Later Roman Empire 284-602 (A Social Economic and Administrative Survey)*, τ. 1-3, Oxford 1964, τ. 1, σ. 43. Έδρα της διοικητικής περιφέρειας των Νήσων ήταν η Ρόδος. Βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2, ό.π., σ. 238. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue* II, ό.π., σ. 110.

48. NJ., XLI, 262 και L, 293. Ch. Diehl, *Études byzantines, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantine*, σ. 276-292, Paris 1905, σ. 290. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire Byzantine, L'évolution de l'humanité. Le monde Byzantin*, Paris 1949, σ. 109-110. J. B. Bury, *Later Emp.*, ό.π., τ. 2, σ. 24. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, σ. 235. M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300-1450*, Cambridge 1989, σ. 404. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Α΄*, ό.π., σ. 625. O. E. Stein, *Histoire du bas empire, II (476-565)*, Paris 1949, σ. 474 και του ιδίου, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus u. Tiberius Konstantinus VIII*, Stuttgart 1919, σ. 166, αναφέρει ότι η νεαρά του Ιουστινιανού Α΄ με την οποία θέπτιζε την ίδρυση της νέας διοικητικής περιφέρειας εκδόθηκε στις 18 Μαΐου του 536. Η *Quaestura Exercitus Iustiniana* μαρτυρείται και σε δύο νεαρές του Ιουστίνου Β΄ για τα έτη 566 (NJ, CXLVIII, 722) και 575 (NJ CLXIII, 749-750). Ch. Diehl, *Études*, ό.π., σ. 291. M. Hendy, *Studies*, ό.π., σ. 652-653.

49. Ιω. Λυδός, *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας*, έκδ. R. Wünsch, *Joannis Lydi de magistratibus populi Romani, libri tres*, Lipsiae 1903, τ. II, σ. 28-29. A.H.M. Jones, *Later Emp.* 1, ό.π., σ. 280. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Α΄*, ό.π., σ. 625. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 210. E. Stein, *Bas-Emp.* II, ό.π., σ. 475. Του ιδίου, *Studien*, ό.π., σ. 166. G. Hill, *History* I, ό.π., σ. 258-259. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Α΄ 323-866, Β΄ έκδ. Αθήνα 1977, σ. 194-195.

50. A.H.M. Jones, *Later Emp.* 1, ό.π., σ. 280. E. Stein, *Bas-Emp.* II, ό.π., σ. 475. Του ιδίου, *Studien*, ό.π., σ. 166. G. Hill, *History* I, ό.π., σ. 258-259. Κ. Άμαντος, *Ιστορία Α΄*, ό.π., σ. 194-195.

του 7ου αιώνα αναφέρονται σε αξιωματούχους αυτής της επαρχίας⁵¹. Μέσα από σφραγιστικά κατάλοιπα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι περίπου στις αρχές του 7ου αιώνα η *Quaestura Exercitus Iustinianae* διαλύθηκε εις τα εξών συνετέθη, καθώς για όλη την περίοδο του 7ου και των αρχών του 8ου αιώνα διαθέτουμε μαρτυρίες αποκλειστικά για αξιωματούχους της επαρχίας των Νήσων⁵².

Εκτός από την πολιτική διοίκηση της Χίου διαθέτουμε πληροφορίες και για την εκκλησιαστική. Ο επίσκοπος της Χίου εμφανίζεται αδιάλειπτα σε όλα τα σημαντικά εκκλησιαστικά γεγονότα της πρώιμης περιόδου⁵³. Για τον 7ο αιώνα

51. Α) Σε ένα χωρίο του Μενάνδρου, *Historia Excerpta* 405. 10 κ.ε. που χρονολογείται στα 578 επί Τιβερίου Β' (578-582) αναφέρεται κάποιος Ίωάννης ὁς τῶν νήσων διήνευ τὴν ἀρχήν. Ε. Stein, *Studien*, ὁ.π., σ. 105. Κ. Ἀμαντος, *Ιστορία Α'*, ὁ.π., σ. 251 και 268. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Α'*, ὁ.π., σ. 319. Αντίθετα ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, ὁ.π., σ. 40, θεωρεί ότι ο Ιωάννης ήταν ἐπαρχος Ἀλλυρικού. Επίσης σε νεαρές του Ιουστινίου Β' σημειώνεται ως διοικητική-οικονομική περιφέρεια η: ἡ τὴν ἀρχὴν τῶν νήσων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Σκυθίας τε καὶ Μυσίας στρατιωτικῶν ταγμάτων. Ch. Diehl, *Études*, ὁ.π., σ. 291. M. Hendy, *Studies*, ὁ.π., σ. 652-653. Π. Γιαννόπουλος, *Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη Μεσοβυζαντινὴ περίοδο*, *Παρνασσός* 32 (1990) 200-224, σ. 203. Β) Για την ίδια περίοδο πληροφορούμαστε από σφραγιστικά κατάλοιπα για τους τρακτευτές των Νήσων, υπάλληλους της επαρχιακής διοίκησης που ασχολούνται με οικονομικά θέματα. Βλ. E. Stein, *Bas-Empire* II, ὁ.π., σ. 204 σημ. 2 και 764. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Τα σφραγιστικά κατάλοιπα του νησιωτικού συγκροτήματος του Αιγαίου από τον Ζ' μέχρι και τον Θ' αιώνα*, *Χιακὰ Χρονικά* 12 (1980) 18-21. J. Haldon, *Byzantium*, ὁ.π., σ. 178. Για τις σφραγίδες των τρακτευτῶν Νήσων: J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue I*, ὁ.π., σ. 130 αρ. 43.5, Rev: *Λεοντίου ἀπὸ ἐπάρχων, Λεοντίου τραχ(τευτοῦ) Νήσων*. Ίδια σφραγίδα έχουν εκδώσει οι G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, μέρη 1-3 και πίνακες, Basel 1972, τ. I, σ. 1, αρ. 909A. Βλ. επίσης αρ. 914A: *Λεοντίου Ἰλλουστρίου Λεοντίου τραχτ(ευτοῦ) νήσων*. Μάλλον αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Κατάλοιπα*, ὁ.π., σ. 20. Γ) Διαθέτουμε επίσης τη σφραγίδα ενός *praefectus Insularum*, βλ. A.H.M. Jones, *Later Emp.* 2, ὁ.π., σ. 640. G. Zacos - A. Vegler, *Seals I*, 3, ὁ.π., σ. 1659, αρ. 2928, όπου διαβάζουμε στο Obv: *THEO dORO Rev: PRaEFS INSULaRS*. Ο εκδότης χρονολογεί τη σφραγίδα στον 6ο αιώνα και υποθέτει ότι ο κάτοχός της ήταν ο ἐπαρχος των Νήσων. Όμοια σφραγίδα εξέδωσε και ο Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά Μυλυβδόβουλλα* (Συλλογή Αν. Σταμούλη), Αθήνα 1930, I, 3, Obv: *THEODORO Rev: PRE FECTO. NSULS*, την οποία όμως χρονολογεί μεταξύ του 6ου και του 7ου αιώνα.

52. Πρόκειται κυρίως για σφραγίδες Γενικών Κομμερκιαρίων των Νήσων ή των Κυκλάδων που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα. Βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals I*, 1, ὁ.π., σ. 244, αρ. 163, Obv: *μορφὴ Ιουστινιανου Β'*, Rev: *Κοσμά στρατηλάτου καὶ γενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκ(η)ς τ(ῶ)ν Κυκλάδων*. *Χρον.*, ὁ.π., 687-689. G. Zacos - A. Vegler, *Seals I*, 1, αρ. 196 Obv: *μορφὴ Λεοντίου Rev: καὶ γενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθ(ή)κης τῶν Κυκλάδων νήσων*, *Χρον.*, ὁ.π., 696/697. Πρβλ. E. Malamut, *Iles I*, ὁ.π., σ. 305 σημ. 50. M. Hendy, *Studies*, ὁ.π., σ. 656 κ.ε. A. Toynbee, *Constantine*, ὁ.π., σ. 240. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Κατάλοιπα*, ὁ.π., σ. 19-20. Τέλος βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals I*, ὁ.π., αρ. 168 και J. Nesbitt - Oikonomides, *Catalogue II*, ὁ.π., σ. 51. 3 σχετικά με τη σφραγίδα του Γενικού Κομμερκιαρίου Αποθήκης Ἀσίας, Χίου και Λέσβου, που χρονολογείται στα 690-691. Σχετικά με τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεῖ για τον ρόλο αυτῶν των αξιωματούχων, βλ. M. Hendy, *Studies*, ὁ.π., σ. 626-634 και 654-662. J. Haldon, *Byzantium*, ὁ.π., σ. 232-244. N. Oikonomides, *Silk Trade and Production in Byzantium from the sixth to the ninth century: the seals of Kommerkiarii*, *DOP* 40 (1986) 33-53.

53. *Α' Οικουμ. Σύνοδος (Νίκαια 325)*: H. Honigman, *Une liste inédite des Pères de Nicée, Byzantion* 20 (1958) 17-76, 69, XI, 295. Κ. Ἀμαντος, Συμβολή εις την μεσαιωνικὴν ιστορίαν της εκ-

υπάρχει η αναφορά της Χίου μεταξύ των έντεκα επισκοπών που απαρτίζουν την εκκλησιαστική επαρχία των Κυκλάδων με έδρα τη Ρόδο⁵⁴, γεγονός που απεικονίζει την οικονομική και δημογραφική ζωτικότητα της Χίου την εποχή αυτή.

Από τη μελέτη εξάλλου των αρχαιολογικών δεδομένων δεν προκύπτει κανένα στοιχείο που να αιτιολογεί σλαβική επιδρομή ή εγκατάσταση κατά τον 7ο αιώνα. Στη Χίο ανακαλύφθηκε σημαντικός αριθμός νομισμάτων που καλύπτει όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁵⁵. Βυζαντινά νομίσματα της πρώιμης περιόδου που χρονολογούνται μέχρι και τη βασιλεία των Κωνσταντα Β' (642-668) και Κωνσταντίνου Δ' (668-685) ανακαλύφθηκαν στη θέση Εμποριός, σημαντικό λιμάνι στα νότια του νησιού κατά την όψιμη πρωτοβυζαντινή περίοδο⁵⁶. Τέλος σε ένα ακόμη λιμάνι της νότιας ακτής του νησιού, στα Φανά, εντοπίστηκαν νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α' (518-528) και Φωκά (602-610)⁵⁷. Η αναλογία των νομισμάτων που χρονολογούνται στις αρχές του 7ου αιώνα είναι σαφώς μικρότερη από ό,τι της υπόλοιπης πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ωστόσο το φαινόμενο αυτό είναι καθολικό στον χώρο του Αιγαίου τουλάχιστον για τον 7ο και 8ο αιώνα και οφείλεται κατά κύριο λόγο στις γενικότερες οικονομικές συνθήκες⁵⁸.

Τέλος πρέπει να επισημάνουμε ότι από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές εργασίες στο νησί δεν στοιχειοθετείται αναστάτωση που να οφείλεται σε εχθρικές επιδρομές κατά το πρώτο μισό του 7ου αιώνα. Μόνο μετά το 670 παρουσιάζονται καταστροφές κτιρίων και μείωση του πληθυσμού, γεγονότα που σχετίζονται με τις αραβικές επιδρομές⁵⁹.

κλησίας της Χίου, *Silloge Bizantina in onore di S. G. Mercati, Studi Bizantini e Neellenici IX* (1957) 9-13, Roma 1957, σ. 9. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία 2*, ό.π., σ. 238. Αντίθετα βλ. V. Vlastos, *History of the Island of Chios*, London 1913, σ. 3. V. Laurent, *Le Corpus de Sceaux de l'empire byzantin*, τ. VI, *L'église; L'hierarchie*, Paris 1963, σ. 534. Γ' Οικουμ. Σύνοδος (Έφεσος 431): E. Gerland - V. Laurent, *Corpus Notitiarum Episcopatum Ecclesiae Orientalis Graecae, Vol. Les listes Conciliares I. Synode de Gabadius (394) et II. Concile d'Éphèse (431), Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1*, 90, 237bis. Πρβλ. Π. Νικολόπουλος, *Χίου Μητρόπολις, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 12* (1968) 132-135, σ. 134. Ι. Μ. Ανδρέαδης, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τ. Α', Αθήνα 1940, σ. 14. Δ' Οικουμ. Σύνοδος (Χαλκηδόνα 451): M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. I-III, Paris 1740, I, σ. 932. Κ. Άμαντος, *Εκκλησία της Χίου*, ό.π., σ. 9. Π. Νικολόπουλος, *Μητρόπολις*, ό.π., σ. 134. V. Laurent, *Corpus VI*, ό.π., σ. 534. F. de Coulanges, *Χίος*, ό.π., σ. 136 σημ. 3. Π. Κόκκαλης, *Συμβολή*, ό.π., σ. 113. Βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία 2*, ό.π., σ. 239, όπου παραδίδει στοιχεία για την δράση του επισκόπου Χίου, Τρύφωνα. Ο επίσκοπος Χίου μάλιστα κατά την διάρκεια της Συνόδου αντικαθιστούσε τον προϊστάμενο του μητροπολίτη Ρόδου.

54. J. Darrouzès, *Notitiae 1*, ό.π., σ. 1425 κ.ε.

55. V. Christodouloupoulou, *Acquisitions du Musée Numismatique d'Athènes (Planches IX-XII)*, *BCH 86* (1962) 417-429, σ. 427.

56. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 8.

57. K. Κουρουγιώτης, *Ανασκαφαί*, ό.π., σ. 81.

58. J. Haldon, *Byzantium*, ό.π., σ. 226 και κυρίως M. Hendy, *Studies*, ό.π., σ. 640-645.

59. Ανασκαφές στη θέση Εμποριός στη νότια ακτή της Χίου έδειξαν ότι το σχυρό της πρωτοβυζαντινής περιόδου καταστράφηκε από πυρκαγιά. Γεγονός, που ο M. Ballance τοποθετεί λίγο μετά

Πέρα από τη θεωρία για επιδρομή στο νησί, κατά καιρούς έχουν εκφραστεί και άλλες απόψεις σχετικά με τις επιπτώσεις που είχαν στη Χίο οι επιδρομές των Σλάβων στο Αιγαίο. Σύμφωνα με την άποψη του S. Hood είναι πιθανόν το κίνητρο που οδήγησε τους Βυζαντινούς στην ανέγερση του φρουρίου για την προφύλαξη του λιμένα του Εμπορίου, στα νότια της Χίου, να ήταν η απειλή που αντιμετώπισε το νησί εξαιτίας των θαλασσιών σλαβικών εισβολών⁶⁰. Ο μελετητής έχει υπόψη του σλαβικές επιδρομές σε άλλα νησιά και κυρίως στο νησί της Θάσου, όπου τα αρχαιολογικά δεδομένα κατά παλαιότερη άποψη μαρτυρούν την καταστροφή της πόλεως περίπου το 619⁶¹ —ενώ νεότερη ερμηνεία αποδίδει την καταστροφή της σε σεισμό⁶²— καθώς και την επιδρομή στα Κύθηρα, που οδήγησε στην εγκατάλειψη του οικισμού Καστρί κατά την ίδια περίοδο⁶³. Ωστόσο δεν είναι απαραίτητο να συμφωνήσουμε με την υπόθεση ότι και η Χίος αντιμετώπισε παρόμοια απειλή. Τα νησιά που προαναφέραμε βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τις ακτές της ηπειρωτικής Ελλάδας, απόσταση που ήταν πιθανό να καλυφθεί από τα μονόξυλα των Σλάβων, κάτι που δεν ισχύει βέβαια για την περίπτωση της Χίου.

Έχει προταθεί επίσης ότι η Χίος πιθανόν να επηρεάστηκε από τις σλαβικές επιδρομές με έμμεσο τρόπο⁶⁴. Όπως εκθέτουν οι πηγές και συγκεκριμένα το Χρονικό της Μονεμβασίας, λόγω των σλαβικών επιδρομών οι κάτοικοι της Πελοποννήσου κατέφευγαν σε ασφαλέστερους τόπους, για να σωθούν από τους επήλυδες. Ως περιοχές που υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες μαρτυρούνται η Σικελία και νησιά του Αιγαίου⁶⁵. Περίπου την ίδια περίοδο που εντείνονταν οι Σλαβικές επιδρομές στην ηπειρωτική Ελλάδα παρατηρείται με βάση αρχαιολογικά δεδομένα δημογραφική αύξηση στον οικισμό του λιμανιού στη θέση Εμπο-

το 660 και το συνδέει με τις αραβικές επιδρομές, βλ. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 49-85 κυρίως σ. 80-81. E. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 68 και 105 (χρονολογικός πίνακας). Πρβλ. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 8 και 141. Το ίδιο συνέβη και με τον ναό του Αγ. Ισιδώρου, ο οποίος λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε από τους Άραβες στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ' (668-685), βλ. Νικηφόρου Χίου, *Νέον Λειμωνάριον*, Ενετίταις 1875. Πρβλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2, ό.π., σ. 221. Ch. I. Pennas, *St. Isidore*, ό.π., σ. 318 και σχετικά με τις ανασκαφές στο ναό βλ. σ. 332.

60. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 7.

61. O. Picard, *Tresors et circulation monetaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.*, (*BCH Suppl.*) Athens 1979, σ. 452. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 7.

62. X. Μπακιρτζής, *Τι συνέβη στη Θάσο στις αρχές του 7ου αιώνα*, Φίλια έπη εις Γ.Ε. Μυλωνά, Γ', Αθήνα 1989, σ. 339-341.

63. I. N. Coldstream - G. L. Huxley, *Kythera*, London 1972, σ. 99. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 7.

64. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 3.

65. *Χρονικόν Μονεμβασίας*, έκδ. Ivan Dujčev, *Cronaca di Monemvasia*, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 13, Palermo 1976, σ. 12-13: *Καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετωκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρᾳ τοῦ 'Ριγίου, οἱ δὲ 'Αργεῖοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ 'Ορόβῃ, οἱ δὲ Κορίνθιοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Αἰγίνῃ μετώκισαν. Τότε δὴ καὶ οἱ Λάκωνες τὸ πατρῶον ἔδαφος καταλιπόντες οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν.* S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 3.

ριός. Στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα χρονολογείται από τα ευρήματα η οικοδόμηση συγκροτήματος που αποτελούνταν από μια βασιλική και ένα βαπτιστήριο, γεγονός που οφείλεται αναμφισβήτητα στην κάλυψη των αναγκών ενός αυξανόμενου ανθρώπινου δυναμικού⁶⁶. Θεωρούμε όμως πιθανότερο, η αιτία που προκάλεσε αυτή τη δημογραφική έκρηξη να αναζητηθεί στην ευημερία, η οποία βασιζόταν στις εμπορικές δραστηριότητες από τη χρήση του λιμένα του Εμπορίου ως ενδιάμεσου σταθμού των σιταγωγών πλοίων και ως εξαγωγικής πύλης της μαστίχας, που παρήγε η νότια Χίος⁶⁷ και όχι από μετανάστευση λόγω των σλαβικών επιδρομών που χρονικά τοποθετούνται μεταγενέστερα.

Ωστόσο δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε σε μεταγενέστερη εποχή την έλευση μικρού αριθμού Σλάβων μέσω της προσφιούς στη βυζαντινή εξουσία τακτικής της μεταφοράς πληθυσμών⁶⁸. Εδώ σημειώνουμε την περίπτωση της μετοικεσίας από τον Ιουστινιανό Β' το 688 μεγάλου αριθμού Σλάβων στην απέναντι μικρασιατική περιοχή της Βιθυνίας για στρατιωτικούς λόγους⁶⁹.

Ας περάσουμε τώρα στη μελέτη των τοπωνυμιακών καταλοίπων, των οποίων τη σλαβική προέλευση επικαλείται η Ε. Malamut ως τεκμήριο για την εγκατάσταση Σλάβων σε νησιά του Αιγαίου και τη Χίο⁷⁰. Καταρχήν μπορούμε να κάνουμε μια γενική παρατήρηση: από τα στοιχεία που διαθέτουμε φαίνεται ότι τοπωνύμια που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν σλαβική παρουσία υπάρχουν κυρίως σε νησιά του Αιγαίου που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι σημερινές Σποράδες, τα νησιά του βορείου Αιγαίου, Θάσος, Σαμοθράκη, Λήμνος, Ίμβρος, η Εύβοια, ένα μέρος των Κυκλάδων κυρίως γύρω από την Άνδρο, τα Ιόνια νησιά και ίσως η Κρήτη ανήκουν σε αυτή την ομάδα⁷¹.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε πως η ιστορική έρευνα στην προσπάθειά της να κατατάξει τοπωνύμια σε κατηγορίες ανάλογα με την προέλευσή τους, δηλαδή σε σλαβικά ή ελληνικά, βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος στη συσχέτιση αμφισβη-

66. S. Hood, *Byz. Emporio*, ό.π., σ. 3.

67. Βλ. παραπάνω σημ. 40.

68. Για τις μεταφορές πληθυσμών σε διάφορες εποχές της βυζαντινής ιστορίας βλ. P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History*, III, 2 (1961) 140-154, 1961 (= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, III, Variorum Reprints, London 1972). Ειδικά για τα νησιά βλ. Ε. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 156-171.

69. *Θεοφ. Χρον.*, 364. 11-15 και 365. 30-366. 3. J. Head, *Justinian II of Byzantium*, Wisconsin 1972, σ. 41-44. Επίσης αξίζει να σημειωθεί η μεταφορά το 759 από τον Κωνσταντίνο Ε' (741-775) μεγάλου αριθμού Σλάβων στην ίδια περιοχή. *Νικηφόρος*, ό.π., 68. 27. P. Charanis, *Transfer*, ό.π., σ. 144. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, ό.π., σ. 142-143.

70. Ε. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 236: «Sklabia» (près de Vavylloi): Toponyme slave?

71. Βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, Ιόνιοι Νήσοι: σ. 77-80, Εύβοια: σ. 110-112, Άνδρος: σ. 112-113, Τήνος: σ. 113, Σκύρος: σ. 113, Αίγινα: σ. 123, Θάσος: σ. 229 και Σαμοθράκη: σ. 230, βλ. Ε. Malamut, *Iles I*, ό.π., σ. 156-158.

τούμενης προέλευσης τοπωνυμίων με άλλα, τα οποία απαντούν σε περιοχές, όπου είναι απόλυτα πιστοποιημένο ότι δεν εγκαταστάθηκαν Σλάβοι. Η Χίος ήταν για τους ερευνητές μια τέτοια περιοχή. Κατά συνέπεια αν γίνει αποδεκτή η πρόταση της E. Malamut, αυτόματα μέρος των μέχρι τώρα επιχειρημάτων των γλωσσολόγων σχετικά με την καταγωγή των τοπωνυμίων του ελληνικού χώρου κλονίζεται.

Παρά το γεγονός ότι η E. Malamut στηρίζεται μόνο στο τοπωνύμιο «Σκλαβιά» για να επικαλεστεί την εγκατάσταση Σλάβων στο νησί της Χίου, καλό θα ήταν να εξετάσουμε ενδεικτικά και ορισμένα άλλα τοπωνύμια που συναντούμε στη Χίο και των οποίων η γλωσσική μορφή ενδεχομένως μπορεί να δημιουργήσει την υποψία ότι η προέλευσή τους υποδηλώνει σλαβική εγκατάσταση στο νησί.

Στη νότια πλευρά του νησιού συναντάμε το μεσαιωνικό χωριό Βέσσα. Το τοπωνύμιο αυτό μοιάζει με το σλαβικό Βίσα, το οποίο συναντάται ευρέως σε σλαβικές περιοχές⁷². Το τοπωνύμιο μάλλον προήλθε από τη λέξη βήσσα, Δωρ. βᾱσσα που απαντάται ήδη στα ομηρικά έπη (Ιλ. Γ. 34 κ.ε., Σ. 588, Οδ. Τ. 435) όπως επίσης μεταγενέστερα στον Πίνδαρο και στον Σοφοκλή και δηλώνει κοιλάδα μικρή, εύφορη και εύδρη. Ο Κ. Άμαντος μάλιστα επιβεβαιώνει με αυτοψία τον γεωγραφικό χαρακτηρισμό για την τοποθεσία όπου είναι χτισμένος ο οικισμός σήμερα⁷³.

Λίγα χιλιόμετρα βόρεια της πόλης της Χίου απαντάται το τοπωνύμιο Βροντάδος. Ο M. Vasmer θεωρεί ότι τοπωνύμια με τη ρίζα βροντ- προέρχονται από τη σλαβική λέξη vret- που σημαίνει πηγή⁷⁴. Ο D. Georgacas όμως σημειώνει ότι το ρήμα βροντάω με τη νεοελληνική του έννοια υπάρχει και στον Όμηρο, ενώ μεγάλος αριθμός παράγωγων της ρίζας βροντ- χρησιμοποιείται από τους κλασικούς χρόνους μέχρι και τον Μεσαίωνα⁷⁵.

Στη βορειανατολική ακτή της Χίου βρίσκεται το χωριό Λαγκάδα. Ο G. Meyer και ο M. Vasmer υποθέτουν ότι το όνομα αυτό προέρχεται από το σλα-

72. Bl. M. Vasmer, *Die Slaven*, ό.π., σ. 232.

73. H. G. Liddel-R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* (ελλ. μετάφρ. Ξ. Μόσχου), τ. Α', σ. 489. Κ. Άμαντος, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Χίου, *Αθηνά* 27 (1915) 12-48, σ. 25. Του ιδίου, Βέσσα, *Ελληνικά* 5 (1932) 334. Του ιδίου, Συμβολή εις την Ανθρωπογεωγραφία της Χίου, ανάτυπο ΣΤ' τ. ΕΦΣΠΑ, *Μνημόσυνο Ν. Γ. Παπαδάκη* 1947, σ. 3-7, 6. Του ιδίου, *Μικρά Μελετήματα, άρθρα και λόγοι. Το χωριό Βέσσα της Χίου*, Αθήνα 1940, σ. 125-126. D. Georgacas, *Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen I*, *BZ* 41 (1941) 351-381, II, *BZ* 42 (1943-1949) 384-419. Bl. κυρίως I, 356-357.

74. Bl. M. Vasmer, *Die Slaven*, ό.π., σ. 87.

75. Liddel-Scott, I, ό.π., σ. 509. D. Georgacas, *Ortsnamen I*, ό.π., σ. 359. Κ. Άμαντος, Τοπωνυμικόν, ό.π., σ. 21. Πρβλ. επίσης F. de Coulanges, *Χίος*, ό.π., σ. 27 σημ. 13. Θα πρέπει να θυμίσουμε εδώ πως υπάρχουν ειδικά μεσαιωνικά κείμενα τα «Βροντολόγια». Έτσι καλούνταν από τους Βυζαντινούς δημόδη μετεωρολογικού περιεχομένου κείμενα. Bl. I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής ιστορίας*, έκδ. Ε', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 322.

βικό Ιοκο⁷⁶. Η υπόθεση αυτή αναιρείται από την ύπαρξη της ίδιας λέξης σε κείμενο του Ιωάννη Μόσχου, συγγραφέα του 6ου αιώνα (540-620), ο οποίος έζησε σε ένα τμήμα του κράτους (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος) που δεν γνώρισε σλαβική εγκατάσταση⁷⁷.

Ας περάσουμε τέλος και στο τοπωνύμιο Σκλαβιά, που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του νησιού και στο οποίο η Ε. Malamut στηρίζεται αποκλειστικά όσον αφορά την υπόθεσή της για πιθανή εγκατάσταση Σλάβων στο νησί κατά τον 7ο και 8ο αιώνα. Υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των ερευνητών σχετικά με τα τοπωνύμια της ρίζας σκλαβ-, καθώς είναι δυνατόν να έλκουν την καταγωγή τους είτε από την λέξη Σκλάβος (δούλος) είτε από την λέξη Σλάβος (Σκλαβηνός)⁷⁸. Ειδικά για τα Σκλαβιά της Χίου πρέπει να σημειώσουμε ότι καμία πηγή μέχρι και τον 12ο αιώνα δεν μνημονεύει αυτό το τοπωνύμιο. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε το τοπωνύμιο έλκει τη καταγωγή του από την περίοδο της γενοουατικής κατοχής του νησιού και σχετίζεται με μια ομάδα είτε δούλων είτε αιχμαλώτων⁷⁹. Στην περιφέρεια των Σκλαβιών κατά τη διάρκεια της δεύτερης γενοουατικής κατοχής του νησιού (1346-1566) βρίσκονταν τα πλουσιότερα κτήματα των σημαντικότερων γενοουατικών οικογενειών⁸⁰. Κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι η περιοχή έλαβε το όνομά της από την ύπαρξη στην περιοχή των γενοουατικών φυλακών (scianvio)⁸¹. Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι η περιοχή πήρε το όνομά της από τους δούλους που εργάζονταν σε ένα εργοστάσιο κατασκευής χαρτιού και λινών υφασμάτων και σε ένα νομισματοκοπείο που λειτουργούσαν εκεί⁸². Έχοντας υπόψη τα παραπάνω η χρήση από την Ε. Malamut του τοπωνυμίου των Σκλαβιών ως αποδεικτικού στοιχείου ή έστω ένδειξης για την εγκατάσταση Σλάβων στη Χίο είναι τουλάχιστον άτυχη. Αντίθετα θα λέγαμε ότι

76. Βλ. Μ. Vasmer, *Die Slaven*, ό.π., σ. 311.

77. Ιω. Μόσχος, *Λειμωνάριον, Patrum spirituale*, PG 83, 158. 2 Κῆπον δὲ ἔχουσιν διεστηκότα ἀπ' αὐτῶν σημείους ἔξ, περὶ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης ὡς ἐπὶ λαγγάδα. D. Georgacas, *Ortsnamen I*, ό.π., σ. 367. Πρβλ. Κ. Ἀμαντος, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., σ. 38 σημ. 1. Φ. Κουκουλές, *Ετυμολογικά*, ό.π., σ. 36-37, Παράρτημα 30ου τόμου *Αθηνά* (1919): *Λεξικογραφικόν ἀρχαίων τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς*, τ. Ε'.

78. Τις απόψεις συγκεντρώνει ο D. Georgacas, *Ortsnamen I*, ό.π., σ. 374-376.

79. Βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 11, ό.π., σ. 484. Ακριβώς ο ίδιος τύπος της λέξης (σκλαβιά) χρησιμοποιείται σε επιστολή Τούρκου αξιωματούχου για να δηλώσει τους δούλους, βλ. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata, Graeca Medii Aevi, Sacra et profana*, τ. I-VI, Vindobonae 1860-1890, τ. III, σ. 344, XXXIV (1502): *καὶ ἐβρεθοῦν ὅλα τὰ σκλαβιά*. Πρβλ. D. Georgacas, *Ortsnamen I*, ό.π., σ. 374.

80. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 11, ό.π., σ. 521-526. A. C. Smith, *The Architecture of Chios*, London 1962, σ. 48-50. M. Balard, *La Romanie Génoise*, τ. I-II, Rome 1978, I, σ. 313 και II, σ. 705.

81. F. de Goulanges, *Χίος*, ό.π., σ. 46 σημ. 27. Πρβλ. Ch. Bouras, *Chios*, ό.π., σ. 49. Ο Κ. Ἀμαντος, *Ανθρωπογεωγραφία*, ό.π., σ. 5, θεωρεί ότι η περιοχή πήρε το όνομά της από τους αιχμάλωτους καλλιεργητές των γενοουατικών κτημάτων που υπήρχαν στην περιοχή. Πρβλ. K. Hopf, *Les Giustiniani, dynastes de Chio*, Paris 1888 σ. 154.

82. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 11, ό.π., σ. 522.

εντυπωσιάζει τον ερευνητή η διατήρηση ακόμη και στις μέρες μας αρχαίων και βυζαντινών τοπωνυμίων διάσπαρτων σε όλο το νησί⁸³.

Τα παραπάνω σε σύνδεση με το σύνολο των πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας για την ιστορία της Χίου δεν μας επιτρέπουν να αποδεχθούμε για την περίοδο των αρχών του 7ου αιώνα σλαβική επιδρομή ή εγκατάσταση στο νησί. Η σπουδαιότητα του νησιού για την τροφοδοσία της πρωτεύουσας αιτιολογεί και την ιδιαίτερη κρατική φροντίδα, απόρροια της οποίας ήταν και η ύπαρξη σταθερών διοικητικών δομών. Επιπλέον κανένα στοιχείο δεν δικαιολογεί σλαβική εγκατάσταση στο νησί, καθώς για το πρώτο μισό του 7ου αιώνα τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μαρτυρούν καμιά βίαιη μεταβολή που να αντικατοπτρίζεται είτε σε φάσεις καταστροφής είτε στην απουσία νομισματικών ευρημάτων.

Θεσσαλονίκη

83. Βλ. Κ. Άμαντος, Ανθρωπογεωγραφικά, ό.π., σ. 5 κ.ε. Του ιδίου, Μεσαιωνική Ιστορία, ό.π., σ. 153. E. Yalouris, Notes on the Topography of Chios, *Chios, a conference at the Homereion in Chios* 1984, Oxford 1984, σ. 141-161+ χάρτες, σ. 162-168. Κυρίως όμως Κ. Άμαντος, Τοπωνυμικά, ό.π., σ. 12-48.

Νικολάου Κ. Μουτσόπουλου

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ

ΤΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗ Β ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ἐπαρξὴ τῶν προσκτισμάτων στὴ Β πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν στό νάό ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀμέσως μετὰ τὴ μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1917¹. Τὰ πορίσματα ἐκείνων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ἀποτυπώθηκαν πολὺ ἀργότερα στὴν κάτοψη πού δημοσιεύουν οἱ Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου, στό μνημειῶδες ἔργο τους *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. V). Τὴν κάτοψη αὐτὴ τοῦ Γ. Σωτηρίου παρέλαβαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι μελετητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μνημεῖο². Παραθέτουμε τὴν περιγραφὴ τοῦ Γ. Σωτηρίου³:

«Ἀνασκαφαὶ ἔξωθεν τῶν δύο ἐτέρων πυλῶν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀπεκάλυψαν δύο θολωτὰ συγκοινωνοῦντα προσκτίσματα, λείψανα τῶν τοίχων τῶν ὁποίων διεσώζοντο· ἐπίσης διεκρίνοντο λείψανα τῶν θόλων τῶν ἄνωθεν τῶν πυλῶν. Ἀμφότερα τὰ προσκτίσματα ταῦτα δέν προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐποχῆς. Τό πρῶτον, ἐπίμηκες ὀρθογώνιον (7,70x3,60 μ.), ἔμπροσθεν τῆς μεσαίας πύλης, ἐστεγάζετο δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις προσκολληθεῖς εἰς τὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς, ἀπέκλεισεν ὑπάρχον ἐκεῖ παράθυρον. Εἰς τό δάπεδον τοῦ προσκτισματος αὐτοῦ ἀνευρέθησαν δύο πλινθόκτιστοι τάφοι ἐκατέρωθεν τῆς πύλης. Ὁ πρὸς ἀνατολὰς τάφος, θολωτός ἀρχικῶς, εἶχεν ἀνοιχτὴ καὶ φραχτὴ κατὰ μέγα μέρος διὰ πλακῶν. Ὁ πρὸς δυσμὰς ἐσκαμμένος ἐντὸς τοῦ βραχῶδους

1. Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Ἐνα ὑπόμνημα γιὰ τὴν πυρκαγιά τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1917 καὶ τὴν περίθαλψιν τῶν θυμάτων», *Μακεδονικά* 18 (1978) 155 κ.ἑ. Ὑπόμνημα πρὸς τὸν Α. Ἀδοσίδην, Γενικὸν Διοικητὴν Θεσσαλονίκης, δις Πρόεδρον τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑράνων ὑπὲρ τῶν θυμάτων τῆς πυρκαϊᾶς Θεσσαλονίκης (ἐν Θεσσαλονίκῃ, τῇ 1/14 Φεβρουαρίου 1919, σ. 157, 158: «Ἡ Ὁρθόδοξος Κοινότης, πλὴν τριῶν Σχολειῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐθρήνησε καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, συμφορὰν ἀνεπανόρθωτον διὰ τὴν πόλιν...»).

2. R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, εἰκ. 59. Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1965, σ. 96, εἰκ. 36, καὶ ἄλλοι.

3. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 135-136.

εδάφους ἦτο ἐκτισμένος μόνον ἀπὸ τὰς δύο αὐτοῦ πλευράς καί ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλακῶν· εἰς ἀμφοτέρους εὐρέθησαν ἀγγεῖα τοῦ 12ου-13ου αἰῶνος (Σχ. 1).

Τό νεκρικόν τοῦτο πρόσκτισμα συγκοινωνεῖ πρὸς Α διὰ θύρας (ἥς εὐρέθη τό μαρμάρινον, λίαν ἐφθαρμένον ἐκ τῆς χρήσεως κατωφλίον), πρὸς τό δεύτερον, μικρότερον ἐν εἵδει ναυδρίου μέ ἀψίδα πρόσκτισμα (3,50×5,50 μ.), τό εὐρισχόμενον πρὸ τῆς πλατυτέρας ἀρχικῆς πύλης τῆς βασιλικῆς. Ὁ χαμηλότερος ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς πύλης ἀρχόμενος θόλος του ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ, τό ναῦδριον ὅμως διεσχευάσθη ἀργότερον. Ὁ δυτικὸς αὐτοῦ τοῖχος μετὰ τῆς θύρας, δι' ἥς συγκοινωνεῖ πρὸς τό νεκρικόν πρόσκτισμα, εἶνε μεταγενεστέρα προσθήκη, ὡς διακρίνεται σαφῶς ἐκ τῆς τοιχοδομίας. Ἀρχικῶς ὑπῆρχε μόνον ἡ εἰς ὕψος διασωθεῖσα ΒΔ αὐτοῦ γωνία, ἥτις ἦτο αὐτοτελής, ὡς πεσσός, μέ πρόσωπον ἀπὸ τὰ τέσσερα μέρη».

Ἔστερα ἀπὸ τίς παρατηρήσεις αὐτές καί τίς περιγραφές ὁ Γ. Σωτηρίου καταλήγει στὰ ἑξῆς⁴:

«Ἐκ τούτου συνάγομεν ὅτι εἰς τὸν ναόν τοῦ 5ου αἰῶνος πρὸ τῆς κυρίας θύρας ὑπῆρχεν εἶδος προστώου ἐστεγασμένου διὰ σκαφοειδοῦς θόλου, ἀνοικτοῦ ἀπὸ τὰς τρεῖς πλευράς διὰ τόξων, στηριζομένων εἰς γωνιακοὺς κτιστοὺς πεσσούς, ἐξ ὧν διεσώθη ὁ εἰς.

Εἰς δευτέραν ἐποχὴν, ἴσως προγενεστέραν τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ 7ου αἰῶνος, τό ἀνοικτόν προστῶον μετεβλήθη εἰς ναῦδριον, προσετέθη δέ δυτικῶς αὐτοῦ τό ἔτερον πρόσκτισμα, μεθ' οὗ συνεκoinώνει διὰ θύρας. Τὰ δύο προσκτίσματα ἔχουν τὰ δάπεδά των εἰς τό αὐτό ἐπίπεδον κατὰ 0,25μ. ὑψηλότερον τοῦ ἀρχικοῦ. Ἐκ τῶν δύο πυλῶν, μεθ' ὧν συγκοινωνοῦν πρὸς τὴν βασιλικήν, ἡ μὲν τοῦ ναυδρίου ἔχει τὴν θέσιν τοῦ κατωφλίου τῆς εἰς τό χαμηλότερον ἀρχικόν ἐπίπεδον, ἡ δέ τοῦ νεκρικοῦ προσκτίσματος εἰς τό ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῶν προσκτισμάτων, ἐξ οὗ δηλοῦται ὅτι ἡ πύλη αὕτη ἠνοίχθη μεταγενεστέρως διὰ τὴν ἀπ' εὐθείας συγκοινωνίαν μέ τό νεκρικόν πρόσκτισμα» (Σχ. 1, Εἰκ. 1, 1, 2).

Ἐπανέρχεται ὅμως ὁ Γ. Σωτηρίου καί περιγράφει μέ μεγαλύτερη λεπτομέρεια τίς διαπιστώσεις του (δ.π., σ. 136): «Εἰς ἔτι μεταγενεστέραν ἐποχὴν τό πρὸ τῆς κυρίας πύλης ναῦδριον κατηργήθη καί ἡ πύλη ἐχρησιμοποιήθη πάλιν ὡς ἐξωτερικὴ εἴσοδος τοῦ ναοῦ, διό καί κατεστράφη τελείως πᾶν ἔχνος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναυδρίου (Σχ. 1, Εἰκ. 1, 2).

Ἀνατολικῶς τοῦ ναυδρίου προσετέθησαν δύο νέα προσκτίσματα μέ κοινόν μεσότοιχον χρησιμοποιήσαντα ὡς θεμέλιον τὸν ἐν συνεχείᾳ τοῦ τοίχου τοῦ Β πτερυγίου ἀνευρεθέντα ρωμαϊκὸν τοῖχον τοῦ λουτροῦ (Εἰκ. 2, 1).

Τό πρῶτον ἐξ αὐτῶν, παραπλεύρως τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἦτο θολωτόν (οἱ θόλοι του διακρίνονται εἰσέτι συνεχόμενοι πρὸς τοὺς θόλους τοῦ προστώου), ἐκαλύφθη πολὺ βραδύτερον ὑπὸ δεξαμενῆς, σωζομένης εἰς ὕψος μέχρι σήμερον (Εἰκ.

4. Γ. Σωτηρίου, δ.π., σ. 136.

2,2). Ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιοτέρου προσκτισματος σώζονται οἱ πλάκες εἰς βαθύτερον ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς, προέχουσαι κατὰ 0,18 μ. ἔξωθεν τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ καλύπτουσαι ἐν μέρει τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος τοῦ καταργηθέντος ναυδρίου, ἐκ τούτου δὲ διαπιστοῦται ἡ κατάργησις αὐτοῦ.

Τό παραπλεύρως πρὸς Β δεύτερον πρόσκτισμα ἔχει μορφήν εὐρυχώρου παρεκκλησίου πλάτους 8,50 μ. μὲ τρίπλευρον ἀψίδα. Ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος στηρίζεται ἐπίσης ἐπὶ ἰσχυροῦ τοίχου τοῦ θαλάμου τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ, ὡς κατέδειξε τοῦτο σκαφικὴ ἔρευνα· εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀψίδος ὁ ἀρχαῖος τοῖχος ἀπεκόπη, τὸ παραπλεύρως δὲ ἄνοιγμα τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου διεσκέλισθη διὰ τοξωτῆς διατάξεως τῶν πλίνθων»⁵ (Σχ. 1, Εἰκ. 2,1, 3).

Μετὰ τίς ἐργασίες τοῦ Γ. Σωτηρίου πέρασε πολὺς χρόνος μέχρι τὴν ἐποχὴ πού ὁ ἀείμνηστος Στυλ. Πελεκανίδης θά συνεχίσει τὴν ἔρευνα (1959)⁶.

Μεταφέραμε ἐδῶ τὸ κείμενο τῆς περιγραφῆς τῶν εὐρημάτων τοῦ Στ. Πελεκανίδη⁷:

«Βορείως τοῦ παλαιότερου ἀποκαλυφθέντος τετρακονίου προτύλου τῆς ΒΑ εἰσόδου τῆς βασιλικῆς καὶ κατὰ προέκτασιν καὶ εὐθυγραμμίαν τῆς ΒΑ βάσεως αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν 2,25 μ. ἑτέρα ὁμοία βάσις, ἐν συνεχείᾳ δὲ αὐτῆς καὶ κατὰ διαστήματα 2,55 μ. καὶ 2,05 μ. δύο πεσσοὶ ὀρθογώνιοι διαστάσεων 1,30×0,70 μ. (Σχ. 1, Εἰκ. 1,1, 2).

Μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπεκαλύφθη καμαροσκέπαστος δεξαμενὴ διαστάσεων 5,40×4,25 μ., μεταγενεστέρα τοῦ πρώτου κτηρίου, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται πιθανῶς εἰς τὸν 5ον αἰῶνα» (Σχ. 1, Εἰκ. 2,1).

Ὁ Στ. Πελεκανίδης συνέχισε τὴν ἔρευνά του στὴν περιοχὴ Β τοῦ παρεκκλησίου Ε⁸ (Σχ. 1, Εἰκ. 1,1):

«Ἡ ἔρευνα εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἀπεκάλυψεν ὀρθογώνιον κτίσμα, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται κάτωθι τῆς ὁδοῦ Κάδμου καὶ μετρεῖ ἐσωτερικῶς εἰς μῆκος μὲν 6,30 μ., εἰς πλάτος δὲ 6,00 μ. Τοῦτου ἡ διάταξις τῶν διαφόρων στρωμάτων, ὅτινα ἀνταποκρίνονται πρὸς διατηρηθέντα τμήματα δαπέδων, τὰ ὁποῖα δηλοῦν καὶ ὀρισμένας χρονικὰς περιόδους, ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«α. Εἰς βάθος 0,74 μ. δάπεδον ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἰλημμένων ἄλλοθεν. Ἐντὸς τῶν κατακρημνισμάτων εὐρέθησαν τεμάχια τινα κιονίσκων, θωρακίων, πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἐπιστρώσεως,

5. Γ. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 136.

6. Στ. Πελεκανίδης, *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 1959, σ. 38-41. Σχετικὰ μὲ τὸ Βαπτιστήριον πρβλ. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 29 (1973-74) Μέρος Β' 3 - Χρονικά, Ἀθῆναι 1980, σ. 746, σχ. 3.

7. Ἀνασκαφὴ βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 300 κ.ε.

8. Στ. Πελεκανίδης, ὁ.π., σ. 301, 302.

ὡς καὶ θραύσματα ἐκ μεγάλων πίθων φέροντα παραλλήλους χαρακτοὺς κύκλους.

β. Εἰς βάθος 1,02 μ. ὑπολείμματα δαπέδου ἐκ στερεοῦ κεραμικοῦ κονιάματος. Σύγχρονος πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου πεσσός, διαστάσεων 1,00×0,82 μ., ἐδραζόμενος, ὡς καὶ τὸ κεραμικὸν κονίαμα τοῦ δαπέδου, ἐπὶ πεπιεσμένων χωμάτων. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν τοῦ πεσσοῦ καὶ εἰς βάθος 0,80 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἀκμῆς αὐτοῦ εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν χωμάτων: 1. λιθινὴ στρογγύλη σφραγὶς εὐλογίας, διαμέτρου 0,09 μ., ἀποκεκρουμένη ἄνω διαγωνίως. Εἰς τὸ κέντρον καὶ πρὸς τὸ χεῖλος φέρει προτομὴν τοῦ Χριστοῦ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον, κάτωθι αὐτῆς σταυρόν, ὡς καὶ εἰς πολλὰς «εὐλογίας» ἐκ τῆς Ἀγίας Γῆς, φυλασσομένης νῦν εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τῆς Monza (A. Grabar, *Les ampoules de Terre Sainte*, Paris 1958, σ. 23 κ.έ.), καὶ ἐκατέρωθεν δύο ἀγίους, ἐξ ὧν ὁ εἰς, ὁ κρατῶν σταυρόν (ἀπέμεινε μόνον ἡ σταυροφόρος ράβδος), εἶναι ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας, ὁ δὲ ἕτερος ἀδιάγνωστος. Κύκλῳ περὶ τὰ χεῖλη τῆς σφραγίδος ἡ ἐπιγραφή:

[ΕΥΛ]ΟΓΙΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΕΦ ΗΜΑΣ ΚΑΙ [ΤΩΝ Α]ΓΙΩΝ ΑΝΔΡΕΟΥ [...

2. Φιαλίδιον ὑάλινον ἐπίμηκες καὶ 3. ὀστεῖνον κορινθιακόν κιονόκρανον ἐν μικρογραφίᾳ, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ μικροῦ πολυτελοῦς ἐπίπλου.

γ. Εἰς βάθος 2,40 μ. δάπεδον ἐκ πλινθίνων πλακῶν ἐπὶ παχέος κεραμικοῦ κονιάματος. Κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν τοῦ δαπέδου τούτου, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ ἀρχαιότερον, καὶ εἰς βάθος 1,50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, ἀπεκαλύφθη τοίχος πάχους 1,30 μ., ὁ ὁποῖος ἐνοῦται μετὰ τοῦ ἔναντι αὐτοῦ τοίχου, πάχους 0,50 μ. Οὗτος ἀπέχει ἐκ τοῦ παραλλήλου πρὸς αὐτόν νοτίου τοίχου 1,00 μ. Οὕτω σχηματίζεται στενομήκης χώρος ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1,00×4,53 μ. Εἰς τὰς ἐσωτερικὰς παρεῖας τῶν τοίχων αὐτοῦ διατηροῦνται ἐλάχιστα τμήματα τοιχογραφιῶν μετὰ γεωμετρικῶν σχημάτων.

Νοτίως τοῦ περιγραφέντος κτίσματος καὶ ἔχον κοινούς μετ' αὐτοῦ τοὺς κατὰ Β καὶ Ν τοίχους ἐσχηματίζετο ἄλλοτε ἕτερον κτίσμα ἢ διαμέρισμα, ἀγνώστου σήμερον ἐκτάσεως ἕνεκα τῆς τελείας ἐξαφανίσεως τῶν ὑπολοίπων τοίχων αὐτοῦ. Οἱ ὑπάρχοντες διατηροῦν εἰσέτι λείψανα τοιχογραφιῶν ἀπομιμωμένων μαρμαρίνας πλάκας διχρώμου ὀρθομαρμαρώσεως, ἥτοι ἐντὸς τετραγώνου λευκοφαίου βάθους εἶναι ἐγγεγραμμένος ρόμβος. Ἐκαστον τετράγωνον περιβαλλόμενον δι' ἐρυθρᾶς ταινίας χωρίζεται ἐκ τοῦ ἐτέρου διὰ πλατέος λευκοῦ πλαισίου» (Σχ. 1).

Παρ' ὅλες τίς πιὸ πάνω ἐπισημάνσεις τίς σχετικές μέ τῇ δομῇ, ἰδίως τῶν Β προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, παραμένουν ὀρισμένες ἀσάφειες ἰδίως ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τους.

Ὁ Σωτηρίου ὑποστήριξε ὅτι στὴ θέση τῶν δύο κτισμάτων Π καὶ Δ ὑπῆρχε ἓνα ἐξωτερικό ἡμιῦπαίθριο «πετρόν» τῆς βασιλικῆς, ἓνας τυπικός ἐμβολος, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ ἄλλες θέσεις καὶ σὲ ἄλλες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές (ὅπως στὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν). Συνεπῶς τὰ προσκτίσματα αὐτὰ εἶναι μεταγενέστερα. Πόσο ὅμως μεταγενέστερα; Γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν χρειάστηκε νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐξωτερικὴ Β στοά, πού ἀναφέραμε, καὶ νὰ γίνουν ἀλλαγές στὰ Β ἀνοίγματα (θῦρες) ἐπικοινωνίας τῆς βασιλικῆς, ἐκτός τῆς Β θύρας μέ τό Β τετράπυλο προστώο (Σχ. 1, Εἰκ. 3).

Ὁ Γ. Σωτηρίου προτείνει μιάν ἐποχὴ προγενέστερη τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ 7ου αἰώνα.

Κατά τόν Γ. Σωτηρίου, κατά τόν 5ο αἰώνα στὴν πλευρά αὐτὴ δέν ὑπῆρχαν προσκτίσματα⁹, παρά δύο πύλες¹⁰ (Σχ. 1, Εἰκ. 4, 5).

Μετά τὴν πυρκαγιά τοῦ 7ου αἰώνα, ἡ ὁποία προξένησε μεγάλες καταστροφές στὴ βασιλική, ὑποστηρίζει ὁ Σωτηρίου ὅτι τότε «ἔξωθεν τῆς βορείας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔγιναν διαρρυθμίσεις καὶ προσθήκαι προσκτισμάτων»¹¹ (Σχ. 1).

Εἶναι, συνεπῶς, πολὺ πιθανόν ὅτι τὰ προσκτίσματα, ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικό, ἐξωτερικά στὴ Β πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου προστέθηκαν τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐπισκευῶν τοῦ 7ου αἰώνα. Ἀργότερα, πιθανότατα τόν 8ο αἰώνα, προστέθηκε καὶ ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἴσως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας (726-843)¹² καὶ πιθανότερα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα. Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἴσως τοιχογραφήθηκε μέ ἀνεικονικό διάκονο, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος, ἐπίσης μονόχωρος ναός τῆς Εἰκονομαχικῆς περιόδου πού ἀνέσκαψε ὁ ἀείμνηστος Δημ. Εὐαγγελίδης¹³.

Κανένας ὅμως δέν ἀναζήτησε ποτέ τὴ θέση τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Γνωρίζουμε πῶς ὅλες οἱ μεγάλες βασιλικὲς εἶχαν τὰ σπουδαῖα αὐτὰ λειτουργικά ἐξαρτήματα στό δυτικὸ μέρος τῶν βασιλικῶν. Ἀλλοτε ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ κτίσμα τοῦ κυρίως ναοῦ συμμετρικά στό αἶθριο, ὅπως στὴν περίφημη βασιλικὴ Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (σ. 470)¹⁴. Στὴ βασιλικὴ Β τῆς Νικοπόλεως (Ἀλκίσωνος) (Σχ. 2) ἡ Πρό-

9. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 140, εἰκ. 59.

10. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 141.

11. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 144, εἰκ. 60, σ. 146.

12. Cyril Mango, *Historical Introduction, Iconoclasm*, Birmingham 1977, σ. 1.

13. Δ. Εὐαγγελίδης, Εἰκονομαχικά μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1937, σ. 341 κ.εἰ.

14. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικόν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, *Θεολογία Α'* (1941) 76, εἰκ. 1. Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερόν μετακίνησις τοῦ Διακονικοῦ εἰς τὰς Ἑλληνοστικὰς βασιλικὰς, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δ'* (1964) 355. R. Krautheimer, ὅ.π., σ. 94, εἰκ. 35.

θεση και τό Διακονικό βρίσκονται στη Β και Ν άκρη του νάρθηκα¹⁵. Στην ίδια θέση βρίσκονται και στη βασιλική Α της Νικοπόλεως (Δουμετίου) (δεύτερο μισό 6ου αιώνα) (Σχ. 4), στη βασιλική Δ της Νικοπόλεως, στη βασιλική Δ των Φθιωτίδων Θηβών¹⁶ (Σχ. 3). Στη βασιλική του 'Αγ. Θεοδώρου στά Γέρασα τό Διακονικό βρίσκεται Ν του αϊθρίου και ή πρόθεση στη ΒΔ γωνία της βασιλικής¹⁷. Στόν καθεδρικό ναό στά Γέρασα της Παλαιστίνης τό Διακονικό προστέθηκε στη ΝΔ γωνία της βασιλικής¹⁸.

Στην 'Αχειροποίητο της Θεσσαλονίκης τό Διακονικό βρίσκεται στη νότια πλευρά προωθημένο όμως πρός Α¹⁹ (Σχ. 10), όπως και στη βασιλική της Σικυωνος²⁰.

Στη Νότια βασιλική του Τσάριτσιν-Γκράντ μόνο τό Διακονικό βρίσκεται στη Β πλευρά της βασιλικής και ή Πρόθεση συμμετρικά στη μεσημβρινή πλευρά, σέ έπαφή μέ τό αϊθριο της βασιλικής²¹. Στην 'Αγία Θέκλα του Meriamlik ή Πρόθεση και τό Διακονικό βρίσκονται συμμετρικά στο ιερό προωθημένα πρός Α²². Στη βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου όμως εξαιτίας της μεγάλης κλίσεως του εδάφους από Β πρός Ν ήταν αδύνατο νά κατασκευαστούν τά προσκτίσματα αυτά στη μεσημβρινή πλευρά. Πιστεύω πώς αρχικά κατασκευάσθηκαν στο αρχαιότερο διασωζόμενο τμήμα της βασιλικής, πού ήταν τό ρωμαϊκό λουτρό και τό όποιο διασώζεται στην καλύτερη κατάσταση, ακόμα και σήμερα, στη ΒΔ γωνία του ναού (Σχ. 1). 'Η Πρόθεση στο όρθογώνιο τμήμα όπου σέ μεταγενέστερη έποχή μετακινήθηκε ό τάφος και τό Διακονικό στο τμήμα όπου διασώζεται ή κόγχη.

Παρόμοια έπικοινωνία Προθέσεως και Διακονικού έχουμε στη μεσημβρινή πλευρά στη βασιλική του Μαστιχάρη της Κω²³ (Σχ. 13) και στη βασιλική Ζαχρανί στο Λίβαν όπου όλα τά προσκτίσματα βρίσκονταν στη Β. πλευρά της βασιλικής (Σχ. 14). Την ίδια διάταξη ακριβώς έμφανίζουν και τά προσκτίσματα της Β πλευράς του 'Αγίου Δημητρίου (Σχ. 1). 'Η Πρόθεση (Σχ. 1Π) βρίσκεται σέ έπαφή μέ τό Βαπτιστήριο (Σχ. 1Β) και έπικοινωνεί διά του Μυροφυλαχείου (Οίκος έξορκισμών) μέ τό ναό (Σχ. 1Μ).

Στίς περισσότερες περιπτώσεις τό Διακονικό έχει άψίδα, κάποτε στη δυ-

15. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 355, εικ. 3.

16. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 356, 357. Γ. Σωτηρίου, 'Η Πρόθεσις και τό Διακονικόν εν τη αρχαία Έκκλησίαι, ό.π., σ. 87, εικ. 3.

17. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 354, εικ. 2.

18. Γ. Σωτηρίου, 'Η πρόθεσις και τό Διακονικόν εν τη αρχαία Έκκλησίαι, ό.π., σ. 89, εικ. 4.

19. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 361, εικ. 11, σ. 362.

20. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 362, εικ. 12.

21. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 357, εικ. 8.

22. R. Krauthheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1965, σ. 83, εικ.

23. 'Α. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 363, εικ. 14.

τική πλευρά (βασιλική Α Φθιωτίδων Θηβῶν), ἄλλοτε στη Ν (βασιλική Α Νικοπόλεως (Σχ. 4), βασιλική Δ Νικοπόλεως (Σχ. 5), βασιλική Junca (Π. Σερβίας) (Σχ. 9), στίς περισσότερες ὅμως περιπτώσεις στὴν ἀνατολική πλευρά (βασιλική Β. Νικοπόλεως, Νότια βασιλική του Τσάριτσιν-Γκράντ (εἰκ. 7), βασιλική Studencista Π. Σερβίας (Σχ. 8), Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (Σχ. 10), βασιλική Σικυῶνος (Σχ. 11, 12), βασιλική Ἀγορᾶς Θάσου²⁴, βασιλική Παλμύρας, βασιλική Ἀρνίθας Ρόδου²⁵ καὶ ἄλλες).

Ἀλλὰ καὶ ἡ Πρόθεση ἔχει κάποτε ἀψίδα, τὴν ὁποία τότε στερεῖται τὸ Διακονικό, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς βασιλικῆς στὴν Ἀχλαδερή Λέσβου²⁶.

Πάντως χωρὶς συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἀνασκαφὴ δὲν εἶναι δυνατόν μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα νά ἀποφανθοῦμε.

Ἡ περίπτωση αὐτὴ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ στή μέση καὶ ἐξωτερικά ἀπὸ τὴ Β πλευρά στὸν Ἀγιο Δημήτριο ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν δύο αὐτῶν λειτουργικῶν ἐξαρτημάτων τῆς ἀνατολικῆς χριστιανικῆς ναοδομίας ἀπὸ τὰ δυτικότερα τμήματα τῆς βασιλικῆς στὴ θέση τῶν Παστοφορίων συμμετρικά στό χώρο τοῦ ἱεροῦ.

Πότε ὅμως ἀνιδρῦθηκε τὸ παρεκκλήσιο, τὸ ὁποῖο στὴν ἀνατολική του πλευρά χρησιμοποίησε τὸν τοῖχο τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ τοῦ ὁποίου γιὰ νά καταςκευαστεῖ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμορφωμένη ἐξωτερικά σέ μορφή ἡμιεξαγώνου, γκρεμίστηκε τὸ ἀναγκαῖο τμήμα (Σχ. 1, Εἰκ. 2, 2, 4, 6, 1); Ἡ ἀπάντηση εἶναι πῶς τὸ ἱερό κτίσμα ἀποτελεῖ προσθήκη (καὶ αὐτὸ εἶναι λογικὸ) ἐφόσον ἐφάπτεται καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς Ν τοίχους τῆ Β τοικοποιῖα τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ. Ὁ Ν τοῖχος ἐπίσης ἀνήκει στό ρωμαϊκὸ κτίσμα. Τό παρεκκλήσιο ἄλλωστε δὲν ἔχει καμιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικό, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦν τὸ μὲν Διακονικό ἀπευθείας μὲ τὸ Β κλίτος τῆς βασιλικῆς καὶ ἡ Πρόθεση μὲ τὴ μνημειώδη πύλη μὲ τὸ ρωμαϊκὸ ὑπέρθυρο τὸ ὁποῖο σήμερα ἔχει μετακινηθεῖ καὶ βρίσκεται ἐντοιχισμένο στό γραφεῖο τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου τοῦ ναοῦ (Σχ. 1).

Δέν πρέπει ὅμως νά λειτούργησαν γιὰ πολὺ χρόνο ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικό σ' αὐτὴ τὴ θέση, γιατί βλέπουμε διαμορφωμένους κατὰλληλους χώρους οἱ ὁποῖοι ἀρμολογοῦν ἀπόλυτα μὲ τὴ λειτουργία τους στίς ἄκρες τοῦ ἐγκάρσιου σκέλους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς (Σχ. 1, Πίν. Α₁, Α₂, Β₁, Β₂).

Ἀλλωστε τὸ 12ο αἰῶνα βλέπουμε στό πρὸς Δ πρόσκτισμα τοῦ Διακονικοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴ βασιλική, νά διανοίγονται δύο τάφοι τοὺς ὁποίους περιγράφει ὁ Γ. Σωτηρίου, ἀλλὰ βλέπουμε πῶς καὶ ἡ Πρόθεση μετετρέπη σέ κινστέρνα. Πότε ἀκριβῶς ἔγιναν οἱ μετατροπές αὐτές δὲν εἶναι εὐκόλο,

24. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 366, εἰκ. 17.

25. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 367, εἰκ. 19.

26. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 370, εἰκ. 22.

πρός τό παρόν, νά διαπιστώσουμε. Πάντως ἡ ἐποχή θά πρέπει νά συνδεόταν ὁπωσδήποτε μέ τήν μετακίνηση τῆς λειτουργίας στά νέα κτίσματα πού δημιουργήθηκαν, ὅπως ἀναφέραμε, στίς ἄκρες τοῦ ἐγκάρσιου πτεροῦ τῆς βασιλικῆς, ἴσως λίγο πρίν ἀπό τό ἔτος 900 πού ἀνιδρύθηκε στή ΝΑ γωνία τῆς βασιλικῆς, ὅπως ἔχουμε ὑποστηρίξει, τό παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου τοῦ ἐν Περιστεραῖς²⁷ (Σχ. 1, Πίν. Β₁, Β₂).

Τό παρεκκλήσι αὐτό, τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου, μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα τó ἀποκαλοῦσαν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, γιατί στούς αἰῶνες πού πέρασαν, στά δύσκολα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, οἱ πιστοί εἶχαν λησμονήσει τή θέση τοῦ ἀρχικοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Μέ αὐτό τό ὄνομα περιγράφει τό ναῖσχο καί ὁ ἀείμνηστος Γ. Σωτηρίου²⁸, ἀγνωώντας τήν ἀποκατάσταση πού εἶχε ἤδη προτείνει το 1909, μετά τίς ἐρευνές του τοῦ 1907, ὁ Οὐσπένσκι, στή μελέτη του «Περί τῶν ἀνακαλυφθέντων μωσαϊκῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης»²⁹, βασισμένος στήν ἀνάγνωση τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1303³⁰.

Δέν ἦταν ὅμως μόνο αὐτή ἡ σύγχυση που συνέβη μέ τό παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου, σέ μελέτη του, πού δημοσιεύθηκε τό 1908, περιγράφοντας τά ρωμαϊκά κτίσματα πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στή ΒΑ γωνία τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, γράφει ὅτι «ἄπαξ τοῦ ἔτους, δι' ὅλης τῆς ἡμέρας 29 Αὐγούστου, καθ' ἣν ἐορτάζομεν τήν ἀνάμνησιν τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, καί μένει τοῖς Χριστιανοῖς πρός προσκύνησιν ἀνοικτός ὁ θάλαμος τοῦ τάφου· οἱ δέ καί λαμπάδας ἐπὶ τοῦ τάφου ἀνάπτουσι καί χῶμα ἐξ αὐτοῦ (ἐκ τῆς πλαγίας ὁπῆς) παραλαμβάνουσι φυλακτήριον. Τόν δέ λόγον, δι' ὃν αὕτη προετιμήθη ἡ ἡμέρα, ἄλλοτε θά δεῖξω»³¹. Ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὁμολογεῖται ἀπό τά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στόν τελείως ἀφώτιστο αὐτό χῶρο, γνωστό σήμερα ὡς λείψανον τοῦ ρωμαϊκοῦ ὑποκαύστου, στό ΒΔ σημεῖο τῆς βασιλικῆς³² δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πα-

27. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Τό παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, [Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης, τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις, ἀρ. 6], ΚΔ' Δημήτρια, Γ' Ἐπιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη ἀπό τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καί τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 135-174.

28. Γ. Σωτηρίου, Ἀπό τά ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 2 (1918) 243, σμ. 2.

29. Δημοσιεύθηκε ρωσικά στό Ἀρχαιολογικό Δελτίο τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, *Izvestija Russkago Archeologizeskago instituta v Konstantinopole*, Sofia 1909, σ. 35 κ.ε.

30. Πρβλ. Ἀλεξ. Λέτσα, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης Ι, 1961, σ. 333, σμ. 1.

31. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀγίου Δημητρίου, *Byzantinische Zeitschrift* XVIII (1908) 321-381, σμ. 2. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Τό παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου, ὅ.π., σ. 152.

32. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὅ.π., σ. 1952, πίν. II.

ρεκκλήσι τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Τό παρεκκλήσι τοῦ Τιμίου Προδρόμου βρισκόταν, σύμφωνα καὶ μέ τή μαρτυρία τοῦ Βίου τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ († 892), πού γνωρίζουμε ὅτι γράφηκε περί τό 900, ἀπό τόν κληρικό Γρηγόριο, μνημονεύεται μέ τήν εὐκαιρία τῆς περιγραφῆς τῆς ταφῆς τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἀντωνίου τοῦ Ὁμολογητοῦ († 2 Νοεμβρίου 843, ἰνδ. 7)³³: «Τὸ γοῦν πανάγιον καὶ ἀθλητικώτατον αὐτοῦ σῶμα ἐνδόξως-κηδεύσαντες, κατέθεντο ἐν τοῖς λαιοῖς μέρεσι τοῦ περικλύτου τεμένους τοῦ ἁγίου καὶ πανενδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐν τῷ ἐκεῖσε ὄντι ναῷ τοῦ ἐν γεννητοῖς γυναικῶν ὑπὲρ ἅπαντας Προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου»³⁴.

Τό ἐν τοῖς λαιοῖς μέρεσι τοῦ χειμένου ἐξυπονοεῖ τήν περιοχὴ πρὸς τὰ ἀριστερά (σ' αὐτόν πού βλέπει πρὸς τήν Ἀνατολή, πρὸς τήν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς) ὅπου διατηροῦνται, ὅπως θά δοῦμε, καὶ σήμερα ἀκόμη τὰ λείψανα τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου³⁵ (Εἰκ. 2,2).

Σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Βίου τῆς Ἀγίας, τό παρεκκλήσιο αὐτό, τό ὁποῖο ταυτίζουμε μέ αὐτό πού περιγράψαμε στή Β πλευρά τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἐτιμᾶτο στή μνήμη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, διαπίστωση τήν ὁποία εἶχε ἤδη κάνει, τελικά, καὶ ὁ ἀείμνηστος Βυζαντινολόγος Γεώργιος Σωτηρίου: «Εἰς ἐν ἐκ τῶν τριῶν παρεκκλησίων τούτων, τῶν εὕρισκομένων εἰς τήν ἀριστεράν (βορείαν) πλευράν τῆς βασιλικῆς πρέπει νά ἀναζητήσωμεν τό ναῦδριον τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, εἰς τό ὁποῖον, σύμφωνα πρὸς τὰ ἀναγραφόμενα εἰς τόν Βίον τῆς ἁγίας Θεοδώρας, ἐτάφη ὁ ἐπίσκοπος τῆς Θεσσαλονίκης Ἀντώνιος (843)»³⁶.

Ὁ Γ. Σωτηρίου δέν μπόρεσε νά ἐπισημάνει ἀκριβῶς ποιό ἀπό τὰ τρία κτίσματα ἦταν ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, γιατί δέν εἶχε κατανοήσει τή λειτουργία τῶν δύο ἄλλων, αὐτῶν ἀκριβῶς πού βρίσκονταν σέ ἐπαφὴ μέ τό Β τοῖχο τῆς βασιλικῆς. Μετά τή διαπίστωση τῆς λειτουργίας τῶν καὶ ὀρισμένες ἄλλες παρατηρήσεις γιά μιὰ μεταγενέστερη προσθήκη τοῦ Παρεκκλησίου εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι τό τρίτο κτίσμα, μέ τήν ἡμιεξαγωνικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα, εἶναι τό ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στό ὁποῖο καὶ ἐτάφη

33. L. Petit, Les évêques de Thessalonique, *Echos d'Orient* IV (1900-1901) 217.

34. Βίος Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, Episkop Arsenij, Zitie i Podvigi Su. Feodory Solunskoj, Iore'v 1899, S. Peterburg 31 Maja 1899, goda, σ. 11, § 18.

35. Πρβλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου*, ὁ.π., σ. 135 κ.έ., σ. 144, εἰκ. 60: Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ πίν. V.

36. Ἀρχικά ὁ Γ. Σωτηρίου διαφώνησε μέ τήν ἀποφῆ τοῦ Οὐσπένσκι (Περί τῶν ἀνακαλυφθέντων μωσαϊκῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον Ρωσικοῦ Ἰστιτοῦτου Κωνσταντινουπόλεως* XIV (1909) 35) καὶ ὑποστήριξε ὅτι «ὡς παρεκκλήσιον τοῦ Προδρόμου τιμοῦσαν (οἱ Θεσσαλονικεῖς) αὐτό τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου». Γ. Σωτηρίου, *Ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918) 243, σημ. 2. Ἀργότερα διόρθωσε τήν παλιά του ἀποφῆ: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 136, 137.

ὁ μαρτυρικός μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (Ἅγιος) Ἀντώνιος.

Μιά ἄλλη ἀπόδειξη τῆς ὑπάρξεως ἱεροῦ σκηνώματος ἐντός τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ καί ἡ συστηματική ταφή στόν γειτονικό ὀρθογωνικό χώρο, πρὸς βορρᾶν τοῦ ναοῦ³⁷ (Σχ. 1). Στό σημεῖο αὐτό ἔχει διαμορφωθεῖ, ἀπό τὴν ἀρχή, κατάλληλος χώρος γιὰ ταφές, πιθανότατα ἱερέων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Κάτι παρόμοιο διαπίστωσαν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές στόν πρὸς μεσημβρία αὐλοῦ χώρο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῶν Βλατάδων³⁸. Ὁ χώρος αὐτός εἶχε ἤδη χαρακτηριθεῖ ἀπὸ τὸν Στυλ. Πελεκανίδη ὡς «νεκρὸν παρεκκλήσιον»³⁹. Τό παρεκκλήσι αὐτό ἦταν τοιχογραφημένο. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του ἔσκαψε ὁ Πελεκανίδης ὀκτώ κιβωτιόσχημους τάφους, τοποθετημένους κατὰ ζεύγη: «ὁ εἰς παρὰ τὸν ἕτερον, κανονικῶς τοποθετημένοι, ἀδιατάρακτοι οἱ περισσότεροι καὶ κεκαλυμμένοι διὰ λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἐντός τῶν τάφων τούτων εὐρέθη πλῆθος ὄλων τῶν τύπων βυζαντινῶν ἀγγείων χρονολογημένων ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος»⁴⁰.

Ἐχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ διαπίστωση ὑπάρξεως δεξαμενῆς νεροῦ (κινστήρνας) σὲ ἀπόλυτη ἐπαφή καὶ πρὸς Α τοῦ ταφικοῦ χώρου. Στὴ Ν πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχει στόμιον φρέατος γιὰ τὴν ἀντληση τοῦ νεροῦ. Ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς πληρώσεως τῆς κινστήρνας μὲ νερό δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πελεκανίδης: «Κατὰ τὴν περαιτέρω ἐσκαφὴν νοτιῶς τῆς συστάδος τῶν τάφων καὶ εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην τῆς ἐπιφανείας τῶν καλυμμάτων αὐτῶν εὐρέθη τμήμα κτιστοῦ καὶ ἀκαλύπτου ὀχετοῦ ἡμικυκλικῆς διατομῆς, μήκους 4,00 μ., ὁ ὁποῖος ἐκβάλλει εἰς τὴν σημειωθεῖσαν ἀνωτέρω δεξαμενὴν. Ἐπιχειρήσαντες νὰ διαπιστώσωμεν πόθεν ἄρχεται ὁ ὀχετός οὗτος ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν ἐλάχιστα λείψανα αὐτοῦ ἐπὶ μικροῦ τοιχαρίου, βαίνοντος παραλλήλως καὶ εἰς ἀπόστασιν 3,40 μ. πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ 1946 ἀποκαλυφθέντας πεσσούς τοῦ μεγάλου καμαροσκεποῦς βορείου προπύλου τῆς βασιλικῆς»⁴¹ (Σχ. 1).

Ἡ γειτονία τῶν νεκρικῶν χώρων μὲ νερό ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἀπὸ παλιά μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει καὶ εἰδικὰ ἐξαιτίας τοῦ ταφικοῦ χώρου ὁ ὁποῖος διαμορφώνεται στό ἐσωτερικὸ τῆς βασιλικῆς πού ὑπάρχει στὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου τῆς Ρεντίνας, τῆς ὁποίας ὅλο τὸ κεντρικὸ κλῖτος καταλαμβάνει πελώρια καὶ βαθύτατη κινστήρνα. Γύρω ἀπὸ τὴν κινστήρνα σκάψαμε πολλές δεκάδες ἐπάλληλων τάφων. Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν

37. Στ. Πελεκανίδης, Ἀνασκαφὴ βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 301, 302.

38. Δέσποινα Μακροπούλου, Ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ νεκροταφεῖο τῆς Μονῆς Βλατάδων, *Ἡ Θεσσαλονίκη* [Κέντρον Ἱστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1, 1985, σ. 255-309, σ. 256, σχ. 1.

39. Στ. Πελεκανίδης, Ἀνασκαφὴ βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 302.

40. Στ. Πελεκανίδης, ὁ.π., σ. 302.

41. Στ. Πελεκανίδης, ὁ.π., σ. 302.

ὅποια οἱ νεκροὶ διψοῦν, φαίνεται ὅτι συνέχισε νά ὑπάρχει καί σέ ὅλη τή βυζαντινὴ περίοδο. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε μιά ἀπὸ τίς κύριες χοές πρὸς τοὺς νεκρούς εἶναι τὸ νερό⁴².

Ἡ δημιουργία ταφικῶν χώρων σέ γειτονία ἢ καί ἐντὸς τοῦ ναοῦ σέ περιπτώσεις ὅπου ὁ ναὸς στεγάζει ἱερὸ λείψανο μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν περίπτωσι τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στὴ λίμνη τῆς Μικρῆς Πρέσπας, ὅπου ἐντὸς τοῦ διακονικοῦ τῆς βασιλικῆς εἴχαμε τὴν τύχη νά βροῦμε τὸ ἱερὸ λείψανο τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου Λαρίσης, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποσπάσει ὁ Σαμουὴλ ἀπὸ τῆς Λάρισα καί τὸ εἶχε ἐναποθέσει στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τοῦ ἐφήμερου κράτους του⁴³.

Πιθανότατα ὁ ταφικὸς αὐτὸς χώρος πού βρίσκεται σέ ἐπαφή μέ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Προδρόμου διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ταφή τοῦ μαρτυρικοῦ ποιμενάρχου τῆς Θεσσαλονίκης στό ναὸ (Σχ. 1, Πίν. Α₁, Α₂, Β₁, Β₂).

Ὁ Ἀντώνιος, σύμφωνα μέ τὸ Βίο τῆς Ἀγίας Θεοδώρας «τὰ ἱερὰ γράμματα νηπιόθεν μεμαθηκώς καί τὸ ζωηφόρον καί ἅγιον σχῆμα τῶν μοναχῶν ἐνδυσάμενος, καί ἀεὶ ταῖς θεοπνεύστοις σχολάζων Γραφαῖς, καί τὸν νοῦν εἰς τὰ τούτων βάθην χαλῶν, καί αἰχμαλωτίζων πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ Χριστοῦ, παντοίοις εἵδεσιν ἀρετῆς ἑαυτὸν κατεκόσμησεν... ἐντεῦθεν καί φήφω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Δυρραχίου καθίσταται...»⁴⁴.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ που ξέσπασαν οἱ φοβερές διώξεις ἐναντίον τῶν εἰκονολατρῶν, στὰ χρόνια «τοῦ θηριωνύμου καί θεομισήτου θρασυμέμνονος Λέοντος τοῦ Ἀμαλχίτου»⁴⁵ (Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου: 813-820)⁴⁶.

Στίς βιαιότητες, τοὺς διωγμούς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν πού τιμοῦσαν τίς εἰκόνες, στίς προσβολές ἐναντίον τῶν εἰκόνων ἀντιστάθηκε σταθερά ὁ Ἀντώνιος, ὁ ὁποῖος ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα ὑπεράσπισε σθεναρά τίς Ἀγιες Εἰκόνες⁴⁷. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συλλαμβάνεται καί στέλνεται ἐξορία⁴⁸.

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασι τῆς τάξεως, στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Β' (820-829), καί τὴν ἐπαναφορὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, μειώθηκαν βαθμhdόν καί οἱ διώξεις ἐναντίον τῶν εἰκονολατρῶν, γιὰ νά σταματήσουν τελικὰ στὰ

42. Σχετικὰ μέ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν πρβλ. Γ. Δημητροκάλλη, *Θρησκευτικὲς καί Λαογραφικὲς παρατηρήσεις στὴν πολεοδομικὴ διάρθρωσι θρακικῶν οἰκισμῶν, Πρακτικὰ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἠπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 224 κ.ἑ.

43. Νικολάου Κ. Μουτσοπούλου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, τ. Α' (ἐκδοσι ΚΒΕ), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 144-179, πίν. 39-96, τ. Β', σ. 192-204, πίν. 23-29, 82-88.

44. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁ.π., σ. 6, 10.

45. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁ.π., σ. 7.

46. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 357.

47. L. Petit, *Les évêques de Thessalonique, Echos d'Orient IV (1900-1901)* 217.

48. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁ.π., σ. 10: *Τοιγαροῦν ἐπὶ τὴν ἐξορίαν ἐστέλλετο ὁ Ἀντώνιος, οὐδὲν ἕτερον ἑαυτῷ καί πᾶσιν ἐπιφωνοῦμενος...*

χρόνια της βασιλείας Μιχαήλ Γ' (842-867), όποτε επανέρχεται ό 'Αντώνιος στη Θεσσαλονίκη καί «ψήφω συνοδικῇ τόν τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἐδέξατο, τῶν ἐαυτοῦ μεγίστων πόνων καί τῆς ἱερᾶς καί αἰδεσίμου Ἀβραμιαίας πολιτείας ἄξιον γέρας τήν τοῦ θρόνου περιφάνειαν κληρωσάμενον»⁴⁹, στή θέση τοῦ αἵρετικοῦ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου, περιφανέστατου διδασκάλου στή Σχολή τῆς Μαγναύρας⁵⁰.

Δέν κράτησε όμως πολύ χρόνο ἡ ἀρχιερατεία του στό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί ἀπό τά μαρτύρια καί τίς ταλαιπωρίες τῶν διώξεων καί τῆς ἐξορίας εἶχε ὑπερβολικά καταβληθεῖ, ὥστε κατά τή σύντομη διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του «μήτε τήν ἀναίμακτον προσφοράν ἢ τινά χειροτονίαν ἢ τι τῶν ὅσα σύνηθες τοῖς ἀρχιερεῦσι τελεῖν, ἐν τῇ Θεσσαλονικῇ ἐπιτελέσαι πόλει, ἕνα δέ μόνον χειροτονῆσαι κληρικόν· ὃν ἀσυγκρίτῳ πίστει πρὸς τόν κεχειροτονηκότα κινούμενοι οἱ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας ἀκρότητος τῷ ἐπυνύμῳ τοῦ κεχειροτονηκότος παρωνύμως ὠνόμασαν, εἰς μνήμην αἰωνίαν...»⁵¹.

Ὁ Ὅσιος Ἀντώνιος «τάχιον πρὸς τόν Κύριον ἀπεδήμησεν τῇ δευτέρᾳ τοῦ νοεμβρίου τῆς ἐβδόμης ἰνδικτιῶνος» (843)⁵².

Τώρα πιά πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά εἴμαστε βέβαιοι καί γιά τά δύο σπουδαῖα παρεκκλήσια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καί αὐτό πού εἶναι ἀφιερωμένο στή μνήμη τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου, ὄχι τοῦ Μεγάλου Ἀσκητῆ τῆς Ἐρήμου, ἀλλά τοῦ τοπικοῦ Ἀσκητῆ καί Ἀγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου τοῦ ἐν Περιστεραῖς⁵³ καί τό ἄλλο, ἔξω ἀπό τό Β κλίτος τῆς βασιλικῆς, τό ὁποῖο ἐτιμᾶτο στή μνήμη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, ὅπου καί ἐτάφη ὁ μαρτυρικός Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ὅσιος Ἀντώνιος ὁ Ὁμολογητής.

Τί ἀπέγινε όμως ὁ τάφος του; Μετά τόσες καταστροφές καί μάλιστα μετά τή μετατροπή τῆς μεγάλης βασιλικῆς στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας σέ τζαμί θά ἦταν λογικό νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ἐλησμονήθη ὁ τάφος, ἀλλά καί ἡ σχετική λατρεία πρὸς τόν τόπο ταφῆς τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου πού ὁπωςδήποτε θά εἶχε δημιουργηθεῖ.

Πιστεύω πῶς τό λείψανο τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου μεταφέρθηκε στό ταφικό παρεκκλήσιο πού ὑπάρχει στό ΒΔ σημεῖο τῆς βασιλικῆς.

Ἦδη εἶχα ὑποστηρίξει, πρὶν λίγα χρόνια, στή μελέτη μου γιά τό παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου⁵⁴, περιγράφοντας τή σχετική μαρμάρινη λάρνακα

49. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ, ὁ.π., σ. 11.

50. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ, ὁ.π., σ. 11.

51. Βίος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ, ὁ.π., σ. 11.

52. L. Petit, Les évêques de Thessalonique, *Echos d'Orient* IV (1900-1901) 217.

53. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, [Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης. Αὐτοτελεῖς Ἐκδόσεις, ἀρ. 6], ΚΔ' Δημήτρια, Γ' Ἐπιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη ἀπό τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καί τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 135-174.

54. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ὁ.π., σ. 153.

πού ὑπάρχει ἐκεῖ καὶ πιστεύεται ὅτι εἶναι ἡ λάρνακα μέ τό λείψανο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὅτι αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται μέ τήν πραγματικότητα καί μέ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ τά λείψανα πού ὑπάρχουν στὸν τάφο καί λατρεύονται νά ἀνήκουν στὸν Ἀγιο Δημήτριο.

Ἡ φήμη αὐτὴ δημιουργήθηκε στὰ ὄψιμα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁπότε εἶχε λησμονηθεῖ ἡ θέση τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καί μέ τὸν καιρὸ ὁρισμένοι δερβίσες ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ βαθιὰ ριζωμένη πίστη τῶν Ρωμιῶν γιὰ τίς θαυματουργές ιδιότητες τοῦ λειψάνου τοῦ μυροβλήτη Ἀγίου τῆς Θεσσαλονίκης μετέφεραν τίς τοπικὲς μνημὲς στοῦ νέου τάφου μέ τὴ βυζαντινὴ λάρνακα⁵⁵.

Ἕνας περιηγητὴς πού ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονικὴ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας⁵⁶ μᾶς ἔχει διασώσει μιὰ ἀξιοπρόσεχτη περιγραφή γιὰ τὰ τελούμενα στὸν τάφον αὐτὸ πού θεωροῦσαν, Τούρκοι καί Ρωμιοί, ὅτι ἀνῆκε στὸν Ἀγιο Δημήτριο. Ὁ πιστὸς πλησιάζει καί λέει σιγὰ κάτι στοῦ αὐτοῦ τοῦ Τούρκου. Αὐτὸς ἐπιλέγει μιὰ μακριὰ κλωστή καί μ' αὐτὴ μετράει γονατιστὸς τὴν ταφόπλακα. Κάνει ἕναν κόμπο καί μετὰ προσθέτει καί τὴν ἄλλη διάσταση τῆς ταφόπλακας. «*Τὸ ὄνομα*», ρωτᾷ τὸν χριστιανὸ καί συνεχίζει νά μετράει μέ τὴν κλωστή ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ τάφου καί προσθέτει ἄλλον ἕναν κόμπο στοῦ νῆμα. Διπλώνει σέ κουβάρι τὸ νῆμα καί τὸ πλησιάζει στὴ φλόγα τοῦ κεριοῦ πού καίει στὸν τάφο περιμένοντας τὴν ἀπάντηση στοῦ ἐρωτήματός του: «*Γεώργιος*» ἀπαντᾷ ὁ Χριστιανὸς καί ὁ Τούρκος ἐπαναλαμβάνει τὸ ὄνομα: «*Γεώργιος*» καί σπρώχνει τὸ κουβάρι στὴ φλόγα δείχνοντας στὸν Ἕλληνα, μέ ἱκανοποιημένο ὕφος, ὅτι τὸ κουβάρι δέν κάηκε. Ἡ διαδικασία συνεχίζεται μέ ἐρωτήσεις γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα, τῆς μητέρας, τῶν παιδιῶν τοῦ προσκυνητῆ. Ὁ Δερβίσης φύλακας τοῦ τάφου στοῦ τέλος κάνει ἕνα μικρὸ δέμα τὸ κουβάρι τοῦ νήματος καί τὸ βαπτίζει στοῦ λάδι τῆς ἀκοίμητης κανδήλας τοῦ τάφου προσθέτοντας καί λίγο ἀπὸ τὸ χῶμα τοῦ τάφου. Ὁ Χριστιανὸς πανευτυχὴς ἀναχωρεῖ ἀφοῦ ἀκούσει τίς ἔσχατες συμβουλές τοῦ Δερβίση γιὰ τὸν τρόπο χρησιμοποίησεως τοῦ ἱματικοῦ περιήπτου: «ὅταν ἄρρωστήσεις ἐσὺ ἢ κάποιος ἀπὸ τὸ σπίτι σου, τοποθέτησε τὸ κουβάρι στοῦ πονεμένο μέρος τοῦ σώματος καί θά γιαιτρευτεῖς»⁵⁷.

Εἶναι λογικὸ, πιστεύουμε, ἡ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου νά ἔγινε στὴ νέα τῆς θέσης μετὰ κάποια καταστροφή. Θά μπορούσαμε νά συνδέσουμε τὴν καταστροφή μέ τίς πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ Βίο τῆς Ἀγίας Θεοδώρας, ἡ ὁποία γνωρίζουμε ὅτι ἐκοιμήθη τὸ 892⁵⁸. Ὁ Βίος τῆς γράφηκε

55. Ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου (*BZ* XVIII (1908) 335-336), περιγράφει τὴ λάρνακα ὡς ἑξῆς: «ὁ νῦν ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει (πρὸς τῷ ἀνατολικῷ τοίχῳ αὐτοῦ) εἶναι κτιστοῦ θεμελίου μικρὸν ὕψωμα, οὗ ἐπιτεκαλυμμένου διὰ πλακῶν, ἀλλαχθὲν εἰλημμένων (ὧν ἡ ἔμπροσθεν μεγίστη φέρει ὠραῖα ἐν κύκλοις ἀνάγλυφα κοσμήματα), ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα κεῖται μεταξὺ δύο ὀρθῶν ὀγκωδῶν πλακῶν αἵτινες ὑποβαστάζουσι κομφὸν ἐθνικὸν ἐπιστύλιον».

56. L. De Laumez, *Chez les Grecs de Turquie*, Paris 1897, σ. 183, 184.

57. F. W. Hasluch, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1924, σ. 263, 264.

58. François Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. II, Bruxelles 1957 (Subsidia

στή Θεσσαλονίκη από τόν κληρικό Γρηγόριο, γύρω στο 900 και πρίν από τήν καταστροφή πού προξένησε ή επίδρομή τοῦ Λέοντος τοῦ Τριπολίτου στήν πόλη τοῦ Δημητρίου, τό 904⁵⁹, ὁπότε κατεστράφη καί τό ξύλον, δηλαδή ή ξύλινη στοά τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς. Ἐκτοτε λησμονήθηκε τό ὄνομα τοῦ Ἀγίου στόν ὁποῖο εἶχε ἀφιερωθεῖ ὁ ναός⁶⁰.

Μετά τήν τρομερή καταστροφή πού συνέβη τότε, τό 904, στά σπίτια καί τούς ναούς τῆς πόλεως, ή Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, μετά τήν ἐπανασύστασή της, ὁπωσδήποτε θά φρόντισε νά προστατεύσει τά ἱερά λείψανα πού εἶχαν κακοποιηθεῖ καί βέβαια νά ἐπισκευάσει τούς ναούς. Ἐφόσον δέν ὑπῆρχε πλέον τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, θά μετέφεραν τό ἱερό λείψανο τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου στή νέα του θέση.

Τήν ἴδια ἐποχή θά ἔπαθε καταστροφές καί ὁ τάφος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στό ἐσωτερικό τῆς βασιλικῆς, οἱ ὁποῖες ὀλοκληρώθηκαν, ὅπως γνωρίζουμε, στά χρόνια τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τούς Νορμανδούς τῆς Σικελίας, οἱ ὁποῖοι πολλές βεβηλώσεις προξένησαν στό ναό καί ἰδίως στόν τάφο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁶¹.

Ἡ λατρεία πρὸς τό ἱερό λείψανο τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου φαίνεται πώς ἦταν ἔντονη, ἀκόμα καί στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὥστε τήν ἐκμεταλλεύθηκαν οἱ Δερβίσηδες πού γνωρίζουμε τούς τεκέδες τους γύρω ἀπό τήν πόλη, στίς ἴδιες θέσεις μέ τῶν σπουδαίων *extra muros* ναῶν καί μοναστηριῶν⁶². Μόνο πού ή μεγάλη φήμη τοῦ προστάτη τῆς πόλεως Ἀγίου Δημητρίου καί τοῦ λειψάνου του ἦρθε νά ὑπερκαλύψει τήν τοπική λατρεία τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου καί νά ταυτιστεῖ τελικά μέ αὐτήν.

Θεσσαλονίκη

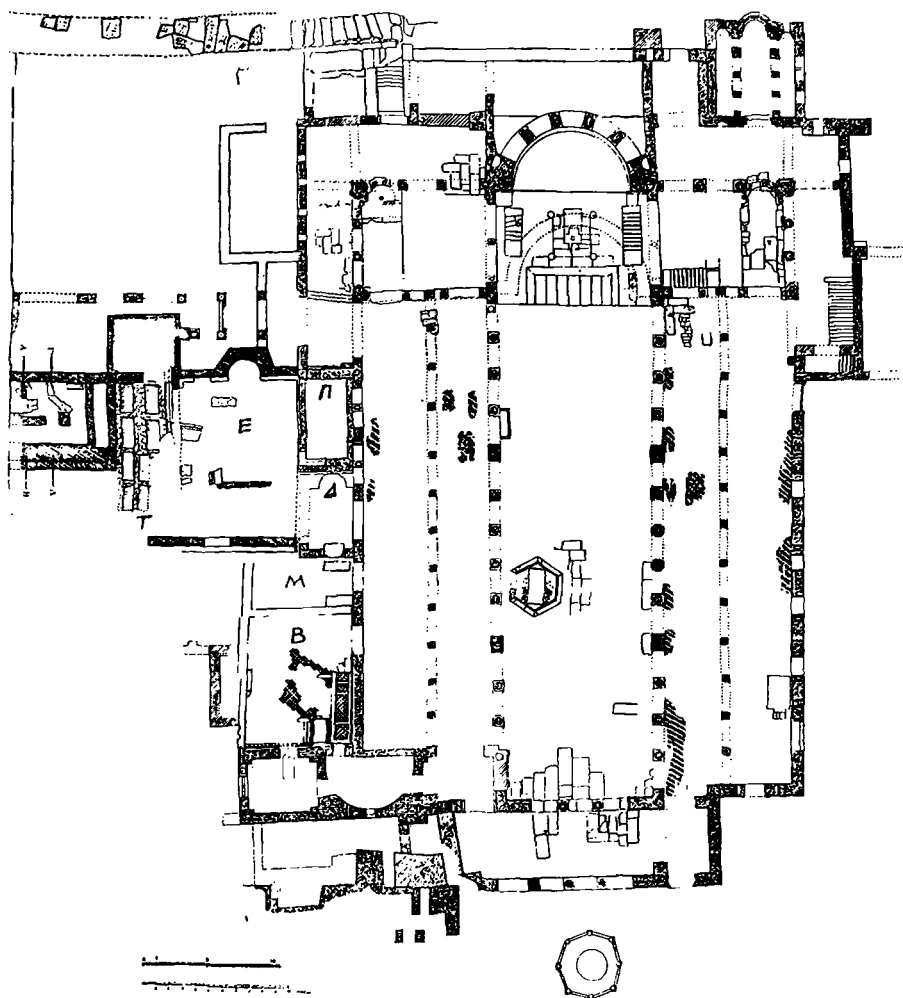
Hagiographica, no 8a), σ. 273.

59. Ἰωάννου Κληρικοῦ καί Κουβουκλεισίου τοῦ Καμινιάτου εἰς τήν Ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης. Πρβλ. Γιάννη Τσάρα, Ἰωάννου Καμινιάτου στήν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.). Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1987.

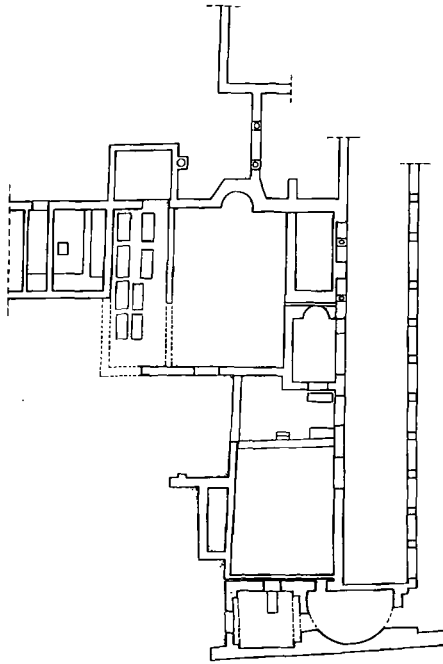
60. σ. 7: πρὸς τῷ μέρει τοῦ καλουμένου ξύλου (κατά τά *Miracula* § 167).

61. St. Kyriakidis - Vincenzo Rotolo, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, Palermo 1961, σ. 116, 10: Ἀλλά τοῦτο μὲν εἶη ἂν καί γελοῖον παρρηφέν εἰρμῶ τινί καί αὐτό. Ἀ δὲ ἀνόπιν συγγεγράφεται, ἀλλ' ἐκεῖνα μυρία προχαλοῦντα δάκρυα ὅποῖον καί τό τοῦ Μυροβλύτου, οὐ τῷ τάφῳ ἐμπεπαικότες μετά πελέκειν οἱ τοιούτων εἰς ποινήν ἄξιοι, τόν τε περίξ ἐπιπολάζοντα κόσμον ἐξ ἀργύρου κατέκοψαν καί τόν ὑπὲρ κεφαλῆς δὲ περιείλοντο χρύσειον στέφανον καί μὴν καί τόν ἕτερον ἀπήγαγον τοῖν ποδοῖν, ἵνα τάχα τό ποδῶκες τῆς ἐξ ἐκείνου δίκης ἐκκλίναιεν. Κἂν ἐξέπραξαν ἐς τό πᾶν, εἰ μὴ τό θεῖον ἀντέβη καί ταχὺ ὁδηγήσαν τοὺς κρείττους ἐν γε τοῖς βαρβάροις εἰς κωλύμην κατεπέτασε τοῦ κακοῦ.

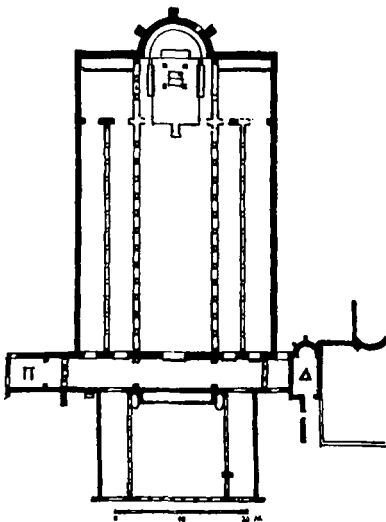
62. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ὁ Μεβλεβιχανές ἔξω ἀπὸ τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων ΙΒ' (1990) 15-44.

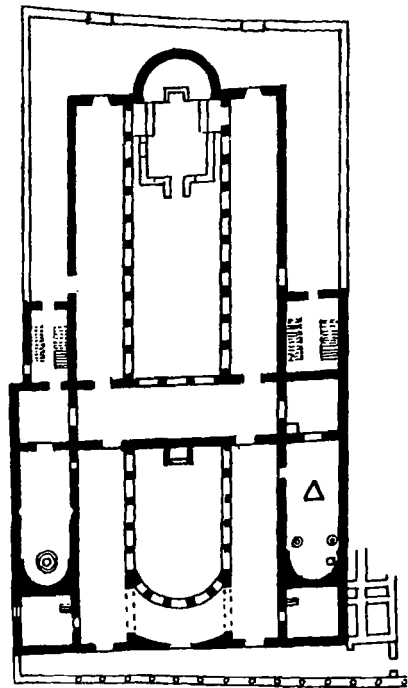
Σχ. 1. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Ἀπεικονίζονται καὶ τὰ προσκτίσματα τῆς Β ἐξωτερικῆς πλευρᾶς. Π: Πρόθεση, Δ: Διακονικόν, Ε: Ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου, Τ: Ταφικός χώρος, Β: Βαπτιστήριο, Μ: Μυροφυλάκειον(;).

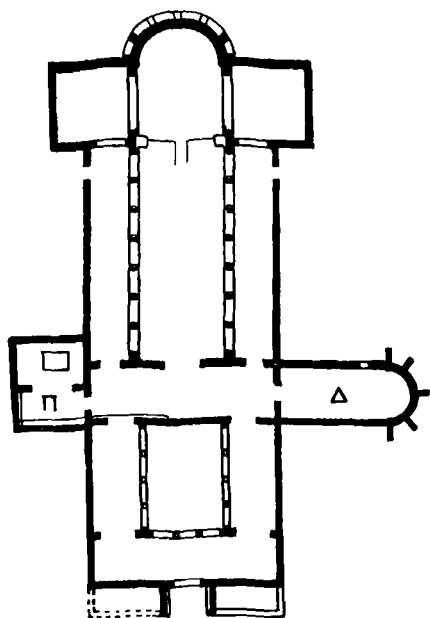
Σχ. 1α. Τα Β. προσκτίσματα στη βασιλική του Αγ. Δημητρίου.

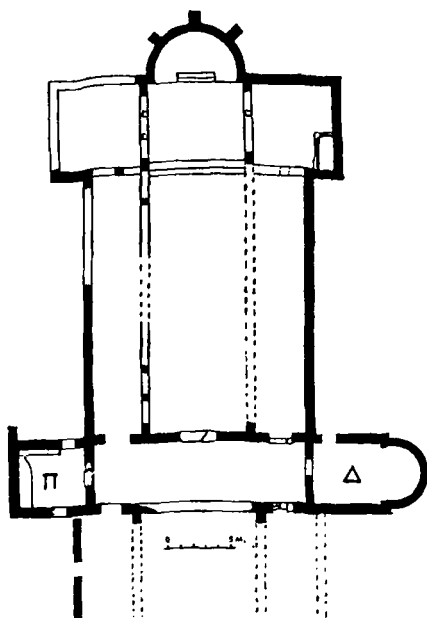
Σχ. 2. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Β Νικοπόλεως (Ἀλκίσωνος).

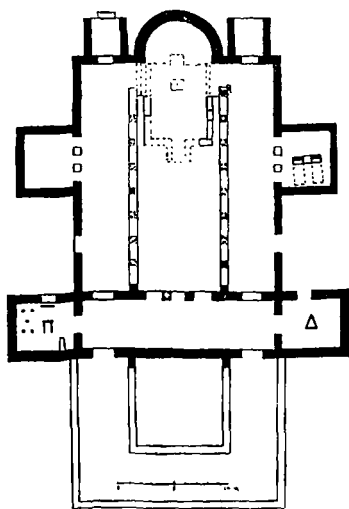
Σχ. 3. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Α Φθιωτίδων Θηβῶν.

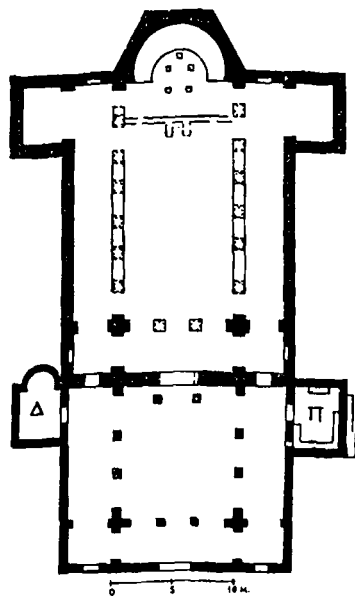
Σχ. 4. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Α Νικοπόλεως (Δουμετίου).

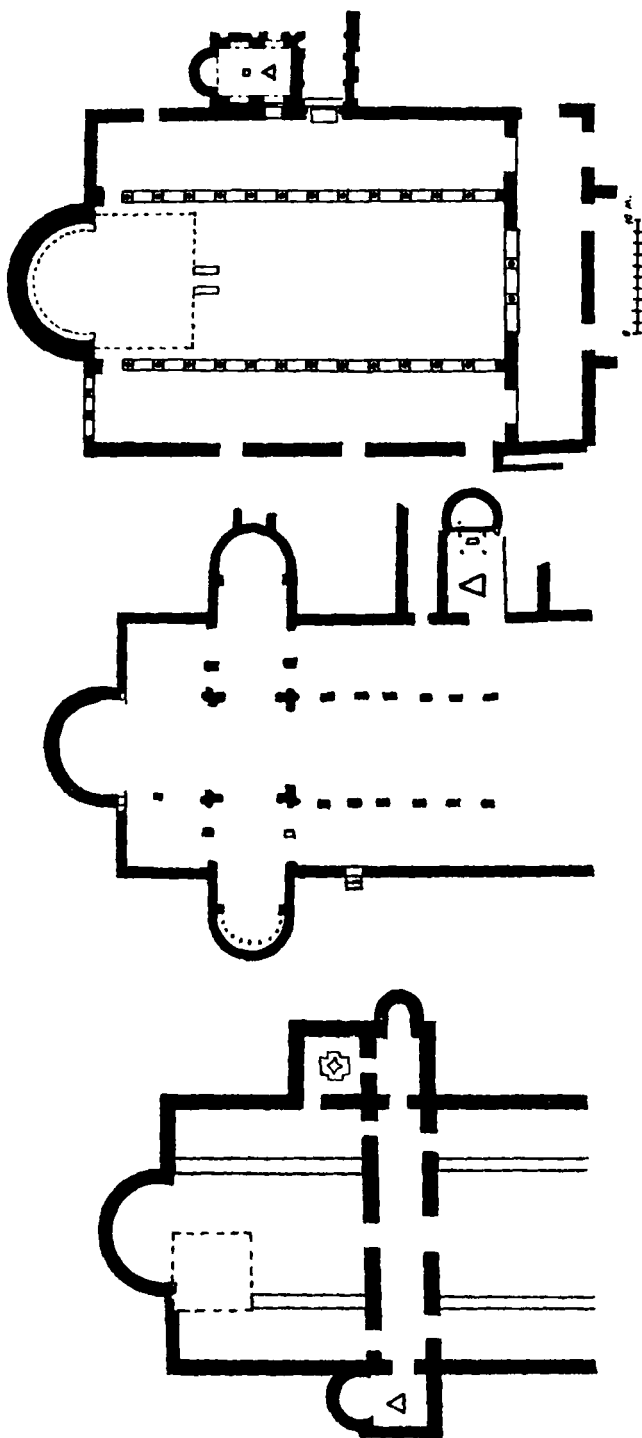
Σχ. 5. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Δ Νικοπόλεως.

Σχ. 6. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς Δ Φθιωτίδων Θηβῶν.

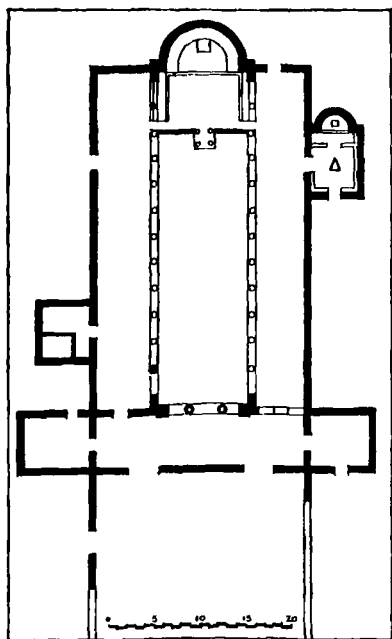
Σχ. 7. Κάτοψη τῆς Νότιας βασιλικῆς τοῦ Τσαριτσίν-Γκράδ.

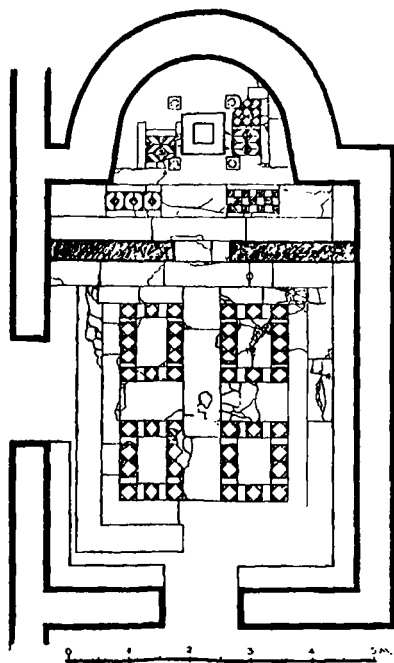
Σχ. 8. Κάτοψη της βασιλικής της Studencista
(Π. Σερβίας).

Σχ. 9.
Κάτοψη της βασιλικής της Junca.

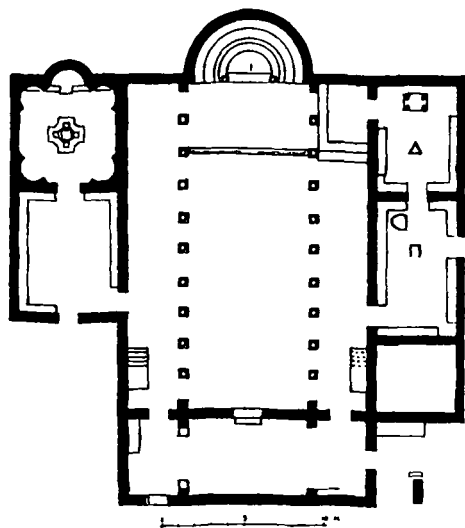
Σχ. 10.
Κάτοψη της Άχειροποιήτου της Θεσσαλονίκης.

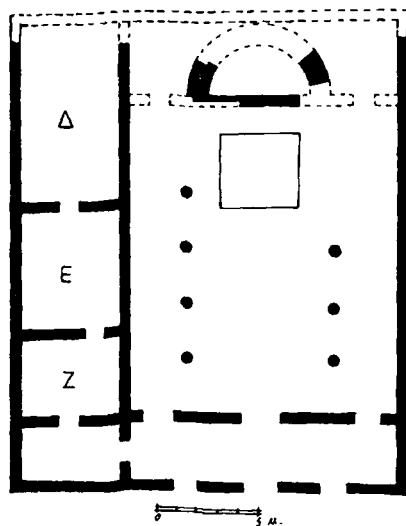
Σχ. 11. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

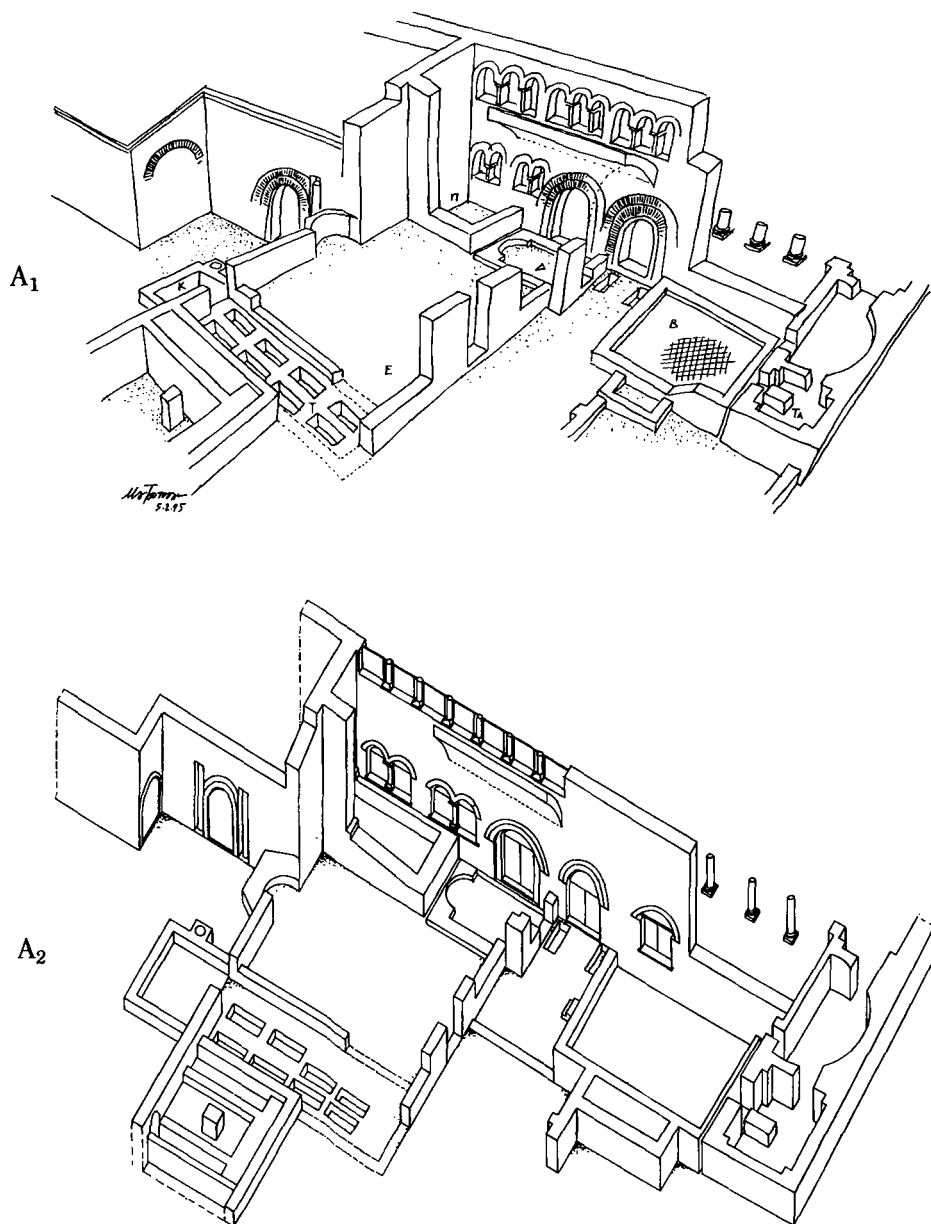
Σχ. 12. Κάτοψη τοῦ διακονικοῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος.

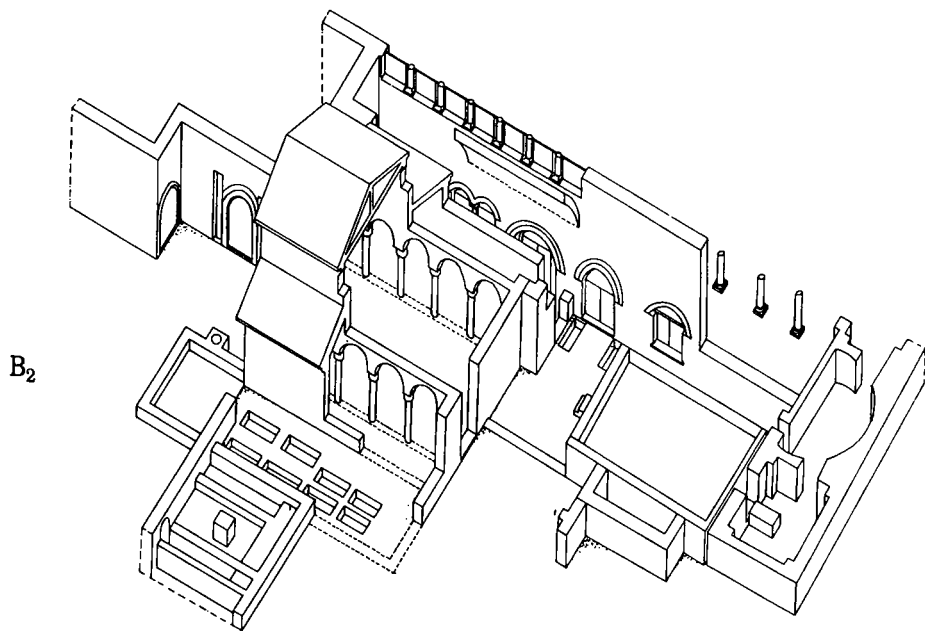
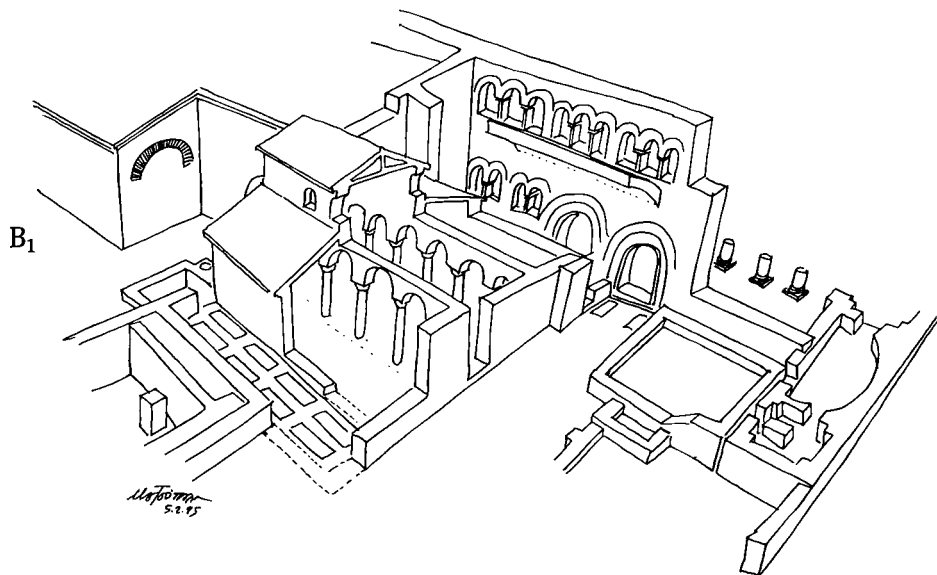
Σχ. 13. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Μασσιχάρη στὴν Κω.

Σχ. 14. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ζαχρανί στό Λίβανο.

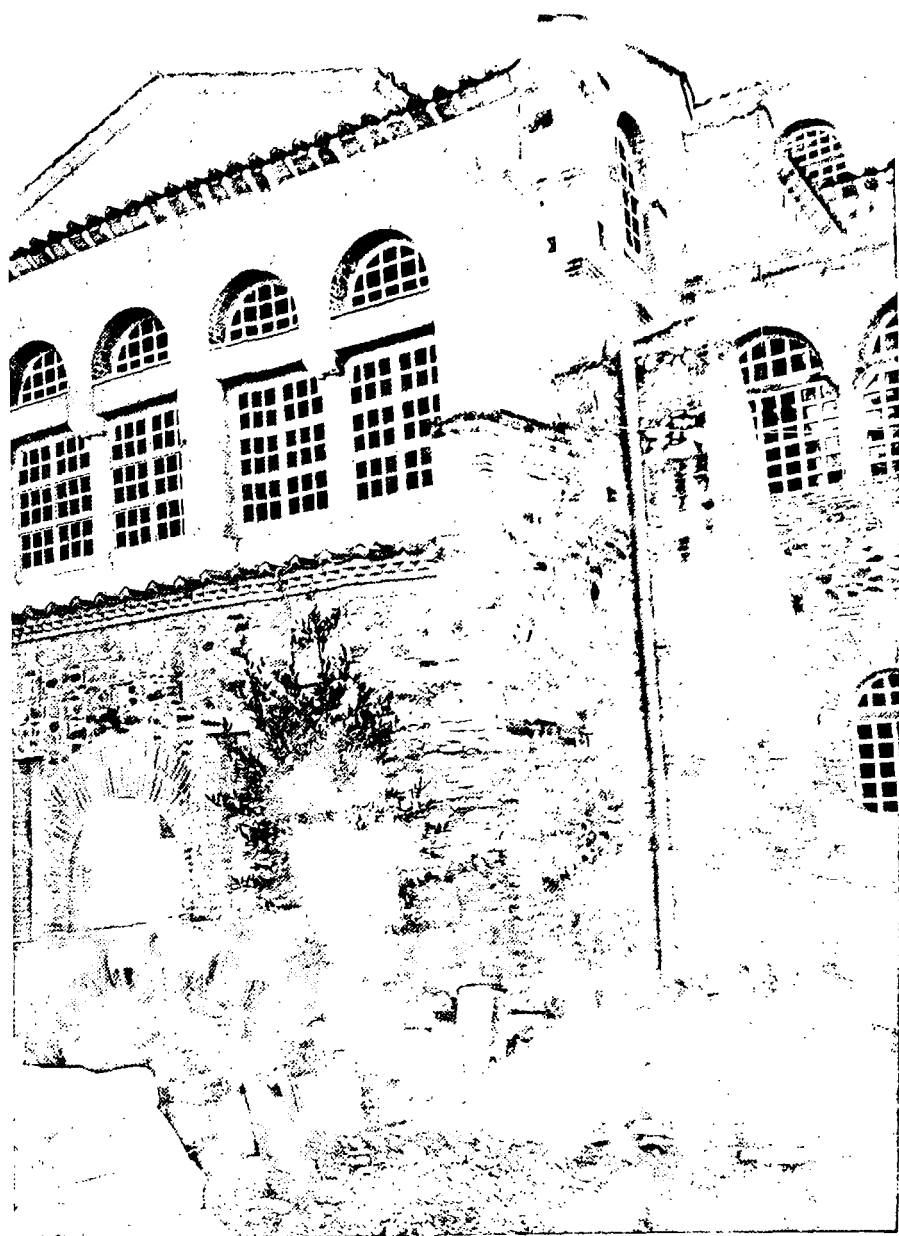
Πίν. Α₁, Α₂. Ίσομετρική απεικόνιση τών χτισμάτων έξωτερικά στή Β. πλευρά της βασιλικής τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Β: Βαπτιστήριον, Δ: Διακονικόν, Π: Πρόθεση, Ε: Ναός Ἁγ. Ἰωάννη Προδρόμου, Τ: Ταφικός χώρος, Κ: Κινστέρνα, ΤΑ: Τάφος Ἁγίου Ἀντωνίου Ὁμολογητοῦ (;).

Πίν. B₁, B₂. Ἴσομετρικὴ τομὴ καὶ ἀναπαράσταση τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου.

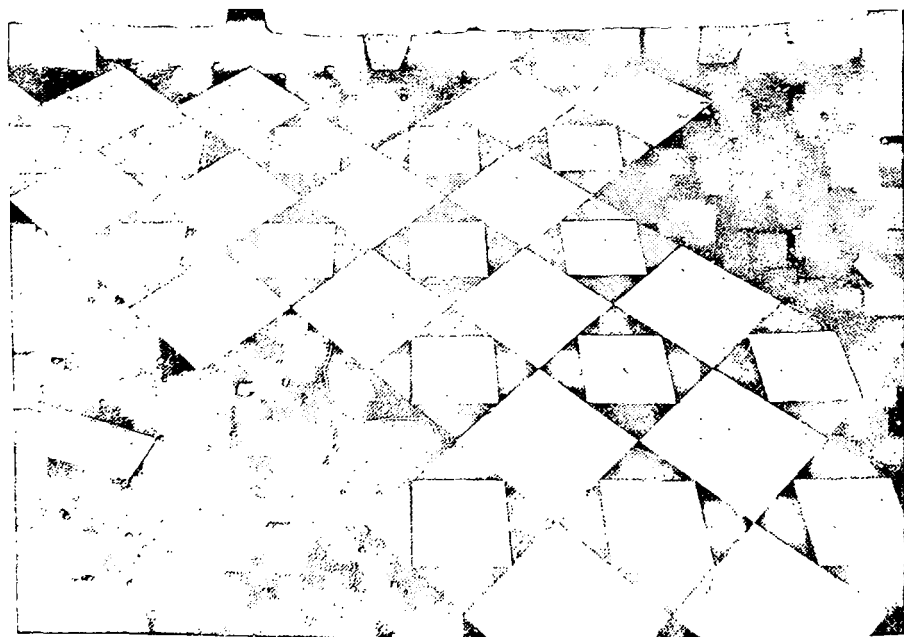
Είχ. 3. "Αποψη του αρχικού ἐμβόλου, στη Β πλευρά της βασιλικῆς μέ τις μεταγενέστερες προσθήκες.

Εἰκ. 4. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ παρεκκλησίου.

Είχ. 7,1. Ὁ χώρος (B) τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς.

Είχ. 7,2. Τό μαρμαροθέτημα τοῦ δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου.

Γεωργίου Γούναρη

Η ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΕΙΚΟΝΑ ΔΕΟΜΕΝΗΣ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.
ΠΑΝΑΓΙΑ Ή ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ;*

Η προερχόμενη από τη Θεσσαλονίκη ανάγλυφη εικόνα, που μέχρι τον Αύγουστο του 1994 βρισκόταν στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (Τ 148, αρ. Ευρ. ΒΜ 1056) και είναι τώρα εκτεθειμένη στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (Εικ. 1-2), αποτελεί το αντικείμενο μικρού άρθρου του Χ. Μπακιρτζή¹ στο οποίο καταλήγει στα εξής τέσσερα συμπεράσματα: 1) διατυπώνει την άποψη, ότι στην εικόνα εικονίζεται η αγία Θεοδώρα και όχι η Θεοτόκος, 2) δέχεται ότι η ανάγλυφη εικόνα ήταν στημένη πάνω στον τάφο της αγίας μέσα στο καθολικό της ομώνυμης μονής στη Θεσσαλονίκη, 3) υποστηρίζει ότι από τη μαρμάρινη εικόνα ανέβλυζε το μύρο της αγίας Θεοδώρας, όπως περιγράφεται στο Βίο της, που συνέγραψε ο κληρικός Γρηγόριος το 894, δύο χρόνια μετά το θάνατό της, και 4) αποδέχεται τη χρονολόγηση της εικόνας που είχε προτείνει ο Α. Ξυγγόπουλος, γύρω στο 900 μ.Χ., και προτείνει ακόμη στενότερη χρονολόγηση στο 893 μ.Χ., δηλ. ένα έτος μετά το θάνατο της αγίας.

Η ενασχόλησή μου με την μαρμάρινη αυτή εικόνα της Θεσσαλονίκης, που για πολλά μέλη της επιστημονικής κοινότητας δεν παρουσιάζει προβλήματα ταύτισης και χρονολόγησης, οφείλεται όχι τόσο στην πρόταση της πρωιμότερης χρονολόγησής της, όσο κυρίως στην απόπειρα, χωρίς σοβαρά επιχειρήματα, να μετονομαστεί το έργο, και να αποδοθεί ο κατά παράδοση εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου σε άλλη αγία. Και βέβαια, αν το όλο ζήτημα έμενε στις σελίδες ενός επιστημονικού περιοδικού δεν θα υπήρχε πρόβλημα, καθώς υπόκειται στην κρίση σχεδόν μόνο των ειδικών. Δυστυχώς όμως η άποψη του χ. Μπακιρτζή υιοθετήθηκε σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε με την ευκαιρία των εγκαινίων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (καλοκαίρι 1994) με αποτέ-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί τη γραπτή μορφή ανακοίνωσής μου στο Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 1995, (Περιλήψεις) σ. 2. Έγιναν ελάχιστες διορθώσεις για την προσαρμογή του χειμένου στο γραπτό λόγο.

1. Χ. Μπακιρτζής, *Μαρμάρινη εικόνα της αγ. Θεοδώρας από τη Θεσσαλονίκη*, Έλληνικά 39 (1989) 158-163 (Σύμμικτα), όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η κα Αγαθ. Τσιλιπάκου, στη μεταπτυχιακή εργασία της με τίτλο *Βυζαντινές μαρμάρινες εικόνες από τη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1992, που εξεπόνησε με την εποπτεία του Χ. Μπακιρτζή εκφράζει ουσιαστικές αντιρρήσεις για την ταύτιση του έργου με την αγ. Θεοδώρα.

Εικ. 1. Ανάγλυφη εικόνα Παναγίας (Μουσείο Βυζ. Πολιτισμού Θεσσαλονίκης).

λεσμα μία λανθασμένη άποψη να διοχετευθεί στο ευρύ κοινό. Στην εργασία μου αυτή προσπαθώ να ανασκευάσω τις απόψεις του Χ. Μπακιρτζή, στηριζόμενος κυρίως στη διήγηση του Βίου της αγ. Θεοδώρας, που εκφωνήθηκε από τον κληρικό Γρηγόριο² στο καθολικό της Μονής του Αγ. Στεφάνου, όπου βρισκόταν το λείψάνο της.

2. Σ. Πασχαλίδης, *Ο βίος της δαισχυραβλύτιδος Θεοδώρας της έν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1991.

Εικ. 2. Ανάγλυφη εικόνα Παναγίας (λεπτομέρεια).

Στην εν λόγω εικόνα (ύψ. 1,34 μ., πλάτ. 0,68 μ., πάχ. 0,10 μ.) παριστάνεται όρθια κατά μέτωπο γυναικεία μορφή, πατώντας σε υποπόδιο. Φέρει ποδήρη χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο στη μέση. Από τη ζώνη κρέμεται το εγχείριον. Το μαφόριο καλύπτει ως συνήθως την κεφαλή αφήνοντας ακάλυπτο το λαιμό. Πάνω στα ενδύματα, στα μανίκια και το μέτωπο, υπάρχουν διακοσμητικοί πεντάστιγμοι σταυροί³, ενώ αριστερά και δεξιά από το φωτοστέφανο αναγράφονται τα συνήθη συμπλήματα ΜΗΡ ΘΥ κάτω από σταυρούς. Από τις διαμπερείς οπές που υπάρχουν στις δύο παλάμες έρεε το αγίασμα⁴.

Από τη διήγηση του *Βίου και πολιτείας τής όσίας μητρός ήμων Θεοδώρας τής έν Θεσσαλονίκη* χρησιμοποιήθηκε, για να υποστηριχθεί η μετονομασία της εικόνας, επιλεκτικά από τον Χ. Μπακιρτζή μία μόνο παράγραφος, η ακόλουθη: μετὰ δέ ρητόν τινα χρόνον έκ τής παλάμης τής δεξιᾶς χειρὸς τής άγίας ταύτης εικόνοσ έλαιον μυρίπνοον ώράθη άναδιδόμενον, όπερ μέχρι τοῦ νῦν έχχείται

3. Δεν είναι δυνατό να ασπαστούμε την άποψη του R. Lange, ότι οι οπές αυτές χρειαζόνταν για την προσήλωση μεταλλικών σταυρών, βλ. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, Recklinghausen 1964, σ. 13.

4. Ο Α. Ξυγγόπουλος, 'Ανάγλυφον τοῦ όσιου Δαβίδ τοῦ έν Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 164, θεωρεί ότι οι οπές στις παλάμες της Θεοτόκου «είναι άναμφισβητήτως μεταγενέστεραι, ώς δεικνύει τό άκανόνιστον και τό χονδροειδές τής κατασκευής των». Η άποψη αυτή, ύστερα από επισταμένη μελέτη του έργου δεν μπορεί να γίνει δεκτή.

ποταμηδόν, ὡς καὶ τὴν τῆς εἰκόνος ἐκπλῦναι χρωματουργίαν. Σκευὸς οὖν μολυβδούν ἠναγκάσθησαν ἐν τοῖς εἰκόνας ἐνηλῶσαι ποσίν, ἵνα μὴ τὸ βλυστάνον καταρρέον ἐπὶ τὴν γῆν ἀφανίζεται ἔλαιον⁵.

Εφόσον αποδεχθούμε την αλήθεια των γραφομένων (και δεν έχουμε λόγο για το αντίθετο, αφού όλα όσα παραδίδονται προέρχονται από προσωπική γνώση του κληρικού Γρηγορίου) τότε η περιγραφόμενη λατρευτική εικόνα είναι εντελώς διαφορετική από τη μαρμάρινη που μας απασχολεί, από την οποία, όπως φαίνεται καθαρά, εκπήγαζε και από τις δύο παλάμες το αγίασμα. Τη δυσκολία ταύτισης κειμένου και εικόνας την απέδωσε ο Χ. Μπακιρτζής στη γνωστή, σύμφωνα με τα λόγια του, «ἀδιαφορία τῶν βυζαντινῶν γιὰ τὴν ἀκριβῆ περιγραφή τῆς πραγματικότητας»⁶. Η διαφορά όμως αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, και σ' αυτή προστίθεται και η θέση της μολύβδινης λεκάνης. Στη λατρευτική εικόνα της αγίας η λεκάνη είχε καρφωθεί στα πόδια της εικόνας, ενώ στη μαρμάρινη βρίσκεται στο ύψος περίπου της μέσης, όπου και οι οπές για την ανάρτησή της. Ειλικρινά είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο να πιστέψει κανείς, ότι θα μπορούσε ο σύγχρονος βιογράφος της αγίας να κάνει ένα τόσο σοβαρό λάθος με συνέπεια να κλονιστεί όχι μόνο το κύρος της εικόνας αλλά και η με θαυματουργικό τρόπο εμφάνιση του μύρου της αγίας.

Με την πρώτη, τη ζωγραφιστή εικόνα, σχετίζονται και τα αναφερόμενα στο Βίο της αγίας θαύματα, όπως η ίαση του προσηλωμένου στην εικονομαχική αίρεση Ηλία από το χωριό Μυριόφυτο, ο οποίος ἐλθὼν οὖν... καὶ ἀκριβῶς ἀναθεωρήσας τὸ ἐκ τῆς εἰκόνος βλυστάνων ἔλαιον καὶ χερσὶ ψηλαφήσας καὶ τὸν νοῦν πιστωθεὶς, τὸ γόνυ κλίνας καὶ πρὸς γῆν ἐρείσας τὸ πρόσωπον, ἐκ τοῦ καταρρέοντος ἐλαίου τὸ ἰσχίον αὐτοῦ δεινῶς ἀλγοῦν ἀλειψάμενος καὶ τὴν ταχίστην τῆς ὁσίας ἐπισκοπὴν αἰσθόμενος, εὐχαριστηρίου... ἤφει φωνὰς λέγων⁷. Επίσης η ίαση του μοναχού Αντωνίου, ο οποίος κατά τον ίδιο τρόπο εἰς γῆν ἐρείσας τὸ πρόσωπον, ἐκ τοῦ ἐξ αὐτῆς καταρρέοντος ἐλαίου κατὰ τὸν τόπον, ἔνθα τὴν ὁδύνην εἶχεν, ἠλείφατο καὶ πάραυτα τῆς ὑγείας ἐπέτυχεν ὡς μηδὲ λείψανον ἀπολειφθεῖναι ἐν τοῖς τοῦ Ἀντωνίου ἰσχύοις τοῦ τοιοῦτου νοσήματος⁸. Όλα τα παραπάνω αποσιωπούνται από τον Χ. Μπακιρτζή, καθώς και άλλα που δεν μπορούν βεβαίως να ερμηνευθούν ως ανακρίβειες του συγγραφέα.

Το σπουδαιότερο είναι ότι στο ίδιο το κείμενο του Βίου γίνεται μνεΐα και του ονόματος του ζωγράφου της λατρευτικής εικόνας καθώς και της οπτασίας που είχε και η οποία τον βοήθησε να σκιαγραφήσει πρώτα, και στη συνέχεια να χρωματίσει την εικόνα χωρίς να έχει δει ποτέ την οσία, χωρίς δηλαδή να γνω-

5. Σ. Πασχαλίδης, 'Ο βίος τῆς ὁσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας, ὁ.π., κεφ. 54, 14-20.

6. Χ. Μπακιρτζής, Μαρμάρινη εἰκόνα τῆς ἁγ. Θεοδώρας, ὁ.π., σ. 163.

7. Σ. Πασχαλίδης, 'Ο βίος τῆς ὁσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας, ὁ.π., κεφ. 57, 1-26, και ειδικότερα 18-26.

8. Σ. Πασχαλίδης, 'Ο βίος τῆς ὁσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας, ὁ.π., κεφ. 59, 26-31.

ρίξει την ηλικία και την όψη της: Ὡφθη ζωγράφῳ τινὶ τοῦνομα Ἰωάννη, ἐν σαρκὶ μηδόλως τὴν ὁσίαν θεασαμένῳ Θεοδώραν μήτε μὴν ποτε εἰς τὸ εὐαγὲς ἐν ᾧ ἤσκει εἰσεληλυθότι μοναστήριον, ὅφισ ὄνειράτων τοιαύτη⁹. Λίγο πιο κάτω σημειώνονται και τα ακόλουθα: Καὶ τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ πάλιν ὁρᾷ ἑαυτὸν ὁ ζωγράφος σκιαγραφοῦντα εἰκόνα μοναχῆς ἐνθα νῦν τὸ σεπτὸν εἶδος Θεοδώρας ἐστὶ τῆς ὁσίας... Ὁμοίως δὲ καὶ τῇ ἐπιούσῃ, τὸ αὐτὸ πάλιν ἀπαράλλακτως θεασάμενος καὶ πιστωθεὶς ἐκ Θεοῦ καὶ θεῖον εἶναι τὸ ὄραμα, παραγενόμενον εἰς τὸ μοναστήριον καὶ τὰ ὁραθέντα τῇ προεστώσῃ διηγησάμενος, ἀνεστήλωσεν τὴν τῆς ὁσίας Θεοδώρας εἰκόνα¹⁰.

Από τα παραπάνω κείμενα αβίαστα προκύπτει, ὅτι ἡ εἰκόνα που πρῶτα σκιαγράφησε και στη συνέχεια ζωγράφησε ὁ ζωγράφος Ἰωάννης¹¹ ἦταν ξύλινη και ὅτι το μυρίπνοον ἔλαιον που ἔρρεε ἀπὸ τῆ δεξιᾶ τῆς παλάμῃ ξέπλυνε τὰ χρώματά τῆς και συλλεγόταν σε μολύβδινο σκεῦος που εἶχε προσηλωθεῖ στα πόδια τῆς εἰκόνας. Ἀπὸ τὸ σκεῦος αὐτὸ θα γέμιζαν ἀσφαλῶς οἱ προσκυνητές με μύρο τις μικρὲς «εὐλογίες». Τὸ μολύβδινο σκεῦος, που εἶχε τοποθετηθεῖ στο ὕψος των μηρῶν τῆς μαρμάρινῆς εἰκόνας τῆς Θεσσαλονίκῃς, προοριζόταν για τὴ συλλογὴ αγιάσματος και ὄχι μύρου, κατ' ἀπομίμηση ἀσφαλῶς τῆς μαρμάρινῆς εἰκόνας τοῦ αγιάσματος τῆς κρύπτης τῆς μονῆς Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινούπολης¹². Παράδοση αγιάσματος στη Θεσσαλονικὴ ὑπάρχει και για ἄλλα μνημεῖα, ὅπως τῆς Αγ. Μαρίας, τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς (Λαγουδιανῆς), τῆς Αγ. Παρασκευῆς, τῆς Αγ. Σολομωνῆς, τῆς Αγ. Φωτεινῆς, τοῦ Αγ. Αθανασίου, Αγ. Αντωνίου και Αγ. Παύλου¹³.

Ὡς γνωστὸν, ὁ τύπος τῆς δεομένης Παναγίας εἶχε ἀποκρυσταλλωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο-7ο αἰ.¹⁴. Ἰδιαίτερα δε μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Εφέσου (431 μ.Χ.), ὅπου ἀναγνωρίστηκε ὡς «Θεοτόκος», ἡ Παναγία παίρνει τὴ θέση τοῦ Χριστοῦ

9. Σ. Πασχαλίδης, *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας*, ὁ.π., κεφ. 52, 15-24. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποσιωπᾶται ἀπὸ τὸν Χ. Μπακιρτζή, γιατί προφανῶς δυσκολεύεται τὸν ζωγράφον να τὸν κάνει γλύπτη και τὴ σκιαγράφηση να τὴν κάνει λάξευση. Ἀντίθετα εὐκόλα τὰ δύο χέρια τὰ κάνει ἓνα και ἱσοπεδώνει τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους.

10. Σ. Πασχαλίδης, *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας*, ὁ.π., κεφ. 54, 1-9.

11. Εἰδὼ θα πρέπει να ἐπισημάνουμε τὴ σχέση που ὑπάρχει ἀνάμεσα στη λατρεία τῆς αγ. Θεοδώρας και τῆς αγ. Μαρίας τῆς Νέας (902). Εἶναι ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο θαυματουργοῦν (τὸ λάδι τῆς κανδήλας που κρέμεται πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦς) και ὁ θαυματουργικὸς τρόπος με τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκαν οἱ εἰκόνες των δύο αγίων (ἡ πρώτη ἀπὸ τὸν ζωγράφον Ἰωάννην και ἡ δευτέρα ἀπὸ κάποιον ἐγκλειστο μοναχὸ ἀπὸ τὴ Ραιδεστό). Βλ. Σ. Κίσσας, *Ὁ βίος τῆς αγ. Μαρίας τῆς Νέας ὡς πηγὴ για τὴν ἀρχαιολογία και ἱστορία τῆς τέχνης*, «Byzantine Thrace: Image and character», *Byzantinische Forschungen* XIV/1 (1989) 259.

12. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, CB, I, 555.

13. Βλ. πρόχειρα Μ. Χατζὴ Ἰωάννου, *Ἀστυγραφία τῆς Θεσσαλονίκῃς*, Θεσσαλονικὴ 1880, σ. 65-66, 102, 105, και Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκῃς κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονικὴ 1983, σ. 259, 392.

14. A. H. S. Megaw - E. J. W. Hawkins, *A fragmentary mosaic of the orant virgin in Cyprus*, *Actes du XIVe Congrès des études byzantines*, Bucarest 1971, τ. III, σ. 363-366.

στην αφίδα του Ιερού. Στη Θεσσαλονίκη ο τύπος είναι γνωστός από τη λατρευτική εικόνα του ναού της Παναγίας Αχειροποιήτου, που κατά τη βυζαντινή εποχή επαναλαμβάνεται στο τεταρτοσφαίριο του ναού της Παναγίας Χαλκίων (1028) και του Αγ. Νικολάου Ορφανού (1310-20). Κατά τον 11ο αι., εκτός από τη μεγάλη ζωγραφική, η δεομένη Θεοτόκος βρίσκεται και σε ανάγλυφες εικόνες. Συχνά στις παλάμες αυτού του τύπου υπάρχουν οπές από τις οποίες έτρεχε αγίασμα¹⁵. Αυτές λοιπόν οι εικόνες συσχετίστηκαν από τους ερευνητές με τη Θεοτόκο Ζωοδόχο Πηγή, δηλ. την πηγή της ζωής¹⁶, προσωνυμία που οφείλεται στην υμνολογία. Χωρίς αμφιβολία οι εν λόγω μαρμάρινες εικόνες πρέπει να αποτελούν τον προδρομικό της τύπο. Οι πρώιμες απεικονίσεις της Ζωοδόχου Πηγής, που σώζονται από τον 14ο αι., όπως α) αυτή του Αφεντικού του Μυστρά (δεόμενη με βρέφος, χωρίς λεκάνη, αλλά με δήλωση του νερού κάτω από την κοιλιά της Παναγίας), β) στο τύμπανο του αρκοσολίου Η της Μονής της Χώρας, περί το 1340 μ.Χ. (δεόμενη Θεοτόκος χωρίς βρέφος αλλά μέσα σε λεκάνη που μόλις διακρίνεται), και γ) στο Lesnovo, του 1349 μ.Χ., (δεόμενη χωρίς βρέφος, μέσα σε λεκάνη, που αποδίδεται καθαρά), οδηγούν στο συμπέρασμα, πως ο τύπος της Ζωοδόχου Πηγής (δηλ. της δεομένης Θεοτόκου σε προτομή κατά μέτωπο με το βρέφος μπροστά στο στήθος, πάνω σε λεκάνη που στηρίζεται σε πόδιο και βρίσκεται μέσα σε δεξαμενή), οφείλεται στο συνδυασμό στοιχείων της λατρευτικής εικόνας της Μ. Βλαχερνών και της λεκάνης περιουλομένης του αγιάσματος¹⁷. Η ανάγλυφη λοιπόν εικόνα του Μουσείου Θεσσαλονίκης, με την μολύβδινη λεκάνη στο ύψος της μέσης, πρέπει να ανήκει σ' εκείνες τις εικόνες που επαναλαμβάνουν την εικόνα του αγιάσματος των Βλαχερνών και καμμία σχέση δεν μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σ' αυτήν και τη λατρευτική εικόνα της αγίας Θεοδώρας.

Για την αγία Θεοδώρα γνωρίζουμε δύο απεικονίσεις από τη Θεσσαλονίκη, που ανήκουν στον ίδιο τύπο: η μία βρισκόταν στο εσωράχιο του βορείου ανοίγματος του δυτικού τοίχου της Αγ. Σοφίας (α' μισό του 11ου αι.)¹⁸, και η άλλη σε μολύβδινη εύλογια που βρέθηκε στα Γιαννιτσαά (13ος-14ος αι.)¹⁹. Και στην

15. R. Lange, *Die byzantinische Reliefkone*, ό.π., αρ. 2, 3, 6, 15, 19,1 (εικόνες Βενετίας, Βερολίνου, S. Maria Mater Domini, Εθνικού Μουσείου Μεσσίνας, Αγκώνας, Μαγγάνων).

16. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά ανάγλυφοι εικόνες, τ. Ν. Kondakov, Prag 1926, σ. 125 κ.ε., και R. Lange, *Die byzantinische Reliefkone*, ό.π., σ. 43, και Δ. Πάλλας, Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, *ΑΔ* 26 (1971) 201-238.

17. Δ. Πάλλας, Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, ό.π., σ. 203.

18. Στ. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι εις την 'Αγ. Σοφίαν Θεσσαλονίκης καί ή αποκατάστασις τής αρχαίας αύτης μορφής, *Μελέτες παλαιοχριστιανικής καί βυζαντινής 'Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 286, εικ. 3. Από τις οκτώ οσίες, τέσσερις ολόσωμες και τέσσερις σε μετάλλια, που εικονίζονταν στο βόρειο άνοιγμα διατηρούνται σήμερα μόνο δύο ολόσωμες, όχι όμως και η αγ. Θεοδώρα, που την γνωρίζουμε από παλαιά φωτογραφία του Σ. Πελεκανίδη.

19. Χ. Μπακιρτζής, Μαρμάρινη εικόνα της αγ. Θεοδώρας, ό.π., σ. 161, εικ. 3.

τοιχογραφία της Αγ. Σοφίας και στην εύλογία η αγ. Θεοδώρα εικονίζεται όχι ως δεομένη αλλά ως οσία κρατώντας στο δεξί χέρι σταυρό και έχοντας το αριστερό χαμηλά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω. Η απόδοση της αγίας στο φιαλίδιο είναι αναγκαστικά συνοπτική. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις σαφώς διακρίνεται, ότι η οσία φορά το περιβόλαιο της μοναχής που καλύπτει και το λαιμό, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο στη μαρμάρινη εικόνα. Τι πιο φυσικό λοιπόν στο μολύβδινο φιαλίδιο, που δινόταν ως εύλογία στους προσκυνητές γεμάτο με μύρο, να επαναλαμβάνεται ο εικονογραφικός τύπος της λατρευτικής εικόνας της αγίας, από το δεξί χέρι της οποίας έρρεε το μυρίννοον έλαιον και όχι αγίασμα. Ας σημειωθεί, ότι *εὐῶδες έλαιον, ἀπαράλλαχτον κατὰ πάντα καὶ ὅμοιον τῷ τῆς κανδήλης καὶ τῆς εἰκόνης*, έρρεε, όπως σημειώνεται στη διήγηση του κληρικού Γρηγορίου για τη μετάθεση του λειψάνου της και από οπή της λάρνακάς της, την οποία κατασκεύασε κάποιος πρεσβύτερος που εγνώριζε και την τέχνη του λιθοξόου. (*Καὶ δὴ τινὰ λιθοξόον προσκαλεσάμενοι, τῇ τοῦ πρεσβυτέρου τετιμμημένου ἀξίᾳ*, κλπ.)²⁰. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς, ότι ο κληρικός Γρηγόριος σαφώς διαχωρίζει το ζωγάφο από τον λιθοξόο και δεν υπάρχει περίπτωση να έχει κάνει λάθος, καθώς επανειλημμένα αναφέρεται στο μέσον διά του οποίου εκδηλώνονται οι θαυματουργικές ενέργειες της αγίας: είναι το έλαιον που ρέει από την εικόνα και το έλαιον που εκπηγάζει από την λάρνακα και την κανδήλα.

Δεν θα αναφερθώ εκτενώς σε θέματα τεχνικής, τεχνοτροπίας και επιγραφικής της ανάγλυφης εικόνας²¹. Το έργο, όπως φαίνεται, είναι επιτεδόγλυφο με τα περιγράμματα απότομα, με ανάγλυφες λοξότμητες γραμμές που δηλώνουν την πτυχολογία. Το σώμα της Θεοτόκου εξέχει περίπου κατά 4,5 εκ. από το βάθος και του λείπει η πλαστικότητα²². Οι καλλιτεχνικές αξιώσεις του έργου δεν είναι μεγάλες και ο τεχνίτης φαίνεται να έχει μάλλον περιορισμένες ικανότητες. Κατά

20. Σ. Πασχαλίδης, *Ο βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας*, ὁ.π., κεφ. 3, στ. 18-19 (*Διήγησις περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας μητρὸς Θεοδώρας*).

21. Δεν θα ασχοληθώ επίσης λεπτομερειακά με θέματα εικονογραφίας και τεχνοτροπίας του έργου, γιατί τα εξετάζει η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου σε ειδικό άρθρο της, που είχε καταθέσει προς δημοσίευση στο ΔΧΑΕ, και το οποίο, ως δακτυλόγραφο, είχε την καλωσύνη να θέσει υπόψη μου. Θα ήταν προς όφελος της τυπωμένης πλέον εργασίας της (Μαρμάρινη εικόνα δεομένης Παναγίας άλλοτε στο Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ 19 (1995) 9-13) αν παρέπεμπε στην περίπτωση της ανακοίνωσής μου στο συμπόσιο της ΧΑΕ 1995, οπότε και θα ειδικαιολογείτο η εκτενέστερη αναφορά στη ζωγραφιστή εικόνα της αγ. Θεοδώρας.

22. Δεν με βρίσκει σύμφωνο η άποψη του Α. Ξυγγόπουλου (*Ανάγλυφον τοῦ ὁσίου Δαβίδ*, ὁ.π., σ. 162), ότι το βάθος της εικόνας καλυπτόταν με χρωμαστική. Πολλές επιφυλάξεις διατηρώ και για τον χρωματισμό της μορφῆς της Παναγίας, καθώς το αγίασμα που εκπηγάζει από τα χέρια της θα ξέπλυνε οποιαδήποτε ζωγραφική επιφάνεια. Οι Α. Kazhdan και Η. Maguire (*Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art*, *DOP* 45 (1991) 5, σημ. 35 και σ. 6) παρাসυρθέντες από τον Χ. Μπακιρτζή και θεωρώντας ότι η ανάγλυφη εικόνα ήταν ζωγραφισμένη την ταυτίζουν εσφαλμένα με την εικόνα της αγίας Θεοδώρας που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Ιωάννης.

τον Α. Grabar²³ η εικόνα ανήκει στην κατηγορία των «αρχαϊκών» γλυπτών. Σύμφωνα με τους Γ. Σωτηρίου²⁴ και R. Lange²⁵ στο έργο διακρίνεται η τάση γεωμετρικής υποδιαίρεσης της πτυχολογίας της.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση της εικόνας από τον Α. Ξυγγόπουλο²⁶ γύρω στο 900 μ.Χ. και τον Χ. Μπακιρτζή στα 893 μ.Χ., θα την χαρακτηρίζα εντελώς αυθαίρετη. Αυθαίρετη και άστοχη πρέπει να θεωρήσουμε και την άποψη του Α. Ξυγγόπουλου, ότι τα συμπιλήματα είναι «πολύ μεταγενέστερα, τών χρόνων άσφαλώς της Τουρκοκρατίας». Έξεργα, ανάγλυφα γράμματα, προς τα οποία παλαιογραφικά προσομοιάζουν, υπάρχουν και σε άλλα έργα του 11ου-13ου αι.²⁷ Τα τεχνοτροπικά στοιχεία του έργου, όσον αργή κι αν είναι η εξέλιξη της τεχνοτροπίας στη γλυπτική, συνηγορούν στη μετάθεση της χρονολογίας κατά δύο περίπου αιώνες, χρονολογία που έδωσαν εξάλλου ο Γ. Σωτηρίου²⁸, ο Α. Grabar²⁹ και ο R. Lange³⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

23. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, σ. 66.

24. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά ανάγλυφοι εικόνες, ό.π., σ. 129-131.

25. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, ό.π., σ. 63-64.

26. Α. Ξυγγόπουλος, Άνάγλυφον του όσίου Δαβίδ, ό.π., σ. 148 και 163.

27. A. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, ό.π., εις. 2, 9, 10, 15, 25 κ.ά. Παρατηρώντας με μεγεθυντικό φακό τα γράμματα και την γύρω απ' αυτά περιοχή διαπιστώσαμε πως έχει λαξευτεί με το ίδιο εργαλείο που δουλεύτηκε και η μορφή της Θεοτόκου. Εξάλλου μου είναι αδύνατο να κατανοήσω πως ήταν δυνατό μια εικόνα της μυροβλύτιδας αγ. Θεοδώρας να μετονομαστεί, έστω και στην εποχή της τουρκοκρατίας, σε Παναγία, και μάλιστα μέσα στην πόλη όπου υπήρχε ο τάφος της και η αγία λατρευόταν ευρύτατα.

28. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά ανάγλυφοι εικόνες, ό.π., σ. 131.

29. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge*, ό.π., σ. 66 (11ος-12ος αι.).

30. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, ό.π., σ. 64 (την συγχρίνει με την Πλατυτέρα της Αγ. Σοφίας Κιέβου (1043-6), βλ. V. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics*, London 1966, σ. 37, εις. 20).

Αριστοτέλη Μέντζου

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΚΑΙ Η ΡΟΤΟΝΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΝΕΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ*

Η χρονολόγηση και η ρωμαϊκή ή βυζαντινή καταγωγή της Ροτόντας, αποτέλεσε αντικείμενο αμφισβήτησης ανάμεσα στους ιστορικούς και αρχαιολόγους του τέλους του περασμένου και των αρχών του αιώνα μας¹. Μάλιστα στις αρχές του 20ού αιώνα βάρυνε η άποψη αυτών που ήθελαν τη Ροτόντα όχι μόνο νεότερη της Αχειροποιήτου, αλλά και χριστιανικό κτίσμα². Έτσι είχαν τα πράγματα ως το 1917, όταν ο Ε. Hebrard της επιστημονικής αποστολής της γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής με την εμπειρία του από την έρευνα στο διοκλητιάνειο ανάκτορο του Σπαλάτου, ζήτησε και πήρε άδεια για ανασκαφές στο χώρο του ανακτόρου και της Ροτόντας, οι οποίες επιβεβαίωσαν τη ρωμαϊκή προέλευση και το ρωμαϊκό χαρακτήρα του μνημείου³. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Daniel Baud-Bovy την εποχή εκείνη: «...οι έρευνες του γάλλου αρχιτέκτονα Ε. Hebrard, επέτρεψαν να διαπιστωθεί ότι... η Ροτόντα... είναι ρωμαϊκό μνημείο»⁴.

Το κτίριο της Ροτόντας πριν την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης ανήκε, ως ένα είδος μετοχίου, στη δικαιοδοσία των χαλβετήδων δερβίσηδων του τεκκέ των Χορτατζήδων⁵, που βρισκόταν ανάμεσα στις φοιτητικές εστίες και το Κουταντζόγλειο. Όταν μετατράπηκε από το σείχη Χορτατζή Σουλεϊμάν η Ροτόντα

* Θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον Γ. Βελένη για τις χρήσιμες συζητήσεις που είχα μαζί του. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω τους Γ. Γούναρη, Ι. Κιαγιά, Π. Ατζακά και Σ. Κοτζιάμπαση. Οι αναπαραστάσεις οφείλονται στον αρχιτέκτονα Φ. Ομήρου, τον οποίον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

1. Ν. Χατζηγιάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1881, σ. 70.

2. Έτσι τη χαρακτήρισε ο Ο. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, σ. 155 κ.ε., ο οποίος επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη από το Νοέμβριο του 1911 ως τις αρχές του 1912, βασιζόμενος στις πρόσφατες, τότε, αναγνώσεις σφραγισμάτων σε πλίνθους του μνημείου. Βλ. επίσης, C. Texier και R. P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σ. 132 και 133 κ.ε. Επίσης, A. Choisy, *L'art de bâtir chez les byzantins*, Παρίσι 1883, σ. 152.

3. Ε. Hébrard, *Les travaux du Service archéologique de l'Armée de l'Orient à l'Arc de Triomphe de Galère et à l'église S. Georges de Salonique*, *BCH* 44 (1920) 6-35.

4. Στην εισαγωγή του Λευκάματος του F. Boissonas, *L'image de la Grèce. Salonique, ville des belles églises* (1919). Αναδημοσιεύτηκε στο, Ι. Κωνσταντινίδη, *Θεσσαλονίκη 1913+1919*, Θεσσαλονίκη 1989.

5. Ο. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, σ. 155 κ.ε.

σε τέμενος στα 1590 ήταν το τελευταίο μεγάλο χριστιανικό κτίριο που καταλήφθηκε απ' τους μουσουλμάνους και η κατάληψή του δεν ήταν άσχετη με την πολιτική καταπίεσης και εκφοβισμού που ασκήθηκε στους υπόδουλους Έλληνες στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, όταν ανακόπηκε η επεκτατική ορμή του οθωμανικού κράτους μετά τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571, και άρχισαν να απειλούνται οι βαλκανικές του κτήσεις⁶.

Σήμερα πλέον γνωρίζουμε ότι η Ροτόντα είναι κτίσμα της Τετραρχίας· εντάσσεται, από την άποψη του σχεδιασμού και εκτέλεσης, στο ανακτορικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, που άρχισε να κτίζεται από τον αυτοκράτορα Γαλέριο στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα μ.Χ.⁷

Αρχικά η Ροτόντα θεωρήθηκε από πολλούς μαυσωλείο του Γαλερίου, εξαιτίας της μορφολογικής της συγγένειας με τα κυκλικά μαυσωλεία του 4ου αιώνα⁸. Σήμερα όμως αυτό απορρίπτεται για πολλούς λόγους, ο πιο σημαντικός από τους οποίους είναι ότι βρέθηκε το μαυσωλείο του Γαλερίου στον τόπο της καταγωγής του, τη Romuliana, σημερινό Gamzigrad της νότιας Σερβίας⁹ και η Ροτόντα θεωρείται πλέον ότι κτίστηκε ως ναός της επίσημης, «κρατικής» λατρείας, κατά το πρότυπο του Πανθέου στη Ρώμη¹⁰. Ο ναός ήταν κτισμένος σε

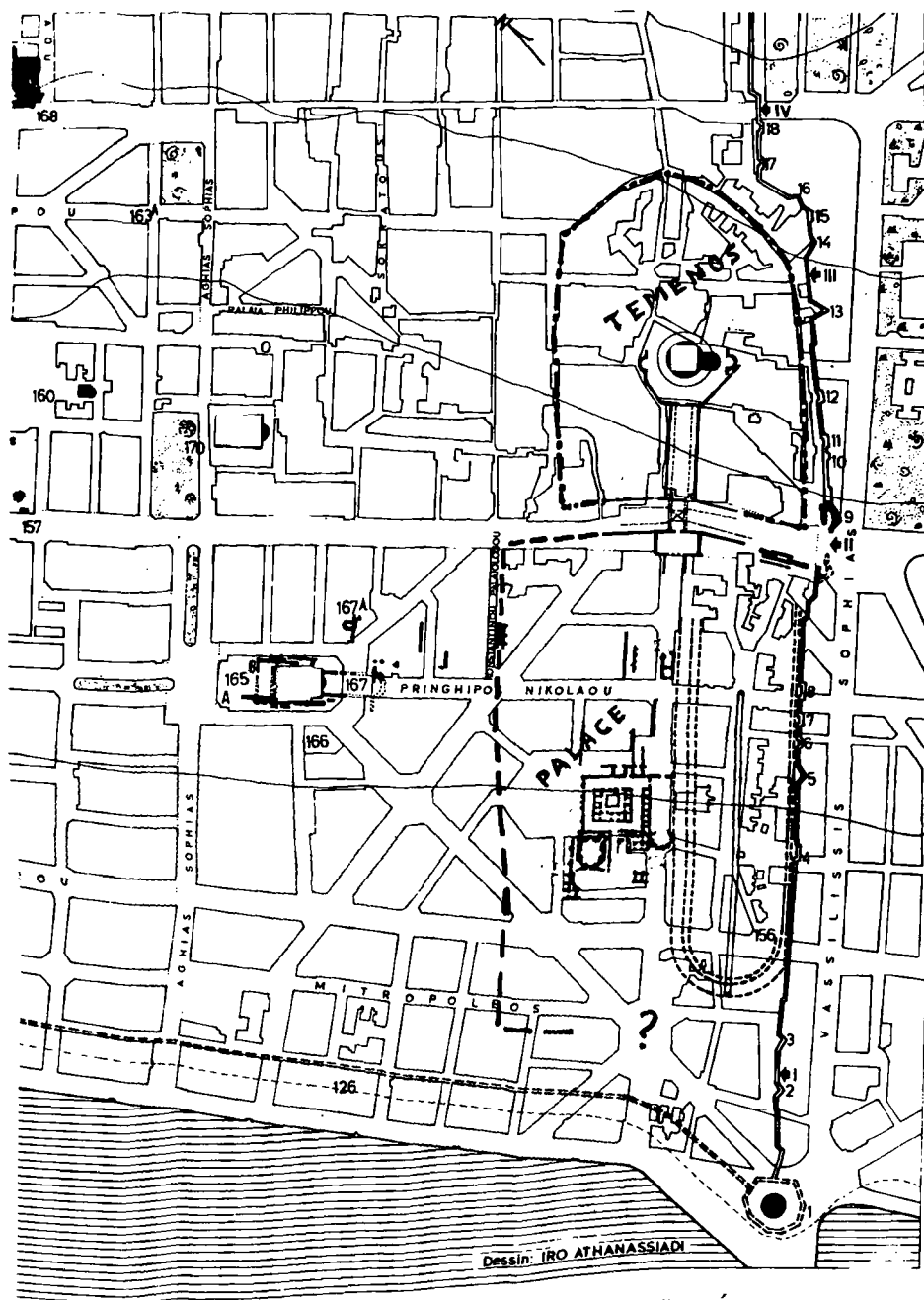
6. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 170.

7. Η έρευνα του ανακτορικού συγκροτήματος δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και δεν υπάρχει συνολική δημοσίευση. Για τις κατά καιρούς απόψεις και συνοπτικές παρουσιάσεις, βλ. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 97, 117, κυρίως 127 κ.ε. Για την πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό Τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1995, σ. 1-2, σημ. 4, 5.

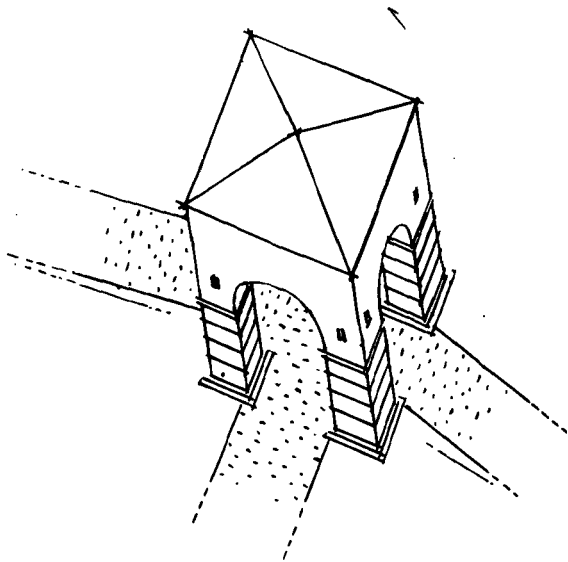
8. H. Koethe, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, *JdI* 48 (1933) 193 κ.ε. Το 1939 έγιναν στην περιοχή εκτεταμένες έρευνες από διεθνή ομάδα υπό τον E. Dyggve. Οι έρευνες της ομάδας διακόπηκαν εξαιτίας του πολέμου και δεν κατέληξαν σε τελική δημοσίευση, παρά μόνο σε συνοπτικά άρθρα του Dyggve: Kurzer, vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Palastviertel von Thessaloniki, *Fruehjahr* 1939, *Laureae Aquincenses memoriae Kuzsinsky dicatae*, Λειψία 1941, σ. 63-71. Του ιδίου, *Compte rendu succinct des fouilles de Thessalonique* 1939, *Rivista di archeologia cristiana* 17 (1940) 150 κ.ε. Του ιδίου, *Le Palais impérial de Thessaloniki*, *Praxh. του 9ου Διεθνούς Βυζ. Συνεδρίου*, *Θεσ/νίκη* 1953, Αθήνα 1954, σ. 179-181, και, *Recherches sur le palais impériale de Thessalonique* (1953), *Θεσσαλονίκη* Φιλίππου βασιλίσσαν. *Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 402 κ.ε., και, *La région palatiale de Thessalonique*, *Acta congressus Madvigiani. Proc. of the 2nd Intern. Congress of classical Studies*, I, Copenhagen 1958, σ. 353-365. Τη θεωρία της Ροτόντας-μαυσωλείου υιοθέτησε, με διάφορους βαθμούς επιφύλαξης, ο Dyggve, *Bericht*, σ. 67, *Recherches*, σ. 406 ενώ αργότερα, *La région*, σ. 361 κ.ε., τη θεώρησε ταυτόχρονα ναό και μαυσωλείο.

9. Βλ. τα νέα στοιχεία ερμηνείας της θέσης και του ανακτόρου στο Gamzigrad στο, D. Srejonić (ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Βελιγράδι 1993, σ. 41 κ.ε. Είναι ενδιαφέρον ότι στη Romuliana ένα τετράπυλο ορίζει την είσοδο σε τέμενος που εκτείνεται σ' έναν ομαλό λόφο, στην κορυφή του οποίου και σε απόσταση περίπου ίση με αυτήν μεταξύ Ροτόντας και Τόξου, βρίσκονται τα μαυσωλεία και οι πυρές του Γαλερίου και της μητέρας του, ό.π., σ. 45 κ.ε.

10. Για τις αναλογίες με το Πάνθεο, τόσο στην εξωτερική μορφή, όσο και στον εσωτερικό διάκοσμο βλ., G. Velenis, *Some observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki*, *Balkan Studies* 15 (1974) 302 κ.ε.

Σχ. 1. Η περιοχή του τεμένους της Ροτόντας και του ανακτόρου.

Σχ. 2 Αναπαράσταση της αρχικής μορφής του Γαλεριανού Τόξου.

Η Λεωφόρος αρχικά περνούσε νότια απ' το Τόξο, σε μικρή απόσταση και σε σημαντικά χαμηλότερη στάθμη απ' αυτό. Οι δυο χώροι, το τέμενος και το ανάκτορο, δεν είχαν αρχικά άμεση επικοινωνία γιατί μεσολαβούσε μεταξύ τους ο κύριος άξονας της πόλης και διάστημα ελεύθερου χώρου¹⁷ (Σχ. 2). Αποτελεί γενική παραδοχή ότι η Ροτόντα σχετιζόταν στενά με το ανάκτορο· μάρτυρες της σχέσης αυτής είναι διάφορες επεμβάσεις στο ίδιο το Τόξο και στο γύρω χώρο που απέβλεπαν, κατά τη γνώμη μου, στην αποκατάσταση της επικοινωνίας των δυο συγκροτημάτων. Η βασικότερη, όπως δείχθηκε πρόσφατα από το Βελένη, ήταν η στο σημείο αυτό εκτροπή της Λεωφόρου, η οποία διερχόταν περίπου 25 μ. νότια απ' το Τόξο, ώστε να διέλθει κάτω απ' το θόλο του Τετραπύλου, μια διαρρύθμιση που απέβλεπε στο να συνδέσει το τέμενος της Ροτόντας με τους νοτίως της Μέσης ανακτορικούς χώρους. Συνέπειά της ήταν η μετακίνηση προς Βορρά της εξόδου αυτής της οδού μαζί με την αντίστοιχη πύλη του ανατολικού περιβόλου, την Κασσανδρεωτική ή της Καλαμαριάς¹⁸. Η διαρρύθμιση αυτή

17. Βλ. ωστόσο παραχ. την αντίθετη άποψη του Γ. Βελένη. Το γεγονός ότι το εμπόδιο της Μέσης υπερπηδήθηκε πολύ σύντομα με ευφυή τρόπο, δεν αρκεί για να εξηγήσει τον αρχικό διαχωρισμό των δυο συγκροτημάτων. Μήπως επρόκειτο για δυο ανεξάρτητα οικοδομικά προγράμματα με διαφορετικούς χορηγούς; Σχετικά ενδιαφέρει η πρόταση του H. Meyer, *Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki*, *JdI* (1980) 374 κ.ε., ιδίως σ. 443, ότι το Τόξο —και επομένως και το τέμενος της Ροτόντας— ήταν ιδρύματα της πόλης, όχι αυτοκρατορικά.

18. Την άποψη αυτή διαμόρφωσε ο Γ. Βελένης, *Τα τείχη*, σ. 88 κ.ε., όπου διασαφίζει παλαιότερη άποψή του, *Architektonische Probleme des Galeriusbogens in Thessaloniki*, *AA* (1979) 249-263, όπου υποστήριζε την ταυτόχρονη ύπαρξη δυο κλάδων της Μέσης από τους οποίους ο κύριος

συνεπαγόταν αλλαγές στη μορφή του Τόξου. Έχει υποστηριχθεί ότι το Τόξο αρχικά αποτελούνταν μόνον από τους τέσσερις μαρμαρεπένδυτους πεσσούς και είχε διαφορετική ανωδομή¹⁹. Η υπόθεση βασίστηκε στη διαφορά των κύριων με τους δευτερεύοντες πεσσούς ως προς τον τρόπο δομής και τις διαστάσεις, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο οι γενέσεις των πλαϊνών τόξων πατούν πάνω στα ανάγλυφα και διακόπτουν τη ροή των μαρμάρινων ζωφόρων. Πρέπει επιπλέον να πάρουμε υπόψη ότι οι μικροί πεσσοί, αν υποθεθεί ότι κτίστηκαν μαζί με τους μεγάλους, αναιρούσαν τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα του Τόξου, διότι έκρυβαν τη θέα των διαφημιστικών για τον αυτοκράτορα αναγλύφων. Τέλος, η υπόθεση της αρχικής μορφής του τετραπύλου της Θεσσαλονίκης ενισχύεται από την αναλογία με το τετράπυλο στην είσοδο του τεμένους της ιερής περιοχής των μαυσωλείων στη Romuliana: Πρόκειται για ένα τετράπυλο με τετραγωνικούς (3,60x3,60 μ.) πεσσούς από πυρήνα χυτής τοιχοποιίας με επένδυση ψευδοϊσόδομων πωρολίθων, οι οποίοι στήριζαν τέσσερα τόξα που έφεραν θολωτή οροφή²⁰.

Η μετατόπιση του οδικού άξονα της Μέσης συνοδεύτηκε, όπως πιστεύουμε, από την προσθήκη στο νότιο μέτωπο του Τόξου ενός μικρότερου ζεύγους τόξων με πεσσούς στο οποίο προσκολλήθηκε, στην ίδια περίπου στάθμη, μια μεγάλη επιμήκης αίθουσα με επίσημο χαρακτήρα, vestibulum κατά τον Dyggve, της οποίας δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη μορφή, τις διαστάσεις²¹, ή το ρόλο. Αν όμως γίνουν δεκτές οι υποθέσεις για την αρχική μορφή του Τόξου και την αρχική διαδρομή της Μέσης θα πρέπει να δεχθούμε ότι το ζεύγος των μικρών πεσσών με την μεγάλη αίθουσα (vestibulum) προστέθηκαν το νωρίτερο λίγο μετά το θάνατο του Γαλερίου. Επειδή υπάρχει αξιολογη υψομετρική διαφορά, γύρω στα 3,30 μ.²², ανάμεσα στη στάθμη των βορείων τμημάτων του ανακτόρου και σ'

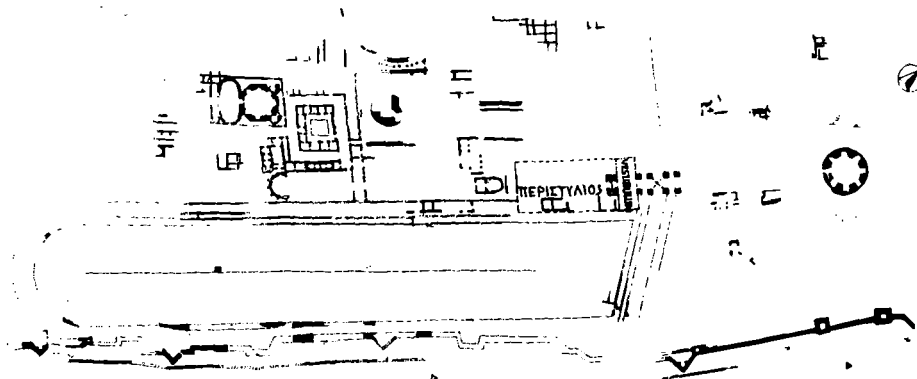
περνούσε νότια απ' το Τόξο και ο άλλος, με μορφή κεκλιμένων επιπέδων, κάτω απ' αυτό. Βλ. σχετ. επίσης, Spieser, *Thessalonique*, σ. 100, σημ. 125. Ωστόσο οι Johannes και v. Schoenebeck, βλ. παρακ., θεώρησαν, βάσει ανασκαφικών στοιχείων, την εκτροπή της Μέσης σύγχρονη με το Τόξο.

19. Άποψη που συνέλαβε αρχικά ο Johannes και είχε σκοπό να προτείνει μαζί με τον v. Schoenebeck με τα λοιπά πορίσματα των ερευνών του, αλλά δεν πρόλαβε να τις δημοσιεύσει. Περίληψη των απόψεων διέσωσε ο Laubscher, *Reliefschmuck*, σ. 20 κ.ε., 161 κ.ε.

20. D. Srejinovic - C. Vasic, *Imperial Mausolea in Felix Romuliana*, Βελιγράδι 1994, σχ. 83, 108 κ.ε.

21. Οι διαστάσεις της αίθουσας, σύμφωνα με μια εκδοχή του Dyggve είναι 18x43 μ. Οι περιορισμένης έκτασης έρευνες στο σημείο αυτό παρουσιάστηκαν συνοπτικά στα σχετικά άρθρα του Dyggve, βλ. σημ. 12. Βλ. επίσης Laubscher, *Reliefschmuck*, σ. 10 σημ. 69. Πρόσφατες, δυστυχώς ατελείς, έρευνες στο ίδιο σημείο με την ευκαιρία της εγκατάστασης αγωγού φυσικού αερίου, αποκάλυψαν κατώφλι(;) μεταξύ του Τόξου και του Vestibulum, καθώς και το δάπεδο του τελευταίου στην ίδια πρακτικά στάθμη, περίπου 70 εκ. από την ασφαλτο, με τη στάθμη του Τόξου. Αντίστοιχη τομή στο νότιο χράσπεδο του οδοστρώματος της Εγνατία έδειξε ότι ο προθάλαμος εκτεινόταν σχεδόν σ' όλο το πλάτος της σημερινής οδού.

22. O Velenis, *Probleme*, σ. 261, υπολογίζει τη διαφορά σε 4-5 μ. O Dyggve, *La region palatiale*, σ. 355, καθορίζει το βάθος της (αρχής;) της κλίμακας που οδηγούσε από τη στάθμη του ανα-

Σχ. 3 Χάρτης των αρχαιολογικών ευρημάτων της περιοχής του ανακτόρου με τη Ροτόντα, το Τόξο και τη μνημειακή αίθουσα με το περιστύλιο.

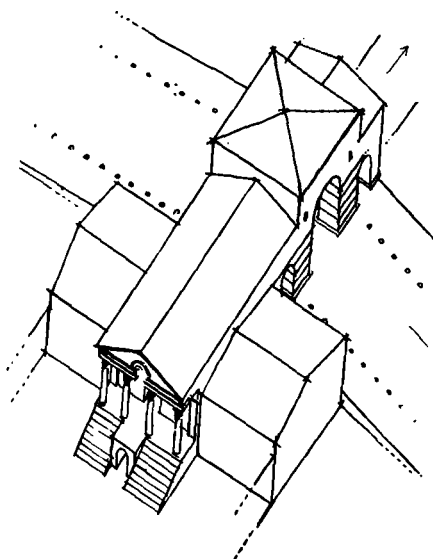
αυτήν του Τόξου, και η πρόσοψη της αίθουσας ήταν προφανώς στραμμένη προς το ανάκτορο, κατασκευάστηκε, για να γεφυρωθεί η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα δυο συγκροτήματα, στη νότια όψη της αίθουσας αυτής μνημειακή κλίμακα μέσω της οποίας κατέβαινε κανείς στη στάθμη του ανακτόρου. Στη μοναδική φωτογραφία της έρευνας²³ διακρίνονται τουλάχιστον δέκα πλατιές βαθμίδες, πλάτους περίπου 50 εκ. ή ενάμισι ποδιού. Με τα ισχνά αυτά δεδομένα μπορεί να αναπαρασταθεί το κεντρικό τμήμα της νότιας πρόσοψης της αίθουσας με πρότυπο το τριβουνάλιο στο περιστύλιο του Σπαλάτου: Ένα μνημειακό τρίβηλο άνοιγμα με κίονες και κορινθιακά κιονόκρανα και εμπρός μια κλίμακα με δυο σκέλη στα ακραία ανοίγματα του τριβήλου και εξώστη στο μεσαίο (Εικ. 1). Το σύνολο βρισκόταν πιθανώς κάτω από *fastigium* και έβλεπε σε περίστυλη αυλή²⁴. Ένδειξη για τη διαμόρφωση μνημειώδους προσόψεως στο κέντρο της νότιας όψης της αίθουσας αποτελεί και το εύρημα ενός μεγάλου κορινθιακού κιονοκράνου, ύψους 0,96 και κάτω διαμ. 0,73 μ., στο χώρο μπροστά στο *vestibulum*²⁵ (Σχ. 3). Ακολουθώντας την αναλογία με το Σπαλάτο μπορούμε να φανταστούμε νότια της μνημειακής πρόσοψης της αίθουσας μια περίστυλη αυλή πλάτους όσο το μήκος της αίθουσας, 43 μ. και μήκους περίπου 62 μ.,

κτόρου στο *vestibulum* στα 5 μ., προφανώς από τη στάθμη της Εγνατία, που οριζόταν από τη γραμμή του τροχιοδρόμου (tram) το 1939, όταν γίνονταν οι έρευνες. Η αρχική στάθμη έδρασης του Τόξου, σύμφωνα με την έρευνα του Hebrard, BCH 44 (1920) 14, εικ. 6, είναι περίπου 70 εκ. χαμηλότερα από τη σημερινή και περίπου 1,70 μ. από τη στάθμη της εποχής των ερευνών. Η σημερινή στάθμη για το εσωτερικό του Τόξου διαμορφώθηκε στις εργασίες ανάδειξης που έγιναν με την ευκαιρία του 9ου Βυζαντ. Συνεδρίου, το 1953.

23. Dyggve, *Compte rendu*, σ. 152, εικ. 4.

24. Πρβλ. σημερινή κατάσταση και αναπαράσταση στο, J. Marasovic - T. Marasovic, *Der Palast des Diokletian*, Βιέννη - Μόναχο 1969, εικ. 47 και σχ. 32.

25. Για το κιονόκρανο βλ. AΔ 28 (1973/74) Β', σ. 654, πιν. 476α.

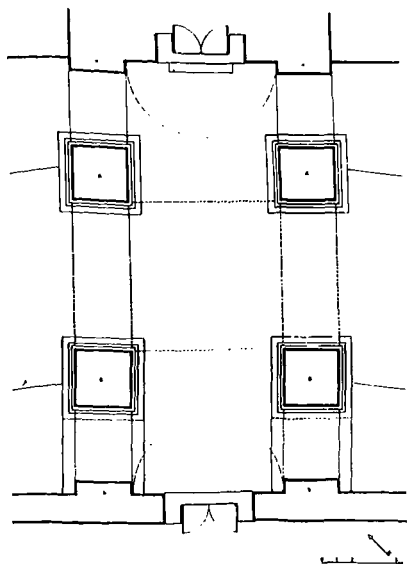
Σχ. 4 Αναπαράσταση της τελικής μορφής του Τόξου και της αίθουσας.

ώστε ο τοίχος πάχ. 1,2 μ. που αποκαλύφθηκε στη νότια οικοδομική γραμμή της οδού Ιω. Μιχαήλ, ορατός σήμερα μέσα στο πλάτος της οδού Δημ. Γούναρη, αποτελούσε το νότιο όριο του περιστυλίου. Η χρονολόγηση της αίθουσας και η σχέση της με τις φάσεις της διαμόρφωσης του Τόξου δεν είναι εξακριβωμένα²⁶. Αλλά, τόσο οι μικροί πεσσοί, των οποίων τα τόξα κατέστρεφαν το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πρόσοψης, όσο και η αίθουσα με το μέγεθος και τον όγκο της που εντεινόταν από την υψομετρική υπεροχή της σε σχέση με το χώρο νοτίως της Λεωφόρου, ουσιαστικά υπέτασσαν και ακύρωναν την προπαγανδιστική λειτουργία των αναγλύφων του Τόξου-προπύλου. Η προσθήκη επομένως, του νότιου ζεύγους πεσσών και της μνημειώδους αίθουσας (vestibulum) δεν μπορεί να έγινε στη διάρκεια της ζωής του Γαλερίου, αλλά αργότερα²⁷. η αίθουσα αυτή, σύμφωνα με τις ενδείξεις που συνέλεξαν οι συνεργάτες του Dyggve, έζησε τουλάχιστον ως τον 6ο αιώνα²⁸. Σύμφωνα με τη νέα διαμόρφωση, με τη διέλευση της Μέσης κάτω απ' το Τόξο η παλιά χάραξη ακυρώθηκε διότι ήταν πλέον άχρηστη και διότι στη θέση της τοποθετήθηκαν η μεγάλη αίθουσα και η μνημειακή κλίμακα.

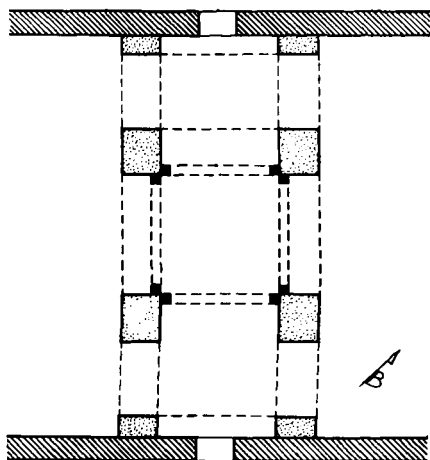
26. Ο Βελήνης, *Probleme*, σ. 252, πιστεύει ότι, τόσο το νότιο ζεύγος των μικρών πεσσών όσο και η αίθουσα που συνδέεται μ' αυτό είναι σύγχρονα με τους τέσσερις μεγάλους μαρμαρεπένδυτους πεσσούς, ανήκουν δηλαδή στη γαλεριανή φάση.

27. Σύμφωνα με την Π. Ατζακά, που ετοιμάζει τη δημοσίευση των ψηφιδωτών δαπέδων της όψιμης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη, το ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας (*Vestibulum*) παρουσιάζει χαρακτηριστικά οψιμότερα από την εποχή του Γαλερίου.

28. Dyggve, *Compte rendu*, σ. 153.

Σχ. 5 Αναπαράσταση της κάτοψης του Γαλεριανού τόξου (G. Velenis, AA 1979).

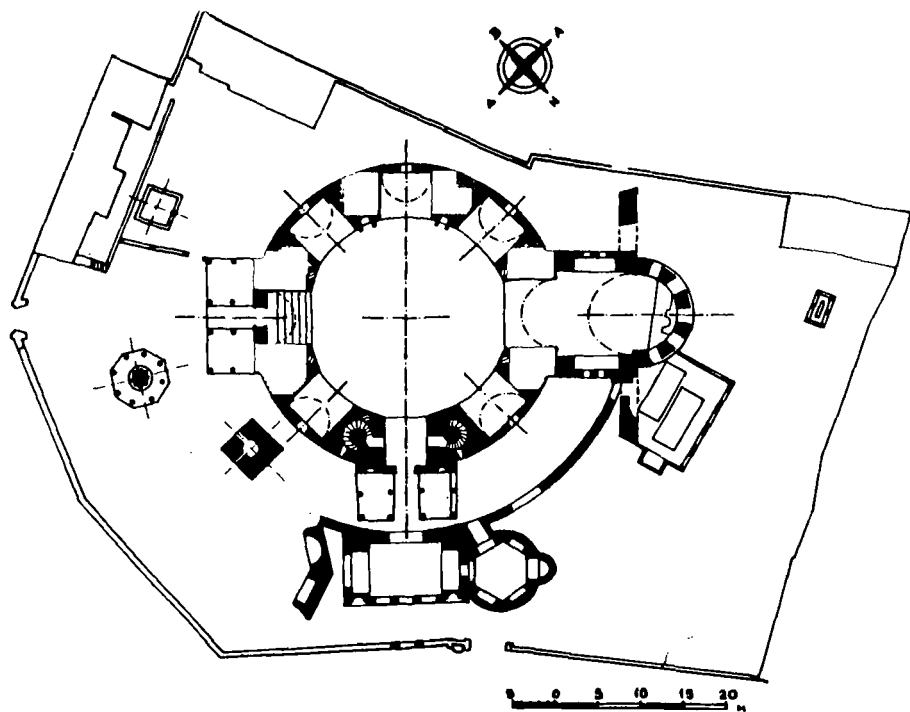

Σχ. 6. Σχηματική απόδοση της κάτοψης της Χρυσής Πύλης κατά τον Προκόπιο (σχεδ. του συγγραφέα).

Σε μια σύγχρονη, ή λίγο μεταγενέστερη επέμβαση, προστίθεται στη βόρεια πλευρά του Τόξου ένα ακόμη ζεύγος μικρών πεσσών· στην τελική αυτή μορφή το Τόξο απαρτίζεται από τρία ανοίγματα, ένα μεγαλύτερο μεσαίο και δυο πλαϊνά μικρότερα, εγχάρσια προς την κατεύθυνση της Λεωφόρου. Το τμήμα της Λεωφόρου που εξετράπη για να διέλθει κάτω απ' το Τόξο πλαισιώνεται με στοές στις δυο πλευρές της, εκατέρωθεν των μικρότερων τόξων (Σχ. 4)²⁹. Στο άνοιγμα μεταξύ των βόρειων μικρών πεσσών προς το τέμενος τοποθετείται κατώφλι εισόδου με άνοιγμα προς Ν. Στην ίδια επέμβαση μπορεί πιθανώς ν' αποδοθεί η σταϊκή μνημειακή σύνδεση του Τόξου με τη Ροτόντα, που πρότεινε ο Dyggve³⁰ μετά τις έρευνες του 1939. Η πρόταση όμως του Dyggve, που προέβλεπε μια μνημειώδη πομπική οδό πλάτους περίπου 18 μ. πλαισιωμένη από στοές, δεν συμφωνεί με τα ευρήματα στη βόρεια πλευρά του Τόξου: Το κατώφλι του σωζόμενου θυραίου ανοίγματος ανάμεσα στους βόρειους μικρούς πεσσούς,

29. Βλ. Velenis, Probleme, σ. 252 κ.ε. Η Λεωφόρος (via regia) στο υπόλοιπο του μήκους της μέσα στην πόλη δεν είχε στοές, όπως δεν είχαν και οι άλλοι κύριοι δρόμοι της πόλης. Πρβλ. Spieser, Thessalonique, σ. 101, σημ. 128.

30. Σχεδιαστικά, στις κατά καιρούς δημοσιεύσεις του. Βλ. σχετ., Recherches, σ. 408, εικ. 5, La région palatiale, σ. 365, εικ. 15. Η αιτιολόγηση της αναπαράστασης στα, Bericht, σ. 68, όπου ο Dyggve αντιλαμβάνεται τους δυο σύγχρονους παράλληλους δρόμους που οδηγούσαν από το Τόξο στη Ροτόντα (Αγ. Γεωργίου και Αποστ. Παύλου), ως υπολείμματα των στοών της πομπικής οδού.

Σχ. 7. Ροτόντα. Κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης.

πλάτους εξωτερικού 5,35 και εσωτερικού ανοίγματος 3,50 μ., δύσκολα μπορεί να συνδυαστεί με την αναπαράσταση του Duggve. Πιο πειστική είναι η αναπαράσταση του Βελένη, ο οποίος σχεδίασε τη στοά με μικρότερο πλάτος και την απέδωσε στη χριστιανική περίοδο³¹. Αλλά ο νότιος προθάλαμος του περιστώου της χριστιανικής Ροτόντας που υποδεχόταν την απόληξη της στοάς σχηματίζει, ακριβώς στον άξονα του Τόξου, πρόσοψη τριβήλου με κίονες μεταξονίου μόλις 2,70 μ. και το ίδιο μεταξόνιο δίνουν οι σωζόμενες κάτω από τον τουρκικό αυλόγυρο βάσεις της αρχής της «στοάς»³². επειδή το πλάτος αυτό δεν αντιστοιχεί ούτε στο άνοιγμα του κατωφλιού στη βόρεια πλευρά του Τόξου, η διαμόρφωση μπορεί να συνδέεται με μια ακόμη μεταγενέστερη μορφή της πρόσβασης. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά η πρόσβαση από το Τόξο προς τη Ροτόντα έμοιαζε μάλλον με περιορισμένου πλάτους «διαβατικό», πιθανώς κλειστής μορφής, για το οποίο τα πλησιέστερα παράλληλα βρίσκουμε στα διαβατικά που κατά το κείμενο της Βασιλείου Τάξεως, οδηγούσαν από τη Χαλκή Πύλη του ανακτόρου της Κωνσταντινούπολης προς την Αγία Σοφία, ή τα ανάλογά τους στο

31. Velenis, Probleme, σ. 260, εικ. 15.

32. Σχ. 6, στο: Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984.

ανακτορικό συγκρότημα του Aachen³³.

Αλλά γενικότερα υπόκειται εδώ μια αναλογία της πρωτοβυζαντινής «Καμάρας» (Σχ. 5) με τη Χαλκή Πύλη της Κωνσταντινούπολης, αναλογία που ενισχύεται από τη σύγκριση της περιγραφής του Προκοπίου³⁴, με την τελική μορφή του Τόξου³⁵. Παραθέτω μετάφραση του σχετικού χωρίου: «Τέσσερις ὀρθιοι, (οὐρανομήκεις με τη μεγάλη διάσταση προς τα επάνω), χτιστοὶ πεσσοὶ σχηματίζουν μεταξύ τους τετράγωνο. Είναι κατά τα άλλα ἴσοι μεταξύ τους, ἀλλὰ ἡ νότια καὶ ἡ βόρεια πλευρά τους εἶναι κατὰ στενότερες τῶν ἄλλων. Στις δυο πλευρές τῶν γωνιῶν καθενὸς πεσσοῦ προβάλλει ἀπὸ ἑνὸς συμφυῆς στύλος (ἀνάστασις τις) ἀπὸ καλοδουλεμένες πέτρες, που συνοδεύει τὸν πεσσὸ ἀπὸ τὸ ἔδαφος ὡς πολὺ ψηλά. Οἱ στύλοι αὐτοὶ εἶναι τετράπλευροι καὶ συμφυεῖς με τοὺς πεσσούς κατὰ τὴν ἑκαστὴν πλευρά τους, δὲν διασπούν τὴν αἰσθητικὴ τοῦ εσωτερικοῦ χώρου ἀλλὰ τὴν ἐμπλουτίζουν με τὴν ἀρμονία τῆς παρεμφερούς μορφῆς. Πάνω ἀπ' τοὺς πεσσούς κρέμονται οκτὼ τόξα (ἀψίδες), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τέσσερα ἀνακρατοῦν τὸν ἡμισφαιρικό τρούλλο τῆς οροφῆς τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἐνῶ ἀπ' τὰ ὑπόλοιπα τὰ δυο νότια καὶ τὰ δυο βόρεια ἀκουμποῦν στους ἀντίστοιχους γειτονικοὺς τοίχους καὶ στεγάζονται με κρεμαστοὺς θόλους» (Σχ. 6). Σύμφωνα με ὅλα τὰ παραπάνω, τὸ Γαλεριανὸ Τόξο ἀπὸ πρότυπο τοῦ τεμένους μετατρέπεται στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ σὲ κόμβο ἐλεγχόμενης ἐπικοινωνίας καὶ πρότυπο τοῦ νοτίως ἐκτεινόμενου ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος³⁶: Ἡ ἀναλογία τῶν δυο μνημείων θέτει ἕνα *terminus ad quem* ἢ *post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς τελικῆς μορφῆς τῆς «Καμάρας». Ἡ Χαλκή τῆς Κωνσταντινούπολης χτίστηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀλλὰ ἀνοικοδομήθηκε μετὰ τὸ 536 ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό³⁷. Ἡ ἴδια ἀναλογία μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸ «Vestibulum», τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὶς «Σχολές» τῆς Κωνσταντινούπολης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ αἶθουσα με τὴ μνημειακὴ κλίμακα, καθὼς καὶ τὰ ζεύγη τῶν μικρῶν πεσσῶν δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερη, ἢ μάλλον διαδοχικὲς μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις, που σκοπὸ εἶχαν νὰ συνδέσουν

33. Πρβλ. C. Mango, *The Brazen House. A study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Κοπεγχάγη 1959, σ. 87 κ.ε.

34. *Περὶ κτισμάτων*, ἐκδ. Haury III, Lipsiae 1913, ed. ster. G. Wirth (1964), τ. I, σ. 10, 8 κ.ε.

35. Ὡστόσο ο R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 41986, σ. 240, σχ. 194A, ἀλλὰ καὶ ο Mango, ὁ.π., ἀναπαριστοῦν διαφορετικὰ τὴ Χαλκή, κυρίως διότι δὲν παίρνουν ὑπόψην τοὺς ὅτι, ὅπως καὶ ἡ Καμάρα, ἐστὶ καὶ ἡ Χαλκή ἔπνευε τὸν ἔμβολο τοῦ Ἁγίου Φρέατος, τὴν πλατεῖαν ὁδὸν (Σωκρ., *Εκκλ.* ιστ., 717), δηλ. τὸ δρόμο που διερχόταν ἀνάμεσα στὴν πρόσοψη τοῦ Παλατίου καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας (βλ. σχετ., Α. Πασαδαῖος, *Ὁ πατριαρχικὸς οἶκος τοῦ Οικουμενικοῦ θρόνου*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 35 κ.ε.).

36. Ἐνδείξεις γιὰ τὴ λειτουργία αὐτὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Τόξου παρέχουν κατὰ τὴ γνώμη μου (χρὴ τὸρμων καὶ ἐγχοπές στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς 2ης βαθμίδας τοῦ βάθρου τῶν μεγάλων πεσσῶν, στὸ ὕψος τοῦ πεζοδρομίου, τὰ ὁποῖα πιθανῶς σχετίζονται με κιγκλίδες.

37. Krautheimer, *Architecture*, 253 κ.ε. Πρβλ. ἐπίσης, A. Vogt, *Le Livre des Ceremonies I*, *Commentaire*, (1935), σ. 56 κ.ε.

για τις ανάγκες της αυλής το ανάκτορο με το τέμενος της Ροτόντας, επιτρέποντας ταυτοχρόνως την κυκλοφορία του λαού στη Μέση.

Η διάρκεια της ζωής και η τύχη του ανακτορικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης είναι ακόμη εν πολλοίς ανεξακρίβωτη. Η άποψη ότι το ανάκτορο κτίστηκε και χρησιμοποιήθηκε κυρίως από το Γαλέριο και εγκαταλήφθηκε μετά τον Θεοδόσιο, άρχισε ήδη να διαφεύδεται από την αρχαιολογική έρευνα. Άλλωστε, οι αρχαιολογικές ενδείξεις οδηγούν κατά τη γνώμη μου, στο ότι το ανάκτορο χρησιμοποιήθηκε σ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ήδη παρουσιάστηκαν ενδείξεις για επεμβάσεις στο ανάκτορο στην εποχή του Λικινίου, ιδιαίτερα από τον Κωνσταντίνο, γύρω στα 320³⁸. Στις πρόσφατες έρευνες με την ευκαιρία της συντήρησης των ερειπίων του ανακτόρου διαπιστώθηκαν επισκευές που χρονολογούνται ασφαλώς στο 2ο μισό του 5ου αιώνα³⁹. Άλλωστε, οι αρχαιολογικές ενδείξεις που παρέχουν τα ίδια τα ερείπια οδηγούν, κατά τη γνώμη μου, στο συμπέρασμα ότι το ανάκτορο χρησιμοποιήθηκε σ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Σε περιήγηση του αρχαιολογικού χώρου παρατηρεί κανείς με πρώτη ματιά προσθήκες και διασκευές στο ανάκτορο, αρκετές ώστε να πείσουν για τη μακρά ζωή του. Επίσης, διαπιστώνει κανείς σχέσεις διαδοχής ανάμεσα στα διάφορα κτίρια που αποτελούν το ανακτορικό σύμπλεγμα: Το Οκτάγωνο φαίνεται ότι προηγήθηκε στο χώρο από τα κτίρια που το περιβάλλουν: Η νότια στοά του βορείως του Οκταγώνου μεγάλου περιστυλίου κτίστηκε εκ των υστέρων δίπλα στο Οκτάγωνο. Η επιμήκης αφιδωτή αίθουσα, στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος (Βασιλική), προηγήθηκε επίσης από την ανατολική πτέρυγα του ίδιου περιστυλίου⁴⁰ και το ίδιο φαίνεται να ισχύει για το υπόλοιπο περιστύλιο. Τέλος, το βόρειο και νότιο τμήμα του αφιδωτού κτιρίου της οδού Δημ. Γούναρη φαίνεται ότι αποτελούνται από δυο μη σύγχρονες οικοδομικές φάσεις⁴¹.

Η άποψη για την περιορισμένη διάρκεια ζωής του ανακτόρου είναι ωστόσο και ιστορικά ανακριβής: Σ' όλο τον 4ο και το πρώτο μισό του 5ου αιώνα τη Θεσσαλονίκη επισκέφθηκαν πολλοί αυτοκράτορες που έμεναν προφανώς στο ανάκτορο. Από τις ιστορικές πηγές γνωρίζουμε ότι έμεναν στη Θεσσαλονίκη, επομένως στο ανάκτορο, ο Κωνσταντίνος, ο Βαλεντινιανός Β', ο Θεοδόσιος, η κόρη του Γάλλα Πλακιδία με το γιο της Βαλεντινιανό Γ', ο Θεοδόσιος Β', ξανά ο Βαλεντινιανός με τη σύζυγό του, κόρη του Θεοδοσίου Β', για να μείνουμε στον 5ο αιώνα. Οι αναφορές για κατοπινές αυτοκρατορικές επισκέψεις στη Θεσσαλο-

38. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό Τόξο του Γαλερίου*, Αθήνα 1995, σ. 97 κ.ε.

39. Βλ., Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου - Α. Καϊάφα, *Το ανασκαφικό έργο στο γαλεριανό συγκρότημα, Δέκα χρόνια Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, Περιλήψεις, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 98. Πρόκειται, όπως ανακοίνωσαν οι ανασκαφείς, για νομίσματα του Μαρκιανού και του Λέοντα Α' που βρέθηκαν μεταξύ δυο φάσεων δαπέδων του περιστυλίου.

40. Τα παραπάνω είναι προσωπικές παρατηρήσεις.

41. Η διαφορά φάσης είναι ευδιάκριτη στον αρμό σύνδεσης των δυο τμημάτων· αποτυπώθηκε επίσης σε σχέδιο, στο: Μουτσόπουλος, *Contribution*, σχ. 44.

νίκη μειώνονται, αλλά δεν εκλείπουν. Γνωρίζουμε ότι την πόλη επισκέφθηκαν ο Κώνστας Β', ο Ιουστινιανός Β' και ακόμη ότι έμεινε εδώ για περίπου ενάμιση χρόνο, ως τη σύλληψη και την εκτέλεσή του ο έκπτωτος Αρτέμιος-Αναστάσιος⁴². Αν και οι πηγές δεν συνδέουν ρητά τις διαμονές αυτές με χρήση του ανακτόρου, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι το ανάκτορο και η συνδεδεμένη με αυτό Ροτόντα είχαν χρησιμοποιηθεί στις κατά καιρούς αυτοκρατορικές επισκέψεις στη Θεσσαλονίκη σ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Επειδή η συστηματική αρχαιολογική έρευνα της Ροτόντας δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, δεν μπορούμε να συναγάγουμε ακριβείς πληροφορίες για την αρχιτεκτονική ιστορία του μνημείου από τον 4ο ως τα τέλη του 19ου αιώνα⁴³. Οι κυριότερες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις που συνοδεύουν την μετάβαση από την παγανιστική στη χριστιανική λειτουργία, όπως επισημάνθηκαν από τους Hébrard και Dyggve είναι: α) η προσθήκη ημικυκλικής αφίδας και καμάρας Αγίου Βήματος στην ανατολική πλευρά β) η προσθήκη ενός εξωτερικού δακτυλίου-περιδρόμου γύρω απ' τον κυκλικό πυρήνα, προσθήκη που καθαιρέθηκε στα μετά το 1430 χρόνια⁴⁴ και γ) η διακόσμηση με ψηφιδωτό του θόλου και των μεγάλων κογχών του ρωμαϊκού πυρήνα (Σχ. 7). Η αρχική πεποίθηση ότι όλες οι χριστιανικές επεμβάσεις ήσαν σύγχρονες, κλονίστηκε από τις πρόσφατες έρευνες, που έγιναν μετά τους σεισμούς του 1978. Μένει όμως ν' αποκατασταθεί συστηματικά και τεκμηριωμένα η αρχιτεκτονική ιστορία του μνημείου⁴⁵.

Επισημαίνω εδώ μερικά προβλήματα που σχετίζονται με τη χρονολόγηση της μετατροπής και τη χριστιανική λειτουργία της Ροτόντας: Η βαθειά ημικυλινδρική αφίδα του Ιερού στο ναό που προέκυψε διακόπτει τον περιμετρικό δακτύλιο και φθάνει στον πυρήνα, προβάλλοντας ταυτόχρονα έντονα προς τα έξω. Η διαμόρφωση αυτή θεωρήθηκε μεταγενέστερη από τη μετατροπή του κτιρίου⁴⁶.

42. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους Β'*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 116 και 122. Επίσης, Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Τα «μονόξυλα» οι Σλαύοι και οι Βούλγαροι στο κίνημα του Αρτεμίου-Αναστασίου Β' (719), (υπό εκτύπωση).

43. Συνόψιση των γνώσεών μας για τη Ροτόντα και το ανάκτορο ως τη δεκαετία του '70 στο, Ν. Moutsopoulos, *Contribution à l'étude du plan de la ville de Thessalonique à l'époque romaine*, *Atti del XVI Congresso di storia di Architettura*, Αθήνα (1969) 1971, σ. 193 κ.ε.

44. J. M. Spieser, *Thessalonique*, σ. 132, σημ. 25 και Κ. Θεοχαρίδου, Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες, ΔΧΑΕ (Δ') ΙΣτ' (1991-92) 75. Αλλά ο Ν. Μουτσόπουλος, Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Πρακτ. 10ου Διεθ. Συν. Χριστ. Αρχαιολογίας, Β' Θεσσαλονίκη* (1980), 1984, σ. 366 και 369, υποστηρίζει ότι ο περιδρόμος καταστράφηκε γύρω στον 9ο αιώνα. Ίσως όμως πρέπει να δεχτούμε ότι επανασυστήθηκε μετά την καταστροφή του στα μεσοβυζαντινά χρόνια· πρβλ. Θεοχαρίδου, ό.π., σ. 67.

45. Οι νεότερες δημοσιεύσεις, του Μουτσόπουλου, Η παλαιοχριστιανική φάση, σ. 355-375, και της Θεοχαρίδου, ό.π., σ. 57 κ.ε., με κανένα τρόπο δεν εξαντλούν τα προβλήματα του κτιρίου, ούτε αναπληρώνουν την έλλειψη της συστηματικής ανασκαφικής έρευνας στο εσωτερικό του.

46. Ο Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 365 υποστηρίζει ορθά ότι όλη η διαμόρφωση της σημερινής αφίδας δεν είναι αρχική, δηλ. σύγχρονη της ψηφιδωτής διακόσμησης.

εξάλλου τυπολογικά χαρακτηρίζει κτίρια του 6ου αιώνα, με κοινότερο παράδειγμα τον Αγιο Βιτάλιο της Ραβέννας. Ο περιμετρικός επίσης δακτύλιος παραπέμπει στον αρχιτεκτονικό τύπο του περιχέντρου με περιμετρικό κλίτος μάλλον, δηλαδή τον Ιουστινιάνειο τύπο των Αγ. Σεργίου και Βάχχου⁴⁷ παρά τον αρχαιότερο του ναού με διπλό κέλυφος (double shell)· και οι δυο τύποι ωστόσο έχουν σχετιστεί με ανακτορικούς ή επισκοπικούς ναούς⁴⁸. ενισχύεται έτσι η πρόταση του Dyggve ότι η Ροτόντα αποτέλεσε ανακτορική εκκλησία⁴⁹. Άλλωστε, η απουσία νάρθηκα και αιθρίου, που σχετίζονται ακριβώς με την εξυπηρέτηση της κοινότητας των πιστών, επιβεβαιώνει από λειτουργικής πλευράς την υπόθεση του Dyggve. Την ίδια υπόθεση υποστηρίζει επίσης ο ευρύχωρος προθάλαμος στη νότια πλευρά του ναού που εξυπηρετούσε προφανώς τη σύνδεση με την Καμάρα και το ανάκτορο, καθώς και το μικρό κυκλικό κτίσμα στην ανατολική πλευρά του προθαλάμου, που πιθανώς εντασσόταν στο αυτοκρατορικό τυπικό (μιτατώριο;) ⁵⁰. Διατυπώθηκε επίσης από τον ίδιο η υπόθεση ότι το χριστιανικό κτίριο σχετιζόταν και με την προσκύνηση λειψάνων μαρτύρων⁵¹. Σχετική με την παραπάνω είναι η υπόθεση ότι η Ροτόντα ήταν γνήσιο μαρτύριο⁵². Αλλά η μεν κατάθεση του εγκαινίου που βρέθηκε στις έρευνες του 1953⁵³ αποβαίνει τυπικό χαρακτηριστικό των ναών μετά τον 6ο αιώνα, ενώ οι υπόλοιπες έξω του κτιρίου κατασκευές, από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε, δεν δείχνουν προσκυνηματική διευθέτηση, δηλαδή οργανωμένη πρόσβαση και ίχνη έντονης χρήσης. Αντίθετα ο περίβολος της Ροτόντας περιέχει πολλές ταφές από τα μεσοβυζαντινά ως τα ύστερα βυζαντινά χρόνια⁵⁴ και ολόκληρο το δεξιό του νότιου προθαλάμου πρόσκτισμα χρησιμοποιήθηκε, σε δεύτερη φάση, ως νεκρικό πα-

47. R. Krautheimer, *Early Christian and byzantine Architecture*, ⁴1986, σ. 228 κ.ε.

48. Ό.π. Επίσης, E. Kleinbauer, *The Double-shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus*, *DOP* 41 (1987) 277-293. Βλ. επίσης, T. F. Mathews, *Architecture and Liturgy in the Earliest Palace Churches of Constantinople*, *Art and Architecture in Byzantium and Armenia*, Variorum 1995, σ. 1-17.

49. Σε όλες τις σχετικές με το θέμα εργασίες του και τελευταία, *La région palatiale*, σ. 356.

50. Ανάλογο οικοδόμημα ή οικοδομήματα (κουβούκλιον) υπήρχαν κατά τον Πορφυρογέννητο (*Περί Βασιλείου Τάξεως*), δίπλα στην είσοδο του ανακτορικού ναού του Αγίου Στεφάνου στο Μέγα Παλάτιον. Βλ. σχετ. A. Vogt, *Le livre des Ceremonies*, I (1935) σ. 4, 21-24.

51. *Recherches*, σ. 410. Ο Dyggve υποθέτει την εγκατάσταση λειψάνων στις μεγάλες κόγχες του περιβόλου του άξονα Α-Δ του ναού και τα σχετίζει με την κατάθεση του εγκαινίου, καθώς και με τις μορφές της ζωφόρου των μαρτύρων στο εσωτερικό του ναού. Βλ. επίσης Kleinbauer, *Iconography*, σ. 55 κ.ε.

52. Ν. Μουτσόπουλος, *Η παλαιοχριστιανική φάση*, σ. 362.

53. E. Dyggve, *La région palatiale*, σ. 357, εικ. 4 και 7. Αν και δεν προσδιορίζεται, η κατάθεση αφορά στη μεσοβυζαντινή μάλλον παρά την παλαιοχριστιανική φάση του Βήματος.

54. Σχ. βλ. πρόσφατη ανακοίνωση του Ι. Κανονίδη, *Οι ταφές εντός των τειχών της Θεσσαλονίκης στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (10ος-14ος αι.)*, στο *10ο Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη»* (1995).

ρεκκλήσιο⁵⁵. Εν πάσει περιπτώσει η λειτουργία ενός ανακτορικού, ουσιαστικά ιδιωτικού, ναού δεν συμβιβάζεται με τον προσκυνηματικό χαρακτήρα ενός μαρτυρίου. Όσον αφορά επίσης τη θεωρία του μαρτυρίου, αυτή προσκόπτει εκτός των παραπάνω στο ότι ο προσκυνηματικός χαρακτήρας των μαρτυριακών ναών δεν χάνεται με το χρόνο, αλλά τους συνοδεύει σ' όλη τους τη διάρκεια· στην περίπτωση όμως της Ροτόντας, οι άφθονες σχετικά πληροφορίες γι' αυτήν από τον 11ο αιώνα και εξής δεν κάνουν, όπως θα δούμε, καμμία νύξη για μαρτύριο.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του θόλου της Ροτόντας, εκτός από την τεράστια σημασία του στην ιστορία της τέχνης, ως ένα από τα σπουδαιότερα έργα της παλαιοχριστιανικής ζωγραφικής, έχει ιδιαίτερη αξία διότι αποτελεί τη σημαντικότερη χριστιανική επέμβαση στο κτίριο. Ο διάκοσμος χρονολογείται, με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια, είτε στο τέλος του 4ου αιώνα, ή στο 2ο τέταρτο του 5ου, ή ακόμη στον 6ο αιώνα⁵⁶. Παρά το ότι η χρονολόγηση κοντά στο 400 προτάθηκε με επιμονή από τους ερευνητές του μνημείου, Dyggve και Torp⁵⁷, επικρατέστερη θεωρείται σήμερα η χρονολόγηση κοντά στα μέσα του 5ου αι.⁵⁸ Η προσπάθεια του Torp να στηρίξει την πρώιμη χρονολόγηση (η αρχική πρόταση του Dyggve έγινε χωρίς επιχειρηματολογία) βασίστηκε σε παρατηρήσεις πάνω στο στυλ κάποιων μορφών αγίων, που έχουν όμως ισχύ για μερικές μόνο από τις μορφές⁵⁹. Η δεύτερη παρατήρησή του⁶⁰ για το σύγχρονο της κατασκευής των ψηφιδωτών με το ανώτερο τμήμα του θόλου δεν αποτελεί χρονολογικό τεκμήριο, απλά βεβαιώνει ότι όταν το κτίριο προσέλαβε τη νέα του χρήση βρισκόταν σε ημιτελή ή ερειπιώδη κατάσταση⁶¹.

Ο J.-M. Spieser προσπάθησε να χρονολογήσει τα ψηφιδωτά στις αρχές του 6ου αιώνα, ορμώμενος από τις συγκρίσεις των διακοσμητικών θεμάτων στα ψη-

55. Ν. Μουτσόπουλος, *Η παλαιοχριστιανική φάση*, σ. 369.

56. Βλ. παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας στο Spieser, *Thessalonique*, σ. 127 κ.ε. και Kitzinger, *Byzantine Art*, σ. 82 κ.ε.

57. Ο Torp παρουσίασε τις απόψεις του στο 9ο Διεθνές Βυζαντ. Συνέδριο, και στο, *Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki*, Oslo 1963. Η μελέτη των ψηφιδωτών είχε ανατεθεί κυρίως στον H.-P. L'Orange, ο οποίος, πέρα από μια γενική παρουσίασή τους στα πρακτικά των: *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* 17 (1970) δεν ασχολήθηκε μαζί τους. Βλ. επίσης Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 1993, σ. 46 κ.ε.

58. E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making*, Λονδίνο 1977, σ. 50. Επίσης E. Kleinbauer, *The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki*, *Viator* 3 (1972) 68 κ.ε.

59. E. Kleinbauer, *ό.π.*, σ. 78 κ.ε.

60. Torp, *Mosaikkene*, σ. 17 κ.ε.

61. Torp, *Mosaikkene*, σ. 1-12. Ο ίδιος, *The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church, The Norwegian Institute at Athens: The First five Lectures*, Αθήνα 1991, σ. 13 κ.ε., υποστηρίζει ότι ο θόλος είχε μείνει ημιτελής. Αυτό δεν συμβιβάζεται όμως με το γεγονός ότι το ρωμαιοκатоικό κτίριο είχε πλήρη εσωτερικό διάκοσμο, ορθομαρμαρώσεις και διακοσμητικές κόγχες. Βλ. σχετ., Α. Mentzos, *The Date of the Mosaic Decoration and Function of the Thessaloniki Rotunda* (υπό δημοσίευση).

φιδωτά της δυτικής και νότιας κόγχης με αυτά των φωτιστικών θυρίδων στη βάση του θόλου⁶². Οι συγκρίσεις αφορούν συγγενή ή παρόμοια θέματα σε ανάγλυφα, υφάσματα, μετάλλινα και ελεφαντοστά και ψηφιδωτά δαπέδου, που χρονολογούνται γενικά στα τέλη του 5ου ή στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα⁶³. Αλλά οι συγκρίσεις με διαφορετικά είδη τέχνης δεν είναι ασφαλείς, όταν μάλιστα η διάκριση που επιζητούμε αφορά χρονικό διάστημα της τάξης μισού αιώνα. Ειδικά οι συγκρίσεις με τα διακοσμητικά ανάγλυφα του Αγ. Πολυεύκτου, του μοναδικού ακριβώς χρονολογημένου συγκριτικού παραδείγματος, που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιχειρηματολογία του Spieser, δεν βοηθούν· ο διάκοσμος αυτός παρουσιάζει πρωτοτυπία για την εποχή του και τα μοτίβα του επιβιώνουν ως τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σχετικά, τέλος, με τις συγκρίσεις με ψηφιδωτά δαπέδου θα παρατηρηθεί ότι το πλαίσιο των χρονολογήσεων στα παραδείγματα των συγκρίσεων είναι πολύ ευρύ και πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη η χρονική υστέρηση που παρατηρείται στα μοτίβα των ψηφιδωτών δαπέδου σε σχέση με τα εντοίχια ψηφιδωτά. Βαρύνουσα παραμένει επομένως, τουλάχιστον για το διάκοσμο του θόλου, η γνώμη των Kitzinger και Kleinbauer που στηρίζεται σε θεματολογικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις, σε στυλιστικές συγκρίσεις των μορφών και στη σχέση του διακόσμου ως προτύπου με άλλα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης μετά τα μέσα του 5ου αιώνα, όπως της Αχειροποιήτου και της Μ. Λατόμου⁶⁴.

Δεν έχουν διευκρινιστεί οι λόγοι που οδήγησαν στη μετατροπή του κτιρίου και το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε αυτή η μετατροπή. Αν δηλαδή το κτίριο προοριζόταν εξαρχής να καλύψει τακτικές λατρευτικές ανάγκες η μετατροπή του θα έπρεπε να συμπίπτει με μια σχετικά παρατεταμένη περίοδο παραμονής κάποιου αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη. Αλλά η υπόθεση ότι η Ροτόντα μετατράπηκε για να χρησιμοποιηθεί ως τυπικός ναός προσκόπτει σε διάφορα εμπόδια: Εκτός από τις ελλείψεις σε λειτουργικούς χώρους που επισημάνθηκαν προηγουμένως, όλες οι ενδείξεις υποστηρίζουν μια αρχική τουλάχιστο, σχέση με το ανάκτορο. Επίσης, δεν είναι βέβαιο ότι ο περιδρόμος περιλαμβανόταν στην αρχική φάση της μετατροπής και έχει υποστηριχθεί ότι η σωζόμενη κόγχη δεν είναι η αρχική αλλά μια μικρότερη και αβαθέστερη. Εμπόδιο αποτελεί τέλος η ερμηνεία του διακόσμου, η οποία δύσκολα αρμόζει σε τυπικό ναό, αφού απουσιάζει από αυτόν το σωτηριολογικό και ευχαριστιακό στοιχείο. Σχετικά με τον ψηφιδωτό διάκοσμο σημειώνουμε επίσης τα εξής: Τα ψηφιδωτά του θόλου συνδέονται με την ανακατασκευή ή τη συμπλήρωση του ανώτερου τμήματος του θόλου, για τη χρονολόγηση του οποίου δεν έχουμε σαφή στοι-

62. Spieser, *Thessalonique*, σ. 133 κ.ε.

63. Ό.π., σ. 135 κ.ε.

64. E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm, The Art of Byzantium and the Medieval West: Selected Studies*, Bloomington - London 1976, σ. 23 κ.ε.

χείρα⁶⁵. Δεν έχει εξακριβωθεί αν η διακόσμηση των κογχών, που συνδέεται αναγκαστικά με το άνοιγμά τους και την ίδρυση του δακτυλίου, είναι σύγχρονη με αυτή του θόλου⁶⁶. Οι παρατηρήσεις αυτές ενισχύουν την εντύπωση ότι οι χριστιανικές επεμβάσεις για τη μετατροπή του κτιρίου ήταν περισσότερες από μία και έγιναν μέσα σε διάφορες χρονικές περιόδους.

Οι ως τώρα εκτιμήσεις σχετικά με τον ψηφιδωτό διάκοσμο στο θόλο συγκλίνουν σε ορισμένα σημεία: η θεματική του διακόσμου με τη μεγαλοπρέπεια και το είδος των απεικονίσεων στη ζωφόρο των μαρτύρων εμφανίζεται εμπνευσμένη, σύμφωνα με συγκλίνουσες απόψεις, από την ανακτορική θεματική· η συνθετική δεξιοότητα, η υψηλή ποιότητα του έργου, που είναι μοναδικό ανάμεσα στα σωζόμενα δείγματα παλαιοχριστιανικής ψηφιδογραφίας μαρτυρούν άμεση σχέση με το ανακτορικό εργαστήρι⁶⁷.

Ένα σημείο που πρέπει επίσης να αξιολογηθεί είναι η αδυναμία να ενταχθεί η παράσταση, που είναι ίσως η αρχαιότερη σωζόμενη απόπειρα εκτεταμένης εικονογραφικής σύνθεσης με συμβολικό περιεχόμενο, σ' ένα συγκεκριμένο, γνωστό από τη μεταγενέστερη εικονογραφία τύπο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι μόνον ένα και αυτό όχι πιστό, εικονογραφικό παράλληλο της σύνθεσης μας είναι γνωστό⁶⁸. Η σύνθεση έχει ερμηνευθεί, σύμφωνα με τις αναλογίες με τους μεταγενέστερους εικονογραφικούς τύπους, είτε ως Ανάληψη ή ως Δεύτερα Παρουσία⁶⁹. Σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνητών δεν παριστάνεται η Ανάληψη. Τα εικονογραφικά στοιχεία δεν βοηθούν στην ερμηνεία αυτή· άλλωστε ακριβώς αυτή η παράσταση τοποθετήθηκε αργότερα στην αψίδα του ναού. Ερμηνεύθηκε ωστόσο ως Δεύτερη Έλευση ή Δεύτερα Παρουσία, σύμφωνα με τις πλησιέστερες αναλογίες με παλαιοχριστιανικές απεικονίσεις⁷⁰. Έχει παρατηρηθεί ότι η εικονογραφική σύνθεση της παράστασης του θόλου της Ροτόντας ανάγεται στην εικονογραφία του αυτοκρατορικού θριάμβου και της «προέλευσης» και έχει αφε-

65. O Hébrard, *Les travaux*, δεν εξέτασε τις πλίνθους του θόλου και η Θεοχαρίδου, *Η Ροτόντα*, σ. 64, δεν παίρνει θέση. Δεν έχει γίνει, εξάλλου σύγκριση της υποδομής των ψηφιδωτών του θόλου και των κογχών. Αντίθετα παρατηρήθηκε ότι η υποδομή του ψηφιδωτού της νότιας κόγχης διαφέρει από αυτή των υπολοίπων κογχών. Πρβλ. Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, *Τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης και ο Γιάννης Κολέφας*, *Γιάννης Κολέφας*, Αθήνα 1990, σ. 45 κ.ε.

66. O Spieser, *Thessalonique*, σ. 134, επισημαίνει την ομοιότητα μοτίβων ανάμεσα σε φωτιστική θυρίδα του θόλου και την καμάρα της δυτικής κόγχης· αλλά οι κόγχες των εισόδων δεν έχουν για τη διακόσμησή τους την ανάγκη του δακτυλίου· μπορεί λοιπόν η δυτ. κόγχη να διακοσμήθηκε πριν από την κατασκευή του δακτυλίου.

67. Σύνοψιση των σχετικών απόψεων: E. Kitzinger, *Byzantine Art*, σ. 56 κ.ε., E. Kleinbauer, *The Iconography*, σ. 63 κ.ε.

68. Ό.π., σ. 123-143.

69. Για τις κατά καιρούς ερμηνείες, βλ. Ν. Γκιολές, 'Ένα εικονογραφικό παράλληλο των μοσάικων του τρούλλου της Ροτόντας της Θεσσαλονίκης', *Παρουσία Α'* (1982) 125, σημ. 6.

70. Σχετικά βλ. A. Grabar, *A propos des mosaïques de la coupole de Saint-Georges, à Salonique*, *CA* 17 (1967) 59-81.

νός θριαμβικό, αφετέρου ιεραρχικό και κοσμολογικό χαρακτήρα, όπως ακριβώς οι παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας⁷¹, ενώ ειδικότερα εμπίπτει στο θεματικό κύκλο της ουράνιας ή Άνω Ιερουσαλήμ⁷². Η ένταξη στην εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας παρουσιάζει ωστόσο δυσκολίες. Δεν ακολουθούνται τα εικονογραφικά στοιχεία της Αποκάλυψης (που δεν είχε εξάλλου γίνει δεκτή στην ανατολή ως κανονικό βιβλίο), όπως τα βλέπουμε σε ψηφιδωτά της Δύσης, ούτε τα στοιχεία της κατά Ματθαίον, 20, μελλούσης κρίσεως, όπως τα βρίσκουμε στην παράσταση του Αγίου Απολλιναρίου της Ραβέννας. Χαρακτηριστική είναι εδώ η απουσία του εσχατολογικού στοιχείου και η κοσμολογία περιορίζεται στον ουράνιο κόσμο. Ο *έρχόμενος* *έν* *δόξει* Χριστός κατέρχεται από την ανώτερη ουράνια σφαίρα προς τον χορό των μαρτύρων μπροστά στα αρχιτεκτονήματα που αντιπροσωπεύουν την ουράνια Ιερουσαλήμ, την ουράνια εκκλησία. Η Έλευση επομένως, δεν αφορά στον επίγειο, αλλά στον επουράνιο κόσμο, την επουράνια εκκλησία ή την ουράνια Ιερουσαλήμ⁷³. Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής θεματογραφίας είναι την εποχή αυτή ακόμα ρευστά, και κυρίως, ότι η εικονογραφία του μνημείου μας δεν ακολουθεί, αλλά αποτελεί η ίδια πρότυπο με απήχηση σε έργα σημαντικά, όπως το Βαπτιστήριο της μητροπόλεως στη Ραβέννα και με μεγάλη διάρκεια, όπως μαρτυρεί το μεσοβυζαντινό *Agas Altı Kilisse* στην Καππαδοκία⁷⁴. Μπορούμε να πούμε ωστόσο ότι τα εικονογραφικά στοιχεία δεν επιτρέπουν να προσδιορίσουμε την Έλευση (*Adventus*) του θόλου της Ροτόντας ως εσχατολογική, δηλαδή ως Δευτέρα Παρουσία. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι η έμφαση στα ανακτορικά χαρακτηριστικά, κυρίως στις αρχιτεκτονικές προσόψεις της τρίτης ζώνης⁷⁵, προβάλλει τον εξιδανικευμένο ανακτορικό χαρακτήρα της ουράνιας Ιερουσαλήμ, ώστε η τελευταία νοείται, όχι ως η ιδανική εκκλησία, όπως πρότεινε η Μ. Σωτηρίου⁷⁶, αλλά ως το ιδανικό ανάκτορο όπως

71. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της μικρογραφίας του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, *Cod. Vat. gr.* 699.

72. Η ταύτιση οφείλεται καταρχήν στον Α. Grabar, *Martyrium*, II, Παρίσι 1946, σ. 293. Η Άνω Ιερουσαλήμ συμβολίζει τον παράδεισο· βλ. λ. Jerusalem, Himmlisches, στο, *Lexikon d. chris. Ikonographie*, τ. II, (1970) 394 κ.ε.

73. Ν. Γχιολές, *Εικονογραφικό παράλληλο*, σ. 132, σύμφωνα και με την προηγούμενη βιβλιογραφία, ό.π., σημ. 40. Η απεικόνιση της Ουράνιας Ιερουσαλήμ μπορεί να πάρει μορφή τειχισμένης πόλης ή εσωτερικού πόλης με ομίλους των προφητών, αποστόλων και δικαίων ή, τέλος, μπορεί ν' αποτελείται μόνον από τους ομίλους, όπως συνήθως στην ανατολική εικονογραφία· πρβλ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Παράσταση της «επουρανίου Ιερουσαλήμ» στο χειρόγραφο 762 της Μ. Βατοπεδίου, *Κληρονομία* 6 (1974) 105-112. Βλ. επίσης Ag. Colli, *La Gerusalemme celeste nei cicli apocalittici altomedievali e l'affresco di S. Pietro al Marte di Civate*, *CA* 30 (1982) 107 κ.ε.

74. Βλ. παραπ., σημ. 68.

75. Οι σκηνικές προσόψεις μιμούνται ανάκτορο· βλ. σχετ. Vit. 5-6.9 και Kleinbauer, *The Iconography*, σ. 64.

76. Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του ναού Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *ΔΧΑΕ* (4) 6 (1970/72) 191 κ.ε.

την περιγράφει ο Ιω. Χρυσόστομος στα σχόλιά του στο Κατά Ματθαίον ευαγγέλιο⁷⁷ και ο Χριστός στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ως ο κατεξοχήν Βασιλιάς, *Rex Regnantium*⁷⁸.

Οι εικονογραφικές ιδιαιτερότητες σε συνδυασμό με την υψηλή ποιότητα και έμπνευση του έργου, καθώς και τη βεβαιωμένη σχέση του κτιρίου με το ανάκτορο, μας ώθησαν να αναζητήσουμε τη χριστιανική χρήση της Ροτόντας σε συσχετισμό με το τελευταίο· πρέπει επομένως να αναζητήσουμε μια πρόσφορη ευκαιρία ή μια κατάλληλη αφορμή για τη μετατροπή και την ψηφιδωτή διακόσμηση του κτιρίου στο πλαίσιο των ιστορικών περιστατικών που σχετίζονται με την αυτοκρατορική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη⁷⁹. Στην πεντηκονταετία γύρω απ' τα μέσα του 5ου αιώνα συνέβησαν στη Θεσσαλονίκη γεγονότα που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη μετατροπή της Ροτόντας: Η στέψη του Βαλεντινιανού Γ' ως Καίσαρα, το 424⁸⁰ ύστερα από ενέργειες και με την παρουσία της φιλόδοξης και ικανής μητέρας του Πλακιδίας Γάλλας⁸¹ και λίγο αργότερα, το 437 οι σχεδιαζόμενοι γάμοι του ίδιου Βαλεντινιανού με την κόρη του Θεοδοσίου Β' Λικινία Ευδοξία, οι οποίοι, σύμφωνα με τον ιστορικό Σωκράτη, επρόκειτο να γίνουν στη Θεσσαλονίκη, αλλά την τελευταία στιγμή αποφασίστηκε να τελεστούν στην Κωνσταντινούπολη⁸². Ας ληφθεί υπόψη ότι ενώ η αυτοκρατορική στέψη ήταν καθόλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο κοσμική τελετή και τελούνταν στον Ιππόδρομο, η στέψη του γάμου, στεφάνωμα κατά τον Πορφυρογέννητο (*Περὶ βασιλείου Τάξεως*, ΜΗ' [ΛΘ']) γινόταν στο ναό του πρωτομ. Στεφάνου στο Παλάτι, που κατά την παράδοση είχε κτιστεί απ' την Πουλχερία το 428/9⁸³.

Στα όψιμα χρόνια της τουρκοκρατίας παραδίδεται ως όνομα του τζαμιού της Ροτόντας σύμφωνα με περιηγητές, εντόπιους ιστοριοδίφες και λαϊκή παράδοση που κατέγραψε ο Α. Βακαλόπουλος, το, Παλιά μητρόπολη ή Eski Metro-

77. *Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία πρώτη*, PG 57, 23.

78. Η αναφορά στον παράδεισο με όρους κοσμικής αρχής είναι κοινός τόπος στην πρώιμη χριστιανική θεολογία. Πρβλ. Kleinbauer, *The Iconography*, σ. 54 κ.ε.

79. Α. Μέντζος, *The Date*.

80. Κατὰ δὲ τὴν Θεσσαλονικὴν Ἡλίων ὁ τῶν ὀφφικίων μάγιστρος παρὰ Θεοδοσίου ἀποσταλὲς ἐνδύει Βελεντιανὸν ἐν' αὐτῆς Θεσσαλονίκης τὴν τοῦ καίσαρος ἐσθήτα. Ολυμπιодώρου Θηβαίου 46, C. Mueller, *FHG* IV, 1928, 68.

81. Η Πλακιδία, κόρη του Θεοδοσίου Α' είναι γνωστή για τις γενναϊότητες χορηγίες της στην ίδρυση ναών και τη λαμπρή διακόσμηση θρησκευτικών κτιρίων, όπως το λεγόμενο μανωλειό της Γάλλας Πλακιδίας. Αφιέρωσε τη ζωή της στην προσπάθεια να στέψει αρχικά τον άνδρα της και αργότερα το γιο της αυτοκράτορας. Βλ. σχετικά, S. I. Dost, *Galla Placidia Augusta*, Σικάγο - Λονδίνο 1968.

82. Σωκρ. *Εκκλ. Ιστ.*, VII.43,2-6. Βλ. επίσης, Μέντζος, *The Date*.

83. A. Vogt, *Le livre des ceremonies*, I, Commentaire, Παρίσι 1935, σ. 27. Βλ. επίσης R. Jannin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1ère partie, τ. III, Παρίσι 1969, σ. 473 κ.ε.

poli για τους Τούρκους⁸⁴. Αλλά μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης ήταν εξ αρχής και ως την μετατροπή της σε τζαμί η Αγία Σοφία⁸⁵, της οποίας ο σωζόμενος ναός είναι ο τρίτος κατά σειρά⁸⁶. Σύμφωνα μάλιστα με τα ως σήμερα δεδομένα ο αρχαιότερος από τους τρεις επάλληλους ναούς της Αγίας Σοφίας είναι το παλαιότερο εκκλησιαστικό κτίσμα της Θεσσαλονίκης και συνοδεύεται, ένδειξη του επισκοπικού του χαρακτήρα, από Βαπτιστήριο, το γνωστό σήμερα ως αγίασμα του Αη-Γιάννη⁸⁷. Επομένως η Ροτόντα δεν ήταν ο μητροπολιτικός ναός· είναι ωστόσο πιθανόν ότι φιλοξένησε τη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης στο σύντομο διάστημα που μεσολάβησε από το 1525, όταν μετατράπηκε σε τζαμί η Αγ. Σοφία, ως το 1590/91⁸⁸.

Το όνομα της Ροτόντας ως χριστιανικού ναού ήταν, σύμφωνα με πηγές της πρώιμης τουρκοκρατίας, αλλά και σύμφωνα με ξένους περιηγητές του 16ου αιώνα, Άγιοι Ασώματοι ή Άγιοι Άγγελοι⁸⁹. Το όνομα των Ασωμάτων επαναλαμβάνεται, όπως θα δούμε, σε όλες τις πηγές απαράλλαχτο και αναφέρεται πάντα στον ίδιο ναό, στην περιοχή της Ροτόντας, ο οποίος είναι και ο μόνος με το όνομα αυτό στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη· επομένως πρέπει να διαχωρίσουμε σαφώς το όνομα και το συγκεκριμένο ναό από άλλους με το συγγενές Αρχάγγελοι, Ταξιάρχες ή Αρχιστράτηγοι, όπου εννοούνται οι αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ, το οποίο έγινε αφορμή για παρεξηγήσεις⁹⁰. Το σπάνιο αυτό όνομα πρέπει να οφείλεται στον ψηφιδωτό διάκοσμο του θόλου που διατηρούνταν σ' όλη τη βυζαντινή περίοδο αλλά και στην Τουρκοκρατία. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, πάνω απ' τη σωζόμενη ζωφόρο των μαρτύρων υπήρχε μια ζωφόρος όπου πιθανότατα απεικονίζονταν άγγελοι⁹¹. Όσον αφορά, τέλος, το όνομα με το οποίο

84. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. III, (1814) ²1967, σ. 240 κ.ε. Επίσης, Χατζηιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, σ. 71.

85. Βλ. σχ. ανακοίνωση της Α. Σταυρίδου-Ζαφράχα στο 12ο Συμπόσιο *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Οκτώβριος 1996.

86. Βλ. Α. Μέντζος, Συμβολή στη μελέτη του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 21 (1981) 201-221.

87. Πρβλ. την ανακοίνωση της Π. Ατζακά στο 12ο Συμπόσιο *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Οκτώβριος 1996.

88. Το ζήτημα έθεσε ο Α. Βακαλόπουλος, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Rotonda) ως μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατά τον 16ον αιώνα, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1940) 245-250 και, του ιδίου, Υπήρξε επί τουρκοκρατίας μητροπολιτικός ναός ο Άγιος Γεώργιος (Rotonda) και τότε;, *Μακεδονικά* 4 (1955-60) 547-549.

89. S. Gerlach, *Tagebuch*, Φραγκφούρτη 1674, στο, Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 548 και G. Kavazza στο Κ. Δ. Μέρτζος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 126 κ.ε.

90. Ο Janin, *Les eglises*, επισημαίνει κάποιες από τις παρεξηγήσεις. Στη σύγκριση πέφτει και ο Θεοχαρίδης, Ο ναός, σ. 38 σημ. 1, και σ. 39 όπου οι «τίμιοι Ασώματοι» και η «εκκλησία του Αρχιστρατήγου» είναι διαφορετικοί ναοί, ενώ ο ίδιος παρακάτω, στη σημ. 4 διακρίνει ναό του Αρχιστρατήγου ή Αρχαγγέλου διάφορο του ναού των Ασωμάτων.

91. Αποκατάσταση του διακόσμου από τη Μ. Σωτηρίου και σχέδιο του Μ. Κορρέ, Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του ναού του Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *ΔΧΑΕ* (4) 6 (1970/72) 191-203, και βελτίωση της αναπαράστασης, Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνη-*

είναι γνωστή η Ροτόντα σήμερα, είναι τελείως αβάσιμος οποιοσδήποτε συσχετισμός με τον άγιο Γεώργιο⁹². Ο γειτονικός ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου που διαδέχθηκε ως ενοριακός το μεγάλο ναό είναι κτισμένος μετά την κατάληψη του τελευταίου και δεν μπορεί, σύμφωνα με τα μορφολογικά στοιχεία του να έγινε πριν το 18ο αιώνα, αρκετά αργότερα από τη μετατροπή της Ροτόντας. Αντίθετα με άλλους, σύγχρονους του ναούς που διαδέχθηκαν βυζαντινούς, όπως η Υπαπαντή, η Παναγούδα, η Λαγουδιανή, ο ναΐσκος του Αγ. Γεωργίου δεν διαθέτει τεκμήρια παλαιότερης ιστορίας. Η σύνδεση του ονόματος προφανώς βασίστηκε στη γειτνίαση του μνημείου με το μεταβυζαντινό ναΐσκο και οφείλεται μάλλον στην αδυναμία των ιστορικών του 19ου αιώνα να ανακαλύψουν το βυζαντινό όνομα της Ροτόντας.

Υπάρχει ένα κενό στις πληροφορίες και τις γνώσεις μας για τη χριστιανική Ροτόντα ως τα μέσα βυζαντινά χρόνια. Ο Ιω. Καμινιάτης που ιστορεί την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς το 904, αναφέρει τρεις μεγάλους ναούς στην πόλη: Αγία Σοφία, Αχειροποίητο και Άγιο Δημήτριο⁹³. καμιά μνεία, άμεση ή έμμεση δεν κάνει της Ροτόντας με το όνομα των Ασωμάτων, είτε ως ναού, ή πύλης ή συνοικίας. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στα τέλη του 12ου αιώνα, επίσης παραλείπει να αναφέρει το ναό της Ροτόντας· το ίδιο παραλείπεται η αναφορά σε ναό που θα μπορούσε να είναι η Ροτόντα, σε όλες τις αγιολογικές πηγές τις σχετικές με τη μεσοβυζαντινή Θεσσαλονίκη. Ο Ευστάθιος όμως αναφέρει στη διήγηση της Νορμανδικής πολιορκίας, Πύλη των Ασωμάτων⁹⁴ στην περιοχή ακριβώς της Ροτόντας, πράγμα που σημαίνει ότι το μνημείο αποτελούσε σημείο αναφοράς για την πόλη στο τέλος του 12ου αιώνα. Η μνεία της πύλης των Ασωμάτων βρίσκεται επίσης στο κείμενο του Καντακουζηνού⁹⁵. Γνωστή είναι επίσης η γειτονία τῶν Ἀσωμάτων, για την οποία η αρχαιότερη μέχρι στιγμής μνεία βρίσκεται σε συμβόλαιο του 1097 που σώθηκε στο Αρχείο της Μεγίστης Λαύρας. Μια δεύτερη, λίγο μεταγενέστερη αναφορά σε συμβόλαιο του 1110, από το ίδιο αρχείο, μπορεί επίσης να διαβαστεί ως γειτονία τῶν Ἀσωμάτων⁹⁶. Ακολουθεί ένα κενό πληροφοριών, δικαιολογημένο τουλάχιστον για το διάστημα της Λατινοκρατίας. Στα παλαιολόγια χρόνια απεναντίας, συναντούμε πυκνότερες και σαφέστερες αναφορές⁹⁷. Σε δικαιοπρακτικά έγγραφα

μειακή ζωγραφική, Αθήνα 1990, σ. 51 κ.ε.

92. Γ. Θεοχαρίδης, Ο ναός, σ. 45 και σημ. 4.

93. G. Böhlig, *Io. Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae* (CFHB 4.), Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1973, σ. 12, 15 κ.ε.

94. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *La espugnazione di Thessalonica*, εκδ. Σ. Κυριακίδης, Παλέρμο 1961, σ. 94, 6-7.

95. *Κανταξ*. (Bonn) I, 53, 21 κ.ε.

96. P. Lemerle, *Actes de Lavra I*, Παρίσι 1970, σ. 306 και 308.

97. Συλλογή των σχετικών πηγών από τον Θεοχαρίδη, Ο ναός, σ. 37 κ.ε. Επίσης J.-M. Spieser, *Thessalonique*, σ. 51.

του 14ου αι. βρίσκουμε γειτονία τῶν Ἀσωμάτων, οἰκονόμο τῶν Ἀσωμάτων και θεῖο δόμο τῶν Ἀσωμάτων, που δείχνουν ὅτι σ' αὐτή την περίοδο, υπάρχει και λειτουργεῖ ναός των Ἀσωμάτων, πιθανότατα ἡ Ροτόντα. Ο ναός στα χρόνια αὐτά εἶναι κέντρο «γειτονίας» που εκτείνεται ὡς και κάτω ἀπὸ τὴ Μέση και περιλαμβάνει τὸ ναὸ τῆς Ὑπαπαντῆς⁹⁸. Ἡ ὑπάρξη πρωτοπαπᾶ των Ἀσωμάτων, σε πωλητήριο των ἀρχῶν του 14ου αἰῶνα, εἶναι γιὰ τὸ Janin ἐνδειξὴ τοῦ ἐνοριακοῦ χαρακτῆρα τοῦ ναοῦ⁹⁹. Στὸ οδοιπορικὸ τοῦ ο ρώσος ταξιδιώτῃς Ἰγνάτιος ἀπὸ τὸ Σμολένσκ (1405) ἀναφέρει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ναὸ των Ἀσωμάτων ἀνάμεσα στους τέσσερις καθολικοὺς, ἐνοριακοὺς δηλαδὴ, ναοὺς τῆς πόλης¹⁰⁰. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἀναφέρει και ὁ Ἰω. Ἀναγνώστῃς στὴν ἐξιστόρησιν τῆς αλώσεως τῆς Θεσσαλονίκῃς ἀπὸ τοὺς Τούρκους¹⁰¹. Στὰ χρόνια τοῦ 15ου αἰ., πρὶν και μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, μιὰ σειρά σημειώσεων σε κώδικα τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκῃς, ἀναφέρονται στους Ἀσωμάτους ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκῃς¹⁰². Τέλος ἡ ἀναφορὰ τοῦ Gerlach στὰ 1576 φέρει τὸ ναὸ των Ἀσωμάτων μητρόπολη και τὸ ἡμερολόγιό τοῦ βενετοῦ διπλωμάτῃ Cavanza που πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1591 μας πληροφορεῖ ὅτι τὸ κτίριο που εἶναι ὅμοιο με τὸ Πάνθεο τῆς Ρώμῃς εἶχε πρόσφατα γίνῃ τζαμί¹⁰³.

Γιὰτὶ ὅμως ἕνας τόσο σημαντικὸς ναός δεν ἀναφέρεται στὶς περιγραφές τῆς πόλης ἕως και τὸν 12ο αἰῶνα και δεν μετρίεται μέσα στους καθολικοὺς ναοὺς, παρὰ μόνο ἔμμεσα στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. και με βεβαιότητα μόνο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα; Γιὰτὶ ἐπίσης οἱ ἀρχαιότερες μνείες ἀφοροῦν τὴν ἐπώνυμη πύλη και τὴ συνοικία, ἀλλὰ ὄχι τὸ ἴδιο τὸ κτίριο; Ἡ μόνῃ ἐξήγησι που μποροῦμε νὰ βροῦμε ἀνάγεται στὸν ιδιοκτησιακὸ χαρακτῆρα τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖο, ὡς μέρος τοῦ ἀνακτόρου, εἶχε μέινῃ ἔξω ἀπὸ τὸν ἀστικὸ ἰστό και τὸ λαὸ τῆς πόλης. Ὡς πότε ὅμως διάρκεσε αὐτὴ ἡ ἀπομόνωσι; Ἀν στηριχθούμε στὴ μαρτυρία τοῦ ἐγκωμιαστή τοῦ Θεσσαλονίκῃς Γαβριήλ και μαθητῇ τοῦ Μακάριου Χούμνου, τὸ ἀνάκτορο τῆς ὀψιμῃς ἀρχαιότητος ἦταν ἀκόμη ἔρημο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα¹⁰⁴. Ἡ περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος ὅμως που βρισκόταν πάνω ἀπὸ

98. Σὲ ἐγγράφα που δημοσίευσεν ὁ Π. Παπαγεωργίου, *Εκδρομὴ εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας*, BZ 7 (1898) 71 κ.ε., στὴν γειτονία των Ἀσωμάτων περιλαμβάνεται τὸ μονῆριον τοῦ κυροῦ Ἰωήλ, τοῦ ὁποῖου τὸ καθολικὸ, κατὰ τὸν Θεοχαρίδη, Ο ναός, σ. 38, εἶναι ὁ ναός τῆς Ὑπαπαντῆς.

99. Janin, *Les églises*, σ. 355.

100. Μ. Λάσκαρις, *Ναοὶ και Μονές τῆς Θεσσαλονίκῃς το 1405 εἰς τὸ οδοιπορικόν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου*, *Επιστ. Επετ. ΝΟΕ/ΑΠΘ. Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου* 6 (1952) 318.

101. Ἰω. Ἀναγνώστου, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας αλώσεως τῆς Θεσσαλονίκῃς*, ἐκδ. Ἰ. Τσάρα, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 62, 4-5.

102. Σ. Κουγιᾶς, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV Jahrhunderts*, BZ 23 (1914-20) 143.

103. Βλ. παραπ., σμ. 89.

104. Βλ. παραπ. σμ. 16. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Λ. Συνδία-Λαοῦρδα, στὰ *Μακεδονικά* 4 (1966-60) 352-370.

τη Λεωφόρο είχε αρχίσει να κατοικείται, σύμφωνα με τις πληροφορίες των συμβολαίων, τουλάχιστον από τα τέλη του 11ου αι., άρα διαφοροποιείται το νομικό της καθεστώς απ' αυτό του κυρίως ανακτόρου. Μένει να αναζητηθούν οι λόγοι για την εμφάνιση της γειτονίας και του ναού των Ασωμάτων γύρω στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Η απάντηση βρίσκεται, πιστεύω, σ' ένα συνοδικό έγγραφο των πατριαρχικών αρχείων της Κων/πολης του 1339, που αφορά την εκδίκαση μιας διαφοράς μεταξύ της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και της Μονής Ακαπνίου¹⁰⁵. Η Μονή διεκδικεί από το Μητροπολίτη την εξουσία να διορίζει τους κληρικούς των Ασωμάτων διότι ο ναός, σύμφωνα με αυτοκρατορικές αποφάσεις (χρυσόβουλλα), ανήκει στη δικαιοδοσία της. Συνοδική απόφαση του 1294 με ανάλογο αντικείμενο δεν είναι βέβαιο ότι αφορά τον ίδιο ναό¹⁰⁶, πάντως η διαφορά μεταξύ Μονής και Μητροπόλεως είναι παλαιότερη, διότι στην εκδίκαση της υπόθεσης γίνεται μεν επίκληση προηγούμενης συνοδ. αποφάσεως (πρόκειται για την απόφαση του 1294;), με την οποία απαγορεύεται στον αρχιμανδρίτη της Ακαπνίου να χειροτονεί κληρικούς, παράλληλα όμως εισάγεται μεταγενέστερο πατριαρχικό γράμμα, το οποίο επέτρεπε στον ίδιο να επιλέγει τους κληρικούς της Ροτόντας. Η απόφαση του 1339 στηρίζεται επίσης σε δυο προστάγματα του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' (1282-1328) και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ' και προφανώς στα παλαιότερα χρυσόβουλλα, χωρίς μνεία του ονόματος του αυτοκράτορα που τα εξέδωσε. Ας σημειωθεί εδώ ότι η Μονή δικαιώθηκε. Υπήρχε επομένως εξάρτηση της Ροτόντας ως ναού των Ασωμάτων από τη Μονή Ακαπνίου, παλιότερη του 1339, που εδραζόταν σε αυτοκρατορική βούληση. Από τότε χρονολογείται άραγε η σχέση αυτή; Γνωρίζουμε ότι η Μονή Ακαπνίου ιδρύθηκε από τον Όσιο Φώτιο τον Θεσσαλό, πνευματικό πατέρα και συνοδό του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' στον πόλεμο κατά των Βουλγάρων από το 998 περίπου ως το 1018¹⁰⁷. Ο αυτοκράτορας μετά το τέλος της Βουλγαρικής εκστρατείας, σύμφωνα με ανώνυμο εγκώμιο¹⁰⁸, επροίκισε τη Μονή με κτήματα και βασιλικά δώρα βεβαιωμένα με χρυσόβουλλα δέλτο¹⁰⁹. Έχοντας λοιπόν υπόψη ότι το αυτοκρατορικό ανάκτορο ήταν, κατά το ρωμαϊκό δίκαιο,

105. F. Miklosich - J. Mueller, *Acta et diplomata, Vindobonae* 1860-90, τ. I, LXXXIX, σ. 191 κ.ε.

106. Τόσο ο V. Laurent, *Régestes*, αριθ. 1565, σ. 352 κ.ε., όσο και ο Janin, *Grands centres*, σ. 348, εντάσσουν στην διαμάχη τη συνοδ. απόφαση αριθ. 1565 επί πατριαρχείας Ιωάννη Β' Κοσμά (1294-1303), όπου οι διάδικοι είναι μεν ίδιοι, αλλά ο επίδικος ναός είναι «των Αρχιστρατήγων των άνω Δυνάμεων» τον οποίο, αδικαιολόγητα κατά τη γνώμη μου, ταυτίζουν με τους Ασωμάτους.

107. V. Grumel, *Le fondateur et la date de fondation du monastere thessalonicien d'Acapniou*, *EO* 30 (1931) 91-95.

108. Δημοσιεύτηκε από τον Αρσένιο επίσκοπο Νόβγοροδ, *Pochvalnoje slovo Sv. Fotiju Fes-saljskomu* (1897) 27, 10-12.

109. Στο εγκώμιο του Φωτίου περιέχεται λεπτομερειακή περιγραφή του εγγράφου, ώστε είναι λογικό ότι ο συγγραφέας το είχε ο ίδιος δει.

προσωπική ιδιοκτησία του αυτοκράτορα, (*res privata*), μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν ο Βασίλειος που παραχώρησε στη Μονή Ακαπνίου τη Ροτόντα και από τότε πιθανώς πήρε το όνομα ναός των Ασωμάτων. Όπως προκύπτει από τη μαρτυρία των εγγράφων που αναφέραμε παραπάνω, όλη η βορειώς της Μέσης περιοχή βρίσκεται στα χέρια ιδιωτών, λίγο αργότερα από την υποτιθέμενη παραχώρηση της Ροτόντας, πράγμα που σημαίνει ότι απέβαλε το προηγούμενο καθεστώς. Άλλωστε, κατά τη μαρτυρία του εγκωμιαστή του Οσίου, υπήρχαν στο εσωτερικό της πόλης πολλά μοναστικά ιδρύματα: *πρόελθε δὴ καὶ τοῦ ἄστεως...πολλαχοῦ γὰρ ὄφει τεμένη θεῖα παρ' ἐκείνου (τοῦ Ὁσίου) γεγεννημένα καὶ ψυχῶν ἱερὰ φροντιστήρια...* τα οποία διατηρούνταν ως την εποχή της συγγραφής του εγκωμίου, σύγχρονη περίπου με τις αρχαιότερες αναφορές για τους Ασωμάτους¹¹⁰. Στη διάρκεια της Λατινοκρατίας η Μονή Ακαπνίου διατήρησε την υπόστασή και την περιουσία της χάρη στην παρέμβαση της αυτοκράτειρας Μαρίας, συζύγου του Βονιφάτιου Μομφερρατικού και χήρας του Ισαακίου Αγγέλου¹¹¹. Έτσι η Ροτόντα πρέπει να εξακολούθησε και μετά την κατάλυση της Λατινοκρατίας να ανήκει στη Μονή Ακαπνίου μάλλον όχι ως καθολικό, αφού το καθολικό της Μονής, σύμφωνα με τον αλησμόνητο Θ. Παπαζώτο, βρισκόταν στη θέση του σημερινού Προφ. Ηλία στο ΒΔ τμήμα της πόλης¹¹². Χρησιμοποιήθηκε από τους μοναχούς πιθανώς ως κοιμητηριακός ναός, αν κρίνουμε από το πλήθος των ταφών στον περίβολό της και τη χρονολόγησή τους¹¹³.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις μας στο σύντομο διάγραμμα της ιστορίας της Ροτόντας επισημαίνουμε τα παρακάτω σημεία: Το λεγόμενο Γαλεριανό ανάκτορο της Θεσσαλονίκης αποτελεί ουσιαστικά ένα αναπάντητο αρχαιολογικό ερωτηματικό, πράγμα αδικαιολόγητο, αν αναλογιστούμε το μέγεθος και τη σημασία του. Σύμφωνα πάντως με όσα γνωρίζουμε ως τώρα φαίνεται ότι το ανάκτορο λειτούργησε για μια μακριά σχετικά περίοδο, ώστε θα ταίριαζε περισσότερο να μιλούμε για το βυζαντινό μάλλον παρά για το Γαλεριανό ανάκτορο της Θεσσαλονίκης.

Το Γαλεριανό Τόξο έχει επίσης, όπως φαίνεται, μια πολυκύμαντη ιστορία: Από πρότυπο του τεμένους της Ροτόντας που ήταν αρχικά κατέληξε να συνδεθεί με το ανάκτορο, παραπλήσιο σε μορφή και ανάλογο κατά τη λειτουργία με τη Χαλκή Πύλη του Παλατίου της Κωνσταντινούπολης.

110. Δεν είναι σαφές πότε συντέθηκε το Εγκώμιο. Το χειρόγραφο χρονολογείται από το Grumel, *Le fondateur*, σ. 93, στο 12ο αι. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας, *Varia graeca sacra*, Πετρούπολις 1909 (φωτ. ανατ. *Subsidia Byzantina VI*, Λειψία 1975), το χρονολογεί στον 13ο αι.

111. Janin, *Grands centres*, σ. 347.

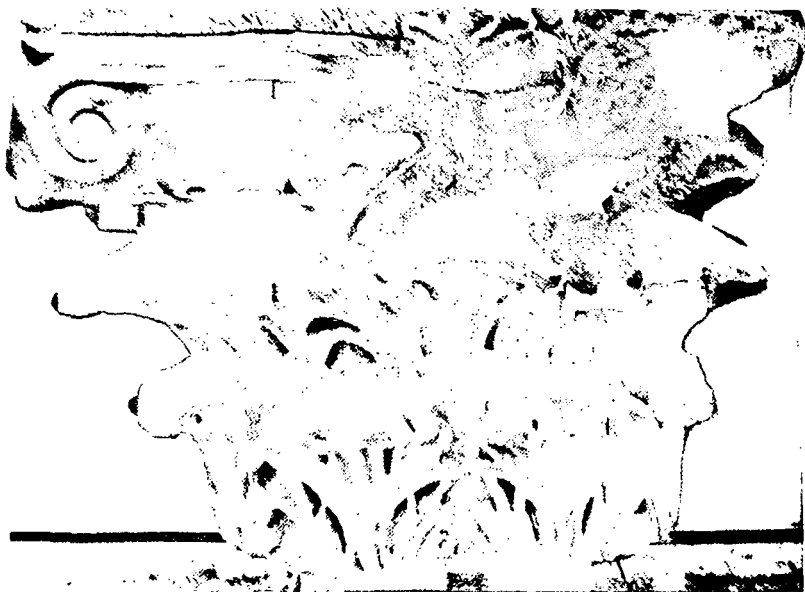
112. The Identification of the Church of «Profitis Elias» in Thessaloniki, *DOP* 45 (1991) 121-127. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο ποιο ήταν το καθολικό της Μονής πριν το 1360-65, οπότε κτίστηκε το γνωστό σε μας καθολικό.

113. Βλ. παραπ., σ. 11 και σημ. 52.

Η ίδρυση της Ροτόντας οφείλεται σ' ένα μεγαλεπήβολο, μακρόπνοο οικοδομικό πρόγραμμα, που έμεινε μετέωρο, όταν στα τέλη του 4ου αι. ως έδρα της πρωτεύουσας του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους ορίστηκε τελικά η Κωνσταντινούπολη. Στα χρόνια που ακολούθησαν αναζητήθηκε για τη Ροτόντα ένας ρόλος που να συμβιβάζεται με τη χριστιανική θρησκεία και τον ολοένα εντεινόμενο θρησκευτικό χαρακτήρα του κράτους, αλλά και την, ολοένα πιο περίπλοκη, αυλική εθιμοτυπία. Στην αναζήτηση του ρόλου αυτού το κτίριο πέρασε από διάφορες φάσεις, πάντα μέσα στο πλαίσιο της ένταξής του στο ανακτορικό συγκρότημα και κατέληξε στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, από τον 6ο αι. σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ανακτορικός ναός. Η τελική μετατροπή του συνδέεται με μεγάλες εργασίες στο ανάκτορο, στις οποίες πιθανώς εντάσσεται και η τελική μορφή του Τόξου. Επειδή το ανάκτορο της Θεσσαλονίκης σπάνια φιλοξενούσε τον αυτοκράτορα η νέα χρήση του κτιρίου δεν είχε απήχηση στη ζωή της πόλης· έτσι εξηγείται ότι απουσιάζει κάθε μνεία της Ροτόντας ως τον 11ο αι. Η οριστική εγκατάλειψη του τετραρχικού ανακτόρου μεταξύ του 9ου και του 11ου αι. έθεσε ξανά το πρόβλημα της χρήσης της Ροτόντας. Η λύση που, όπως πιστεύω, βρέθηκε ήταν σύμφωνη με το πνεύμα της εποχής που ευνοούσε την ανάπτυξη του μοναχισμού. Η Ροτόντα δόθηκε στη Μονή Ακαπνίου. Με τον αποικισμό της περιοχής γύρω από τη Ροτόντα ο ναός περιβάλλεται από αστικό πληθυσμό με μόνιμες θρησκευτικές ανάγκες· έτσι η Ροτόντα κάλυπτε σιγά σιγά το ρόλο ενός ενοριακού ναού. Η αντίφαση ανάμεσα στο ιδιοκτησιακό καθεστώς και την ενοριακή λειτουργία του ναού προκάλεσε την προστριβή της Μονής με τη Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης, η οποία λύθηκε τελικά τον 15ο αιώνα με την οριστική ένταξη της Ροτόντας στους ενοριακούς ναούς της Θεσσαλονίκης.

Ειχ. 1. Η ανασκαφή της μνημειακής κλίμακας. (Dyggve, 1939).

Ειχ. 2. Μεγάλο χορινθιακό κιονόκρανο.

ΜΙΑ «ΧΑΜΕΝΗ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΛΥΦΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΟΝΟΛΥΤΤΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τό ενδιαφέρον τῆς ἔρευνας στρέφεται τά τελευταῖα χρόνια στά χειρόγραφα καί χειμήλια πού ἀφαίρεσαν οἱ Βούλγαροι ἀπό τίς δύο ἱστορικές μονές τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, τήν ἱερά μονή Εἰκοσιφοινίσσης, στό Παγγαῖο, καί τήν ἱερά μονή Τιμίου Προδρόμου, κοντά στίς Σέρρες, κατά τή λεηλασία πού ὑπέστησαν αὐτά τά δύο μοναστικά καθιδρύματα τό 1917¹. Ἡ ὁδυνηρή αὐτή ἱστορία βρίσκεται ἐκ νέου στό προσκήνιο, μετά τήν παρουσίαση τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ νεοσύστατου ἐρευνητικοῦ Κέντρου Σλαβοβυζαντινῶν Σπουδῶν I. Dujčev στή Σόφια, ἡ ὁποία ἐπιβεβαίωσε τήν ἐξ ἀρχῆς διατυπωθεῖσα ἄποψη ἀπό Ἑλλήνες καί ξένους ἐπιστήμονες, ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τῶν χειρογράφων πού συγκροτοῦσαν τίς βιβλιοθήκες τῶν δύο βυζαντινῶν μονῶν βρισκόταν στή Βουλγαρία, παρά τήν ἐπί δεκαετίες ἐπίμονη διαβεβαίωση τῶν Βουλγάρων ὑπευθύνων περί τοῦ ἀντιθέτου καί τήν ἄγνοια πού προφασίζονταν².

1. Γιά τό ἱστορικό τῆς διαπαγῆς τῶν χειρογράφων καί τῶν πολύτιμων χειμηλίων τῶν μονῶν Εἰκοσιφοινίσσης καί Τιμίου Προδρόμου βλ. τά σχετικά λήμματα τῆς πρόσφατης ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας κατά τή βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ περίοδο» τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν: Σ. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής (γεν. ἐποπτ. πρωτοπρ. Θ. Ζήσης), *Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας*, τ. Α'. Ἀνατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 65-103 καί 355-402 ἀντίστοιχα, ὅπου συνοπτικὴ καταγραφή τῆς ἱστορίας τους καί παράθεση τῆς ἑλληνικῆς καί διεθνoῦς βιβλιογραφίας γι' αὐτές.

2. Ἐπιλεκτικά παραθέτουμε τίς κυριότερες μελέτες πού δημοσιεύθηκαν μετά τήν παρουσίαση τῆς ἑλληνικῆς συλλογῆς τοῦ Κέντρου Dujčev: *Actes de la Table Ronde: «Principes et méthodes du cataloguage des manuscrits grecs de la Collection du Centre Dujčev»* (Sofia 21-23 Août 1990), Thessalonique 1992 (Πρακτικά τῆς Στρογγυλῆς Τράπεζας πού διοργανώθηκε στή Βουλγαρία τόν Αὐγούστο τοῦ 1990)· Β. Ἀτσαλος, *Τά χειρόγραφα τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Κοσίνιτσας (ἡ Εἰκοσιφοινίσσης) τοῦ Παγγαίου*, [Δῆμος Δράμας - Ἱστορικό Ἀρχεῖο. Σειρά Δημοσιευμάτων, ἀρ. 1], Δράμα 1990 [βιβλιοκρισία ἀπό τόν Β. Κατσαρό στό περ. *Ἱστοριογεωγραφικά* 3 (1991) 314-324]· Γ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης καί τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν* στό *Ἰνστιτούτο I. Dujčev τῆς Σόφιας* (μία προσέγγιση ἱστορικὴ τῶν ὡς ἄνω μονῶν), Θεσσαλονίκη 1990· Ὁ ἴδιος, *Τά χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης (κατάλογοι καί καταγραφές)*, Ἀθήνα 1991· Α. Džurova, *Les manuscrits grecs du Centre Ivan Dujčev. Notes préliminaires*, *Erytheia* 13 (1992) 117-157· Γ. Παπάζογλου, *Ἡ Βιβλιοθήκη καί τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν*, [Θρακικὴ Βιβλιοθήκη 2], Κομοτηνὴ 1993 [βιβλιοκρισία ἀπό τόν Β. Κατσαρό, Παρατηρήσεις καί σχόλια μέ ἀφορμὴ τήν ἐκδοση ἑνὸς βιβλίου, *Ἱστοριογεωγραφικά* 5 (1995) 191-217]· Α. Džurova - Κ. Stančev

Παρόμοια λεηλασία —όχι βέβαια του μεγέθους της πρώτης— υπέστη ή μονή Προδρόμου και κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή. Ειδικότερα, τον Αύγουστο του 1942 μεταφέρθηκαν στο Συνοδικό Έκκλησιαστικό Μουσείο της Σόφιας είκοσιδύο φορητές εικόνες, πέντε χειρόγραφα και μερικά άλλα κειμήλια (δύο πτερά από τρίπτυχα, τρεις σφραγίδες και δύο άντιμήνια) της μονής.

Ωστόσο, τό δρόμο της φυγάδευσης προς τη Βουλγαρία ακολούθησαν και αρκετά άλλα σημαντικά κειμήλια και αντικείμενα μεγάλης αρχαιολογικής αξίας από εκκλησίες, μοναστήρια και αρχαιολογικούς χώρους, κατά τη διάρκεια της πρώτης και δεύτερης βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Γι' αυτό, μετά από την αποκάλυψη του έπτασφράγιστου μυστικού των Βουλγάρων για τα προαναφερθέντα χειρόγραφα και τη λύση αυτού του χρονίζοντος έπιστημονικού αινίγματος, ή έρευνα για την τύχη και των υπολοίπων ανεκτίμητων έθνικων και πνευματικών μας θησαυρών πρέπει νά αποτελέσει πρωταρχικό μέλημα των Έλλήνων έπιστημόνων. Η βελτίωση δέ των σχέσεων και ή καλλιέργεια κλίματος φιλίας και συνεργασίας μεταξύ του Έλληνικού και του Βουλγαρικού Κράτους έγγυάται τη θετική πορεία και την αίσια έκβαση και αυτού του σκέλους της έπιστημονικής έρευνας.

Για τα εκκλησιαστικά κειμήλια και τίς κλασικές και βυζαντινές αρχαιότητες που είχαν διαρπαγεί από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής, καθώς και από βουλγαρικές άνταρτικές ομάδες, διαθέτουμε καταλόγους που καταρτίστηκαν και δημοσιεύθηκαν άμέσως μετά την καταγραφή των ζημιών και άπωλειών που σημειώθηκαν³, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τον άκριβη προσδιορισμό των

- V. Atsalos - V. Katsaros, "Checklist" de la Collection de manuscrits grecs conservée au Centre de Recherches Slavo-Byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Klement d'Ohrid» de Sofia, Thessalonique 1994· B. Κατσαρός, *Τά χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Άχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*· ή ιστορία των αριθμών, [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών - Σειρά εκδόσεων για την Πόλη και τό Νομό Σερρών, 4], Σέρρες 1995.

3. Σχετικούς καταλόγους για τίς βουλγαρικές λεηλασίες του 1917, συνέταξαν ό έπίσκοπος Καμπανίας Διόδωρος, τοποτηρητής της Μητροπόλεως Σερρών (1917-1919) και ό ήγούμενος της μονής Εικοσιφονιάσσης Νεόφυτος. Σχετικοί καταλόγοι είχαν συνταχθεί και από ιερές μονές, εκκλησίες και κοινότητες, όπως πληροφορούμαστε από τά πεπραγμένα του Έκκλησιαστικού Άρχιερατικού Συμβουλίου, που έδρευε στη Θεσσαλονίκη βλ. Άνώνυμος, Έκκλ. Άρχιερ. Συμβούλιον, *Γρηγόριος ό Παλαμάς* 3 (1919) 201: (β) Παρέπεμφεν εις τό Ύπουργείον τους υποβληθέντας αὐτῷ εκ διαφορών Έπαρχιων καταλόγους των εις τάς Ίερὰς Μονάς, Έκκλησίας και κοινότητας γενομένων εκ του πολέμου ζημιών, ζητηθέντας δι' ύπουργικής έγκυκλίου». Βλ. επίσης *Αί βουλγαρικάς ώμότητες εν τη Ανατολικῇ Μακεδονίᾳ και Θράκη, 1912-1913: γεγονότα, έχθεςεις, έγγραφα, έπίσημοι μαρτυρίαί*, Άθήνα 1914.

Άξιοσημειωτή είναι και ή σύνταξη καταλόγων σε σχετικά άρθρα αὐτῆς της περιόδου, όπου καταγράφονται οι αρχαιότητες και τά κειμήλια που διέφυγαν της βουλγαρικής άρπαγῆς, όπως στο άρθρο του Εϋ. Στράτη, *Η ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τάς Σέρρας*, ΔΧΑΕ περ. Β', τ. Γ' (1926) 2-13, στο όποιο παρέχεται ή πληροφορία της διάσωσης πολλών εκκλησιαστικών κειμηλίων της μονής Προδρόμου από τον «πιστόν αὐτῆς θεράποντα, τον πρεσβύτερον Νικόλαον Σερραϊόν, όστις υπό την άπειλήν των Βουλγαρικῶν λογχῶν και με κίνδυνον της ζωῆς του συχνόν, άλλα μὲν κατώρ-

πρὸς ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν προώθηση τῆς σχετικῆς ἔρευνας. Τὸ ἔργο αὐτὸ συνιστᾷ, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ πρόσφατα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κυρίου κορμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Εἰκοσιφοινίσσης καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπιστημονικὸ ἀλλὰ καὶ ἐθνικὸ χρέος.

Σήμερα μόνο γιὰ ἐλάχιστες ἀπὸ τῆς κλασικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιότητες ποὺ ἐκλάπησαν γνωρίζουμε ποῦ βρίσκονται, ἐνῶ παραμένει ἄγνωστο ποῦ κατέληξαν οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ περιοριζόμαστε πρὸς τὸ παρὸν σὲ μία ἀπλὴ συμπερίληψή τους στὸν μακροσκελὲς κατὰλογο τῶν «ἀγνοουμένων» θησαυρῶν καὶ κειμηλίων τῶν μονῶν, ἐκκλησιῶν, μουσείων καὶ ἀρχαιο-λογικῶν χώρων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης⁴.

Μεταξὺ αὐτῶν τῶν κειμηλίων διακεκριμένη θέση κατέχει «τὸ ἱερὸν παλλὰδιον τῶν Σερρῶν», κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Σερραίου ἱστοριοδίφῃ Εὐαγγέλου Στράτη, ἡ βυζαντινὴ ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἔφερε τὴν ἰδιάζουσα προσωνομίᾳ «ἡ Πονολύτριά» καὶ ἦταν ἐντοιχισμένη ἐξωτερικὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ παλαιοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Σερρῶν, τῆς γνωστῆς βυζαντινῆς βασι-

θωσε ν' ἀποκρύψῃ εἰς μυστικωτάτας κρύπτας τοῦ πέριξ δάσους, ἄλλα δὲ ἰδίᾳ δαπάνῃ νὰ ἐξαγοράσῃ παρ' αὐτῶν»· στὴ συνέχεια τοῦ ἄρθρου του (σ. 8-9) ὁ Στράτης παραθέτει κατὰλογο τῶν διασωθέντων κειμηλίων τῆς μονῆς. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἄρθρο του, Διασωθεῖσαι χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες Σερρῶν, ΔΧΑΕ περ. Β', τ. Α' (1924) 51-58, γιὰ τὸ ὅποιο γίνεται λόγος καὶ στὴ συνέχεια.

Γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου διαθέτουμε μία ἀναλυτικὴ ἔκθεση τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Ὁρθησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας μὲ τίτλο, Ζημίαι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς, ποὺ τυπώθηκε στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο τὸ 1946. Μία παρόμοια ἔκθεση μὲ τίτλο, *Works of Art in Greece, the Greek Islands and the Dodecanese. Losses and Survivals in the War*, κυκλοφόρησε τὴν ἴδια χρονιά στὸ Λονδίνο καὶ ἀπὸ τὸν Βασιλικὸ Ἐκδοτικὸ Οἶκο τῆς Ἀγγλίας (μὲ προϊστάμενο τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τὸν Χάρολντ ΜακΜίλαν). Τὴν πληροφορία γι' αὐτὴ τὴν ἔκδοση, τὴν ὁποία δὲν κατέστη δυνατό νὰ χρησιμοποιήσουμε, λάβαμε ἀπὸ τὸ δημοσίευμα τῆς Φωτεινῆς Κωνσταντοπούλου, Ἡ λεηλασία τῶν θησαυρῶν μας ἀπὸ τῆς δυνάμεις τοῦ Ἀξονα, στὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς (27 Ὀκτωβρίου 1996), σ. 48. Ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὰ θέματα αὐτὰ γίνονται καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Χ. Μακαρόνα, Χρονικὰ ἀρχαιολογικά. Ἀνασκαφαί, ἔρευνα καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατὰ τὰ ἔτη 1940-1950, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 590-678, καθὼς καὶ στὴν ἔκθεση ποὺ συνέταξαν πανεπιστημιακοὶ καθηγητὲς τὸ 1945 μὲ τίτλο, Ἡ Μαύρη Βίβλος τῶν βουλγαρικῶν ἐγκλημάτων εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν καὶ Δυτικὴν Θράκην, 1941-1944. Ἐκθέσεις τῶν καθηγητῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1945 (= *Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, 1941-1944. A report of professors of the Universities of Athens and Salonica*, Athens 1945).

4. Ἐνδεικτικὴ περίπτωση συνιστᾷ ἡ πρόσφατη ἀνεύρεση στὴν Καβάλα μιᾶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὴ θεὰ Παρθένω, ἡ ὁποία εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Μπακαλάκη τὸ 1936 καὶ εἶχε χαθεῖ μετὰ τὴ λεηλασίᾳ τοῦ Μουσείου τῆς Καβάλας ἀπὸ τῆς βουλγαρικῆς δυνάμεις κατοχῆς κατὰ τὸ Β' Παγκόσμιον Πόλεμο. Βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Τυχαῖα εὐρήματα - ἐντοπισμοί, *ΑΔ* 43 (1988) Β2 429. Πρόσφατα, ἐπίσης, φιλοξενήθηκε στὸ Ratingen καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Γερμανίας μία Ἐκθεση «Βουλγαρικῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς τέχνης», μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων τῆς ὁποίας ἐντοπίστηκαν ἄρκετὰ ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια καὶ σκεύη ποῦ ἔχαν λαπεῖ ἀπὸ τῆς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης καὶ Τιμίου Προδρόμου τὸ 1917. Βλ. σχετικὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Σπ. Μοσχόβου, Τὰ κλεμμένα καὶ τὸ δῖλημμα, στὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς (17 Μαρτίου 1996), σ. 49.

λικής των αγίων Θεοδώρων⁵. Η μικρή οδύσσεια της ανάγλυφης εικόνας της Πονολύτριάς, πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στό παρόν ἄρθρο, συνδέεται ἄρρηκτα τόσο μέ τή νεότερη ἱστορία καί τίς καταστροφές τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν, πού πρόσφατα, μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν ἀναστηλωτικῶν καί καθαριστικῶν ἐργασιῶν πού πραγματοποιήθηκαν, παραδόθηκε καί πάλι στή θεία λατρεία, ὅσο καί μέ τίς ζοφερές ἡμέρες τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς τῶν Σερρῶν κατὰ τή διάρκεια τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων.

Μέσα ἀπό τίς σωζόμενες μαρτυρίες ἱστοριοδιφῶν, ἀρχαιολόγων καί περιηγητῶν θά ἐπιχειρήσουμε νά ἀνασυνθέσουμε τήν ἱστορία τῆς ἀπό τήν τελευταία δεκαετία τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ὅταν συναντοῦμε τήν πρώτη ἀναφορά σ' αὐτήν, ἕως τά μέσα περίπου τοῦ αἰῶνα μας, πού μνημονεύεται γιά τελευταία φορά ὡς ἀπολεσθεῖσα πλέον, νά ἀνασκευάσουμε κάποιες παρερμηνεῖες καί νά καταστήσουμε γνωστή τή σημερινή θέση τῆς, στήν ὁποία τήν ἐντοπίσαμε πρόσφατα, καί τήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται, συμβάλλοντας κατὰ τό ἐλάχιστο στήν ὀφειλόμενη ἔρευνα, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω.

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΟΝΟΛΥΤΡΙΑΣ

Ἡ εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς μνημονεύεται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Πέτρο Παπαγεωργίου στή μνημειώδη μελέτη του γιά τήν πόλη καί τήν περιοχή τῶν Σερρῶν καί τήν παρακείμενη μονή Προδρόμου⁶. Ὁ Παπαγεωργίου, ὁ ὁποῖος ἐργαζόταν ὡς γυμνασιάρχης στίς Σέρρες, σημειώνει στό σχετικό τμήμα τῆς μελέτης του (IV. Χριστιανικά ἀνάγλυφα μετ' ἐπιγραφῶν): «Ἐν τῷ πρὸς δύσιν τοίχῳ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ ἐντετέιχισται ἕξωθεν, ἄγνωστον πού εὐρημένον, μικρὸν μαρμάρινον ἀνάγλυφον τῆς Θεομήτορος εὐλογούσης, ἧς ἐκατέρωθεν φέρονται αἱ ἐν πίν. III 17 λέξεις: "Μήτηρ Θεοῦ ἡ Πονολύτρεα"». Συνεχίζοντας τήν ἀναφορά του σ' αὐτήν, κάνει χρήσιμες παρατηρήσεις καί γιά τή σπάνια προσωνομία τῆς Θεοτόκου, σημειώνοντας ὅτι «τὸ ε ἐν τῷ Πονολύτρεα ἴσως μὲν ὀφείλεται εἰς σφάλμα τοῦ χαρακτοῦ, ἀλλ' ἴσως μᾶλλον εἰς τήν τότε συνήθειαν τῆς προφορᾶς (ἀντὶ τοῦ Πονολύτριά)». Τίς πληροφορίες τοῦ Παπαγεωργίου γιά τήν ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς καί γιά μία δεύτερη, τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη⁷

5. Τῇ σχετικῇ βιβλιογραφίᾳ γιά τό νάό τῶν αγίων Θεοδώρων βλ. στό ἄρθρο τῆς 'Α. Στρατή, Τό σωζόμενο ψηφιδωτό τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα ἀπό τήν Παλαιά Μητρόπολη Σερρῶν, *Μακεδονικά* 25 (1985-1986) 88-103. Βλ. ἐπίσης καί τή μεταγενέστερη εὐσυνοπτικὴ μελέτη τοῦ Γ. Καφαντζί, Ὁ νάός τῶν αγίων Θεοδώρων Σερρῶν (Παλιά Μητρόπολη), Σέρρες 1993.

6. Π. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καί τὰ προάστεια τὰς Σερρῶν καί ἡ μονή Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, *BZ* 3 (1894) 225-329 (καί φωτ. ἀνατ. ἀπὸ τῇ Δημόσια Κεντρικῇ Βιβλιοθήκῃ Σερρῶν, ἀρ. 1, Θεσσαλονίκη 1988).

7. Γιά τήν εἰκόνα αὐτή, ἐκτός ἀπὸ τίς μελέτες στίς ὁποῖες παρουσιάζεται καὶ μέ τήν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς, βλ. καί R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, Recklinghausen 1964, σ. 68-69, ἀρ. 17· Ch. Bakirtzis, A note on the history and culture of Serres during the Late Byzantine

(εἰκ. 3), πού ἦταν ἐντοιχισμένη στό ἐξαγωνικό κωδωνοστάσιο τοῦ ἴδιου ναοῦ, μετέφερε σχεδόν αὐτούσιες καί ὁ Μ. Δήμιτσας, στό ἔργο του, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καί μνημείοις σωζομένοις*, δύο χρόνια ἀργότερα⁸.

Τό 1904 οἱ Γάλλοι ἀρχαιολόγοι P. Perdrizet καί L. Chesnay, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τῆς Σέρρες τό 1901, περιέγραψαν σ' ἓνα ἐξαιρετικά σημαντικό ἄρθρο τους γιά τό μητροπολιτικό νάό τῶν ἁγίων Θεοδώρων, καί τήν ἀνάγλυφὴ εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς (θέση, χαρακτηριστικά, ἐπιγραφή, διαστάσεις) καί ἐπέμειναν στή σπανιότητα τῆς ἐπιγραφόμενης προσωνυμίας τῆς Θεοτόκου, χρησιμοποιοῦντας τή μνημονευθεῖσα ἀποψη τοῦ Παπαγεωργίου καί ἀναζητώντας κάποια ἐτυμολογικά παράλληλα⁹. Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἔγκειται καί στό γεγονός ὅτι σ' αὐτό δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά μία φωτογραφία τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς (εἰκ. 1), ἐντοιχισμένης τότε ἀκόμη στόν ἐξωτερικό δυτικό τοῖχο τῆς βασιλικῆς τῶν ἁγίων Θεοδώρων.

Τόν ἐπόμενο χρόνο ἡ ὑπαρξὴ τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς «ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς» καταγράφεται στίς *Περιηγήσεις* τοῦ Γ. Λαμπάκη¹⁰, ὁ ὁποῖος τή χρονολογεῖ μεταξύ τοῦ 12ου καί τοῦ 13ου αἰ. —ὅπως καί τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη—, παραθέτει τήν ἐπιγραφή της καί παραπέμπει στόν Παπαγεωργίου. Καί ὁ Λαμπάκης εἶχε φωτογραφῆσει τήν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς («ταύτης φωτογραφικὸν ἀπότυπον ἰδὲ ὑπ' ἀριθ. 3361»)· ἐπομένως, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, μία φωτογραφία τῆς ἐντοιχισμένης μαρμάρινης εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς ὑπάρχει καί στό φωτογραφικό ἀρχεῖο Λαμπάκη, τό ὁποῖο ἀπόκειται στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, ὁ Ρῶσος ἀρχαιολόγος N. Kondakov, περιγράφοντας τό μητροπολιτικό νάό τῶν ἁγίων Θεοδώρων στό ἀξιόλογο ἔργο του γιά τή Μακεδονία, πού περιέχει σημαντικές πληροφορίες τόσο γιά τήν παλαιὰ μητρόπολη ὅσο καί γιά τήν ἱστορικὴ μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἀναφέρεται λακωνικά καί στήν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς καί παραπέμπει στό ἄρθρο τῶν Perdrizet καί Chesnay¹¹.

Ἔνας νέος κύκλος γιά τήν ἱστορία τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς ἀνοίγει μέ

Period, στό D. Papanikola-Bakirtzis - Eu. Dauterman Maguire - H. Maguire, *Ceramic Art from Serres*, [Illinois Byzantine Studies III], Urbana-Chicago 1992, ἀρ. 3, εἰκ. 26· N. Ζήκος, *Βυζαντινά Μνημεῖα, Σέρρες. Ἡ πολυπάθη πολιτεία*. Ἀφιέρωμα στό περ. *Ἐπτά Ἡμέρες* τῆς ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* (Κυριακή 3 Ὀκτωβρίου 1993), σ. 18.

8. Μ. Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καί μνημείοις σωζομένοις*, τ. Β', [IMXA - Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Μελετῶν 1], Θεσσαλονίκη 1988 (φωτ. ἀνατ.), σ. 681, ἀρ. 838.

9. P. Perdrizet - L. Chesnay, *La Métropole de Serrès, Monuments Piot X* (1904) 136-137 εἰκ. 18. Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ αὐτὴ τή θέση τήν ἀρχαιολόγο κ. Ἀγγελικὴ Στρατῆ, ἡ ὁποία μοῦ προμήθευσε φωτοαντίγραφο αὐτῆς τῆς δυσεύρετης μελέτης.

10. Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ΔΧΑΕ 5 (1905) 44, ἀρ. 4.

11. N. P. Kondakov, *Makedonija. Arheologičeskoe putešestvie*, Sanktpeterburg 1909, σ. 151.

τίς δύο επόμενες χρονικά μαρτυρίες, πού αναφέρονται στην περιπέτειά της κατά την περίοδο της πρώτης βουλγαρικής κατοχής, περίοδο σκληρών δοκιμασιών του Έλληνισμού και της πόλεως των Σερρών.

Τό 1919 ο 'Ανδρέας Ευγγόπουλος, ο οποίος υπηρετούσε τότε τη στρατιωτική θητεία του στις Σέρρες, σέ ένα εύσυνοπτο άρθρο του για τά βυζαντινά μνημεία των Σερρών, αναφέρεται στις δύο ανάγλυφες εικόνες, του Χριστού Ευεργέτη και της Πονολύτριάς, ως χαρακτηριστικά δείγματα της γλυπτικής στά μνημεία των Σερρών. Για την εικόνα της Πονολύτριάς σημειώνει: «'Επίσης επί του δυτικού τοίχου της Μητροπόλεως ήτο άλλοτε έντετοιχισμένον μικρόν ανάγλυφον της Θεοτόκου μέχρι της όσφύος δεομένης κατ' ένώπιον (οrans) μετά της έπιγραφής ΜΡ ΘΥ Η ΠΟΝΟΛΥΤΡΕΑ. Τό ανάγλυφον τουτο, άποτετοιχισμένον ήδη και άποκειμένον ασφαλώς έν τη νυν Μητροπόλει, περιεσώσαμεν μετά του κ. Ε. Στράτη εκ βεβαίας καταστροφής»¹².

Σ' αυτή τη σοβαρή περιπέτεια της εικόνας και στό θέμα του άποτοιχισμού της αναφέρεται διεξοδικότερα ο Ευάγγελος Στράτης τό 1924, στό σημαντικό άρθρο του μέ τίτλο «Διασωθείσαι χριστιανικάί άρχαιότητες Σερρών», όπου δημοσιεύεται μία ακόμη φωτογραφία της¹³. 'Ο Στράτης χαρακτηρίζει την εικόνα της Πονολύτριάς ως «τό ιερόν Παλλάδιον των Σερρών, τό όποιον υπέστη ίσας περιπετειάς πρός τό της Τροίας μυθολογούμενον τοιούτον, παρακολουθήσαν και μετασχόν πασών των περιπετειών της πόλεως». Την περιγράφει ως έργο καλής τέχνης του 11ου αιώνα, ραγισμένη όριζοντίως, και σημειώνει σχετικά μέ την ιστορία της ότι βρισκόταν έντοιχισμένη στην έξωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου του μητροπολιτικού ναού των άγίων Θεοδώρων, άπέναντι από τό κωδωνοστάσιό του. Στή θέση αυτή την είχαν παρατηρήσει, σύμφωνα μέ τη μαρτυρία του Στράτη, οί Π. Παπαγεωργίου, Γ. Λαμπάκης, Κ. Ζησίου και 'Αδ. 'Αδαμαντίου.

Όστόσο, μετά την επιστροφή του από την έξορία του στη Βουλγαρία, τόν Δεκέμβριο του 1918, δέν βρήκε την εικόνα στη θέση της και φοβήθηκε μήπως φυγαδεύθηκε, όπως πολλές άλλες άρχαιότητες, στη Βουλγαρία. Τότε ο 'Α. Ευγγόπουλος, πού υπηρετούσε εκείνη την περίοδο τη στρατιωτική του θητεία στις Σέρρες, «πρός κοινήν άμφοτέρων χαράν εύρεν αυτό άπερριμένον έν τοίς υπογείοις έν γειτονικῷ τινι οικήματι χρησιμοποιουμένῳ ως άποθήκη έπισιτισμού του στρατού, όπερ και οί Βούλγαροι, όμοίως διέθετον πρότερον, άποσπασαντες και άποθέντες εκεί την ώραιάν άρχαιότητα μέ σκοπόν ίνα άρπάσωσιν αυτήν εις Βουλγαρίαν, μη προφθάσαντες δέ ένεκα της έσπευσμένης φυγής των». Μετά τόν έντοπισμό της εικόνας, ο Στράτης την καθάρισε και την τοποθέτησε

12. 'Α. Ευγγόπουλος, Τά βυζαντινά μνημεία των Σερρών, *Γρηγόριος ό Παλαμάς* 3 (1919) 916.

13. Εϋ. Στράτης, Διασωθείσαι χριστιανικάί άρχαιότητες Σερρών, *ΔΧΑΕ* περ. Β', τ. Α' (1924)

μέσα σέ πλαίσιο, γιά νά τήν ἀποθέσει τελικά στό ἱερό τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, πού μετά τήν πυρπόληση τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων χρησιμοποιοῦντο ὡς μητροπολιτικός ναός τῆς πόλεως¹⁴.

Ὅπως καθίσταται γνωστό ἀπό τίς σχετικές πηγές, μετά τήν πυρπόλησή του ἀπό τοὺς Βουλγάρους στίς 28 Ἰουνίου 1913, ὁ ναός τῶν ἁγίων Θεοδώρων παρέμεινε ἐρειπωμένος καί ἐγκαταλείφθηκε, μέ ἀποτέλεσμα, ὅπως ὑπογραμμίζει καί ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος, νά ὑποσεῖ περισσότερες φθορές ἀπό τήν κατοπινὴ ἐγκατάλειψή του παρά ἀπὸ τήν πυρκαγιά¹⁵. Ἡ προσωρινή αὐτὴ περίοδος τῆς ἐγκαταλείψεώς του, ἔδωσε ἀσφαλῶς τήν εὐκαιρία στοὺς Βουλγάρους νά ἀποτοχίσουν καί τήν ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως, γιά νά τὴ μεταφέρουν στὴ Βουλγαρία, πιθανότατα πρὸς τὸ τέλος τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς.

Χάρη στὴ σωτήρια παρέμβαση τῶν Ξυγγόπουλου καί Στράτη ἡ εἰκόνα φυλάχθηκε μέ ἀσφάλεια κατὰ τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου στό νέο μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν. Ἡ μοναδικὴ μνεῖα τῆς κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὑπάρχει στό ἄρθρο τοῦ Γ. Σωτηρίου γιά τίς βυζαντινὲς ἀνάγλυφες εἰκόνες (1926), ὅπου ἐξετάζεται καί ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη. Ὁ Σωτηρίου, συγκρίνοντας τὴν κατασκευαστικὴ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐεργέτη μέ ἐκείνη τῆς Πονολύτριάς, καταλήγει ὅτι «ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο [τοῦ Εὐεργέτη] εἶναι ἀνώτερον τοῦ ἐτέρου ἐν Σέρραις εὐρισκομένου ἀναγλύφου τῆς Θεοτόκου Πονολυτριάς τοῦ ὁποῦ ἡ σχηματοποίησις καὶ ἡ βάναντος κατασκευὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ἐνθυμίζουσι τὸν ἔνθρονον Παντοκράτορα τοῦ Μυστρά»¹⁶.

Ὡστόσο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1941, κατὰ τὴ δεύτερη βουλγαρικὴ κατοχή, ἡ εἰκόνα ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ ἐκεῖ μέ ἐνέργειες τοῦ Βούλγαρου ἱερέα Μεθοδίου Τοντόρτζεφ, ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Βούλγαρου μητροπολίτη Νευροκοπίου Βόριδος. Τὴν πολυτίμη ἀναφορά στὴ βουλγαρικὴ διαρπαγὴ καί στὴ φυγάδευσή της ἀπὸ τίς Σέρρες, ὀφείλουμε στὸν κατάλογο πού συνέταξε ἡ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καί Ἱστορικῶν Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καί Ἐθνικῆς Παιδείας, ὁ ὁποῖος τυπώθηκε στό Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο τὸ 1946 μέ τὸν τίτλο *Ζημὶαι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς*. Ἐξαι-

14. Γιά τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν βλ. Τ. Καραναστάσης, *Σημειώσεις, στό Ἀναμνήσεις καὶ συμβουλές τοῦ Συναδινοῦ, ἱερέα Σερρῶν στὴ Μακεδονία (17ος αἰώνας)*, ἐκδ. Ρ. Odorico, μέ τὴ συνεργασία Σ. Ἀσδραχᾶ, Τ. Καραναστάσης, Κ. Κωστή, Σ. Πετμεζᾶ, (Ἀθήνα) 1996, σ. 375-376. Φωτογραφία τοῦ ναοῦ, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν κατεδάφισή του τὸ 1958 καὶ τὴν ἀνέγερση τοῦ νέου ὁμώνυμου μητροπολιτικοῦ ναοῦ, βλ. στό Β. Τζανακάρη, *Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῶν Σερρῶν*, τ. Α', Σέρρες 1991, σ. 401· Γ. Καφταντζής, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειᾶς της, Θεσσαλονίκη* 1996, σ. 109, 457.

15. Ἀ. Ξυγγόπουλος, ὅ.π. (σημ. 12), σ. 912-913.

16. Γ. Σωτηρίου, *Βυζαντινὰ ἀνάγλυφοι εἰκόνες, Recueil N. P. Kondakov, [Seminarium Kondakovianum], Prague* 1926, σ. 132.

τίας της εξαιρετικής σημασίας των πληροφοριών πού παρέχονται στο συγκεκριμένο τμήμα του καταλόγου για την εικόνα της Πονολύτριάς, τό παραθέτουμε στή συνέχεια αὐτολεξεί:

«Διαρκούσης τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς, κατὰ Ὀκτώβριο τοῦ 1941 ὁ τότε ἐν Σέρραις βούλγαρος Ἀρχιερατικός Ἐπίτροπος τοῦ βουλγάρου Μητροπολίτου Νευροκοπίου Βόριδος ἱερεὺς Μεθόδιος Γ. Τοντόρτζεφ συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ γραμματέως του Ἀνδρέα Ράλλεφ καὶ τοῦ κλητῆρος του Ἀγγέλου, ἀγνώστου ἐπωνύμου, ἀφῆρεσε μίαν εἰκόνα μαρμαρίνην, διαστάσεων 50x60 περίπου, εὗρισκομένην ἐντὸς τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Ἡ εἰκὼν ἐν ἀναγλύφῳ παριστᾷ τὴν Θεοτόκον φέρουσαν ἐπιγραφὴν «Πονολύτριά». Ὡς ἐδηλώθη εἰς τὸν ἐπὶ κατοχῆς παραμείναντα νεωκόρον τοῦ ναοῦ Χρήστον Ἀθανασίου Ἀλατᾶ μετεφέρθη αὕτη καὶ παρεδόθη εἰς τὸν βούλγαρον Μητροπολίτην Νευροκοπίου»¹⁷.

Ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης βουλγαρικῆς κατοχῆς οἱ Βούλγαροι ἐκδίωξαν τὸν Ἑλληνα μητροπολίτη Σερρῶν Κωνσταντῖνο (Μεγγρέλη), ὁ ὁποῖος ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὴ Νιγρίτα. Στό μητροπολιτικό μέγαρο τῶν Σερρῶν ἐγκαταστάθηκε τοποτηρητὴς πρωτοσύγκελλος τοῦ Βούλγαρου μητροπολίτη Νευροκοπίου, πού εἶχε διοριστεῖ ἑξάρχος ἐπὶ τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας¹⁸, καὶ οἱ ἐκκλησίαι καταλαμβάνονταν σταδιακὰ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὁποῖοι ἀπομάκρυναν τοὺς Ἑλληνες κληρικούς, μέ ἀποτέλεσμα νὰ διευκολύνεται ἡ διαρπαγὴ τῶν σκευῶν καὶ κειμηλίων τους¹⁹, ὅπως συνέβη καὶ μέ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς.

Αὕτη εἶναι καὶ ἡ τελευταία μαρτυρία πού διαθέτουμε γιὰ τὴν ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τῆς Πονολύτριάς. Ἐκτοτε ἡ εἰκόνα αὕτη θεωρεῖται χαμένη καὶ ὡς τέτοια καταγράφεται σὲ μεταγενέστερες μελέτες ὡς τίς μέρες μας, ἂν καὶ ἡ διαρπαγὴ τῆς ἀπὸ τίς βουλγαρικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἐπέφερε σύγχυση καὶ δημιούργησε παρανοήσεις. Σοβαρότερη ὑπῆρξε ἡ ἐσφαλμένη ταύτισή της μέ τό

17. Ζημιαὶ τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς, Ἀθῆναι 1946, σ. 36.

18. Βλ. Ἀθ. Χρυσόχοῦ, *Ἡ κατοχὴ ἐν Μακεδονίᾳ*. Βιβλίον Δ', *Οἱ Βούλγαροι ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ*, τχ. Α' (1941 καὶ 1942), [Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη 17], Θεσσαλονίκη 1951, σ. 27, 170· Ἀπ. Ψαθᾶς, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Σερρῶν στὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς (1941-1944)*, *Πανσερραϊκὸ Ἡμερολόγιο* 17 (1991) 174-178· Ζ. Θωμαΐδης, *Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας στὴν πόλη τῶν Σερρῶν μέχρι σήμερα*, *Ὁ Ἅγιος Νικήτας* 29 (Ἰαν. 1993) 18· Γ. Καφανττζής, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειᾶς της*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1996, σ. 417.

19. Βλ. Ἀθ. Χρυσόχοῦ, ὁ.π., σ. 29: «Ἀπασα αἱ ἐκκλησίαι κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων αἱ δὲ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ τούτων ἐσβέσθησαν καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ βουλγαρικῶν. Καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων ἐξεβουλγαρίσθησαν. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀνηκόντων εἰς τὰς ἐκκλησίας ἱερῶν σκευῶν, ἀμφίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων διηρπάγησαν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Βουλγαρίας», καὶ σ. 38: «Αἱ ἐκκλησίαι ἤρχισαν ἀμέσως νὰ καταλαμβάνωνται ἢ μία κατόπιν τῆς ἄλλης, νὰ ληστεύηται ὁ πλοῦτος αὐτῶν καὶ τὰ πολυτίμα ἱερὰ σκευὴ (ἄμφια, ἀναθήματα, κοσμήματα, ἐξαπτέρυγα, σταυροί, εὐαγγέλια κλπ.)» (ὑπόμνημα Δημάρχου Δράμας στίς 26-7-1941).

κάτω τμήμα μαρμάρινης εἰκόνας πού φυλασσόταν ἀρχικά στὴ συλλογὴ τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως καὶ μεταφέρθηκε ἀργότερα μαζί μὲ τὴ μαρμάρινη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη καὶ ἄλλα δεκατρία ἀρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια, κιονόκρανα καὶ ἐπιστύλια) στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Σερρῶν²⁰. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ, ὅπως εὐκόλα διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ σωζόμενο, ἀκέφαλο τμήμα τῆς (εἰκ. 4), δὲν ἀποτυπώνει τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο σὲ στάση μετωπικῆς δεήσεως, οὔτε φέρει ἀσφαλῶς τὴν ἐπιγραφὴ «Πονολύτρεα». Ἐντούτοις, καταγράφηκε ὡς ἡ εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς σὲ μελέτες καὶ ἄρθρα γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Σερρῶν καὶ γιὰ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς πόλεως, μὲ ἀποτέλεσμα σήμερα νὰ σημειώνεται συγχρόνως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐξαφάνισις τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου τῆς Πονολύτριάς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς τμήματός τῆς, αὐτοῦ δηλ. τῆς ἀκέφαλῆς ἀνάγλυφης εἰκόνας τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου²¹.

Ὡς ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴ διαρπαγὴ τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εὐ. Στίκα στὸ φηφιδωτὸ τοῦ ἀγίου Ἀνδρέα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς «τὸ μόνον διαφυγὸν τὴν βουλγαρικὴν ἐπιδρομὴν»²².

Καταγραφὴ τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς ἔχουμε, τέλος, καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ R. Lange γιὰ τῆς βυζαντινῆς ἀνάγλυφης εἰκόνες, τὸ 1964²³, ὅπου περιγράφεται μὲ συντομία ἡ εἰκόνα, ἐπαναλαμβάνεται τὸ λάθος ὅτι ἓνα τμήμα τῆς ἔχει διασωθεῖ καὶ ἀναδημοσιεύεται ἡ φωτογραφία τῆς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τῶν Perdrizet καὶ Chesnay.

20. Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Μακεδονίας - Θράκης. Β'.* Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη, ΑΔ 27 (1972) Β2 575, πίν. 520β. Πρβλ. καὶ Μ. Ζαφειρίου, Δεύτερη ἀνάγνωση μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τῆς Σέρρες, *Σερραϊκά Ἀνάλεκτα* 2 (1993-1994) 37, σημ. 2.

21. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ταύτιση τοῦ τμήματος ἀνάγλυφης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς σημειώνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ Γ. Καφαντζί, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφερείας τῆς*, Ἀθῆναι 1967, σέ ἔνθετο φύλλο μεταξὺ τῶν σελίδων 144 καὶ 145 (παράθεσις τῆς ἐπιγραφῆς στὴ σ. 135, ἀρ. 91, ὅπου σημειώνεται ὅτι οἱ εἰκόνες τῆς Πονολύτριάς καὶ τοῦ Εὐεργέτη «φυλάγονται στὴν Παλιὰ Μητρόπολη»). Βλ. καὶ Γ. Καφαντζί, *Ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Θεοδώρων Σερρῶν (Παλιὰ Μητρόπολη)*, Σέρρες 1993, σ. 27. Στὴν σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου δίνεται ἐπίσης ἡ ἐντύπωσις ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς (δ.π., σ. 575: «ἐξ ὧν αἱ δύο ἀνάγλυφοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου»), ἐνῶ τὸ ἴδιο λάθος ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κ. Παπακυριάκου, *Τὸ Μουσεῖο Σερρῶν καὶ τὰ ἀποθησαυρίσματά του*, *Πανσερραϊκὸ Ἡμερολόγιο* 4 (1978) 242, ὁ ὁποῖος περιγράφει πρῶτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐεργέτη καὶ δευτέρῃ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς πού ἀπὸκειται στὸ Μουσεῖο!

22. Εὐ. Στίκας, *Ἀνασηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐν Σέρραις*, ΠΑΕ ἔτ. 1952 (Ἀθῆναι 1955) 210.

23. R. Lange, *Die byzantinische Reliefkone*, Recklinghausen 1964, σ. 13, 129 ἀρ. 54. Στὸ ἴδιο ἔργο (σ. 70 ἀρ. 18) περιγράφεται καὶ τὸ τμήμα τῆς μαρμάρινης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, πού προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν παλαιὰ μητρόπολη καὶ ταυτίστηκε, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐσφαλμένα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΟΝΟΛΥΤΡΙΑΣ

Όπως σημειώνεται στη σχετική αναφορά πού παρατέθηκε, η εικόνα της Πονολύτριάς είχε ως προσρισμό την έδρα του Βούλγαρου μητροπολίτη Νευροκοπίου. Είναι δέ προφανές ότι αρχικά μεταφέρθηκε στη Δράμα, ή όποία είχε χρησιμοποιηθεί από τούς Βουλγάρους ως ένδιάμεσος διαμετακομιστικός σταθμός γιά τή μεταφορά πολύτιμων αρχαιολογικών αντικειμένων καί εκκλησιαστικών θησαυρών καί χειμηλίων τών μουσείων, μονών καί εκκλησιών τής 'Ανατολικής Μακεδονίας καί κατά τήν περίοδο τής πρώτης βουλγαρικής κατοχής. Τό σημείο στό όποιο συγκεντρώνονταν οί αρχαιότητες πού φυγαδεύονταν στη Βουλγαρία ήταν προφανώς ή μικρή μονή τής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος²⁴, πού ανήγειρε τό 1927 στη δυτική έξοδο τής Δράμας ό μητροπολίτης τής πόλεως Λαυρέντιος (Παπαδόπουλος) ό από Χαλδίας († 1928), μετά τήν έλευση Ποντίων προσφύγων στη Δράμα. Τήν εκτίμηση αύτή ένισχύει ή πληροφορία ότι μετά τό 1941 ή Λαυρεντιανή μονή καταλήφθηκε, όπως καί τρεις ακόμη μονές τής 'Ανατολικής Μακεδονίας (μονή Προδρόμου Σεργών, μονή 'Αγίας Τριάδος Τούμπας καί μονή αγίας Παρασκευής στό Δόμιρο), από τίς βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής²⁵.

Κυρίως όμως τή σύνδεση τής Λαυρεντιανής μονής μέ αύτή τή θλιβερή διαδρομή τών αρχαιοτήτων από τήν 'Ανατολική Μακεδονία προς τή Βουλγαρία, αποδεικνύει περίτρανα ή ύπαρξη τής εικόνας τής Θεοτόκου τής Πονολύτριάς σέ κτιστό προσκυνητάριο πού βρίσκεται στόν περίβολο τής μονής καί σέ μικρή απόσταση βορείως του καθολικού της. Έκεί έντοπίσαμε πρόσφατα έντοιχισμένη τήν έως σήμερα θεωρούμενη ως χαμένη εικόνα τής Θεοτόκου, πού φέρει τήν έπιγραφή *Η ΠΟΝΟΛΥΤΡΕΑ* καί τό χαρακτηριστικό όριζόντιο ράγισμα (είκ. 2), πού διακρίνεται καί στίς αρχικές φωτογραφίες της, όταν βρισκόταν ακόμη έντοιχισμένη στό ναό τών άγιών Θεοδώρων στίς Σέρρες.

Τήν μαρμάρινη εικόνα, πού φωτογραφήσαμε κατά τή διάρκεια επίτοπιας έρευνάς μας στη Λαυρεντιανή μονή, στά πλαίσια του έρευνητικού προγράμματος του Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών «Τά Μοναστήρια τής Μακεδονίας», είχαμε αρχικά εκλάβει ως χειμηλίο πού είχε μεταφερθεί στη Δράμα από τούς Ποντίους πρόσφυγες μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή καί θεωρήσαμε πώς είχε κριθεί

24. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, Λαυρεντιανή μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, *Τά Μοναστήρια τής Μακεδονίας*, Α' 'Ανατολική Μακεδονία, ό.π. (σημ. 1), σ. 104-106.

25. *Η Μαύρη Βίβλος*, ό.π. (σημ. 3), σ. 18. Γιά τή βουλγαρική κατοχή στη Δράμα βλ. Β. Πασχαλίδης, Δραμινά 'Ιστορικά· 67 μελέτες, Δράμα 1992, σ. 66-68· Γ. Χατζηκαλογιάννης, *Η μαρτυρική Δράμα. Σελίδες απ' τή βουλγαρική κατοχή (23 Μάη 1941-9 Σεπτέμβρη 1944)*, Θεσσαλονίκη 1989. Σημαντική είναι καί ή εισήγηση τών Γ. Καζαμία, Ξ. Κοτζαγεώργη, *Η βουλγαρική κατοχή στη Δράμα καί τήν περιοχή της· τά μέτρα, οί στόχοι καί οί συνέπειες τής εφαρμογής τους στόν πληθυσμό, στόν υπό έκδοση τόμα τών Πρακτικών τής Β' Έπιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα καί ή περιοχή της. 'Ιστορία καί Πολιτισμός, Δράμα, 18-22 Μαΐου 1994* (βλ. τίς Περιλήψεις 'Ανακοινώσεων, σ. 35).

σχόπιμο νά ἀποτεθεῖ στή Λαυρεντιανή μονή, στὸν περίβολο τῆς ὁποίας βρίσκονται σήμερα ἀρκετοὶ τάφοι κληρικῶν καὶ μοναχῶν ἀπὸ τὸν Πόντο, καθὼς καὶ τοῦ κτίτορά της, μητροπολίτη Λαυρεντίου. Ὡστόσο, λίγο ἀργότερα, πρὸς μεγάλη ἐκπληξή μας, διαπιστώσαμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴ γνωστὴ βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς τῶν Σερρῶν· στὴν ταύτιση αὐτὴ προχωρήσαμε χάρις στίς φωτογραφίες της πού εἶχαν δημοσιευθεῖ στὰ ἄρθρα τῶν Perdrizet - Chesnay καὶ Στράτη.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα μπορούμε νά υποθέσουμε πὼς κατὰ τὴ μεταφορὰ της ἀπὸ τῆς Σέρρες στὸ Νευροκόπι, τὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου τὸ 1913 στὸ Βουλγαρικὸ Κράτος, ἀποτέθηκε προσωρινά στή Λαυρεντιανή μονή τῆς Μεταμορφώσεως, ἀπ' ὅπου, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, δέν κατέστη δυνατό νά ἀποσταλεῖ στὸν τελικὸ της προορισμό, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἐντοιχιστεῖ, πιθανότατα μετὰ τὸ τέλος τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς, στὸ ὑπαίθριο προσκυνητᾶριο πού προαναφέραμε, στὸ ὁποῖο ἐκτίθεται πρὸς προσκύνηση, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι σὲ εὐνόητους κινδύνους ὡς σήμερα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ἡ μαρμάρινη ἀνάγλυφὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τῆς Πονολύτριάς εἶναι σπασμένη ὀριζοντίως καὶ ἔχει διαστάσεις 62x45 ἐκ., οἱ ὁποῖες καταγράφονται καὶ στὰ ἄρθρα τῶν Perdrizet - Chesnay καὶ Στράτη, καθὼς καὶ στὴ μελέτη τοῦ Lange.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται σὲ στάση μετωπικῆς δεήσεως μὲ ἀνυψωμένα τὰ χέρια, ἀπεικόνιση πού ἀνήκει στὸ γνωστὸ εἰκονογραφικὸ τύπο orans, εὐρύτατα διαδεδομένο μετὰ τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων τῆς Θεοτόκου ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἁγίων²⁶. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ (ὀριζοντίως) Η ΠΟΝΟΛΥΤΡΕΑ (καθέτως σὲ δύο στήλες), πού ἀποδίδει μία, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, σπάνια προσωνομία στὴ Θεοτόκο, γιὰ τὴν ὁποία θά γίνει λόγος στὴ συνέχεια.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκόνας, αὐτὰ ἔχουν ἐξεταστεῖ κατὰ τὸ παρελθόν κυρίως σὲ σχέση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ χρονολόγησή της, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν διατυπωθεῖ διαφορετικὲς προτάσεις. Ὁ Συγγόπουλος χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς, ὅπως καὶ τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη, στὸν 11ο αἰῶνα καὶ σημειώνει ὅτι «δύνανται νά θεωρηθῶσι σύγχρονα πρὸς τὸ ἀρχικὸν κτίσμα» (ἐνν. τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων). Ἀποτιμώντας δὲ τὴν τεχνικὴ τους, διατυπώνει τὸ συμπέρα-

26. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ δεομένου ἁγίου στὴ στάση orans βλ. Ἀ. Συγγόπουλος, Ἀνάγλυφον τοῦ Ὁσίου Δαβὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 145-147. Γιὰ τὴν παράσταση τῆς δεομένης Θεοτόκου βλ. Κ. Καλοκύρης, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, *Θεσσαλονίκη* 1972, σ. 53-56.

σμα, ότι «γενικῶς ἐξεταζόμενα τὰ διάφορα ταῦτα ἀνάγλυφα τόσον τὰ εἰκονογραφικὰ (Ἰησοῦς, Θεοτόκος), ὅσον καὶ τὰ διακοσμητικὰ δεικνύουσι τέχνην καὶ ἐκτέλεσιν πολὺ μετρίαν καὶ δὲν δύνανται ν' ἀνθέξωσιν εἰς σύγκρισιν πρὸς τὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ ἰδίως τὰ Ἀθηναϊκά»²⁷. Ὁ Στράτης τὴν τοποθετεῖ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ τὴν χαρακτηρίζει «ἔργον καλῆς τέχνης», ἐνῶ ὁ Λαμπάκης προτείνει τὴ χρονολόγησίν της μεταξύ τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνα.

Ὁ Σωτηρίου ἐντοπίζει ὡς κοινὸ γινώρισμα μεταξύ τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη καὶ τῆς Πονολύτριάς τὴν ἐπιπεδόγλυφη ἀπεικόνισιν τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ ὡς τεχνοτροπικὴ διαφορὰ τὴ χάραξιν τῶν ἀμυγδαλῶν ὀφθαλμῶν τους²⁸.

Τέλος, πρὸ ὀψιμῆς χρονολόγησιν τῆς εἰκόνας τῆς Πονολύτριάς προτείνεται ἀπὸ τὸν Θ. Παζαρά, ὁ ὁποῖος στὸ ἐκτενές κείμενο εἰσηγήσεώς του γιὰ τὴ γλυπτικὴ στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδον, ὑποστηρίζει ὅτι «πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο κατώτερης ποιότητος, πού βρίσκεται ὅμως μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐπαρχιακῆς τέχνης τῶν παλαιολόγειων χρόνων». Ὁ Παζαράς ἐπισημαίνει ἐπίσης ὅτι «ἡ μορφή εἶναι τελείως ἐπίπεδη καὶ διαλύεται κατὰ κάποιον τρόπο σὲ μία ἐπιφάνεια μὲ συγκεχυμένες γραμμές» καὶ πῶς «ἀκολουθεῖ μία τάση μὲ ἀποκλειστικὴ χρῆσιν γραφικῶν μέσων, μία τάση τῆς ὁποίας τὸ τελικὸ στάδιον ἀντιπροσωπεύει ὁ ἔνθρονος Χριστὸς τοῦ Μυστρά»²⁹.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, πῶς ἡ ἀνάγλυφον εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ γνωστὴ λιθανάγλυφον εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στὴν περιοχὴ τῶν Σερρών· ἔχει διασωθεῖ τὸ κάτω μῆμα μαρμάρινος εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, πού μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν παλαιὰ μητρόπολιν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς πόλεως, καὶ ἡ ὁποία, ὅπως προαναφέρθηκε, ταυτίστηκε ἐσφαλμένα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς. Μία ἀκόμη ἀνάγλυφον εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, διαστάσεων 22x30 ἐκ., καταγράφεται μεταξύ τῶν κλαπέντων ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κατὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1942 κειμηλίων τῆς μονῆς Προδρόμου, πού μεταφέρθηκαν στὸ Συνοδικὸ Ἑκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³⁰, ἐνῶ μία τρίτη λίθινη εἰκόνα, μικρῶν διαστάσεων (5x4 ἐκ.) στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται γυναικεῖα μορφή, πιθανότατα τῆς Θεοτόκου, ἐντοπίστηκε στὶς ὄχθες χειμάρρου παραπλεύρως τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου Καμεινικαίας, πού τοποθετεῖται βορείως

27. Ἀ. Ξυγγόπουλος, ὁ.π. (σημ. 12), σ. 916. Ὑπὲρ τῆς πρώιμης χρονολόγησιν τῆς εἰκόνας συγκλίνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ παράστασις τοῦ δεομένου ἁγίου ἐπιβιώνει, σύμφωνα μὲ τὸν Ξυγγόπουλο, (ὁ.π. [σημ. 26], σ. 146) ὡς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα, ἔκτοτε δὲ «ἐξαφανίζεται σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν».

28. Γ. Σωτηρίου, ὁ.π. (σημ. 16), σ. 132-133.

29. Θ. Παζαράς, Ἡ Γλυπτικὴ στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδον, *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου μὲ θέμα «Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων»* (Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992) [ὑπὸ ἐκδόσιν].

30. Ζημιάι τῶν ἀρχαιοτήτων, ὁ.π. (σημ. 17), σ. 35, ἀρ. 1.

τῆς πόλεως τῶν Σερρών, στή συνοικία τῶν Καμενικίων³¹. Ὑπαινίσσεται ἡ ὑπαρξὴ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀνάγλυφων εἰκόνων τὴν λειτουργία ἐνός βυζαντινοῦ ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ· Πιθανόν· γιὰ νὰ δοθεῖ ὥστόσο μία τεκμηριωμένη ἀπάντηση πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν προσεκτικὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σωζομένων εἰκόνων καὶ νὰ διακριβωθεῖ ἡ χρονολόγησή τους.

Η ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΑ «ΠΟΝΟΛΥΤΡΙΑ»

Ὅπως σημειώθηκε, ἡ ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου φέρει τὴν προσωνυμία «Πονολύτριά», γραμμένη κάθετα ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου. Ἡ σπάνια αὐτὴ προσωνυμία τῆς Παναγίας κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν της, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προτάθηκαν ποικίλες ἐτυμολογικὲς ἐρμηνεῖς καὶ συσχετισμοί, μὲ χαρακτηριστικότερη τὴν ἀναγωγή τοῦ Πονολύτριά ἀπὸ τὸν Παπαγεωργίου σὲ ἓνα στίχο ἀπὸ τὴν Ἠλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη: «Καὶ ἄκων ἀναμιμνήσκομαι τοῦ παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Ἠλέκτρας στίχῳ 135: πόνων ἐμοὶ τᾶ μελέα λυτήρ»³².

Μοναδική, ἐξ ὧσων γνωρίζουμε, χρῆση τῆς προσωνυμίας «Πονολύτριά» γιὰ τὴ Θεοτόκο, ἀπαντᾶται σὲ χωρίο τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ἔργου τοῦ 10ου αἰώνα, στοῦ ὁποῖο διευκρινίζεται καὶ ἡ προέλευση τῆς ἐπωνυμίας: Τὰ Πονολύτου³³ ἐκλήθη, ὅτι πολλὰ ἰάσεις ἐκεῖσε ἐπετελοῦντο καὶ πόνοι πολλῶν ἐλύοντο³⁴.

Σὲ ὅλες τὶς σύγχρονες μελέτες γιὰ τὰ ἐπίθετα καὶ τὶς προσωνυμίες τῆς Θεοτόκου καταγράφεται καὶ τὸ «Πονολύτριά»³⁵, μὲ ἀναφορὰ εἴτε στοῦ χωρίου τῶν

31. Π. Σαμαρῆς, Ἐγνωστο βυζαντινὸ μετόχι τῆς μονῆς Χελανδαρίου στὶς Σέρρες: Ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου Καμενικαίας, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 215, εἰκ. 11.

32. Π. Παπαγεωργίου, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 258, σημ. 1. Ὁ Παπαγεωργίου σημειώνει τὴ σπανιότητα τοῦ ἐπωνύμου («Τῆς Θεομήτορος τὸ ἐπώνυμον οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἀνέγνω οὐδὲ ἐν ἐκκλησιαστικῷ ὕμνῳ...») καὶ τὸ παρομοιάζει μὲ τὸ «Φαρμακολύτριά» ποῦ χρησιμοποιοῦται γιὰ τὴν ἁγία Ἀναστασία, ἐνῶ ὁ Perdizet τὸ συσχετίζει μὲ τὸ ἐπίθετο «Ἐλευθερώτριά».

33. Ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ἡ πονολύτριά σύμφωνα μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χφ Paris. gr. 854 τοῦ 14ου αἰώνα.

34. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, N. York 1975 (ἀνατ.), III ἀρ. 58. Βλ. καὶ Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει, Κων/πολις* 1899, σ. 211· R. Janin, *La Géographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin. Première partie: Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, τ. III Les Églises et les monastères, Paris 1953, σ. 238, ἀρ. 96· A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*, [Ποικίλα Βυζαντινὰ 8], Bonn 1988, σ. 174, 512.

35. Stephanus, *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. VII (Π-Ρ), Graz 1954 (ἀνατ.), στ. 1472· Φ. Κουκουλῆς, Ἐπίθετα Θεοτόκου, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος* ἔτ. 1932, σ. 431· Γ. Μέγας, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 5-6 (1943-44) 89· Τ. Γριτσόπουλος, Μαρία. Τὰ ἐπίθετα, *ΘΗΕ* 8 (1966) 712· Δ. Οἰκονομίδης, Μαρία. Λαογραφία, *ΘΗΕ* 8 (1966) 718· Κ. Καλοκέρης, ὅ.π., σ. 37· C. Scouteris, Theotokos - Panaghia, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 60 (1978) 365.

Πατρίων εἴτε στήν ὕπαρξη τῆς εἰκόνας τῶν Σερρῶν.

Ἐν κατακλειδί, ἐκφράζουμε τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τῆς Πονολύτριάς, μετὰ τήν πολυετῆ ὁδύσσειά της, συνυφασμένη μέ τήν συχνά ὀδυνηρὴ ὁδύσσεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, θά ἀπολαύει ἰδιαίτερης μέριμνας τόσο ἀπὸ τήν οἰκεία μητροπολιτικὴ ἀρχὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τήν τοπικὴ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

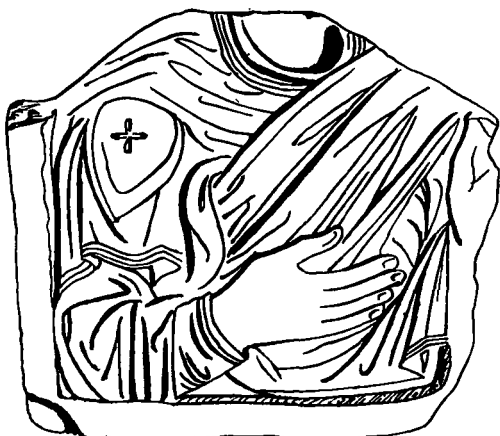
Εἰκ. 1. Ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Πονολύτριας ἐντοιχισμένη στό δυτικό ἐξωτερικό τοῖχο τοῦ παλαιοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων. Φωτογραφία πού δημοσιεύθηκε τό 1904 στό ἄρθρο τῶν Perdritzet καί Chesnay (Lange, *Reliefikone*, σ. 127, ἀρ. 54).

Εἰκ. 2. Ἡ μαρμάρινη ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τῆς Πολονύτριας ἐντοιχισμένη σήμερα σέ κτιστό προσκυνητάριο ἐντός τοῦ περιβόλου τῆς Λαυρεντιανῆς μονῆς στή Δράμα.

Είκ. 3. Ἡ μαρμάρινη ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Εὐεργέτη πού ἦταν ἐντοιχισμένη στό κωδωνοστάσιο τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων. Σήμερα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῶν Σερρών (Ἡμερολόγιο ἔτους 1995 τοῦ Κέντρου Ἀποδήμων Μακεδόνων).

Είκ. 4. Τό τμήμα τῆς μαρμάρινης εἰκόνας πού ταυτίστηκε ἐσφαλμένα μέ τήν εἰκόνα τῆς Πονολύτριάς (Lange, Reliefikone, σ. 70, ἀρ. 18).

Γλυκερίας Μιχ. Χατζούλη

ΑΜΦΙΓΡΑΠΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΤΕΛΕΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ*

Η πόλη της Καστοριάς με την ευρύτερη περιοχή της συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των μεγάλων επαρχιακών κέντρων του μεσαιωνικού Ελληνισμού, που ήκμασαν κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου όπως επίσης και στη χρονική περίοδο της Τουρκοκρατίας¹. Η έρευνα γύρω από την καλλιτεχνική παραγωγή—βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων— που τελευταία συνεχώς διευρύνεται και εμπλουτίζεται συμβάλλει σημαντικά στη γνωριμία καινούργιων έργων, που κινούνται και αναπτύσσονται στον ευρύτερο χώρο της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας.

Στην εργασία αυτή θα παρουσιάσουμε την αμφίγραφη εικόνα του Αγίου Νικολάου² που βρίσκεται στο ναό του Αγίου Δημητρίου³, της κοινότητας

* Στη μνήμη του αλησμόνητου συναδέλφου Θανάση Παπαζώτου.

1. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο είναι γνωστό πως εύποροι ευγενείς (Θεόδ. Λημνιώτης, Νικηφ. Κασνίτζης), μεμονωμένοι μοναχοί (Θεοφ. Λημνιώτης) και ιερείς (Θεόδ. Λημνιώτης) έγιναν χτίτορες ναών (Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι, Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 1-42 και 43-62. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984, σ. 57, εικ. 19 και 21, σ. 39, εικ. 24, σ. 19, εικ. 16. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας. Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος-11ος αιώνας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 203, 270, 403-404). Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας όταν οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες μεταφέρθηκαν από τα μεγάλα αστικά κέντρα στην περιφέρεια, όπου δημιουργήθηκαν ευνοϊκότερες συνθήκες ανάπτυξης, στην Καστοριά εύποροι άρχοντες και μεμονωμένοι μοναχοί ή επίσκοποι συνεχίζουν τις δωρεές και βοηθούν στην ανέγερση και διακόσμηση νέων ναών (π.χ. Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας (1485/6), Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500), Παναγία της Μητροπόλεως του άρχοντος Αποστολάκη (1605/6), Άγιος Νικόλαος του άρχοντος Θωμανού (1639) κ.λ.π. (Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι*, ό.π., πίν. 179-188, πίν. 248-262, πίν. 232-243, πίν. 244-247 και Αν. Ορλάνδος, *Τα Βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, ΑΒΜΕ Δ'* (1938) 167, 158-159, 172-173, 163).

2. Η συντήρηση και ο καθαρισμός της εικόνας έγιναν από τον κ. Πέτρο Σγούρο στα εργαστήρια του Μουσείου Καστοριάς. *Κύρια όψη*: Ολόγυρα σχηματίζεται αυτόχυλο, λεπτό, λοξόμητο πλαίσιο 0,02 μ., το οποίο γίνεται ελαφρά φαρδύτερο στις οριζόντιες πλευρές.

3. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται στην πλατεία της Πτελέας δυτικά του κοινοτικού κα-
ταστήματος. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αφίδα στην ανατολική πλευρά, όπου είναι χαραγμένη σε τετράγωνη πλάκα με σταυρό η ημερομηνία 1880, «Οκτώβριος». Η στέγη είναι διόριχτη με αποστήσεις στην ανατολική και δυτική κορυφή. Επάνω από τη μοναδική είσοδο υπάρχει λίθινο υπέρθυρο με τρεις εγχάρακτους σταυρούς και την επιγραφή «ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1890», «ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΑΝΤΟΥ». Πιο επάνω διακρίνουμε αβα-
θή ημικυκλική κόγχη με την τοιχογραφία του ομώνυμου Αγίου. Στο εσωτερικό, η βασιλική χωρίζε-
ται σε τρία κλίτη με δύο σειρές κιονοστοιχίας, που η κάθε μια αποτελείται από τέσσαρες κίονες

Πτελέας Νομού Καστοριάς. Στην κύρια όψη εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος, (Εικ. 1) αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, από τα Πάταρα της ίδιας μικρασιατικής περιοχής. Η β' όψη φέρει σταυρό, που τον αποτελούν τρεις εγκάρσιες κεραίες (Εικ. 2)⁴. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων η εικόνα μεταφέρθηκε στον Άγιο Δημήτριο —ενοριακό ναό της κοινότητας— από το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου⁵.

Ο Άγιος (Εικ. 1) εικονίζεται σε φυσικό μέγεθος όρθιος, ολόσωμος, μετωπικός⁶. Ευλογεί με το δεξί του χέρι, ενώνοντας τον αντίχειρα με τον παράμεσο (Εικ. 12), ενώ στο αριστερό, το οποίο είναι καλυμμένο από το φαλόνιο κρατεί

κυκλικής διατομής. Στη δυτική πλευρά ο νάρθηκας είναι ξυλόπηκτος. Τοιχογραφίες διατηρούνται εσωτερικά της ημικυκλικής αφίδας του Ιερού Βήματος και στην κόγχη της πρόθεσης, η οποία ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η εικονογράφηση, που ακολουθεί το γνωστό και συνηθισμένο σύστημα, είναι χαρακτηριστικό δείγμα τέχνης μέτρου ζωγράφου. Στο σύνολό του ο τοιχογραφικός διάκοσμος αντιπροσωπεύει τη λαϊκή ζωγραφική, που επικρατεί τον περασμένο αιώνα στον Ελλαδικό χώρο.

4. Η εικόνα συντηρήθηκε το χειμώνα του 1990. Δύο κάθετες ρωγμές από τις οποίες η μια χωρίζει την κεφαλή του Αγίου σε δύο τμήματα, ενώ η δεύτερη που προχωρεί στο κάτω τμήμα της εικόνας έχει δημιουργήσει φθορά στη ζωγραφική επιφάνεια του ενδύματος της κεντρικής μορφής. Η τελευταία έχει επισκευαστεί σε παλιότερη συντήρηση. Ελάχιστες φθορές επίσης υπάρχουν στο λοξόμητο πλαίσιο της εικόνας, η οποία αποτελείται από δύο ανισομεγέθη τεμάχια ξύλου, που συνδέονται στην πίσω πλευρά με ένα τρέσο καρφωμένο παράλληλα στο κάτω τμήμα της. Η σύνδεση πρέπει να έγινε όταν δημιουργήθηκε η κάθετη ρωγμή. Περισσότερες λεπτομέρειες για τους τρόπους συγκράτησης των ξύλων βλ. Αν. Μαργαριτώφ, Νέα μέθοδος τοποθέτησης τρέσων για τη συγκράτηση των ξύλων των εικόνων, 1ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1981, σ. 47-48. Η προετοιμασία της ζωγραφικής επιφάνειας είναι γνωστή και συνηθισμένη: λεπτό στρώμα γύψου κολλημένο στο ξύλο. Διαστάσεις: 1,69x0,85x0,05 μ.

5. Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στη θέση «Μοναστήρι», 1 χλμ. ανατολικά της Πτελέας, επάνω σε ένα χαμηλό έδαφος του εδάφους. Πρόκειται για ένα μονόχωρο, δρομικό, καμαροσκεπαστο ναό, με εισόδο στη δυτική πλευρά, ενώ στα ανατολικά καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη. Η ομαλής κατασκευή της τοιχοδομίας εμφανίζεται από την οικοδομική συνοχή των λίθων. Η στέγη είναι δίριχτη και καλύπτεται με σχιστόπλακες. Στο εσωτερικό την οροφή αποτελεί μια τοξωτή καμάρα κατασκευασμένη από ντόπιες ασβεστόπετρες, που ανάμεσά τους μεσολαβούν πωρόλιθοι (χογχυλιάτες λίθοι). Επάνω από τη μοναδική θύρα της δυτικής εισόδου κάτω από την ποδιά του δίλοβου παράθυρου υπάρχει μια επιμελημένη οριζόντια ζώνη με την επιγραφή από κεράμους, που δίνει το έτος ίδρυσης του ναού: 1416/7. Το μνημείο φαίνεται ότι ποτέ δεν τοιχογραφήθηκε. Σχετική αναφορά για το ναό βλ. Θαν. Παπαζώτος, Νομός Καστοριάς, ΑΔ 43 (1988), Μέρος Β² Χρονικά, Αθήνα 1993, 412. Ο Νικ. Μουτσόπουλος σε σχετικό άρθρο του χρονολογεί το μνημείο στα 1400. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Νικ. Κ. Μουτσόπουλος, Ένα άγνωστο βυζαντινό μνημείο στην περιοχή της Καστοριάς, ο Άγιος Νικόλαος της Φτελιάς, Μακεδονικόν αρσιείον Ιακώβου, αρχιεπισκόπου Αμερικής επί τη πεντηκονταετηρίδι προσφοράς του εις την Ορθοδοξίαν και το γένος των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 365-384. Ο ναός πανηγυρίζει στις 25 Μαΐου, ημερομηνία της ανακομιδής και μετακομιδής των λειψάνων του Αγίου Νικολάου. Σύμφωνα με τον παραπάνω ερευνητή ενδέχεται η επιλογή του εορτασμού να έχει κάποια σημασία για την περιοχή, που υπαγόταν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 367).

6. Ν. Ζίας, Εικόνες του Βίου και της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολάου (πίν. 104-113), ΔΧΑΕ, περ. Δ', Ε' (1966-1969), Αθήνα 1969, 279, όπου επισημαίνονται οι παραλλαγές, που παίρνει στις εικόνες της σειράς αυτής η κεντρική παράσταση του Αγ. Νικολάου. Σύμφωνα με την άποψη του ερευνητή, η εικόνα ανήκει στον β' τύπο.

κλειστό ποικιλιμένο ευαγγέλιο, ελαφρά πλαγιαστό και γυρμένο προς την εμπρόσθια πλευρά έτσι ώστε να φαίνεται το επάνω και το πλάγιο πάχος των σελίδων στο ίδιο ερυθρό χρώμα. Φορεί την αρχιερατική στολή⁷, που αποτελείται από βαθυκύανο στιχάριο, σκούρο πορφυρό φαιλόνιο, υπόλευκο ένσταυρο ωμοφόριο⁸ με ερυθρούς σταυρούς. Το επιτραχήλιο, τα επιμάνικα και το επιγονάτιο έχουν χρώμα σιέννας και είναι διακοσμημένα με λευκές πέρλες.

Ως γνωστόν ο Άγιος παριστάνεται όρθιος σε εικόνες του Σινά⁹, των νήσων (Κύπρου¹⁰, Πάτμου¹¹, Κέρκυρας¹²) και της Καστοριάς¹³ με εικονογραφικές ομοιότητες ως προς την ενδυμασία (ένσταυρο ωμοφόριο) και το κλειστό ευαγγέλιο. Όμως στη μεταβυζαντινή περίοδο περισσότερο αγαπητή είναι η παράσταση του ένθρονου Αγίου, ο οποίος εικονίζεται σε στάση ευλογίας με το δεξί, ενώ στο αριστερό κρατεί κλειστό ευαγγέλιο¹⁴. Όσο για την παραλλαγή της στηθαίας μορφής πρέπει να συνυπάρχει με τον τύπο της όρθιας¹⁵.

Ο προσωπογραφικός τύπος του Αγίου (Εικ. 3β) χαρακτηρίζεται από τον πεπλατυσμένο όγκο του μετώπου, τους αμυγδαλωτούς οφθαλμούς κοντά στη ρίζα της μεγάλης μύτης, τα σπαθωτά φρύδια, το μικρό στόμα και τη στρογγυλοποιημένη γενειάδα¹⁶. Ο προπλασμός του προσώπου είναι ανοιχτόχρωμος. Οι ρυτίδες γράφονται με μαύρες πινελιές. Η σχηματοποιημένη γενειάδα¹⁷ υποδηλώνεται γκριζόχρωμη με άσπρες ψιμιθιές επάνω στον ανοιχτό προπλασμό. Ο μεγάλος φωτοστέφανος ορίζεται με ερυθρή γραμμή γύρω από την κεφαλή.

Η μορφή προβάλλεται μπροστά από τρίχρωμο βάθος. Το κίτρινο φθάνει ως τους ώμους του Αγίου, το καστανό λίγο πιο κάτω από τη μέση και το κυανό μέχρι το μέσον του ύψους των κνημών. Τέλος το ανοιχτό καστανό με την ανθεμωτή διακόσμηση υποδηλώνει το έδαφος, όπου πατεί η μορφή.

7. Σύμφωνα με την παλιά παράδοση της Ανατολής ο Άγιος Νικόλαος εικονίζεται πάντοτε ως «Έπίσκοπος-Ιεράρχης»: βλ. Γ. Αντουράκης, *Ο Άγιος Νικόλαος στη Βυζαντινή τέχνη και παράδοση*, Αθήνα ά.έ., σ. 25 κ.ε.

8. Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας*, Αθήναι 1979², τ. 1, σ. 139.

9. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήναι 1956, τ. 1, πίν. 175, 170 και τ. 2, σ. 162-163 και 155-157.

10. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, σ. 189-193, πίν. V και Α. Papageorgiou, *Icones de Cypre*, Genève 1969, σ. 118, εικ. 35.

11. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου, ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1995², πίν. 1, σ. 44-45, πίν. 4-5, σ. 51-52 και πίν. 10-11, σ. 56-57. Βλ. επίσης και το συλλογικό έργο, *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα 1988, σ. 106-107, 129-130.

12. Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, σ. 16, εικ. 86.

13. Ν. Ζίας, *Εικόνες*, ό.π., σ. 277-296 και πίν. 104.

14. Βλ. Φειδάς, Αριστ. Πασαδαίος, Αθ. Παλιούρας, Μητρ. Ελβ. Δαμασκηνός, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η μεγάλη του Χριστού Εκκλησία*, Αθήνα 1989, σ. 96, εικ. 79 και σ. 98.

15. Ν. Ζίας, *Εικόνες*, ό.π., σ. 279-280.

16. Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις*, ό.π., τ. 1, σ. 310.

17. Κατά τη διάρκεια της συντήρησης έχουν επισημανθεί κάποιες επιζωγραφήσεις στη γενειάδα.

Μια νεώτερη επιγραφή με ερυθρή κεφαλαιογράμματα γραφή επάνω από το ύψος της κεφαλής δίνει και το όνομα της παριστάμενης μορφής *Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ* και με μικρά γράμματα ο *μύρων*¹⁸.

Ο Άγιος στηρίζεται στο αριστερό σκέλος, ενώ λυγίζει ελαφρά το δεξί στο ύψος του γονάτου. Αποτέλεσμα της στάσης του είναι η προσοχή του καλλιτέχνη να υποδηλώσει και ζωγραφικά τη λεπτομέρεια των δύο ανισοϋψών ώμων. Ο δεξιός διαφαίνεται ελαφρά χαμηλωμένος, σε αντίθεση με τον αριστερό που δείχνει υπερυψωμένος. Η όλη στάση του Αγίου θυμίζει το *contraposto* των αρχαίων Ελληνικών αγαλμάτων. Το πρόσωπο, σε σχέση με το σώμα είναι μικρό. Χαρακτηριστική είναι η δυσαρμονία της αναλογίας στη μορφή.

Στο άνω τμήμα της εικόνας, τον Άγιο περιστοιχίζουν ο Χριστός και η Παναγία στηθαίοι σε μικρογραφία¹⁹ (Εικ. 3α). Οι δύο μορφές προβάλλουν μέσα από ακτινωτά ρομβοειδή σχήματα. Ο Χριστός προσφέρει λιθοκόσμητο ευαγγέλιο και η Παναγία δίνει το ωμοφόριο, τα σύμβολα της αρχιερωσύνης²⁰. Το θέμα αυτό συνοδεύει συχνά την εικόνα του Αγίου, επειδή αναφέρεται στο όνειρο, που είδε ο Άγιος Νικόλαος, ως φυλακισμένος επί βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όταν καθαιρέθηκε από τον αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια της Α' Οικουμενικής Συνόδου (325), επειδή είχε ραπίσει τον αιρετικό Άρειο²¹. Στο προφητικό όνειρο του μηνύθηκε η μελλοντική άνοδος στο αρχιερατικό αξίωμα²². Η ιδιαίτερα τιμητική θέση του Αγ. Νικολάου —μεταξύ του Χριστού και της Παναγίας, που επέχουν θέση Δέησης ή τριπροσώπου— καθιερώνεται κυρίως μετά το 12ο αιώνα, οπότε και επικρατεί τόσο στις φορητές εικόνες, όσο και στη μνημειακή ζωγραφική Ανατολής-Δύσης²³.

18. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εικονογραφική εξέλιξη του Αγίου (παραστάσεις από τον κύκλο της ζωής του, θαύματα κ.λ.π.) στη βυζαντινή τέχνη (βλ. N. P. Sevsenko, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino 1983, σ. 18 κ.ε.).

19. Για την ερμηνεία της παράστασης βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες*, ό.π., τ. 2, σ. 93.

20. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Πετρούπολις 1909, σ. 181. Πρβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Εικονογραφικά παράλληλα του θαύματος της Νίκαιας, 2ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1982, σ. 19-20.

21. Στα κείμενα μινεία του συγκεκριμένου οράματος γίνεται πρώτα τον Ι' αιώνα, ωστόσο όμως ήταν από προγενέστερα γνωστό στην τέχνη. *Ακολουθία του Εσπερινού του Αγίου Νικολάου, Μηνάιον Δεκεμβρίου*, Αθήνα ά.έ., σ. 58, ο Άγιος ονομάζεται *όλετήρ του Άρειού* και L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris 1958, τ. II, σ. 976.

22. Η *Vita compilata* γράφει: ...*ἐμφανῶς ὁπτάνεται αὐτῷ ὁ κύριος Ἰησοῦς σὺν τῇ ἀειπαρθένῳ καὶ Θεοτόκῳ Μαρίας τῇ μητρὶ αὐτοῦ· ὁ μὲν ἐπιδιδούς αὐτῷ τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον, ἡ δὲ τὸ ἀρχιερατικὸν ὠμοφόριον παρεχομένη· καθὼς ἔκ παλαι καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο ἱστορεῖται παρὰ τῶν φιλευσεβῶν ἐν ταῖς σεβασμαῖς καὶ προσκυνηταῖς εἰκόσιν αὐτοῦ, ἐκ δεξιῶν μὲν τὸν Κύριον ἐγχαρattόντων τὸ εὐαγγέλιον κατέχοντα καὶ ἐπιδιδόντα αὐτῷ, ἐξ εὐνύμων δὲ τὴν ἄχραντον Θεοτόκον τὸ ὠμοφόριον τούτῳ προτεινομένην. E. Anrich, *Hagios Nikolaos, Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, Berlin 1913, τ. 1, σ. 224, 31-32, 1-8.*

23. Γ. Αντουράκης, *Ο Άγιος Νικόλαος*, ό.π., σ. 20.

Τη δεξιά πλευρά της εικόνας κοσμεί ο Χριστός, που κρατεί στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο. Φορεί σκούρο καστανόχρωμο χιτώνα και υπόλευκο ιμάτιο. Το μικρό κεφάλι με τα ίσια σκούρα μαλλιά περιβάλλεται από στρογγυλό χρυσοκίτρινο φωτοστέφανο, που φέρει την επιγραφή με ερυθρά γράμματα: 'Ο 'Ων²⁴. Δεξιά και αριστερά του σε συμπιλήματα διαβάζουμε ΙC ΧC.

Στην αριστερή πλευρά η Παναγία εικονίζεται φορώντας σκούρο ερυθρόχρωμο μαφόριο. Η σχετική επιγραφή ΜΡ ΘΥ με ερυθρή γραφή ταυτίζει τη μορφή.

Ένα πλήθος παρόμοιων παραστάσεων του Αγίου ανάμεσα στις προτομές του Χριστού και της Θεοτόκου, που του προσφέρουν τα σύμβολα της αρχιερωσύνης συναντούμε σε εικόνες²⁵, τοιχογραφίες²⁶ και κεντήματα²⁷.

Χαρακτηριστικές είναι οι κοινές πηγές έμπνευσης, αλλά και η εκπαίδευση των καλλιτεχνών, που προσδίδουν μια σταθερή προσήλωση στην απεικόνιση της μεμονωμένης μορφής του Αγ. Νικολάου. Η κεφαλή του Αγίου της εικόνας μας έχει αποδοθεί με πλαστική διάθεση (Εικ. 3β). Στη φυσιογνωμία της μορφής συνενώνονται το μειλίχιο με τη σοβαρότητα, ενώ αναδύεται μια έκφραση αυστηρής πνευματικότητας, αλλά και εσωτερικής έντασης. Χαρακτηριστικό είναι το παιγνίδι του σκιοφωτισμού. Οι ζεστοί σκούροι τόνοι του προπλάσμού ισορροπούν το πρόσωπο. Οι οφθαλμοί βαθαίνουν περισσότερο, πλαισιωμένοι από φωτεινές επιφάνειες. Το ελαφρά λοξό βλέμμα, τα σμικτά φρύδια και το σφικτό στόμα δεν προσδίδουν στην εικόνα κάποιο ιδεαλισμό. Το αυστηρό ήθος της ραδινης μορφής φθάνει την υπερβολή, ενώ χαρακτηριστικό είναι το άσαρκο χέρι σε σχήμα ευλογίας (Εικ. 12).

24. Πρβλ. Εξ 3,14. Βρίσκεται στις κεραίες του ένσταυρου φωτοστέφανου. Σύμφωνα με τον Ιω. Δαμασκηνό, το κυριώτερο επίθετο του Θεού είναι ο «ΩΝ» και σημαίνει το όλο, το άπειρο και το αόριστο (βλ. P. Bon. Kotter, *Die Schriften des Johannes Von Damaskos*, Έκδοσις ακριβής της ορθόδοξου πίστεως, Berlin 1973, τ. II, σ. 31). Άλλη μια αναφορά του ίδιου επιθέτου εντοπίζουμε στο ιδιόμelo, που φάλλεται στη λειτουργία της 6ης Αυγούστου [βλ. C. Capizzi, *Παντοκράτωρ* (Saggio d'esegesi letterario - iconografico) OCA 170 (1964) 146, σημ. 38].

25. Πρβλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες*, ό.π., τ. 2, σ. 93, όπου αναφέρονται τα παλιότερα δείγματα του εικονογραφικού αυτού τύπου. Επίσης Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου, Η ψηφιδωτή εικόνα της Πάτμου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' (1959), Αθήνα 1960, 127-134. Μ. Σπ. Αχειμάστου, Αμφιπρόσωπες εικόνες της Ρόδου, ΑΔ 21 (1966) Μελέται, Αθήνα 1967, 62-83. Myrtali Acheimastou-Potamianou, St. Nicholas with scenes of his miracles, Holy image, Holy space, icons and frescoes from Greece, Athens 1988, εικ. 66, σ. 222 και Dim. D. Triantafyllopoulos, St. Nicholas, *Holy image...*, ό.π., εικ. 65, σ. 222. V. Djurić - Sv. Radojčić, *Ícônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, εικ. 22 και εικ. 25, πίν. XXXII, XXXIII, XXXVII. Βλ. Φειδάς, Αρ. Πασαδαΐος, Αθ. Παλιούρας, Μητρ. Ελβ. Δαμασκηνός, Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ό.π., εικ. 79, σ. 96.

26. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, ό.π., πίν. 59β, 60 και Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλης, *Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού*, ΜΒΟ 1, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 156-157, εικ. 242.

27. Χρ. Πατρινέλλης - Αγ. Καρακατσάνη - Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα, Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα 1974, σ. 198-199, εικ. 87-88. Πρβλ. Μ. Θεοχάρη, Πύλη με τον Άγιο Νικόλοο, *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 412-413, πίν. 11.25.

Πρέπει να τονίσουμε την ιερατική ακαμψία αλλά και την επιμήκυνση των αναλογιών του σώματος, που άσαρκο, χωρίς πλαστικότητα έχει κυριολεκτικά εξαφανιστεί κάτω από τη γραμμική πτυχολογία του ενδύματος²⁸, η οποία αναπόσπαστη από το σώμα δεν αποκτά την ανάλογη πλούσια και δυναμική κίνηση. Στα άμφια οι πτυχές, ευθύγραμμες, πλατιές και δύσκαμπτες διαμορφώνονται σε ημικυκλικές, γύρω από το ύψος της επιγονατίδας. Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του ζωγράφου να αποδώσει τον όγκο του ενδύματος υποδηλώνοντας τις αναδιπλώσεις του με μονά, διπλά και επάλληλα τριγωνικά σχήματα. Οι μεγάλες πλατιές επιφάνειες και η γραμμική διάρθρωσή τους συμβάλλουν στη σύνθεση της πτυχολογίας, ενώ προσδίδουν στην όλη μορφή ένα μεγαλόπρεπο χαρακτήρα. Τα άμφια αναπτύσσονται στους σκούρους τόνους του πορφυρού και κυανού χρώματος με φωτεινά ανοίγματα από το υπόλευκο ωμοφόριο και τα λιθοκόσμητα πετραχήλι και επιγονάτιο²⁹. Το σκουρόχρωμο περίγραμμα, όπως και ο ερυθρός σταυρός του ωμοφορίου συντελούν στην εντύπωση της απόλυτης γραμμικότητας (Εικ. 1).

Ο προδρομικός φυσιognωμικός τύπος του Αγίου Νικολάου είναι γνωστός ήδη από τον 7ο αι. και εξής με παλιότερες σωζόμενες παραστάσεις σε διάφορα λατρευτικά έργα Μικροτεχνίας (π.χ. δίπτυχα, ελεφαντοστά - σμάλτα κλπ.). Στη συνέχεια, μετά το 12ο αι. έχει πλέον αρχίσει να παγιώνεται ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου. Η ιδιαίτερη προβολή και διάδοση μαρτυρείται κυρίως κατά τους αιώνες 9ο-15ο³⁰.

Γενικά, το εικονογραφικό σχήμα της κεντρικής μορφής της εικόνας μας με την επωνυμία *Θερμός προστάτης* εντοπίζουμε σε κάποια τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου στο παλιό καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως (Μ. Μετέωρο), το οποίο χρονολογείται στα 1483³¹ (Εικ. 4). Όμως τις λεπτομέρειες που ακολουθούν οι εικονογραφικές τάσεις συναντούμε σε εικόνες, αλλά και τοιχογραφίες του προαναφερόμενου Αγίου σε ναούς της Καστοριάς. Δεν είναι τυχαίο ότι η εικόνα μας είναι στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με την τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου *Θερμού προστάτη* (Εικ. 5) στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης, όπου καλύπτει τμήμα της κάτω ζώνης στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα και χρονολογείται στο τέλος του 15ου αιώνα³².

28. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα Ιστορίας της Θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήναι 1957, σ. 64.

29. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση, το συμβολισμό και την εικονογραφική εξέλιξη του επιγονατίου βλ. Θεολ. Χρ. Αλιπράντης, *Χρυσοχέντητα άμφια της Ι. Μονής Λειμώνας Λέσβου*, Αθήναι 1975, σ. 21 κ.ε.

30. Γ. Αντουράκης, *Ο Άγιος Νικόλαος*, ό.π., σ. 23.

31. Ev. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, [Univers. Nat. et Caprolist. d' Athènes, Fac. de Philosophie, «Bibliothèque S. N. Saripolos» 92], Athènes 1992/93, σ. 287-289, 624, εικ. 100.

32. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Κα-*

Ο εικονογραφικός τύπος είναι ο συνήθης, που επικράτησε στα Βαλκάνια κατά τον 15ο-17ο αι. και υπαγορεύθηκε από ένα αξιόλογο Ελλαδικό εργαστήριο της εποχής, το οποίο άνθισε τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αι.³³ Η φυσιογνωμία του Αγίου Νικολάου της εικόνας μας υποδηλώνει έναν εξαιρετικό εκφραστικό ρεαλισμό, μια πραγματολογική αντίληψη προς τη δυσμορφία, κάτι που δεν είναι οικείο στη βυζαντινή τέχνη. Ο τρόπος απόδοσης της κόμης αλλά και της υπόλοιπης τριχοφύιας, που έχουν τον ίδιο σχηματισμό, είναι ανάλογος όπως και το σχήμα του αυτιού με την τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου της Κουμπελίδικης. Βεβαίως δεν παραλείπουμε και τις μορφές του Χριστού και της Παναγίας, που προβάλλονται μέσα από ακτινωτά και φυλλοειδή σχήματα, σε μικρή κλίμακα και πλαισιώνουν την παράσταση του Αγίου.

Ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού με το στιβαρό λαιμό και την πλατύτερη έδραση του στη σύνδεση με το μακρόστενο κεφάλι, τη χοντρή στην άκρη μύτη και το ανεπαίσθητο πηγούνι απαντά σε μνημεία του β' μισού του 14ου αι. ώνα και συνεχίζεται μέσα στον 15ο³⁴. Ως απόηχος πλέον της επιβίωσης ορισμένων στοιχείων της παλαιολόγειας ζωγραφικής, τα οποία δανείζεται ο καλλιτέχνης συνθέτοντας το προσωπικό του ύφος.

Μεγάλη κοινότητα χαρακτηριστικών και κάποια συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο της εικόνας μας παρουσιάζει η παράσταση του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/86)³⁵ (Εικ. 6), που βρίσκεται σε τυφλή αφίδα στη νότια πλευρά του ναού. Παρατηρούμε τον τρόπο, που ξεχωρίζει το αυστηρό σχήμα της μορφής, το στρογγύλεμα της γενειάδας του, η έκταση και ο τρόπος του σκιοφωτισμού, χωρίς να παραλείπουμε τις λεπτομέρειες όπως το σχήμα του αυτιού, τα τοξωτά φρύδια και τα κυματιστά στέρεα φωτίσματα στα μαλλιά και γένεια, στοιχεία που χαρακτηρίζουν και την εικόνα μας. Μια άλλη παρατήρηση αφορά στις μορφές του Χριστού και της Παναγίας, οι οποίες αν και δεν έχουν κοινά χαρακτηριστικά με αυτές της εικόνας μας, ωστόσο όμως προβάλλονται μέσα από ανάλογα ακτινωτά και φυλλοειδή σχήματα.

στοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 54, σ. 36-37.

33. Μ. Χατζηδάκης, Η χρονολόγηση μιας εικόνας της Καστοριάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Ε' (1966-1969), Αθήνα 1969, 306. Εκτενέστερες σκέψεις για το εργαστήρι αυτό, την έκταση και τη σημασία του στη Βαλκανική τέχνη, βλ. Μ. Chatzidakis, Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1550), *Proceedings of the Conference «Aspects of the Balkans: Continuity and Change»*, University of California, Los Angeles 1969. Εν. Ν. Georgitsoyanni, *Les peintures murales*, ό.π., σ. 367 κ.ε.

34. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι*, ό.π., πίν. 167 (Αγ. Ανδρέας του Ρουσούλη) και πίν. 229 (Παναγία Ρασιώτισσα). Ε. Τσιγαρίδας, *Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Ι (1980-1981), Αθήνα 1981, 279, σημ. 24.

35. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι*, ό.π., πίν. 188α, σ. 37 και Μ. Garidis, *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, σ. 73.

Επικουρική είναι η σύγκριση της εικόνας μας με την παράσταση του Αγίου Νικολάου του Μαγαλειού (πριν το 1505)³⁶ (Εικ. 7), που βρίσκεται σε τυφλή αφίδα της νότιας πλευράς του ναού. Ο Άγιος έχει πολλές ομοιότητες στα στρογγυλοποιημένα μαλλιά και γένεια. Το ένσταυρο ωμοφόριό του καλύπτει τον αριστερό ώμο και πέφτει πίσω από το διάλιθο ευαγγέλιο. Οι πτυχές επίπεδες και γραμμικές διαμορφώνονται σε ημικυκλικές γύρω από το δεξί του χέρι. Αν και απουσιάζουν οι παραπληρωματικές μορφές του Χριστού και της Παναγίας, τα σύμβολα της αρχιερωσύνης είναι παρόμοια με αυτά της εικόνας μας. Δεξιά και αριστερά του Αγίου μέσα από ημικυκλικά σχήματα προβάλλουν αντίστοιχα δύο χέρια, που κρατούν ένα ποικιλμένο ευαγγέλιο και ένα ένσταυρο ωμοφόριο.

Όμοια σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά προσώπου και κόμης υπάρχουν συχνά επίσης σε μνημεία της Σερβίας του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι.³⁷

Αρκετά κοινά στοιχεία έχει η εικόνα μας με άλλη εικόνα του Αγίου Νικολάου³⁸, που εικονίζεται σε προτομή και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (Εικ. 8). Τα αρχαϊκά στοιχεία, τα οποία δανείζεται ο καλλιτέχνης του έργου μας είναι η απόδοση της κόμης, των παρειών και του ωμοφορίου.

Πολλές γενικές ομοιότητες με τον Άγιο Νικόλαο της εικόνας μας μπορεί κανείς να διακρίνει επίσης στον Άγιο Νικόλαο της αμφιπρόσωπης εικόνας της Καστοριάς (Αρ. 430) (Εικ. 9)³⁹. Ιδιαίτερα στη σχηματοποιημένη κόμη και γενειάδα, στο ένσταυρο ωμοφόριο και στο πλούσια διακοσμημένο από πολύτιμους λίθους πετραχήλι.

Συγγενικά στοιχεία με την εικόνα μας δίνει εξάλλου μια άλλη αμφιπρόσωπη εικόνα του Αγίου Νικολάου από την Ομορφοκκλησιά⁴⁰.

Πολλά κοινά εικονογραφικά στοιχεία με τον Άγιο της εικόνας μας εντοπίζουμε επίσης σε μια ρωσική εικόνα —16ος αιώνας— του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του από την Αγία Πετρούπολη. Ο ολόσωμος ιεράρχης Άγιος με τη σχηματοποιημένη κόμη και γενειάδα δορυφορείται από τις μικρές κλίμακος μορφές του Χριστού και της Παναγίας, οι οποίες προβάλλονται μέσα από δύο ομόκεντρους με σπειροειδή διακόσμηση κύκλους, που του προσφέρουν τα σύμβολα της ιερωσύνης (Εικ. 10)⁴¹.

36. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι*, ό.π., πίν. 175α, σ. 36.

37. V. Djurić, *Atelier du Métropolitain Jean le Zografe, Zograf 3* (1969) 18-34, πίν. 19 (Άγιος Ανδρέας), πίν. σ. 23 (Άγιος Νικόλαος), πίν. σ. 26 (μορφή αρχιερέα), πίν. σ. 31 (μοναχός).

38. Th. Papazotos, *St. Nicholas, Holy image*, ό.π., εικ. 28, σ. 192.

39. Ν. Ζίας, *Εικόνες*, ό.π., σ. 275-298 και πίν. 104-113 και Μ. Χατζηδάκης, *Η χρονολόγηση*, ό.π., σ. 303-307, πίν. 115.

40. Επιτόπια παρατήρηση (εικόνα Αγίου Νικολάου, Αριθμ. OM4 από Ομορφοκκλησιά). Περισσότερες πληροφορίες Ν. Ζίας, *Εικόνες*, ό.π., σ. 295-296.

41. St. Kutschinski - J. Poetter - M. Bassowa - N. Dejew - OI. Korobko - S. Pawlow - In.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των ναών (Παναγίας Κουμπελίδικης, Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας, Αγ. Νικολάου του Μαγαλειού) και οι δύο προτελευταίες εικόνες που αναφέραμε είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου για το οποίο υποστηρίχθηκε ότι διαμορφώθηκε στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Καστοριάς⁴², ενώ έχει απλώσει, απροσδόκητα για την εποχή, τη δραστηριότητά του όχι μόνο στην περιοχή της μείζονος Μακεδονίας, Θεσσαλίας, αλλά και στις γειτονικές χώρες της βαλκανικής χερσονήσου⁴³. Στο εργαστήριο αυτό ή στον κύκλο του εντάσσεται και η εικόνα μας με άμεση εξάρτηση από τις τοιχογραφίες του 15ου και 16ου αι., που συναντούμε σε ναούς της Καστοριάς⁴⁴. Η καλλιτεχνική του παραγωγή εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και ιδιαίτερα στην περίοδο 1480-1510, ενώ αφήνει καταβολές που θα παραμείνουν αισθητές στη Βαλκανική ζωγραφική του 16ου αι.⁴⁵. Οι ίδιοι ανώνυμοι καλλιτέχνες φαίνεται πως εργάζονται με την ίδια άνεση τοιχογραφία και εικόνα⁴⁶. Το εργαστήριό τους διαπιστώνεται ότι εκφράζει μια τάση για ανανέωση της ζωγραφικής παράδοσης του 14ου αι. χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Γενικά στα έργα τους παρουσιάζονται ανοιχτοί σε διαφορετικές πηγές έμπνευσης, ενώ παρατηρούνται αρκετά δάνεια από την ιταλική ζωγραφική, που ίσως εισχώρησαν μέσα από τους εμπορικούς δρόμους ή τις κρητικές εικόνες. Το σχέδιο είναι ευκίνητο αλλά άτονο, το πλάσιμο πλαδαρό, ενώ η υιοθέτηση της δυσμορφίας χα-

Pawlowna - M. Prinzewa - Ir. Schalins, *Russische Ikonen und Kultgerät aus St. Petersburg*, Köln 1991, σ. 105, εικ. 8.

42. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture*, ό.π., σ. 193. E. Tsigaridas, *Monumental painting in Greek Macedonia during the Fifteenth century*, *Holy Image*, ό.π., σ. 56-57. E. Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, *ΕΜΣ - Εορταστικός τόμος (50 χρόνια) 1939-1989*, ΜΒ 75, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 166, σημ. 27.

43. E. Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική στη Μακεδονία του 15ου αιώνα, *8ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, σ. 18. E. Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία, ό.π., σ. 166-167. E. Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία (324-1430 μ.Χ.)*, ΜΒ-ΕΜΣ 82, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 351-352.

44. Χρ. Μπαλτόγιάννη, Ελλαδικά εργαστήρια εικόνων του 16ου αιώνα, *11ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1991, σ. 24.

45. E. Γεωργιτισσιάννη, Ένα εργαστήριο ανώνυμων ζωγράφων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδρασή του στη μεταβυζαντινή τέχνη, *HX* 29 (1988/89) 147-148, όπου αναφέρεται όλη η βιβλιογραφία των ερευνητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το εργαστήριο και την καλλιτεχνική του δραστηριότητα, που ανθεί στο τέλος του 15ου αι. επηρεάζοντας την τέχνη σπουδαίων ζωγραφικών συνόλων του 16ου αι., τα οποία συνιστούν τη «Σχολή της ΒΔ. Ελλάδας ή Σχολή της Ηπείρου», όπως την έχουν ονομάσει. Πρβλ. E. Γεωργιτισσιάννη, Εικονογραφικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του παλιού καθολικού στη Μ. Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1483), *Θεσ. Ημερ.* 15 (1989) 110, σημ. 190 κ.ε. και E. Georgitsiyan, *Les peintures murales*, ό.π., σ. 367 κ.ε.

46. Περισσότερο γνωστή είναι η επίδοσή τους με ανάλογη επιτυχία στη ζωγραφική των εικόνων κυρίως τέμπλου και βημόθρων. Ενδεικτικά σημειώνουμε την παράσταση του Ευαγγελισμού (Αρ. 18 και 19). Βημόθρονα από τον εκθισιακό χώρο του Μουσείου Καστοριάς. Πρβλ. Γεωργ. Κακαβάς, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς*, Αθήνα 1996, σ. 12-13 και 16.

ρακτηρίζει συχνά τις μορφές, οι οποίες πολλές φορές παρουσιάζονται ψηλόλιγνες⁴⁷, όπως ο Άγιος Νικόλαος της εικόνας μας. Ένα άλλο στοιχείο που διακρίνει το ζωγράφο είναι η ιδιαίτερη έμφαση στη διακόσμηση⁴⁸. Χαρακτηριστικά υποδηλώνονται οι πολύτιμοι λίθοι επάνω στα ενδύματα (επιτραχήλιο, επιμάνικα κ.λ.π.) και τα κινητά αντικείμενα (π.χ. ευαγγέλιο). Γενικά τα δάνεια από την τέχνη της Δύσης εντοπίζονται στην υιοθέτηση απόδοσης του δύσμορφου προσώπου της εικόνας μας, των ενδυμάτων και της τεχνικής με την οποία εναλλάσσονται οι τόνοι της χρωματικής κλίμακας, που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος του έργου⁴⁹.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα μας προέρχεται από το εργαστήριο της Καστοριάς, αφού συγκεντρώνει τα περισσότερα χαρακτηριστικά του στοιχεία και χρονολογείται στο τέλος του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα⁵⁰.

Στο κάτω δεξιό τμήμα της εικόνας σε περίοπτη θέση υπάρχει η προσεκτικά γραμμένη με μαύρα στοιχεία αφιερωματική επιγραφή (Εικ. 11)⁵¹ των δωρητών:

- 1 «ΔΕ(ΗΣΙΣ) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ
- 2 ΚΟΜΝΙΝΟΥ ΙΕΡΕ(ΩΣ) ΚΑΙ
- 3 Τ(ΗΣ) ΠΡΕΣΒΗΤΕΡ(ΑΣ) ΑΥΤΟΥ ΚΑΛ(ΗΣ)
- 4 ΚΑΙ Τ(ΩΝ) ΥΙΩΝ ΑΥΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ...»

Σύμφωνα με την επιγραφή⁵² πληροφορούμαστε πως πρόκειται για τον κληρικό Κομνηνό, ο οποίος με την οικογένεια του αφιέρωσε την εικόνα στον προστάτη Άγιο Νικόλαο.

47. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, ΚΝΕ-ΕΙΕ 33, Αθήνα 1987, σ. 78. Πρβλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 168.

48. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 64 και Μ. Chatzidakis, *Aspects de la peinture*, ό.π., σ. 193.

49. Πολλές φορές αποτέλεσμα των ακραίων αυτών εκφράσεων είναι να χάσει η εικόνα το πνευματικό της περιεχόμενο εξαιτίας των δυτικών επιδράσεων έτσι ώστε να γίνεται δύσκολα αποδεκτή στην Ορθόδοξη Ανατολή, της οποίας η στάση ως γνωστόν ήταν εχθρική προς τη Δύση. Πρβλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης*, ό.π., σ. 172.

50. Ο καθηγητής Ν. Κ. Μουτσόπουλος πρότεινε για τη χρονολόγηση της εικόνας τον 17ο αιώνα «με ικανή» όπως γράφει «επιφύλαξη» επειδή η εικόνα δεν είχε τότε ακόμη «συντηρηθεί και καθαριστεί». Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ένα άγνωστο βυζαντινό μνημείο*, ό.π., σ. 373.

51. Εμφανής είναι η εμπειρική προσπάθεια καθαρισμού της επιγραφής, που επιτελέστηκε σε άγνωστο χρόνο.

52. Στη σύντομη περιγραφή της εικόνας, που παρατίθεται στο τέλος της εργασίας του για το ναό του Αγ. Νικολάου, ο καθηγητής Ν. Κ. Μουτσόπουλος δημοσιεύει την επιγραφή ως εξής: *Τοῦ δούλου τοῦ Θε(εο)ῦ / Κομνινοῦ ἱερέως καὶ / πρεσβυτέρως αὐ(τοῦ) Καλ(ῆς) καὶ(αὶ) τῶν ἱῶν αὐτοῦ Μιχαήλ...* (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ένα άγνωστο βυζαντινό μνημείο*, ό.π., σ. 373).

Τη ράχη της εικόνας κοσμεί σταυρός (Σχ. 1, Εικ. 2) Σταύρωσης ή Ανάστασης, που φέρει τρεις εγκάρσιες κεραίες ζωγραφισμένες με σκούρο ερυθρό χρώμα και βαθυκόανο περίγραμμα. Το ίδιο πορφυρό χρώμα χρησιμοποιήθηκε για τους ελικοειδείς όρπηκες, οι οποίοι εκφύονται από τη βάση του σταυρού και καταλήγουν σε άνθη. Οι διάφοροι κυματισμοί ανεβαίνουν συμμετρικά στις δύο πλευρές, που απολήγουν σε τρία σκούρα ερυθρόχρωμα τετράφυλλα. Κάτω από το σταυρό με δύο τεθλασμένες γραμμές ο ζωγράφος αποδίδει τον οξυκόρυφο λόφο του Γολγοθά, ενώ ο σταυρός στηρίζεται επάνω σε σχηματική κλίμακα με δύο αναβαθμούς και προβάλλεται μπροστά από υπόλευκο βάθος. Τον συνοδεύουν διάφορες βραχυγραφημένες επιγραφές —από δεξιά προς αριστερά— οι οποίες αποτελούν και τα αρχικά στοιχεία γνωστών εκκλησιαστικών ρητών: IC XC N K^{53} , X X X X^{54} , P P P P^{55} , E E E E^{56} , T K I F^{57} ,

53. *Ι(ησούς) Χ(ριστός) Ν(ι)χ(χ)*: Γ. Λαμπάκης, *Αρχαί της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, ΔΧΑΕ Ε'* (1905) Αθήναι 1905, 37. Ν. Α. Βέης, *Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, Βυζαντίς 1* (1909) 578, 623-624. C. Mango and Er. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its wall Paintings, DOP 20* (1966) 163. G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises Serbes des XIIIe et XIVe siècles, Mélanges Ivan Dujčev - Byzance et les Slaves*, Paris 1979, σ. 3 και Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες*, ό.π., σ. 13, εικ. 318.

54. *Χ(ριστός) Χ(άριν) [Χ(ριστιανοίς) Χ(αρίζει)]*: Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις ημών ανά την Ελλάδα Β' Μονή Βλαχέρνας, ΔΧΑΕ Β'* (1894), Αθήναι 1894, 48-49. Γ. Λαμπάκης, *Αρχαί*, ό.π., σ. 33. Κ. Δ. Καλοκύρης, *Ανέκδοτοι επιγραφαί και χαράγματα εκ Μεσαιωνικών Μνημείων Κρήτης, Κρητ. Χρον. 5* (1951) 339. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες*, ό.π., τ. 2, σ. 123. C. Mango and Er. J. W. Hawkins, *The Hermitage*, ό.π., σ. 162. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*, [AB] 51, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 147 ή *Χ(ριστός) Χ(ριστιανοίς) Χ(άριν) Χ(αρίζεται)*: Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί Χριστιανικών χρόνων της Ελλάδος, Βυζαντίς 1* (1909) 132. Ν. Α. Βέης, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 578 ή *Χ(ριστός) Χ(άριν) Χ(αρίζει) Χ(ριστιανοίς)*: G. Babić, *Les croix*, ό.π., σ. 7 και S. Kissas, *A Russian icon from Tatarna monastery in Eurytania, Cyrillomethodianum VIII-IX* (1984/85) 264, σημ. 16.

55. *Ρ(αββί) Ρ(ύσαι) Ρ(...)* *Ρ(αθυμίας)*: Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49, ή *Ρ(ητώς) Ρ(ήτορες) Ρ(ητορεύουσι) Ρ(ήμα)*: Γ. Γρατσέας, *Περί την ιστορίαν του σταυρού, ΘΗΕ 11* (1967) 424, ή *Ρ(αββί) Ρ(ύσαι) Δ(αιμόνων) Ρ(ήματα)*: Θ. Προβατάκης, *Ο διάβολος εις την Βυζαντινήν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 297, σημ. 50, ή *Ρ(ήτορες) Ρ(ητορεύουσι) Ρ(ήσεως) Ρ(ήματα)*: Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949, σ. 110. *Ρ(ήσεως) Ρ(ητόρων) Ρ(ητορεύουσι) Ρ(ήματα)*, ή *Ρ(ήτωρ) Ρ(ητόρων) Ρ(ητορεύει) Ρ(ήματα)*: Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132. Ν. Α. Βέης, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 580 και G. Babić, *Les croix*, ό.π., σ. 7.

56. *Ε(λένης) Ε(ύρεσις) Ε(βραίων) Ε(λεγχος)*: Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49, ή *Ε(λένη) Ε(ύρεν) Ε(ύρημα) Ε(λέους)*: Γ. Γρατσέας, *Περί την ιστορίαν*, ό.π., σ. 424, ή *Ε(λένη) Ε(χ Θεού) Ε(ύρημα) Ε(δόθη)*: Αν. Ορλάνδος, *Τα βυζαντινά μνημεία*, ό.π., σ. 70 και Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά άρθρα*, σ. 147, ή *Ε(λένης) Ε(ύρημα) Ε(βραίων) Ε(λεγχος)*: Ν. Βέης, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 578. Θ. Προβατάκης, *Ο διάβολος*, ό.π., σ. 297, ή *Ε(λένη) Ε(ύρε) Ε(λέους) Ε(ρείσμα)*: Γ. Π. Σωτηρίου, *Τα λειτουργικά άμψια της Ορθόδοξου Ελληνικής εκκλησίας, Θεολογία Κ* (1949) 613. Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, ό.π., σ. 110, ή *Ε(λένη) Ε(ύρεν) Ε(ύρημα) Ε(ν Γολγοθᾷ)*: Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132, ή *Ε(λένη) Ε(ύρηκεν) Ε(ρείσμα) Ε(ύσπεβείας)*: S. Kissas, ό.π., σ. 264, ή *Ε(ωσφόρος) Ε(πεσεν) Ε(ύρήκαμεν) Ε(δέμ)*: G. Babić, *Les croix*, ό.π., σ. 6.

57. *Τ(όπος) Κ(ραίνου) Π(αράδεισος) Γ(έγονεν)*: Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49. Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132. Ν. Α. Βέης, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 623. G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ.

Ϝ Ϟ ϟ Ϡ⁵⁸, αῖ ῖς (ā ī ñ ζ)⁵⁹, θ ῑ ῒ ΐ⁶⁰.

Το θέμα των διακοσμητικών σταυρών με δύο ή τρεις εγκάρσιες κεραίες, που συμπληρώνονται από ελικοειδείς βλαστούς είναι αρκετά συχνό σε εικόνες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁶¹. Σε μνημεία συνήθως κοσμούν το εσωτερικό των κογχών ή ακόμη κάθετες εσωτερικές επιφάνειες διαβατικών —κυρίως εκείνων που οδηγούν από τον κεντρικό χώρο του Ι. Βήματος στα παρὰβήματα— και θυρών⁶², ενώ έχει την έννοια του άποτροπαίου δηλαδή του

11. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά άρθρα*, ό.π., σ. 147 και Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες*, ό.π., σ. 13, εικ. 318. Πρβλ. την αρχή ενός τροπαρίου, *Παρακλητική*, Αθήναι 1987, σ. 279.

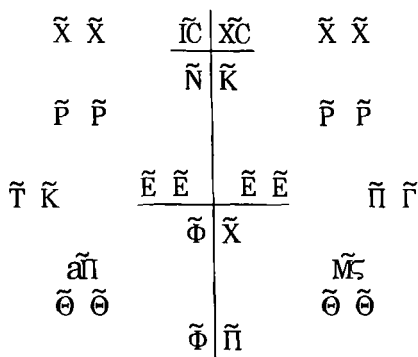
58. Φ(ώς) Χ(ριστού) Φ(αίνει) Π(άσι): Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49. Γ. Λαμπάκης, *Αρχαί*, ό.π., σ. 48-49. Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132. Ν. Βέης, *Σύνταγμα*, ό.π., σ. 578, 580 και 623-624. Κ. Δ. Καλοκύρης, *Ανέκδοτοι επιγραφαί*, ό.π., σ. 339. C. Mango and Er. J. W. Hawkins, *The Hermitage*, ό.π., σ. 163. G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 8. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά Άρθρα*, ό.π., σ. 147 και Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες*, ό.π., σ. 13, εικ. 318. Πρβλ. από τη λειτουργία των προηγουμένων δώρων: Ιω. Μ. Φουντούλης, *Κείμενα Λειτουργικής*, τεύχ. Γ', *Θεία λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 159 και 191.

59. 'Α(δάμ) π(επωκώς) μ(ετέστη) στ(αυρώ): F. Carrol - H. Leclercq, *Antimension, DACL I₂* (1924) 2325, ή 'Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(αρτύρου) Στ(αυρός): Γ. Λαμπάκης, *Αρχαί*, ό.π., σ. 48-49, ή 'Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(ωσαϊκής) Στ(αυρός): Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132, ή 'Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(ωσαϊκός) Στ(αυρός): Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις* ημών ανά την Ελλάδα, ΔΧΑΕ Η' (1908) 5, ή 'Α(γνεία) Π(αθηνία) Μ(οναχών) Σ(ωτηρία): Κ. Δ. Καλοκύρης, *Ανέκδοτοι επιγραφαί*, ό.π., σ. 339. 'Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(υστηρίου) Στ(αυρός): Γ. Α. Σωτηρίου, *Τα λειτουργικά άμφια*, ό.π., σ. 613. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες*, ό.π., τ. 2, σ. 123 και G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 8.

60. Θ(εού) Θ(έα) Θ(είον) Θ(αῦμα): Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49. Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί*, ό.π., σ. 132. Πρβλ. Β. Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. Η', Αθήναι 1986⁵, σ. 266.

61. Επιτόπιες παρατηρήσεις σε εικόνες της Συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς: Αρ. 107/72 (Παρόμοιος σταυρός χωρίς εκκλησιαστικά ρητά) και Αρ. 178/72 (Διπλός σταυρός με εκκλησιαστικά ρητά). Στη β' όψη, επίσης, του Χριστού ένθρονου (1,64x0,77x0,05 μ.) και του αρχαγγέλου Μιχαήλ (1,64x0,89x0,45 μ.): Ιω. Αθ. Παπάγγελος, *Πρόταση αποκαταστάσεως του αρχικού τέμπλου της Ομορφοκκλησίας, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, *Περίληψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1980, σ. 70. Στη β' όψη των εικόνων «Παναγίας Ελεούσας» (0,75x0,46x0,04 μ.) και «Χριστού Φιλανθρώπου» (0,73x0,45x0,04 μ.) του Ερημητηρίου του Αγ. Νεοφύτου: C. Mango and Er. J. W. Hawkins, *The Hermitage*, ό.π., σ. 161-162.

62. Staro Nagoričino (1317-18) και Παναγία Ελεούσα Πρέσπας (1410): το θέμα του σταυρού εικονίζεται στις εισόδους των ναών. Arilje (1296): παρόμοια τοιχογραφία υπάρχει στην είσοδο του Ιερού προς την Πρόθεση και το Διακονικό. Μονή Φιλανθρωπινών Νήσου Ιωαννίνων όπου κοσμεί ορθογώνια κόγχη στο βόρειο τοίχο του Ιερού (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1988, εικ. 26α). Ταξίάρχης Μητροπόλεως Καστοριάς (1359/60) και Άγιος Γεώργιος του Βουνού συν. Απόξари Καστοριάς: συναντούμε δύο σταυρούς στο βόρειο και νότιο τοίχο της δυτικής εισόδου από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό. Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός (πρώμος 14ος αιώνας): Οι σταυροί κοσμούν το Ι. Βήμα (τυφή κόγχη νότιου τοίχου) και το νάρθηκα (ανατολική και δυτική παρειά παραθύρου του νότιου τοίχου και νότια εσωτερική παρειά νότιου παραθύρου του δυτικού τοίχου): Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, ΒΜ 6, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 217-219, εικ. 108-117, 118, 119. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη θέση των διακοσμητικών σταυρών: G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 5 κ.ε.

Σχ. 1. Σταυρός με αρχικά ρητών.

Σταυρού, που φυλάγει την είσοδο από κάθε πονηρό και ακάθαρτο πνεύμα⁶³. Το ίδιο θέμα συναντούμε και στις εξωτερικές τοιχογραφίες των ναών⁶⁴. Δεν παραλείπουμε επίσης να σημειώσουμε και μερικές συγγενικές παραστάσεις σε επίτιτλα ή ολосέλιδα κοσμήματα μικρογραφιών από χειρόγραφα⁶⁵. Ακόμη αρχικά των ρητών απαντούμε στη μοναχική ενδυμασία του μεγαλόσχημου (ο σχετικός ανάλαβος)⁶⁶ όπως και σε επιτραχήλια ιερών, ωμοφόρια επισκόπων κ.λ.π.⁶⁷. Παράλληλη διακόσμηση εντοπίζουμε επίσης σε αντιμήνια⁶⁸ αλλά και σε ιδιωτικές οικίες⁶⁹.

Οι σταυροί που συνοδεύονται από τα εκκλησιαστικά ρητά εντάσσονται σε μια ιδιαίτερη ομάδα παραστάσεων συμβολικού ή προφυλακτικού χαρακτήρα. Η ερμηνεία τους σε πολλές περιπτώσεις δεν έχει αποσαφηνιστεί. Ωστόσο ένα εμπόδιο που δυσχεραίνει την έρευνα είναι ότι αποδίδονταν σε συντομογραφία

63. A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, London 1972, τ. II, σ. 284. Πρβλ. Κων. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ Ἐκκλησίαι τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 189.

64. Επιτόπια παρατήρηση: Το θέμα του σταυρού με τα αρχικά το συναντούμε στην ανατολική εξωτερική πλευρά επάνω από την αψίδα του Ιερού, στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Από-ζαρι Καστοριάς).

65. Στ. Μ. Πελεκανίδης - Π. Κ. Χρήστου - Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σωτ. Ν. Καδὰς, *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους* (εικονογραφημένα χειρόγραφα), Αθήναι 1973, τ. Α', εικ. 174, 179 και Αθήναι 1975, τ. Β', εικ. 234 και Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική Τέχνη, ζωγραφική Βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, σ. 231, εικ. 87.

66. G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 10 και Δ. Ταλιάνης, *Ημέρα Τρίτη, Μετέωρα* 1990, Αθήνα 1990, σ. 138.

67. G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 9-10. Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες*, ό.π., σ. 5 και Μ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986, σ. 20, εικ. 18.

68. Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 48-49. Χρ. Γ. Παντελίδης, *Ξύλινον αντιμήνσιον, ΕΕΒΣ* 1 (1924) 241 κ.ε. Γ. Α. Σωτηρίου, *Τα λειτουργικά άμφια*, ό.π., σ. 613. Μ. Θεοχάρη, *Αντιμήνια εκ του σκευοφυλακίου της Μονής του Σινά, Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά*, Αθήναι 1971, σ. ρλθ', ρμβ' και Αν. Τούρτα, *Γραπτό αντιμήνσιο από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου, Μουσ. Βυζαντ. Πολιτ.* 3 (1996) 46-49, εικ. 1.

69. Ενδεικτικά αναφέρουμε την οικία της χήρας Γρηγορίου Χαριλάου, Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ό.π., σ. 30.

διατηρώντας έτσι το μυστηριακό τους χαρακτήρα. Από τα παραδείγματα που προαναφέραμε επιβεβαιώνεται πως προέρχονται μέσα από τη λειτουργική παράδοση και τα Γραφικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συμβολικές τους παραστάσεις αποκαλύπταν δεισιδαιμονίες και αντανακλούσαν στις δοξασίες του λαού⁷⁰.

Το σταυρό που κοσμεί τη β' όψη της εικόνας του Αγ. Νικολάου συνοδεύουν τα εκκλησιαστικά ρητά, τα οποία θεωρούνται όπως προαναφέραμε ως αποτροπαικικά σύμβολα. Ωστόσο ο άμεσος συσχετισμός με το σκοπό χρήσης της εικόνας, δηλ. τη λιτάνευση στη μνήμη του Αγίου ή σε εξαιρετικές περιπτώσεις (π.χ. διάφορους κινδύνους από θεομηνίες, καταστροφές, σεισμούς, πολέμους, λιμούς, λοιμούς, ανομβρίες) αλλά κάποτε και για ευχαριστιακούς σκοπούς συντείνει στην άποψη ότι πρόκειται για μια εικόνα λιτανείας⁷¹. Βεβαίως, ας σημειωθεί ότι η εικόνα φέρει δύο όψεις και είναι μεγάλων διαστάσεων, έτσι ώστε να μπορεί να χρησιμοποιείται στις λιτανείες. Δεν αποκλείεται επίσης, να πρόκειται για τη λατρευτική εφέστια εικόνα του ναΐσκου, που τιμάται στη μνήμη του Αγίου Νικολάου.

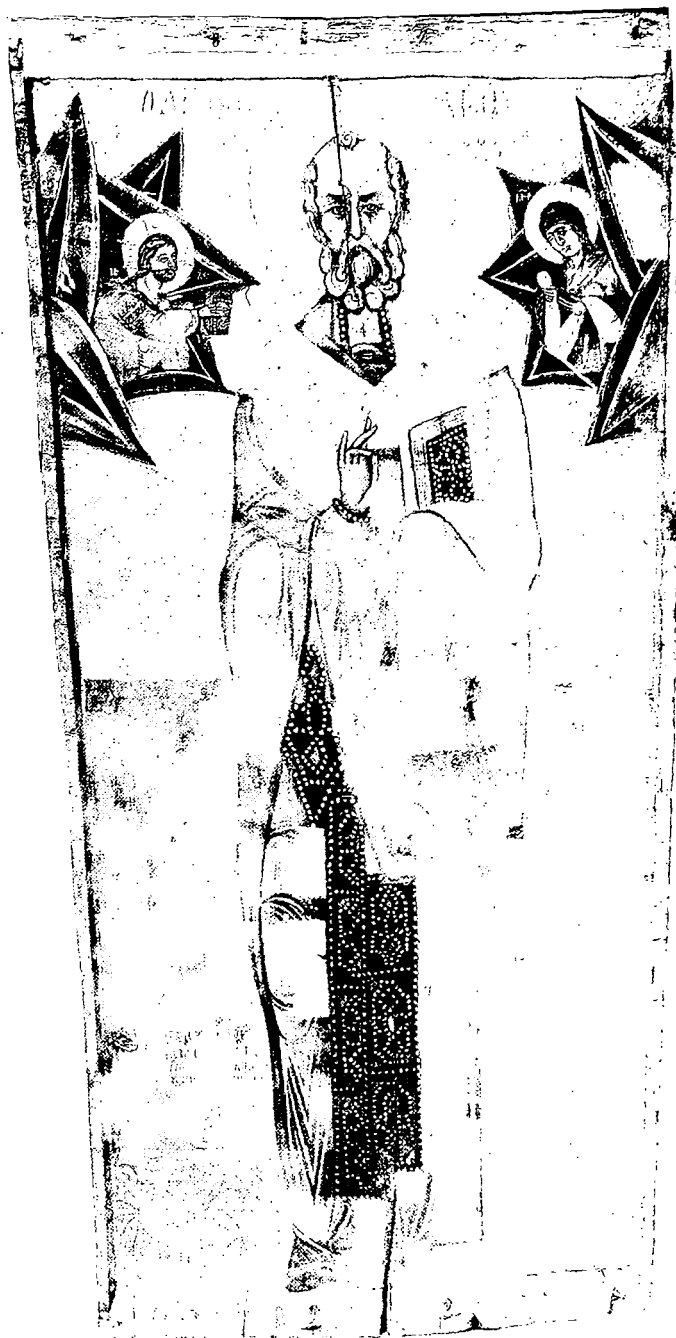
Ύστερα από τη χρονολόγηση της α' όψης της αμφίγραπτης εικόνας ακολουθούν τα προβλήματα, που υπάρχουν ανάμεσα στη μια και στην άλλη απεικόνιση, δηλαδή αν θεωρούνται σύγχρονες, ή έργα του ίδιου ζωγράφου. Είναι δύσκολο να δοθεί μια απάντηση, επειδή στη β' όψη της εικόνας δεν εικονίζεται κάποια μορφή, ώστε να μπορούμε να σχολιάσουμε τα χαρακτηριστικά της. Η παράσταση του σταυρού που συνοδεύεται από τα αρχικά των εκκλησιαστικών ρητών μας είναι γνωστή από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Άρα μια θετική απάντηση θα εξαρτηθεί μόνον από το αποτέλεσμα, που θα δώσει η εργαστηριακή ανάλυση δειγμάτων από τις παραστάσεις. Ωστόσο η προετοιμασία στις δύο πλευρές είναι ίδια: (λεπτό στρώμα γύψου επάνω σε ύφασμα κολλημένο στο ξύλο). Όσο για τα χρώματα το σκούρο ερυθρό και το κυανόχρωμο τουλάχιστον με γυμνό οφθαλμό είναι παρόμοια με αυτά που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος για να αποδώσει τα ενδύματα των τριών προσώπων της εικόνας, όπως και άλλες λεπτομέρειες (π.χ. τμήμα βάθους, φυλλόσχημα κοσμήματα κ.λ.π.).

Ο ζωγράφος της αμφίγραπτης εικόνας του Αγίου Νικολάου αν και είναι κύριος των τεχνικών κατακτήσεων της εποχής του, ωστόσο όμως του λείπει εκείνη η ιδιαίτερη ικανότητα, που σφραγίζει το έργο με έναν καθαρά προσωπικό τόνο. Η εικόνα μας συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των έργων του εργαστηρίου της Καστοριάς και τονίζει τη σημασία και την ακτινοβολία του στην ευρύτερη περιοχή συμβάλλοντας στην ιστορία της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

70. G. Babić, *Les Croix*, ό.π., σ. 12-13.

71. Περισσότερες λεπτομέρειες για τις αμφιπρόσωπες εικόνες, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Εικόνες*, Αθήνα 1995, σ. 19.

Ειχ. 1. Πτελέα Καστοριάς: Άγιος Νικόλαος. Α' όψη της αμφίγραπτης εικόνας

Εικ. 4. Μονή Μεταμορφώσεως (Μ. Μετέωρο): Άγιος Νικόλαος. Τσιχογραφία παλαιοκαθολική (1483).

5. Παναγία Κουμπελίδικη Καστοριάς: Άγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία από τον βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα του ναού (τέλος 15ου αιώνα).

Ειχ. 6. Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας Καστοριάς: Άγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία από το νότιο τοίχο του ναού (1485/86).

Ο ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΣΤΟΝ ΚΛΕΙΝΟΒΟ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ*

Τό χωριό Κλεινός, παλιά Κλ(ε)ινοβός, μικρό ὀρεινό χωριό στό βουνό Τριγγία ἢ Μπάμπα τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τῆς Πίνδου καί σέ ὑψόμετρο 870 μέτρων, ἀπέχει 57 χιλιόμετρα ἀπό τά Τρίκαλα καί 37 ἀπό τήν Καλαμπάκα. Τό χωριό πιθανώτατα ταυτίζεται μέ τό βυζαντινό οἰκισμό Κλινοβίστα, ἀναφερόμενο σέ γράμμα τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης Ἀντωνίου, πού εἶχε ἔδρα τά Τρίκαλα. Στό γράμμα, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ 1340, ἐπιλύονται ἀπό τό Μητροπολίτη Ἀντώνιο κτηματικές διαφορές πού ὑπῆρχαν μεταξύ τῆς Μονῆς Καλογεριανῆς¹ καί τῶν ὁμόρων ἰδιοκτητῶν². Τότε ἡ Κλινοβίστα

* Εὐχαριστῶ θερμά τόν Καθηγητή Γ. Δημητροκάλλη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπесήμανε τήν ὑπαρξή τοῦ ἀδημοσίετου μνημείου καί ἔκαμε πολύτιμες παρατηρήσεις κατὰ τήν ἐκπόνηση τῆς μελέτης μου. Τό μνημεῖο ἦδη παρουσίασα στό ἑνατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1989 (βλ. Πρόγραμμα καί Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καί Ἀνακοινώσεων, Ἀθήναι 1989, σ. 73-74).

1. Ἡ Μονή Καλογεριανῆς πιθανόν βρισκόταν κοντά στή θέση τῆς σημερινῆς Καλογριανῆς.

2. Ν. Βέη, Σερβικά καί Βυζαντιακά Γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντινὰ* 2 (1911-1912) 64-65:

- ...ἐνεφάνισαν οὖν οἱ εἰρημένοι μοναχοὶ δικαιώματα
17 ἔγγραφα γεγονότα κατὰ τὸν καιρὸν καθ' ὃν ἡ ἐκράτει τὸ
κεφαλαττίχιον τῆς Βλαχίας ὁ Βουτομίτης. διὰ τὸ ἔχειν καὶ
18 τῷ τότε καιρῷ τοὺς τῆς εἰρημένης μονῆς Κάλογεριανῆς
μοναχοὺς. διενέξεις μετὰ τοῦ εἰρημένου κ^ρ Ἀλεξίου τοῦ
Ἀλβανίτου καὶ τοῦ ἀνταδελφου αὐτοῦ Ἰῶ (άννου), κατε-
19 χόντων τὸ πλησιάζον χωρίον τῇ τοιαύτῃ μονῇ, τὸ ἐπονο-
μαζόμενον Κλινοβίσταν, παρὰ τοῦ συνακολουθήσαντος
ἐκείνῳ τῷ Μίγισφῃ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀπογραφικῆς
καταστάσε^{ως}, καὶ
20 συνυπηρετοῦντ^{ος} | αὐτῷ καὶ συμπράττοντος, Κωνσταντίνου
τοῦ Καλοφίλῃ· ἐτι τέ καὶ καβαλλαρίου τοῦ συρι' Ἀλεξίου
21 καὶ Νικολάου τοῦ χαρτουλλαρίου· καὶ παριστῶντ^{ος} | τὸν με-
ρισμον τῆς μονῆς. ἀπὸ τοῦ χωρίου Κλινοβίστησ· καὶ χωρίου
τοῦ ἐπιλεγομένου τοῦ Γουλῆνου· ἅτινα γράμματα διερχό-
22 μενοι, εὔρομεν | καθαρῶς καὶ παχείαις λέξεσι τὸ ὅλον
ἰδιωτικαῖς, ποιούμενα τὴν ἀρχὴν οὕτως· ἀπὸ πετρῶν δύο
κατὰ
23 τὸ ἀρχτῶν μέρος ἐγχειμένων εἰς· ἓνα τόπον | διαμερίζου-
σων τὴν τῆς Σαμοσάδος γῆν· ἀπὸ δὲ τούτων κατὰ διάστα-
σιν ὀλίγου τόπου προσ' μεσημβρίαν, δηλοῦντ^α ἑτέραν πέτραν

κατείχετο ἀπό τήν οἰκογένεια Ἀλβανίτη, τούς ἀδελφούς Ἀλέξιο καί Ἰωάννη. Ἡ Μονή Καλογερειανῆς πιθανόν βρισκόταν στή θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Καλογριανή, πού ἔχει κοινά σύνορα μέ τό σημερινό Κλεινοβό³. Ὁ Κλεινοβός ἀναφέρεται στήν πρόθεση (παρηρησία) 291 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, χειρόγραφο τοῦ ΙΗ' αἰῶνα⁴, ὅπου ἀναγράφονται οἱ ἀφιερωτές χ(ω)ρ(ίον) Κλινobός / Ἰω(άννου) ἱερέ(ως). Ἰω(άννου) τοῦ ποτε / ἱερέως. Δήμου. Καλλῆς.

Λίγο πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση, ὁ Κλεινοβός ἦταν ἔδρα τοῦ ἀρματωλοῦ Γρηγόρη Λιακατᾶ πού ἔπесе ὑπερασπιζόμενος τό Μεσολλόγι στίς 28.2.1826⁵.

Στήν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ ὑπάρχουν πολλά δάση. Μέ τή μεγάλη παραγωγή ξυλείας ἀσχολοῦνταν οἱ περισσότεροι ἀπό τούς κατοίκους του. Τό γεγονός αὐτό καί ἡ γειτνίαση μέ τά Μετέωρα καί τήν Ἠπειρο ὅπου ἤκμαζε ἡ ξυλογλυπτική, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἀνάδειξη ξυλογλυπτῶν καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Κλεινοβό. Ἔτσι ἀπό ἐπιγραφές μᾶς εἶναι γνωστοί οἱ ξυλογλύπτες ἀδελφοί Ἰωάννης καί Γεώργιος. Ἡ πρώτη ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη στά θυρόφυλλα ξυλίνου ἑρμαρίου στή Μονή Δουσίκου (1799)⁶ καί ἡ ἄλλη σέ προσκυνητᾶρι προερχόμενο ἀπό τή Μονή Ἀγίας Τριάδας Σπαρμοῦ, πού βρισκόταν ἄλλοτε στό νάο τοῦ

την λεγομένην κοινῇ λέξει Χοιροκέφαλον· καὶ πρὸς ὀλίγον κατὰ τὸ αὐτὸ μέρος, ἐτέραν πέτραιν πλατειαν· αἵτινες μερίζουσι πρὸς ἀνατολας, τον της νομης τόπον· ἔπειτα πλαγιάζει καὶ κατέρχεται εἰς τὰς πετelaίας· ἐν αἷς κείται πέτρα τετράγωνος· καὶ ἔμπροσθεν αὐτης, ἐτέρα πέτρα τετράγωνος· καὶ αὖθις ἐτέρα πέτρα πλατεία· καὶ πάλιν ἐτέρα πέ- [τρ]α πλατεία· εἶτα ἄλλη πέτρα στρογυλὴ ἐπίπεδος· καὶ σύνεγκυς ταύτης, ἴσταιται τετράγωνος ἐπιμήκης· ἐν αὐταῖς ταῖς δυσὶ, πληροῦται ὁ της Κλινobίστης τόπος· καὶ ἄρχεται τοῦ Γουλήνου· καὶ νεύει πρὸς δύσιν, ἔνθα κείται πέτρα τετράγωνος· καὶ μικρὸν ἔμπροσθεν, πέτρα πλατεία μεγάλη εἰς τόπον λεγόμενον της Λιγαριαίας· εἶτα περιορίζεται ὁ λάχκος δεξιᾷ· καὶ κατὰ τὸ ἀριστερόν μέρος της ὁδοῦ, ἴσταιται...	24
	25
	26
	27
	28

3. Ν. Βέη, Zur Schriftstellerei des Antonios von Larissa, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 12 (1936) 302. Fr. Hild - J. Koder, *Hellas und Thessalia*, Wien 1976. Ἡ Μεταβυζαντινὴ Θεσσαλία (Μετὰφρ. Γ. Παρασκευᾶ), *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 12 (1987) 59. Ἡ ἐτυμολογία τῆς ὀνομασίας τοῦ χωριοῦ μοῦ εἶναι ἄγνωστη, σημειῶνω πάντως ὅτι χωριὸ Κλεινοβά (τά) ὑπάρχει στήν περιοχὴ Γυθείου, βλ. Ν. Δρανδάκη - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Ἐρευνα στήν Κἀτω Μάνη*, Ἀθῆναι 1993, σ. 107.

4. Ν. Δ. Βέη, *Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τ. Β', *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, Ἀθῆναι 1984, σ. 399-400 (περιγραφή Δ. Σοφianoῦ). Κ. Σπανοῦ, Ἡ Ἀνέκδοτη Πρόθεση 291 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (18ος αἰώνας). Συμβολὴ στή Μελέτη τῶν Θεσσαλικῶν Τοπωνυμιῶν καί Ὀνομάτων, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 17 (1990) 49-76.

5. Κ. Μαντζανᾶ, Ἐπιγραφές ἀπὸ τόν Κλεινὸ τῆς Καλαμπάκας, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* Ζ' (1984) 83.

6. Δ. Σοφianoῦ, Ἱστορικὰ Σχόλια σέ Ἐπιγραφές τῆς Μονῆς Δουσίκου, *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά* 1 (1985) 45.

‘Αγίου Δημητρίου ‘Ελλάσσονος (1790)⁷. Οί δύο Κλεινοβίτες άδελφοί εργάστηκαν άκόμη στό “Άγιον” Όρος κατασκευάζοντας στά 1785 τίς θύρες του νάρθηκα στό καθολικό της Μονής ‘Ιβήρων⁸. Πάντως από τόν Κλεινοβό πέρασαν καί δούλεψαν καλλιτέχνες καί από άλλα μέρη. Βέβαια ή περιοχή Καλαμπάκας-Μετεώρων είναι ένα αύτοδύναμο καλλιτεχνικό κέντρο, αύτό όμως δέν έμπόδισε άγιογράφους από τά γειτονικά ‘Ηπειρώτικα χωριά καί κυρίως από τούς Καλαρρύτες νά εργασθοϋν στην Καλαμπάκα καί την εύρύτερη περιοχή της. ‘Ετσι στον Κλεινοβό δούλεψαν οί Καλαρρυτινοί άγιογράφοι Γεώργιος του Δημητρίου, πού υπογράφει εικόνες στό ναό των ‘Αγίων ‘Αποστόλων (1736) καί Δημήτριος του ‘Αθανασίου, πού ζωγράφισε εικόνες του τέμπλου του ‘Αγίου Γεωργίου (1774 καί 1778)⁹. Τό Δημήτριο του ‘Αθανασίου ό Μ. Χατζηδάκης τόν ταυτίζει μέ τόν Καλαρρυτινό Δημήτριο Ζούκη¹⁰.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Στόν Κλεινοβό, έκτός της Μονής των ‘Αγίων ‘Αποστόλων καί του ναού της ‘Αγίας Παρασκευής, βρίσκεται καί ό άγνωστος σταυρεπίστεγος¹¹ ναΐσκος του ‘Αγίου Γεωργίου πού ύψώνεται νοτιοδυτικά του χωριού, σέ άπόσταση 1,5 χιλιόμετρο από τά τελευταία σπίτια, σέ πλάτωμα μέ ύψόμετρο 900 μ. Μία άρκετά μεγάλη ρεματιά χωρίζει τό ναό από τό χωριό (Εικ. 1, 2). Στή νότια πλευρά του ναού ύπάρχει μικρό πρόσκτισμα, πού κατά τούς ίερείς του χωριού Γ. Σαμαρά καί Σπ. Γκοβίνα, ήταν όστεοφυλάκειο. Τό γεγονός αύτό, σέ συνδυασμό μέ την κάποια άπόσταση του ναΐσκου από τόν οικισμό καί τή ρεματιά¹²

7. Στ. Δαλαμπύρα, Οί Ξυλογλύπτες ‘Αδελφοί ‘Ιωάννης καί Γεώργιος από τόν Κλεινό της Καλαμπάκας, *Θεσσαλικό ‘Ημερολόγιο ΙΗ’* (1990) 45-46.

8. Μ. Γεδεών, *‘Ο ‘Αθως, ‘Αθήναι* 1990, σ. 333. Στ. Δαλαμπύρα, Δύο Τσαριτσανιώτες ‘Ιερομόναχοι στή Μονή του Δουσίκου, *Θεσσαλικό ‘Ημερολόγιο Κ’* (1991) 93.

9. Σ. Πύλια, Σημειώματα. “Άγνωστα ‘Ονόματα Ζωγράφων, Ξυλογλυπτών, Τεχνιτών καί άλλων έξ ‘Επιγραφών Μεταβυζαντινών ‘Εκκλησιών, ‘Επετηρίς ‘Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών Β’ (1925) 323. Φ. Κόντογλου, *‘Εκφρασις της ‘Ορθοδόξου Εικονογραφίας, τ. Α’, ‘Αθήναι* 1979, σ. 430. Φ. Βογιατζής, *‘Η Θεσσαλική Ζωγραφική (1500-1800), ‘Αθήναι* 1980, σ. 42.

10. Μ. Χατζηδάκη, *‘Ελληνες Ζωγράφοι μετά την ‘Αλωση, ‘Αθήναι* 1987, σ. 296.

11. Για τούς σταυρεπιστέγους ναούς ενδεικτικά βλ. ‘Α. ‘Ορλάνδου, Οί Σταυρεπίστεγοι Ναοί της ‘Ελλάδος, *‘Αρχειον Βυζαντινών Μνημείων ‘Ελλάδος Α’* (1935) 41-52. Γ. Δημητροκάλλη, *‘Η Καταγωγή των Σταυρεπιστέγων Ναών, Χαριστήριον εις ‘Α. Κ. ‘Ορλάνδου, τ. Β’, ‘Αθήναι* 1966, σ. 187-211. Του ίδιου, *L’Origine delle Chiese dal Tetto Cruciforme, Palladio XVI* (1966) 19-44. H. M. Küper, *Der Bautypus der Griechischen Dachtranseptkirche, Bonn* 1989.

12. Για τή θέση των νεκροταφείων δίπλα σέ ποτάμια ή ρεματιές βλ. Γ. Δημητροκάλλη, *Οί Δίκοχοι Χριστιανοί Ναοί, ‘Αθήναι* 1976, σ. 340-341. Του ίδιου, *Θρησκευολογικές καί Λαογραφικές Παρατηρήσεις στην Πολεοδομική Διάρθρωση των Θρακικών Οικισμών, Πρακτικά Γ’ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου, ‘Αλεξανδρούπολις 14-18.10.1976, Θεσσαλονίκη* 1979, σ. 199-200, 222-224.

πού υπάρχει ανάμεσά τους, φαίνεται νά ἀποδεικνύουν ὅτι τό μνημεῖο μας ἦταν παλαιότερα κοιμητηριακός ναός.

Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναοῦ: Παρά τίς κάποιες μικροαποκλίσεις ὁ ναῖσκος μας ἐντάσσεται στήν κατηγορία Α3 τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου (Εἰκ. 3)¹³. Σέ κάθε μακρά πλευρά δηλαδή τοῦ ἐσωτερικοῦ υπάρχουν ἀπό τρία τυφλά ἀψιδώματα ἀπό τά ὁποῖα τό μεσαῖο ἀντιστοιχεῖ στήν ἐγκάρσια καμάρα. Μολονότι υπάρχουν σταυρεπίστεγοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας πού ὅπωςδήποτε ἀνάγονται σέ βυζαντινούς χρόνους¹⁴, τά περισσότερα παραδείγματα χρονολογούνται στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἄν καί ὁ ναῖσκος μας βρίσκεται σέ Θεσσαλικό ἔδαφος ἐντάσσεται στή σειρά τῶν μεταβυζαντινῶν σταυρεπιστέγων τῆς Ἡπείρου¹⁵ καί τῆς Βορείου Ἡπείρου. Ἄλλωστε ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Θεσσαλίας εἶναι ἐλάχιστα.

Ὁ ναός, σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων, ἔχει κάτοψη σχήματος τετραπλεύρου πού ἀποκλίνει ἐλάχιστα ἀπό τό ὀρθογώνιο, μέ μέσες ἐσωτερικές διαστάσεις 2,50x4,45 μ., χωρίς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος¹⁶, ἀναλογία κατόψεως 1,78 καί ἐμβαδόν 11,13 τετραγωνικά μέτρα¹⁷. Ἡ ἐγκάρσια καμάρα εἶναι τοποθετημένη σχεδόν στό μέσον τῆς κατά μῆκος ἡμικυλινδρικής καμάρας (Εἰκ. 4). Ἐχει ἐσωτερικό πλάτος 1,65 μ. καί διήκει σχεδόν καθ' ὅλον τό

13. Ἀ. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σ. 45-46. Ἡ ταξινόμηση τοῦ σοφοῦ βυζαντινολόγου ἔχει γίνει ἀποδεκτή ἀπό τούς περισσότερους Ἕλληνες καί ξένους βυζαντινολόγους, παρ' ὅλο πού ἡ ἐν τῷ μεταξύ δημοσίευση καί ἄλλων μνημείων προσέθεσε ὁρισμένες παραλλαγές πού ἄλλωστε πρῶτος ὁ ἴδιος ἔκανε (σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εὐβοίας, *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Ζ'* (1951) 122). Ἡ προταθεῖσα ταξινόμηση ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Μ. Δωρῆ (*Πρόταση γιά τήν Τυπολογία τῶν Σταυρεπιστέγων Ναῶν*, Ἀθῆναι 1991) δέν φαίνεται νά γίνεται ἀποδεκτή ἀπό τούς ἱστορικούς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

14. Ἅγιος Ἀνδρέας Πεταλιδίου Μεσσηνίας, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, *Ἄγνωστοι Βυζαντινοὶ Ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθῆναι 1990, σ. 271-281.

15. Γιά τούς μεταβυζαντινούς σταυρεπιστέγους ναούς τῆς Ἡπείρου βλ. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι Ζαγορίου, *Ἐκκλησιᾶς στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἀλωση*, τ. Α', Ἀθῆναι 1979, σ. 111-120. Κ. Οἰκονόμου, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Βασιλικό τοῦ Πωγωνίου, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων Ι'* (1986) 501-565. Τοῦ ἰδίου, Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Βίτσα Ζαγορίου, *Κληρονομία* 18 (1986) 337-440. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἐκκλησιαστικά Μνημεῖα στήν Κλειδωνιά Κονίτσης, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 19 (1975) 7-120.

16. Βορεινή πλευρά 4,35 μέτρα, νότια 4,55 μέτρα, ἀνατολική 2,50 μέτρα καί δυτική 2,50 μέτρα.

17. Συγκρίνοντας τήν ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κλεινοβοῦ μέ τίς ἐπιφάνειες ἄλλων σταυρεπιστέγων ναῶν πού ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ, βλέπουμε ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος κατέχει τήν τελευταία θέση, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναός τοῦ Προδρόμου στήν Τσοῦκα Μαντουδίου, *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν ΚΕ'* (1983) 274, σημ. 10. Ἐπομένως ἀνήκει στούς πολύ μικροῦς ναούς πού ἦταν ἐξακλήσια ἢ ἰδιωτικά παρεκκλήσια ἢ κοιμητηριακοὶ ναοί.

πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τῆς σέ σχέσῃ μέ τό μέσο ἐσωτερικό μῆκος τοῦ ναοῦ εἶναι 0,37 πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀρκετά μεγάλη. Δύο ξύλινοι ἐλκυστήρες πακτωμένοι λίγο ψηλότερα ἀπὸ τή γένεση τοῦ τόξου συνδέουν τίς γενέσεις τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί παραλαμβάνουν τίς ὀριζόντιες ὠθήσεις. Τό ὕψος τοῦ κατὰ μῆκος ἡμικυλίνδρου ἀπὸ τό δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι 3,30 μ. καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας 4,40 μ. Ἡ ἀναλογική τους σχέση 1,33 σέ σύγκριση μέ αὐτήν τῶν μέχρι σήμερα δημοσιευμένων σταυρεπιστέγων ναῶν βρίσκεται στά πλαίσια τοῦ μέσου ὄρου.

Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, κτισμένη κατὰ τό κάτω μέρος τῆς (Εἰκ. 5), ἐσωτερικά εἶναι ἡμικυκλική μέ διάμετρο 1,30 μ. καί ἐξωτερικά τρίπλευρη μέ πλάτος πλευρῶν 0,80 μ.¹⁸. Σέ σχέση μέ τό πλάτος τοῦ ναοῦ ἡ κόγχη ἔχει ἀναλογία $2,30/4,00 = 0,575$.

Τό ἡμικυκλικό κογχάριο τῆς προθέσεως, διαμέτρου 0,67 μ. ἐγγράφεται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καί καλύπτεται μέ τεταρτοσφαῖριο (Εἰκ. 5). Στό χώρο τοῦ Ἱεροῦ καί στό βόρειο τοῖχο ἐγγράφονται ἕνα ἡμικυκλικό κογχάριο διαμέτρου 0,48 μ. καί ὕψους 0,60 καλυπτόμενο μέ τεταρτοσφαῖριο καί ἕνα ὀρθογωνικό διατομῆς 0,43x0,30 καί ὕψους 0,43 μ., μέ εὐθύγραμμη ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω. Κόγχη διακονικοῦ δέν ὑπάρχει. Στή βορειοανατολική γωνία τοῦ Ἱεροῦ διαμορφώνεται χωνευτήρι μέ τεταρτοκυλινδρική διατομή, κατασκευασμένο μεταγενέστερα, πρᾶγμα πού διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δύο κατακορύφων ἀρμῶν στά σημεῖα συναρμογῆς του μέ τὸν τοῖχο τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ.

Στό δυτικὸ τμήμα τοῦ ναῖσκου προστέθηκε μεγάλος νάρθηκας μέ ἐσωτερικὲς διαστάσεις κατὰ μέσο ὄρο 5,80x4,80 μ. Στό δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἀνοίγονται δύο μικρά κογχάρια μέ ὀρθογωνική διατομή καί διαστάσεις 0,30x0,30 (ὕψος 0,30) καί 0,20x0,30 (ὕψος 0,20 μ.). Ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν κυρίως ναό, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει κόγχη ὀρθογωνική σέ κάτοψη, μέ ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω, στό τύμπανο τῆς ὁποίας ὑπάρχει τοιχογραφία μέ τὴ μορφή τοῦ τιμωμένου στοῦ ναοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Εἰκ. 6).

Ὅλα τὰ δάπεδα βρίσκονται χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους, λεπτομέρεια ἀρκετά συνηθισμένη στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ δάπεδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί τοῦ νάρθηκα βρίσκονται κατὰ 10 ἑκατοστὰ ψηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὅλα τὰ δάπεδα εἶναι ἐπιστρωμένα μέ ἀκανόνιστες πλάκες. Ἡ εἴσοδος στό νάρθηκα γίνεται ἀπὸ δύο

18. Οἱ τρίπλευρες ἀψίδες ἀπαντοῦν συχνά στὴν Ἠπειρὸ τὸν 12' αἰῶνα, ἐνῶ κατὰ τὸν 13' κυριαρχοῦν οἱ πολὺπλευρες, βλ. Π. Βοχοτοπούλου, Ὁ Ναός τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στοῦ Μονοδένδρι Ζαγορίου, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση, τ. Α', Ἀθήναι 1979, σ. 118.

θύρες, μία τοξωτή στή βόρεια πλευρά (Εἰκ. 7) καί μία μέ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο στή δυτική (Εἰκ. 1), ἐνῶ ἡ εἴσοδος στόν κυρίως ναό ἀπό τή μοναδική ὀρθογωνική θύρα στή δυτική πλευρά. Τό ὕψος ὅλων τῶν θυρῶν εἶναι χαμηλό, περίπου 1,70 μ¹⁹. Τά θυρόφυλλα εἶναι ξύλινα, κατασκευασμένα ἀπό χονδρές σανίδες τοποθετημένες κατακόρυφα.

Ὁ φωτισμός τοῦ ναΐσκου εἶναι ἐλάχιστος²⁰. Ὑπάρχουν δύο ἐξαιρετικά στενά, μονόλοβα παράθυρα στά τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας (Εἰκ. 8) καί ἓνα ὅμοιο στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 9), ἐνῶ τό μεγαλύτερο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς φαίνεται νά ἀνοίχτηκε σέ μεταγενέστερα χρόνια. Ὁ φωτισμός τοῦ νάρθηκα εἶναι περισσότερος. Ὑπάρχουν πέντε μικρά παράθυρα μέ μορφή πολεμίστρας καί δύο μεγάλα²¹. Ὁ περιορισμένος φωτισμός καί τά λιγοστά καί μικρῶν διαστάσεων ἀνοίγματα τῶν ναῶν κατὰ τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας δημιουργοῦν μία ἀπομόνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπό τόν περιβάλλοντα χῶρο, ἡ ὁποία ἐμπνέει ἀσφάλεια στούς προσκυνητές²². Σέ λόγους ἀσφάλειας ἀποδίδεται μᾶλλον καί τό παράθυρο μορφῆς πολεμίστρας στήν ἀνατολική πλευρά, στοιχείο χαρακτηριστικό τῆς ἐποχῆς²³.

Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ κοινή ἀργολιθοδομή ἀπό ἀδρά λαξευμένους λίθους, κανονικούς καί ἀκανόνιστους, σέ ἐπάλληλες στρώσεις, πού χωρίζονται μεταξύ τους μέ ἄρμό ἐπὶ τό πλεῖστον ὀριζόντιο²⁴. Ἀνάμεσά τους παρεμβάλλεται

19. Τό ὕψος τῶν θυρῶν τῶν ναῶν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι μικρό γιά λόγους ἀσφαλείας, βλ. Α. Orlandos, *L'Architecture Religieuse en Grèce pendant la Domination Turque, L'Hellenisme Contemporain* (1953) 182. Α. Orlandos, *Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen Typus Nordgriechenlands, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 11 (1972) 208. Χ. Μπούρα, *Ἡ Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἀλωση (1453-1821), Ἀρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969) 172, σμ. 22.

20. Κοινό γνώρισμα τῶν ναῶν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ὁ περιορισμένος φωτισμός στό ἐσωτερικό, βλ. ἀνάλογες παρατηρήσεις Ν. Μουτσοπούλου, *Ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη* 1964, σ. 75. Τοῦ ἰδίου, *Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη* 1973, σ. 84. Χ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 172.

21. Οἱ στενές φωτιστικές σχισμές πού σπανιώτατα ἀπαντῶνται κατὰ τή μέση βυζαντινὴ περίοδο εἶναι πολὺ συχνές σέ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Π. Βοκοτοπούλου, *Ἡ Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη* 1975, σ. 164 καί σμ. 1.

22. Κατὰ τήν ἀπόψη τοῦ ἱ. Παπαγγέλου ἡ ἔλλειψη παραθύρων ἀποδίδεται στήν ἀνάγκη θερμάνσεως, βλ. ἱ. Παπαγγέλου, *Ὁ Ναός τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στήν Καλάνδρα Χαλκιδικῆς, Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἀλωση, τ. Α', Ἀθήναι* 1979, σ. 47 καί 53, σμ. 14. Αὐτό βέβαια μπορεῖ νά ἰσχύει μόνο γιά τό ψυχρὸ κλίμα τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

23. Α. Orlandos, ὁ.π., σ. 208, σμ. 22.

24. Ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας ἀπὸ χοντροπελεκημένους λίθους τοποθετημένους σέ ὀριζόντιες στρώσεις συναντᾶται στήν Ἠπειρο καί εἰδικώτερα στά κτίσματα τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, κυρίως ἀπὸ τά μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα. Συγχευμένα στό ναό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στό Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου, σχετικὰ βλ. Κ. Οἰκονόμου, *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων Ι'* (1986) 515, 522. Ἐπίσης στό δυτικὸ Ζαγόρι, βλ. Π. Βοκοτοπούλου, *Δυτικὸ Ζαγόρι, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966) Β' 2, 299. Τοῦ ἰδίου, *Ὁ Ναός τοῦ ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι,*

κονιάμα πού ἐξέχει ἐλάχιστα καί σέ ὀρισμένα σημεῖα δέν διακρίνεται καθόλου, ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση τῆς ξερολιθιάς. Πλίνθοι δέν χρησιμοποιοῦνται καθόλου²⁵. Ἀνά διαστήματα παρεμβάλλονται ξύλινοι ὀριζόντιοι σύνδεσμοι. Σήμερα στίς ὄψεις ἐπικρατεῖ τό κονιάμα τό ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μεταγενέστερα. Στίς γωνίες χρησιμοποιοῦνται λαξευτοί ὀρθογωνισμένοι λίθοι. Λαξευτοί εὐμεγέθεις ὀρθογωνισμένοι λίθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί στά περιθωρώματα τῶν δύο εἰσόδων στό νάρθηκα. Οἱ λίθινες παραστάδες τῆς βόρειας θύρας καταλήγουν πρὸς τὰ ἐπάνω σέ ἡμικυκλικό τόξο σέ ἐσοχή²⁶, διακοσμημένο μέ ἓνα δεύτερο τόξο, συνεπίπεδο τῆς τοιχοποιίας ἀπὸ μία ταινία ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους (Εἰκ. 10). Τό τοξωτό ὑπέρθυρο εἶναι τριμερές. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο καμπύλους μονολίθους μέ ἓνα τρίτο μονόλιθο στή μέση σάν κλειδί καί στηρίζεται ἐπάνω σέ δύο ἐπιμήκεις λίθους πού σχηματίζουν στίς ἄκρες δύο ὑποτυπώδη κυμάτια καί στερεώνονται στοὺς λίθινους λαμπάδες μέ μεταλλικά ἐλάσματα - συνδετικά στοιχεῖα, ὁρατά ἐξωτερικά. Ἡ τοιχοποιία γύρω ἀπὸ τό πλαίσιο αὐτό εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ μέτριους λίθους μέ παρεμβολή ἐλαχίστου κονιάματος. Τήν κλειδα τοῦ τόξου τοῦ ὑπέρθυρου τῆς εἰσόδου κοσμεῖ ἕξεργος σταυρός, στοιχεῖο δηλωτικό τοῦ χτίσματος ἀλλὰ καί ἀποτροπαϊκό²⁷.

Τὰ ὑπέρθυρα τῶν ἄλλων δύο θυρῶν, τῆς δυτικῆς εἰσόδου στό νάρθηκα καί τῆς εἰσόδου στὸν κυρίως ναό εἶναι εὐθύγραμμα, ξύλινα, ἐμφανῆ ἐξωτερικῶς. Τό κατώφλι ὑπερυψώνεται μέ μονολίθους. Τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ νάρθηκα ἐξωτερικῶς καί σέ ὅλο τό μήκος της διατρέχει χαμηλό πέτρινο πεζούλι πού διακόπτεται ἀπὸ τό ἄνοιγμα τῆς θύρας εἰσόδου.

²⁵ *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. Α', Ἀθῆναι 1979, σ. 118.

²⁵ Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἐπικρατεῖ ἡ λιθοδομή μέ ταυτόχρονη χρῆση πλίνθων στοὺς ἀρμούς. Ἀργότερα, σέ μεγάλο ἀριθμὸ ναῶν τῆς περιοχῆς τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' - ἀρχῶν ΙΣΤ' αἰῶνα ἡ τοιχοποιία κατασκευάζεται χωρὶς πλίνθους στοὺς ἀρμούς, βλ. Π. Βοκοτοπούλου, ὁ.π., σ. 118 καί τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 210-211.

²⁶ Θύρες μέ λίθινο τοξωτό πλαίσιο ἐπικρατοῦν στήν Ἠπειρὸν τὸν ΙΖ' αἰῶνα, βλ. Π. Βοκοτοπούλου, *Ὁ Ναός τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι Ζαγορίου*, *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. Α', Ἀθῆναι 1979, σ. 118.

²⁷ Συχνὰ οἱ σταυροὶ καλύπτουν τίς παραστάδες τῶν θυρῶν καί τῶν παραθύρων στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς μέ ἀποτροπαϊκὸ συμβολισμό. Γιὰ τό νόημα τῶν σταυρῶν αὐτῶν βλ. C. Babic, *Les croix à cryptogrammes, Peintes dans les Églises Serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves*, *Melanges Ivan Dujcev*, Paris 1979, σ. 1-13.

Ἡ λάξευση σταυροῦ πού ἀποτρέπει τοὺς καχοὺς δαίμονες στό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Εφαρμόζεται καί στοὺς ναοὺς καί στίς ἰδιωτικὲς οἰκίες, βλ. σχετικῶς Δ. Πάλλα, Βυζαντινὸν Ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, *Ἐπιτηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Α'* (1960) 434 χ.ε. Ἐπίσης A. Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte des Reliques et l'Art Chrétien Antique*, τ. II, Paris 1946, σ. 284. Ἀ. Ὀρλάνδου, *Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Πάρου*, *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Θ'* (1961) 120 καί σημ. 1.

Ὁ κυρίως ναός καλύπτεται ἀπὸ δικλινῇ στέγῃ πού σήμερα προεκτείνεται καί στο νάρθηκα καί καταλήγει σέ τριγωνική ἀπότμηση στο δυτικό τμήμα της²⁸. Ἡ κάλυψη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀνεξάρτητη καί γίνεται χαμηλότερα. Ἡ ἐπικάλυψη τῆς στέγης, τόσο τοῦ κυρίως ναοῦ ὅσο καί τοῦ νάρθηκα σήμερα γίνεται μέ κυματοειδῆ φύλλα λαμαρίνας πού τοποθετήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια. Ἄλλοτε ὅμως γινόταν μέ σχιστολιθικές πλάκες²⁹, οἱ ὁποῖες στο σημεῖο συναντήσεώς τους μέ τούς κατακορύφους τοίχους διαμορφώνουν καί τά γείσα (Εἰκ. 8), δομημένες σέ μία ἢ δύο σειρές τοποθετημένες ἐκφορικά, κατασκευαστική λεπτομέρεια πολύ συνηθισμένη στο διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας³⁰. Γεῖσο δέν ὑπάρχει στήν ἐγκάρσια καμάρα (Εἰκ. 8). Ἐκεῖ οἱ σχιστόπλακες τῆς ἐπικαλύψεως πατοῦν ἀπ' εὐθείας στήν τοιχοποιία. Τό γεῖσο ὅμως συνεχίζεται καί στή βόρεια καί νότια ὄψη καί στο τμήμα πού ἀντιστοιχεῖ στο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας (Εἰκ. 8), λεπτομέρεια πού θά συναντήσουμε στή νότια ὄψη τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βίτσας³¹ καί τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στο Βασιλικό τοῦ Πωγωνίου³². Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἐπικαλύπτεται μέ σχιστολιθικές πλάκες. Κάτω ἀπὸ τήν ἀπόληξη τῆς στέγης τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ διακρίνουμε πώρινο λοξότμητο γεῖσο (Εἰκ. 9). Στίς εἰκόνες 11, 12, 13, 14 ὑπάρχουν σχέδια τῶν ὀφεινών τοῦ ναοῦ ἐπικαλυμμένου μέ σχιστόπλακες, ὅπως ὑποθέτω ὅτι θά ἦταν πρὶν τήν ἐπισκευή τῶν τελευταίων ἐτῶν.

Τυπολογία: Τυπολογικά ὁ ναῖσκος ἀνήκει στήν κατηγορία Α3 τῶν σταυρεπιστέγων, ἀλλά ὑπάρχουν ὁρισμένες ἀποκλίσεις:

α. Τά κάτω ἀπὸ τήν ἐγκάρσια καμάρα ἀψιδώματα ἔχουν πλάτος μικρότερο ἀπὸ αὐτήν.

β. Τά ἀψιδώματα στο ἀνατολικό καί δυτικό τμήμα τῆς κατὰ μήκος καμάρας δέν

28. Ἡ δίρριχτη στέγη τῶν ναῶν μέ τριγωνική ἀπότμηση τήν ἀνατολική καί στή δυτική πλευρά εἶναι χαρακτηριστική τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Π. Βοκοτοπούλου, *Μεσαιωνικά Μνημεῖα Ἠπείρου, Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 21 (1966) Χρον., 299, Χ. Μπούρα, Ὁ Ἀρχιτεκτονικός τύπος τῆς Βασιλικῆς κατὰ τήν Τουρκοκρατία καί ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος, *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἀλωση*, τ. Α', Ἀθῆναι 1979, σ. 159, Ν. Μουτσπούλου, *Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη* 1973, σ. 78.

29. Ἡ ἐπικάλυψη μέ σχιστολιθικές πλάκες εἶναι κανόνας στίς ὀρεινές περιοχές τῆς Ἠπείρου ἀλλά καί ὅλης τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμη καί στίς Κυκλάδες, βλ. Χ. Μπούρα, *Ρεχίτσα, Πελοποννησιακά Ε'* (1962) 286. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁ Ναός τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στο Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου, *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἀλωση*, τ. Α', Ἀθῆναι 1979, σ. 118.

30. Χ. Μπούρα, *Ρεχίτσα, Πελοποννησιακά Ε'* (1962) 286.

31. Κ. Οἰκονόμου, Ὁ Σταυρεπιστέγος Ναός τοῦ Ἀγίου Νικολάου στή Βίτσα Ζαγορίου, *Κληρονομία* 18 (1986) 376, εἰκ. II.

32. Κ. Οἰκονόμου, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στο Βασιλικό τοῦ Πωγωνίου, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων Ι'* (1986) 503 εἰκ. Ιβ, σ. 504 εἰκ. Ιδ, σ. 512 εἰκ. 6.

εἶναι ἡμικυκλικά πρὸς τὰ ἐπάνω ἀλλὰ ὀρθογώνια.

γ. Τό μῆκος τῆς ἐγκάρσιας καμάρας εἶναι κατὰ 60 ἑκατοστά τοῦ μέτρου μικρότερο ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ναός εἶναι τρουλλοκάμαρος. Ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλους σταυρεπιστέγους³³ ὁ μὴ φέρων τοίχος τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ἔχει πάχος μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν τοίχων τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν οἱ ὁποῖοι φέρουν τίς ὀριζόντιες ὠθήσεις τῶν ἡμικυλίνδρων (Εἰκ. 15). Ὅμοια μορφή ἐγκάρσιας καμάρας ἔχουν π.χ. οἱ ναοὶ τοῦ Φωτοδότῃ Ἀνδρου, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στό Σταυροδρόμι τῆς Ἡπείρου³⁴, τῆς Ἐλεούσας Πύργου Τήνου³⁵, καὶ τοῦ Εὐαγγελιστῇ Λουκᾶ Λαμπρικῶν³⁶.

Διάρθρωση ὀφειών: Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ εἶναι ἐνιαῖες καὶ ἀδιάρθρωτες καὶ ποικίλλονται ἀπὸ τὰ λιγιστὰ μόνον ἀνοίγματα. Ἡ ἀνατολική ὀψὲς τοῦ ναοῦ διακοσμεῖται ἀπὸ πέντε τυφλά ἀβαθῆ ἀψιδώματα, τρία ἡμικυκλικά πρὸς τὰ ἐπάνω σὲ κάθε πλευρά τῆς τρίπλευρης ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ δύο ἄλλα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο πού ἀπολήγουν σὲ τεταρτοκύκλιο (Εἰκ. 9). Τὰ ἀψιδώματα ἀρχίζουν ἀπὸ ὕψος 1,00 μέτρου περίπου ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Τὸ κεντρικὸ ἔχει πλάτος 60 ἑκατοστά τοῦ μέτρου καὶ ὀλικὸ ὕψος 1,52 μ., τὰ δύο πᾶρσις πλάτος 60 ἑκατοστά καὶ ὕψος 1,20 μ., ἐνῶ τὰ δύο ἀκραῖα πλάτος 35 ἑκατοστά καὶ ὕψος 95 ἑκατοστά. Τὰ τυφλά ἀψιδώματα μέ λίθινο τοξωτὸ πλαίσιο στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἐπιχωριάζουν στήν πρωτεύουσα, στὰ μνημεῖα πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτήν, στὴ Μακεδονία καὶ στήν Ἰταλία. Πουθενὰ δὲν ἀπαντῶνται στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα³⁷. Πρόκειται πιθανώτατα γιὰ μακρινὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ἀνακουφιστικὲς-διακοσμητικὲς κόγχες τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς³⁸. Ὁ ἀριθμὸς τους ποικίλλει³⁹. Τέτοια τυφλά ἀβαθῆ ἀψιδώματα⁴⁰

33. Ὅπως πρόσφατα ὑπεστήριξε ὁ H. M. Küpper, ὅ.π.

34. Κ. Οἰκονόμου, Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στό Σταυροδρόμι Ἡπείρου, *Ἑκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. Γ', Ἀθῆναι 1989, σ. 127 καὶ εἰκ. 6, 7, 10.

35. Δ. Βασιλειάδου, Αἱ Ἐπιτεδόστεγοι Μεταβυζαντινὰ Βασιλικὰ τῶν Κυκλάδων, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν Β'* (1962) 407, εἰκ. 46.

36. Χ. Μπούρα - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδου, *Ἑκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθῆναι 1969, σ. 87 καὶ εἰκ. 75.

37. Π. Βοκοτοπούλου, *Ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπείρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 74. Τοῦ ἰδίου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἡπείρου*, *Αρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966) Χρονικά, 299-315.

38. Ν. Μουτσοπούλου, *Οἱ Ἑκκλησίαι τοῦ Νομοῦ Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 77. Α. Ὁρλάνδου, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Θ'* (1961) 39.

39. Ν. Μουτσοπούλου, ὅ.π., σ. 77, τοῦ ἰδίου, *Ἑκκλησίαι τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 74.

40. Γιά τυφλά ἀψιδώματα στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, βλ. Γ. Βελῆνη, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτε-*

προδρόμους αὐτῶν πού ἀπαντῶνται συχνά ἐπὶ Τουρκοκρατίας θά βροῦμε καί σέ ἀρχαιότερα μνημεῖα, ὅπως στὸν Ἅγιο Στέφανο Καστοριάς (μέσα 9ου αἰῶνος) καί στὸν Ἅγιο Γεώργιο Λογκανίку (1375)⁴¹.

Τὸ τέμπλο: Στὸ ναὸ ὑπάρχει ἀξιόλογο σανιδωτὸ τέμπλο, εὐθύγραμμο σέ κάτοψη, ὅπως καί τὰ περισσότερα βυζαντινὰ καί μεταβυζαντινὰ τέμπλα (Εἰκ. 16). Εἶναι τοποθετημένο στῇ βαθμίδα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δάπεδα Ἱεροῦ - κυρίως ναοῦ. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀσύμμετρη κατασκευή καί ἔχει ἐκτός ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἓνα ἀκόμη ἄνοιγμα πρὸς τὴν πλευρά τῆς προθέσεως⁴². Ἡ διάταξη τοῦ τέμπλου εἶναι τριμερὲς⁴³. Τὰ τρία μέρη τοῦ τέμπλου εἶναι τὰ θωράκια, ἡ ζώνη τῶν Δεσποτικῶν εἰκόνων καί ἡ ζώνη τῆς Μεγάλης Δεήσεως⁴⁴. Τὰ θωράκια εἶναι κατασκευασμένα μὲ ἀπλές κατακόρυφες σανίδες, ἐνῶ οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι φθάνουν χωρὶς βάση μέχρι τὸ δάπεδο. Ἐπάνω ἀπὸ τίς Δεσποτικές εἰκόνες ὑπάρχει σανιδωτὸ ἐπιστύλιο μὲ σειρά ἀπὸ ὀκτώ κογχωτὰ τοξύλλια. Ἡ ἀπόληξη τοῦ τέμπλου περιλαμβάνει τὸ σταυρὸ πού στηρίζεται στὰ ἀνασηκωμένα κεφάλια δύο ἀντωπῶν ψαριῶν, στίς οὐρές τῶν ὁποίων πατοῦν τὰ λυπηρά (Εἰκ. 17). Τὰ φάρια ἐπικάθονται σέ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη τοῦ τέμπλου ἡ ὁποία ἄλλοτε ἔφερε ζωγραφικὸ διάκοσμο, κατεστραμμένο σήμερα. Οἱ ἄλλοτε ζωγραφιστές εἰκόνες τοῦ Ἑσταυρωμένου, τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐπάνω στό ξύλο τοῦ σταυροῦ καί τῶν λυπηρῶν ἔχουν σήμερα καταστραφεῖ. Ἀπομένουν μόνο τὰ ἀπλά ξύλινα πλαίσιά τους. Τὰ ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καταλήγουν σέ κύκλους. Ἐνδεχομένως ἐδῶ ἄλλοτε νά ἱστοροῦντο τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Ἀλλωστε αὐτὴ τῇ μορφῇ παρουσιάζει ὁ σταυρὸς στὰ περισσότερα τέμπλα⁴⁵. Ἡ καλλιτεχνικὴ διάθεση τοῦ κατασκευαστῆ φαίνεται ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ φυτικά θέματα πού ἀναπτύσσονται στίς ὀρθές γωνίες μεταξύ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ.

ρικοῦ διακόσμου στῇ Βυζαντινῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α' (κείμενο), σ. 107.

41. Ἀ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῶν Κλιτύων τοῦ Ταυγέτου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΔ' (1938) 464 εἰκ. 1 καί 465.

42. Τέμπλα μὲ ἀσύμμετρη κατασκευή θά συναντήσουμε καί σέ ἄλλα Ἡπειρώτικα μνημεῖα, ὅπως στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου, στὸν Ἅγιο Νικόλαο καί στοὺς Ταξιάρχες στῇ Βίτσα καί ἄλλου, βλ. Κ. Οἰκονόμου, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων Ι' (1986) 523 καί σημ. 44.

43. Στὰ τέμπλα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα διακρίνουμε τριμερὲς καθ' ὕψος διάταξη, βλ. Κ. Καλοκύρη, Ἑρευνὰ Μεταβυζαντινῶν Ἀγιορείτικων Τέμπλων, Ἄθως, Θέματα Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθῆναι 1963, σ. 177.

44. Γιά τὴ θεματολογία καί τὴν τεχνικὴ τοῦ τέμπλου βλ. Κ. Μακρῆ, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθῆναι 1976, σ. 93-110.

45. Κ. Καλοκύρη, ὁ.π., σ. 181.

Ἡ Ὡραία Πύλη καταλήγει ἐπάνω σέ τρία τόξα (Εἰκ. 18). Τό πλήρες τμήμα (τύμπανο) ἐπάνω ἀπό τά τρία τόξα εἶναι τριμερές καί κάθε τμήμα περιβάλλεται ἀπό πλατεῖα ταινία ξυλόγλυπτη μέ χαμηλό ἀνάγλυφο, ἐνῶ τά τρία τόξα ἔχουν ὀλόγλυφο ξυλόγλυπτο διάκοσμο ἀπό ἀνεστραμμένα ἄνθη (κρίνους) σέ σειρά. Τό ἔξεργο καί ἡ σχηματοποίηση τοῦ ξυλόγλυπτου διακόσμου τοῦ τυμπάνου μᾶς ὁδηγοῦν νά τό τοποθετήσουμε στό ΙΖ΄ αἰῶνα⁴⁶. Προέχει τό θέμα τῶν βλαστῶν πού ἐλίσσονται καί τῶν πτηνῶν πού ραμφίζουν καρπούς⁴⁷. Ἀκόμη ὑπάρχουν κρινάνθεμα, ἀνθεματᾶ φύλλα καί γεωμετρικά σχέδια. Τό βημόθυρο (Εἰκ. 19) διαιρεῖται σέ τρεῖς καθ' ὕψος ζῶνες. Στήν κατώτερη ὑπάρχουν τέσσαρα τοξωτά διάχωρα μέ ζωγραφιστές ὀρθιες μεμονωμένες μορφές, ἀδιάγνωστες λόγῳ προχωρημένης φθορᾶς, δύο σέ κάθε φύλλο. Στή μεσαία ζώνη, δύο τοξωτά διάχωρα μέ γραπτό φυτικό κόσμημα. Τέλος στήν ἄνω ζώνη συναντοῦμε δύο διάχωρα μέ ζωγραφικές ἀπεικονίσεις ἀρχιτεκτονημάτων. Ἡ ἐπάνω ἀπώληξη τῶν βημοθύρων εἶναι τοξωτή μέ τόξα πολλαπλῆς καμπυλότητας. Στό ἄνοιγμα πρὸς τήν πρόθεση δέν ὑπάρχει θυρόφυλλο. Οἱ ὀρθοστάτες, τά θωράκια καί τά κογχωτά τοξύλλια τοῦ ἐπιστυλίου φέρουν γραπτό διάκοσμο ἀπό ἄνθη⁴⁸.

Εἰκονογραφικό πρόγραμμα: Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ οἱ τοῖχοι καί οἱ καμάρες εἶναι ἀσβεστοχρισμένοι. Τό κακότεχνο «ἄσπρισμα» δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε ἂν ὁ ναός εἶχε κάποτε τοιχογραφηθεῖ. Οἱ λίγες τοιχογραφίες πού σώζονται σήμερα στό Ἱερό εἶναι ἀρκετά ἐνδιαφέρουσες ἂν καί σχετικᾶ νεώτερες. Παρουσιάζουν φθορές ἀπό τό χρόνο, τήν ὑγρασία καί τήν αἰθάλη.

Στό τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα στόν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας⁴⁹ μέ τό Χριστό μπροστά στό στήθος της νά εὐλογεῖ μέ τά δυο χέρια καί τούς δύο ἀρχαγγέλους ἐκατέρωθεν (Εἰκ. 20). Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου καταλαμβάνει ὀλόκληρο τό ὕψος τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Οἱ βραχίονές της ἐκτείνονται στά πλάγια σέ ὅλη τήν ἀψίδα. Οἱ ἀγκῶνες της ὑψώνονται ὥστε νά βρίσκονται σέ ἀπόσταση ἀπό τόν κορμό, ἀντίθετα μέ τά συνήθως ἰσχύοντα⁵⁰. Τό πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀποδίδεται μετωπικά ἀλλά ἔχει

46. Κ. Καλοκύρη, ὅ.π., σ. 177.

47. Ἡ παρουσία πτηνῶν δηλώνει ἐπίδραση τῆς Ἀποκαλύψεως, βλ. Κ. Καλοκύρη, ὅ.π., σ. 194-195.

48. Σπάνια στά τέμπλα τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνα ὑπάρχει γλυπτός διάκοσμος στά θωράκια, τά ὁποῖα συνήθως μένουν ἀκόσμητα ἢ ζωγραφίζονται, βλ. Κ. Καλοκύρη, ὅ.π., σ. 177. Γιά ξυλόγλυπτα τέμπλα βλ. ἀκόμη Ε. Τσαπαρλή, *Ξυλόγλυπτα Τέμπλα Ἡπείρου 17ου - α' ἡμίσεος 18ου αἰ.*, Ἀθῆναι 1980.

49. Γιά τόν τύπο τῆς Παναγίας Βλαχερνίτισσας βλ. Κ. Καλοκύρη, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τήν Εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 74-76. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονή τῶν Φιλανθρωπινῶν καί ἡ Πρώτη Φάση τῆς Μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς*, Ἀθῆναι 1983, σ. 44-45 καί Γ. Δημητροκάλλη, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἰστιάας Εὐβοίας*, Ἀθῆναι 1986, σ. 69-75, ὁ ὁποῖος παραπέμπει σέ μία μελέτη τοῦ Α. Piankof (σ. 69, σημ. 1).

50. Γιά τή θέση τῶν χειρῶν τῆς Θεοτόκου στήν παράσταση βλ. Γ. Δημητροκάλλη, ὅ.π., σ. 69 καί σημ. 3.

μία ἐλάχιστη ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη συμμετρία, πρᾶγμα πού διακρίνεται ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ σκίαση στὴ μύτη καὶ στὸ πηγοῦνι. Στὴν ἐλάχιστη αὐτὴ ἀπόκλιση ὀφείλεται καὶ ἡ ἔκκεντρη θέση τοῦ ἄστρου στὸ μαφόριο τῆς κεφαλῆς (Εἰκ. 21). Ἡ Πλατυτέρα φορεῖ τὸ συνηθισμένο πορφυρὸ μαφόριο τῶν ἐγγάμων γυναικῶν, τὸ ὁποῖο κατεβαίνει πρὸς τοὺς ὤμους καὶ πέφτει ἐλεύθερο σχηματίζοντας γκριζες καὶ καστανόχρωμες κατακόρυφες πτυχωσεις. Κάτω ἀπὸ τὸ μαφόριο διακρίνεται τὸ μαντήλι τῆς κεφαλῆς χρώματος γκριζου-μπλέ καὶ οἱ χειρίδες τοῦ χιτῶνα (ῶχρα) πού κοσμοῦνται μέ καστανόχρωμες γραμμὲς στὰ ἐπιμάνικα. Οἱ παλάμες εἶναι ἀνοιχτές πρὸς τὰ ἔξω σέ χειρονομία δεήσεως, τὰ δὲ δάκτυλα μακρὰ⁵¹. Μία διάθεση αὐστηρότητας κυριαρχεῖ στὸ ὠσειδὲς πρόσωπο τῆς Θεοτόκου μέ τὰ ἥρεμα χαρακτηριστικά, τὴ μακρὰ μύτη, τὸ καλοσχηματισμένο στόμα μέ τὸ ρόδινο κάτω χεῖλος, τὰ λεπτὰ καὶ σπαθωτὰ φρύδια, τὰ ἀμυγδαλωτὰ μάτια τῶν ὁποίων τὸ κάτω βλέφαρο σχηματίζεται μέ ἐπάλληλες ὁμοιόσχημες λεπτὲς μαῦρες γραμμὲς. Στὴν κεφαλὴ τῆς Θεοτόκου ὑπάρχει χρυσὸ (ῶχρα) φωτοστέφανο πού περιβάλλεται ἀπὸ δύο ὁμοκέντρους κύκλους, καστανὸ καὶ ἀνοιχτὸ γκριζο. Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ὑπάρχουν τὰ λευκὰ συμπιλημματα MP ΘV καὶ χαμηλότερα ἡ ἐπιγραφή:

ἡ πλατυτέρα των ουρανων

Στὸ μαφόριο τῆς Παναγίας διακρίνουμε τὰ τρία ἄστρα πού ἐδῶ ἔχουν τὴ μορφὴ φυτικῶν κοσμήματος σέ σχῆμα σταυροῦ στὴν κεφαλὴ καὶ στοὺς ὤμους⁵². Μπροστὰ στὸ στήθος τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὁσφύ καὶ ἐπάνω, σέ παιδικὴ ἡλικία, μετωπικός, μέ ἀπλωμένα στὰ πλάγια τὰ ἐλαφρῶς κεκαμμένα στοὺς ἀγκῶνες χέρια του σέ χειρονομία εὐλογίας⁵³ (Εἰκ. 22). Φέρει χιτῶνα σέ χρῶμα γκρι ἀνοιχτὸ καὶ πορφυρὸ ἱμάτιο πού καλύπτει ὅλο τὸ

51. Γιά τὴ «μακροδάκτυλο Παναγία» κάνει λόγο ὁ Μοναχὸς Ἐπιφάνειος (περί τὸ 800 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος περιγράφοντας τὴν ἔκφρασή της λέγει ὅτι ἡ Θεοτόκος ἦτο «σιτόχροος, ξανθόθριξ, ξανθόμματος, εὐόφθαμος, ἐπίρρινος, μακρόχειρ, μακροδάκτυλος, μακροπρόσωπος, χάριτος θείας καὶ ὠραιότητος πεπληρωμένη», βλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca* 120, 193. Τὴν «μακροδάκτυλο Παναγία» ἀναφέρει καὶ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, ὁ.π., σ. 69, σημ. 2.

52. Γιά τὰ ἄστρα τῆς Παναγίας βλ. G. Galavaris, *The Stars of the Virgin. An Ekphrasis of an ikon of the Mother of God*, *Eastern Churches Review*, σ. 364-369. Ἀκόμη γιὰ τὸ ἄστρο καὶ τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὸν παλαιοχριστιανικὸ σταυρὸ βλ. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo, Les Fresques de Saint Georges et la Peinture Byzantine du XII siècle*, Bruxelles 1975, σ. 53, σημ. 41. Γιά τὴ σημασία τοῦ σταυροῦ στὸ μέτωπο τῆς Παναγίας βλ. Ch. Konstantinides, *Le sens Théologique du Signe «Croix-étoile» sur le front de la Vierge des Images byzantines*, *Akten de XI Internationale Byzantinisten Kongres*, München 1960, σ. 262-266.

53. Παραστάσεις τῆς Βλαχερνίτισσας μέ τὸ Χριστὸ νά εὐλογεῖ μέ τὰ δύο χέρια του χαρακτηρίζουν τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀλλὰ συναντῶνται καὶ σέ παλαιότερα ἔργα, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, ὁ.π., σ. 73 καὶ σημ. 13, ὅπου παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία.

ἄριστερό τμήμα τοῦ σώματός του, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τό χέρι ἀπό τόν καρπό. Τό πρόσωπό του εἶναι τριγωνικό καί περιβάλλεται ἀπό κοντά ἴσα μαλλιά. Τό ἔνστυρο φωτοστέφανό του φέρει στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ τήν ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*. Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ὑπάρχουν τά συμπλήματα:

C X (IC XC)

Ἐκατέρωθεν τῆς παραστάσεως τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται σέ μικρότερη κλίμακα οἱ μορφές τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ (ἄριστερά γιά τό θεατή) καί Γαβριήλ (δεξιὰ) (Εἰκ. 23, 24), πού ταυτίζονται ἀπό τά ἀρχικά τῶν ὀνομάτων τους, πού προσγράφονται δίπλα στά φεγγία ἀγιοσύνης. Οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται κατὰ τό ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματός τους σέ στροφή τριῶν τετάρτων πρὸς τό κέντρο, μέ ἐλαφρά πρόσκλιση εὐλαβείας πρὸς τή Θεοτόκο⁵⁴. Φέρουν ἀνοιχτόχρωμα στιχάρια μέ κοντές χειρίδες μέσα ἀπό τίς ὁποῖες βγαίνουν ἄλλες χειρίδες, μακρῆς, χρώματος γκρί-μπλέ μέ ἐπιμάνικα στό χρῶμα τῆς ὥχρας. Ὁ λῶρος (μέ διαφορετικό διάκοσμο σέ κάθε ἀρχάγγελο) εἶναι πλατύς καί φέρεται ὅπως σέ μνημεῖα τοῦ IB'- II' αἰῶνα, δηλαδή σάν μία πλατεῖα λωρίδα κάτω ἀπό περιλαίμιο, κατὰ τά πρότυπα τῶν αὐτοκρατορικῶν λώρων⁵⁵, ὅπως π.χ. τῶν λώρων τῶν Ἰωάννου καί Ἀλεξίου Κομνηνῶν στή μικρογραφία τοῦ Cod. Vat. Urbini Gr. 2 (1129)⁵⁶ καί τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου στή μικρογραφία χρυσοβούλλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (1293)⁵⁷.

Τά φτερά τῶν ἀγγέλων ἔχουν χρῶμα γκρί σκουῖρο. Στό κεφάλι μία λευκή ταινία πού ἀπολήγει σέ ἀνεμιζόμενα ἄκρα συγκρατεῖ τήν καλοκτενισμένη κόμη. Ἡ κόμη ἀφήνει ἐλεύθερους τούς λοβούς τῶν αὐτιῶν καί ἀπολήγει σέ βοστρύχους πού καλύπτουν τόν αὐχένα.

Ὁ Μιχαήλ (Εἰκ. 23) κλίνει ἐλαφρά τήν κεφαλὴ του τείνοντας τά δύο του χέρια πρὸς τά ἐμπρός, ἐνῶ ὁ Γαβριήλ (Εἰκ. 24) τείνει τό δεξιὸ χέρι στό πλάϊ καί φέρει τό ἄριστερό κεκαμένο μπροστά στό στήθος μέ τήν παλάμη πρὸς τά ἔξω σέ χειρονομία δεήσεως. Οἱ ἀρχάγγελοι φέρουν φωτοστέφανα στό χρῶμα τῆς

54. Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἑκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κορακονησίας, βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ Μονῆ Παναγίας τῆς Κορακονησίας, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημεῖων Ἑλλάδος* IA' (1969) 28-29 καί εἰκ. 15. Ἀκόμη στήν κόγχη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μυρτιάς Αἰτωλίας (ἔργο τοῦ Ξένου Διγενῆ) (1491), βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημεῖων Ἑλλάδος* Θ' (1961), πίν. 4 καί στό ναό τοῦ Ἀγίου Νικολάου Μαγελείου Καστοριάς (IE' αἰ.), βλ. Σ. Πιλεκανίδου, *Καστοριά, Θεσσαλονίκη* 1953, πίν. 172α.

55. Γ. Σωτηρίου, *Ἡ Ὀμορφὴ Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* Β' (1925) 251.

56. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 251, σημ. 2 ὅπου παραπέμπει εἰς Sornajolo, *Miniature della omilie di Giacomo, Roma* 1910, σ. 21 καί πίν. 83.

57. Γ. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς Βυζαντινοῦ Μουσείου*, Ἀθῆναι 1924, σ. 84, πίν. 6.

ῶχρας μέ λευκά περιγράμματα.

Ἡ παράσταση προβάλλεται σέ τρίχρωμο κάμπο, κάτω χρώματος ἀνοικτοῦ γκριζοῦ, στό μέσον ῶχρας καί ἐπάνω σκούρου γκριζοῦ⁵⁸.

Στό τύμπανο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζονται οἱ Συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες Βασίλειος, Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καί Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 25, 26, 27, 28 ἀντίστοιχα), πού προβάλλονται σέ δίχρωμο κάμπο, κάτω χρώματος ἀνοικτοῦ γκριζοῦ καί ἐπάνω γκριζοῦ-πρασινωποῦ. Παριστάνονται ὁλόσωμοι (τό κάτω μέρος τῆς παραστάσεως εἶναι σήμερα ἐπικαλυμμένο μέ ἐπίχρισμα ἀσβέστου), ἐστραμμένοι κατά τρία τέταρτα πρὸς τό κέντρο νά προσκλίνουν ἐλαφρά⁵⁹. Τό θέμα τοῦ Μελιζομένου Χριστοῦ δέν ὑπάρχει καί ἡ παράλειψη ὀφείλεται μᾶλλον σέ ἔλλειψη χώρου⁶⁰. Ἡ διάνοιξη ἄλλωστε τοῦ παραθύρου πού ὑπάρχει ἐκεῖ φαίνεται ὅτι προηγήθηκε τῆς τοιχογραφήσεως δεδομένου ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἡ τοιχογράφηση διακόπτεται καί τό ἄνοιγμα περιβάλλεται ἀπό τήν κόκκινη ταινία μέ τό σκουρόχρωμο περίγραμμα πού χωρίζει τίς παραστάσεις. Ὁ ζωγράφος φαίνεται ὅτι ἀπεικόνισε μόνο τοὺς Συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες ἀκολουθώντας παλαιότερα πρότυπα⁶¹.

Ἡ ἐπιλογή τῶν Ἱεραρχῶν στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἀνταποκρίνεται στήν παράδοση. Οἱ Ἅγιοι Βασίλειος καί Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἔρχονται πρῶτοι στήν προτίμηση τῶν καλλιτεχνῶν, ὡς συγγραφεῖς τῶν δύο πιό σημαντικῶν λειτουργιῶν, ὁ δέ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀκολουθεῖ καί εἰκονίζεται κοντά στοὺς δύο πρῶτους, κυρίως μετὰ τόν ΙΑ' αἰῶνα, ὅποτε καί καθιερώθηκε ἡ κοινὴ ἐορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στίς 30 Ἰανουαρίου. Ἀπὸ τοὺς Ἱεράρχες μόνον ὁ Ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος φορεῖ στιχάριο ἐρυθροῦ χρώματος, ἐνῶ οἱ ἄλλοι Ἱεράρχες φοροῦν ἄσχημα γκριζὰ φαιλόνια, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται οἱ χειρίδες τῶν

58. Διχρῶμους καί τριχρῶμους κάμπους στό τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ συναντοῦμε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' μέχρι καί τόν ΙΗ' αἰῶνα συνήθως μέ παράσταση τῆς Βλαχερνίτισσας. Γιά τό θέμα βλ. Γ. Δημητροκάλλη, ὅ.π., σ. 72-73 καί σημειώσεις, ὅπου παραδείγματα καί βιβλιογραφία. Στά ἀναφερόμενα παραδείγματα διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ἡ ἀνώτερη ζώνη τοῦ τεταρτοσφαίριου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἔχει πάντα χρῶμα μπλε καί συμβολίζει τόν οὐρανό. Οἱ κατώτερες ζώνες στά παλαιότερα μνημεῖα εἶναι πράσινες καί στά μεταγενέστερα ῶχρα, κόκκινο καί σπανιότερα γκρι καί συμβολίζουν τή γῆ, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, ὅ.π., σ. 74 καί σημ. 12.

59. Γιά τό θέμα τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν βλ. Χ. Κωνσταντινίδου, *Μελισμός*, Ἀθήνα 1991, ὅπου καί ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιά τήν ἀρχικὴ στάση τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν κατ' ἐνώπιον, τό μεταβατικὸ τύπο κ.λπ. σχετικὰ μέ τήν ἐξέλιξη τῆς ἀπεικονίσεως, βλ. Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι, Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 88 καί σημειώσεις.

60. Γιά τήν ἀπουσία τοῦ Μελιζομένου βλ. Ν. Δρανδάκη, *Κρητικά Χρονικά ΙΑ'* (1957) 74-75.

61. Τήν ἀντίστοιχη παράσταση στήν Παναγία Ρασιώτισσα στήν Καστοριά (Γ. Γούναρη, *Οἱ Τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καί τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στήν Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 109), στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (ΙΒ' αἰ., Στ. Πελεκανίδου, ὅ.π., πίν. 5) καί στό Backovo (α' ἡμισυ ΙΒ' αἰ.), V. Lazaref, *Storia della Pittura Bizantina*, Torino 1967, εἰκ. 391.

στιχαρίων τους, οι οποίες φέρουν διακοσμητικές ταινίες στά επιμάνικα⁶². Όλοι φέρουν ώμοφόρια κοσμημένα με μεγάλους άνισοσκελείς σταυρούς, με διαφορετικό σχέδιο στο ώμοφόριο κάθε ιεράρχη⁶³ και έπιρραμμένες παρυφές, τούς ποταμούς⁶⁴ καθώς και έπιτραχήλια. Κρατούν όλοι εκτός από τον ‘Ιωάννη τό Χρυσόστομο άνεπτυγμένα ειλητάρια, στά όποια είναι γραμμένες λειτουργικές εϋχές.

Γιά τήν εικονογραφία του Μελισμού έπισημαίνονται τά εξής:

- α. ‘Εδω οι Βασίλειος και Χρυσόστομος εικονίζονται στά άκρα ενω πάντα τούς συναντούμε στο κέντρο.
- β. ‘Υπάρχει ασυμμετρία, έφ’ όσον έχουμε τούς ιεράρχες από τά άριστερά προς τά δεξιά 1. Νά προσκλίνει, 2. Μέ σηκωμένο κεφάλι, 3. Νά προσκλίνει, 4. Μέ σηκωμένο κεφάλι.
- γ. Τό σηκωμένο κεφάλι τό συναντούμε κυρίως στον ‘Αγιο Κύριλλο ‘Αλεξανδρείας και σπανιώτατα σε άλλους άγίους⁶⁵. Στόν ‘Αγιο ‘Ιωάννη τό Χρυσόστομο δέν άπαντάται ποτέ αύτή ή εικονογραφική λεπτομέρεια.
- δ. Κατά τήν Χ. Κωνσταντινίδου ή ύψωση του κεφαλιού προς τά έπάνω είναι δηλωτική της στιγμής του καθαγιασμού των τιμών δώρων και της ελεύσεως του ‘Αγίου Πνεύματος κατά τό βυζαντινό τυπικό⁶⁶.
- ε. ‘Εκτός από τό σήκωμα της κεφαλής του Χρυσοστόμου προς τό τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ‘Ιερού, έχουμε και τήν όλως άσυνήθιστη γιά τόν ιεράρχη χειρονομία δεήσεως με τά δυό χέρια κεκαμένα μπροστά στο στήθος και με τίς παλάμες προς τά έξω.

‘Ο ‘Αγιος Βασίλειος εικονίζεται μεσήλικας (Είχ. 25). Κρατεί με τό δεξί χέρι γραφίδα και με τό άριστερό άνεπτυγμένο ενεπίγραφο ειλητό στο μέσον του μήκους του περιπού. Τό κείμενο του ειλητού:

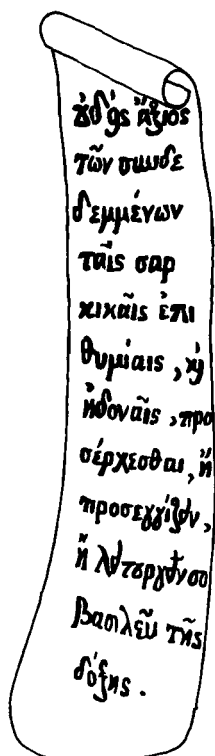
62. Οι διακοσμητικές ταινίες στά επιμάνικα των στιχαρίων μνημονεύονται στην εκκλησιαστική ιστορία σαν τίς χειροπέδες πού τοποθετήθηκαν στο Χριστό όταν αύτός δέθηκε και οδηγήθηκε στον Πιλάτο, βλ. Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Μεταβυζαντινή-Νεοελληνική Έκκλησιαστική Χρυσοκεντητική*, ‘Αθήνα 1985, σ. 25.

63. Μία αξιοπρόσεκτη διαφορά: στους σταυρούς του ώμοφορίου του ‘Αγίου ‘Ιακώβου του ‘Αδελφοθέου οι κεραίες σχηματίζονται από κρινόσχημα άνθη, τοποθετημένα συμμετρικά γύρω από κεντρικό κυκλάριο. Οι σταυροί στά ώμοφόρια των άλλων ‘Ιεραρχών είναι απλούστεροι. Γιά τήν εμφάνιση, τήν εξέλιξη και τό διάκοσμο του έπιτραχήλιου βλ. Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, ό.π., σ. 42-48 και Κ. Καλλινίκου, *‘Ο Χριστιανικός Ναός και τά Τελούμενα εν αύτώ*, ‘Αθήνα 1969, σ. 484.

64. ‘Ο ‘Ισίδωρος του Pelsium, συγγραφέας του ΙΕ’ αιώνα όρισε ότι ή σημασία του ώμοφορίου είναι συμβολική. Συμβολίζει τό πρόβατο πού μετέφερε ό Καλός Ποιμήν στους ώμους του και ύπογραμμίζει τό ρόλο του επίσκόπου ως ποιμενάρχη. Οι ‘ποταμοί’ συμβολίζουν τό αίμα πού έρευσε από τό πλευρό του Χριστού. Γιά τό ώμοφόριο σαν άρχιερατικό άμφιο, τήν εξέλιξη και τό διάκοσμό του βλ. Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, ό.π., σ. 39-41.

65. Γ. Δημητροκάλλη, *‘Ο ‘Αγιος Νικόλαος ‘Ιστιάς Εύβοίας*, ‘Αθήνα 1986, σ. 94-95.

66. Χ. Κωνσταντινίδη, *‘Ο Μελισμός. Οι Συλλειτουργούντες ‘Ιεράρχες μπροστά στην ‘Αγία Τράπεζα με τά Τίμια Δώρα ή τόν Εϋχαριστιακό Χριστό*, ‘Αθήνα 1991, σ. 325.

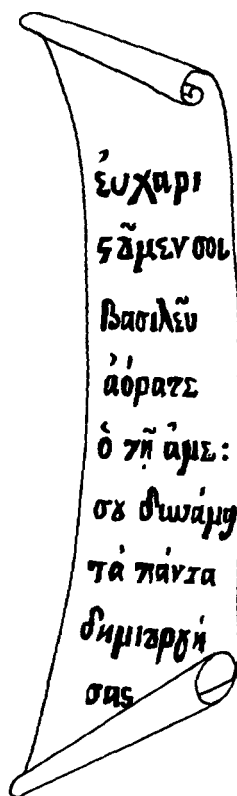

Μεταγραφή: Οὐδεὶς ἄξιος / τῶν συνδε/δεμμένων / ταῖς σαρ/κικαῖς / ἐπι/θυμίαις, καί / ἡδοναῖς, προ/σέρχεσθαι, ἢ / προσεγγίζειν, / ἢ λειτουργεῖν σο / βασιλεῦ τῆς / δόξης⁶⁷.

Ὁ Ὅσιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφότης⁶⁸ εἰκονίζεται σάν σεβάσμιος γέροντας μέ λευκά μαλλιά καί ὁμοίως λευκή, μακρυά, τριγωνική γενειάδα (Εἰκ. 26). Κάτω ἀπό τό δεξί χέρι του μόλις διακρίνεται ἐπιγονάτιο κατεστραμμένο κατά τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό πρόσφατα ὑδροχρώματα. Τό ἐπιγονάτιο δέν βρίσκεται στό ὕψος τοῦ γόνατος ἀλλά πολύ πιό ἐπάνω, στό ἐπάνω μέρος τοῦ μηροῦ. Ὁ ἱεράρχης κρατεῖ καί μέ τά δύο του χέρια ἀνεπτυγμένο εἰλητό μέ τήν ἐπιγραφή:

67. Εἶναι ἡ ἀρχή τῆς Μυστικῆς εὐχῆς πού ὑπάρχει στή λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (C. E. Hammond - F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Oxford 1896 (Φωτοαντύπωση, Oxford 1965). σ. 318 καί τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ.π., σ. 377 καί πού κατά τήν Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης πρέπει νά γράφεται στό εἰλητό τοῦ Ἀγίου Βασιλείου. (Διο- νυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πε- τρούπολις 1909, σ. 154).

68. Πρόκειται γιά τόν πρεσβύτερο ἑτεροθαλῆ ἀδελφό τοῦ Χριστοῦ (Μάρκ. ΣΤ' 3, Πράξ. ΙΒ' 17, ΙΕ' 13, ΚΑ' 18, Α' Κορινθ. ΙΕ' 7, Β' 9, 12, Ἰακ. Α' 1 καί Ἰουδ. 1), ὁ ὁποῖος ἔγινε ὁ πρῶτος Ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, παρέστη δέ καί στήν κηδεῖα τῆς Παναγίας, βλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca* 96, 749.

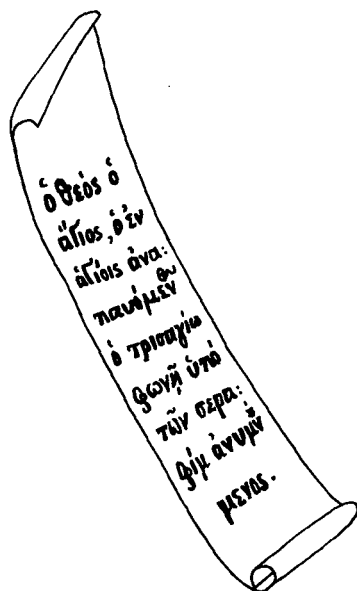

Μεταγραφή: *Εὐχαρι/στοῦμεν σοι / βασιλεῦ / ἀόρατε / ὁ τῇ ἡμε(τήτῳ) / σου δυνάμει / τὰ πάντα / δημιουργή/σας (καί τῷ πλήθει τοῦ ἐλέους σου ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα παραγαγών, αὐτός, δέσποτα οὐρανόθεν ἔπιδε ἐπὶ τοὺς ὑποκεκλιότας σοι τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς)*⁶⁹.

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἰκονίζεται γέροντας, φαλακρός μέ λίγα λευκά μαλλιά στό πίσω μέρος τοῦ κρανίου (Εἰκ. 27)⁷⁰. Ὁ ἱεράρχης δέεται μέ τό δεξι χέρι κεκαμμένο στό πλάϊ καί μέ τό ἀριστερό κρατεῖ στό κάτω μέρος τοῦ ἀνεπτυγμένο ἐνεπίγραφο εἰλητό. Τό κείμενο τοῦ εἰλητοῦ:

69. Πρόκειται γιά ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς τῆς προσκομιδῆς ἀπό τή λειτουργία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας*, Ἀθῆνα 1982², σ. 128-129.

70. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ Ἀγίου βλ. Ν. Δρανδάκη, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, σ. 11-12, ὅπου καί βιβλιογραφία.

Μεταγραφή: Ὁ Θεὸς ὁ / ἅγιος, ὁ ἐν / ἁγίοις ἀναπαυόμενος /
ὁ τρισαγίω / φωνῇ ὑπὸ / τῶν σεραφίμ ἀννυμνῶμενος⁷¹.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζεται μεσήλικας (Εἰχ. 28)⁷².

71. Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, (C. E. Hammond - F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Oxford 1896 (Φωτοανατύπώσεις, Oxford 1965), σ. 313 καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (C. E. Hammond - F. E. Brightman, ὅ.π., σ. 369), πού σύμφωνα μέ τὴν Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης γράφεται στὸ εἰλητό τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ὅ.π., σ. 154). Πάντως τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τὸ βρίσκουμε σὲ ἄλλες περιπτώσεις γραμμένο στὸ εἰλητό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καρυᾶς Κυνουρίας πού τοιχογραφήθηκε τὸ 1634 ἀπὸ τὸ Γ. Μόσχο (N. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι, Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 25 καὶ σημειώσεις), ἄλλοτε δὲ στὸ εἰλητό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ὅπως συμβαίνει στὸ νὰὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι (N. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, ὅ.π., σ. 22).

72. Πρβλ. τὰ τῆς Ἑρμηνείας ὅπου ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὀρίζεται ὡς νέος ὀλιγογένης (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ὅ.π., σ. 154, 267, 291). Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου βλ. M. Κατζηδάκη, ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΔ' (1938) 413: Ἰωάννης ὁ Ἀντιοχεύς, μικρὸς πάνυ ἀνὴρ, μεγάλην κεφαλὴν τοῖς ὤμοις αἰωρῶν, ἰσχνὸς εἰς τὸ ἀκριβέστατον, ἐπίρρινος, εὐρύς τοὺς μυκτῆρας, ὠχρότατος μετὰ τοῦ λευκοῦ· κοῖλος τοὺς κόγχους τῶν ὀφθαλμῶν καὶ βολβοῖς τούτων κεχρημένος μεγάλοις, ὑφ' οἷς καὶ συνέβαινε χαριέστερον ταῖς ὄψεσιν ἀποστίλβειν, εἰ καὶ τῷ λοιπῷ χαρακτήρι τὸν ἀχθόμενον παρεδήλου· φιλὸς καὶ μέγας τὸ μέτωπον καὶ πολλαῖς ταῖς στολαῖς κεχαραγμένος ὥτα περικείμενος μεγάλα καὶ τὸ γένειον μικρὸν καὶ ἀραιότατον, ὑπὸ πολιαῖς ταῖς θριξίν ἐξανθῶν. Ὁ O. Demus διακρίνει στὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τρεῖς φυσιογνωμικοὺς τύπους, βλ. O. Demus, *Two Palaeologian Mosaic Icons in the Dumbarton Oaks Collection*, *Dumbarton Oaks Paper XIV* (1960) 110-119, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ἀσκητικὸν τύπον ποὺ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ μετὰ.

Φέρει παπαλήθρα πού συχνότατα βρίσκουμε στίς παραστάσεις⁷³. Ἕνας πρῶτος ἐνδεικτικός κατάλογος τῶν πολλῶν παραστάσεων τοῦ Χρυσοστόμου μέ παπαλήθρα δίδεται ἀπό τοὺς Ν. Μουτσόπουλο - Γ. Δημητροκάλλη⁷⁴. Ἡ παράσταση τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν χωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τῆς Πλατυτέρας μέ πορτοκαλλόχρωμη ταινία μέ καστανόχρωμα περιγράμματα. Ἰδια ταινία περιβάλλει καί τό παράθυρο τῆς κόγχης.

Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἡ Ἀποκαθήλωση τοῦ Χριστοῦ (Εἰκ. 29), σύμφωνα μέ τὴν προσγεγραμμένη ἐπιγραφή. Ἡ παράσταση τῆς κόγχης τῆς προθέσεως παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη, γιατί, γιὰ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ εἶναι ἓνα πραγματικό *unicum*. Κατὰ τὰ γνωστά, ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων καί μετὰ, στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἡ Ἄκρα Ταπείνωση⁷⁵, πού ἔτσι ὀνομάζεται καί ἀπὸ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή. Σέ σπάνιες περιπτώσεις ἡ παράσταση ὀνομάζεται ὁ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ἢ ΙΔΕ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ, ἐνῶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἐπιγραφή ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ εἶναι σχεδόν κανόνας⁷⁶. Ὁ ζωγράφος ὅμως τοῦ μικροῦ μας μνημείου, ἀντὶ τῆς Ἄκρας Ταπείνώσεως, προφανῶς ἀκολουθώντας κάποιο δυτικὸ πρότυπο πού ἤξερε ἀπὸ χαλκογραφία, ζωγράφησε μιὰ Pietà, συγγενὴ παράσταση πού, ἂν καί ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ βυζαντινὴ της καταγωγή⁷⁷, φαίνεται ὅτι εἶναι δημιούργημα τῆς Γερμανικῆς Γοτθικῆς Τέχνης⁷⁸. Ἡ μόνη συγγενὴς παράσταση στὴ βυζαντινὴ τέχνη πού ἔχω ὑπ' ὄψην μου, εἶναι ἐκείνη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κορώνης στὴν Πίνδο (1587), τὴν ὁποία ἐπίσης συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ⁷⁹. Οἱ μόνες διαφορὲς εἶναι ὅτι ἐκεῖ ἡ

73. Ἡ παπαλήθρα (σπανιώτερα γαγάρα) εἶναι ἓνας χαρακτηριστικὸς τρόπος κουρᾶς τῶν ἱερῶν μένων, μέ στρογγυλὸ σχῆμα στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, σέ τρόπο ὥστε ἐπάνω στὴν κεφαλὴ τοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο κειρομένου κληρικοῦ νὰ σχηματίζεται ἓνα εἶδος στεφάνου πού συσχετίζεται πρὸς τὸν ἀκάνθιο στέφανο τοῦ Κυρίου. Γιά τὴν ἰδιόζουσα αὐτὴ κουρὰ τῶν κληρικῶν, τὴν ἀρχικὴ ἐμφάνιση καί τὴν διάδοσή της βλ. Π. Παπαευαγγέλου, *Ἡ Διαμόρφωσις τῆς Ἐξωτερικῆς Ἐμφανίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ καί ἰδίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 99-103.

74. Ν. Μουτσόπουλου - Γ. Δημητροκάλλη, ὁ.π., σ. 117, σημ. 72.

75. Σέ σπάνιες περιπτώσεις στὴν κόγχη τῆς προθέσεως ἡ Ἄκρα Ταπείνωση μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μέ τὸν Ἐπιτάφιο Θρήνο (Ν. Δρανδάκη, Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (1976) 239), ἢ νὰ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν θεολογικὰ καί συναισθηματικὰ συγγενὴ παράσταση τοῦ Ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ (Ἰ. Λιάπη, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθῆναι 1971, σ. 74). Φυσικὰ δὲν λείπουν καί ἀκόμη σπανιότερες περιπτώσεις, ὅπως παραστάσεις ἀγγέλων, ἱεραρχῶν, διακόνων κ.ἄ.

76. Ὑπάρχουν ὅμως καί μεταβυζαντινὲς παραστάσεις τοῦ θέματος πού φέρουν τὴν ἐπιγραφή Ἄκρα Ταπείνωσις (Ν. Δρανδάκη - Ε. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Ἐρευνα στὴν Κἄτω Μάνη*, Ἀθῆναι 1993, σ. 137, 185).

77. Κ. Καλοκύρη, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 166.

78. G. Schiller, *Ikonographie der Christlichen Kunst*, 8 (*Die Passion Jesu Christi*), Gütersloh 1968, σ. 193· πρβλ. καί τίς ABB, σ. 622-632, 634.

79. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου*, *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Ε'* (1939-40) 178-179, εἰκ. 9. Κ. Καλοκύρη, ὁ.π., πίν. 234α. Ὁ Ὁρλάνδος ἀναφερόμενος στὴ

ὄρθια Θεοτόκος ἀποθέτει τόν νεκρόν τοῦ Χριστοῦ μέσα σέ σαρκοφάγο, ἐνῶ ἕνα ξίφος εἶναι μπηγμένο στό στήθος της, «ἡ ρομφαία τῆς λύπης» τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου.

Στό κέντρο καί πάνω σέ σκοῦρο καστανό βάθος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, καθημένη, κρατώντας στήν ἀγκαλιά της τό νεκρό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω σέ λευκή σινδόνη. Πίσω ἀπό τό σύμπλεγμα Θεοτόκου-Χριστοῦ δεσπόζει ὁ σκοτεινόχρωμος Σταυρός τοῦ Πάθους. Ἡ Θεομήτωρ κλίνει τήν κεφαλὴ δεξιὰ καί προσβλέπει μέ θλίψη τό νεκρό Χριστό. Ἡ κίνησή της (ἀκουμπᾶ μέ τό ἀριστερό χέρι τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ) εἶναι συγκρατημένη, ὁ πόνος ὅμως στήν ἔκφρασή της εἶναι ἔντονος. Ἡ Θεοτόκος φέρει γαλάζιο χιτῶνα, ἐρυθρό μαφόριο μέ τὰ γνωστά ἄστρα στήν κεφαλὴ καί τούς ὠμούς καί ἐρυθρά ὑποδήματα. Τό μαφόριο σχηματίζει γύρω ἀπό τό πρόσωπο ἀναδιπλώσεις πού καταλήγουν σέ λευκή παρυφή.

Ὁ Χριστός εἰκονίζεται ὁλόσωμος, γυμνός μέ λευκό περίζωμα γύρω ἀπό τήν ὀσφύ. Ὁ κορμός ἀποδίδεται τοποθετημένος διαγώνια, ἐνῶ τὰ πόδια κρέμονται σχηματίζοντας ὀρθή γωνία στά γόνατα, στοιχεῖο πιθανώτατα δυτικῆς ἐπιδράσεως. Ἡ κεφαλὴ κλίνει πρὸς τὰ κάτω, τὰ χέρια μέ τὰ μακρυὰ δάκτυλα εἶναι ἀπλωμένα στά πλάγια. Στά πόδια καί στά χέρια διακρίνονται οἱ τύποι τῶν ἡλων, καθὼς καί σταγόνες αἵματος. Σταγόνες αἵματος ἀκόμη διακρίνονται καί στό μέτωπο τοῦ Θεανθρώπου. Ὁ ζωγράφος προσπαθεῖ νά ἀποδώσει κάποια δραματικότητα στή μορφή τοῦ Χριστοῦ μέ τὰ κλεισμένα βλέφαρα καί τις πεσμένες γραμμές τῶν φρυδιῶν, μέ τὰ ὁποῖα δηλώνεται ἡ ὅλη σύσπαση τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ προσώπου. Ὁ Χριστός δείχνεται ἀρκετά ψηλός καί ἡ κεφαλὴ κανονικὴ σέ μέγεθος. Ἡ μύτη καλοσχεδιασμένη, τονίζεται στή ράχη της μέ ἀνοιχτόχρωμη σκιά. Τό γένι εἶναι κοντό καί ἀραιό. Ἡ κόμη χωρίζεται σέ βοστρύχους καθὼς πέφτει στὸν αὐχένα καί στοὺς ὠμούς⁸⁰. Ἐκατέρωθεν τοῦ συμπλέγματος Θεοτόκου-Χριστοῦ εἰκονίζονται δύο Χερουβεὶμ μέ μορφή φτερωτῶν νεανικῶν κεφαλῶν πού προσκλίνουν μέ θλίψη πρὸς τό Χριστό⁸¹. Ἀπὸ τοὺς εἰκονιζόμενους ἡ Θεοτόκος καί ὁ Χριστός φέρουν φωτοστέφανα στό χρῶμα τῆς ὥχρας μέ λευκά περιγράμματα. Τό φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἔν-

σύνθεση, γράφει ὅτι πρόκειται «περὶ ἐνὸς πριέργου χράματος τῆς δυτικῆς Pietà καί τῆς ἀποθέσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν τάφον» (σ. 178). Ἀνάλογη εἶναι καί μία τοιχογραφία στό ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τὸ Πυργί τῆς Χίου (Κ. Καλοκύρη, ὅ.π., πίν. 234β), ἀλλ' ἡ δημοσιευόμενη φωτογραφία δέν εἶναι καλῆς ποιότητος καί ὁ συγγραφεὺς δέν τὴν περιγράφει.

80. Γιά τό δεσποτικὸ χαρακτῆρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ βλ. Μ. Χατζηδάκη, Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου, Ἐπετηρίδας Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΔ' (1938) 411. Γιά τίς πηγές γενικότερα πού περιλαμβάνουν γνώμες καί πληροφορίες ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων γιά τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ καί τῶν εἰκόνων του καθὼς καί τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς μορφῆς του ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα πού σώζονται μέχρι σήμερα βλ. Γ. Σωτηρίου, Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ, Ἀθῆναι 1914.

81. Πρβλ. Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, ὅ.π., σ. 45: Τὰ τάγματα τῶν Ἀγίων Ἀγγέλων εἰσὶν ἐνέα..., τὰ δὲ Χερουβὶμ μέ κεφαλὴν μόνην καί δύο πτέρυγας.

σταυρο μέ τήν ἐπιγραφή *Ο ΩΝ* στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ⁸². Ἐπάνω ἀπό τό φω-
τοστέφανο τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχουν οἱ βραχυγραφίες *IC XC* καί δεξιὰ (γιά τό
θεατή) τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Θεοτόκου οἱ βραχυγραφίες *MP ΘV*. Ἐπάνω ἀπό
τήν ὀριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ, ἐκατέρωθεν τῆς κατακορύφου, προσγράφεται
ἡ ἐπιγραφή:

Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩ ΣΙΣ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟΝ

Στήν κόγχη ἐπάνω ἀπό τή θύρα εἰσόδου πρὸς τόν κυρίως ναό εἰκονίζεται ὁ
τιμώμενος Ἅγιος Γεώργιος (Εἰκ. 30). Ἡ τοιχογραφία βρίσκεται σέ κατάσταση
προχωρημένης φθορᾶς. Ὁ Ἅγιος εἰκονίζεται ὁλόσωμος, καθισμένος⁸³ σέ βαρύ
ξύλινο σκαμνί, ἐπάνω σέ κυλινδρικό μαξιλάρι, ἀπό τά δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου
κρέμεται ἀνά ἓνας θύσανος. Μπροστά ἀπό τόν ἅγιο ὑπάρχει χαμηλό ἀναλόγιο
καλυμμένο μέ μενσάλιο πού πέφτει πρὸς τά κάτω σχηματίζοντας πτυχές πού
ἀναδιπλώνονται. Ἡ στάση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἶναι ἐντελῶς μετωπική κατὰ τό
ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Τό κάτω ἥμισυ ὅμως ἔχει ἐλαφρά στροφή πρὸς τά
ἀριστερά, ἰδίως δέ κατὰ τό τμήμα τῶν μηρῶν, ἐνῶ ἡ ἀριστερά κνήμη ἔχει
ἐλαφρά ἀντίθετη κλίση. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος φέρει χιτῶνα καί ἀπό ἐπάνω μανδύα
πού συγκρατοῦνται μέ πόρπη κυκλικοῦ σχήματος στό ἐπάνω μέρος τοῦ στή-
θους. Ἐχει στρογγυλό νεανικό πρόσωπο καί κοντά σκούρα μαλλιά. Μέ τό δεξι-
χέρι κεκαμμένο μπροστά στό στήθος κρατεῖ τό σταυρό τοῦ μάρτυρα. Τήν κεφα-
λή του περιβάλλει φωτοστέφανο. Ἡ προσγεγραμμένη στή μορφή ἐπιγραφή:

Ο ΑΓΙ

Ο

S

ΓΕΩΡΓΙΟ

S

Ο ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟ

S

Ἡ τοιχογράφηση τῆς ωραίας αὐτῆς μορφῆς θά πρέπει νά προηγήθηκε τῆς
τοιχογραφήσεως τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τά εἰκονογραφικά χαρακτηριστικά της μᾶς
ὀδηγοῦν νά τήν τοποθετήσουμε στό ΙΖ' αἰῶνα, μέ σχετική ἐπιφύλαξη λόγω τῆς
προχωρημένης φθορᾶς.

82. Γιά τήν ἐπιγραφή *Ο ΩΝ* στίς κεραίες τοῦ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ βλ. Διονυ-
σίου ἐκ Φουρνᾶ, ὅ.π., σ. 227.

83. Σύμφωνα μέ τόν ἀρχαιότερο σωζόμενο εἰκονογραφικό τύπο ὁ ὁποῖος διατηρήθηκε σέ ὅλες
τίς ἐποχές, ὁ ἅγιος παρίσταται ὄρθιος κατ' ἐνώπιον, μέ στολήν μάρτυρα, κρατώντας μέ τό δεξι-
χέρι σταυρό. Ἀριστο δεῖγμα ὑπάρχει στήν ἐγκαυστική εἰκόνα τοῦ Σινᾶ (ΙΣΤ' αἰῶνα) ὅπου ὁ ἅγιος
εἰκονίζεται μέ τήν ἐνθρονο Θεοτόκο καί ἄλλο στρατιωτικό ἅγιο, βλ. Μ. Σωτηρίου, Γεώργιος, Ὁρη-
σκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 4, Ἀθῆναι 1964, σσ. 438-439. Πάντως τόσο στή βυζαντινὴ
ὥς καί στή μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐπὶ τό πλεῖστον ἑφιπτος ἢ ὀρθός καί σπά-
νια καθιστός.

Ἐπιγραφές: Στίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν καί ὀρισμένες ἐπιγραφές.
1η ἐπιγραφή: Στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, δίπλα στόν δεξιό βραχίονα τῆς Πλατυτέρας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

**Εἰς ἀντίληψιν χ(αί) ψυχῆς σωτηρι
σὸν ἄγνόν, ἄγνή, γράψτε δαπάνη τύπον,
ὄν π... φάλαγγες ὀκνοῦσι βλέπον.
Γεωργίος θύτης γε κ(αί) Οἰκονόμος.**

Μεταγραφή: Εἰς ἀντίληψιν κ(αί) ψυχῆς σωτηρι(αν) /
σὸν ἄγνόν, ἄγνή, γράψε δαπάνη τύπον /
ὄν π..... φάλαγγες ὀκνοῦσι βλέπον /
γεωργίος θύτης γε κ(αί) Οἰκονόμος.

2η ἐπιγραφή: Στήν ταινία πού χωρίζει τίς παραστάσεις τῆς Πλατυτέρας καί τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

Τελῶν θυσίαν τὴν ἀναίμακτον θύτα, μέμνησο κάμου
ιερῆς Γεωργίου τοῦ ὠραῖσμον τὸν δὲ τῆς ζωγραφίης
ἐνθάδε κοσμήσαντος αἰσμασιδίας.

3η ἐπιγραφή: Στήν παράσταση τῆς Ἀποκαθηλώσεως, στό κάτω δεξιό ἄκρο σώζεται τμῆμα ἐπιγραφῆς:

...δέσποτα Χριστὲ ἀνάπαυσον τὸν δοῦλον...

Σε εἰκόνες τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πού ἄλλοτε ἦταν τοποθετημένες στό τέμπλο⁸⁴ ὑπῆρχαν ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες δημοσιεύθηκαν παλαιότερα. Ἔτσι ὁ Σ. Πύλιας ἀναφέρει ὅτι στόν Κλεινοβό Καλαμπάκας καί στό νάο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν εἰκόνων:

1778 χειρὶ Δημ. Ἀθαν. Καλαρρύτου ἐπὶ Οἰκονομίδου
Οἰκονόμος⁸⁵

84. Οἱ εἰκόνες φυλάσσονται ἀπὸ τοὺς Ἱερεῖς τοῦ χωριοῦ οἱ ὁποῖοι δέν μοῦ τίς ἔδειξαν.

85. Σ. Πύλιας, Σημειώματα. Ἀγνωστα Ὄνόματα Ζωγράφων, Ξυλογλυπτῶν, Τεχνιτῶν καί ἄλλων ἐξ ἐπιγραφῶν Μεταβυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Β' (1925) 323.

Ὁ Κ. Μαντζανᾶς ἐδημοσίευσε μεταξύ ἄλλων καί δύο ἐπιγραφές ἀπό τό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁸⁶:

τοῖο νεω γι' ἐνὶ ἀζομένοιο ἱερώνυμος οἰκονομίδης
οἰκονόμος τε λόγε Κλυνοβόιο γόνος
τοῦ σέο ἀρχετύπιο χαρακτῆρος βροτοειδοῦς
ἀλλ' ἀδιαφθάρτω πνεύματι κύρος ἔχων
αἰσμάτεσι σφετέροις γρατασχε τύπον σχετικόν περ
ὀφρανθίοιο τίχῃ αἰδίου ἀναξ.

Σύμφωνα μέ ἀνεξακρίβωτη πληροφορία ἡ παραπάνω ἐπιγραφή ἀναγράφεται στήν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου:

Εἰ γέ μέ εἰδέος ἡγαθέοιο σέθεν θεομῆτορ
οἰκονόμος ὁ ἱκέτης διὰ γ' ἐπιστάσις
εἰκόνισ' ἀντίτυπον κλέεος χάριν ἀθανάτοιο
ἐλπίδι εὐσεβέων σοι μάλα εὐπρεπέος
εἰς δὲ τύνη ἐνι θεσπεσίῳ ποτ' νέα τεύχει
ζωῆς νῖν γράτοις διὰ γε προστασίης
διὰ χειρὸς δημητρίου Ἀθαν(ασίου Καλ)αρύτου 1778 Μαρτίου

Κατά τόν Κ. Ματζανᾶ ἡ ἐπιγραφή ἀναγράφεται στήν εἰκόνα τῆς Παναγίας.

Ἀπό τήν ἐπιγραφή στήν παράσταση τῆς Πλατυτέρας πληροφορούμεθα ὅτι ἡ τοιχογραφία ἔγινε μέ δαπάνες τοῦ θύτη καί οἰκονόμου Γεωργίου. Στήν ἐπιγραφή πού βρίσκεται στή διαχωριστική ταινία μεταξύ τῆς παραστάσεως τῆς Πλατυτέρας καί τῆς παραστάσεως τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν ὑπάρχει παράκληση πρός τόν ἱερέα πού λειτουργεῖ νά μνημονεύει τό δωρητή τῆς τοιχογραφίας ἱερέα Γεώργιο. Στίς ἐπιγραφές τῶν φορητῶν εἰκόνων πού χρονολογοῦνται στό 1778 καί πάλι ἀναφέρεται ὁ ἴδιος ἱερέας Γεώργιος Οἰκονόμου. Ἐπομένως καί ἡ τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νά εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁸⁷.

Χρονολόγηση: Ἀναμφισβήτητα ἡ χρονολογία 1778 τῆς φορητῆς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι ἐκείνη τῆς τελευταίας ἀγιογραφήσεως τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐνῶ ἡ τοιχογραφία μέ τή μορφή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἴσως ἀνήκει στό ΙΖ' αἰῶνα, ὅπως δείχνει ἡ τεχνοτροπία τῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τή

86. Κ. Μαντζανᾶ, Ἐπιγραφές ἀπό τόν Κλεινόν τῆς Καλαμπάκας, Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο Ζ' (1984) 90.

87. Κ. Μαντζανᾶ, ὁ.π., σ. 90.

μορφή τοῦ κτίσματος, δέν μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει σέ ἀσφαλῆ χρονολόγηση. Σύμφωνα πάντως μέ τήν κατάταξη τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου ὁ τύπος Α3 περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον μνημεῖα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας⁸⁸.

Ἀσφαλέστερα πάντως γιά τή χρονολόγηση εἶναι τά μορφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα. Ἐτσι ἡ τρίπλευρη ἐξωτερικά κόγχη ἀπαντᾷ στά Ἡπειρωτικά μνημεῖα τό ΙΖ' αἰῶνα. Τά τυφλά ἀψιδώματα μέ λίθινο τοξωτό πλαίσιο πού ἀντιστοιχοῦν στήν τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ καί κοσμοῦν τήν ἀνατολική ὄψη ἐπιχωριάζουν στό Μακεδονικό χῶρο καί τήν Ἡπειρο κατά τήν Τουρκοκρατία, μέ στατική σκοπιμότητα ἀφ' ἐνός καί διακοσμητική διάθεση ἀφ' ἐτέρου.

Ἡ μορφή τῆς τοιχοποιίας ἀπαντᾶται στήν Ἡπειρο καί εἰδικώτερα στά κτίσματα τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων κυρίως ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. Τέλος ἡ μορφή τῶν ἀνοιγμάτων (στενά ἀνοίγματα), τά χαμηλά ἀνοίγματα εἰσόδων καί ὁ περιορισμένος φωτισμός στό ἐσωτερικό εἶναι κλασσικά δείγματα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τήν ἀνάλυση πού προηγήθηκε ὁ ναός μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν τυπικό δείγμα Ἡπειρωτικῆς ναοδομίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἐνῶ ὁ νάρθηκας εἶναι ἀρκετά μεταγενέστερος.

Λάρισα

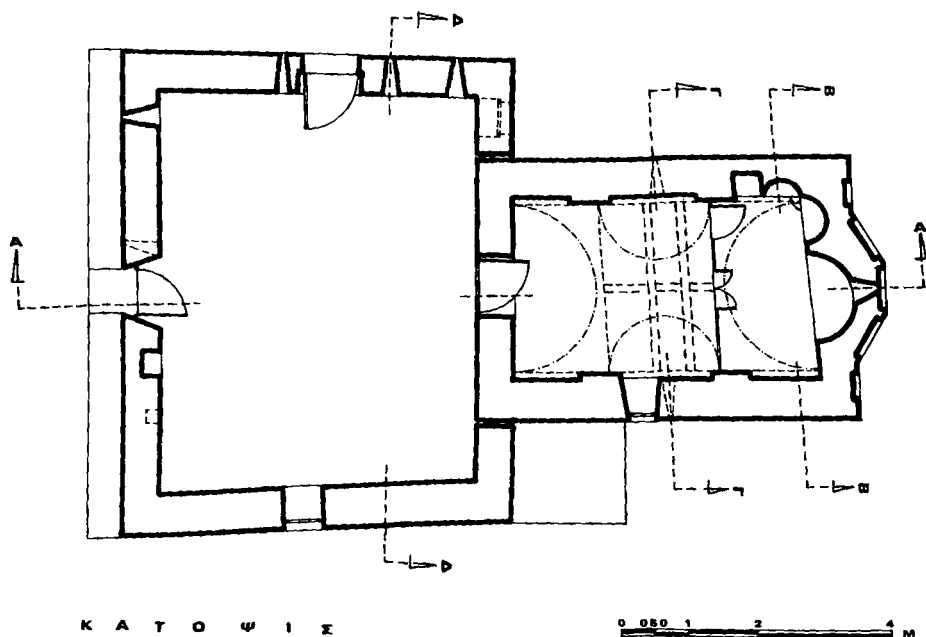
88. Ἀ. Ὀρλάνδου, *Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοί τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Β'* (1935) 202 κ.έ. Θά σημειώσω ἐδῶ ὅτι ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας Πεταλιδίου Μεσσηνίας, εἶναι μνημεῖο τοῦ α' ἡμίσεως τοῦ ΙΓ' αἰ., βλ. Γ. Δημητροκάλλη, *Ἄγνωστοι Βυζαντινοὶ Ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθῆναι 1990, σ. 271-281. Κατά τόν ἐρευνητὴ οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τύπου Α3 στή νότια Πελοπόννησο εἶναι κτίσματα προγενέστερα τοῦ 1300 μέ μόνη ἐπιφύλαξη γιά τόν Ἅγιο Δημήτριο στό Καστρί (σ. 281).

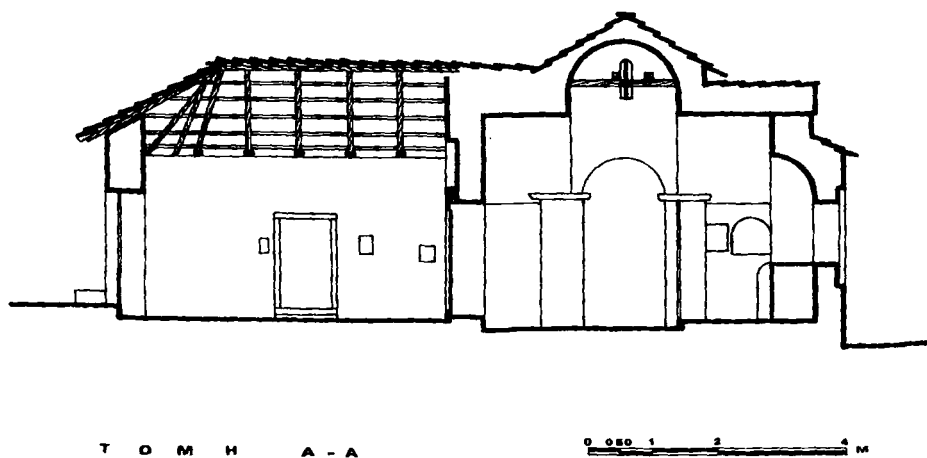
Είχ. 1. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Βορειοδυτική άποψη.

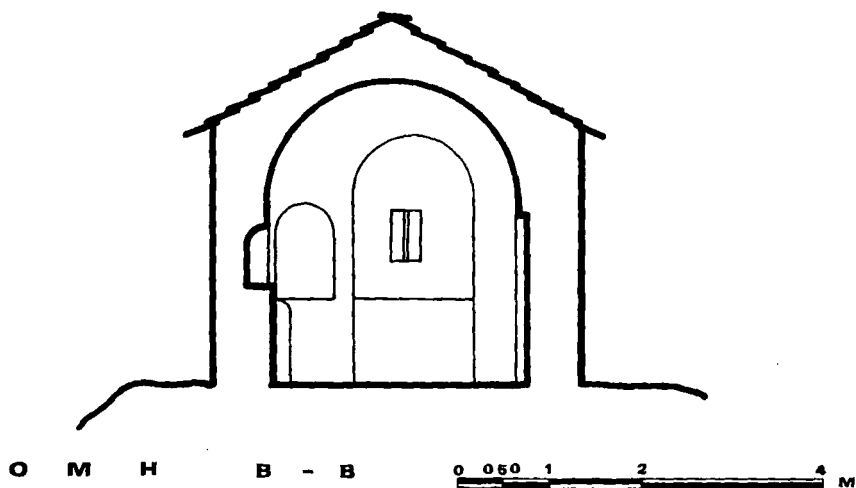
Είχ. 2. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Νοτιοανατολική άποψη.

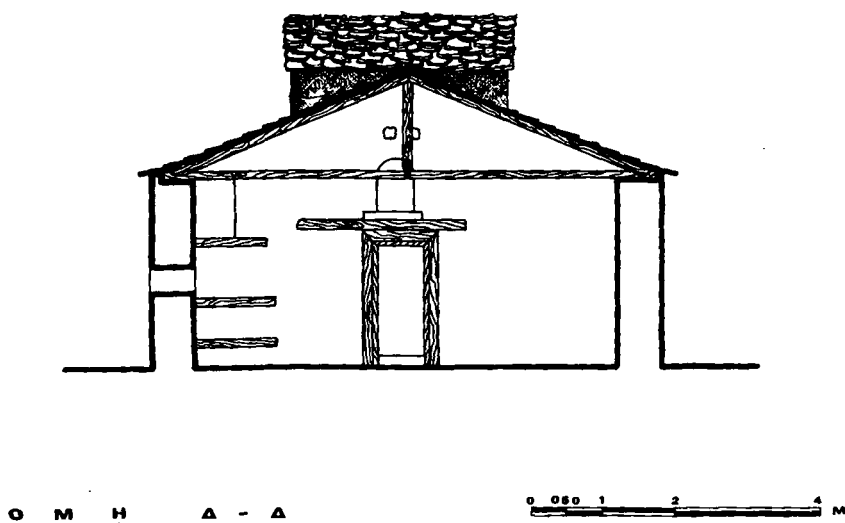
Είχ. 3. Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Κάτοψη.

Είχ. 4. Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Τομή κατά μήκος (Α-Α).

Είχ. 5. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Έγχάρσσια τομή στό 'Ιερό Βήμα (Β-Β).

Είχ. 6. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Έγχάρσσια τομή στό νάρθηκα (Δ-Δ).

Είχ. 7. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Βόρεια όψη.

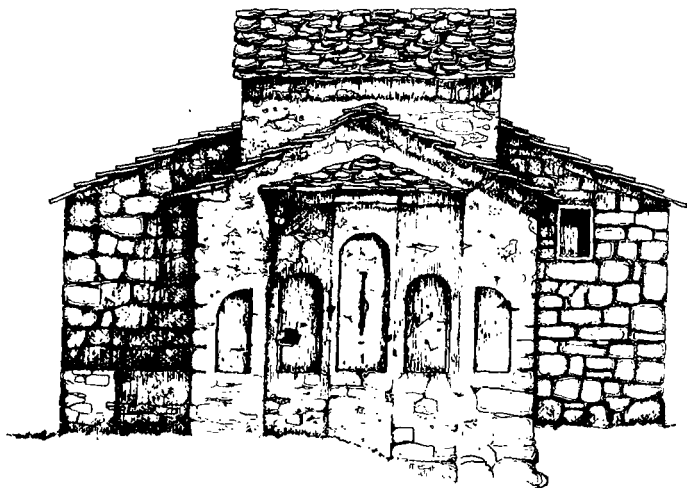
Είχ. 8. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Λεπτομέρεια τής έγκάρσιας καμάρας (νότιο τύμπανο).

Ειχ. 9. Ἅγιος Γεώργιος στὸν Κλεινοβό. Ἀνατολική ὄψη.

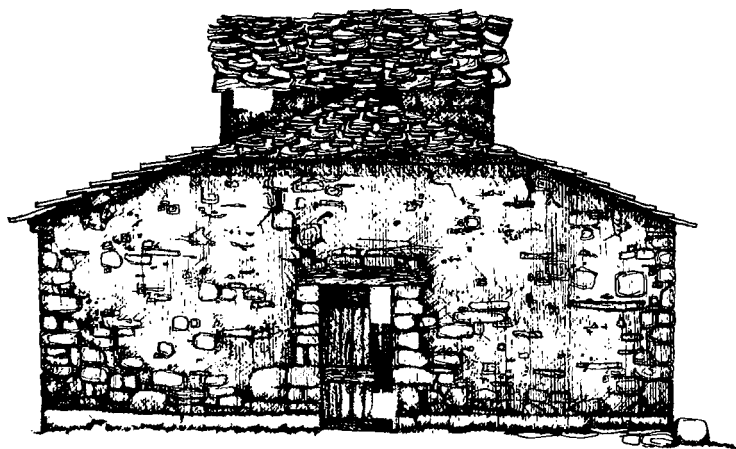
Ειχ. 10. Ἅγιος Γεώργιος στὸν Κλεινοβό. Ἡ θύρα εἰσόδου στὴ βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα.

Ο Λ Ι Κ Η Ο Ψ Ι Σ

0 0.50 1 2 3 M

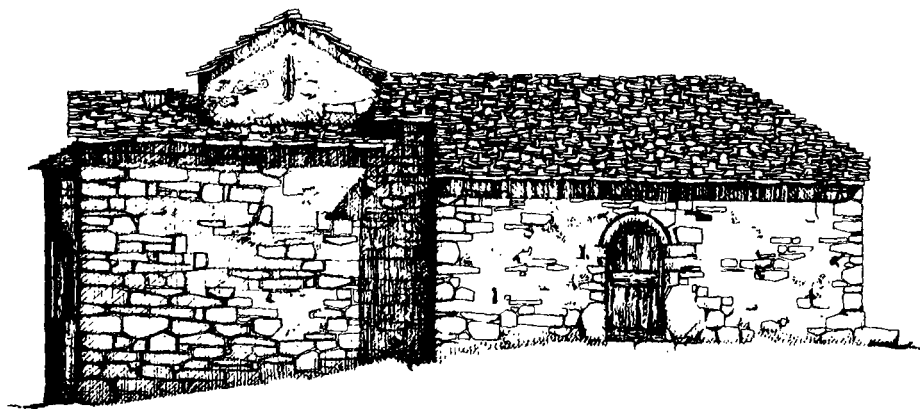
Είχ. 11. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Άνατολική όψη.

Ι Κ Η Ο Ψ Ι Σ

0 0.50 1 2 3

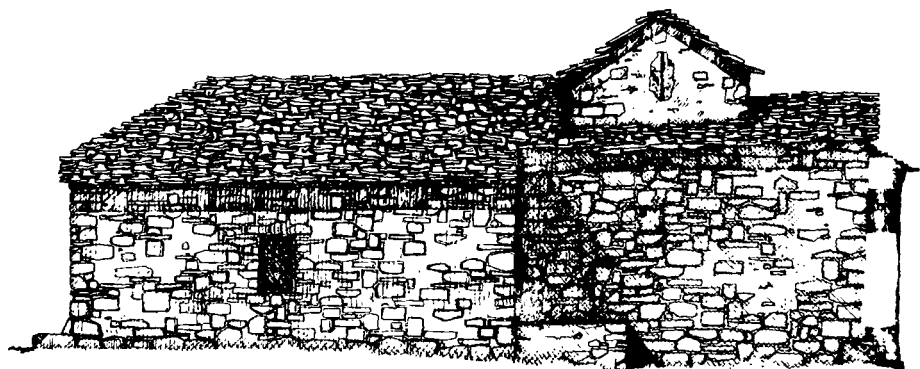
Είχ. 12. "Άγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Δυτική όψη.

Β Ο Ρ Ε Ι Α Ο Ψ Ι Ξ

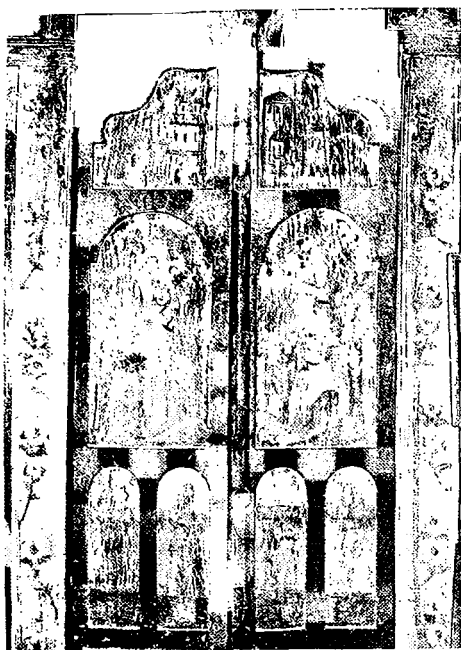
Εἰχ. 13. Ἅγιος Γεώργιος στὸν Κλεινοβό. Βόρεια ὄψη.

Ν Ο Τ Ι Α Ο Ψ Ι Ξ

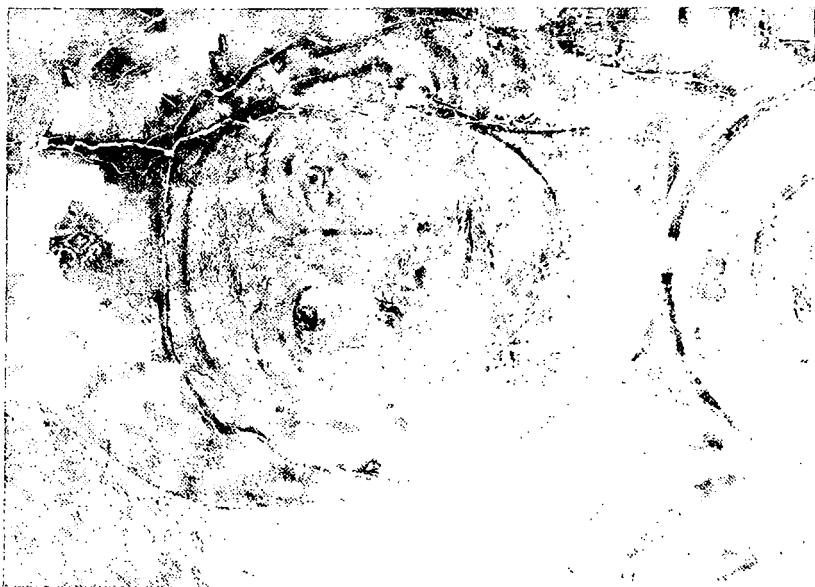
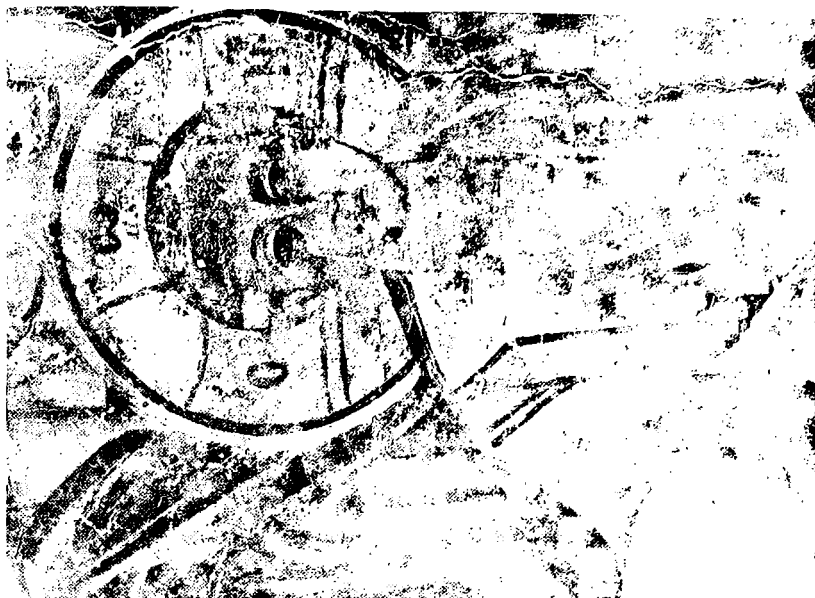
Εἰχ. 14. Ἅγιος Γεώργιος στὸν Κλεινοβό. Νότια ὄψη.

Είχ. 19. "Αγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Τό βημόθυρο.

Είχ. 20. "Αγιος Γεώργιος στόν Κλεινοβό. Ή Πλατυτέρα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the Demonstrations of Histories* (Books I-III). (Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Μετάφραση και σχολιασμός των «'Αποδείξεων 'Ιστοριῶν» (Βιβλία Α-Γ)). [Ιστορικές Μονογραφίες 16], Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλου, Αθήνα 1996, σσ. 391.

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης υπήρξε ένας από τους τελευταίους ιστορικούς του Βυζαντίου. Το έργο του καλύπτει μια περίοδο σχεδόν δύο αιώνων (1298-1463). Επιγράφεται 'Αποδείξεις 'Ιστοριῶν σε 10 βιβλία και έχει σαν θέμα την εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων και την κατάρρευση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το έργο, γραμμένο σε αττική διάλεκτο, παρουσιάζει επιδράσεις από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη ως προς τη δομή, τις ιδέες, τη φρασεολογία, το ύφος. Απηχεί όμως και ιδεολογικές συγγένειες του συγγραφέα με τους δασκάλους του Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα και Μιχαήλ Αποστόλη. Οι διάφορες παρεκβάσεις και η έλλειψη σαφών χρονολογικών πλαίσιων δημιουργούν ιδιαίτερες δυσκολίες στον αναγνώστη. Το έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη σώζεται αποσπασματικά ή ολόκληρο σε 29 κώδικες που απόκεινται σε διάφορες βιβλιοθήκες της Ευρώπης. Γνώρισε επτά εκδόσεις τον 16ο και 17ο αι. και τελευταία κριτική έκδοση από τον Ούγγρο φιλόλογο E. Darkó (1922-28). Με βάση την έκδοση αυτή ο N. Νικολούδης επιχειρεί μετάφραση στην αγγλική και ιστορικό σχολιασμό των τριών πρώτων βιβλίων του έργου του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, που ολοκληρώνονται με τη μάχη της Αγκύρας (1402). Το βιβλίο αυτό αποτελεί καρπό μακρόχρονης ερευνητικής εργασίας και δίκαια ο συνάδελφος κ. E. Χρυσός το περιέλαβε στη σειρά «Ιστορικά Μονογραφίαι» των εκδόσεων Στ. Βασιλόπουλου.

Το βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη. Στο Πρώτο Μέρος ο συγγραφέας ανασυνθέτει τον βίο του Βυζαντινού ιστορικού (σ. 41-57) με βάση εσωτερικά στοιχεία από το ίδιο το έργο αλλά και μαρτυρίες κυρίως του Ιταλού περιηγητή Κυριακού από την Αγκώνα. Ο Λαόνικος γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 1430, το 1435 κατέφυγε με τον πατέρα του στον Μυστρά, όπου μαθήτευσε δίπλα στον Γεώργιο Γεμιστό, και πέθανε πιθανότατα στην Κρήτη γύρω στο 1490. Ο Νικολούδης συζητεί διάφορες απόψεις και προβλήματα γύρω από τον βίο του Έλληνα ιστορικού και αποδέχεται την άποψη του Darkó ότι ο Λαόνικος είναι δυνατό να ταυτισθεί με τον πρωτοπαπά Λαόνικο, τον εκδότη της πρώτης τυπωμένης έκδοσης της *Βατραχομυιομαχίας* (1486).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πορτραίτο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη ως λογίου (σ. 57-64). Οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές του ιδέες, που προσεγγίζουν εκείνες του Πλήθωνα, η αντικειμενική θεώρηση των Οθωμανών και του Ισλάμ, η χρήση από μέρους του των όρων Έλλάς και Έλληνες, για να δηλώσει αντίστοιχα τη Ρωμαϊκή (Βυζαντινή) αυτοκρατορία και τους κατοίκους της, δείχνουν τον νέο ιδεολογικό προσανατολισμό και τη βαθιά του πίστη για τη συνέχεια των Ελλήνων.

Το Πρώτο Μέρος ολοκληρώνεται με την εξέταση του ιστορικού έργου (σ. 65-86): χειρόγραφη παράδοση, περιεχόμενα και διάταξη της ύλης, πηγές που χρησιμοποίησε ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, έτος συγγραφής, κλασικιστικές επιδράσεις, ιδέες που αναδύονται στις δημηγορίες, η κριτική του στάση απέναντι στους τελευταίους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, η επίδραση του ιστορικού του έργου σε έργα τρίτων.

Το Δεύτερο Μέρος περιλαμβάνει το ελληνικό κείμενο από την εξαντλημένη έκδοση Darkó και αγγλική μετάφραση (σ. 87-352). Στο τέλος κάθε βιβλίου παρατίθεται ιστορικός σχολιασμός. Ακολουθούν εκτενής περίληψη στην Ελληνική (σ. 353-362), δύο χάρτες και ευρετήρια.

Μια προσεκτική μελέτη των τριών πρώτων βιβλίων του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη αποκαλύπτει συνοπτική αφήγηση των γεγονότων με πολλά χάσματα και ανακρίβειες. Για τον λόγο αυτόν είναι ιδιαίτερα πολύτιμος ο ιστορικός σχολιασμός, όπου ο Ν. Νικολούδης με παράλληλη χρήση πηγών και βιβλιογραφίας επισημαίνει τις ανακρίβειες και τα λάθη, προσδιορίζει πρόσωπα και γεγονότα, συζητεί προβλήματα ιστορικά και τοπογραφικά, αναζητεί τα αίτια της σύγχυσης και των παρερμηνειών του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Έτσι το βιβλίο αυτό του Ν. Νικολούδη δεν καθιστά μόνον προσιτό το κείμενο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, αλλά επιτρέπει και την αξιολόγησή του ως ιστορικής πηγής. Ευχής έργο θα ήταν η συνέχιση της αξιέπαινης αυτής ερευνητικής και μεταφραστικής προσπάθειας και στα υπόλοιπα βιβλία του Βυζαντινού ιστορικού.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents par M. Balard, Angeliki E. Laiou, Catherine Otten-Froux [Byzantina Sorbonensia, 6], Paris 1987, σσ. 196.

Η διείσδυση των Ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών, Βενετίας, Γένουας και Πίζας, στην Ανατολή διευκολύνθηκε από την παροχή σ' αυτές εμπορικών προνο-

μίων από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες από τον 11ο αι. κ.ε. Η ίδρυση συνοικιών στην Κωνσταντινούπολη και άλλες πόλεις, εμπορικών σταθμών σε επίκαιρες θέσεις, η μείωση των τελωνειακών τελών κ.ά., κυρίως όμως η φθίνουσα πολιτική και οικονομική κατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 13ο και 14ο αι. αύξησαν την οικονομική δύναμη των δημοκρατιών, όξυναν τις μεταξύ τους αντιθέσεις και επέτειναν την ναυτική και οικονομική εξάρτηση του Βυζαντίου από αυτές. Το πλαίσιο των σχέσεων των δημοκρατιών αυτών με το Βυζάντιο καθορίζεται με τις εκάστοτε διμερείς συνθήκες, ενώ οι διακυμάνσεις στις σχέσεις αυτές παρουσιάζονται στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές. Οι εμπορικές όμως και άλλες δραστηριότητες και η όλη παρουσία των Ιταλικών Δημοκρατιών στην Ανατολή διαφωτίζονται κυρίως από αποφάσεις των κυβερνήσεών τους αλλά και από νοταριακά έγγραφα που απόκεινται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, της Γένοβας και της Πίζας. Τρεις φάκελοι τέτοιων εγγράφων παρουσιάζονται στο βιβλίο αυτό κάτω από τον γενικό τίτλο *Οι Ιταλοί στο Βυζάντιο*.

Ο πρώτος φάκελος με τίτλο «*Péra au XIVe siècle. Documents notariés des Archives de Gênes*» (σ. 9-78) περιλαμβάνει 139 έγγραφα που εκδόθηκαν στη Γενουατική συνοικία του Γαλατά (Πέραν) από τον Μάρτιο του 1304 ως το 1390. Ο M. Balard, ειδικός σε θέματα που αφορούν την παρουσία των Γενουατών στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, ύστερα από μία σύντομη εισαγωγή δίνει Κατάλογο (Regesten) των εγγράφων αυτών, τα οποία διαφωτίζουν την οικονομική ζωή, την οργάνωση και τον αστικό βίο του Γαλατά αλλά και τις σχέσεις των Γενουατών με γνωστές βυζαντινές οικογένειες, που είχαν αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες. Επί πλέον εκδίδει τα υπ' αριθμ. 138 και 139 έγγραφα. Ο Κατάλογος συνοδεύεται από πίνακα προσώπων και πραγμάτων.

Ο δεύτερος φάκελος αφορά 61 σωζόμενα έγγραφα που συνέταξε ο Βενετός νοτάριος από την Candia (Κρήτη) Antonio Bresciano στην Κωνσταντινούπολη από τις 10 Ιουλίου ως τις 24 Οκτωβρίου του 1350 και απόκεινται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας (A.S.V. Notai di Candia, b. 11, 12, 103). Regesten και έκδοση παρουσιάζει η Αγγελική Ε. Λαΐου: «*Un notaire Vénitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350*» (σ. 78-151). Τα έγγραφα αυτά συντάχθηκαν σε μία κρίσιμη περίοδο, όταν ξεσπούσε ο δεύτερος βενετο-γενουατικός πόλεμος στα χωρικά ύδατα του Βυζαντίου (Σεπτέμβριος 1350), και παρέχουν πληροφορίες για τις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο αυτή. Με βάση τα έγγραφα αυτά και άλλες πηγές η Α. Λαΐου (στις σ. 79-108) διερευνά με μεθοδικότητα τις δραστηριότητες αυτές και ζητήματα που αφορούν αποζημιώσεις Βενετών εμπόρων, εμπορικές σχέσεις Κρήτης - Κωνσταντινούπολης, σχέσεις με την Τάνα ή την Κάφφα και τον Γαλατά, τα είδη των εμπορευμάτων, την εθνικότητα των συναλλασσομένων, την κοινωνική τάξη των Βενετών εμπόρων. Εκτενής λόγος γίνεται για το εμπόριο δούλων (προέλευση, φύλο, τι-

μές, εθνικότητα εμπόρων). Σε παράρτημα παρατίθεται κατάλογος των προσώπων που εμφανίζονται στα έγγραφα ανάλογα με τον τόπο προέλευσης και διαμονής. Συνοδεύονται από παρατηρήσεις για την ιδιότητα ή πληροφορίες από άλλες πηγές. Η μελέτη αυτή αποτελεί μία πολύτιμη συμβολή στην έρευνα γύρω από την οικονομική και εμπορική κίνηση στην Ανατολική Μεσόγειο στα μέσα του 14ου αι., την πολυπλοκότητα των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων του Βυζαντίου με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες αλλά και των μεταξύ τους αντιθέσεων.

Ο τρίτος φάκελλος περιλαμβάνει έγγραφα που αφορούν στις δραστηριότητες εμπόρων που προέρχονταν από την τρίτη μεγάλη ναυτική ιταλική δημοκρατία, εκείνη της Πίζας. Η Catherine Otten-Froux προβαίνει σε διπλωματική έκδοση 16 εγγράφων, που εντόπισε στο Archivio di Stato και τα Αρχεία της Αρχιεπισκοπής της Πίζας: «Documents inédits sur les Pisans en Romanie aux XIIIe-XIVe siècles» (σ. 153-195). Αν και τα έγγραφα είναι λίγα σε αριθμό, παρουσιάζουν ενδιαφέρον, γιατί αφορούν εμπορικές συμφωνίες, διαθήκες, προικοσύμφωνα και τη διοίκηση των Εκκλησιών των Πισσαίων στην Κωνσταντινούπολη κατά τους 13ο και 14ο αι. Αποδεικνύουν τη δραστηριότητα των Πισσαίων στην Ανατολική Μεσόγειο, αν και η κοινότητά τους στην Κωνσταντινούπολη δεν έφθασε ποτέ στην ακμή που είχε στα τέλη του 12ου αι.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Letterio Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas, primo editore di testi greci nell'Oriente Ortodosso*, Venezia 1996 (edit. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti), σσ. 265.

Ο φόβος από τη δύναμη του έντυπου λόγου. Οι λέξεις αυτές, νομίζω, υποδηλώνουν το κλίμα που συνέβαλε στην ίδρυση, στη λειτουργία και στην καταστροφή του πρώτου ελληνικού τυπογραφείου στα μέρη της Ανατολής. Ο φόβος συνοδευόταν από το συνωμοτικό πνεύμα των πρωτεργατών, αλλά και από τις κρυφές ενέργειες των αντιπάλων.

Κυβερνήσεις, αρχηγοί κρατών, διπλωμάτες, πολιτικοί και εκκλησιαστικοί ηγέτες, ο πάπας της Ρώμης και ο οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο βενετός δόγης και η Γερουσία, το γαλλικό και το αγγλικό υπουργείο των Εξωτερικών, η Υψηλή Πύλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συγκρούστηκαν σ' έναν αγώνα εξοντωτικό για τη διατήρηση ή την καταστροφή ενός τυπογραφικού πιεστηρίου, μερικών συρταριών με μολυβένια στοιχεία και αρκετών δεσμίδων χαρτιού.

Δεν πρόκειται για φανταστικά γεγονότα ούτε για μυθιστόρημα με πρόσωπα εξωπραγματικά. Όλα είναι τεκμηριωμένα και διασταυρωμένα με αναμφισβήτητες μαρτυρίες. Τί συνέβη, λοιπόν, στην πραγματικότητα;

Πρώτα πρώτα, τί σχέση έχει η Γαληνότατη Δημοκρατία του Αγ. Μάρκου με αυτή την υπόθεση; Οι δύο βασικοί πρωταγωνιστές είναι Έλληνες μεν, αλλά Βενετοί υπήκοοι. Πρόκειται για τον Κύριλλο Λούκαρι, οικουμενικό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, και τον κληρικό Νικόδημο Μεταξά, από τη βενετοκρατούμενη επίσης Κεφαλονιά. Ο Λούκαρις έχει ζήσει στη Βενετία και έχει σπουδάσει στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, μαθητής του Cesare Cremonini και του Fransesco Piccolomini. Από το 1612 ως τον τραγικό θάνατό του, το 1638, ανέβηκε και κατέβηκε έξι φορές από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Ο Μεταξάς, μετά από σπουδές κοντά, πιθανώς, στον περίφημο νεοαριστοτελιστή Θεόφιλο Κορυδαλέα, πήγε στο Λονδίνο όπου ενδιαφέρθηκε για την τυπογραφική τέχνη και την έκδοση ελληνικών βιβλίων.

Αυτά είναι τα δύο πρόσωπα που έγραψαν την πρώτη σελίδα της ιστορίας της τυπογραφίας στον ελληνικό χώρο, το 1627-28. Η φιλοδοξία τους να τυπώσουν βιβλία στα ελληνικά για να φωτίσουν τους συμπατριώτες τους και να τους προστατέψουν από τις ξένες προπαγάνδες προκάλεσε αλλεπάλληλα κύματα αντιδράσεων υποκινούμενα από ιδεολογικά και οικονομικά συμφέροντα.

Σε πρώτο πλάνο εκδηλώνεται ο ανελέητος πόλεμος των Ιησουιτών της Κωνσταντινούπολης. Οι διδακτικές επιτυχίες τους και ο έλεγχος της θρησκευτικής συνείδησης και σκέψης των ορθοδόξων σκόνταψαν στην ισχυρή βούληση του Λούκαρι. Η *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, που η Αγία Έδρα ίδρυσε στη Ρώμη το 1622, και ο «χριστιανικότατος βασιλιάς» της Γαλλίας, προστάτης διά του πρεσβευτή του στην Κωνσταντινούπολη των καθολικών και φιλοκαθολικών της Ανατολής, αφού δεν μπόρεσαν να προσεταιρισθούν τον Λούκαρι, αποφάσισαν την ηθική και φυσική εξόντωσή του. Τα μέσα που χρησιμοποίησαν ήταν η συκοφαντία, οι διαβολές και η δωροδοκία των οθωμανικών αρχών.

Ο Λούκαρις για να επιβιώσει ο ίδιος και να πραγματοποιήσει τα ιδεώδη και τα πνευματικά οράματά του συνεργάστηκε με τους πρεσβευτές της Βενετίας, της Αγγλίας και των Κάτω Χωρών, με τον αρχιεπίσκοπο του Canterbury, ο οποίος του παραχώρησε υποτροφίες για να φοιτήσουν νεαροί Έλληνες στα αγγλικά πανεπιστήμια. Έτσι το ορθόδοξο οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εξελίχθηκε σε κέντρο στο οποίο συνέκλιναν οι αντίρροπες τάσεις των ευρωπαϊκών αυλών ως προς τον ευαίσθητο τομέα των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των πνευματικών διεκδικήσεων. Αποκορύφωμα της πρόκλησης εκ μέρους του Λούκαρι, για τους Ιησουίτες και τον γάλλο πρεσβευτή υπήρξε η μεταφορά από το Λονδίνο και εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, με την ηθική στήριξη του άγγλου πρεσβευτή, του τυπογραφείου με τους ελληνικούς χαρακτή-

ρες του Μεταξά. Το γεγονός προσδιορίζεται τον Ιούνιο του 1627. Από τότε πράγματι αρχίζει η μεγάλη περιπέτεια.

Πόσο χρόνο λειτούργησε το τυπογραφείο, πόσα και ποια βιβλία τυπώθηκαν σ' αυτό, ποιος ο αριθμός των αντιτύπων και πού διοχετεύθηκαν, πώς οργανώθηκε η καταστροφή του, πώς μεταφέρθηκε ο τυπογραφικός εξοπλισμός στο μοναστήρι του Αγ. Γερασίμου στα Ομαλά της Κεφαλονιάς, κάτω από ποιες συνθήκες συνεχίστηκε η εκδοτική παραγωγή, πώς η Βενετία αντιμετώπισε τον Μεταξά και τη δουλειά του; Ερωτήματα, στα οποία μόλις δοθεί κάποια πειστική απάντηση έρχονται να προστεθούν νέες αμφιβολίες και άλλες απορίες. Και τούτο, γιατί το πρώτο αυτό ελληνικό τυπογραφείο στήθηκε μέσα σε περιβάλλον υποφίας, φόβου, θρησκευτικού φανατισμού και ιδεολογικής μισαλλοδοξίας.

Όλο αυτό το πλέγμα των προβλημάτων ο συγγραφέας του παρουσιαζόμενου εδώ βιβλίου φιλοδόξησε να το αποσυνθέσει και να το τεμαχίσει πάνω στο τραπέζι της ανατομίας του παρελθόντος.

Πώς δικαιολογείται η καινούργια προσπάθεια; Είχαν προηγηθεί, την τελευταία τριακονταετία, οι σημαντικές έρευνες και μελέτες της E. Layton και του R. Roberts, καθώς και το γενικό ιστορικό έργο του G. Hering. Αρκετά χρόνια πριν (το 1951) ο Κωνστ. Μέρτζιος είχε εκδώσει μεγάλα αποσπάσματα από τις εκθέσεις των βενετών πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη κατά την κρίσιμη περίοδο, ενώ και η αλληλογραφία του άγγλου πρεσβευτή αποσαφηνίζει σημαντικές λεπτομέρειες. Το νέο αυτό υλικό ανέτρεψε την εικόνα που είχε αφήσει ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος στην *Ιστορία* του, σχετικά με την ολική καταστροφή του τυπογραφείου του Μεταξά. Τελικά ως σήμερα είχε γίνει αποδεκτό ότι από τους τρεις, μόνο τους δύο τόμους με έργα αντικαθολικού περιεχομένου τύπωσε ο Μεταξάς στο Λονδίνο κατά το 1624 από χειρόγραφα που του είχε στείλει ο Κύριλλος Λούκαρις. Στην Κωνσταντινούπολη τυπώθηκαν, κατά το β' εξάμηνο του 1627 (ως τα Θεοφάνεια του 1628), μόνο οι *Ομιλίες* του Μάξιμου Μαργουνίου· πιθανώς είχε αρχίσει και η εκτύπωση της περίφημης *Ομολογίας* του Λούκαρι (η *Έκθεσις ορθοδόξου πίστεως*) που δεν ολοκληρώθηκε, γιατί οι γενίτσαροι προκάλεσαν τον βίαιο θάνατο του τυπογραφείου. Πάντως κανένα ίχνος της έκδοσης αυτής της *Ομολογίας* δεν έχει επισημανθεί.

Ο κ. Augliera έρχεται τώρα και καταθέτει ένα μεγάλο αριθμό ανέκδοτων εγγράφων που βρήκε κατά τις έρευνές του στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας και στο τμήμα *Avogaria di Comun - Miscellanea Penale*. Τα έγγραφα αυτά εκδίδονται στο βιβλίο του και καλύπτουν περί τις 50 σελίδες. Πρόκειται για μαρτυρικές καταθέσεις ή καταγγελίες κατοίκων της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς. Μέσα από αυτές αναδύεται το πρόσωπο του Μεταξά, παρακολουθούνται οι ενέργειες και οι κινήσεις του, αποσαφηνίζονται οι προθέσεις του, σχηματίζεται ο χαρακτήρας του, αποκαλύπτεται κυρίως η μυστική μεταφορά, κατά τη διάρκεια της νύκτας, και λειτουργία του τυπογραφείου του στο απόμερο μοναστήρι του

Αγ. Γερασίμου στα Ομαλά.

Χάρη στα νέα δεδομένα πληροφορούμαστε την ύπαρξη ενός άλλου κέντρου τυπογραφικής δραστηριότητας στην ελληνική Ανατολή. Το τυπογραφείο αυτό αποδεικνύεται ότι λειτούργησε σε δύο περιόδους, πριν δηλ. τη μετάβαση του Μεταξά στην Κωνσταντινούπολη, όταν περνά πρώτα από το νησί του, και μετά την καταστροφή των Θεοφανείων του 1628, οπότε ο Νικόδημος επιστρέφει ως αρχιεπίσκοπος Κεφαλονιάς, Ζακύνθου και Ιθάκης, εκλεγμένος από τον φίλο του Λούκαρι.

Με βάση το πρωτογενές υλικό, σε συνδυασμό και με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ο συγγραφέας προχώρησε σε ιστορική σύνθεση με τρεις κυρίως στόχους: α) να αποδείξει ότι στην Κεφαλονιά αρχικά και έπειτα στην Κωνσταντινούπολη συναρμολογήθηκε το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο· εδώ ακούστηκε ο θόρυβος του πιεστηρίου από το οποίο ξεχύθηκαν τα τυπωμένα φύλλα των ελληνικών βιβλίων· β) να αποσαφηνίσει τη στάση της Βενετίας απέναντι στον Λούκαρι, στον Μεταξά, στο τυπογραφείο, στους Ιησουίτες, στην παπική αυλή, στη διακίνηση των βιβλίων και των ιδεών· γ) να διακριβώσει τον ρόλο του Μεταξά στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, ιδιαίτερα να σταθμίσει την παρουσία του ανάμεσα στους εξεγερμένους κατά των αριστοκρατών ζακυνθινούς ποπολάρους.

Και στους τρεις τομείς η έρευνα του συγγραφέα κατέληξε σε θετικά συμπεράσματα. Έτσι με σιγουριά γνωρίζουμε ότι στην Κεφαλονιά τυπώθηκαν, κατά τα τέλη του 1626 ή το πρώτο μισό του 1627, τα ακόλουθα έργα: το *Βιβλίο* του ορθού λόγου που περιλαμβάνει τα σχετικά με την αγιοποίηση του Γεράσιμου Νοταρά, πολιούχου του νησιού· αυτό φέρει την ψεύτικη τοποχρονολογία εν Λωνδώνη 1625· κάποιο βιβλιαράκι με ύμνους προς την Παναγία· ένα άλλο με κείμενο της θείας Λειτουργίας· ένα είδος κατήχησης που χρησίμευε μάλλον ως διδακτικό εγχειρίδιο. Από τα τρία τελευταία δεν έχει επισημανθεί κανένα αντίτυπο. Επίσης στο νησί υποστηρίζεται ότι τυπώθηκε η γνωστή *Σύντομος πραγματεία κατά Ιουδέων* του Λούκαρι και ένα μέρος των *Ομιλιών* του Μαργουνίου. Στην Κωνσταντινούπολη τυπώθηκε το υπόλοιπο τμήμα των *Ομιλιών*, ενώ δεν ολοκληρώθηκε η εκτύπωση της *Ομολογίας* του Λούκαρι.

Η στάση της Βενετίας απέναντι στην καινοφανή αυτή υπόθεση του τυπογραφείου προσδιορίστηκε από τη βασική αρχή του: *non si facciano novità*. Η Γαληνότητα δεν ευνοούσε τη λειτουργία τυπογραφικών επιχειρήσεων στην ελληνική Ανατολή, γιατί πολλά βενετικά τυπογραφεία τροφοδοτούσαν με τις εκδόσεις τους την ελληνόφωνη αγορά· κατά συνέπεια θ' αποκτούσαν έναν πολύ σκληρό ανταγωνισμό. Έπειτα, η βενετική σωφροσύνη επέβαλλε την απαγόρευση της κυκλοφορίας προπαγανδιστικών θρησκευτικών βιβλίων, είτε της λατινικής είτε της ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι υπήκοοι των κτήσεων της, ορθόδοξοι ή λατίνοι, έπρεπε να διαβιώνουν ήρεμα χωρίς επικίνδυνες ορέξεις να αφομοιώσουν οι μεν τους δε.

Όταν όμως εκδηλώθηκε η καταστρεπτική μανία των Ιησουιτών κατά του τυπογραφείου με την καθοδήγηση του γάλλου πρεσβευτή, η Βενετία δεν δίστασε να πάρει το μέρος του αδικημένου. Φυσικά δεν κινήθηκε αποκλειστικά από το αίσθημα του δικαίου. Ο Λούκαρις είχε βοηθήσει τη Γαληνότητα στη στρατολόγηση μισθοφόρων, με θερμές εκκλήσεις προς τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Βαλκανικής, σε δύσκολες μάλιστα στιγμές, όπως στο ζήτημα της Valtellina (το 1622) ή κατά την αντιδικία περί τη Mantova και το Monferrato (το 1628). Επίσης, χάρη στη μεσολάβηση του οικουμενικού πατριάρχη (και βενετού υπηκόου), ο σουλτάνος επέτρεψε την εξαγωγή σιταριού από τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς τη Βενετία. Οι Βενετοί πάλι, με τη σειρά τους, έδειξαν με κάθε τρόπο την ευγνωμοσύνη τους και πρόσφεραν ουσιαστική στήριξη στον Λούκαρι. Αλλά και ο στενός συνεργάτης του τελευταίου, ο Νικόδημος Μεταξάς, αν και κρυφά και παράνομα έστησε το τυπογραφείο του στην Κεφαλονιά, αν και κατηγορήθηκε με βαρύτατους χαρακτηρισμούς (ακόμη και ως κοινός διεγέρτης ή επαναστάτης), στο τέλος αθωώθηκε.

Η συμπεριφορά της Βενετίας απέναντι στους Έλληνες υπηκόους της, ιδίως στο ευαίσθητο θέμα της θρησκευτικής συνείδησής τους, διακρίνεται από βαθιά κατανόηση, αναγνώριση της διαφοράς, από σπάνια σύνεση και νηφάλια αντιμετώπιση. Δεν χάνουν και σήμερα την αξία τους οι ήρεμες σκέψεις του Sebastiano Venier, πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, όπως διατυπώνονται στα όσα έγραφε τον Γενάρη του 1628, μετά τις βιαιοπραγίες των Ιησουιτών με τους πληρωμένους μπράβους τους, τους γενίτσαρους: «...non si può comprendere qual Theologia persuada calumniare le persone innocenti per qual si voglia buon fine che se ne havesse; se si ha intentione di tirar al rito latino i Greci, non so come si possa creder che questo sia il vero termine, mentre anzi con ciò sdegnano et si incrudeliscono».

Την τελευταία παράγραφο ας μου επιτραπεί να την αφιερώσω στο Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, στις εκδόσεις του οποίου περιλαμβάνεται το έργο του κ. Augliera. Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά, γιατί το ίδρυμα αυτό συνεχίζει τη λαμπρή παράδοση του παρελθόντος, καθώς φιλοξενεί βιβλία διακεκριμένων Ιταλών επιστημόνων, τα οποία αποκαλύπτουν τους στενούς δεσμούς της Γαληνότητας με την ελληνική Ανατολή. Τα μνημειώδη έργα του Giuseppe Gerola, οι μελέτες της Eva Tea και πρόσφατα του Spiridione Courouni, μαζί και το παρόν βιβλίο του κ. Augliera, ταξιδεύουν με ούριο άνεμο όχι μόνο στο Αδριατικό πέλαγος μα σε όλα τα πελάγη της γνώσης, με τη σημαία της αλήθειας και της αμοιβαίας συναίνεσης.

Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries, edited by J. Chrysostomides, Camberley-Surrey (εκδόσεις Porphyrogenitus) 1995, 28×22 εκ., σσ. XLIII + 664, 16 πανομοιότυπα εγγρ., 1 χάρτης.

Η γνωστή βυζαντινολόγος Ιουλιανή Χρυσόστομίδου, που διαπρέπει στην πανεπιστημιακή κοινότητα της Αγγλίας, εκδίδει στο παρόν μνημειώδες έργο 320 έγγραφα με σχόλια και επεξηγήσεις. Η έκδοση είναι φροντισμένη και υποδηλώνει βαθιά γνώση της λατινικής παλαιογραφίας και των γεγονότων της εποχής. Τα έγγραφα κλιμακώνονται χρονολογικά από το 1356 ως το 1432 και αναφέρονται στις ιστορικές τύχες της Πελοποννήσου κυρίως και της Ανατολικής Στερεάς. Εμπλουτίζεται έτσι σημαντικά και προεκτείνεται χρονικά το πρωτογενές αρχειακό υλικό που είχαν άλλοτε προσφέρει οι Jean Longnon και Peter Topping με το βιβλίο τους *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris - La Haye 1969 (με έγγραφα από το 1336 ως το 1379)¹.

Να υπενθυμίσω ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή (β' μισό 14ου αι. - α' μισό 15ου αι.) και σε μια περιοχή (Πελοπόννησος - Ανατολική Στερεά), την οποία διεκδικούν, με στρατιωτικές συγκρούσεις ή με ποικίλες συναλλαγές, Βενετοί, Φλωρεντινοί (της οικογένειας των Ατζαγιόλι), Καταλανοί, Γενοβέζοι, Ιωαννίτες Ιππότες (της Ρόδου), Ναβαραίοι ή Εταιρεία των Ναβαραίων, οι Βυζαντινοί φυσικά που έχουν ιδρύσει το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461), ενώ η τουρκική κατάληψη των Σαλώνων λίγο πριν από την 20.2.1394 (πρβλ. έγγρ. αρ. 133, σ. 257) τονίζει τα δεινά από τον επικείμενο οθωμανικό χείμαρρο.

Τα έγγραφα της παρούσας συλλογής, όπως ήταν επόμενο, προέρχονται από διάφορα αρχεία, όπου διατηρούνται τα τεκμήρια της δράσης των πρωταγωνιστών. Τα πιο πολλά πάντως τα παίρνει η εκδότρια από αρκετές σειρές του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, άλλα από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας, στη Βαλέτα), άλλα από αρχεία της Φλωρεντίας και του Dubrovnik (Ragusa), λίγα από την Εθνική Βιβλιοθήκη και τα Εθνικά Αρχεία του Παρισιού, από το Κρατικό Αρχείο του Torino, από την πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Pennsylvania και από το Archivio Segreto Vaticano.

Τα 99 από τα 320 έγγραφα επανεκδίδονται εδώ (πρβλ. σ. 595-596) πληρέστερα, ύστερα από αντιβολή με τα πρωτότυπα. Συνθετική παρουσίαση των ειδήσεων από τα εκδοθέντα για πρώτη φορά και από τα επανεκδοθέντα προτίθεται να κάμει η συγγραφέας σε βιβλίο που προεξαγγέλλει (βλ. σ. XXXV, σημ. 2) με τίτλο: *The Byzantine Peloponnese and its neighbours (1350-1407)*.

1. Συστηματική αξιοποίηση των οικείων μαρτυριών επιχείρησε ο Antonio Carile, *La rendita feudale nella Morea Latina del XIV secolo*, Bologna 1974.

Η σημασία του αρχειακού υλικού προσδιορίζεται σε δύο τομείς: α) στην αποσαφήνιση των πολιτικών γεγονότων ή στην πληρέστερη απόδοση των χαρακτηριστικών και των διαθέσεων του Νέριο Ατσαγιόλι, ηγεμόνα της Κορίνθου, μετέπειτα δούκα της Αθήνας (ca. 1367-1394), και του δεσπότη του Μιστρά Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου (1382-1407)· β) στη μελέτη της καθημερινής ζωής των κατοίκων της περιοχής, με τους φόβους τους από τους πολέμους, από τις αρπαγές, από την πείνα. Για το δεύτερο αυτό θέμα η συγγραφέας ξεχωρίζει 30 έγγραφα (τα υπ' αρ. 291-320), των ετών 1384-1432, τα οποία θεωρεί ότι καλύπτουν διάφορα κοινωνικά ζητήματα.

Η εισαγωγή (σ. XXXV-XLIII) είναι σύντομη, αλλά περιεκτική και ικανοποιητική. Αναφέρεται στον σκοπό της έκδοσης, στα νέα στοιχεία που προσφέρουν τα έγγραφα, στον τρόπο της δημοσίευσής τους, στην ειδολογική κατάταξή τους· ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τη δομή του βενετικού κράτους (συμβούλια, αξιωματούχοι), ώστε οι σχετικές αναφορές των εγγράφων σε θεσμούς και πρόσωπα να είναι κατανοητές.

Χωρίς κενά φαίνεται η βιβλιογραφική ενημέρωση της συγγραφέας. Η καλή γνώση του περιεχομένου των εργασιών που προηγήθηκαν (σ. XXV-XXXI και 597-603) διευκολύνει τη συνδυαστική ερμηνεία των γεγονότων ή την επανατοποθέτηση των προβλημάτων².

Για τη μεταγραφή των εγγράφων και τον υποσελίδιο υπομνηματισμό δύσκολα μπορεί κανείς να διατυπώσει παράπονα. Η συγγραφέας γνωρίζει πολύ καλά τα μεσαιωνικά (εφθαρμένα) λατινικά και ιταλικά. Μόνο δύο έγγραφα είναι στα ελληνικά (αρ. 189, 294). Με ιδιαίτερη προσοχή διεξήλθα τα έγγραφα των Ιωαννιτών Ιπποτών λόγω παρεμφερούς ενασχόλησής μου. Κατέληξα έτσι σε μερικές σκέψεις, κάποιες ίσως χρησιμότητας, που φυσικά δεν αποβλέπουν ούτε κατ' ελάχιστον στην υποτίμηση του μνημειώδους αυτού έργου.

Συγκεκριμένα: τα ονόματα-τίτλοι των πρεκεποριών του Τάγματος του Αγ. Ιωάννη καλό θα ήταν να είχαν συμπεριληφθεί στο Γενικό Ευρετήριο του βιβλίου, άσχετα αν δεν παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον για τα εξεταζόμενα θέματα. Επισημαίνω π.χ. Ιππότες πρόiores ή πρεκέπτορες d'Anatisse (σ. 405), *Sancti Stephani Monopolitani, Avinionensis, Aquitanie, Tholose* (σ. 415· πρβλ. και σ. 515, 517, 547), ή *Pedenacii, Sancti Naycensii* (σ. 437, 439, 501, 518), ή *Noghera et Finica* (σ. 515, 517, 519, 547)³, ή *de La Romaine et*

2. Ας μου επιτραπεί να διευκρινίσω ότι δεν μπόρεσα να βρω κάποιο αναλυμένη τη βιβλιογραφική συντομογραφία *Ducali*, που συναντώ στη σ. 139, σημ. 7. Προφανώς παραλείφτηκε. Εννοείται βέβαια το βιβλίο *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360; 1401-1405)*, a cura di Freddy Thieriet, Venezia 1978. Στην ίδια σ. και σημ. ο αρ. 75 να διορθωθεί σε 71. Εδώ ακόμη τα σχετικά με τους αζάπηδες ας συμπληρωθούν με όσα γράφει ο Κώστας Καραποτόσογλου, Ετυμολογικά σε λέξεις της μεσαιωνικής και νεοελληνικής γλώσσας, *Ελληνικά* 32 (1980) 338-341.

3. Δηλ. Ανωγύρα-Φοίνικας (η μικρή πρεκεπορία ή κουμηνδαρία του Τάγματος στην Κύπρο).

de Mirnians (σ. 526) κ.ά.

Μια μικροεπέμβαση στη στίξη, με την προσθήκη επίσης ενός *et*, θα βοηθούσε, νομίζω, στην καλύτερη κατανόηση του στ. 7 του εγγρ. 257 (σ. 501). Η πρότασή μου είναι: «*fratrum Petri de Bauffremont, Hospitalerii et Flandrie, <et>*⁴ *Helye de Fossato alias Pichom, Pedenacii, preceptorum*»⁵. Επίσης στο έγγρ. 258 στ. 4, σ. 503, η λέξη *Hospitalerio*⁶ (με κεφαλαίο) πρέπει να μπει ανάμεσα σε κόμματα. Το ίδιο να γίνει και στον στ. 9 του ίδιου εγγρ.

Μια ακόμη πρόταση: στον στ. 49 του εγγρ. 259, σ. 505, μετά το όνομα *Johannes* ακολουθούν τρεις στιγμές· παρέλειψε δηλ. ο γραφέας το επώνυμο. Αυτό ανευρίσκεται στο έγγρ. 269, στ. 22, 48, σ. 515-516. Πρόκειται για τον *Johannes de Octone* ή *de Octu*. Αν είναι σωστή η επισήμανση, τότε η αναγραφή της διπλωματικής αποστολής των Ιπποτών *de Fossato* και *de Octone* (βλ. σ. 515 σημ. 4) υπάρχει πράγματι με τα όσα μνημονεύονται στους στίχους 47-50 του εγγρ. 259 (σ. 505). Έτσι προσδιορίζεται με ακρίβεια και η χρονολογία (22.9.1403) της γενομένης αποστολής, που κατά την υπόθεση της συγγραφέως (σ. 515 σημ. 4) υπολογίστηκε περί τα τέλη του 1403 ή στις αρχές του 1404.

Σχετικά με τους βιλλάνους = παροίκους (βλ. σ. 207, 584, σημ. 6) θα ήταν χρήσιμες και οι συγκριτικές αναφορές με την ομώνυμη κοινωνική τάξη στη βενετοκρατούμενη Κρήτη· πρβλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248 - 1548), Ιωάννινα 1985, σ. 110-112.

Στη λατινική λέξη *exenium* (σ. 630: index) ας προστεθεί ο γνωστός ελληνικός όρος ξένιον, με τις ποικίλες, βέβαια, σημασίες του· πρβλ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 84 και σημ. 2· βλ. και την ειδική μελέτη της Ελένης Κύρτση-Νάκου, Διερεύνηση των θεσμών ξενίου, τραχώματος, νάχτι, στο: *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 235-251.

Πριν κλείσω, οφείλω να επαινέσω, κοντά στα άλλα, τον τεράστιο μόχθο για τη σύνταξη του εκτενούς ευρετηρίου λέξεων, όρων, θεσμών, ονομάτων προσώπων και τόπων. Το έργο ολοκληρωμένο προσφέρεται στην επιστημονική κοινότητα συνοδευόμενο με όλα τα εχέγγυα για ένα *corpus* μεσαιωνικών πηγών.

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

4. Συνδέει τα ονόματα των δύο Ιπποτών.

5. Η λέξη αυτή ανταποκρίνεται στις πρεκεπτορίες *Flandrie* και *Pedenacii*.

6. Ανώτατο αξίωμα του Τάγματος.

Jonathan Harris, *Greek émigrés in the West. 1400-1520*, Camberley - Surrey (εκδόσεις Porphyrogenitus) 1995, 22×15 εκ., σσ. 272.

Αξιόλογη σύνθεση ενός θέματος που εδώ και πολλά χρόνια έχει προκαλέσει ζωηρό το ενδιαφέρον μεγάλου αριθμού ερευνητών. Έχει συσσωρευθεί τεράστιο έντυπο υλικό, από την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, άνισου περιεχομένου και κύρους. Το κρινόμενο βιβλίο παρουσιάζει και νέες θέσεις στηριγμένες στην παλαιά επιχειρηματολογία, και πρωτότυπα στοιχεία προερχόμενα από άγνωστες αρχειακές πηγές. Ο συγγραφέας δείχνει να έχει ξεπεράσει την καταπίεση από τον όγκο ενός γνωστικού αντικειμένου, ικανοποιητικά μελετημένου ως σήμερα, όπως είναι η μετανάστευση στη Δύση των Ελλήνων πριν και κυρίως μετά το 1453. Πρόκειται για επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του.

Η διάθρωση της ύλης του βιβλίου (σε πέντε κεφάλαια και τέσσερα παραρτήματα) αποτελεί το πρώτο δείγμα της διαφορετικής αντιμετώπισης του θέματος. Βασικός στόχος δεν είναι η βιογραφική εξεικόνιση των Βυζαντινών, κυρίως λογίων, που βρήκαν καταφύγιο στην Ιταλία της Αναγέννησης ή και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Κατά τον συγγραφέα, προέχει η διερεύνηση του ανθρώπινου περιβάλλοντος τόσο στη Βυζαντινή Ανατολή όσο και στη Δύση, πώς διαμορφώθηκε η κοινή γνώμη και πώς εξελίχθηκε η αμοιβαία κατανόηση Βυζαντινών-Ευρωπαίων. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στα αίτια που προκάλεσαν τη μετακίνηση ή την φυγή, όπως και στις συνθήκες, οικονομικές και πολιτιστικές, των τόπων υποδοχής.

Να σημειώσω μάλιστα τη διάκριση (στη σ. 21-24) ανάμεσα σε πρόσφυγες και μετανάστες, ή οικονομικούς μετανάστες, αν και η διαφοροποίηση κάποτε δεν είναι υποχρεωτική, αφού οι δύο κατηγορίες μπορούν να ανευρεθούν στο ίδιο πρόσωπο.

Ένα μεγάλο κεφάλαιο (σ. 39-84) αφιερώνεται στη διακίνηση των πληροφοριών και στην προπαγάνδα που επηρέασε τη συμπεριφορά και τη στάση της Κωνσταντινούπολης απέναντι στη Δύση, και αντίστροφα. Η μετάβαση στην Ευρώπη, τέλη 14ου και το α' μισό του 15ου αι., βυζαντινών αυτοκρατόρων, οικουμενικών πατριαρχών και άλλων ιεραρχών, διπλωματικών υπαλλήλων ή αυλικών, γενικά η πυκνή επικοινωνία και η προσωπική γνωριμία συνέβαλαν αποφασιστικά στην εδραίωση του αισθήματος της αλληλοκατανόησης, της ανοχής και της συμπάθειας.

Η εμφάνιση επομένως των κατατρεγμένων Ελλήνων μετά το 1453 στις ευρωπαϊκές πόλεις δεν προκάλεσε αποστροφή και απόρριψη. Έπειτα, οι πρόσφυγες αυτοί ή παλαιότερα οι μετανάστες δεν έρχονταν με άδεια χέρια. Έφερναν μαζί τους τη γνώση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού, τον πλούτο κα-
ταξιωμένου παρελθόντος, τον τεχνικό ακόμη οπλισμό σε τομείς αμέσων, πρα-

κτικών, εφαρμογών. Τα ζητήματα αυτά ο συγγραφέας τα αντιμετωπίζει με επάρκεια και προσάγει πειστικά τεκμήρια, πολλές φορές άγνωστα ως σήμερα ή αναξιοποίητα.

Έτσι διερευνώνται οι πνευματικές και επαγγελματικές ενασχολήσεις των ξενιτεμένων, ο τρόπος ένταξής τους στις νέες κοινωνίες. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια επανατοποθετούνται πρόσωπα ήδη γνωστά από τη λαμπρή σταδιοδρομία τους στην Ιταλία (όπως ο Ισίδωρος Κιέβου, ο Νικαίας Βησσαρίων —και οι δύο καρδινάλιοι της Ρωμαϊκής Εκκλησίας από το 1439—, ο δεσπότης του Μορέως Θωμάς Παλαιολόγος με τα παιδιά του, η Άννα Νοταρά, ο περιώνυμος κύκλος λογίων και αντιγραφέων κωδίκων της «Βησσαριώνειας Ακαδημίας» κ.ά.). Αλλά και μικρότερης ακτινοβολίας φυσιογνωμίες διακριβώνονται, που έδρασαν σε ιταλικές πόλεις και στην Ευρώπη πέρα από τις Άλπεις, στη Γαλλία και στα βρετανικά νησιά. Στον τελευταίο αυτόν τομέα η συμβολή του συγγραφέα αποκτά ξεχωριστή σπουδαιότητα, γιατί οι έρευνές του σε γαλλικά και ιδίως αγγλικά αρχεία απέδωσαν εύχυμους καρπούς. Νέες μορφές ικανών Ελλήνων αναδύονται, που διαπρέπουν ως επαγγελματίες στο εμπόριο, στην ιατρική, στη ναυπηγική τέχνη, στη χρυσοκεντητική, όπως ο Νικόλαος Παλοπάνος, ο Γεώργιος Παλαιολόγος Δισύπατος, τα αδέρφια Αλέξιος και Ανδρόνικος Effomatos (Εφομάτης-Μορφομάτης;), ο Θωμάς Φράγκος κ.ά. Τελικά από τη μελέτη του βιβλίου αποκομίζει κανείς μία «ομιλούσα εικόνα», πειστική και γοητευτική, του έλληνα απόδημου, που δεν ζει παρασιτικά ή περιθωριοποιημένος, αλλά προσαρμόζεται στις νέες κοινωνικές ανάγκες, καταξιώνεται χάρη στην ικανότητα και τις γνώσεις του, θεωρητικές, γλωσσικές ή φιλολογικές, πρακτικές ή τεχνικές, αναδεικνύεται αρκετές φορές και γίνεται πρόσωπο αναφοράς, επιβάλλει την ατομική σφραγίδα του και αφήνει ανεξίτηλο το ίχνος της παρουσίας του.

Από τα τέσσερα παραρτήματα (σ. 191-204), τα τρία πρώτα περιλαμβάνουν έγγραφα που εκδίδονται για πρώτη φορά: ένα επιστολιμαίο συγχωροχάρτι (από το μυστικό αρχείο του Βατικανού) του πάπα Πίου Β', της 26.9.1459, για οικονομική στήριξη του Αλεξάνδρου Ασάνη· δύο παρόμοια συγχωροχάρτια, από το αρχείο του Ινστιτούτου Borthwick της Υόρκης, του αρχιεπισκόπου της ίδιας πόλης William Booth, με ημερομηνία 20.2.1454, για χάρη τριών Ελλήνων, του Ιωάννη Γεράρχη (;), του Θωμά Έπαρχου και του Γεωργίου Διπλοβατάτση· μία αίτηση, από το Public Record Office του Λονδίνου (του έτους 1471-1473), του Αλέξιου Εφομάτη προς τον λόρδο καγκελάριο της Αγγλίας. Καλό θα ήταν να προσέθετε ο συγγραφέας πανομοιότυπα των εγγράφων αυτών. Έτσι μερικές απορίες μου στη μεταγραφή κάποιων λέξεων του χειμένου θα έβρισκαν ίσως απάντηση. Το τελευταίο παράρτημα πραγματεύεται την τύχη της δεύτερης ή τρίτης γενιάς των προσφύγων (μετά το 1500). Οι απόγονοί τους, συχνά από μικτό γάμο, δεν διακατέχονται από τα ιδανικά και τις επιδιώξεις των πατέρων. Ο συγγραφέας σταματά εδώ την έρευνα και την αφήγησή του, αφού καινούργιες

συντεταγμένες αναδιατάσσουν το τοπίο των ελληνικών παροικιών της Δύσης.

Δίκαιος είναι ο έπαινος για την αναγραφή της εκτενούς βιβλιογραφίας (σ. 207-248) και για την κατάρτιση ενός καλού ευρετηρίου.

Τελειώνοντας, ας μου επιτραπεί να καταθέσω ορισμένες παρατηρήσεις, αν και αμφιβάλλω κατά πόσο θα μπορούσαν να είναι τώρα ουσιαστικά χρήσιμες. Φυσικά δεν στοιχειοθετούν ούτε καν υπόνοια κατάκρισης του ευπρόσδεκτου αυτού βιβλίου.

Επισημαίνω πρώτα μερικά λάθη τυπογραφικά: στη σ. X διάβαζε *Monumenta Germaniae Historica* (όχι *Historicae*)· στη σ. XI διάβ. *Vogel* (όχι *Vögel*)· στη σ. 3 διάβ. *Registra Lateranensia* (σε συντομογραφία: *Reg. Lat.*), όχι *Registri Laterenses*· στη σ. 20 ο George Magnafa ας διαβαστεί *Mangafa* (= Μαγγαφάς)· στη σ. 68 ο Manuel Chrysocces είναι ο *Chrysococces* (Χρυσόκοκκης)· στη σ. 88 ο Dem. Philamatis είναι ο *Philomatis* (Φιλομάτης)· στη σ. 170 σημ. 73 (και σ. 241) ο K. Panagiotopoulos είναι η *Krista Panagiotopoulou* (Κρίστα Παναγιωτοπούλου).

Μερικές προσθήκες: στη σ. 16 μπορεί να αναφερθεί και η ιπποτοκρατούμενη Ρόδος ως περιοχή που δέχτηκε Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες μετά το 1453· βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 366-368 (πρβλ. και σ. 82-84)· στη σ. 21 και 28-29 για τους Έλληνες της περιοχής του Otranto (και του Brindisi) βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ελληνικές παροικίες και εκκλησίες στη περιοχή του Ότραντο (16ος αι.)*, Πάτρα 1992, σ. 47-49, και Rocco Aprile, *Grecia Salentina. Origini e storia*, Calimera 1994· στη σ. 22-23 και 106 τα σχετικά με τον Γεώργιο Διπλοβατάτζη μπορούν να συμπληρωθούν από τον Τσιρπανλή, *Η Ρόδος*, ό.π., σ. 80, σημ. 1· στη σ. 25, σημ. 68 για τον Ελληνισμό της Βενετίας βλ. και M. I. Manoussacas, *The history of the Greek Confraternity (1498-1953) and the activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)*, *Modern Greek Studies Yearbook* 5 (1989) 321-394 (επίσης ο ίδιος, *Επισκόπηση της ελληνικής ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)*, *Τα Ιστορικά* 11 (1989) 243-264)· στη σ. 27, σημ. 76 ας προστεθεί η ειδική μονογραφία της Φανής Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ιστ' αιώνα*, Αθήναι 1976· στη σ. 31, σημ. 95 και 98, για τα ελληνικά «Κολλέγια» στη Ρώμη, για λόγους βιβλιογραφικής ενημέρωσης, ας αναφερθούν: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980· ο ίδιος, *Il primo e secondo Collegio Greco di Roma*, *Il Veltro* 27 τχ. 3-4 (maggio-agosto 1983) 507-522· στη σ. 63 τα σχετικά με τον παπικό στολίσχο στο Αιγαίο (1456-1458) ας συμπληρωθούν από τον Τσιρπανλή, *Η Ρόδος*, ό.π., σ. 64-102· στη σ. 89 και 103 ο αναφερόμενος Αλέξιος Zelodanos είναι βέβαια ο Αλ. *Celadenus* (Κελα[η]δόνης ή Κελαδινός ή Χελιδόνης;), του κύκλου του Βησ-

σαρίωνος· βλ. την ειδική μελέτη του Nelson H. Minnich, Alexios Celadenus: a Disciple of Bessarion in Renaissance Italy στο βιβλίο του: *The Catholic Reformation: Council, Churchmen, Controversies*, Variorum, London 1993, αρ. VI· στη σ. 99 τα περί Ισιδώρου Κιέβου αξίζει να εμπλουτιστούν με τη λαμπρή κωδικολογική μονογραφία του Otto Kresten, *Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev*, Wien 1976· στη σ. 100 τα όσα γράφονται για τον Βησσαρίωνα θα συμπληρωθούν ασφαλώς με τα περιλαμβανόμενα στο μνημειώδες (συλλογικό) έργο: *Bessarione e l'Umanesimo*, Napoli (έκδ. Vivarium) 1994· για τις εκκλήσεις των Ελλήνων προς τους ισχυρούς της Ευρώπης (σ. 104 και σημ. 97) βλ. τις ειδικές μελέτες του Μ. Ι. Μανούσακα, *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965, και *Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 59 (1984) 196-249· για τον Σίμωνα Ατουμάνο (σ. 121, σημ. 9) βλ. και τη μονογραφία του Giorgio Fedalto, *Simone Atumano, monaco di Studio, arcivescovo di Tebe, secolo XIV*, Brescia 1968· για τον κωδικογράφο Ιωάννη Ρώσο (σ. 127), του φιλενωτικού κύκλου του Χάνδακα, βλ. και Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 84 και σημ. 4· για τους Έλληνες *tiraori* της Βενετίας (σ. 181), βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή, ό.π.*, σ. 77-78.

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Antonio Baruffa, *Giovanni Battista de Rossi. L'archeologo esploratore delle catacombe*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1994, σσ. 224, πίν. 18, ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες.

Στις 20 Σεπτεμβρίου του 1894 και σε ηλικία 72 ετών απεβίωσε στο Castel Gandolfo, κοντά στη Ρώμη, ο Giovanni Battista de Rossi, θεωρούμενος ομόφωνα «πατήρ» της Χριστιανικής αρχαιολογίας, στην οποία έδωσε τα επιστημονικά και μεθοδολογικά θεμέλια. Με την ευκαιρία της εκατονταετίας από το θάνατό του ο ιταλός ερευνητής Antonio Baruffa αποφάσισε να γράψει σ' ένα εύχρηστο τομίδιο το βίο και τα έργα του διάσημου μελετητή με σκοπό να παρουσιάσει όχι μια μονογραφία για τους ειδικούς επιστήμονες αλλά μια βιβλιογραφία απευθυνόμενη σ' εκείνους που δε γνωρίζουν την προσωπικότητα αυτή, χρησιμοποιώντας κατανοητή γλώσσα για όλους. Η αφήγηση είναι ζωηρότατη με πολλά ανέκδοτα και γεγονότα λίγο γνωστά από την ιδιωτική ζωή του de Rossi, τα οποία ο συγγραφέας πέτυχε να συλλέξει με υπομονετικές έρευνες και με τη

βοήθεια εγγράφων, επιστολών και φωτογραφιών που δόθηκαν στη διάθεσή του από τους απόγονους του επιφανούς αυτού αρχαιολόγου.

Ενώ στην αρχή ο G. B. De Rossi, παρακολούθησε νομικές σπουδές για να ικανοποιήσει τις πατρικές εμπνεύσεις, αργότερα στράφηκε με μεγάλο ενδιαφέρον στη μελέτη της χριστιανικής αρχαιότητας και κατά πρώτο λόγο στις επιγραφές, μεταγράφοντας και συλλέγοντας χιλιάδες δελτία λατινικών και ελληνικών κειμένων, που προερχόταν από βασιλικές και κατακόμβες. Μετά άρχισε να γνωρίζει και να εξερευνά με την έγκυρη καθοδήγηση του Giuseppe Marchi τα αρχαία κοιμητήρια, αποκαλύπτοντας απ' αυτά μερικά λησμονημένα από αιώνες και κατανόώντας ότι η προκαταρκτική μελέτη των φιλολογικών πηγών είναι απαραίτητη να προτάσσεται σ' οποιαδήποτε έρευνα που γίνεται επί τόπου. Στην περιοχή των κατακομβών του Αγίου Καλλίστου, στη via Appia Antica επέτυχε να βρεί την κρύπτη των παπών, όπου είχαν ταφεί επίσκοποι και ποντίφηκες (μερικοί από τους οποίους μάρτυρες) του Γ' αι. Σ' αυτό το χώρο που εσύχναζε για αιώνες πλήθος προσκυνητών, ο πάπας Δάμασος (366-384) είχε επιτελέσει σπουδαίες εργασίες αφήνοντας κάποιο επίγραμμα με σκοπό να εξυμνήσει εκείνο το μέρος, τόσο τιμώμενο και το οποίο επίγραμμα ο de Rossi επέτυχε να ανασυνθέσει από δεκάδες τεμάχια. Εκτός αυτού σ' ένα τμήμα του ίδιου κοιμητηρίου διέκρινε τον τάφο ενός άλλου πάπα μάρτυρα, του Αγίου Κορνηλίου με σπουδαίες τοιχογραφίες. Ακολούθησαν τόσες άλλες σημαντικές αποκαλύψεις στην υπόγειη Ρώμη.

Άοκνος ανιχνευτής και εξερευνητής, προσωπικότητα ευρείας μόρφωσης και πολλαπλών ενδιαφερόντων ο de Rossi, μεταξύ άλλων, ίδρυσε και διηύθυνε το πρώτο ειδικό περιοδικό για τη χριστιανική αρχαιολογία, έγγραψε βαρύτιμους τόμους αναφερόμενους στην τοπογραφία των κοιμητηρίων, εδημοσίευσε χιλιάδες χρονολογημένες επιγραφές και επιμελήθηκε την κριτική έκδοση αξιόλογων μεσαιωνικών εγγράφων. Μπορεί να βεβαιώσει κανείς ότι μετά την πάροδο ενός αιώνα από το θάνατό του τα γραπτά του διατηρούν ακόμη μια ουσιαστική ισχύ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963-969)*. 'Ο στρατηγός αυτοκράτωρ καί τό μεταρρυθμιστικό του ἔργο [Ίστορικές Μονογραφίες 12], Ίστορικές Έκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1993, σσ. 152*.

Κατά το δεύτερο μισό του 10ου αι. η αυτοκρατορία του Βυζαντίου θα γνω-

* Την έκφραση ιδιαίτερων ευχαριστιών οφείλω στον καθ. κ. Ι. Καραγιαννόπουλο και στην καθ. κ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα για την πολύτιμη αρωγή στην ανάπτυξη των προβλημάτων που παρουσίασε το θέμα της «στρατιωτικής μεταρρύθμισης» επί Νικηφόρου Β' Φωκά.

ρίσει την ύψιστη ακμή της τόσο σε πολιτικοστρατιωτικό όσο και σε πολιτιστικό και οικονομικό επίπεδο. Οι βυζαντινές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969), του Ιωάννη Α' Τσιμισκή (969-976) και του Βασιλείου Β' (976-1025), του μετέπειτα «Βουλγαροκτόνου», θα επιβληθούν επί των παραδοσιακών τους αντιπάλων Αράβων και Βουλγάρων αλλά και επί του νεοσύστατου κράτους του Κιέβου και της λεγόμενης «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» του Όθωνα του Μεγάλου (936-972). Μέσα από την οικουμενική διάσταση της πολιτικής της η αυτοκρατορία θα προβάλει την πνευματική και οικονομική υπεροχή της στους όμορους λαούς και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο.

Η πολύπλευρη προσωπικότητα, η δράση και το έργο του εμπνευστή της «βυζαντινής εποποιίας» Νικηφόρου Β' Φωκά, έχει καταστεί αντικείμενο έρευνας ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ανάλογος προς το ενδιαφέρον και την ιστορική σημασία της σύντομης βασιλείας του Νικηφόρου Β' είναι ο αριθμός των μελετών που προσκομίζουν ολοένα νέα στοιχεία γύρω απ' αυτήν και παρέχουν έτσι τη δυνατότητα μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης και πιο αντικειμενικής ιστορικά προσέγγισής της.

Σε ορισμένα θέματα της εσωτερικής ιστορίας και ειδικότερα στην οικονομική, στρατιωτική και πολιτική φυσιογνωμία του Νικηφόρου Φωκά αναφέρεται και η πρόσφατη μελέτη του Τ. Κόλια. Όπως καθορίζει ο ίδιος ο συγγρ. στον πρόλογο (σ. 9-10), η έρευνά του στράφηκε «στήν άμφισβήτηση τής διαμορφωμένης αύτης άποψης πού άποδίδει στον Νικηφόρο σημαντικές στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις», συνδεόμενες άρρηκτα με τις επιτυχίες των Βυζαντινών στο ανατολικό κυρίως μέτωπο¹. Στην προσπάθειά του να καταδείξει ότι οι αντιλήψεις αυτές οφείλονται σε παρερμηνεία των πληροφοριών των πηγών επισημαίνει τις δυσκολίες ανακίνησης ενός τέτοιου θέματος.

Την ευρύτερη προβληματική του ζητήματος προσδιορίζει ο συγγρ. στην εισαγωγή του βιβλίου (σ. 13-20). Διαπιστώνει ότι οι θεωρίες περί σημαντικών στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων του Νικηφόρου Β' εδράζονται σε τρεις κυ-

1. Την άποψη αυτή υποστήριξε πρόσφατα και ο H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Wien 1991. Βλ. αυτότι σ. 123-280, όπου αναφέρεται διεξοδικά στην υποτιθέμενη αυτή «Heeresreform» του Νικηφόρου Φωκά. Τα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής μεταρρύθμισης, που κατά τον H.-J. Kühn ανάγονται σ' ένα «Gesamtkonzept» του αυτοκράτορα, μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: α) στη δημιουργία δύο ανεξάρτητων μεταξξύ τους, μόνιμων ανώτατων διοικήσεων στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας για τη διενέργεια μεγάλης κλίμακας επιθετικών ή αμυντικών επιχειρήσεων, β) στη στάθμευση σημαντικών αποσπασμάτων των ταγμάτων της αυτοκρατορικής φρουράς σε μεγάλες νεοϊδρυμένες διοικήσεις, που περιελάμβαναν περισσότερα θέματα, υπό τη διοίκηση ενός δούκα ή κατεπάνω και αποτελούσαν βάσεις εξόρμησης για επιχειρήσεις μέσου μεγέθους, γ) στην αριθμητική αύξηση των ταγμάτων με την προσθήκη νέων μονάδων και με την ενσωμάτωση του πυρήνα των θεμάτων, δ) στη νέα διαίρεση του πεζικού σε αξιόμαχες μονάδες, και ε) στην εισαγωγή της νέας κατηγορίας θωρακισμένων ιππέων στα τάγματα. Πρβλ. και την εμπεριστατωμένη βιβλιοκρισία της Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου εν *Ελληνικά* 44/2 (1994) 487-491.

ρίως πηγές: α) Στο κείμενο της νεαρής *Περὶ τῶν ἀπεμπολησάντων στρατιωτῶν τόπους αὐτῶν, εἴτα τούτους ἐπίζητούντων*, όπου ως ελάχιστη αξία, ως αναπαλλοτριώτο ὄριο «στρατιωτικού κτήματος», δεν ορίζεται ὅπως παλαιότερα ἑκταση τεσσάρων λιτρῶν, ἀλλὰ προβλέπεται ἑκταση αξίας δώδεκα λιτρῶν χρυσοῦ τόσο γιὰ κοινούς στρατιώτες ὅσο καὶ γιὰ κλιβανοφόρους καὶ ἐπιλωρικοφόρους· β) σε ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννη Ζωναρά, που ἀναφέρει ἐπιβαρύνσεις στὶς στρατεῖες, στὶς στρατιωτικὲς δηλαδὴ υποχρεώσεις τῶν ἐγγεγραμμένων στους στρατιωτικοὺς καταλόγους, καὶ γ) σε ἓνα κεφάλαιο τοῦ στρατιωτικοῦ ἐγχειριδίου *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότης*, γνωστοῦ ὡς *Praecepta militaria*², τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στους καταφράκτους, στὴν ἐπιλεκτὴ δηλαδὴ ἰλὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἱππικοῦ που ἐξοπλίστηκε καὶ συγκροτήθηκε σε σῶμα, σύμφωνα με τὴν ἐπικρατοῦσα ἀποψη, κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Β'.

Ὁ Τ. Κόλιας ἔλαβε ὡς ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐρευνά του (σ. 18-20): α) τὶς ἀντιφάσεις τῆς ἐπικρατοῦσας ἀποψης, που ἀποσιωπᾷ ἀφενὸς τὶς σημαντικὲς ἐπιτυχίες τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὶς δεκαετίες πρὶν τὴν ἀνάρρηση τοῦ Νικηφόρου καὶ αφετέρου ἀποδίδει ἀνάλογες ἐπιτυχίες ἀποκλειστικὰ στὰ χρόνια τοῦ τελευταίου, σε συνδυασμὸ πάντα με κάποια μεταρρύθμιση στὸ στρατό, καὶ β) τὴ διαπίστωση ὅτι υπῆρξε ἰδιαίτερα βραχὺ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς διακυβέρνησης τοῦ Φωκά, μέσα στὸ ὁποῖο, κατὰ τοὺς προγενέστερους ἐρευνητές, ἀποφασίστηκαν καὶ ἐφαρμόστηκαν ἐπιτυχῶς μεταρρυθμιστικὰ μέτρα, ἐνῶ παράλληλα οἱ σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες πηγές δεν κάνουν λόγο γι' αὐτά.

Ἡ μελέτη, μετὰ τὴν εἰσαγωγή, ἀρθρώνεται σε ἐπτά κεφάλαια. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο, που ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις ἐπιμέρους ἐνότητες (σ. 21-36), ἀφιερώνεται στὸ βυζαντινὸ στρατό.

Αφού διερευνήσε τοὺς λόγους που οδήγησαν στὴ διαμόρφωση τῆς ἀποψης ὅτι ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά ἐπῆλθε σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὸν οπλισμὸ —πεδίο μακροχρόνιας ἐρευνας γιὰ τὸν συγγρ. καὶ ἀντικείμενο πολλῶν μελετῶν του— καὶ στὴ σύνθεση τοῦ στρατοῦ, ὁ Τ. Κόλιας δεν διαβλέπει καμία μεταβολὴ στὴν τακτικὴ ἢ στὶς συνθήκες πολέμου, οὔτε βέβαια στὴν παραγωγὴ ὅπλων καὶ στὴν εξασφάλιση τῶν πρώτων τους ὑλῶν.

Τονίζει ἐπειτα (σ. 22-28) ὅτι δεν πρέπει νὰ ἐξαίρεται ὑπέρμετρα ἡ ἀναφορὰ καταφράκτων στὰ *Praecepta militaria*, διότι σαφῶς δεν πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη μνεῖα ὑπηρεσίας τμημάτων βαριά οπλισμένου ἱππικοῦ στὶς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Ὁ συγγρ. θεωρῶντας ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ὀρου *κατάφρακτος* εἶναι συμπτωματικὴ καὶ ὅτι μπορούσε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ὀρους ὅπως

2. Νεότερη ἐκδοση τοῦ κειμένου με ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ ἐκτενὴ ἱστορικὸ σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington D.C. 1995.

πανσίδηρος ἱππεύς, καβαλλάριος, κλιβανοφόρος ἢ ἐπιλωρικοφόρος, επισημαίνει ὅτι τέτοια σώματα υπήρχαν «ἀνέκαθεν» (σ. 72, 117).

Στο πλαίσιο της εξέτασης του στρατού ο συγγρ. διαπιστώνει ὅτι δεν υπήρξαν ουσιαστικές αλλαγές στην οργάνωσή του κατά τα ἔτη αυτά. Η αρχή του δομέστικου των σχολών, που αντιπροσώπευε την ανώτατη ηγεσία του στρατού εμφανίζεται κατά τον συγγρ. (σ. 33-34), ὅπως δέχονται και ἄλλοι ερευνητές, διχοτομημένη σε δομέστικο των σχολών της Ανατολῆς και σε δομέστικο των σχολών της Δύσης ἤδη ἐπὶ της βασιλείας του Ρωμανοῦ του Β' (959-963). Εδῶ θα μπορούσε να παρατηρηθεῖ ὅτι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ἰωάννη Σκυλίτζη 249.24 κ.ε. (ἐκδ. I. Thurn): *Τούτω τῷ ἔτει (960) Νικηφόρον μάγιστρον τὸν Φωκᾶν, δομέστικον ἤδη προβεβλημένον τῶν σχολῶν τῆς ἀνατολῆς παρὰ Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως, καὶ πολλὰ τρόπαια στήσαντα κατὰ τῶν ἐξῶν Σαρακηνῶν,...* η διαίρεση της αρχῆς του δομέστικου των σχολών μπορεί να αναχθεῖ τουλάχιστον στα χρόνια της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (944-959)³.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 37-56) ο συγγρ. εξετάζει την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των στρατιωτῶν και προσάγει πληροφορίες για την αξία της γῆς, για την ἀπόδοσή της, καθὼς και για το ἐπίπεδο διακύμανσης των τιμῶν των προϊόντων σε σχέση με τις δαπάνες εξοπλισμοῦ.

Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του συγγρ. (σ. 54) ὅτι «οἱ ἀναφερόμενες στή νεαρά δώδεκα λίτρες χρυσοῦ ἀφοροῦν γενικά στά στρατιωτικά κτήματα τῶν ἱππέων (ἂν ὅχι ἀδιακρίτως κάθε στρατιώτῃ) καὶ ὅχι μόνο σέ ἐκεῖνα τῶν «καταφράκτων»». Ὡστόσο στην περίπτωση αὐτή «τά κτήματα ἐξ ὧν ὑπηρετοῦνται αἱ στρατεῖαι» δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν ἰδιαίτερη κατηγορία της μικρῆς ἔγγειας ιδιοκτησίας. Η ἀντίληψη αὐτή ὡδήγησε τον C. Neumann αρχικά, και ἔπειτα τον G. Ostrogorsky, να υποστηρίξουν ὅτι η αὔξηση του ἀναπαλλοτρίωτου ορίου ἀποτελεῖ μεταρρύθμιση ὑπὸ την ἐννοια της «αριστοκρατικοποίησης» του στρατοῦ⁴, γεγονός που δεν γίνεται δεκτό και ἀπὸ τον συγγρ. (σ. 55-56).

Διαφορετική ἐρμηνεία ὁμως δόθηκε στο περιεχόμενο της νεαρᾶς ἀπὸ ἄλλους ιστορικούς. Ἐτσι ο I. Καραγιαννόπουλος επισημαίνει: «Τέλος δι' ἄλλου του νόμου καθορίζει (ο Νικηφόρος Φωκάς) ὡς ὄριον ἀναπαλλοτρίωτου στρατιωτικοῦ κτήματος, ἕκτασιν ἀξίας τεσσάρων, ὡς καὶ πρότερον νομισμάτων προκειμένου περὶ κοινῶν στρατιωτῶν, δώδεκα δὲ προκειμένου περὶ κλιβανοφόρων και ἐπιλωρικοφόρων, τῶν ὁποίων ὁ βαρύτερος ὅπλισμός καὶ ἐξάρτυσις ἀπήτουν

3. Τη διχοτόμηση της αρχῆς του δομέστικου των σχολών σε Ανατολῆς και Δύσης ἐξετάζω σε ἐργασία μου ὑπὸ δημοσίευση.

4. C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig 1894 (ἀνατ. Amsterdam 1957), σ. 56. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 239.

μεγαλύτερα ἔξοδα»⁵. Με την ερμηνεία του Ι. Καραγιαννόπουλου συμφωνεί και ο P. Lemerle⁶, αλλά και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου⁷.

Εξάλλου και ο ίδιος ο συγгр. σε προγενέστερη μελέτη του δέχτηκε αφενός ότι ο Νικηφόρος ἔστρεψε με τη νεαρά αυτή την προσοχή του ιδιαίτερα στους πανσίδηρους ἱππεῖς⁸ και αφετέρου ἔκανε λόγο για τα μέτρα που ἔλαβε ο αυτοκράτορας προς «όφελος» των βαριά οπλισμένων κλιβανοφόρων και ἐπιλωρικοφόρων παραπέμποντας στη νεαρά που εξετάζουμε⁹.

Εάν υιοθετηθεῖ ἡ ἀποψη των προηγούμενων ερευνητῶν, ὅτι ἔκταση αξίας δώδεκα λιτρῶν χρυσοῦ προβλεπόταν μόνο για κλιβανοφόρους και ἐπιλωρικοφόρους και ὄχι για κοινούς στρατιώτες, μπορεί να ἐξηγηθεῖ γιατί οἱ πηγές δεν ἀναφέρουν τον ἀντίκτυπο ενός τέτοιου μέτρου στην κοινωνία και στην οἰκονομία ἐιδικότερα, ἀφού ο περιορισμένος ἀριθμός των κλιβανοφόρων και ἐπιλωρικοφόρων δεν επέτρεψε προφανῶς την ιδιαίτερη μνεία του μέτρου στις σύγχρονες ἀλλά και μεταγενέστερες πηγές¹⁰.

Οἱ μαρτυρίες των πηγῶν για την πολιτική του Νικηφόρου αποτελοῦν το ἀντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου (σ. 57-80). Σύγχρονες και μεταγενέστερες ἀφηγηματικές πηγές ἐκθειάζουν τις νικηφόρες ἐκστρατείες του αυτοκράτορα, τις κατακτήσεις της Κρήτης και της Κύπρου. Ἐκφράζουν ωστόσο και την ἔντονη δυσφορία των πολιτῶν προς την οἰκονομική, κοινωνική και ἐκκλησιαστική πολι-

5. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινῶν Κράτους*⁴, τ. Β', 565-1081, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 412. Του ἰδίου, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*⁴, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 468: «Μεταγενέστερα ο Νικηφόρος Φωκάς ὕψωσε το ἀναπαλλοτρίωτο ὄριο της ἐγγείας ἰδιοκτησίας ορισμένων κατηγοριῶν στρατιωτῶν, ἰδιαίτερώς βαριά οπλισμένων, των «κλιβανοφόρων» και των «ἐπιλωρικοφόρων», σε δώδεκα λίτρες χρυσοῦ».

6. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: The Sources and Problems*, Galway 1979, σ. 152: «On the other hand, Nicephorus Phokas would seem to have raised the theoretical value of the strateiai of armoured horseman to 12 pounds».

7. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β' 2, 867-1081, Αθήνα 1988, σ. 337-338: «Ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἄφησε τὸ ὕψος τῶν στρατιωτικῶν κλήρων γιὰ τὸ ἱππικὸ σὲ τέσσερις λίτρες χρυσοῦ ἀλλὰ αὐξήσε τὴν ἀξία τῶν κλήρων σὲ δώδεκα λίτρες γιὰ τοὺς βαρύτερα ἐξοπλισμένους καταφράκτους ἱππεῖς, κλιβανοφόρους καὶ ἐπιλωρικοφόρους...».

8. T. G. Kolias, *Byzantinischen Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Wien 1988, σ. 52: «So wurden die πανσίδηροι ἱππῶται, denen Kaiser Nikephoros II. besonderes Augenmerk schenkte, ...». Βλ. αὐτοῦ καὶ σημ. 113: «Zu den Maßnahmen Nikephoros' II. zugunsten der Schwerebewaffneten s. die Novelle desselben Kaisers, Coll. III 22, Kap. 2 (JGR I 256);...».

9. T. G. Kolias, *Byzantinischen Waffen*, ὁ.π., σ. 115: «(man vergleiche die Maßnahmen, die Nikephoros II. Phokas zugunsten der Klibanophoroi und Epilorikophoroi getroffen hatte)» με παραπομπή (148) στην «Stratigentüternovelle (Coll. III 22 = JGR I 255 f.) dieses Kaisers;...».

10. Ο ἀριθμὸς των καταφράκτων σύμφωνα με τὸ κείμενο των *Praecepta militaria* (ἐκδ. E. McGeer, 34.1 x.e.) ἀνερχόταν στους 504, εἰ μὲν λαοῦ πολὺ ἐστὶν πλῆθος ἐνῶ εἰ δὲ τοσούτου λαοῦ εὐπορία οὐκ ἐστὶν ο ἀριθμὸς τους περιορίζεται στους 384. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἐκτίμηση του E. McGeer, *Sowing*, ὁ.π., σ. 217: «A rough but fair estimate would be that the *kataphraktai* thus counted for less than 5 percent of the army's strength».

τική του αυτοκράτορα, που απέβλεπε στην αποκλειστική υποστήριξη των στρατιωτικών προσπαθειών του. Ακόμα και ο Λέων Διάκονος που διάκειται φιλικά προς τον Νικηφόρο (σ. 58, 62), του ασχέι βέβαια κριτική, αμβλύνει όμως συνεχώς την οξύτητά της. Πρέπει όμως να επισημανθεί η χαρακτηριστική διαφορά της θέσης του Λέοντα Διακόνου σε σχέση με τη στάση του Ιωάννη Σκυλίτζη. Έτσι, ενώ ο τελευταίος αποδίδει για την υψηλή τιμή των σιτηρών την κύρια ευθύνη στον αυτοκράτορα και κατηγορεί μόνο ως συνυπεύθυνο τον αδελφό του Λέοντα¹¹, ο Λέων Διάκονος, αφού επιρρίψει την αποκλειστική ευθύνη στον Λέοντα, στρέφεται κατά του ίδιου του αυτοκράτορα μόνον όταν: *καὶ ψιθυρισμός ἀνὰ τὸ ἄστυ ἔχῳρει, καταβοώντων τῶν ἀστικῶν, εἰ τὰς τοῦ κοινοῦ συμφορὰς ἴδια κέρδη ποιήσειεν τῶν αὐταδέλφων ἢ ξυνωρίς...*¹².

Διεξοδικά αντιμετωπίζονται από τον συγγρ. (σ. 65-80) οι πληροφορίες του χωρίου του Ιωάννη Ζωναρά το οποίο σχετίστηκε από την προγενέστερη έρευνα με το κείμενο της νεαράς αλλά και με την εισαγωγή των καταφράκτων. Κατά την ερμηνεία του συγγρ. η φράση του Ζωναρά *ἐκάστῳ βαρύτερον στρατιωτικὸν ἐπιτιθέντες λειτούργημα*, αναφέρεται σε μέτρα καθαρά δημοσιονομικού χαρακτήρα και προφανώς όχι στη μετατροπή ενός ναύτη σε πεζό, ενός πεζού σε ιππέα και του τελευταίου σε βαριά οπλισμένο ιππέα. Η απουσία αναφοράς πρόσθετης στρατιωτικής γης που θα αντιστοιχούσε στις νέες επιβαρύνσεις, καθώς και το ύψος των επιβαρύνσεων, το οποίο δεν θα έπρεπε να υπερέβαινε τις δυνατότητες των υπηκόων, δεν επιτρέπουν κατά τον συγγρ. τον συσχετισμό με το κείμενο της νεαράς, η οποία ορίζει τριπλασιασμό της ακίνητης περιουσίας των στρατιωτών.

Την ενδιαφέρουσα και από οικονομική άποψη βασιλεία του Νικηφόρου Β' διεξέρχεται συνοπτικά ο Τ. Κόλιας στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 81-88). Αντιμετωπίζοντας με κριτική διάθεση τις πληροφορίες των αρνητικά διακείμενων προς τον αυτοκράτορα πηγών, επισημαίνει ότι οι ίδιες οι πηγές ομολογούν ότι αυτός διέθεσε τον βασιλικόν σῖτον, μειώνοντας έτσι στο μισό την αύξηση των τιμών, την οποία άλλωστε αναφέρουν μόνο στο τελευταίο έτος της βασιλείας του. Επίσης, ότι το μικρό ποσοστό υποτίμησης που σήμαινε η παράλληλη κυκλοφορία του «τεταρτηρού» (κατά το 1/12), καθώς και η απουσία σοβαρού αντίκτυπου από έναν ενδεχόμενο τριπλασιασμό των τιμών, δεν μας επιτρέπουν να αποδεχτούμε τον τριπλασιασμό της αξίας των «στρατιωτικών κτημάτων» κατά την περίοδο αυτή.

11. Ιω. Σκυλίτζης 278.64-67: *ὁ δὲ Νικηφόρος ἔχαιρε μᾶλλον, ἢ ἐβοήθει θλιβόμενος ὁρῶν τοὺς ὑπηκόους, καὶ οὐχ οὗτος μόνος, ἀλλὰ καὶ Λέων ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ταῖς καπηλείαις προσκειμένος τῶν εἰδῶν, πολλῶν καὶ ποικίλων δεινῶν τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησεν.* Βλ. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, σ. 116.

12. Λέων Διάκονος 64.7-9 (έκδ. C. B. Hase). Βλ. και H. Tinnefeld, *Kaiserkritik*, ό.π., σ. 116.

Στο πέμπτο κεφάλαιο «Ἡ νεαρά ἀρ. 22 καὶ ἡ τύχη της» (σ. 89-92) ο συγγρ. ερευνώντας την ιστορία της νεαρᾶς διαπιστώνει ὅτι αὐτὴ ὄχι μόνο δεν ἀναφέρεται στα ὑπόλοιπα νομοθετικά κείμενα τοῦ ἰδίου αυτοκράτορα, οὔτε στο στρατιωτικὸ ἐγχειρίδιον *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, ἀλλὰ δεν παραδίδεται καὶ δεν μνημονεύεται οὔτε καὶ σε μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις νομικῶν κειμένων.

Δεν εἶναι, ἴσως, χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς τελευταία σχετικὴ ρύθμιση φέρεται σ' ὅλες τις μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις ἡ νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, πὺν προβλέπει ὡς ἀναπαλλοτρίωτο ὄριο «στρατιωτικὸν κτήματος» γιὰ ἱππεῖς καὶ ναύτες τῶν ναυτικῶν θεμάτων ἔκτασι τέσσάρων λίτρων, ἐνὼ προκειμένου γιὰ ναύτες τοῦ βασιλικοῦ πλωίμου ὀρίζει δύο λίτρες. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη ἰδιαίτερον ενδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἀποσιώπησις τῆς νεαρᾶς τοῦ Νικηφόρου, ἡ ἰσχὺς τῆς ὁποίας θὰ ἀκύρωνε κάθε προγενέστερη νομοθεσία.

Ἡ χειρόγραφη παράδοσις τῆς νεαρᾶς ἐξετάζεται σὲ εἰδικὸ κεφάλαιον (σ. 93-100). Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ διαπίστωσις τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ νεαρά εἶναι τὸ μοναδικὸν κείμενον τῆς *collatio III* πὺν δεν διασώθηκε στα παραρτήματα (*appendices*) τῆς *Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν*. Οἱ κώδικες λοιπὸν πὺν περιέχουν τὸ συγχεκριμένον νομοθετικὸν κείμενον δεν ἐντάσσονται στὴ χειρόγραφη παράδοσις τῶν νεαρῶν τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Ὡστόσο, ἐρευνες πὺν διεξήχθησαν στὸ Max Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte στὴ Φραγκφούρτη ὡδήγησαν στὸν ἐντοπισμὸν τοῦ προφανῶς μοναδικοῦ σωζόμενου χειρογράφου. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα *Vindobonensis juridicus graecus 4 φ. 26r-v* τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Αὐστρίας, βάσει τοῦ ὁποίου ὁ συγγρ. ἐκδίδει ἐκ νέου τὸ κείμενον τῆς νεαρᾶς (σ. 98-99)¹³.

Στὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς μελέτης (σ. 100-115) ὁ Τ. Κόλιας πραγματεύεται τὰ προβλήματα πὺν ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐρευνα τοῦ χειρογράφου τῆς νεαρᾶς. Ὡς «πιθανὲς λύσεις» προτείνονται οἱ ἐξῆς τρεῖς: α) τὸ ἐγγράφον δεν ἀπολύθηκε ποτὲ ἀπὸ κάποιον αυτοκράτορα, ἀλλὰ ὑπῆρξε προϊόν πλαστογραφίας, καὶ κατὰ συνέπειαν δεν περιλήφθηκε σὲ μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις· β) τὸ κείμενον δεν μας ἔχει παραδοθῇ στὴν πρωτότυπὴ μορφή του, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συμπίλησι ἀπὸ διαφορετικὰ κείμενα, γεγονὸς πὺν μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἑλλειψὴ συνάφειας στὸ περιεχόμενον τῆς ἐκθεσεως καὶ τῆς ἀπόφασις τῆς νεαρᾶς, καὶ γ) ἡ νεαρά εἶναι αὐθεντικὴ, δεν ἔφερε ὅμως τὴν αυτοκρατορικὴν υπογραφή τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκά ἀλλὰ τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081).

Στὴν προσπάθεια τοῦ συγγρ. νὰ ἀποδώσει τὴν νεαρά στὸν Νικηφόρον Βοτανειάτη θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀντιτείνει κανεὶς: α) ὅτι ἡ υποτίμησις πὺν παρατηρήθηκε ἐπὶ Νικηφόρου Β' ἐπῆλθε ἀπὸ τὴν παράλληλὴ κυκλοφορία ἐνὸς δευτέ-

13. Στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τοῦ συγγρ. (σ. 99) θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διορθώσεις: τινά Z. 17 τοῦτο: τοῦτον Z. 22 ἔλαβε: ἔλαβεν Z.

ρου νομίσματος, του «τεταρτηρού», και όχι από την υποτίμηση του ίδιου του νομίσματος· εξάλλου, η ουσιαστική απώλεια που σήμαινε η κοπή του «τεταρτηρού» —όπως δέχεται και ο συγγρ. (σ. 85, 87)— περιορίστηκε στο 1/12 μόνο της αρχικής του αξίας, ενώ αυτή του Βοτανειάτη ανήλθε στα 2/3, και β) «ὁ πρωτοσπαθάριος Βασίλειος καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων» που απαντά στη νεαρά, κατά την άποψη του συγγρ. (σ. 114 σημ. 35) «δέν βοηθεῖ στήν ἑρμηνεία της, ἀλλά καὶ δέν ἀποτελεῖ κώλυμα γιὰ τή χρονολόγησή της στὸν ΙΑ΄ αἰῶνα». Η μοναδική όμως γνωστή σφραγίδα που αναφέρει κάποιον Βασίλειο με το αξίωμα του ἐπὶ των δεήσεων και τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου χρονολογείται από τον εκδότη της στον 10ο-11ο αι.¹⁴ Η σφραγίδα αυτή λοιπόν θα μπορούσε να αποτελέσει βάση επιχειρηματολογίας μόνο για μια από τις δυο εκδοχές απόδοσης της νεαρής.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα (σ. 117-120) και εκτενή περίληψη στα γερμανικά (σ. 123-129). Ακολουθούν η βιβλιογραφία - συντομογραφίες (σ. 130-148) και χρήσιμο ευρετήριο κύριων ονομάτων ὀρων και λέξεων (σ. 149-152).

Ο συγγρ. αξιοποιώντας τα διαθέσιμα ιστορικά δεδομένα έρχεται να αναπληρώσει την έλλειψη μιας συστηματικής μελέτης στο δύσκολο πεδίο έρευνας της στρατιωτικής ιστορίας του Βυζαντίου. Η προώθηση όλων των ουσιαδών προβλημάτων και ιδιαίτερα θεμάτων που δεν είχαν ανακινηθεί επειδή θεωρούνταν ότι είχαν διασαφηνισθεί, γίνεται με μεθοδικότητα και ευθυκρισία. Για τον λόγο αυτό επιτυγχάνεται παρά το αποσπασματικό των πηγών η συναγωγή ασφαλών ή ευλογοφανών συμπερασμάτων. Το βιβλίο του Τ. Κόλια συμβάλλει αποφασιστικά στην καλύτερη γνώση της σημαντικής αυτής περιόδου της βυζαντινής εποποιίας.

ΚΟΣΜΑΣ Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

Θεσσαλονίκη

14. Πρόκειται για την υπ' αριθμό 245 σφραγίδα της συλλογής του V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. II, Paris 1981. Η συλλογή των G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τ. I-III, Basel 1984, περιλαμβάνει πολλές σφραγίδες που οι κάτοχοί τους συνδυάζουν το αξίωμα του ἐπὶ των δεήσεων με τον τίτλο του βασιλικού σπαθαρίου όχι όμως μ' αυτόν του πρωτοσπαθαρίου, του προϊστάμενου δηλαδή των σπαθάρων, κανδιδάτων και μανδατόρων.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 9, 10, 11, 12, 13₁, 13₂, 14, 15, 16, 17 και 18.

B. BYZANTINA KEIMENA KAI MEΛΕΤΑΙ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (έξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1975 (έξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καὶ Νικολάου Μυστικῶ (Αὔγουστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ Βυζαντινοβουλγαρικῶ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ. Α. Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνιά. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὁμωνύμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
7. Α. Δ. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελίδιχ τῆς Καστοριᾶς, Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976 (έξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
11. Ρ. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518. 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καὶ ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ιδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' ἔκδοση (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. Ν. TSIRPANLIS, Mark Eugenius and the Council of Florence (A Historical Re-evaluation of his Personality), Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
15. Ρ. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.

16. L. MAVROMATIS, *La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978.
17. A. G. C. SAVVIDES, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237*, Θεσσαλονίκη 1981.
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς*, Θεσσαλονίκη 1981.
19. ER. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologische Quellen*, Θεσσαλονίκη 1982.
20. Κ. ΒΑΡΖΟΥ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α-Β*, Θεσσαλονίκη 1984 (ἐξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ, *Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς*, Θεσσαλονίκη 1985.
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 1988.
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ, *Ἰερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1992.
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Πίνακας Λέξεων*, Θεσσαλονίκη 1992.
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, *Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1996.

Γ. BYZANTINA MNHMEIA

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ τῇ συνεργασίᾳ Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, β' ἔκδοσις (ἀνατύπωση)*, Θεσσαλονίκη 1988.
2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρόν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975.
3. Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976.
4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μέ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980.
5. C. DAUPHIN et G. EDELSTEIN, *L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique*, Θεσσαλονίκη 1984.
6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμιον 14ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1986.
7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τὴν συνεργασίαν τῆς ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, *Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙ. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987.
8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ρεντίνα Ι. Οι μυγδονικὲς πόλεις Αὐλῶν, Βρομίσκος, Ἀρέθουσα καὶ ὁ τάφος τοῦ Εὐριπίδου*, Θεσσαλονίκη 1995.

Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ BYZANTINOΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, *Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1980.

2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1981.
3. Δ. Β. ΚΑΤΜΑΚΗ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικά ἔργα. Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983.
4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς Ἀγιοι, Θεσσαλονίκη 1985.

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού, Θεσσαλονίκη 1981.

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΙΑ

1. Αφιέρωμα στον ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988.
2. BENJ. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272) (Ανάτυπο ἀπὸ τον 14ο τόμο των «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»), Θεσσαλονίκη 1988.
3. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία καὶ Γλώσσα, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1988.
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α, Β, Γ, Θεσσαλονίκη 1989.
5. Πρακτικά Συμποσίου τοῦ Κ.Β.Ε. στήν μνήμη τῶν ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως (Θεσσαλονίκη 14-17 Οκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994.
6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ - Δ. ΣΤΡΑΤΗ (γεν. ἐποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗ), Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Α' Ἀνατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. Α. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ